INDUSTRIENS ARBETARE-BOSTÄDER

Göran Gurman

INDUSTRIENS UTREDNINGSINSTITUT

Innehåll.

Sid.

Förord ... 3
Inledning ... 5
Sammanfattning ... 7

Kap. 1. Nuvarande bostadsbeståndets beskaffenhet ... 11

Inledning ... 11
A. Allmän översikt över industriarbetarna och deras bostadsförhållanden ... 14
B. Av industriföretagen upplåtna bostäder ... 26
a. Bostadsbeståndets storlek och ålder ... 27
b. Hustyper ... 30
c. Bostädernas kvalitet ... 56
d. Hyresförmåner m. m. ... 59

Kap. 2. Bostadsbehovets storlek och art ... 62

A. Bostadsbehov på grund av akut bostadsbrist m. m. ... 62
B. Ersättningsbehov för kvalitativt undermåliga bostäder ... 64
C. Ersättningsbehov vid höjande av nuvarande rymlighetsstandard 66
Sammanfattning och slutsatser ... 69

Kap. 3. Industriföretagens åtgärder för sina arbetares bostadsförsörjning ... 71

A. Nuvarande åtgärder ... 71
a. De egna arbetarbostäderna ... 71
b. Stöd till privat bostadsförsörjning ... 75
B. Lämpliga framtida åtgärder ... 80
a. Principiella synpunkter ... 80
b. De egna arbetarbostädernas förvaltning ... 82
c. Stöd till privat bostadsförsörjning ... 85

Kap. 4. Bostadsprogram ... 88

A. Förutsättningar för uppgörande av bostadsprogram ... 88
B. Principer för bostadsprogram i mindre industriorter ... 91
a. Företagets tjänstemän ... 95
b. Företagets arbetare ... 98
c. Företagets pensionärer ... 106
d. Sekundärbefolkningen ... 109
Sammanfattning ... 111

Sid.

Kap. 5. Planläggning av bostadsområden särskilt på mindre industriorter 112

a. Industriområden det primära i industriorter 113
b. Planeringsarbetet i större industriorter 113
c. Planeringsarbetet i mindre industriorter 114
d. Hur upplägges ett planarbete? 114
e. Nuvarande former för fastställande av planer 115
f. Möjligheter till ett förenklat planläggningsförfarande 118
g. Vem bekostar planernas upprättande och genomförande? ... 121
h. Statsbidrag till vatten- och avloppsanläggningar 122

Kap. 6. Gemensamhetsanläggningar i mindre industriorter 124

A. Vilka gemensamhetsanläggningar kunna förekomma? 124
B. Allmänna synpunkter på gemensamhetsanläggningarnas utformning 126

a. Förvaltning och finansiering 126
b. Storlek och förläggning 129

Kap. 7. Bostadsplaner och bostadsvanor 134

Inledning 134

A. Arbetsstudier och bostadsundersökningar som grundval för lägenhetsplanering 135
B. Vilka familjetyper skall arbetarbostaden anpassas för 137
C. Bostadens sovfunktioner i en normalfamilj 138
D. Bostadens dagfunktioner i en normalfamilj 140
E. Dagfunktionernas förläggning 141

a. Matlagning och disk 142
b. Måltider 143
c. Sömnad och klädvård 145
d. Barnvård och lek, småbarnspassning 147
e. Tillsyn av läxläsning 147
f. Sällskap och rekreation, vardagsumgänge 147
g. Barnvård och lek, spädbarnsvård 152
h. Läs- och skrivarbete, läxläsning 153
i. Tvätt 153
j. Kroppsvård 155
k. Hemvård 156
l. Förvaring 157
m. Sällskap och rekreation, söndagsumgänge 160
n. Läs- och skrivarbete, räkenskaper, självstudier och nöjesläsning 161
o. Rekreation (hobbies) 162

F. Sovfunktionernas förläggning 163
G. Bostadskökets för- och nackdelar 168
H. Vardagsrummets ändamålsenlighet i en arbetarbostad 169
I. Nuvarande bostadsvanor och bostadsplaner passa ej ihop. Skola vanorna eller planerna ändras? 174
J. Minimibostadens rymlighet 178

Sid.

K. Minimibostadens utökning med flera sovrum ... 180
a. Det »växande» huset ... 181
b. Minskning och ökning av bostaden genom uthyrning ... 181
L. Minimibostaden i jämförelse med nuvarande bostadsstandard i Sverige och utlandet ... 182
M. Minimibostadens rumsfördelning i jämförelse med utländska erfarenheter ... 183
N. Exempel på planlösningar till familjebostäder av olika storlek och typ ... 185
O. Minimibostaden för en- och tvåpersonshushåll ... 204
a. Tvåpersonshushåll ... 204
b. Enpersonshushåll ... 208

Kap. 8. Hustyper och bostadskostnader ... 211

Inledning ... 211

A. Allmänna synpunkter på valet mellan hustyper ... 212
B. Kostnadsfaktorns betydelse vid valet mellan hustyper ... 213
a. Tidigare undersökningar av bostadskostnaderna för olika hustyper ... 214
b. Sammandrag av här utförd undersökning, publicerad som bil. 8 ... 217
C. De vanligaste kostnadsvariationernas storlek och orsak ... 222
a. Byggnadskostnadernas variationer inom landet ... 223
b. Ofullständig redovisning av byggnadskostnaderna ... 224
c. Driftskostnadernas variationer ... 226

Kap. 9. Möjligheter att sänka bostadskostnaderna ... 228

Inledning ... 228

A. Sänkning av bostadskostnaderna genom rationalisering av produktionstekniken inom byggnadsindustrien ... 229
a. Organisatoriska former och förutsättningar ... 229
b. Principiella synpunkter på rationaliseringsfrågan ... 231
B. Möjligheter att sänka de allmänna omkostnaderna i byggnadsproduktion, där industriföretagen medverka ... 234
a. Byggherrens direkta kostnader under byggnadstiden ... 234
b. Arvoden ... 236
c. Administration och vinst ... 237
d. Omkostnader på byggnadsplatsen ... 238
Sammanfattning ... 238
C. Företagsformernas inverkan på byggnadskostnaderna ... 238
a. Egen regi ... 239
b. Entreprenad ... 240
c. Amatörbyggeri ... 241
d. Småföretagare ... 242
e. Storföretagare ... 242
f. Halvfabrikat ... 243
g. Hus av löst material ... 244
Sammanfattning ... 244

Sid.

D. Förvaltningsformens betydelse för bostadens driftskostnader... 244
a. Eget hem ... 245
b. Bostadsförening ... 246
c. Företagens hus ... 246
d. Stiftelser och föreningar för särskilda ändamål ... 247
e. Vanliga hyreshus ... 248
Sammanfattning ... 249

Kap. 10. Finansieringsmetoder ... 250

a. Kreditformer ... 251
b. Den egna insatsen ... 253
c. Amorteringsförhållanden ur låntagarens synpunkt ... 255
d. Sammanfattning av nuvarande fastighetskreditförhållanden.. 255
e. Låneformer för speciella ändamål och krisförhållanden ... 256

Bilagor.

Bil. 1. Industriarbetarnas boendeförhållanden. *Av fil. lic. Gösta Ahlberg* ... 259
A. Arbetare med och utan egen bostad ... 259
B. De boende och deras bostadsutrymme ... 263

Bil. 2. Rundfrågan till industrierna. *Av fil. lic. Gösta Ahlberg* ... 271
A. Materialets omfattning och beskaffenhet ... 271
B. Industrier med och utan bostadsfråga ... 275
C. Förekomsten av bostadsbrist ... 279
D. Av företagen upplåtna bostäder ... 286
E. Företagens övriga åtgärder ... 308

Bil. 3. Schema över rumsbehov för olika familjetyper vid uppfyllande av vissa närmare angivna krav på sovplatsernas anordnande inom lägenheten ... 319

Bil. 4. Jämförande beräkningar över ett industriföretags kostnader för sina arbetares bostadsförsörjning i olika hustyper ... 322
A. Företagets nuvarande arbetarbostäder ... 322
B. Förslag till reparation av nuvarande arbetarbostäder ... 323
C. Förslag till modernisering av nuvarande arbetarbostäder ... 325
D. Förslag till nybyggda egnahem ... 328
E. Förslag till nybyggda radhus ... 329
F. Förslag till nybyggda flerfamiljshus ... 330
Kommentarer ... 332

Bil. 5. Jämförande beräkningar över olika sätt att lösa uppvärmningsfrågan för ett bostadsområde vid ett industriföretag ... 334
A. Förutsättningar ... 334
B. Anläggningarnas principiella utformning ... 334
a. Våningsvärmeledning ... 334
b. Husvärmeledning ... 335
c. Central värmeledning med gemensam panncentral för varje bostadsområde ... 335
d. Centralvärmeledning matad med ånga från fabrikens ångcentral ... 337

Sid.

C. Anläggningskostnader 337
a. Våningsvärmeledning 337
b. Husvärmeledning 338
c. Centralvärmeledning från panncentral 338
d. Centralvärmeledning från fabrikens ångcentral 338
D. Årligt värmebehov 338
E. Årligt bränslebehov 339
F. Årligt energibehov 339
G. Personalbehov och kostnader 339
H. Årskostnader 340
I. Beredning av förbrukningsvarmvatten 340
J. Värmemätning 341
Sammanfattning och synpunkter 342

Bil. 6. Bostadsprogram för X-by industrisamhälle 344
A. Industri och småindustri 345
B. Förvaltningslokaler m. m. 345
C. Centralförråd, vedgård m. m. 345
D. Bostäder 345
a. Högre tjänstemän 345
b. Lägre tjänstemän 346
c. Förmän 346
d. Sekundärbefolkning 347
e. Arbetare och pensionärer 347
E. Gemensamhetsbyggnader 355
1. Värmecentraler 355
2. Maskintvätt 355
3. Varmbad 356
4. Butiker 356
5. Hemhjälpscentral 356
6. Daghem för barn 356
7. Skolor 356
8. Ungdomsgård 357
9. Samlingslokaler 357
10. Restauranger 357
11. Hotell 357
12. Sjukstuga och apotek 357
13. Tandläkare 357
14. Post och telegraf 357
15. Polisstation 358
16. Banklokaler 358
17. Bilstation 358
18. Kyrka och begravningsplats 358
19. Sopstation 358
20. Kommunalkontor 358
21. Brandstation 358
F. Rekreationsanordningar 358
22. Motionshall 358
23. Idrottsplats 358

Sid.
24. Småbåtshamnar ... 358
25. Friluftsbad ... 359
26. Parker och lekplatser ... 359
27. Nöjesplats ... 359

G. Trafikleder och avlopp ... 359

Bil. 7. Bostadsundersökningar. *Av fil. kand. Bitti von Vegesack* ... 369

A. I en medelstor stad i Mälardalen ... 369
a. Sömn och vila ... 371
b. Barnvård och lek ... 373
c. Sömnad och klädvård ... 373
d. Måltider ... 373
e. Tvätt ... 375
f. Förvaring ... 375
g. Fritidssysselsättningar ... 376
Sammanfattning och slutsatser ... 376

B. I en industriort i mellersta Norrland ... 376
a. Hushållens sammansättning ... 379
b. Möblering ... 380
c. Sömn och vila ... 380
d. Sällskap och rekreation ... 382
e. Barnvård och lek ... 383
f. Kroppsvård ... 384
g. Sömnad och klädvård ... 384
h. Tvätt ... 385
i. Måltider m. m. ... 387
j. Cykelbeståndet ... 389
Sammanfattning och slutsatser ... 391

C. I Stockholms ytterområden ... 391
a. Familjefädernas yrken och ålder ... 393
b. Hushållens sammansättning ... 394
c. Sömn och vila ... 395
d. Sällskap och rekreation ... 397
e. Barnvård och lek ... 400
f. Kroppsvård ... 401
g. Sömnad och klädvård ... 402
h. Tvätt ... 402
i. Måltider m. m. ... 404
j. Förvaring ... 406
k. Ventilation ... 406
l. Cykelbeståndet ... 406
Sammanfattning och slutsatser ... 407

D. I en industriort i Bergslagen ... 409
a. Sömn och vila ... 409
b. Sällskap och rekreation ... 412
c. Kroppsvård ... 412
d. Symaskinens placering ... 412

Sid.

Bil. 8. Undersökning av bostadskostnaderna i olika hustyper 413

A. Produktionskostnader 413

a. Stadsplanekostnader 413
b. Huskostnader 426
c. Sammanställning av stadsplanekostnader och huskostnader 440

B. Driftskostnader 442

a. Kapitalkostnader 443
b. Bränslekostnader 444
c. Fastighetsskatt 447
d. Försäkringar 447
e. Reparationer 448
f. Fastighetsskötare 449
g. Förbrukningsartiklar 452
h. Sophämtning 453
i. Snöskottning av tak 453
j. Sotning 454
k. Vattenavgifter 454
l. Elektrisk ström 456

C. Sammanfattning av driftskostnader och produktionskostnader 457

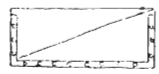
Bil. 9. Jämförande beräkningar över olika system att anordna vatten och avlopp inom mindre bostadsområden. *Av arkitekt Sune Lindström* 474

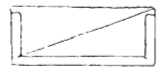
1. Vattenledning och avloppsledning 476
2. Enskilda brunnar och avloppsledning 476
3. Enskild brunn och utsläpp av kloakvatten i öppet dike eller i sänkbrunn på tomten efter tillfredsställande rening 477
4. Vattenledning och utsläpp av kloakvatten i öppet dike eller i sänkbrunn på tomten efter tillfredsställande rening 477
5. Vattenledning och kompost (gödselstad) för fast spillning och avfall samt utsläpp av spillvatten i dike eller sänkbrunn, efter ringa eller ingen rening 477
6. Enskilda brunnar och kompost (gödselstad) samt i övrigt som 5. 478

Sammanställning 478

Bil. 10. Typstadgar för av industriföretag understödd bostadsrättsförening, som i lånehänseende är jämställd med kommun 480

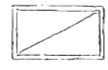
I illustrationerna använda möbelbeteckningar.

kökssoffa

bäddsoffa

dubbelottoman

säng el. enkelottoman

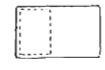

barnsäng

stol, pall

karmstol

gungstol

bord

skrivbord med hurts

byrå med spegel

skåp

bokhylla

symaskin

radio

lampa

väggklocka

gunghäst

JÖRAN CURMAN

INDUSTRIENS ARBETARE-BOSTÄDER

Förord.

När den moderna industrien växte fram, och nya samhällen uppstodo och utvidgades, blev det ofta företagens uppgift att sörja för de anställdas bostadsförsörjning. Minnen av denna verksamhet från tidigare år finna vi i bruks-samhällena och inom skogsindustrien i Norrland. Behovet av bostäder har emellertid så småningom i allt större utsträckning kunnat tillfredsställas på andra vägar. När industrisamhällena utvidgats och stabiliserats, ha förutsättningar uppstått för en allmän bostadsmarknad. Den växande standarden har möjliggjort för arbetarna att i allt större utsträckning skaffa egna hem. Under senare år har bostadsförsörjningen även i allt högre grad kommit att betraktas som en samhällets angelägenhet, och inom ramen för den allmänna socialpolitiken ha en rad åtgärder vidtagits för att förbättra bostadsförhållandena.

Denna utveckling har dock icke inneburit att företagen ej längre behövt tänka på de anställdas försörjning med bostäder, i varje fall icke på flertalet medelstora och mindre industriorter. Industriföretagen ställas på detta område alltjämt inför en rad problem av största betydelse. Grundläggande för företagens åtgärder är ju insikten, vilken betydelse ändamålsenliga och rymliga bostäder ha för de anställdas trivsel och insats i arbetslivet. Denna insikt paras på ett naturligt sätt med den sociala ansvarskänsla, som bör kännetecknа och jag vågar säga i växande grad kännetecknar den moderna företagaren. Bostadsfrågans sammanhang med befolkningsfrågan är ägnad att ytterligare understryka vikten av åtgärder för en bättre bostadsförsörjning.

De praktiska problem som möta industriföretagen på detta område äro av mångahanda slag. I vissa fall gäller det att komma till rätta med det äldre bestånd av företagsbostäder, som för sin tid ofta erbjödo en tillfredsställande lösning av bostadsfrågan men som enligt nutida uppfattning icke accepteras i sitt gamla skick. På många industriorter råder det brist på bostäder för de anställdas behov. Trots de ovan berörda förskjutningarna på bostadsmarknaden, som successivt ägt rum, visar det sig ofta, att bostadsförsörjningen icke kan ordnas utan medverkan från industriföretagens sida. Formerna därvid växla: anordnande av lämpliga bostadsområden, lån och understöd åt egnahemsbyggare, samarbete med kommunala och statliga myndigheter samt i många fall alltjämt nybygge av bostäder i egen regi.

Bostadsbyggandet har mer och mer industrialiserats. På företagen inom byggnadsämnesindustrien har det i växande grad ankommit att genom tekniska

nydaningar medverka till ett förbilligande av bostadsbyggandet. Ett omfattande arbete på lösningen av dessa problem är i gång inom den svenska industrien, och det är naturligt, att dessa strävanden i hög grad inriktas på dei bostadsbehov, som föreligger på de svenska industriorterna.

I sina strävanden att förbättra bostadsförhållandena på industriorterna ha företagen hittills ofta vart och ett gått sin egen väg. Bostadsproblemen äro emellertid såväl organisatoriskt och tekniskt som ekonomiskt så svårlösta, att det befunnits angeläget att sammanföra och till ömsesidig båtnad utnyttja de erfarenheter, som gjorts på olika håll ute i landet. Dessa erfarenheter ha också lagts till grund för den härmed framlagda översikten över industriens bostadsproblem. Utredningsmannen, arkitekt Curman, har grundat sina konstruktiva förslag på ett ingående studium av bostadsförhållandena ute på industriorterna. Kontakten med den praktiska erfarenheten har under arbetets gång upprätthållits genom en rådgivande kommitté, bestående av, förutom undertecknad, överingenjör Edvin Adner, direktör Gösta Ehrnberg, överingenjör Alex. Englblom, direktör Einar Krantz, direktör Erik Nyberg, överingenjör greve Claes Sparre, professor Eskil Sundahl, disponent Lage A:son Westerberg, major Birger Winbladh och disponent Hjalmar Åselius. Kommittén har jämte utredningsinstitutets direktör deltagit i planläggningen av arbetet samt vid en rad sammanträden diskuterat utredningsresultaten. Till samtliga dess medlemmar ber jag härmed få uttala ett tack för det stora intresse de ådagalagt. Ett tack bör även riktas till det stora antal industriföretag och deras ledare samt tjänstemän, som lämnat upplysningar rörande bostadsförhållandena och som på olika sätt delgivit utredningsmannen sina erfarenheter.

Jag tror mig göra mig till tolk för alla dem, som arbeta med dessa frågor inom industrien, om jag uttalar, att vi hoppas efter kriget kunna se förverkligad en snabb fortsatt förbättring av de anställdas bostadsförhållanden. Vi tro också, att en sådan utveckling skall bli möjlig, om det allmänna framåtskridande kommer till stånd, som vi hoppas på och arbeta för och som skall möjliggöra en höjning av de anställdas reallöner, om bostadsbyggandet rationaliseras och kostnaderna för bostädernas framställning förbilligas samt om bostadsproblemen i övrigt lösas enligt ändamålsenliga linjer. Vi hoppas, att denna bok skall i sin mån bidraga till ett förverkligande av en sådan utveckling.

Stockholm i oktober 1944.

Ernst Wehtje.

Inledning.

Industriarbetarnas bostadsfråga är i stort sett av samma art som övriga befolkningsgruppers. Huvudproblemet är att kunna erbjuda lämpliga bostäder för en kostnad, som kan anses rimlig i jämförelse med övriga utgiftsposter i en familjebudget. Under senare år ha de *administrativa* och *ekonomiska* sidorna av detta problem varit föremål för en reformverksamhet, som synes ha frambragt hållbara riktlinjer för den kommande utvecklingen. För närvarande synes det mest angeläget att även den *tekniska* sidan av saken föres framåt så att en snabbare och billigare bostadsproduktion möjliggöres. Denna produktionstekniska forskningsuppgift, som börjat angripas på allt flera håll, kan givetvis icke lösas genom en enstaka utredning av här föreliggande slag. Härför kräves ett arbete av helt andra dimensioner och av mer praktisk art.

I vissa fall utgör emellertid industriarbetarnas bostadsfråga ett problem av annan art än för den stora allmänheten i städer och orter, där en allmän hyresmarknad finnes. På mindre industriorter och särskilt sådana, som domineras av en enstaka industri, kunna nämligen de marknadsmässiga förhållandena av olika orsaker icke utvecklas på normalt sätt, varigenom den allmänna hyresmarknadens förmåga att tillgodose ortens bostadsbehov i det närmaste försvinner. En av huvuduppgifterna för denna utredning har därför varit att söka klarlägga, vilka speciella förhållanden som uppträda på de mindre industriorterna och vilka särskilda åtgärder man med hänsyn därtill lämpligen bör vidtaga för att där ernå en bättre lösning av bostadsförsörjningen.

De förhållanden, som påverka bostadsfrågan, äro så skiftande inom olika orter, att några typiska enhetslösningar, konkretiserade i typritningar eller dylikt, icke kunna tillämpas. Risken att typritningarna användas på fall, där de ej passa, blir i detta fall allt för stor. Denna utredning har därför i stället strävat efter att bena upp bostadsfrågan i dess olika delproblem samt sedan ge varje del en så ingående behandling, att man vid valet mellan olika lösningar, som kunna vara tillämpliga i de respektive fallen, bör ha en viss vägledning för sitt avgörande.

Utredningens ämnesområde är mycket vidsträckt och det kan därför ej undvikas att med den uppläggning utredningen erhållit vissa partier komma att synas väl elementära för fackmannen men ganska svårtillgängliga för lekmannen. För att i möjligaste mån göra huvudtexten lätt-

tillgänglig ha alla fackmässiga utredningar och liknande uppgifter samlat i särskilda bilagor, där fackmannen närmare kan studera grunden för de i huvudtexten gjorda framställningen.

I utredningens arbete har på olika sätt medverkat ett stort antal perso ner. I förordet har redan framhållits det stora intresse och den ovärderlig hjälp, som lämnats av industriledare och industritjänstemän runt hel landet, samt den för utredningen tillsatta rådgivande kommittén.

Välvillig och värdefull hjälp har även lämnats från ett flertal offentlig institutioner och enskilda organisationer, vilka äro verksamma inom om råden, som berörts av utredningen.

En rad enskilda fackmän utanför industrimännens krets har även lämna sin medverkan genom att ställa visst material till utredningens förfogande genom att deltaga i diskussioner eller utföra kritiska granskningar a vissa partier av utredningen. Särskilt vill jag bland dessa nämna arkitek Erik Dahlberg, teknologie doktor Ole Gripenberg, aktuarien Gunnar Häver mark, byråchefen Alf Johansson, arkitekt Sune Lindström och docen William William-Olsson.

En del avsnitt av utredningen och dess bilagor ha tillkommit unde aktiv medverkan från specialister på respektive områden: Arkitekt Ste Lindegren, arkitekt Gunnar Wejke och möbelarkitekt Lena Larsson h medverkat i kap. 7 om bostadsvanor och bostadsplaner med tillhörand bil. 3 och 7, arkitekt Nils Gunnartz har i samråd med författaren rita samtliga planer till kap. 7 samt kartorna till bil. 6, arkitekt Sune Lindströn har såsom bil. 9 publicerat ett sammandrag av en utredning om olik system att ordna vatten- och avloppsfrågan, arkitekt Stig Ancker, ingeniö Hjalmar Dahl, civilingeniörerna Ingemar Gullström och Anders Hjelmé samt arkitekt Göran Sidenbladh ha medverkat med olika partier i bil. om bostadskostnaderna i olika hustyper.

Personalen på Industriens utredningsinstitut har på olika sätt med verkat i utredningens arbete. Ett särskilt tack bör riktas till aktuarie fil. lic. Gösta Ahlberg, som förutom de signerade bil. 1 och 2 om industri arbetarnas boendeförhållanden resp. rundfrågan till industrierna ävei medverkat i de därpå byggda kap. 1 och 2 samt i kap. 4 om bostads program med tillhörande bil. 6. Stor tack är jag även skyldig fil. kand Bitti von Vegesack, som förutom den signerade redogörelsen för bostads undersökningarna i bil. 7 insamlat och redigerat en stor del av utred ningens sakuppgifter och illustrationsmaterial samt utfört korrekturläsning och fört boken genom tryckeriet.

Jag är mycket tacksam för det förtroende utredningsinstitutets ledning visat mig genom att anförtro mig detta utredningsuppdrag. Särskilt vil jag rikta mig till institutets direktör docent Ingvar Svennilson med ett tack för hans tillitsfulla samarbete och stimulerande rådslag.

Stockholm i oktober 1944. *Jöran Curman.*

Sammanfattning.

För att för läsaren underlätta överblicken av det material, som är samlat i föreliggande bok, och för att göra det lättare för honom att hitta de uppgifter, som han just för tillfället söker, lämnas nedanstående kortfattade sammanfattning. Innehållet har i sammanfattningen grupperats i den ordning, som frågorna bruka uppträda, när man vill söka en lösning av bostadsfrågan i en mindre industriort.

Kap. 4. Bil. 6.

Det första man har att göra, när man vill närma sig bostadsproblemet på en ort, är att skaffa sig en överblick över den nuvarande befolkningen och de befintliga bostäderna. Befolkningsutvecklingen är på en mindre industriort, där befolkningen i huvudsak sysselsättes inom en enstaka industri, i första hand beroende av industriens sannolika framtidsmöjligheter. En beräkning av industriens framtida behov av arbetskraft bör därför göras. Med utgångspunkt från det erforderliga antalet arbetare vid olika tidpunkter i framtiden beräknas det sannolika antalet däremot svarande hushåll av olika storlekar. Hur sådana beräkningar utföras, beskrives i kap. 4 och exemplifieras i bil. 6.

Kap. 1 o. 7. Bil. 1, 2, 3 o. 6.

Därefter uppställer sig frågan, hur det beräknade framtida bostadsbeståndet bör vara beskaffat beträffande rumsantal och allmän utrustningsstandard för att passa de olika hushållstyperna. Dessa frågor måste alltid ses i relation till nuvarande förhållanden både inom den egna orten och inom liknande samhällen på andra håll i landet. En överblick över beskaffenheten av industriarbetarnas nuvarande bostäder lämnas i kap. 1 samt bil. 1 och 2. Vilka synpunkter, som böra läggas på bostädernas rymlighetsstandard i framtiden, behandlas i kap. 7 och bil. 3. Med utgångspunkt härifrån fastställer man en lämplig

rymlighetsnorm, vilken tillämpas på det beräknade hushållsbeståndet. Resultatet visar hur stort antal lägenheter av olika storlek, som erfordras. Exempel på en sådan beräkning återfinnes i bil. 6.

Kap. 4, 8 o. 9. Bil. 6 o. 8.

Det beräknade lägenhetsbeståndet skall sedan fördelas på olika hustyper och förvaltningsformer. Hustyper, som kunna komma i fråga, äro i allmänhet enfamiljshus, tvåfamiljshus, radhus eller flerfamiljshus med fyra eller flera familjer. Ifrågakommande förvaltningsformer äro egna hem, föreningshus, hyreshus och företagets egna hus. Vid valet mellan hustyper och förvaltningsformer spela de ekonomiska faktorerna en mycket stor roll. En undersökning av bostadskostnaderna i olika hustyper har därför utförts i bil. 8. De olika synpunkter, som man med ledning härav kan lägga på valet mellan hustyper och förvaltningsformer, behandlas i kap. 8 och i någon mån även i kap. 9. Genom överväganden av dylik art kommer man alltså fram till en såsom lämplig och sannolik ansedd fördelning av det framtida lägenhetsbehovet på olika hustyper m. m. Beräkningsmetoderna ha beskrivits i kap. 4 och exemplifierats i bil. 6.

Bil. 4 o. 5.

Hur stor del av detta bostadsbehov kan tillgodoses av det befintliga bostadsbeståndet och hur mycket måste nybyggas? Inventeringen av det befintliga bostadsbeståndet ger i allmänhet vid handen, att en stor del av de nuvarande bostäderna har för låg standard och behöver moderniseras för att bli användbar även i framtiden. Beräkningar göras över hur en dylik modernisering av det befintliga bostadsbeståndet lämpligen skall kunna utföras och vad detta ger för resultat i fråga om antalet användbara äldre lägenheter av olika storlek och typ. Exempel på dylika beräkningar lämnas i bil. 4 och 5.

Kap. 5. Bil. 6.

Sedan man i första hand sökt tillfredsställa det konstaterade bostadsbehovet med det befintliga, moderniserade bostadsbeståndet, kvarstår i allmänhet ett ganska stort behov, som måste tillgodoses genom nybyggnader. Hur dessa nybyggnader böra fördelas på olika hustyper och förvaltningsformer har tidigare fastställts. Det återstår att ge denna nybebyggelse dess lämpliga förläggning inom samhället. Det planläggningsarbete, som därför erfordras, beskrives närmare i kap. 5 samt exemplifieras i bil. 6.

Kap. 6. Bil. 6, 8 o. 9. Till ett bostadsområde hör ett stort antal gemensamma anläggningar av olika slag. En del synpunkter på lämplig standard i fråga om gatu-, vatten- och avloppsanläggningarna lämnas i bil. 8 och 9. Sådana gemensamhetsanläggningar som värmecentraler, butiker, skolor, ungdomsgårdar m. m. beskrivas i kap. 6. Som resultat av detta planeringsarbete skall framkomma en generalplan utvisande de sannolika framtida byggnadsetapperna för såväl bostäder som för gator och allmänna anläggningar. Exempel härpå lämnas i bil. 6.

Kap. 3, 7 o. 9. Bil. 7. Innan förverkligandet av detta bostadsprogram kan igångsättas, måste ritningar och finansieringsplaner föreligga. Sådana uppgöras etapp för etapp alltefter som tiden för realiserandet närmar sig. De synpunkter man bör lägga på själva planlösningen av lägenheterna avhandlas i kap. 7 och bil. 7. De administrativa och ekonomiska former, som förekomma för bostadsbyggandet, och de kostnader, som bli följden av olika tillvägagångssätt, behandlas dels i kap. 3, där industriföretagens nuvarande åtgärder för sina arbetares bostadsförsörjning tas som utgångspunkt för framställningen, och dels i kap. 9, där kostnadssynpunkterna och företagens möjligheter att på olika sätt påverka kostnaderna upptas till närmare granskning.

Kap. 3, 9 o. 10. De olika finansieringsmetoder, som stå till buds, behandlas i kap. 10. Som regel visa finansieringskalkylerna att bostadskostnaderna i de nybyggda husen bli för höga i förhållande till vad som för närvarande är vanlig hyra bland arbetarna. En lösning av denna fråga bör sökas genom rationalisering av byggnadsproduktionen. Möjligheterna att nå resultat på denna väg diskuteras närmare i kap. 9. Häri framhålles bl. a., att rationaliseringsarbetet måste bedrivas på mycket lång sikt. Såsom en övergångslösning, tillämpbar under mellantiden, har accepterats det nuvarande systemet med bostadssubventioner från företagarna till sina arbetares bostadsförsörjning. Dessa subventioners storlek och utformning behandlas i kap. 3.

Kap. 4. Sedan beräkningar, ritningar och finansieringsplaner uppgjorts och de finansiella svårigheterna funnit en lösning, föreligga de materiella förutsättningarna för bostadsprogrammets förverkligande. Programmet bör emellertid

icke igångsättas utan att först ha delgivits arbetarna. Samarbetet med arbetarna bör börja på ett så tidigt stadium som möjligt och kan t. ex. bedrivas med en av arbetarna vald rådgivande bostadskommitté. Se kap. 4.

Kap. 2. Det nybyggnadsbehov för ett höjande av industriarbetarnas bostadsstandard, som enligt beräkningar av förestående slag föreligger inom tätorterna i landet och särskilt inom de mindre industriorterna, är av ansenlig omfattning och måste komma att spela en betydande roll för landets bostadsproduktion under efterkrigsåren. I kap. 2 har därför gjorts ett försök att beräkna storleksordningen av den byggnadsproduktion, som skulle erfordras för höjandet av bostadsstandarden för landets industriarbetare till viss angiven rymlighetsnorm och kvalitetsstandard.

Kap. 1. Nuvarande bostadsbeståndets beskaffenhet.

Inledning.

De förändrade näringsförhållanden, som inträdde med industrialismen, ha lett till en radikal omgruppering av befolkningens bostadsorter här i landet. Av 1850-talets c:a tre och en halv miljoner invånare bodde endast omkring 10 % i städerna; av 1940-talets c:a sex och en halv miljoner invånare bo mer än 50 % i städer och andra tätorter, som uppstått genom industrialismens påverkan.

Förr utgjorde handeln och i någon mån hantverket stadssamhällenas ekonomiska grundval; numera är det framför allt industrien som är orsaken till samhällsbildningen. Städernas och tätorternas frammarsch från 1880 till 1935 framgår av *fig. 1.*

Den kraftiga inflyttningen till städerna och nybildningen av andra samhällen nödvändiggjorde ett intensivt utbyggande av dessas bostadsbestånd. Bostadsproduktionen kunde icke alltid hålla takt med tillväxten och svåra bostadsproblem uppstodo. Bostadstillgången i städerna och industriorterna har därför under epoken ofta varit knapp, vilket förtagit den hyressökande allmänheten möjligheten att kunna ställa några krav på den lägenhet den efterfrågat. Man har i stället fått nöja sig med det som bjudits.

Man kan emellertid redan skönja tecken till att detta läge på bostadsmarknaden sannolikt kommer att ändras inom en snar framtid. Den avtagande takten i befolkningsökningen under senare år kan, åtminstone på en del mindre orter, leda till att det blir ont om arbetskraft, vilket medför en konkurrens om denna, i den mån man ej genom ökad rationalisering kan ersätta det svårfyllda arbetskraftsbehovet. I båda fallen synes bostadsmarknaden kunna bli påverkad av utvecklingen därhän, att den tidigare knappheten upphävs och det blir möjligt för den bostadssökande allmänheten att ställa större krav på bostädernas utseende och kvalitet.

Det är angeläget särskilt för landsortsindustrierna, som i många fall sedan gammalt haft ett avgörande inflytande över sina arbetares bostadsförsörjning, att i tid uppmärksamma denna nya tendens i utvecklingen. De orter som ej följa med i den allmänna förbättringen av bostadsstan-

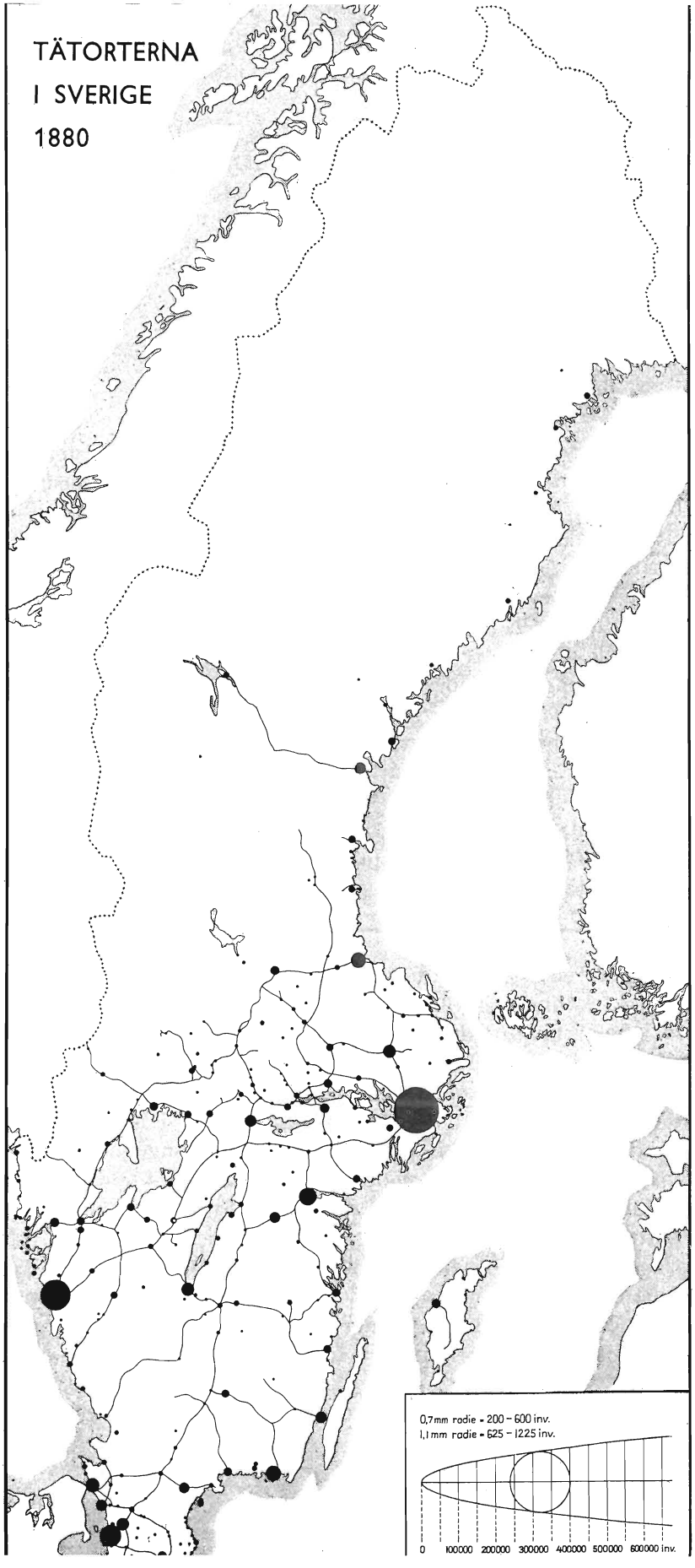
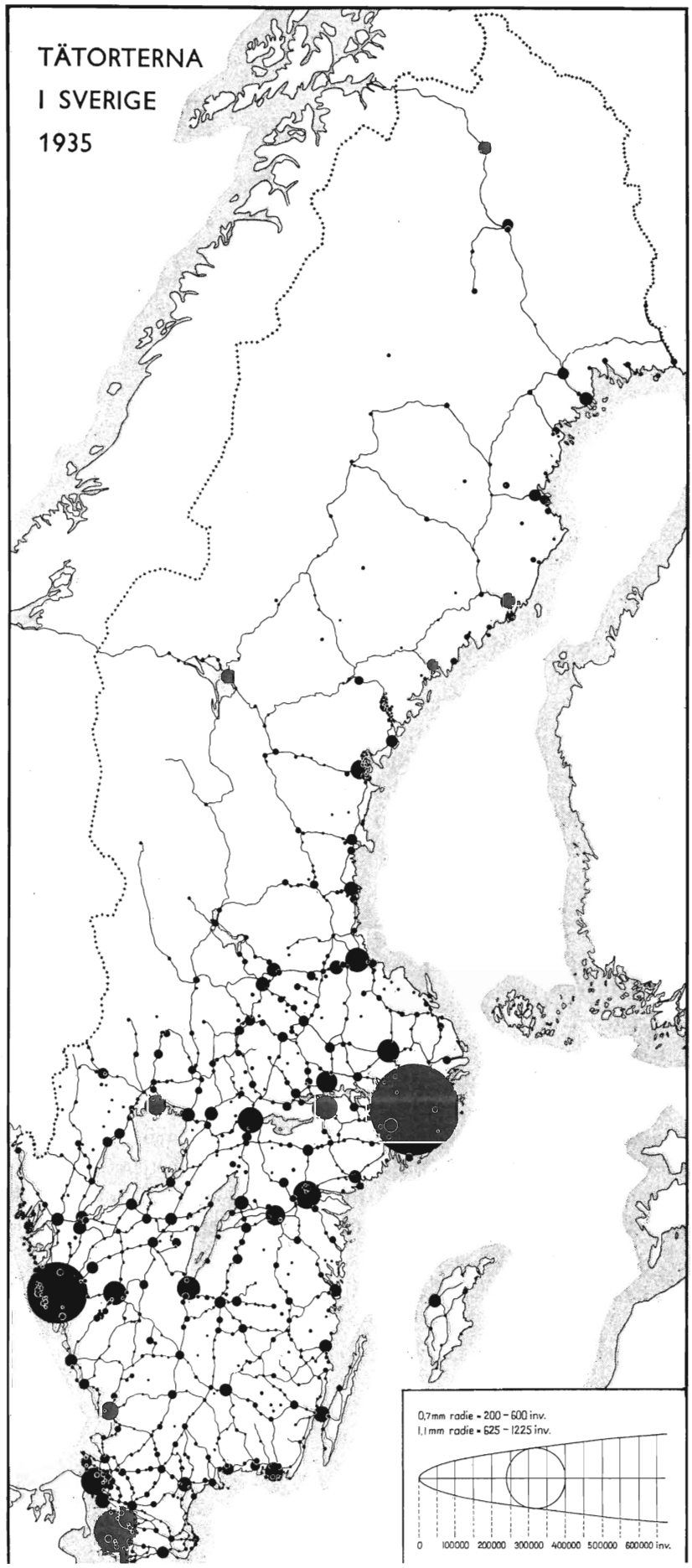

Fig. 1. Städernas och tätorternas tillväxt 1880—1935.

Efter en undersökning av docent W. William-Olsson vid Handelshögskolan i Sthlm.

dard och samhällsbildning torde få svårigheter att få sitt behov av arbetskraft tillfredsställt.

Bostadsfrågan synes överhuvud taget komma att stå långt fram i det allmänna intresset i efterkrigstiden. Ur det allmännas synpunkt utgör den ett av de viktigaste medlen i en aktiv befolkningspolitik och i ett allmänt sysselsättningsprogram. Bland industriföretagen råder numera allmänt den uppfattningen, att ett gott arbetsresultat befrämjas av goda bostäder, som erbjuda möjligheter till ett uppbyggande hemliv, samt av sådana sociala anläggningar, som äro ägnade att underlätta hemarbetet eller skapa trevnad under fritiden.

A. Allmän översikt över industriarbetarna och deras bostadsförhållanden.[1]

Ett bedömande av de åtgärder i bostadsfrågan, som lämpligen böra företagas från industriens håll, måste stödja sig på kännedom om industriarbetarnas nuvarande bostadsförhållanden och dessas läge i jämförelse med landets övriga befolkning eller med motsvarande förhållanden i utlandet.

För att få ett begrepp om storleksordningen av de problem, som sammanhänga med industriarbetarnas bostadsförsörjning, har i *fig. 2* redovisats hela landets befolkning, uppdelad i två grupper: de som ha sin utkomst från industrien och de som ha sin utkomst från övriga näringar.

Hur industribefolkningen fördelar sig på olika industrigrenar framgår i stort sett av *fig. 3*, som visar kvinnlig och manlig arbetskraft sysselsatt inom olika branscher.[2]

Av en viss betydelse för bostadsfrågan är arbetsställets storlek. I *fig. 4* har redovisats hur många arbetare, som äro sysselsatta vid arbetsställen av olika storleksklasser.

Industriarbetarnas fördelning på olika åldrar, civilstånd och kön påverkar givetvis även bostadsbehovet och redovisas därför i *fig. 5*.

Av de anställda arbetarna erfordra icke alla egen bostad. En del arbetare äro hemmaboende barn eller ungdomar, som inflyttat till orten och bo i någon släktings familj. En annan del äro ungkarlar, som hyra rum av någon familj. Hur stor procent av arbetarna inom olika branscher, som för närvarande hyra eller inneha egen bostad, visas i *fig. 6*. I bil. 1 diskuteras närmare hur stor del av de arbetare, vilka icke disponera egen bostad, som representera inneboende med ett otillfredsställt bostadsbehov.

---

[1] Denna översikt omfattar i allmänhet arbetare även inom småindustri och hantverk emedan den officiella statistiken icke medger ett särskiljande av industriarbetare i mera inskränkt bemärkelse.

[2] Omfattar endast industristatistikens arbetare.

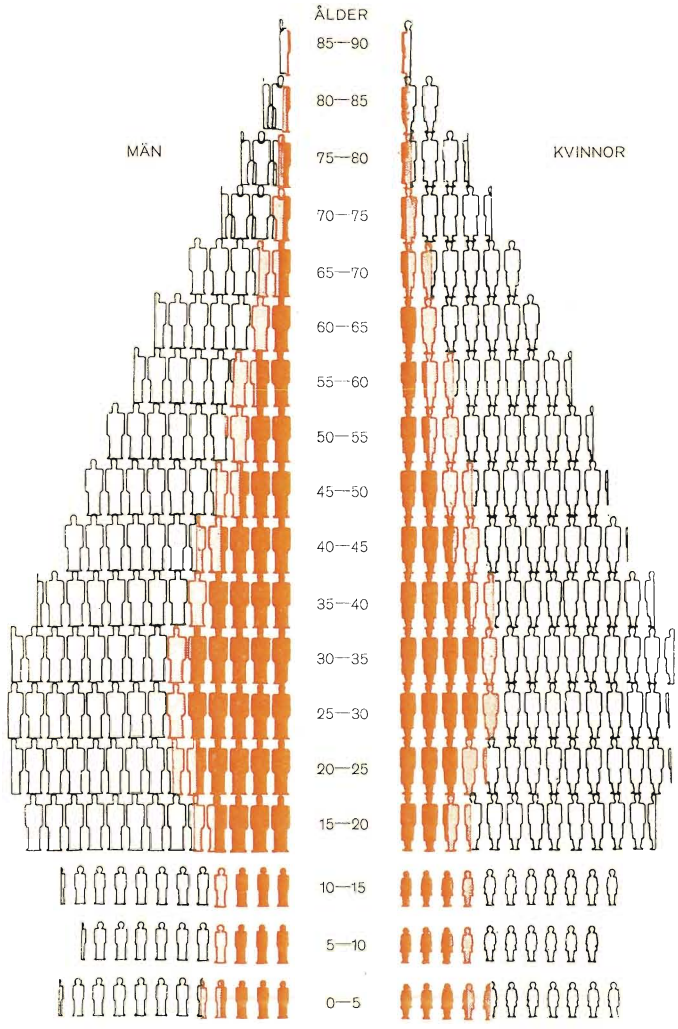

Fig. 2. Industribefolkning och övrig befolkning 1940.

Varje symbol = 20 000 personer; röd symbol = industribefolkning (helröd = arbetare och tonad = tjänstemän). — Källa: 1940 års folkräkning.

Bostadsbehovets storlek och art betingas först och främst av de olika hushållens varierande behov. Av grundläggande betydelse är därför att äga kännedom om industriarbetarbefolkningens fördelning på olika hushållstyper. I ett senare kapitel ha förekommande hushållstyper grupperats i 5 klasser, motsvarande i huvudsak (se närmare sid. 102 ff.):

I = enpersonshushåll
II = tvåpersonshushåll
III = 2 vuxna + 1 barn
IV = 2 » + 2 à 3 barn
V = 2 » + 4 eller flera barn.

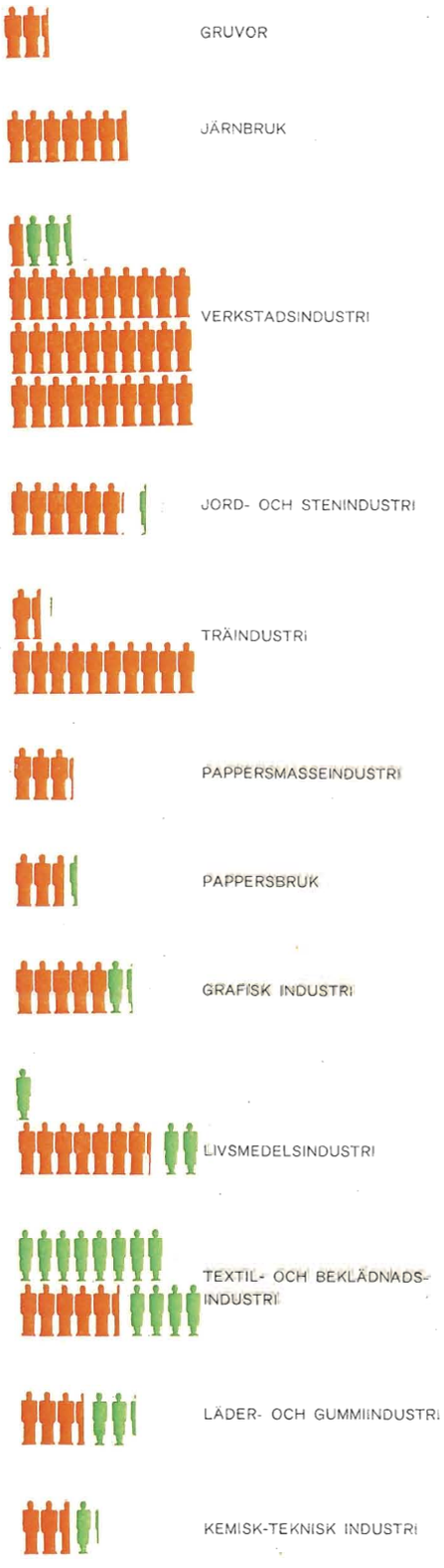

Fig. 3. Industriarbetarnas fördelning på olika branscher.

Varje symbol = 5 000 personer; röd symbol = män, grön = kvinnor.

Källa: Industristatistiken för år 1940.

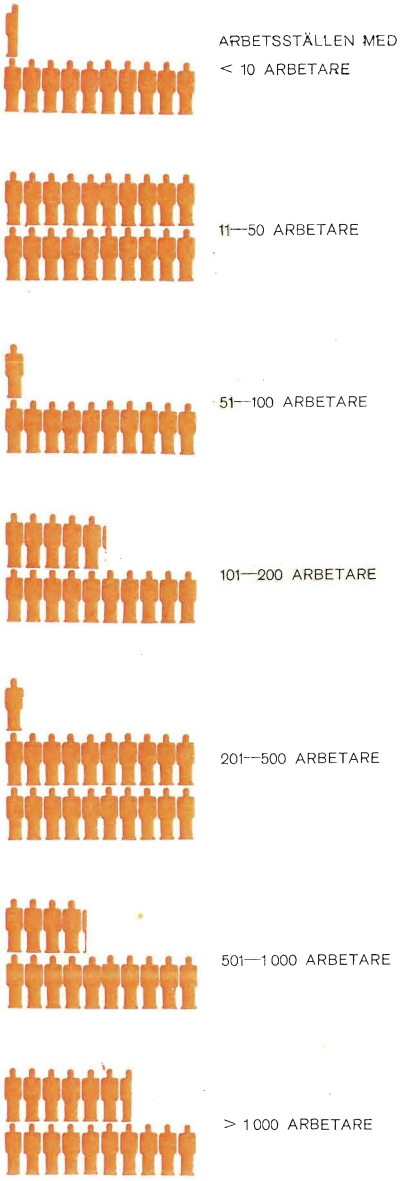

Fig. 4. Industriarbetarnas fördelning på arbetsställen av olika storlek.
Varje symbol = 5 000 personer. — Källa: Industristatistiken för år 1940.

Industriarbetarbefolkningens fördelning på dessa hushållsgrupper redovisas i *fig. 7*. Fördelningen är i stort sett densamma inom alla industribranscher med undantag för textil och sömnadsindustrier, där småhushållen äro talrikare än inom övriga branscher (se bil. 1 tab. 7).

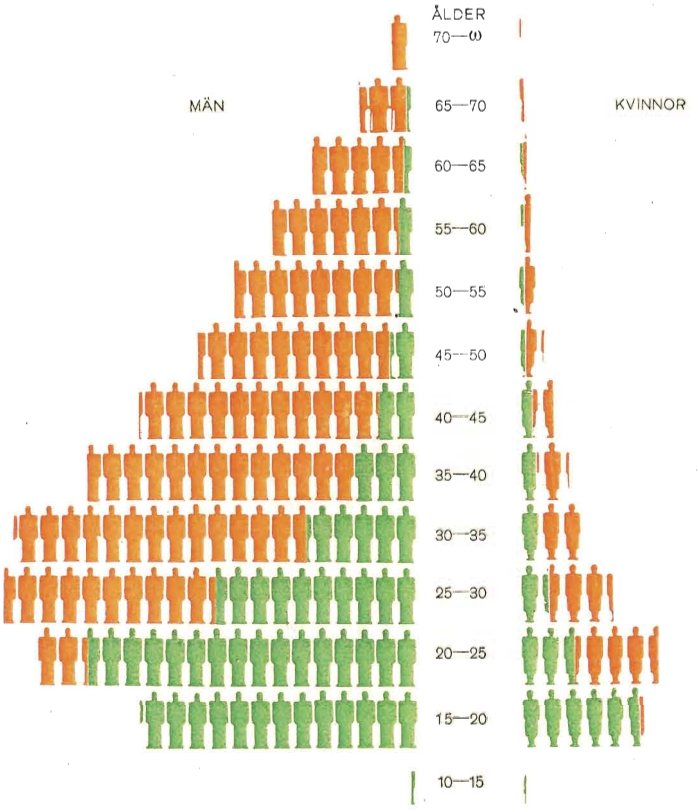

Fig. 5. Arbetare inom industri och hantverk fördelade efter ålder och civilstånd.
Varje symbol = 5 000 personer; grön symbol = ogifta, röd = gifta. — Källa: Folkräkningen 1940.

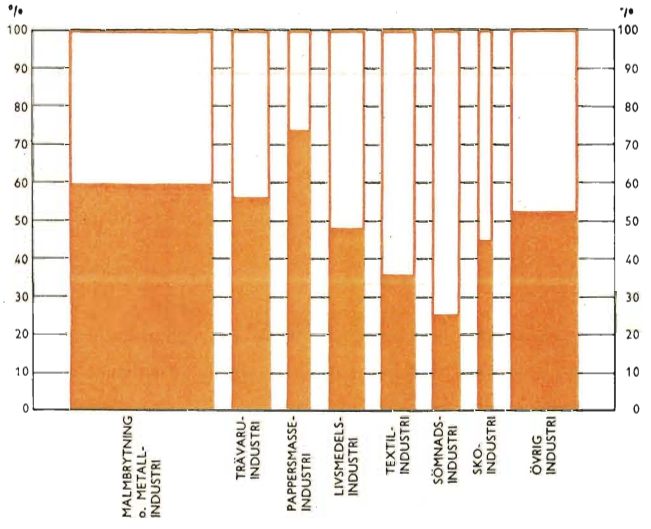

Fig. 6. Relativa antalet industriarbetare *med* (fylld stapel) resp. *utan* egen bostad.
Jfr bil. 1, tab. 1. Staplarnas bredd anger antalet industriarbetare inom resp. branscher.

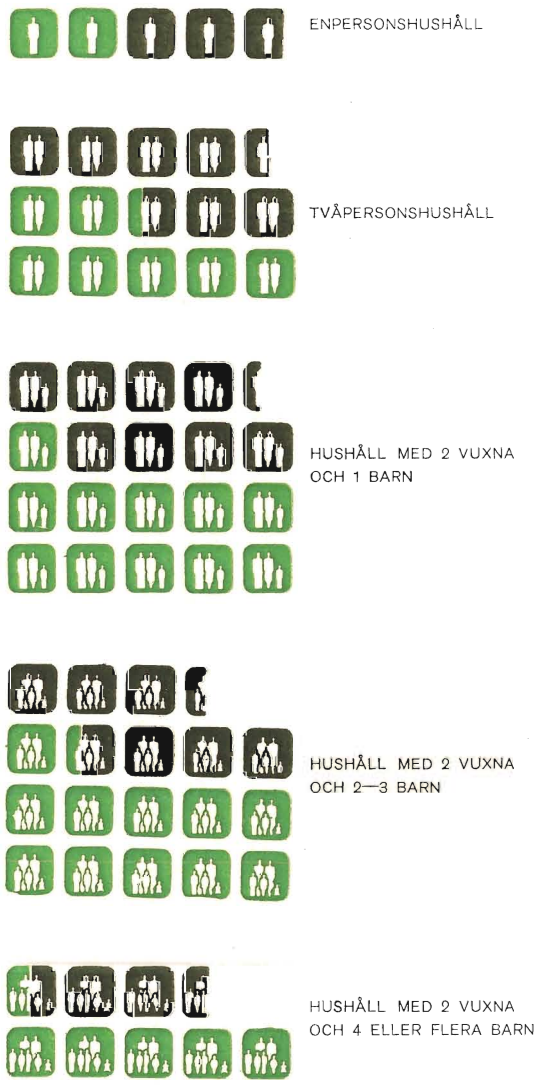

Fig. 7. Industriarbetarhushållens fördelning på olika hushållstyper.
Varje symbol = 1 000 arbetarhushåll; grön symbol = landsbygden, svart = städerna.
Jfr bil. 1, tab. 6 och 7.

Det faktiska bostadsbehovet kan uppträda såsom en köpkraftig efterfrågan på den allmänna bostadsmarknaden endast om erforderlig betalningskraft för efterfrågade lägenheter finnes. Ett ungefärligt begrepp om den nivå det i detta fall är fråga om ger *fig. 8*, där genomsnittliga årsinkomsten 1940 för industriarbetare inom olika branscher visas. Lönenivån i städerna är ungefär 25 % högre än det riksgenomsnitt, som här visas, medan landsbygdens lönenivå är omkring 15 % lägre. Det bör

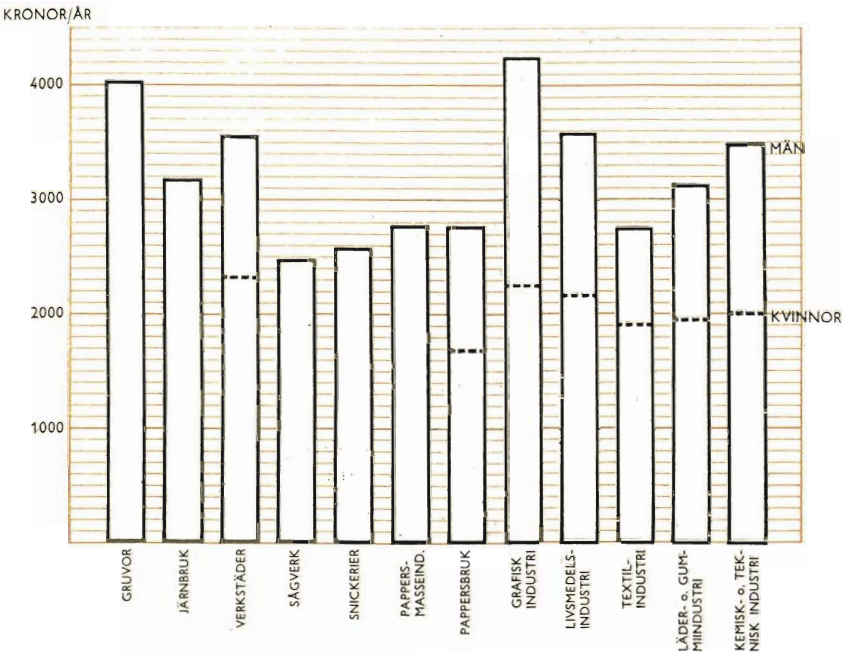

Fig. 8. Genomsnittlig löneinkomst 1940 för vuxna industriarbetare inom olika branscher.
Källa: Statistisk årsbok 1942.

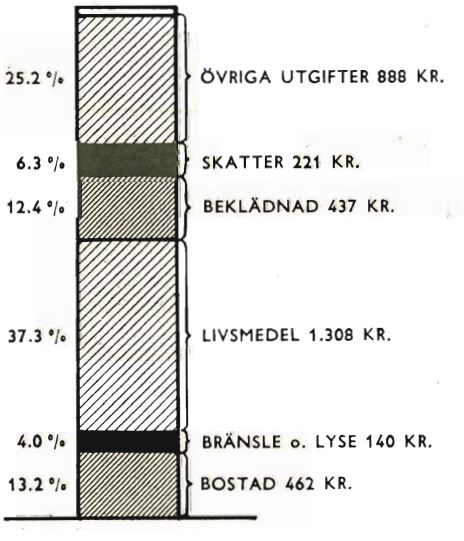

Fig. 9. Arbetarhushållets årsutgifter för olika ändamål.
Källa: Levnadsvillkor och hushållsvanor i städer och industriorter omkring år 1933. Socialstyrelsen 1938.

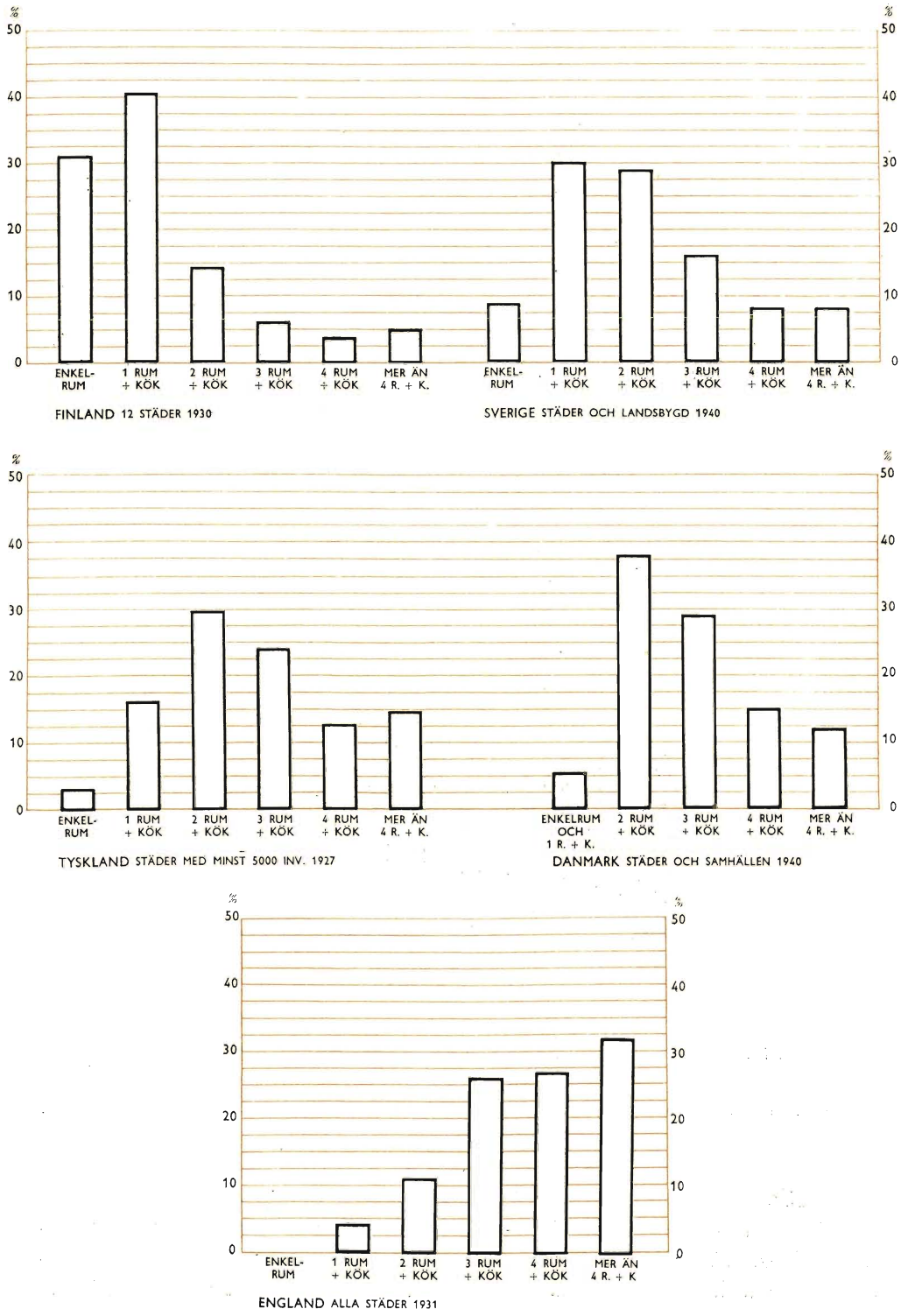

Fig. 10. Bostädernas relativa fördelning efter lägenhetstyp i olika länder.

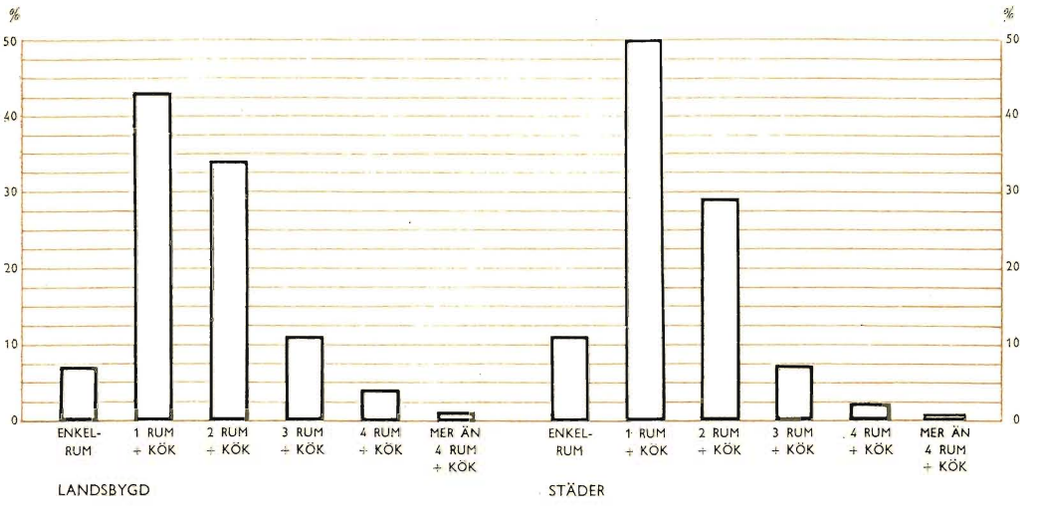

Fig. 11. Industriarbetarbostädernas relativa fördelning efter lägenhetstyp. Landsbygd och städer.

Jfr bil. 1, tab. 8.

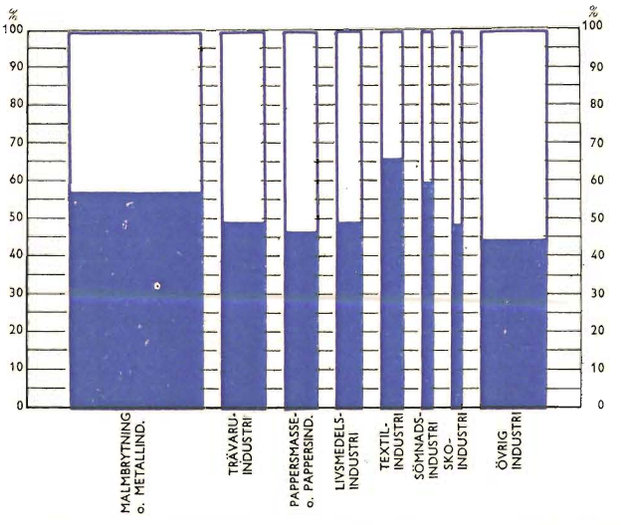

Fig. 12. Relativa antalet lägenheter om högst ett rum och kök (fylld stapel) inom olika branscher.

Jfr bil. 1, tab. 9. Staplarnas bredd anger antalet industriarbetare med egen bostad inom resp. branscher.

emellertid observeras, att — eftersom det är hushållet som sådant, som konstituerar bostadsbehovet — det är hushållsmedlemmarnas sammanlagda inkomst (familjeinkomsten), som representerar ifrågavarande bostadsbehovs betalningskraft. Familjeinkomsten utgör i genomsnitt c:a

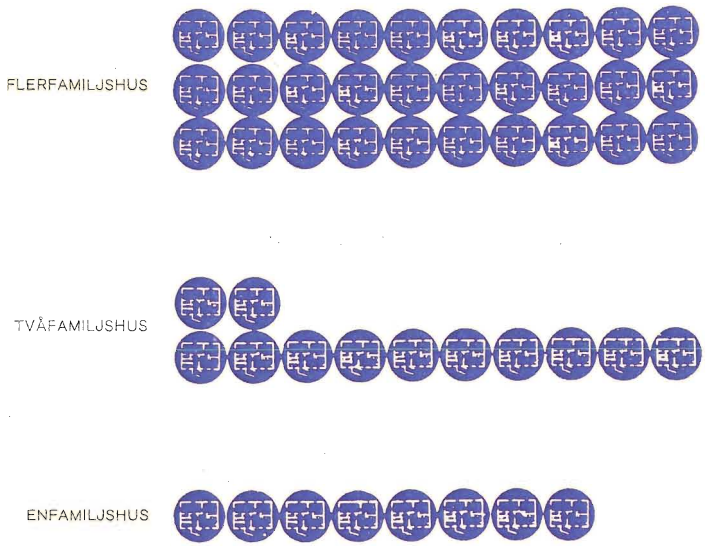

Fig. 13. Lägenheternas fördelning på olika hustyper i mindre orter (< 10 000 inv.) Varje symbol = 2 %. — Källa: Allmänna bostadsräkningen år 1933. Socialstyrelsen 1936.

120 % av familjeförsörjarens inkomst men varierar mycket starkt mellan olika familjetyper, inkomstklasser, branscher m. m.

Hur familjeinkomsten i genomsnitt fördelar sig på en arbetarfamiljs olika utgiftsposter visas i *fig. 9.*

Mot den på detta sätt redovisade industriarbetarbefolkningen och de av dem bildade hushållen svarar för närvarande ett lägenhetsbestånd, uppdelat på olika lägenhetstyper. I *fig. 10* visas samtliga bostadslägenheter i landet, fördelade på olika storlekar, och motsvarande förhållanden i ett antal grannländer. Se härom även kap. 7, sid. 182. (Länderna ha uppställts i ordning efter lägenhetsstorlek med det land, som har det största antalet smålägenheter, överst till vänster. Det bör bemärkas att de lägenheter, som redovisas för de olika länderna, icke äro fullt jämförbara, då redovisningen för ett land avser t. ex. samtliga lägenheter i hela landet, medan för ett annat land redovisningen av lägenheter endast gäller städer och samhällen. Som ett ungefärligt mått för de inbördes relationerna torde dock de anförda exemplen kunna duga.) Hur motsvarande förhållanden gestalta sig för av industriarbetare bebodda lägenheter här i landet samt för de olika industribranscherna visas i *fig. 11* och *12.*

För ett bedömande av de redovisade bostädernas användbarhet eller lämplighet ur olika synpunkter är det av värde att veta, hur lägenhets-

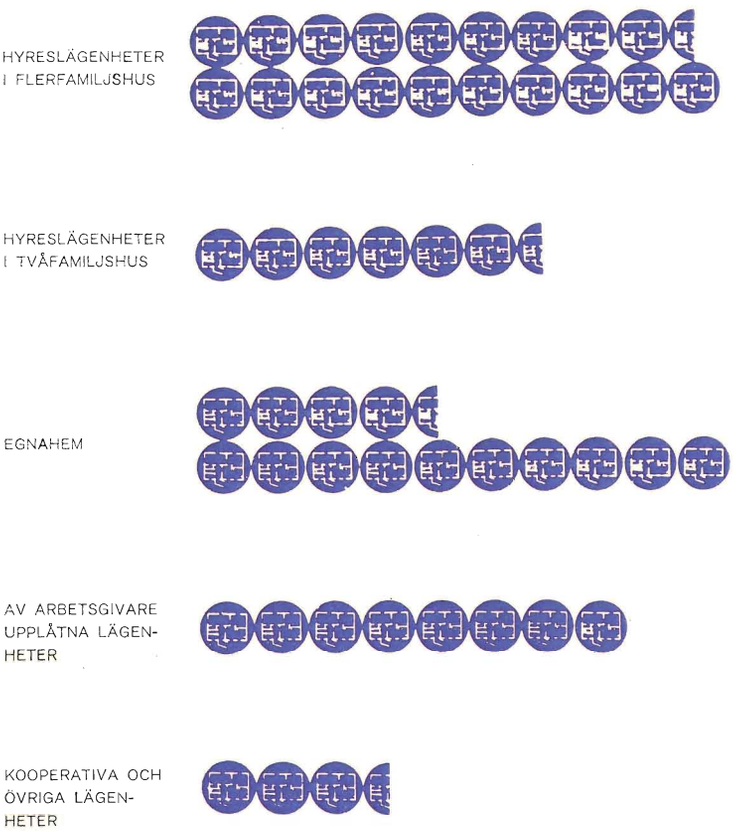

Fig. 14. Lägenheternas fördelning efter upplåtelseform på mindre orter (< 10 000 inv.) Varje symbol = 2 %. — Källa: Allmänna bostadsräkningen år 1933. Socialstyrelsen 1936.

beståndet fördelar sig på olika hustyper och upplåtelseformer. En särskild redovisning för enbart industriarbetarbostäder har icke varit möjlig att åstadkomma. I *fig. 13* och *14* redovisas därför samtliga bostadslägenheter i mindre orter fördelade på olika hustyper och upplåtelseformer.

Lägenheternas kvalitet är en svårbedömbar fråga. Graden av modernitet kan dock otvetydigt konstateras och i *fig. 15* redovisas förekomsten av hall och tambur, vatten och avlopp, w.c., centralvärme och badrum i smålägenheter. Då modernitetsgraden visar sig variera betydligt efter orternas storlek, har redovisningen av lägenheterna grupperats efter ortsstorlek.

Medianhyrorna för de vanligaste lägenhetstyperna, d. v. s. ett rum och kök samt två rum och kök, redovisas för orter av olika storlek i *fig. 16*.

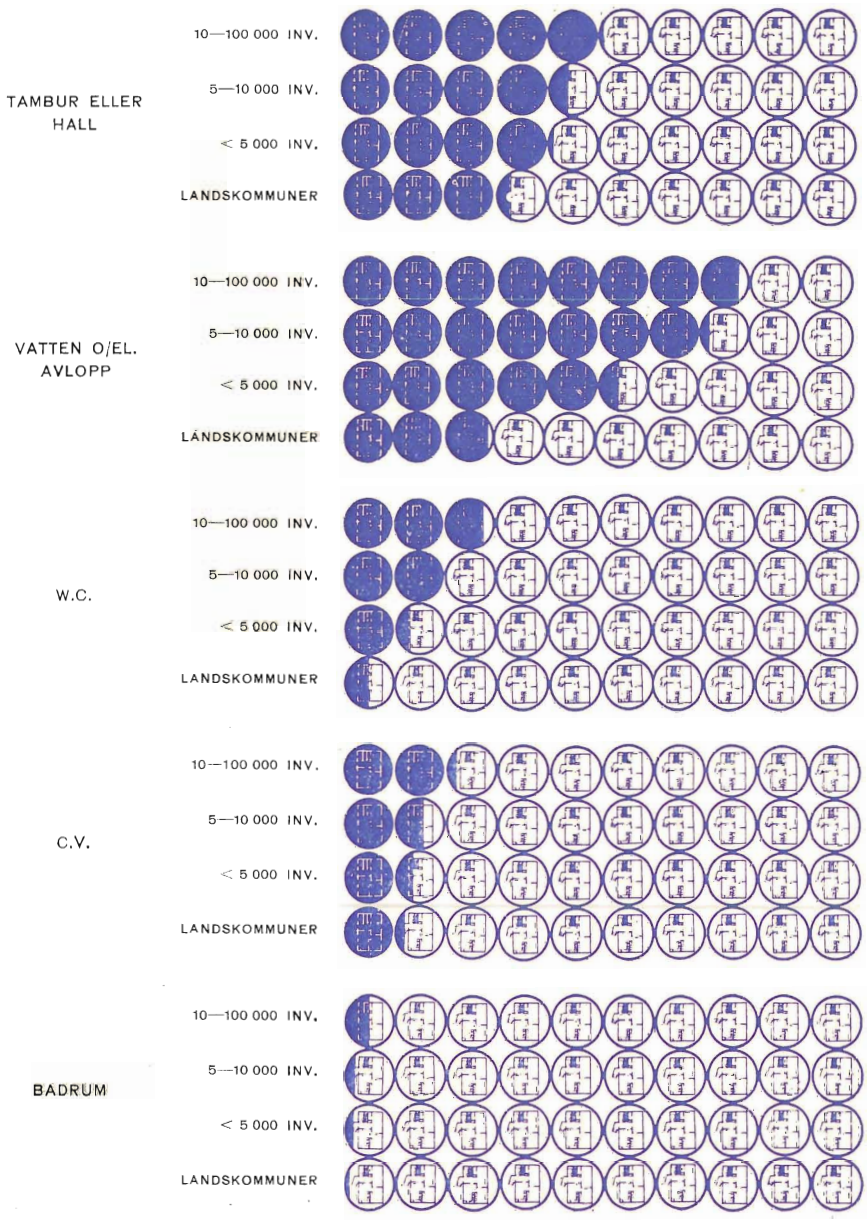

Fig. 15. Relativa antalet smålägenheter *med* (fylld cirkel) resp. *utan* olika slag av utrustning i orter av olika storlek.

Varje symbol = 10 %. — Källa: Allmänna bostadsräkningen 1933. Socialstyrelsen 1936.

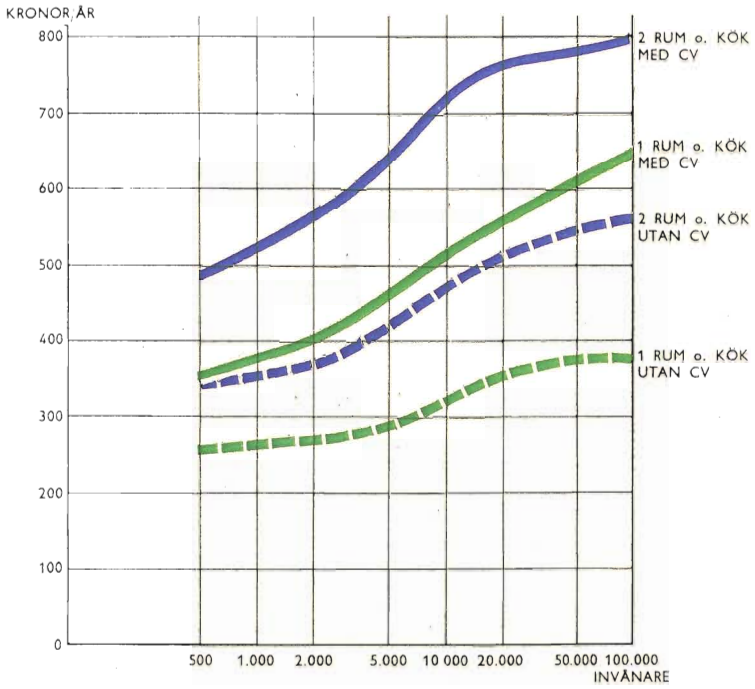

Fig. 16. Medelhyra i öppna marknaden för lägenheter »utan brist» i orter av olika storlek. Källa: Hyresräkningen år 1939. Soc. Medd. febr. 1941.

B. Av industriföretagen upplåtna bostäder.

Industriarbetarna bo i stor utsträckning i av företagen upplåtna bostäder (se fig. 17). För korthets skull betecknas dessa i det följande som *företagens lägenheter* eller *hus*.

Företagens lägenheter äro till stor del belägna i äldre hus, som uppförts när bostadsstandarden och byggnadstekniken låg på en helt annan nivå än nu. På grund av diverse orsaker som i det följande närmare diskuteras, har någon förnyelse eller utökning av detta bostadsbestånd icke ägt rum under de senaste decennierna. Företagens arbetarbostäder ha följaktligen i många avseenden haft en annan utveckling än det övriga bostadsbeståndet och erbjuda särskilda problem. Det har därför ansetts motiverat att ge detta bostadsbestånd en särskild behandling.

I bil. 2, som grundar sig på en rundfråga bland industriföretagen, redovisas utförligt bostädernas fördelning på industrigrupper, förekommande hus- och lägenhetstyper, lägenheternas utrustning, hyresförhållanden m. m. Beskrivningen av dessa förhållanden begränsas därför här till en kort sammanfattning.

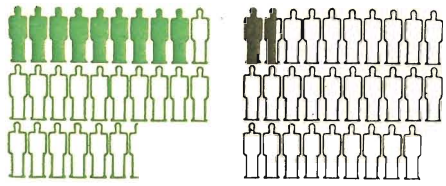

Fig. 17. Antal industriarbetare boende i företagens lägenheter (fyllda symboler) och i andra lägenheter.

Varje symbol = 10 000 arbetare.

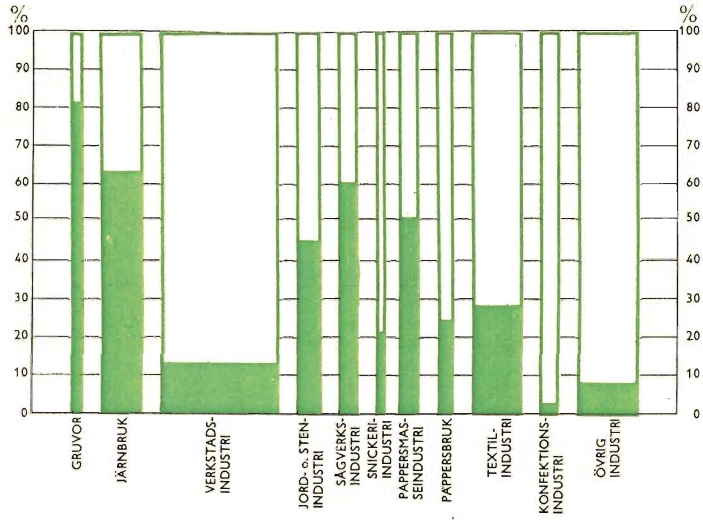

Fig. 18. Relativa antalet industriarbetare boende i företagens lägenheter (fylld stapel) och i andra lägenheter, branschvis.

Staplarnas bredd anger antalet industriarbetare inom resp. branscher.

a. Bostadsbeståndets storlek och ålder.

Det totala antalet av industriföretag upplåtna arbetarbostäder kan uppskattas till c:a 60 000 lägenheter, vilket innebär, att i genomsnitt var femte industriarbetare bor i företagshus. Det är framför allt företag, som äro belägna på landsbygden och dominera en orts näringsliv, vilka upplåta bostäder åt sina arbetare. I städerna bo endast c:a 6 % av arbetarna i företagens bostäder, men på landsbygden ungefär 34 %, d. v. s. i genomsnitt var tredje industriarbetare. Se *fig. 17*. Av branscherna är det företrädesvis de typiska landsortsindustrierna, såsom gruvor och järnbruk, sågverk och pappersmassefabriker, som upplåta bostäder åt sina arbetare. Som *fig. 18* visar, bor inom dessa industribranscher över hälften av arbetarna i företagens bostäder. Eftersom de i stort sett äro koncentrerade till Bergslagen och Norrland får man även i regionalt hänseende en typisk koncentration av företagens bostadsupplåtelse. I Skåne ha en-

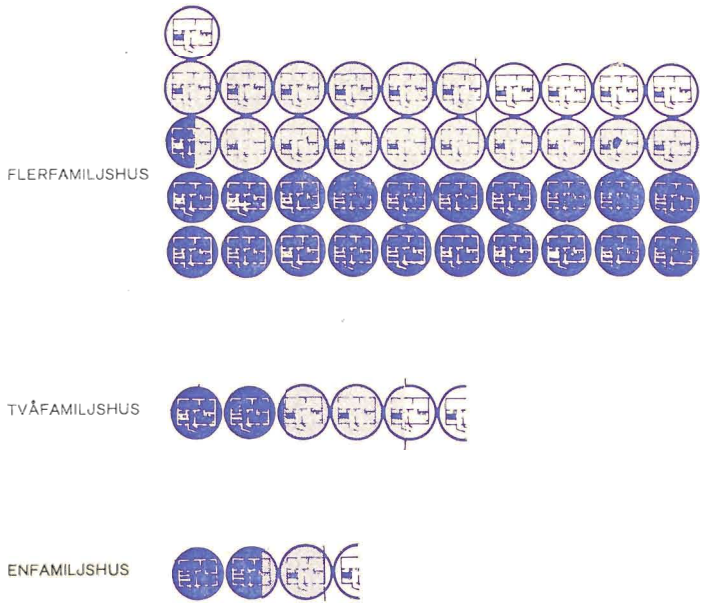

Fig. 19. Företagslägenheternas relativa fördelning efter hustyp och ålder.

Varje symbol = 2 %. Fylld symbol = uppförda före år 1900, tonad = 1900—19, ofylld = efter 1919. Källa: ej publicerade tabeller till bil. 2.

dast c:a en fjärdedel av företagen egna arbetarbostäder, i Bergslagen ungefär hälften och i Norrland c:a två tredjedelar.

Företagslägenheternas fördelning på olika hustyper framgår av *fig. 19*. De flesta lägenheterna (55 %) äro inrymda i flerfamiljshus, men förhållandena variera betydligt mellan olika branscher och orter. Man kan dock urskilja en enhetlig tendens till större bostadskomplex vid de större företagen, medan fyrafamiljshusen eller mindre ofta dominera vid de mindre företagen.

Lägenheternas ålder framgår även av fig. 19. Ungefär 60 % av lägenheterna äro uppförda före år 1900. Lägenheterna i flerfamiljshus (större än fyra familjer) äro till större delen (58 %) byggda före år 1900, medan tvåfamiljshusens samt tre- till fyrafamiljshusens lägenheter oftast uppförts efter år 1900 (61 resp. 62,5 %). Produktionen har alltså förskjutits från de stora flerfamiljshusen mot de mindre tvåfamiljs- eller tre- till fyrafamiljshusen. Enfamiljshusen äro så få, att de sakna betydelse i detta sammanhang.

Samtidigt med denna förskjutning av produktionens inriktning har även produktionsvolymen sjunkit. Produktionen av företagslägenheter under 20-årsperioden 1920—40 var endast 38 % av produktionen under föregående 20-årsperiod. *Fig. 20* visar den årliga produktionen av företagslägenheter från 1916—1940.

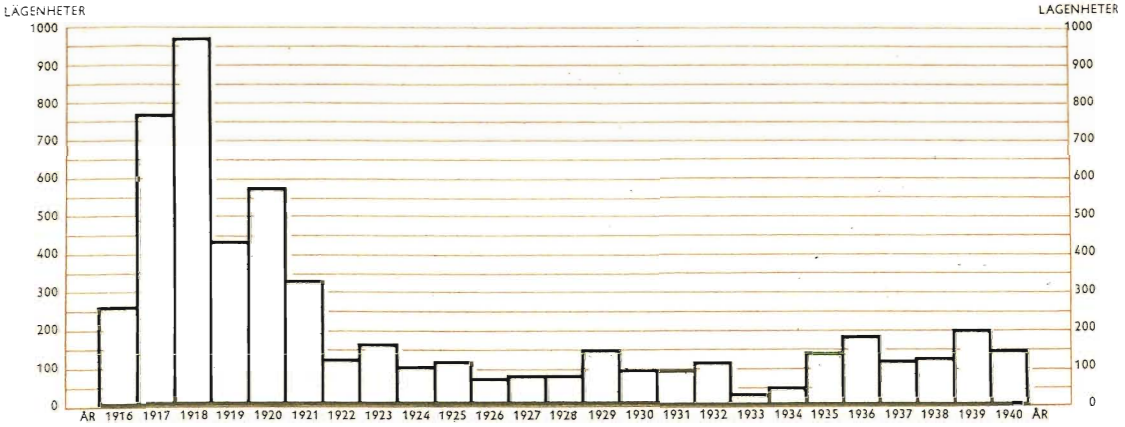

Fig. 20. Antal av industriföretag uppförda lägenheter åren 1916—1940.

Jfr bil. 2, sid. 295.

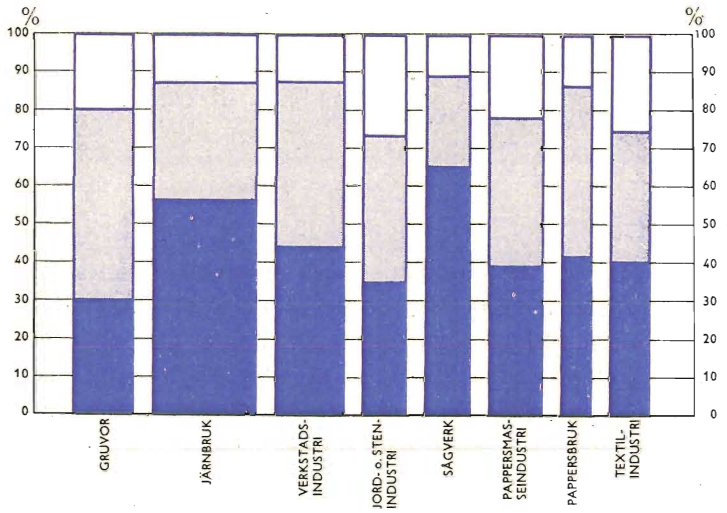

Fig. 21. Företagslägenheternas relativa fördelning efter ålder, branschvis.

Fylld stapel = uppförda före år 1900, tonad = 1900—1919, ofylld = efter 1919. Staplarnas bredd anger antalet företagslägenheter inom resp. branscher. — Jfr bil. 2, tab. 17.

Bostadsproduktionen har emellertid varierat mycket inom olika branscher allt efter den industriella och konjunkturella utvecklingen. Se *fig. 21.* I allmänhet ha företagens bostadsbyggande skett stötvis under särskilt starka utvidgningsperioder för olika industrier. Vid järnbruken t. ex. tillkommo de första företagsbostäderna redan under den gamla järnhanteringens blomstringstid på 1700-talet och de flesta bostäderna ha sedan byggts under det snabba uppsvinget från 1880 och fram till sekelskiftet. Därefter synes bostadsbehovet ha varit relativt oförändrat fram till världskriget 1914—18, då expansionen inom järnindustrien i samband

med kriget åter framkallade ett omfattande bostadsbyggande från företagens sida.

Inom sågverksindustrien ha de flesta företagsbostäderna byggts före år 1900. Inom massaindustrien däremot satte bostadsbyggandet i gång något senare i samband med utvidgningen av denna industribransch under 1900-talets första år. En ny högkonjunktur för företagens bostadsbyggande inom massaindustrien inföll omkring 1922 i samband med en stark konjunkturuppgång. Också vid pappersbruken ökade bostadsbyggandet från företagens sida tillfälligt i samband med industrigrenens expansion under 20-talet.

Från denna tid och fram till år 1939 har industriföretagens egen bostadsbyggnadsverksamhet hållit sig på en mycket låg nivå (fig. 20). Bostadsförsörjningen har i stället allt mera lagts över på den fria marknadens hyres- och föreningslägenheter samt på egna hem. Särskilt egnahemsverksamheten började på 1920-talet få avsevärd omfattning och stöddes i stor utsträckning och på olika sätt av industriföretagen. (Se vidare härom i kap. 3.)

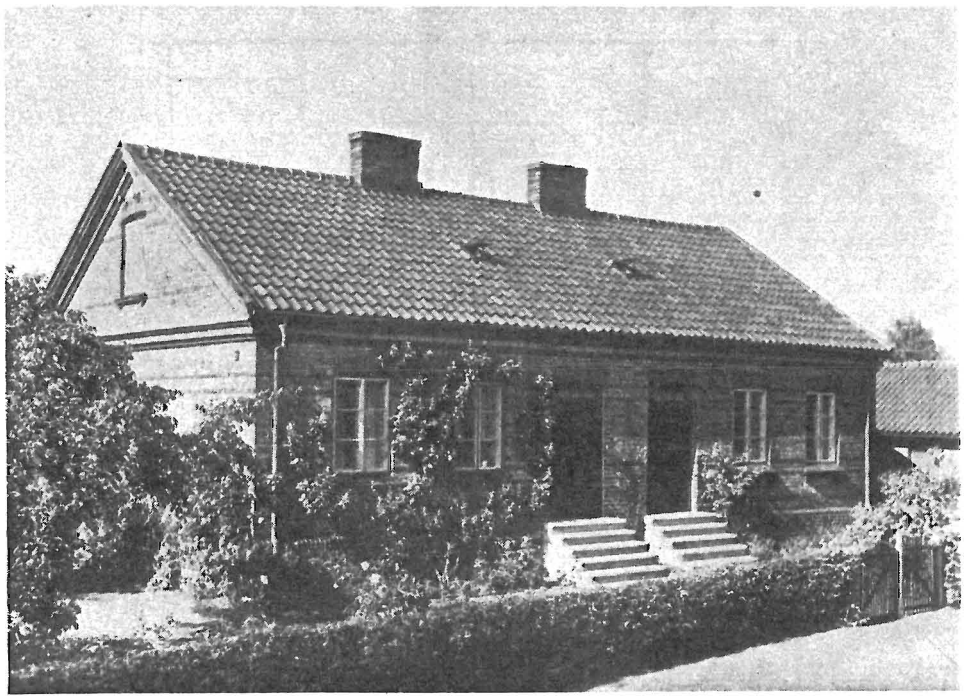
Under den senaste tiden har i samband med kriget en ny ökning av företagens eget bostadsbyggande ägt rum.

b. Hustyper.

En sammanfattande byggnadshistorisk översikt över denna speciella och ganska enhetliga produktion av arbetarbostäder saknas tyvärr. En sådan framställning skulle icke blott klarlägga ett hittills obearbetat arkitekturhistoriskt område utan även ge rika möjligheter att konstatera sammanhanget mellan bostädernas utveckling och den allmänna industriella utvecklingen inom respektive branscher. Det har ej ansetts motiverat att i detta sammanhang söka fylla denna brist genom en mera djupgående undersökning. Endast en kort översikt grundad på tillgängligt material och utvisande de huvudsakliga drag, som karakterisera de olika byggnadsetapperna, kan här ha sin plats.[1]

Den dominerande massan av företagslägenheter är som förut nämnts belägen inom malmbrytnings- och metallindustrien samt träindustrien. Den följande karakteristiken kommer alltså främst att gälla de mellansvenska bruksorterna samt de norrländska träindustriorterna. En härifrån avvikande och ganska enhetlig grupp bildas av de äldre bostäderna inom industrien i väst- och sydsverige. Lägenheterna i dessa väst- och sydsvenska företagsbostäder bestå särskilt i sydsverige till stor del av två

[1] Rikhaltiga illustrationer över äldre byggnadsanläggningar vid bruk och andra industrisamhällen finnas hopbragta i »Praktiska och hygieniska bostäder», betänkande och förslag, avgivet år 1920, utgivet på P. A. Norstedt & Söners förlag 1921. I övrigt synes olika industrimonografier erbjuda det rikhaltigaste studiematerialet på området.

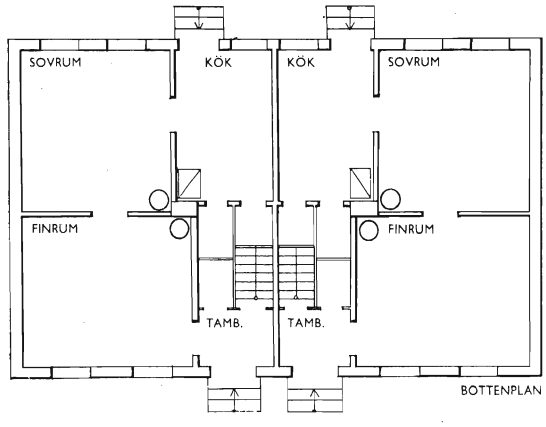

Fig. 22. Sydsvensk arbetarbostad från sekelskiftet. Furulund, Skåne. Skala 1 : 200.

Typiskt tvåfamiljshus med lägenheter på 2 rum + kök. Husen uppförda i tegel och placerade i regelbundna rader samt omgivna av trädgårdar. Observera det i förhållande till uppsvenska planlösningar lilla köket utan vindfång mot husets baksida och trädgård samt finingången på framsidan.

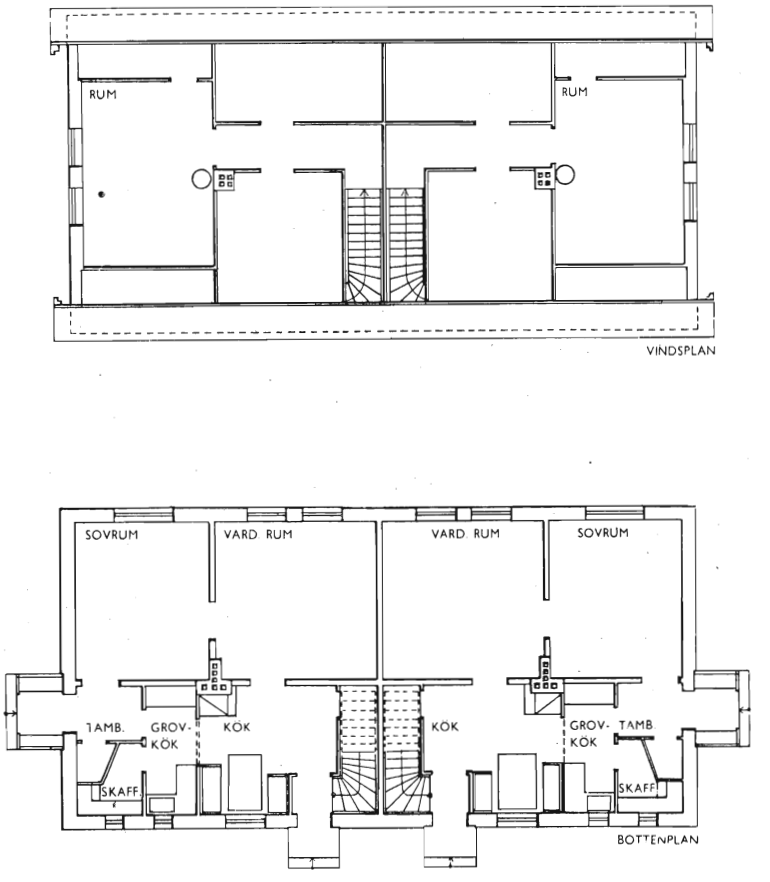

Fig. 23. Sydsvensk arbetarbostad från omkr. 1915. Höganäs-Billesholms AB i Gunnarstorp, Skåne. Skala 1 : 200.

Rumsantal och allmän plandisposition är den för sydsverige typiska, som även visades av den äldre hustypen i fig. 22. Köket har dock givits större utrymme och i detta speciella fall även uppdelats i kök och grovkök, sannolikt efter engelskt mönster. Vindsrummen äro avsedda för uthyrning till ungkarlar.

rum och kök, vilka i regel äro omkring 60 m² eller ej mycket större till ytan än de ett rum och kökslägenheter, som äro vanliga i norra Sverige. Byggnadsmaterialet är enligt traktens sed ofta tegel. *Fig. 22 och 23.*

De äldsta typerna av företagslägenheter återfinnas vid de mellansvenska bruken. De härstamma ofta från slutet av 1700-talet och utgöras av enkla envånings liggtimmerhus, innehållande en eller två familjelägenheter. Lägenheterna bestodo av ett kök eller kök och kammare (se *fig. 24—28*). Till bostäderna hörde källare, uthus och ladugårds-

Fig. 24. Exteriör till föregående arbetarbostad i Gunnarstorp, Skåne.

Fasadmaterialet är putsat tegel och även i övrigt ansluter sig huset till provinsens traditioner (spetsigt tak, ingen källare etc.). Husen äro ej längre placerade i rader utan ha grupperats mera oregelbundet i en romantisk stadsplan enligt tidens smak.

längor, grupperade efter husens baksidor. Då timmerkvaliteten i allmänhet var god i dessa hus och byggnadssättet enkelt och hållbart ha dessa bostäder ofta kunnat erbjuda goda lägenheter ända fram till våra dagar. Är bara grunden stadig och felfri kunna de med gott resultat repareras och moderniseras. De erbjuda ofta genom sin arkitektoniska gruppering och sina idylliska omgivningar så stora trevnadsvärden, att man gärna bortser från eventuella ofullkomligheter i fråga om rumshöjd, fönsterstorlekar och dylikt.

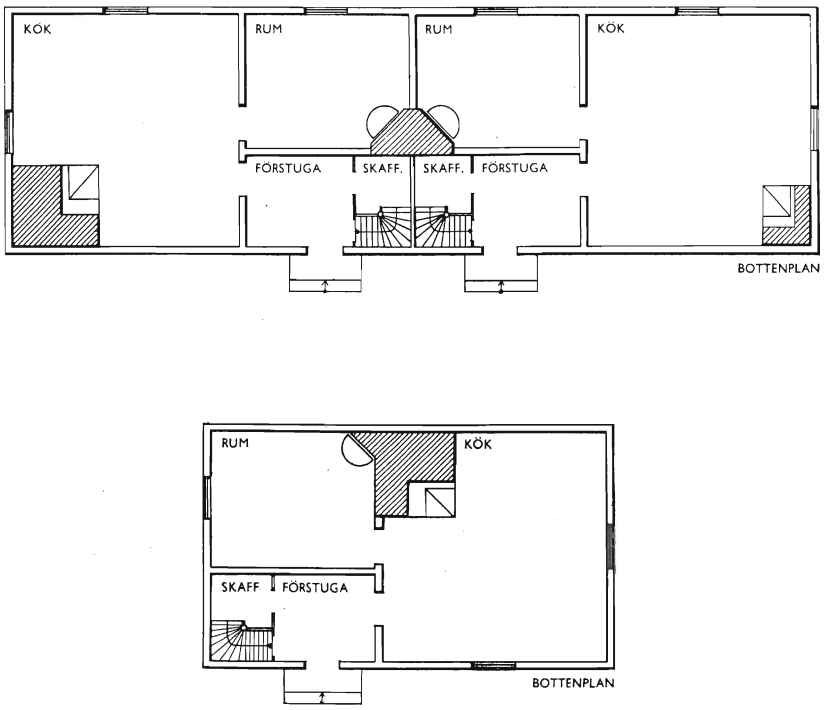

Fig. 25. Gamla arbetarbostäder vid Karlholms bruk, Uppland. Skala 1:200.

Husen, sannolikt från tiden kring år 1800, äro uppförda i liggtimmer och sedermera panelade och rödmålade. Den nedre planen visar den typiska svenska stugan såsom den timrats i flera hundra år här i landet. Den övre planen är ett försök till koncentration genom sammanbyggnad av två vanliga stugor. Den originella placeringen av eldstäderna är ganska svårförklarlig.

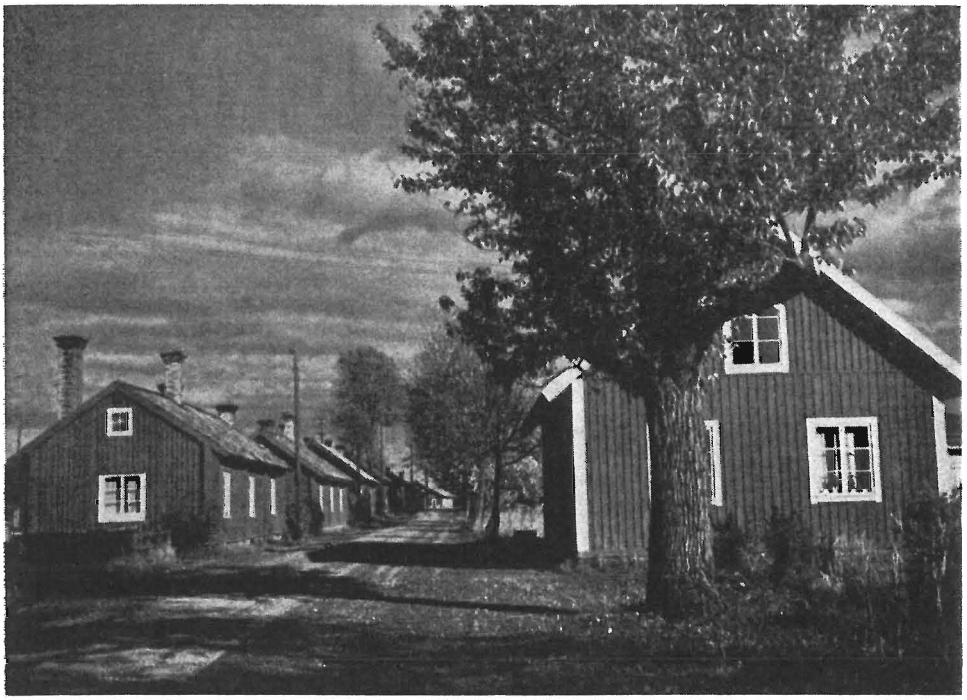

Fig. 26. Bruksgata vid Karlholms bruk, Uppland.

De äldre bruksbostädernas konstruktion och planlösning överensstämmer i allmänhet med dåtidens byggnadsskick. Ett särdrag för bruksbebyggelsen är emellertid husens regelbundna placering efter bruksgator, ordnade efter en arkitektoniskt genomtänkt plan.

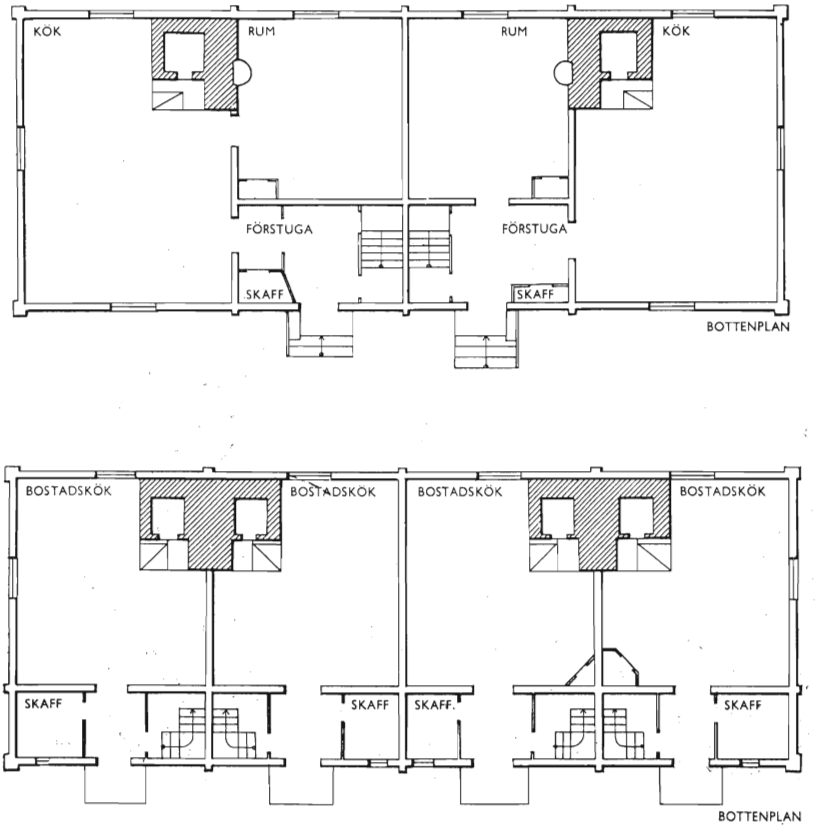

Fig. 27. Gamla arbetarbostäder vid Söderfors bruk, Uppland. Skala 1:200.

Byggnaderna härstamma sannolikt från 1700-talet. Den övre planen visar samma typ av dubbelhus som i Karlholm fig. 25, medan den nedre planen sannolikt får betraktas som en nyskapelse för brukssamhället. Varje lägenhet består här endast av förstuga och kök, om lägenheterna äro sammanbyggda till radhus.

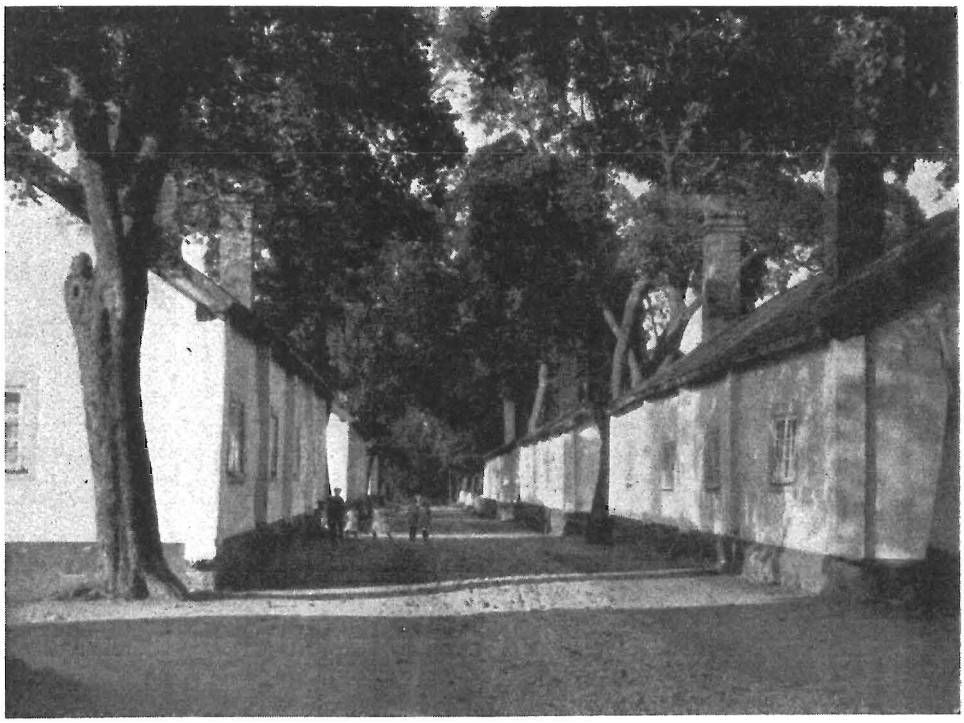

Fig. 28. Bruksgata vid Söderfors bruk, Uppland.

På många platser putsades de timrade brukslängorna, liksom herrgården, kyrkan eller någon annan monumentalbyggnad, som bildade den arkitektoniska kärnan i samhället. Genom den enhetliga fasadbehandlingen och den strama planeringen fick dessa samhällen det särpräglade utseende, som nutiden ofta beundrar.

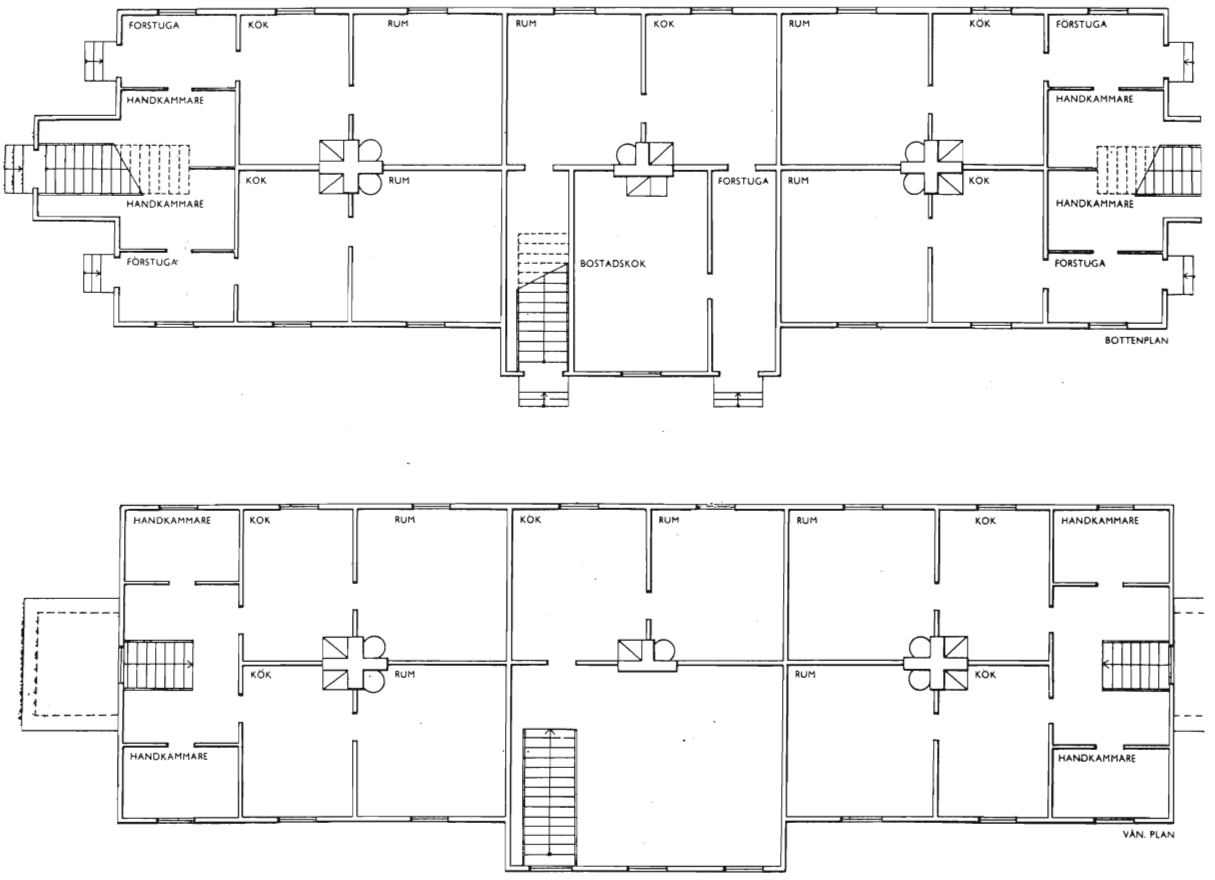

Fig. 29 a. Arbetarbostäder från år 1897. Flerfamiljshus vid Domnarvet, Dalarna. Skala 1:250.

Byggnaden är uppförd i två våningar. Lägenheterna ha fönster endast åt ena fasaden, varigenom en del lägenheter bli sollösa. Lägenheterna i övervåningen ha gemensamma förstugor. Köket är ej längre det största rummet, som i de gamla bruksbostäderna.

Nästa stora bostadsbyggnadsperiod inträffade i slutet av 1800-talet i och med det allmänna industriella uppsvinget. Produktionen av företagslägenheter inriktade sig då i stor utsträckning på större flerfamiljshus i en eller två våningar. Husen uppfördes till en början av liggtimmer, sedermera av plank eller fyllnadsväggar, det senare särskilt inom träindustrien efter norrlandskusten. Envåningshusen inrymde i allmänhet omkring fyra lägenheter, medan tvåvåningshusen kunde inrymma upp till tio à tolv lägenheter. Planlösningen var ursprungligen utomordentligt enkel och bestod helt simpelt av ett antal kvadratiska rumsytor, c:a 5×5 meter, belägna intill varandra, var och en inrymmande ett bostads-

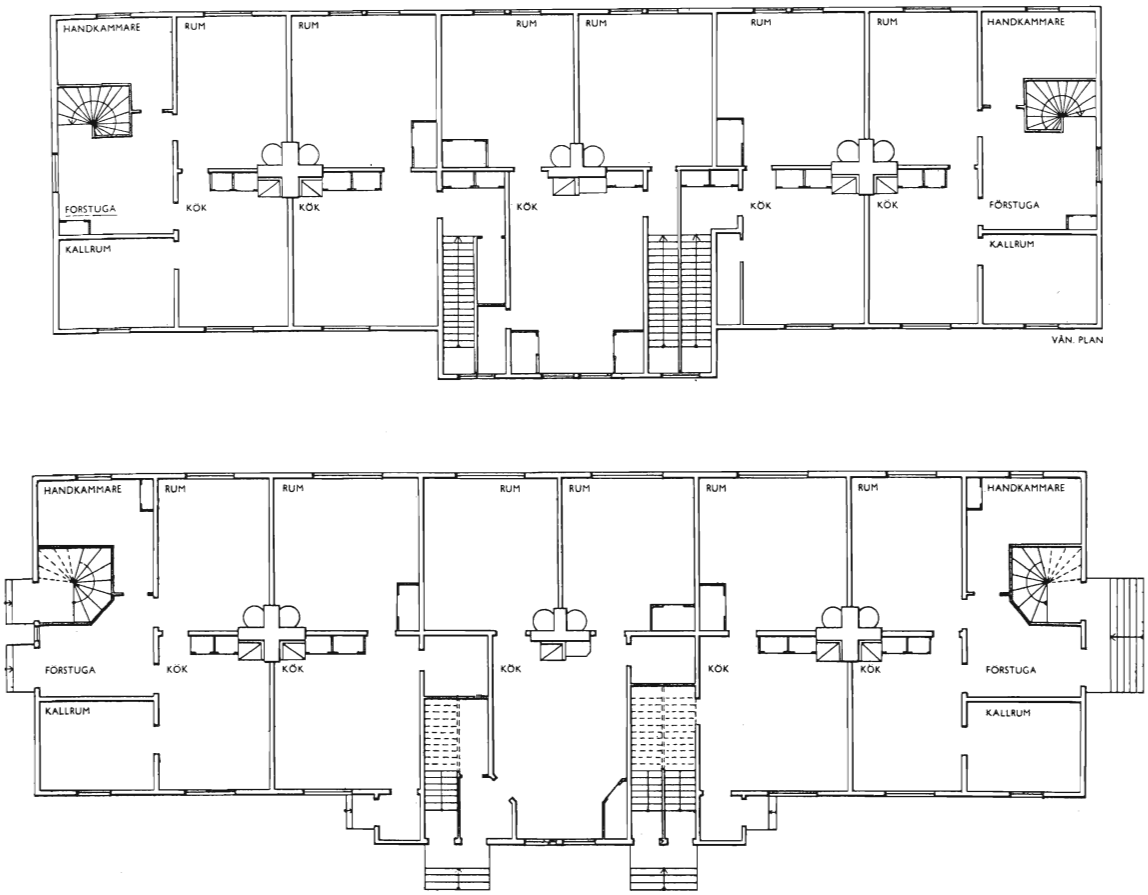

Fig. 29 b. Arbetarbostäder från år 1897, ombyggda år 1915. Flerfamiljshus vid Domnarvet, Dalarna. Skala 1:250.

Dessa planer visa samma hus som i föregående figur men ombyggda på sådant sätt att varje lägenhet har fönster åt båda fasaderna samt egen trappa och förstuga jämte någon köksutrustning.

kök. En stor, ofta genomgående trapphall i mitten ledde upp till andra våningen. Sedermera sammanslogos bostadsköken två och två, så att lägenheter på ett rum och kök bildades. För att minska friktionen mellan husets hyresgäster strävade man efter att ge varje lägenhet en egen ytterdörr och trappa. På senare tid har man på en del håll sökt gå vidare i moderniseringen genom att sammanslå lägenheterna så att nya lägenheter om två rum och kök med tambur och w.c. uppstå. Ett typiskt exempel på utvecklingen av ett flerfamiljshus från sekelskiftet visas i *fig. 29 a–c* samt *30*. Flerfamiljshus, uppförda av liggtimmer eller plank, äga ofta genom sin rediga planlösning och gedigna stomme ett så stort värde, att de

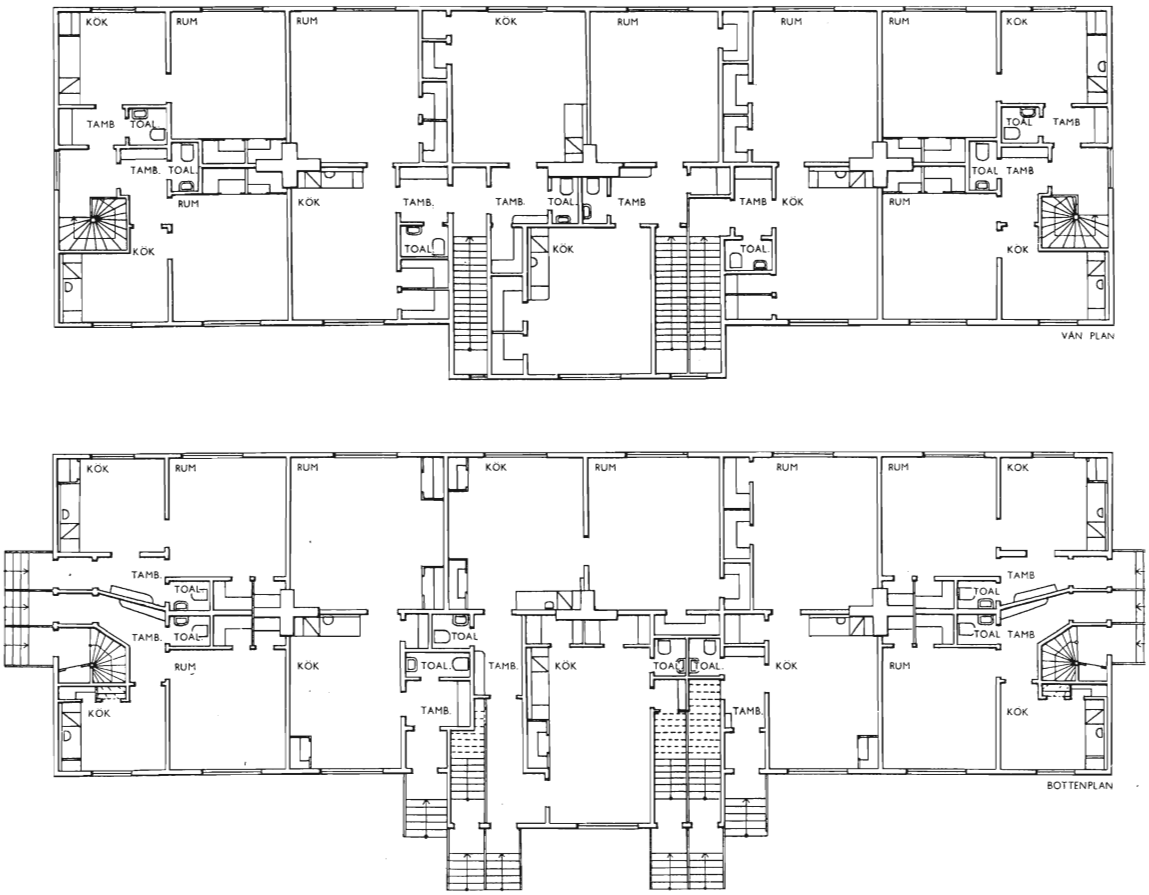

Fig. 29 c. Arbetarbostäder från år 1897, ombyggda år 1915 och 1940. Flerfamiljshus vid Domnarvet, Dalarna. Skala 1:250.

Samma hus som i föregående figurer ha här ombyggts för 2:a gången och försetts med tambur, w.c. och garderober, värmeledning och modern köksutrustning med vatten och avlopp.

väl kunna tåla en modernisering (givetvis under förutsättning av fullgod grund). De äldre husen med fyllnadsväggar äro däremot som regel icke tillräckligt väl utförda för att tåla vid de ganska radikala ingrepp, som fordras för en modernisering till tidsenlig standard. (Ett exempel på en sådan hustyp och förslag till radikal modernisering av densamma ges i bil. 4.) Ett visst stöd åt denna uppfattning ge företagens uppgifter i rundfrågan om antalet reparationsdugliga »bristbostäder» (bil. 2 sid. 293). Antalet reparationsdugliga lägenheter har bedömts särskilt högt vid gruvor och järnbruk, där bostadsbeståndet oftast utgöres av liggtimmerhus, medan det är relativt lågt inom exempelvis massaindustrien, vars företagsbostäder i allmänhet ha utförts med väggar av plank eller fyllnadskonstruktion.

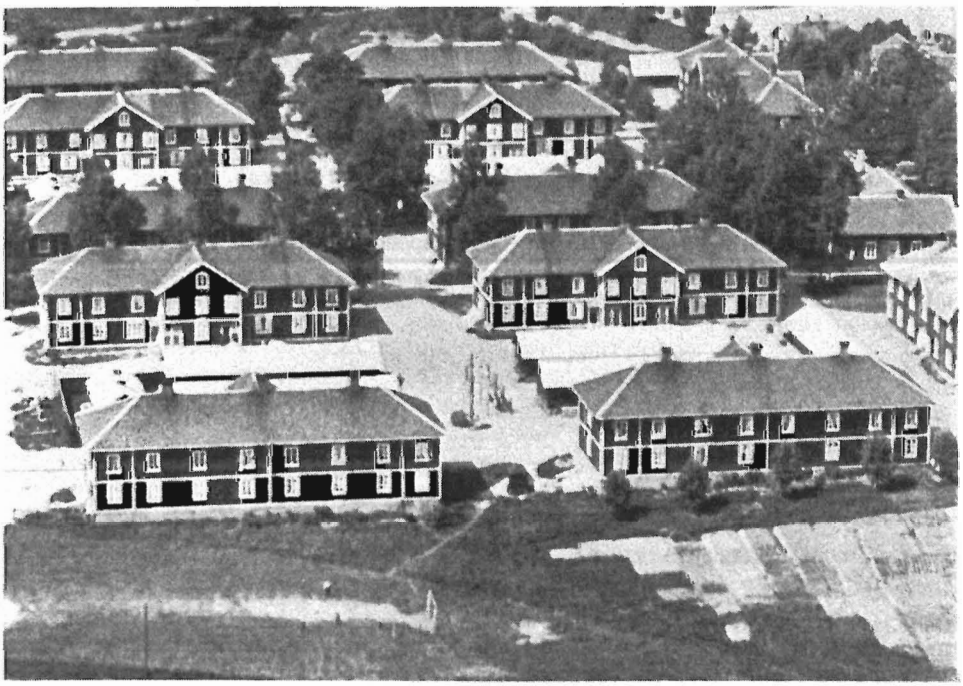

Fig. 30. Exteriörer till föregående arbetarbostäder vid Domnarvet, Dalarna.

Flerfamiljshus av denna typ äro oftast placerade i regelbundna rader. Det allmänna intrycket av denna bebyggelse störes dock av skrymmande och fula uthus mellan bostadshusen samt av husens torftiga yttre.

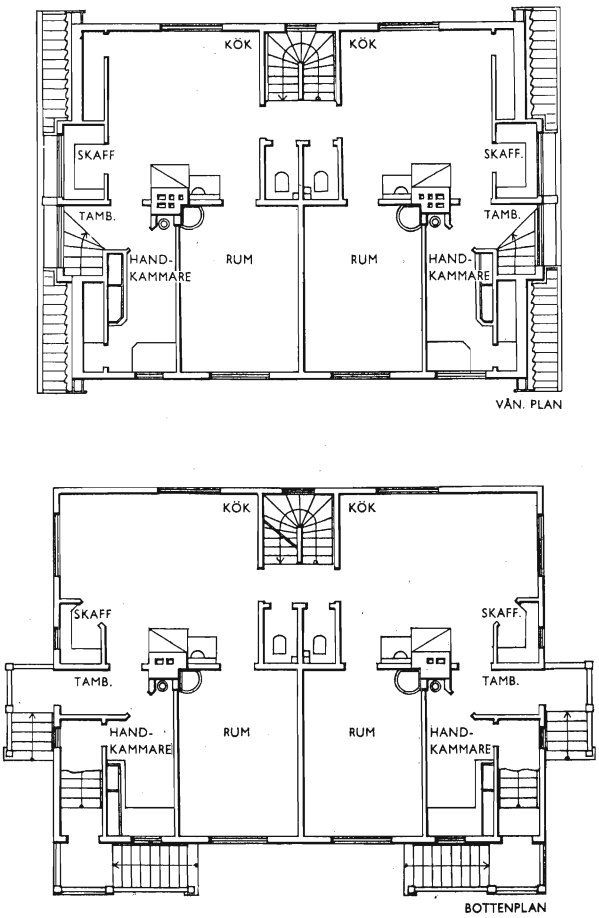

Fig. 31. Arbetarbostäder från år 1914. Fyrfamiljshus i Fagersta, Västmanland. Skala 1:200.

Lägenhetsplanerna från denna tid äro mera differentierade och ofta från början försedda med tambur, w.c. och rikhaltigare köksutrustning samt källare under huset.

Vid de mellansvenska järnbruken och även vid en del massaindustrier kan man ofta urskilja en byggnadsperiod omkring 1915. Därvid uppfördes mestadels tvåvånings fyrfamiljshus, som ofta voro ritade av arkitekter och givits en mera omsorgsfull teknisk och arkitektonisk behandling. Lägenheterna voro emellertid fortfarande av typen ett rum och kök men ofta försedda med vatten och avlopp, en rikhaltigare köksinredning samt ibland även w.c. och tvättrum. I *fig. 31—34* visas byggnader typiska för denna tid.

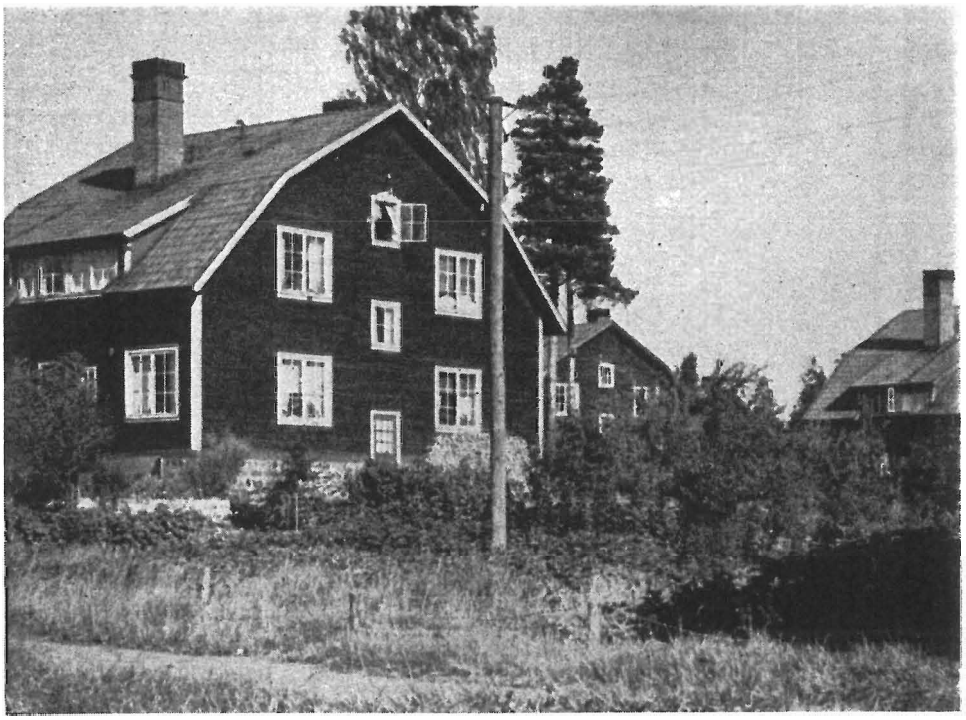

Fig. 32. Exteriör till föregående arbetarbostäder i Fagersta, Västmanland.

Då de flesta ekonomiutrymmen såsom w.c., källare och dyl. förlagts i bostadshuset, ha uthusen i bostadsanläggningar från denna tid kunnat minskas eller slopas. Tillsammans med husens bättre proportioner och glesare placering har detta bidragit till att dessa anläggningar lämna ett fördelaktigare intryck än sådana från föregående period.

Efter denna byggnadsperiod har, som förut framhållits, byggandet av företagsbostäder minskat till en obetydlighet. Intresset har i stället överflyttats på egna hem och senare även på föreningshus. Företagen ha ofta funnit anledning att medverka vid denna bostadsproduktion, och man har därvid i allmänhet strävat efter att bygga antingen enhetliga villor eller radhus, eller också stora stadsmässiga flerfamiljskomplex i två eller tre våningar. I *fig. 35—44* visas ett antal exempel på denna sista fas i utvecklingen.

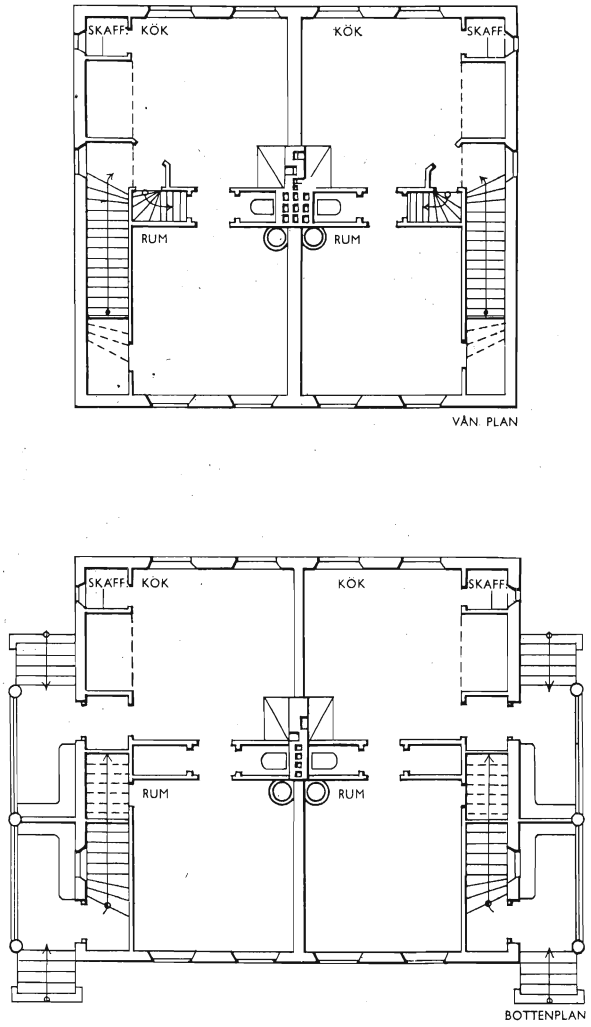

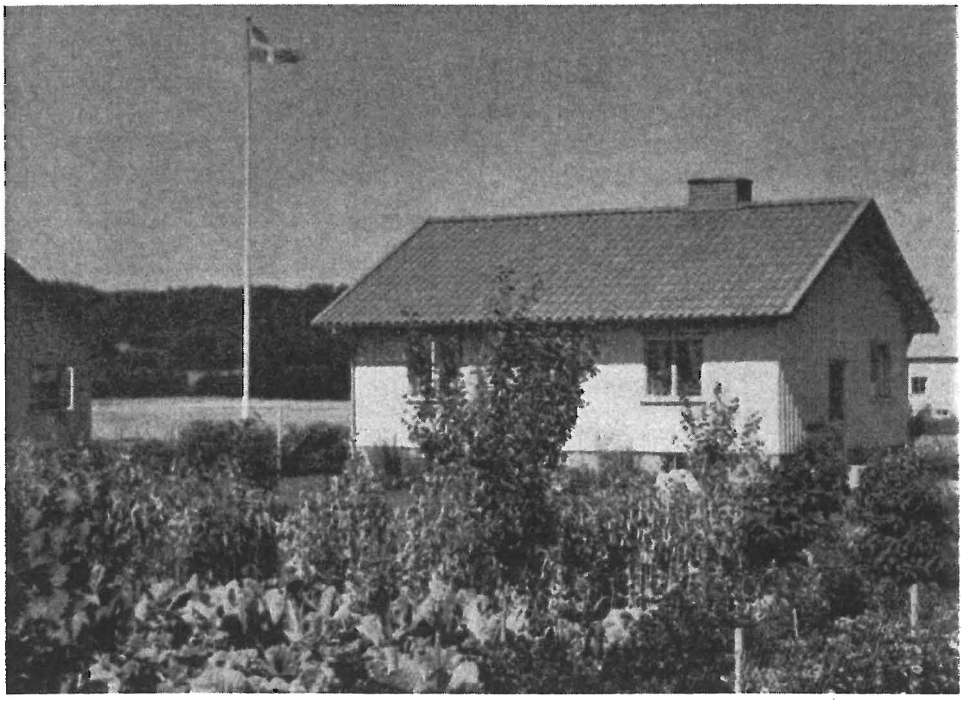
Fig. 33. Arbetarbostäder från år 1916. Fyrfamiljshus i Hofors, Gästrikland. Skala 1:200.

Planlösning av samma typ som i fig. 31. Den typ av fyrfamiljshus, som helt dominerar denna byggnadsperiod, är både beträffande planlösning och exteriör mycket enhetligt utformad över hela landet.

Fig. 34. Exteriör till föregående arbetarbostäder i Hofors, Gästrikland.

Samtidigt med att denna hustyp kom i bruk, började man även lägga ner större omsorg på husens yttre samt deras placering i terrängen. Stadsplanerna utformades med större omväxling med parker och planteringar såsom en integrerande del av planen.

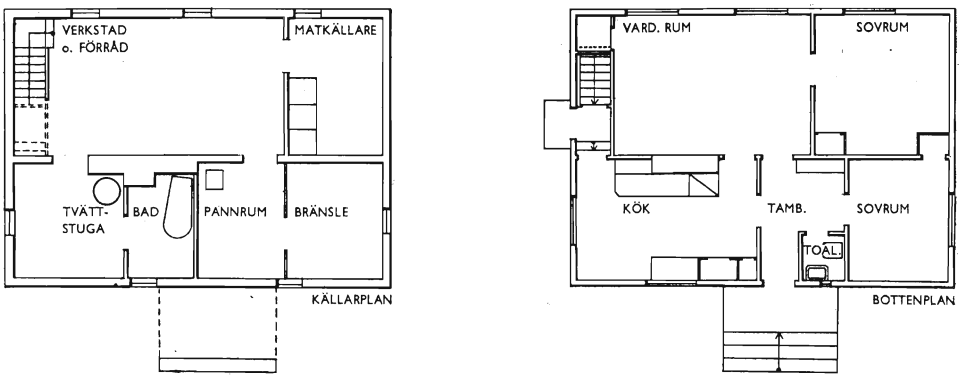

Fig. 35. Moderna arbetaregnahem. Borås Wäfveri AB i Skene, Västergötland. Skala 1 : 200. (Ark. I. Waern Bugge.)

Arbetarnas egnahemsbyggen vid industriorterna överensstämma i allmänhet både på gott och ont med den allmänna egnahemsbebyggelsen. På senare tid har dock en del industrier sökt ordna denna bebyggelse på samma sätt som städernas småstugebyggen, varvid företagen antingen själva uppfört husen och överlåtit dem till sina arbetare eller medverkat med ritningsservice, materialinköp, finansiering och dylikt.

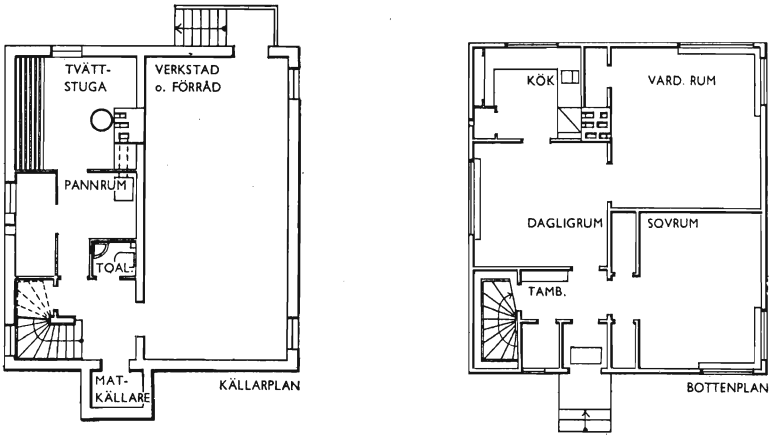

Fig. 36. Moderna arbetaregnahem. Stockholms Superfosfat Fabriks AB i Stockvik, Ångermanland. Skala 1 : 200. (Ark. N. Bimer.)

När egnahemsverksamheten vid industriorterna organiseras av företagen blir resultatet i allmänhet kvalitativt bättre än annars. Planlösningarna äro oftast rediga och ändamålsenliga och egnahemsområdena bli enhetligt planerade och utbyggda.

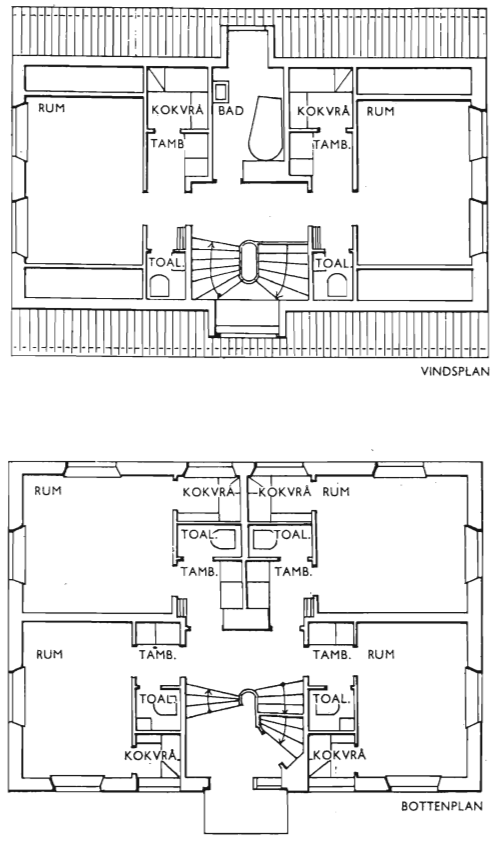

Fig. 37. Villa för ogifta arbeterskor, 1944. Findus AB i Bjuv, Skåne. Skala 1:200. (Ark. A. von Schmalensee.)

Bostadsfrågan för de ogifta yngre arbetarna utgör ofta ett svårlöst problem för industriföretag, särskilt inom textil- och livsmedelbranscherna. I detta exempel har man sökt lösa frågan genom byggandet av villor inrymmande enkelrum med kokvrå. En annan och kanske vanligare lösning är att förlägga enkelrummen tillsammans med familjebostäderna (exempelvis i övervåningen av en villa).

Fig. 38. Exteriör till föregående flickbostad vid Findus AB i Bjuv, Skåne.

Större omsorg än vanligt har i detta fall nedlagts på byggnadens yttre, som därigenom fått en individuell prägel. Fasadmaterial samt utformning av tak och fönster ansluter på ett föredömligt sätt till ortens tradition.

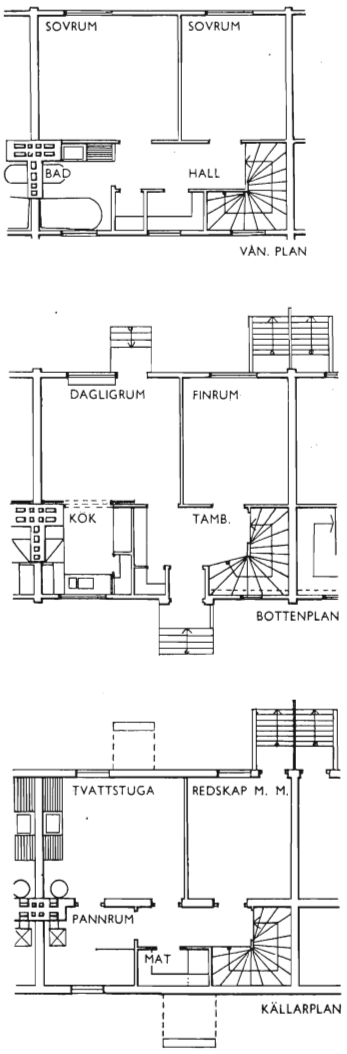

Fig. 39. Arbetarbostäder i radhus, 1943. Svenska Metallverken i Finspång, Östergötland. Skala 1:200. (Ark. S. Lindgren.)

En del företag, som funnit egnahemsbostaden vara en för dyr bostadsform, har sökt lösa bostadsfrågan billigare genom byggande av radhus. I ovanstående exempel ha lägenheterna byggts av företaget och försålts såsom egnahem till arbetarna.

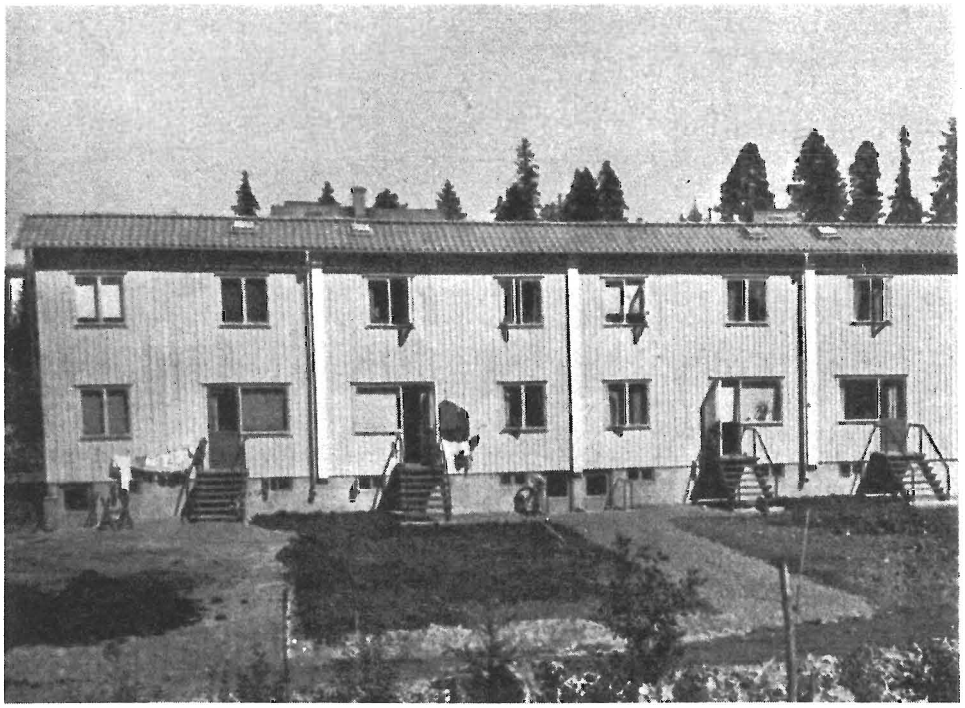

Fig. 40. Exteriör till föregående radhus i Finspång, Östergötland.

Genom en lämplig placering av radhusen i bostadsområdet kunna dessa verksamt bidraga till att skapa karaktär och omväxling inom området. I detta exempel ha fyra längor av radhus placerats efter huvudgatan i ett egnahemsområde.

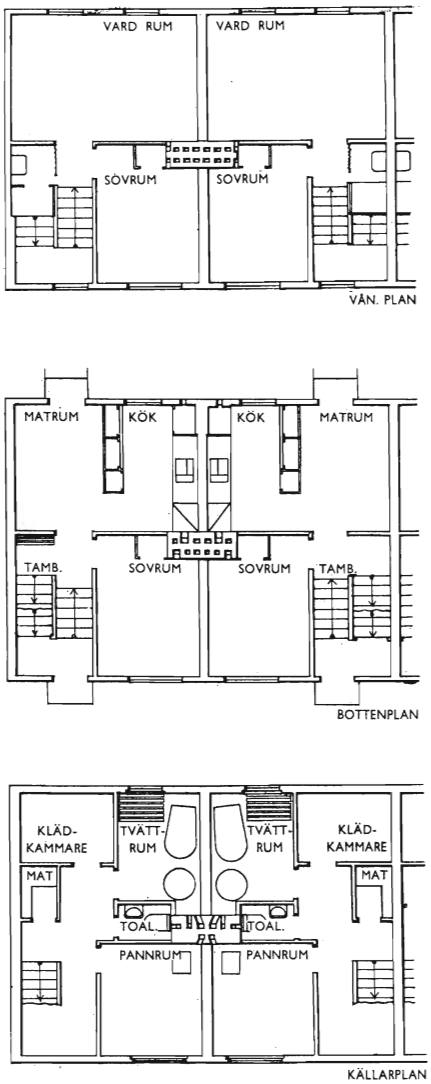

Fig. 41. Arbetarbostäder i radhus, 1941. Sandviken, Gästrikland. Skala 1:200. (Ark. S. Jonsson.)

För att ett radhus skall bli lika billigt som ett flerfamiljshus måste det utföras i två våningar. Det är svårt att på lämpligt sätt uppdela den lilla yta, som en arbetarbostad av ekonomiska skäl i allmänhet måste begränsas till, på två olika våningar. I ovanstående planlösning har kök och matrum förlagts i bottenvåningen och vardagsrummet en trappa upp.

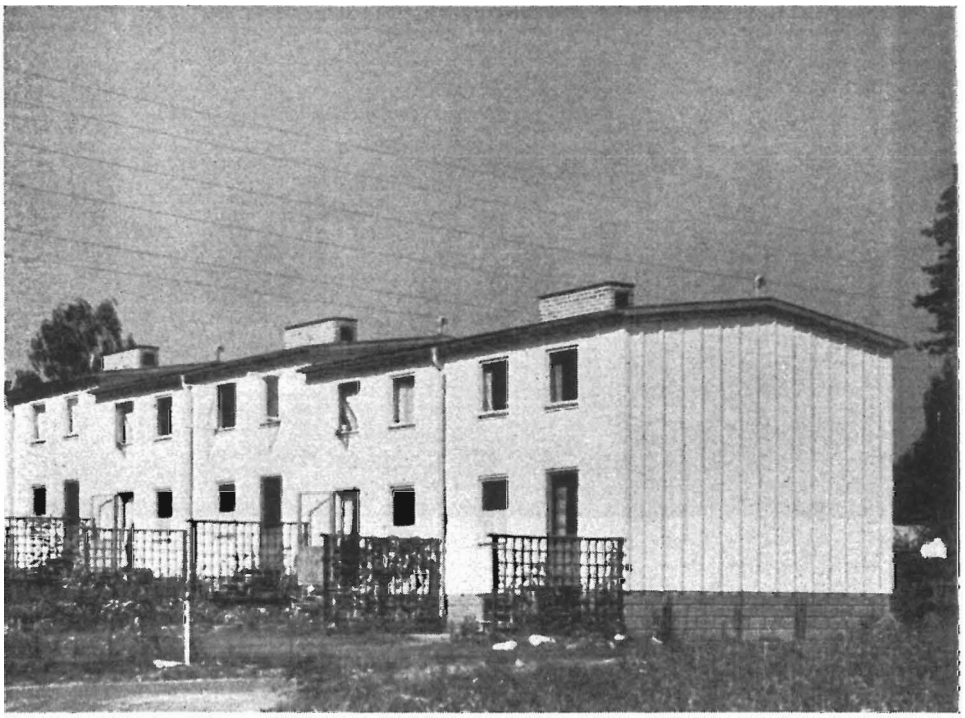

Fig. 42. Exteriör till föregående radhus i Sandviken, Gästrikland.

Husens exteriör präglas av det nya konstruktionssystem som här tillämpats. Väggar, bjälklag och yttertak äro utförda av homogena armerade Siporexblock. Invändigt ha husen beklätts med hårda träfiberplattor, som målats eller tapetserats, utvändigt ha skarvarna mellan Siporexblocken täckts med täcklister, varefter fasaden avfärgats.

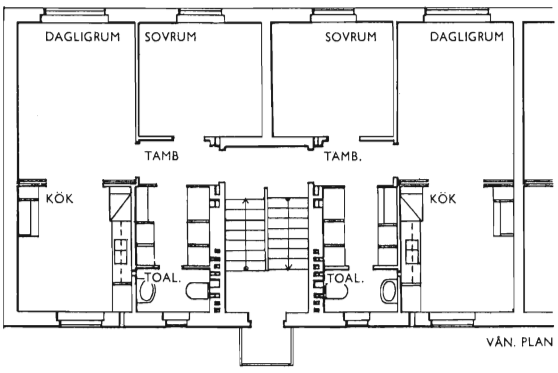

Fig. 43. Arbetarbostäder i tvåvånings föreningshus, 1942. Sandviken, Gästrikland. Skala 1 : 200. (Ark. S. Backström och L. Reinius.)

Husen, som äro byggda av tegel i två våningar, ha uppförts av industriföretaget och sedan överlåtits till en bostadsrättsförening, bestående av arbetare inom företaget.

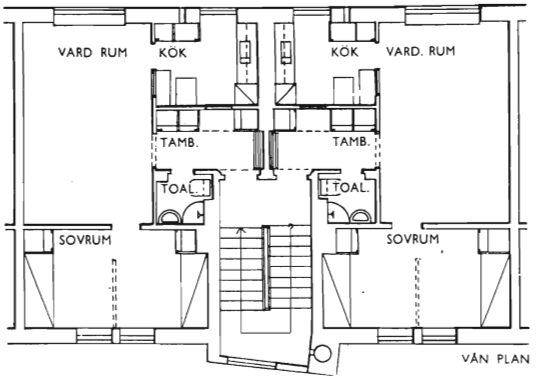

Fig. 44. Flerfamiljshus för barnrika familjer, 1942. ASEA i Västerås, Västmanland. Skala 1 : 200. (Ark. G. Birch-Lindgren.)

Anläggningen, som består av tolv trevåningshus uppförda av gult fasadtegel, bildar en förebildligt utformad stadsdel, försedd med gemensam värmecentral, tvättstuga, barnkrubba, samlingssal m. m. Byggnaderna ha uppförts av företaget och förvaltas som företagets egna bostäder.

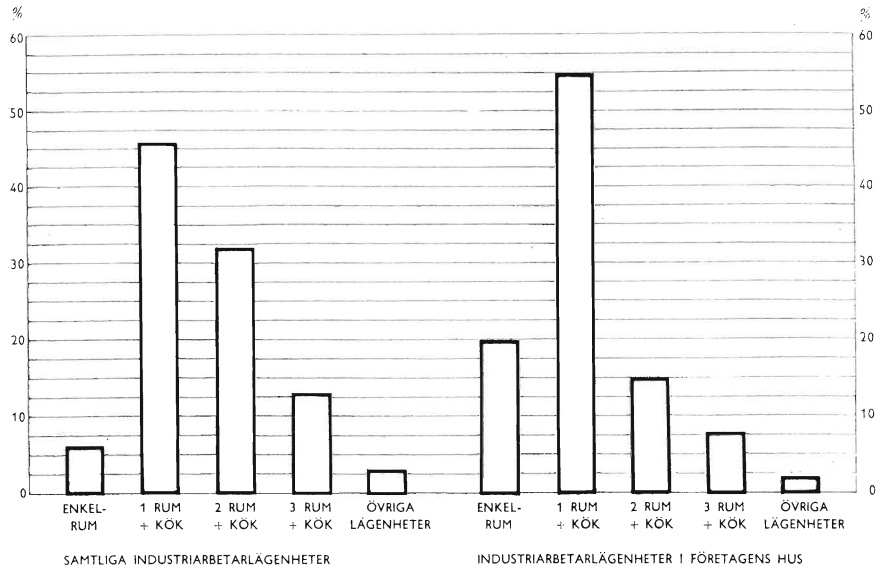

Fig. 45. Företagslägenheternas relativa fördelning efter lägenhetstyp.

Som jämförelse har angivits motsvarande fördelning för industriarbetarlägenheter i allmänhet. Jfr bil. 1, tab. 8 resp. bil. 2, tab. 12.

c. Bostädernas kvalitet.

I företagens hus bestå lägenheterna till tre fjärdedelar av lägenheter om högst ett rum och kök mot hälften om man tar med samtliga industriarbetarbostäder. Motsvarande andel för två rum och kök är för företagsbostäderna 16 % men för samtliga arbetarbostäder det dubbla. Se *fig. 45.* Det är framför allt bostadsförhållandena vid järnbruk och sågverk, som bidra till denna skillnad. Inom dessa industrigrupper, där företagsbostäderna utgöra den dominerande delen av bostadsbeståndet, äro så gott som alla företagens lägenheter på ett rum och kök eller mindre. Ett arbetarkök vid ett järnbruk eller sågverk har emellertid ofta en yta av 18 à 20 m² och nettovåningsytan på ett rum och kök brukar gå upp till 50 à 55 m². Ur rymlighetssynpunkt äro alltså dessa lägenheter närmast jämställda med moderna stadslägenheter på två rum och kök. Företagens bostäder äro överhuvud taget ofta rymligare än andra bostäder men bostadsytan är icke tillräckligt differentierad i olika utrymmen.

Företagslägenheterna på två rum och kök, som främst förekomma i de södra landskapen och vid vissa textilindustrier i västra Sverige, bruka hålla sig omkring 55 à 60 m² och äro alltså endast obetydligt större än lägenhetstypen på ett rum och kök vid industriföretagen i mellersta och norra Sverige.

Om man till utgångspunkt för ett bedömande av bostadskvaliteten tar utrustningen i fråga om bekvämligheter såsom vatten och/eller avlopp,

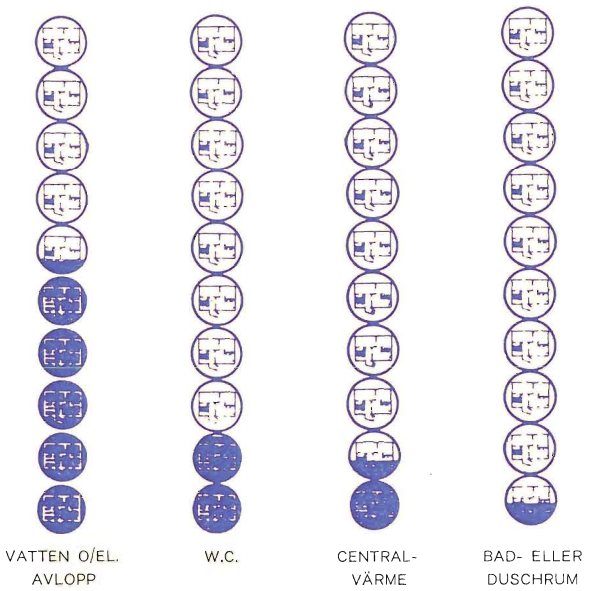

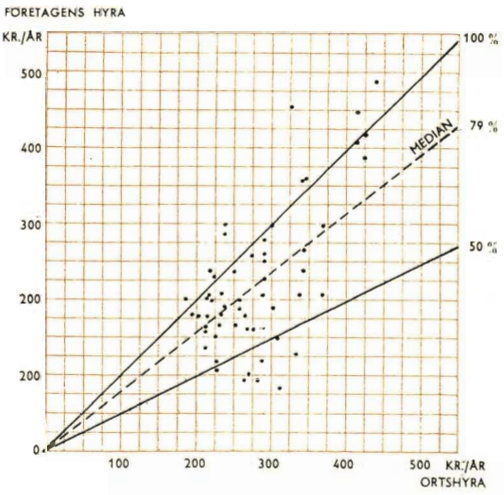
Fig. 46. Relativa antalet företagslägenheter *med* (fylld cirkel) resp. *utan* olika slag av utrustning.
Varje cirkel = 10 %. Jfr bil. 2, tab. 13.

centralvärme, w.c. m. m., så skilja sig företagens bostäder icke väsentligt från andra smålägenheter i mindre orter. Se *fig. 46.* Vatten och avlopp inom lägenheten förekommer i något mer än hälften av företagsbostäderna. Centralvärme finns i ungefär var sjunde lägenhet och w.c. i var femte. W. c. och badrum förekomma oftare i företagslägenheter än i övriga smålägenheter.

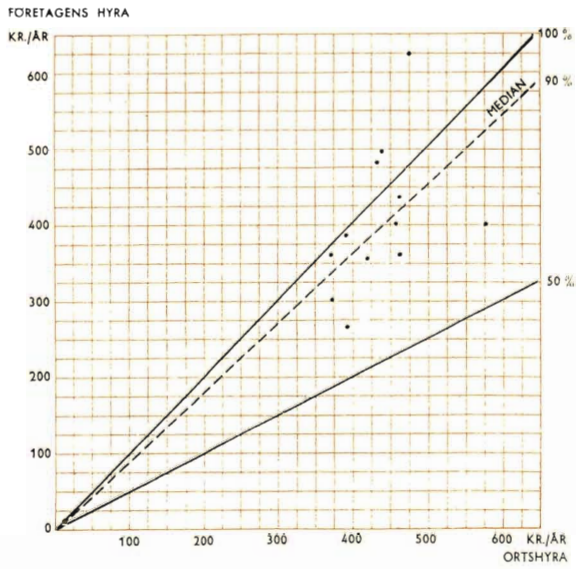
Skillnaden i lägenhetsutrustningen mellan olika branscher är betydande. Vid sågverk och pappersbruk ha icke fullt en tredjedel av lägenheterna vatten och avlopp, vilket däremot endast i undantagsfall saknas inom livsmedelsindustrien samt läder- och gummivaruindustrien.

En möjlighet att karakterisera företagsbostädernas kvalitet ges genom de särskilda uppgifter, som företagen lämnat i rundfrågan beträffande ej tekniskt tillfredsställande lägenheter »bristbostäder». Det totala antalet sådana lägenheter uppgår till drygt 23 000 eller över 40 % av samtliga företagslägenheter. Inom träindustrien är antalet särskilt stort, i genomsnitt nära 60 %.

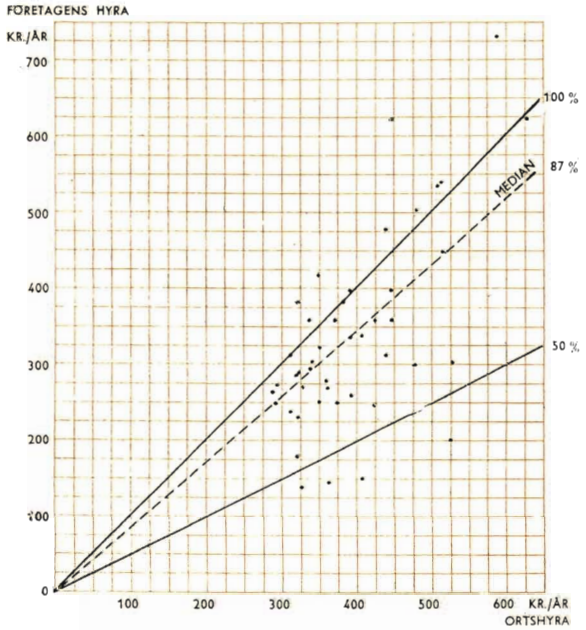
Vid en jämförelse mellan företagshusens olika lägenhetstyper i fråga om utrustningen med moderna bekvämligheter visar det sig, som man kunde vänta, att standarden blir bättre ju större lägenheterna äro. I bostadsköken, som ju betraktas som en bostadsform på avskrivning, vilja företagen givetvis ej nedlägga några kostnader för modernisering, varför t. ex. vatten och avlopp finnas endast i knappt 40 % av dessa lägenheter.

1 rum och kök utan c.v.

1 rum och kök med c.v.

2 rum och kök utan c.v.

Fig. 47. Företagens hyrespriser jämförda med allmänna marknadens.
Varje punkt representerar ett arbetsställe. Jfr bil. 2, tab. 22.

d. Hyresförmåner m. m.

Företagens bostäder ingingo från början vanligen som en naturaförmån i lönen. Under de senaste decennierna har man emellertid strävat efter att få bort naturaförmåner av alla slag ur löneavtalen och i stället föra över hela lönen till kontantlön. Fri bostad eller hyresersättning förekommer därför numera som regel endast vid glasbruken samt vid de flesta sågverken. Inom övriga industribranscher äro bostadsförmåner undantagsfall.

Vid avlösningen av den tidigare bostadsförmånen har man utgått ifrån, att hyran skulle sättas lika med allmänna marknadens. Emellertid ha både arbetare och arbetsgivare varit intresserade av att hyrorna skulle vara så låga som möjligt, främst för att orten inte skulle komma upp i en högre dyrortsgrupp. Därför har hyran i allmänhet kommit att ligga avsevärt under allmänna marknadens. Av rundfrågan framgår att den i genomsnitt för en bostad på ett rum och kök utan centralvärme men med vatten och avlopp ligger vid c:a 80 % av marknadshyran på landsbygden och ännu något lägre i städerna. Den genomsnittliga hyran för denna lägenhetstyp är 180 kr. per år på landsbygden och 250 kr. i städerna. Variationerna kring dessa genomsnittsvärden äro emellertid mycket stora. Se *fig. 47*.

Billigast i förhållande till ortspriset äro bostäderna vid järnbruken, vilket sammanhänger med en bestämmelse i avtalet mellan Järnbruksförbundet och Svenska metallindustriarbetarförbundet, som i stort sett bundit hyrorna vid 1908 års nivå. Men även vid pappersmassefabrikerna, där avtalet säger att hyran skall bestämmas efter ortens pris, ha hyrorna kommit att ligga på en mycket låg nivå; så även vid pappersbruken, där någon bestämmelse om bostäderna ej finnes i avtalet. Hyran ligger här i allmänhet mellan en à två tredjedelar av ett lågt uppskattat marknadspris. Den lägre hyresnivån i företagens bostäder torde visserligen ofta till en del kunna vara motiverad av något lägre standard än allmänna marknadens bostäder men måste nog även, med hänsyn till den allmänt låga bostadsstandarden på orten, anses utgöra en indirekt löneförmån för de i företagens egna lägenheter boende arbetarna. En översikt över förekomsten av bostadsförmåner i kollektivavtalen lämnas nedan.

Förekomsten av bostadsförmåner i kollektivavtalen inom olika branscher.

Malmbrytning och metallindustri	
Gruvor	Hyrorna bundna vid 1908 års nivå enligt avtal (1 r + k, 100—150 kr/år)
Järnbruk	d:o (1 r + k, 80—120 kr/år)
Verkstadsindustri	Bostadsförmånerna i allmänhet avskaffade. Vid AB Näfveqvarns Bruk tillhandahållas fria bostäder eller hyresbidrag (240 kr/år för arbetare med eget hem, 12—17 öre/tim. för ogifta arbetare) enligt firmaavtal.

Jord- och stenindustri	
Jord- och stenindustri utom glasindustrien	I allmänhet inga bestämmelser om bostadsförmåner i avtalen utom vid Höganäs-Billesholms AB, där enligt firmaavtal hyran för omodern lägenhet (2 r + k) i företagets hus är 48 kr/år och för moderniserad 110 kr/år. Till arbetare som själva hålla sig med lägenhet utgår hyresersättning med 84 kr/år för gift och 40 kr/år för ogift arbetare.
Glasindustri: buteljglasbruk	I avtalet förutsättes att fri bostad (min. 1 r + k för familjeförsörjare) tillhandahålles av arbetsgivaren eller ersättning härför enligt ortens pris.
Glasindustri: småglasbruk	I avtalet förutsättes att fri bostad tillhandahålles av arbetsgivaren eller hyresersättning, som är fastställd till 150 kr/år för gift arbetare och 30—60 kr/år för ogift arbetare, varierande efter åldern.
Träindustri	
Sågverk	Enligt avtalet är huvudregeln att bostadsförmån ej skall utgå. Om man på en arbetsplats önskar bostadsförmånens bibehållande möter emellertid inget hinder därför. Hyresersättning efter ortens pris skall då utgå till alla arbetare som fyllt 20 år och ej bo i arbetsgivarens bostäder. I praktiken förekommer fri bostad nästan överallt. Hyresersättningen är mycket varierande men utgör i genomsnitt 160 kr/år för gift och 70 kr/år för ogift arbetare.
Snickerifabriker	I allmänhet inga bostadsförmåner, undantagsvis som vid sågverken.
Pappersmassefabriker	I avtalet förutsättes att bostäder i stor utsträckning tillhandahållas av arbetsgivarna, men att hyrorna skola bestämmas med hänsyn till ortens pris. Fri bostad eller hyresersättning förekommer dock i en del fall.
Pappersbruk	Inga bestämmelser om bostadsförmåner i avtalet.
Livsmedelsindustri	I allmänhet inga bestämmelser om bostadsförmåner i avtalen. Vid Skånska Ättikfabriken AB i Perstorp förekommer fri bostad eller hyresersättning (180 kr/år för gift manlig arbetare samt 60 kr/år för ogift manlig eller kvinnlig arbetare) enligt firmaavtal.
Textil- och konfektionsindustri	I avtalet utsäges att lönerna äro satta under förutsättning att några naturaförmåner ej åtnjutas av arbetarna.
Läder- och gummivaruindustri	I allmänhet inga bestämmelser om bostadsförmåner i avtalen.
Kemisk-teknisk industri	I allmänhet inga bestämmelser om bostadsförmåner i avtalen. Vid Nitroglycerin AB, Gyttorp, förekommer fri bostad eller hyresersättning (180 kr/år för gift manlig arbetare och 90 kr/år för ogift manlig eller kvinnlig arbetare) enligt firmaavtal.

Liksom företagen i stor utsträckning tillhandahålla de anställda bostäder till lägre hyra än ortspriset, förekommer även ett jämförelsevis stort antal fall, då liknande förmåner erbjudas beträffande bränsle. Olikheterna mellan branscherna äro emellertid betydande. Sålunda inta sågverken en särställning både på grund av det jämförelsevis stora antalet arbetsställen, vilka erbjuda bränsleförmån i en eller annan form, och därigenom att bränslet tillhandahålles gratis vid mer än hälften av dessa arbetsställen. Vidare kan man konstatera påtagliga skillnader i prissättningen mellan exempelvis järnbruken med 40 %, gruvor och pappersmassefabriker med 70 % och livsmedelsindustrien med 85 % såsom ungefärliga genomsnitt för relationen mellan företagets pris och ortspriset.

Kap. 2. Bostadsbehovets storlek och art.

Av den föregående redogörelsen för beskaffenheten av det bostadsbestånd, som bebos av landets industriarbetare, framgår, att bostäderna ej i alla avseenden uppfylla de krav, som man ur olika synpunkter skulle vilja ställa på dem. En anpassning av bostadsbeståndet så att det bättre fyller sin uppgift synes önskvärd.

Vilka ny- och ombyggnadsåtgärder bli behövliga för att industriarbetarnas bostadsbestånd skall på ett förstklassigt sätt fylla sin uppgift? Om man efter angelägenhetsgrad grupperar de olika behov, som det i detta fall gäller att tillfredsställa, får man nedanstående uppställning:

1. Upphävande av den akuta bostadsbristen, bestående av
   a) ren husvillhet,
   b) bristande bostadsreserv (nödvändig för omflyttningar),
   c) otillfredsställd efterfrågan från genom otillräcklig bostadstillgång uppdämd hushållsbildning.
2. Tillgodoseende av den ökning i bostadsbehovet som uppstår genom att de årligen nybildade hushållen f. n. äro flera än de som avgå samt genom inflyttningen från landsbygden.
3. Ersättningsbehov för genom normal rivning och utdömning avgångna äldre lägenheter.
4. Ersättningsbehov vid utrymning av alla kvalitativt undermåliga bostäder.
5. Ersättningsbehov vid höjande av nuvarande rymlighetsstandard.

A. Bostadsbehov på grund av akut bostadsbrist m. m.

Det bostadsbehov, som närmast motsvarar ovanstående punkterna 1, 2 och 3, har för befolkningen i landets samtliga tätorter utretts för åren närmast efter kriget (åren 1945—49) av byråchefen Alf Johansson i ett betänkande angående Bostadsproduktionens förutsättningar efter ett vapenstillestånd.[1] I betänkandet beräknas nämnda bostadsbehov för

[1] S.O.U. 1944: 7.

landets samtliga tätorter till mellan 33 500 och 41 500 lägenheter pr år under åren 1945—49, varierande efter olika konjunkturalternativ.[1]

Det kan vara av intresse att söka utröna, hur stor del av detta bostadsbehov, som faller dels på samtliga industriarbetare och dels på industriarbetare bosatta på mindre industriorter, som föreliggande utredning särskilt behandlar. Med hänsyn till den grad av osäkerhet, som av naturliga skäl redan vidlåder de ursprungliga beräkningarna, torde en enkel proportionering av siffrorna i förhållande till den befolkningsmängd de avse vara tillräckligt noggrann för att ge ett begrepp om den ungefärliga storleksordningen. Det nybyggnadsbehov för här ifrågavarande ändamål, som angetts i det statliga betänkandet, uppgår för ett medelalternativ till c:a 37 500 lägenheter pr år och avser befolkningen i landets tätorter, alltså c:a 3 580 000 personer. Av dessa torde c:a 1 070 000 tillhöra industriarbetarbefolkningen, som alltså skulle svara mot c:a 11 000 av de 37 500 lägenheterna. I typiska industriorter av övervägande mindre storlek, torde industriarbetarbefolkningen uppgå till c:a 400 000 personer, motsvarande c:a 4 000 lägenheter av det totala behovet. Av det beräknade

---

[1] 1. *Bostadsbrist.* Såsom akut bostadsbrist har i utredningen räknats *a*) det antal hushåll, som är husvilla i meningen provisoriskt inkvarterade eller som bebor utdömda eller enligt vederbörande kommunala myndigheters uppfattning omedelbart utdömbara lägenheter (beräknat till 10 000 lägenheter), *b*) det antal lägenheter, varmed nuvarande bostadsreserv understiger 2 % av bostadsbeståndet (20 000 lägenheter) samt *c*) det antal hushåll, vars bildande uppskjutits under bostadsbristens år och som sannolikt kommer att efterfråga bostäder, när bostadstillgången förbättras (10 000 à 20 000 lägenheter). Det sammanlagda bostadsbehovet för att täcka den akuta bostadsbristen uppgår enligt dessa beräkningar till 40 à 50 000 lägenheter.

2. *Tillväxt i bostadsbehovet genom ökning av hushållstillskottet.* Ökningen av hushållstillskottet har beräknats för åren 1945—49. Hushållstillskottet är beroende av *a*) tätortsbefolkningens ålderssammansättning, *b*) giftermålsfrekvensen, *c*) hushållsbildningsvanorna (graden av hushållssprängning) samt *d*) inflyttningen. Då de tre sistnämnda faktorerna enligt erfarenheten äro i viss mån konjunkturkänsliga (de påverkas framför allt av sysselsättningsläget) har hushållstillskottet beräknats för tre olika konjunkturalternativ, nämligen A »lågkonjunktur» (hushållsbildningsbetingelser, giftermålsfrekvens, inflyttning o. s. v. av den art som voro gällande under 1930-talets förra hälft), B »medelgod konjunktur» och C »högkonjunktur» (motsvarande de genomsnittliga förhållandena under senare hälften av 30-talet). Hushållstillskottet har beräknats till:

alt. A genomsnittligt tillskott av 15 000 hushåll pr år
alt. B genomsnittligt tillskott av 20 000 hushåll pr år
alt. C genomsnittligt tillskott av 25 000 hushåll pr år.

3. *Ersättningsbehov genom rivning och utdömning av lägenheter.* I utredningen har räknats med ett ersättningsbehov för rivning och utdömning sammanlagt om 10 % av bruttoproduktionen så länge bostadsbrist i form av uppdämt behov eller otillräcklig bostadsreserv består. Detta innebär ett antagande av något lägre rivning än normalt. Då den akuta bristen avvecklats antas utdömningen svälla till dess ett ersättningsbehov av 20 000 lägenheter tillgodosetts.

Sammanfattning. Bostadsbehovet för samtliga tätorter under de *fem första åren* efter krigets slut skulle alltså bli följande:

Uppdämt behov eller reserv.....		40 à 50 000 lägenheter
Hushållstillskott enl. alt.	A	75 000 »
	B	100 000 »
	C	125 000 »
Ersättning för rivning och utdömning		10 % av bruttoproduktionen + 20 000 lägenheter.

erforderliga bostadstillskottet för tillgodoseende av det mest trängande bostadsbehovet i tätorterna åren närmast efter ett ev. vapenstillestånd år 1945 skulle alltså knappt $^1/_3$ falla på industriarbetarbefolkningen och drygt $^1/_{10}$ på industribefolkningen inom sådana orter, där industriens medverkan vid bostadsförsörjningen i en eller annan form ofta kräves.

I den sistnämnda siffran ha de av kriget orsakade onormala bostadsbehoven sannolikt blivit för lågt räknade, eftersom dessa i särskilt hög grad givit sig tillkänna just inom industriorterna. De ha sin grund i någon av följande tre omständigheter:

a) krigskonjunkturmässig ansvällning av arbetarstammen,

b) under kriget uppkommen utbyggnad av fabrikationen, som kan beräknas bliva bestående,

c) bostadsbehov för tillfällig arbetskraft, som ersätter inkallade arbetare.

Endast det bostadsbehov, som representeras av punkten b, har i detta sammanhang något intresse. Det torde emellertid vara ytterst svårt att erhålla säkra uppskattningar av storleken av detta behov. Det är sannolikt även av en i förhållande till övriga faktorer ganska ringa storlek, varför någon särskild beräkning härav för industriorterna ej ansetts nödvändig.

B. Ersättningsbehov för kvalitativt undermåliga bostäder.

Hur stort ersättningsbygge behövs för att kunna utrymma alla kvalitativt ej fullgoda industriarbetarlägenheter? Det möter stora svårigheter att dels ange vad som bör anses vara en kvalitativt fullgod lägenhet och dels söka beräkna antalet ej kvalitativt fullgoda lägenheter. I de följande beräkningarna gäller det emellertid icke att ange någon hygienisk minimistandard, som alla lägenheter måste besitta för att ej rubriceras som hälsovådliga. Kraven måste sättas mycket högre. Här avses närmast att beräkna ett latent byggnadsbehov, som kan tas i anspråk vid lämplig tidpunkt t. ex. av arbetsmarknadspolitiska skäl. De krav som i detta sammanhang ställas på lägenhetsstandarden böra i stort sett sammanfalla med den kvalitetsnorm, som numera allmänt tillämpas vid nybyggda arbetarbostäder. Med utgångspunkt från de synpunkter på en familjebostads utrymmen och utrustning, som angivas i kap. 7 bör man i detta sammanhang såsom krav på en fullgod familjebostad uppställa att den utom annat *dels* skall vara varm, ljus och dragfri och *dels* vara utrustad med tambur, skafferi och garderober, vatten och avlopp. Alla dessa anordningar kunna i allmänhet genom moderniseringsåtgärder åstadkommas inom äldre bostadsbyggnader och ha även i stor utsträckning

utförts av industriföretagen inom deras egna bostadsfastigheter. (Centraluppvärmning, varmvatten, w.c. och badrum, som hör till modern standard i nybyggda hus, har däremot ej ansetts kunna påfordras i detta sammanhang.) Hur många industriarbetarlägenheter uppfylla ej dessa kvalitetskrav? Tillgänglig bostadsstatistik medger ej ett exakt svar på denna fråga. Förekomsten av vatten och avlopp, tambur eller hall samt centralvärme, w.c. och badrum finnes angiven ävensom vissa uppgifter om förekomsten av kalla och dragiga lägenheter jämte andra brister av liknande art. Med utgångspunkt från uppgifter av detta slag i 1933 års allmänna bostadsräkning och en kompletterande undersökning av smålägenheter i 14 städer, utförd år 1935, kunna vissa uppskattningar göras av industriarbetarbostädernas kvalitet. De siffror, som nämnda statistiska källor ange för smålägenheter, kunna nämligen anses vara representativa även för arbetarbostäder.[1] Enligt allmänna bostadsräkningen anges c:a 21 % av smålägenheterna såsom dragiga eller svåra att hålla varma. I kap. 1 fig. 15 har redovisats det procentuella antalet smålägenheter, som sakna tambur eller hall (medeltal 46,8 %) samt vatten och avlopp (medeltal 28,3 %). Med ledning av dessa uppgifter kan man uppskatta det procentuella antalet smålägenheter (= arbetarbostäder) som sakna endera tambur eller hall eller vatten och avlopp till ungefär 55 %. De 21 % smålägenheter, som enligt bostadsräkningen betecknats såsom kalla och dragiga, kunna sannolikt till största delen anses vara inräknade i detta procenttal.

En del av dessa bristfälligt ombonade eller utrustade lägenheter bör givetvis med rimliga kostnader kunna moderniseras så att de uppfylla de uppställda kvalitetsfordringarna. I rundfrågan till industriföretagen ha företagen för sina egna arbetarbostäder uppskattat antalet reparationsdugliga lägenheter till 66 % av det såsom tekniskt otillfredsställande angivna lägenhetsbeståndet.[2] Denna siffra är dock sannolikt för hög emedan andra inverkande omständigheter (olämplig hustyp, dåligt läge el. dyl.) ofta torde vara orsak till att tekniskt genomförbara reparationer icke bli ekonomiskt försvarliga och därför icke komma till utförande. Såsom en mera sannolik siffra föreslås här c:a 35 % reparationsdugliga bristlägenheter.

Med ledning av ovanstående uppgifter har i nedanstående tablå antalet omoderna lägenheter, som icke äro lönande att reparera och som därför vid lämplig tidpunkt böra ersättas genom nybyggnader, uppskattats till c:a 95 000 för samtliga industriarbetare och c:a 38 000 på huvudsakligen mindre industriorter, varav c:a 15 000 utgöras av företagens bostäder.

[1] Jfr Bostadssociala utredningen S.O.U. 1935: 49, tab. 19.
[2] Jfr bil. 2 tab. 14.

Approximativ beräkning av antalet av industriarbetare bebodda lägenheter som ej äro kvalitativt fullgoda, hur många som kunna repareras och hur många som böra ersättas.

	Samtliga industri-arbetare[1]	Industriarbe-tare å mindre orter	Arb. boende i företagens bostäder
Antal arbetare	510 000	204 000	108 000
» lägenhetsinnehavare[2] (= lägenheter)	268 000	107 000	55 000
» lägenheter, ej tillfredställande	147 000	59 000	23 000[3]
därav lönande att reparera	52 000	26 000	8 000
» som böra ersättas	95 000	38 000	15 000

[1] Samtliga i industriberättelsen upptagna arbetare exkl. Stockholms stad. Siffror erhållna genom proportionering.
[2] Enligt 1936 års partiella folkräkning.
[3] »Ej tekniskt tillfredsställande lägenheter.» Siffran ej direkt jämförbar med föregående på samma rad.

Mot de anförda siffrorna kunna anföras att de grunda sig på föråldrade uppgifter från 1933 och 1935 och att därefter moderniseringsarbeten i ganska stor utsträckning utförts inom smålägenhetsbeståndet, varför siffran på antalet omoderna smålägenheter är för hög. Detta förhållande kompenseras emellertid av att, på grund av de statistiska uppgifternas begränsning, såsom bristlägenheter endast upptagits sådana lägenheter, som sakna tambur eller vatten och avlopp. Avsaknaden av skafferier och garderober har icke kunnat identifieras. Skulle dessa brister kunna bestämmas, torde detta i sin tur något öka de angivna siffrorna. Vidare är att märka, att bland kraven på en fullgod arbetarbostad icke upptagits w.c. eller tvättrum, vilket dock alltmer börjar räknas till minimistandard. C:a 75 % av samtliga smålägenheter äro i avsaknad av denna bekvämlighet, varför en höjning av kvalitetskravet på denna punkt skulle innebära en mycket kraftig ökning av bristlägenheternas antal. Den anförda summan, 95 000 lägenheter att nybygga och 52 000 att reparera, torde utgöra en ganska verklighetstrogen första etapp i ett program att höja industriarbetarbostädernas kvalitetsstandard. Den motsvarar ungefär tre års total bostadsbyggnadsverksamhet med en bostadsproduktion av 1939 års omfattning och torde med hänsyn till övriga ofrånkomliga byggnadsuppgifter behöva utspridas över en period av minst tio år.

C. Ersättningsbehov vid höjande av nuvarande rymlighetsstandard.

Hur stort ersättningsbygge som kräves för att höja rymlighetsstandarden bland landets industriarbetare är i första hand beroende på vilken standard man eftersträvar.

Det finns flera olika normer för bestämmande av rymlighetsstandarden. De vanligaste äro att man som otillräcklig standard betecknar lägenheter med:

A. Mer än två personer per eldstad.[1]

Detta är den i socialstatistiken mest använda normen, som även motsvarar gängse internationell praxis.

B. Mer än två personenheter per rumsenhet.[2]

Denna norm, som användes av Bostadssociala utredningen, innebär en modifikation av den föregående genom att hänsyn tages till å ena sidan barnens mindre behov av bostadsutrymme och å andra sidan kökets mindre användbarhet som boningsrum. Den innebär en något strängare bedömning än föregående norm.

Dessa normer kunna dock endast på ett schablonmässigt sätt ange det verkliga utrymmesbehovet inom de skilda familjetyperna. Med samma antal personenheter eller personer betecknas familjetyper av vitt skilda sammansättningar, se bil. 1 tab. 11. För småfamiljer upp till två vuxna och två barn och för stora familjer med mer än sex barn ge dessa normer en ganska god standard för de viktigaste familjetyperna. Undersöker man emellertid praktiskt och i detalj hur en familj av medelstorlek skulle ordna sitt liv i en lägenhet av den storlek, som dessa normer tillmäta den, finner man, att rymlighetsstandarden icke är tillräcklig för att uppfylla de olika krav på en familjebostad, som man önskar ställa.

C. Dessa krav ha närmare preciserats och motiverats i kap. 7 sid. 138 ff. Där har emellertid räknats med att köket endast skall vara matlagningsplats (c:a 6 m²) och att något utrymme för andra ändamål såsom sovplatser m. m. icke finnes där. Vid bedömandet av boendeförhållandena i befintliga lägenheter måste man emellertid även taga hänsyn till, att köken ofta äro så stora, att de rymma en sovplats. På landet äro köken i allmänhet ännu rymligare och utgöra där familjens vardagsrum, i vilket sovplatser för c:a två personer oftast kunna beredas. Med iakttagande av dessa synpunkter på rymlighetsstandarden har i bil. 3 undersökts, vilka familjetyper, som kunna rymmas inom olika lägenhetstyper från ett rum och kök och uppåt, varvid tre olika alternativa köksutformningar medtagits motsvarande stort landskök, medelstort stadskök och litet kök. Resultatet av det på detta sätt preciserade utrymmeskravet för olika familjetyper har inritats på tab. 11 i bil. 1 och betecknats med rymlighetsnorm C.

För att undersöka nuvarande rymlighetsstandard i speciellt industriarbetarnas bostäder har genom en specialbearbetning av 1936 års folkräkning samtliga industriarbetare, grupperade efter hushållstyp, redovisats på den lägenhetstyp, de för närvarande bebo. I nyssnämnda tab. 11 redovisas detta för stad och landsbygd var för sig. De tre rymlighetsnormer som ovan diskuterats ha med olika färg inritats i tabellen. De familjer som redovisas till vänster eller under strecken anses ha en otillräcklig

[1] Eldstad = rum eller kök över 6 m².

[2] Barn under 15 år = halv personenhet, kök = halv rumsenhet.

rymlighetsstandard enligt respektive norm.[1] Enligt de olika normerna ha alltså på landsbygden respektive 13 %, 17 % och 28 % av hushållen och i städerna respektive 10 %, 15 % och 27 % en otillräcklig standard, vad rymligheten beträffar.

För att ungefärligen kunna ange omfattningen av den bostadsproduktion, som skulle krävas för att höja den på ovanstående sätt definierade otillräckliga standarden, tänkas hushåll med för låg standard först omplacerade inom det av dem bebodda bostadsbeståndet så långt detta räcker. Det överskjutande behovet skall därefter täckas genom nybyggnader. Resultatet redovisas i nedanstående tablå, där för överskådlighetens skull alternativ A uteslutits, emedan skillnaden mellan A och B är relativt liten. Enligt ovannämnda tablå uppstår efter denna omplacering en viss brist på 2- och 3-rumslägenheter och ett lika stort överskott på lägenheter om 1 rum och kök och mindre.

Nybyggnadsbehov för höjande av industriarbetarnas rymlighetsstandard enligt olika alternativa rymlighetsnormer.[1]

	1 rum el. kök el. r + kokvrå	1 rum och kök	Dubl. m. el. utan kokvrå	2 rum och kök	3 rum och kök	4 rum och kök	5 rum och kök	S:a lägenheter	S:a nybyggn.-behov
Enl. alt. B.									
Landsbygden:									
Behov av.....	0	3 090	18 690		7 370	1 355	0	30 505	
Tillgång på	3 735	21 140	5 205		420	5	0	30 505	
Brist el. överskott[2]	—3 735	—18 050	13 485		6 950	1 350	0		21 785
Städerna:									
Behov av.....	0	1 975	13 545		4 710	825	0	21 055	
Tillgång på	2 310	14 915	3 655		175	—	0	21 055	
Brist el. överskott[2]	—2 310	—12 940	9 890		4 535	825	0		15 250
Enl. alt. C.									
Landsbygden:									
Behov av.....	0	5 540		22 745	14 680	6 155	1 575	50 695	
Tillgång på	6 800	30 210		11 500	1 960	225	0	50 695	
Brist el. överskott[2]	—6 800	—24 670		11 245	12 720	5 930	1 575		31 470
Städerna:									
Behov av.....	0	6 310		16 635	9 780	3 820	935	37 480	
Tillgång på	6 885	21 440		8 025	1 020	110	0	37 480	
Brist el. överskott[2]	—6 885	—15 130		8 610	8 760	3 710	935		22 015

[1] Tabellen grundar sig på tab. 11 i bil. 1, vars siffror multiplicerats med 5 för att svara mot förhållandena i hela landet.

[2] Överskott negativt tecken.

En del 1 rum och kökslägenheter kunna sammanslås eller uppdelas till större lägenheter såsom exempelvis visats i bil. 4 och vilket ofta under senare år förekommit vid företagens bostäder. Härigenom minskas något bristen på de större lägenheterna. Å andra sidan måste viss del

[1] Då 1936 års folkräkning utförts såsom en representativundersökning, omfattande $^1/_5$ av landets befolkning, måste de i tabellerna redovisade siffrorna multipliceras med 5 för att svara mot förhållandena i hela landet.

av de ianspråktagna 2- och 3-rumslägenheterna, som tidigare bebotts av hushåll med otillräcklig rymlighetsstandard, räknas vara kvalitativt undermåliga och icke lönande att reparera. Om man antar att dessa båda faktorer i stort sett kompensera varandra, erhållas de i ovanstående tablå angivna värdena på nybyggnadsbehovet. I tablån har dock ingen hänsyn tagits till en eventuell hushållssprängning, vilken kan komma att något minska nybyggnadsbehovet.

För att erhålla en tillfredsställande rymlighetsstandard bland industriarbetarna skulle alltså förutom en viss ombyggnads- och moderniseringsverksamhet krävas en nyproduktion av:

	alt. B	alt. C
2 rum och kök	23 375 lägh.	19 855 lägh.
3 » » »	11 485 »	21 480 »
4 » » »	2 175 »	9 640 »
5 » » »	—	2 510 »
Summa	37 035 lägh.	53 485 lägh.

Med hänsyn till att beräkningarna äro att anse såsom minimiberäkningar kan nybygnadsbehovet vid höjd rymlighetsstandard sättas närmare den högre siffran än den lägre och avrundas till 50 000 lägenheter.

Sammanfattning och slutsatser.

Den nybyggnadsverksamhet, som kräves för att ur olika synpunkter hålla industriarbetarnas bostadsstandard uppe eller höja densamma till en såsom försvarlig ansedd högre nivå, har sammanfattats i nedanstående tablå.

Approximativ beräkning av den nybyggnadsverksamhet som erfordras för att täcka industriarbetarnas bostadsbehov, uppdelat på olika angelägenhetsgrader.

Bostadsbehov	Samtliga industriarbetare	Industriarbetare å mindre industriorter
1. Hävande av den akuta bostadsbristen[1]		
2. Tillgodoseende av ökad hushållstillväxt m. m.[2]	11 000 lägh. pr år	4 000 lägh. pr år
3. Ersättningsbehov för normal rivning och utdömning[2] ...		
4. Ersättningsbehov vid höjning av kvalitetsstandarden.....	95 000 lägh.	38 000 lägh.
5. Ersättningsbehov vid höjning av rymlighetsstandarden.....	50 000 »	20 000 »
Avgår för lägenheter som dubbelräknats i 4. och 5.....	–18 000 »	– 7 000 »
Totalt ersättningsbehov vid höjning av kvalitets- och rymlighetsstandarden	127 000 lägh. totalt	51 000 lägh. totalt

[1] Detta behov beräknas vid produktion av c:a 40—50 000 lägenheter pr år vara täckt efter 3 à 5 år. [2] För åren 1945—49.

I den förut omnämnda statliga utredningen om bostadsproduktionens förutsättningar efter ett vapenstillestånd har utredningsmannen, byråchefen Alf Johansson, påvisat att, sedan den genom kriget förorsakade eftersläpningen i bostadsproduktionen inhämtats, det kan förväntas att det ordinarie nybyggnadsbehovet kommer att minska så att den produktionskapacitet på c:a 45 000 lägenheter pr år som för närvarande finnes inom landet icke skulle kunna hållas sysselsatt. Då det av arbetspolitiska skäl kan finnas anledning att söka bibehålla produktionsomfattningen inom byggnadsindustrien, anvisas som en möjlighet därtill att vid sidan av den ordinarie nybyggnadsverksamheten sätta i gång en sanering av bristfälliga äldre lägenheter genom rivning och nybyggnad, ev. ombyggnad. Dessutom omnämnes den ökning av nybyggnadsbehovet, som skulle uppstå, om ekonomiska möjligheter skapades för en höjd rymlighetsstandard.

Såsom framgår av det föregående synes det största nybyggnadsbehovet konstitueras av önskvärdheten att ersätta kvalitativt ej fullgoda smålägenheter. I det föregående har även påvisats att kvalitetsstandarden på de smärre industriorterna är avsevärt lägre än i de större samhällena och städerna. Det synes därför i hög grad motiverat att de eventuella statliga åtgärderna för sanering av bristlägenheter i första hand vända sig mot arbetarlägenheterna i de mindre industriorterna. Åtgärderna böra i så fall givas den form, som kräves med hänsyn till de speciella förhållandena på dylika småorter. Det är värt att i detta sammanhang hålla i minnet att två av landets viktigaste industrier, nämligen de som bygga på järn- och trävarutillgångarna, till största delen äro lokaliserade till småorter. Med hänsyn till vikten av att dessa industrier alltjämt skola kunna arbeta med en kvalitativt högtstående arbetarstam, synes det nödvändigt att den klyfta beträffande bostadsstandard, som för närvarande existerar mellan arbetarlägenheter på mindre industriorter och i städerna, icke ytterligare ökas. Det synes tvärtom vara en rimlig fordran på rättvisa att statliga åtgärder på detta område inriktas på att utjämna denna ogynnsamma differens.

Kap. 3. Industriföretagens åtgärder för sina arbetares bostadsförsörjning.

A. Nuvarande åtgärder.

a. De egna arbetarbostäderna.

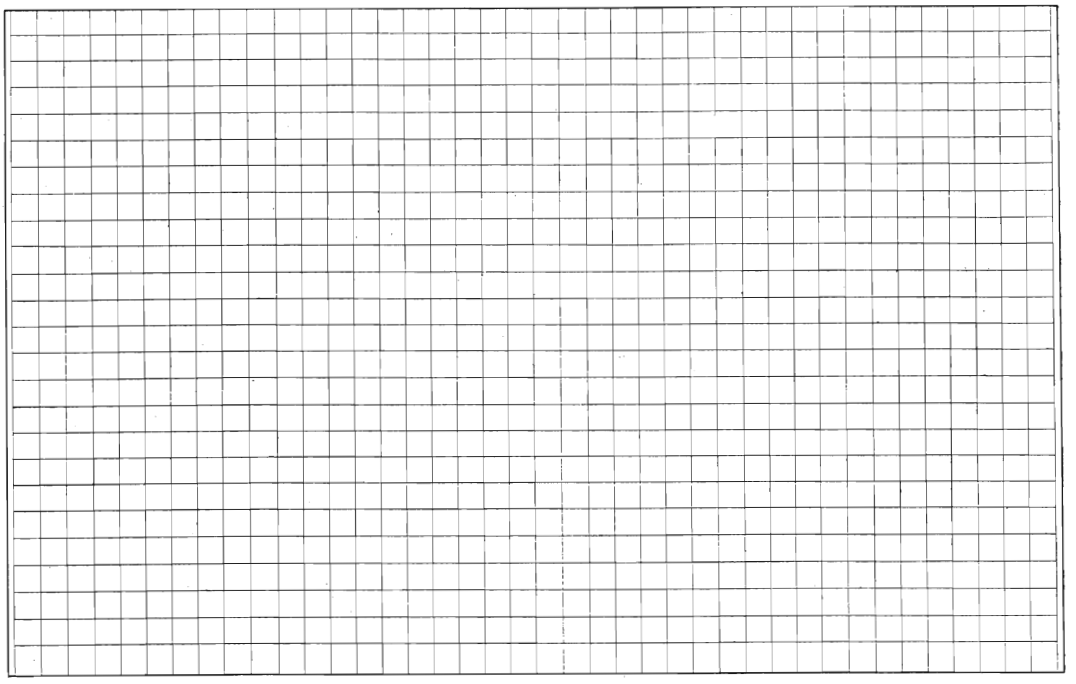
Industriföretagens åtgärder för sina arbetares bostadsförsörjning ha hittills tagit formen av dels upplåtelse av egna arbetarbostäder och dels stöd till privat bostadsförsörjning. I föregående kapitel 1 och bil. 2 ha de av industriföretagen upplåtna c:a 60 000 lägenheterna ingående behandlats beträffande storlek, beskaffenhet, hyresförhållanden m. m., varför här endast återstår att något beröra de former för bostädernas underhåll och förvaltning, som under årens lopp utbildats inom företagen.

Inom företag med ett stort antal bostäder finnes i allmänhet en särskild bostadsavdelning, som handhar såväl det tekniska som administrativa arbetet med bostädernas förvaltning. Särskilda specialister kunna då anställas, varigenom de bästa förutsättningar vinnas för ett förstklassigt handhavande av denna svåra syssla. Vid företag med litet antal egna bostäder kan av lätt insedda skäl en särskild bostadsavdelning icke bildas. Bostädernas skötsel och administration brukar i dessa fall vara en bisyssla för någon tjänsteman inom företagets ekonomiavdelning eller kamrerarkontor.

För registrering av företagens bostäder och alla de uppgifter och åtgärder, som ha sammanhang därmed, förekomma olika metoder. Under senare år synes emellertid en viss enhetlighet i registreringssystemet ha uppstått, vilket tyder på att man nått fram till en allmängiltig och praktisk metod. Såsom exempel på en sådan visas i *fig. 48* och *49* det registreringssystem, som användes vid Kramfors AB:s bostadsavdelning.

Vid sidan av detta register finns givetvis en vanlig ekonomisk bokföring över inkomster och utgifter i samband med bostäderna, oftast specificerad enligt samma grunder som registreringen. Ibland har man även andra register för t. ex. sotning, åtgärder i samband med bekämpande av ohyra eller dylikt.

Underhållet av ett företags arbetarbostäder kräver stor omsorg, om

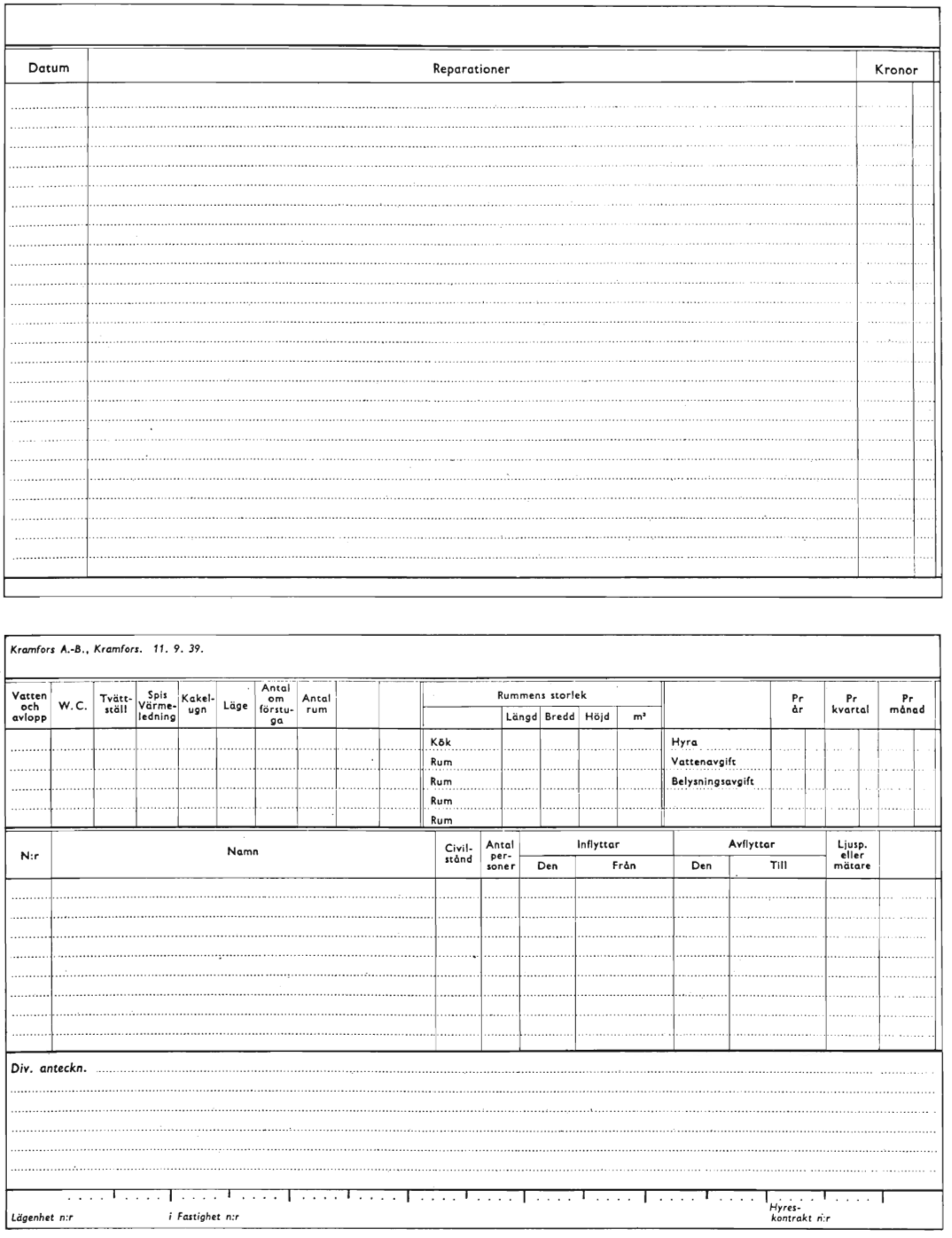
Kramfors A.-B., Kramfors. 11. 9. 39.

	Boningshus	Uthus			Reparationer		
					Datum		Kr.
Material							
Taktäckning							
Längd ... m.							
Bredd ... m.							
Höjd till takfoten ... m.							
Antal rum: kök							
rum							
kallrum							
Verandor							
Trappor							
Brandförsäkring för ... Kr.							
enl. br. brev							
Div. anteckn.							

Fastighet n:r by. Byggd år

Fig. 48. Registreringskort för företagens bostäder. Fastighetskort.

För varje fastighet (bostadsbyggnad) upplägges ett kort av ovanstående utseende. På kortets ena sida antecknas husets material, lägenhetsinnehåll, brandförsäkringssumma samt tillhörande uthus jämte de reparationer som ej beröra de enskilda lägenheterna (yttertak, trappor m. m.). På kortets andra sida finnes en skalenlig planritning över huset.

Datum	Reparationer	Kronor

Kramfors A.-B., Kramfors. 11. 9. 39.

Vatten och avlopp	W.C.	Tvätt-ställ	Spis Värme-ledning	Kakel-ugn	Läge	Antal om förstu-ga	Antal rum			Rummens storlek	Längd	Bredd	Höjd	m³		Pr år	Pr kvartal	Pr månad
										Kök					Hyra			
										Rum					Vattenavgift			
										Rum					Belysningsavgift			
										Rum								
										Rum								

N:r	Namn	Civil-stånd	Antal per-soner	Inflyttar Den	Inflyttar Från	Avflyttar Den	Avflyttar Till	Ljusp. eller mätare	

Div. anteckn.

Lägenhet n:r *i Fastighet n:r* *Hyres-kontrakt n:r*

Fig. 49. Registreringskort för företagens bostäder. Lägenhetskort.

För varje lägenhet inom fastigheten finns ett kort i en annan färg, som visas här ovan. På detta kort äro å ena sidan antecknade diverse uppgifter om lägenheten och dess hyresgäst och å andra sidan antecknas reparationer, som utförts inom lägenheten. Korten ordnas så att bakom varje fastighetskort ligger tillhörande lägenhetskort.

det skall bli tillfredsställande skött ur såväl företagets ekonomiska synpunkt som till hyresgästernas trevnad. Vid stora företag med egen byggnadsavdelning anställer denna i allmänhet egna arbetare och arbetsledare, som till största delen äro sysselsatta med bostädernas underhåll och reparation. Vid de tider, då reparationsarbeten vid bostäderna lämpligen icke kunna utföras, finna dessa byggnadsarbetare ofta sysselsättning vid ombyggnadsarbeten inom fabriken. Vid företag med mindre antal egna bostäder blir underhållsarbetet betydligt svårare att organisera, då man här vid varje tillfälle måste engagera särskilt folk eller anlita privata entreprenörer för arbetenas utförande.

Vid välskötta företag utföres underhållsarbetet inom lägenheterna regelbundet med vissa tidsintervaller. Vanligaste tidsintervallen är 8 à 10 år. Lägenheterna repareras då grundligt och sättas i förstklassigt skick. I perioden mellan reparationstillfällena företagas däremot inga reparationer utöver rena lagningar med undantag för flyttningstillfällen, då absolut nödvändig nytapetsering eller målningsförbättring kan förekomma. Det är nödvändigt att mycket stramt upprätthålla denna ordning för att ha en klar överblick över arbetena samt organisera dem på ett ekonomiskt sätt. Även för arbetarna blir denna fasta ordning i längden det bästa och förhindrar för båda sidor påfrestande ständigt återkommande diskussioner om behövliga reparationer. Det är lätt att konstatera skillnaden i underhållet av arbetarbostäderna mellan de företag, där det bedrives efter ovan beskrivna rationella ordning och där det bedrives efter mera subjektiva bedömningsgrunder.

I samband med underhållsarbetena utföras ofta större eller mindre moderniseringsarbeten.[1] Vid företag, där underhållet bedrives efter ett regelmässigt system, låta sig dessa moderniseringsarbeten, som ju oftast måste innefatta hela fastigheten, lätt utföras på ett rationellt sätt. Av de moderniseringsarbeten som förekomma äro följande vanligast: inledande av vatten och avlopp samt i samband därmed modernisering av köksinredningen, insättande av w.c., förbättring av väggarnas värmeisolering samt anordnande av centralvärme i någon form. Därnäst vanligast är utökning av lägenheten med något rum eller lägenhetens förseende med tambur, större garderober eller dylikt.

Några uppgifter om kostnaderna för dessa underhålls- eller moderniseringsarbeten kunna här icke lämnas, emedan det visat sig att bokföringstekniska hinder i allmänhet föreligga för en rättvis jämförelse. Av utförda stickprov vid välskötta företag synes framgå, att de kostnader, som under en reparationsperiod nedläggas inom en fastighet, ungefär kunna amorteras med de hyror, som inflyta från fastigheten. Om samtliga omkostnader för en fastighet hopsummeras, alltså förutom reparationskost-

[1] Av de företag med egna arbetarbostäder, som ingingo i rundfrågan till industriföretagen, ha 36 % anmält utförda eller pågående moderniseringsarbeten. Se bil. 2 sid. 308 f.

nader även försäkring, skatt, gårdskarl m. m. men ej kapitalkostnader, uppkommer i regel en förlust på inemot 100 kr. pr år och lägenhet. Detta gäller vid de låga hyror som äro allmänna inom gruvindustrien, järn- och metallindustrien samt trä- och cellulosabranscherna. Vid industrier med högre hyreslägen blir förlusten mindre, men endast undantagsvis torde inkomster och utgifter täcka varandra. I bil. 4 sid. 322 visas en kalkyl från ett cellulosaföretag.

Utförda moderniseringsarbeten, som ju innebära en standardhöjning för lägenheten, böra rimligtvis även avspegla sig i lägenhetens hyra. Företagen söka därvid i allmänhet överenskomma med sina arbetare om storleken av den ersättning, som skall utgå för olika moderniseringsåtgärder.[1]

I många fall, kanske de flesta, utväxlas inga särskilda hyreskontrakt mellan företagen och deras hyresgäster. På senare år synes man dock ha funnit det nödvändigt att reglera hyresförhållandena med formella kontrakt, och allt fler företag tillämpa numera sådana vid sin bostadsupplåtelse.

b. Stöd till privat bostadsförsörjning.

Företagens stöd till en privat bostadsförsörjning ha formen antingen av årliga bidrag eller av engångsbidrag. *Årliga bidrag* utgöras i regel av hyresbidrag, som syfta till att möjliggöra för arbetaren att hyra en bostad i den fria marknaden. Sådana hyresbidrag utgå i alla de fall, där fri bostad ännu förekommer som en naturaförmån men där vederbörande ej kunnat få plats inom företagets bostäder. I de branscher, där fri bostad ännu förekommer, framför allt sågverks- och glasindustrien, finns i allmänhet en bestämmelse införd i avtalet att hyresbidraget skall motsvara hyresvärdet å platsen för en bostad om 1 rum och kök. Inom sågverksindustrien uppgår det i genomsnitt till c:a 160 kr. per år för gift och c:a 70 kr. för ogift arbetare, ehuru variationerna mellan olika arbetsställen äro avsevärda. För Sveriges Småglasbruksförbund är hyresersättningen fastställd i avtalet till 150 kr. om året för gift och 30—60 kr. för ogift arbetare.[2]

Även när fri bostad ej förekommer kunna hyresbidrag utgå, som t. ex. vid Höganäs-Billesholms AB., där gifta arbetare, som själva hålla sig med bostad, erhålla 84 kr. och ogifta 40 kr. pr år i hyresbidrag.

---

[1] Som exempel på en sådan överenskommen »taxa» må nedanstående avgifter anföras:

ytterligare ett rum	8	kr.	pr	månad	
w.c.	1	»	»	»	
bad	5	»	»	»	
vatten och avlopp	1	»	»	»	och rum.

[2] Närmare härom i kap. 1 sid. 59 f.

I något enstaka fall förekommer att hyresbidrag utgå på sociala grunder, såsom till barnrika familjer eller till hushållsföreståndare med onormalt stor försörjningsskyldighet. Dessa fall utgöra emellertid undantag från den allmänna principen, att utöver lönen inga särskilda avgifter eller bidrag skola utgå till arbetarna.

Företagens *engångsbidrag* syfta i regel till att hjälpa arbetaren att skaffa sig en bostad i ett egethem eller föreningshus. Endast i undantagsfall ha företag lämnat direkta bidrag för att uppmuntra den allmänna hyresmarknaden på orten, i så fall oftast i form av billig tomtmark eller dylikt.

De bidragsformer, som i detta sammanhang förekomma, äro dels in natura och dels kontanta. Oftast förekomma båda formerna samtidigt. Naturabidragen bestå av tomter med tillhörande vägar och ledningar gratis eller till nedsatt pris, byggnadsmaterial d:o eller billigare arbetskraft för vissa specialarbeten, såsom ledningsinstallationer eller dylikt. En annan form för företagens naturabidrag är att företagen tillhandahålla erforderliga ritningar och teknisk sakkunskap samt med sina specialister åtaga sig att utföra all administration av byggnadsföretagen, såsom skrivelser till myndigheter, låneförmedling m. m. Ytterligare en annan form är att företagen genom sin inköpsavdelning verkställa centrala inköp för arbetarna. Såsom ett exempel på omfattningen av naturabidragen kan följande ur rundfrågan till industrierna hämtade redogörelse från Sundsvallsbolagens Gemensamma Förvaltnings AB anföras, vilken torde vara typisk för industriföretagens åtgärder i denna fråga: »Under förra hälften av 1940 upplät bolaget till ett 20-tal arbetare till bostadsfastigheter lämpliga tomtområden i närheten av industrianläggningen. Tomtområdena fingo förvärvas till priser, som täckte bolagets utlägg för planläggning, tomtindelning och avstyckning, vilka köpeskillingar motsvarade ungefär 10 à 15 % av i orten gängse priser för liknande mark. Bolaget anskaffade till självkostnadspris de huvudsakligaste byggnadsmaterialerna, ställde kostnadsfritt till de anställdas förfogande utarbetade ritningar med fullständiga arbetsbeskrivningar över olika byggnadstyper, anställde byggmästare för kontroll av arbetena samt för att lämna erforderliga råd och upplysningar under byggnadstiden, ombesörjde sökande av egnahemslån samt utfärdade härför erforderliga handlingar etc. Erforderliga vägar byggdes av bolaget utan kostnad för de anställda.»

De kontanta bidragen voro före 1939 relativt sällsynt förekommande och av ringa storlek. Efter krigsutbrottet har deras förekomst och storlek på grund av dyrtiden successivt ökats och de syfta nu i allmänhet till att motverka den fördyring av bostaden som de stegrade byggnadskostnaderna annars skulle medföra. Exempel på storleken av de kontanta bidragsbelopp, som voro vanliga år 1942, givas i nedanstående tablå.

Exempel på storleken av kontanta engångsbidrag (alltså exkl. naturabidrag av olika slag) till egnahem i enfamiljshus vid ett antal företag år 1942.[1]

Företag	Högsta kontanta bidragsbelopp	Hela beloppet avskrivet
AB Bofors	2 000 kr.	efter 10 år
Boxholms AB	2 000 »	» 5 »
Bultfabriks AB, Hallstahammar	1 000 »	genast
Degerfors Jernverks AB	2 000 »	efter 5 år
Fagersta Bruks AB	4 000 »[2]	» 5 »
Grycksbo Pappersbruk AB	800 »	» 10 »
AB Iföverken	1 500 »	» 5 »
Kohlswa Jernverks AB	1 500 »	» 10 »
Luossavaara-Kiirunavaara AB	4 200 »	» 15 »
Mo och Domsjö AB	1 000 »	genast
Rydboholms AB	1 000 »	»
Skånska Ättikfabriken AB	1 000 »	»
Slite Cement och Kalk AB	1 000 »	efter 5 år
AB Svenska Kullagerfabriken, Hofors Bruk	3 500 »	efter 10 år
Trafik AB Grängesberg-Oxelösund	2 000 »	» 15 »
Uddeholms AB	2 500 »	» 10 »

[1] Uppgifterna hämtade ur rundfrågan till industrierna. Till denna tablå bör anmärkas att till de angivna kontantbidragen i de flesta fall även läggas bidrag in natura till belopp av samma storlek eller större.

[2] Bidrag med 4 000 kr. utgå till egnahemsbyggare med tre eller flera barn under 18 år. För övriga utgör bidraget 3 000 kr.

Kontantbidragen ha sedan 1942 vid de flesta företag starkt ökat liksom även antalet företag, vilka lämna kontantbidrag, blivit avsevärt flera. Bidragen ges i allmänhet formen av ett räntefritt lån, som avskrives efter t. ex. 10 år eller med $^1/_{10}$ varje år. Avskrivningen bör av skattetekniska skäl ske årsvis, emedan det efterskänkta beloppet utgör skattepliktig inkomst för arbetaren.[1] Efterskänkes beloppet med hela summan på en gång kan arbetarens skattepliktiga inkomst detta år bli upp till två à tre gånger större än normalt och han får svårigheter att klara skatten. En fördelning över 10 år medför en mindre kännbar årlig skatteökning under denna tid. För företagen spelar denna fråga ur skattesynpunkt ingen roll, emedan lånet ändock bör få avskrivas med en gång som osäker fordran. Såsom villkor för lånet gäller att arbetaren under lånets giltighetstid skall vara anställd inom företaget. För att en dylik lånebestämmelse skall bli juridiskt bindande bör som säkerhet lämnas inteckning i fastigheten. Många företag anse dock denna säkerhet onödig och erfarenheten har visat, att lånevillkoren som regel ändå uppfyllas. Exempel på lånekontrakt för ifrågavarande räntefria lån lämnas nedan.

[1] I verkligheten lära dylika bostadssubventioner och andra liknande förmåner mången gång undgå beskattning genom förbiseende av de lokala taxeringsnämnderna.

Exempel på lånekontrakt för räntefria lån till egnahem.

Emellan , här nedan kallat bolaget, och här nedan kallad låntagaren, är följande avtal träffat:

För att möjliggöra för låntagaren att uppföra ett egethem å fastigheten i socken utfäster sig bolaget att till låntagaren utlämna ett subventionslån å kronor.

För detta lån gäller följande villkor, vilka kontrahenterna å ömse sidor förbinda sig att ställa sig till efterrättelse:

1:o. Lånet utlämnas i form av kontanter eller byggnadsmateriel i den mån byggnadsarbetet fortskrider.

2:o. Innan någon del av lånebeloppet utbetalas till låntagaren, avlämnar denne till bolaget en revers å det totala lånebeloppet, löpande med fem procents årlig ränta, tills full betalning sker.[1]

3:o. Så länge låntagaren kvarstår i bolagets tjänst och därjämte fortfarande innehar fastigheten, vare han befriad från att utgiva den i lånereverserna föreskrivna räntan. Skulle låntagaren avlida, må, så länge fastigheten därefter innehaves av hans arvingar eller någon av dem, dessa eller denne åtnjuta motsvarande förmån.

4:o. Skulle någon av här ovan i punkt 3:o angivna förutsättningar för räntefrihet upphöra, inträder samtidigt skyldighet för låntagaren att återbetala det lånfångna beloppet genom amortering med kronor i månaden.

5:o. Så länge fastigheten innehaves av låntagaren eller dennes arvingar (någon eller samtliga) och låntagaren, om han lever, fortfarande är i bolagets tjänst anställd och fullgör alla honom såsom låntagare åliggande skyldigheter mot bolaget, nedsättes lånebeloppet för varje år med $^1/_{10}$ av det ursprungliga lånebeloppets summa eller med kronor, vilket belopp bolaget alltså under angivna förutsättningar efterskänker åt låntagaren eller dennes arvingar.

Skulle efter förloppet av 10 år samma förutsättningar hela tiden hava förelegat är alltså beloppet i sin helhet efterskänkt.

6:o. Skulle fastigheten av låntagaren eller dennes arvingar försäljas eller skulle låntagarens anställning hos bolaget upphöra av annan anledning än dödsfall eller avsked på grund av ålder eller sjukdom, äger bolaget rätt att omedelbart uppsäga lånet jämte ränta till återbetalning på en gång tre månader därefter, vilket det åligger låntagaren att fullgöra.

7:o. Låntagaren förbinder sig att hålla fastigheten försäkrad till dess fulla värde.

8:o. För det fall att punkt 4:o här ovan skulle träda i tillämpning, medgiver låntagaren bolaget att för det fastställda amorteringsbeloppet verkställa löneavdrag med kronor pr avlöning/månad.

Sålunda överenskommet och i två exemplar växlat.

den 19 .

---

[1] Reversen skall formuleras så att skuldbeloppet minskas med $^1/_{10}$ varje år om de i pkt 5 upptagna villkoren uppfyllas.

Då företagen lämna kontantbidrag till arbetare, som ingå som medlemmar i en bostadsrättsförening, utlämnas dessa efter i princip samma grunder som gälla vid egnahem. Föreningshusen byggas vanligen av enskilda eller kooperativa byggnadsföretagare. När industriföretagen själva stå för bygget bruka de även vara representerade i bostadsrättsföreningens blivande styrelse. Bostadsrätt beviljas i sådana fall företrädesvis inom företaget anställda arbetare. Typstadgar till en bostadsrättsförening av detta slag lämnas i bil. 10.

En annan bidragsform, som icke är så vanlig men som är ekonomiskt mycket verksam, är att företagen teckna borgen för sina arbetares inteckningslån, vanligen sekundärlånen. Härigenom kan ofta en icke obetydlig räntesänkning och minskning av kapitalkostnaderna uppnås. De företag, som utövat denna bidragsform i större utsträckning, ha i regel aldrig gjort någon förlust därpå.

På senare tid ha företagen ofta funnit lämpligt att lämna bidrag även till kommunala pensionärshem. Det är på många håll sed att pensionerade arbetare få kvarbo i företagens bostäder. För närvarande upptas företagens bostäder av pensionärer i följande utsträckning.[1]

Malmbrytning och metallindustri	c:a 8 %
Gruvor	» 4 %
Järnbruk m. m.	» 10 %
Verkstadsindustri	» 7 %
Jord- och stenindustri	» 15 %
Träindustri	» 13 %
Sågverk	» 18 %
Pappersmassefabriker	» 12 %
Pappersbruk	» 7 %
Livsmedelsindustri	» 3 %
Textil- och beklädnadsindustri	» 6 %
Läder- och gummivaruindustri	» 2 %
Kemisk-teknisk industri	» 6 %
Samtliga industrigrupper	» *10* %

Då denna beläggning av företagens bostäder med icke produktivt folk redan är besvärande och i framtiden kan bli det i än större grad med hänsyn till den förändrade åldersfördelningen, har man sökt genom bidrag stimulera kommunerna att med de statliga bidrag, som tillhandahållas särskilt för ändamålet, uppföra pensionärsbostäder, varvid man överenskommer med kommunen att företaget skall få disponera ett antal platser för sina pensionärer.

[1] Uppgifterna hämtade ur rundfrågan till industrierna, se bil. 2, sid. 304.

B. Lämpliga framtida åtgärder.

a. Principiella synpunkter.

Innan man till bedömning upptar lämpligheten av de olika åtgärder, som industriföretagen för närvarande vidtaga för sina arbetares bostadsförsörjning, bör man ställa sig den principfrågan om företagen överhuvudtaget böra befatta sig med denna sak. Ursprungligen ingick ju bostaden liksom åtskilliga andra livsförnödenheter in natura i arbetarens lön. Under de sista decennierna har man emellertid inom samtliga branscher strävat att komma bort från allt vad naturaförmåner heter i löneavtalen. Det förhållande mellan arbetare och arbetsgivare, som regleras i avtalen, anses endast böra beröra själva arbetstiden och den ersättning till arbetaren, som skall utgå för ett visst arbete. Allt som inträffar under arbetarens fritid eller berör hans familj, bör han själv få bestämma över. Som en följd av detta betraktelsesätt har man ansett att bostadsförsörjningen såsom en arbetarens typiska privatangelägenhet rent principiellt i största möjliga utsträckning bör bortkopplas från arbetsgivarna. Så har också skett i de flesta branscher och man strävar medvetet att komma därhän även inom de branscher, där bostaden ännu utgör en naturaförmån i någon form.

För att helt kunna realisera önskemålet om frikopplandet av arbetarbostäderna från arbetsgivaren och arbetsavtalen fordras att erforderlig tillgång på arbetarbostäder finnes i den allmänna marknaden. I städer och större samhällen med en blandad industriell struktur har man i allmänhet en dylik allmän bostadsmarknad. Det är enligt numera tillämpade socialpolitiska grundsatser kommunernas sak att i dessa fall tillse, att bostadstillgången inom orten är kvantitativt och kvalitativt tillfredsställande. Företagen själva ha givetvis intresse att uppmuntra och stödja kommunerna i deras strävanden, t. ex. genom en lämplig tomtpolitik inom sina egna områden. På orter, som uppbäras huvudsakligen av en eller ett fåtal likartade industrier, är emellertid allmänna marknaden alltför beroende av dessa ensartade industriers konjunkturer för att en tillräcklig säkerhet i bostadsefterfrågan skall kunna föreligga för en privat hyresmarknad av tillräcklig omfattning. Till en del synes detta hinder kunna övervinnas genom att företaget eller företagen gå i borgen för vissa lån, som låneinstituten eljest av säkerhetsskäl icke skulle anse sig kunna ställa till de enskilda byggmästarnas eller husägarnas förfogande. Denna utväg är dock tillämplig endast i vissa speciella fall och kan ej bilda en allmän lösning på frågan. Med den geografiska struktur, som industrien av naturliga skäl måste ha här i landet, kommer det alltid att finnas industriorter av ganska betydande storlek, som äga en sådan allmän industriell struktur att förutsättningar för en total bostadsförsörjning genom den allmänna bostadsmarknaden på orten icke

kunna påräknas. Det har diskuterats att genom olika åtgärder syftande till en ömsesidig fördelning av de konjunkturbetonade riskmoment, som utgöra det verkliga hindret för utvecklingen av hyresmarknaden på dessa orter, söka ge de fastighetsbelånande penninginrättningarna den säkerhet, som kräves för att de skulle våga sig på att finansiera en allmän hyresmarknad. Någon praktiskt framkomlig väg synes emellertid icke kunna anvisas av dessa uppslag.

När den allmänna hyresmarknaden ej kan tillfredsställa bostadsbehovet på en ort, bör industrien uppmuntra arbetarna att själva sörja för sitt bostadsbehov genom byggande av föreningshus eller egnahem. Härigenom undvika företagen att direkt taga befattning med sina arbetares bostadsförsörjning. En egnahemsbyggnadsverksamhet eller föreningshusrörelse kan emellertid ej drivas hur långt som helst. Arbetarna bli bundna genom att själva äga sina bostäder och tvingas att huvudsakligen söka sin utkomst inom orten eller i närheten därav. Nödvändiga inskränkningar i företagets arbetsstyrka genom rationalisering, koncentration av driften till annan ort etc. komma att möta motstånd och betecknas som social hänsynslöshet. Detta bör vara särskilt värt att beakta för den kommande efterkrigstiden, då sannolikt inom vissa branscher icke obetydliga strukturförändringar torde komma att inträffa. Vid varje större industri, och särskilt vid sådana som basera sig på råvaruförekomster, bör dock kunna beräknas att en viss procent av arbetarstammen alltid skall kunna sysselsättas, så länge industriföretaget överhuvudtaget existerar. Arbetarnas eget bostadsbyggande synes icke böra överstiga detta procenttal.

Det kommer alltså att på dessa orter finnas ett bostadsbehov, som icke kan bli tillfredsställt vare sig av en allmän hyresmarknad eller av arbetarnas egna bostäder (egnahem eller föreningshus) och som därför måste tillfredsställas genom företagets försorg. De proportioner, i vilka de olika slagen av bostadsförsörjning: hyreslägenheter, egnahem och företagsbostäder, lämpligen böra förekomma, variera starkt mellan olika orter och branscher. Någon generell regel kan därför icke angivas. En vanlig proportion vid de mellansvenska bruken synes vara 1/3 av varje typ.

I de fall där industriföretagen alltså måste bygga egna bostäder för att kunna tillgodose sina anställdas bostadsbehov bör emellertid detta göras på sådant sätt, att icke utvecklingen av en eventuell allmän hyresmarknad eller egnahems- och föreningshusrörelse förhindras. För närvarande synes förhållandet i regel vara sådant, att på de orter, där ett företags lägenheter uppta en mera betydande del av ortens bostadsbestånd, förhindra dessa genom sin låga hyra och vad gäller äldre bostäder ofta motsvarande låga standard att en fri hyresmarknad med tidsenliga nya bostäder kan uppstå. Det ligger visserligen i såväl arbetarens som företagets intresse att hålla hyresnivån på orten så låg som möjligt. Detta intresse får emellertid ej tillgodoses på bostadsstandardens bekostnad. När man nybygger

bostäder på en ort, kunna ej annat än tidsenliga bostäder komma i fråga. Sådana måste givetvis på grund av sin modernare utrustning m. m. bli dyrare än arbetarbostäder av äldre typ. Ha arbetarna på en ort ej vant sig vid en tidsenlig bostadsstandard äro de icke villiga att betala den ökade kostnad, som en sådan medför i ett nybygge. Det måste därför ligga i såväl arbetarens som arbetsgivarens intresse att det bostadsbestånd, som tillhandahålles av företaget, hålles i ett sådant skick, att klyftan mellan detta och en modern bostad icke blir alltför stor vare sig i fråga om teknisk standard eller den utgående hyrans storlek.

b. De egna arbetarbostädernas förvaltning.

Det måste alltså konstateras, att i de fall, där företagen måste tillhandagå sina arbetare med bostäder, det är mycket viktigt att dessa skötas på ett ur alla synpunkter riktigt sätt. Själva förvaltningen och lägenheternas underhåll synes inom de företag, där denna är rationellt upplagd, giva ett fullt tillfredsställande resultat. I fråga om det *moderniseringsarbete* som för närvarande i ganska stor utsträckning bedrives i samband med det periodvisa underhållet, synes däremot andra riktlinjer än som i allmänhet tillämpas, kunna diskuteras. Moderniseringsarbetet bedrives för närvarande oftast i allt för liten skala och ej efter tillräckligt radikala linjer samt ägnas i allmänhet ej tillräckligt sakkunnig projektering. Detta har givetvis i de flesta fall sin grund i att företagen redan före en modernisering ofta måste kalkylera med en relativt stor förlust på sina arbetarbostäder, som de icke gärna vilja öka genom nyinvestering för moderniseringar. Den hyreshöjning, som företaget eventuellt kan överenskomma med sina arbetare som ersättning för utförda moderniseringsarbeten, är i många fall för liten för att täcka kostnaden.

Detta moderniserande i småetapper resulterar oftast i en eftersläpning beträffande såväl bostadsstandard som hyresnivå. Det blir dessutom dyrbart. Det synes därför önskvärt att moderniseringsarbetet bedrives så att det för upp såväl bostadsstandard som hyresnivå närmare den nivå, vilken representeras av en nyproduktion. Ett exempel på hur ett dylikt radikalare moderniseringsprogram bör uppläggas ges i bil. 4, där såväl det tekniska som det ekonomiska resultatet av en måttlig reparation, en radikalare modernisering och ett fullständigt nybygge i olika former beräknats.

I samband med moderniseringsarbeten blir ofta uppvärmningsfrågan aktuell. Anordnandet av centraluppvärmning i en eller annan form är vanligen en förutsättning för att man skall kunna åstadkomma en önskvärd uppdelning av den tillgängliga lägenhetsytan på flera rum eller kunna avskilja ett särskilt w.c. eller en tambur. På flera håll har man löst denna fråga genom en enkel värmeslinga, som från kokspisens eldstad leder till ett antal element inom lägenheten. Denna lösning, som är

en förenklad form av en s. k. våningsvärmeledning, har givetvis sina fördelar[1], varibland främst må räknas anordningens prisbillighet. Vid en modernisering efter större linjer böra dock även andra möjligheter undersökas. En principiell utredning över olika sätt att vid ett moderniseringsarbete av ett komplex äldre arbetarbostäder lösa uppvärmningsfrågan publiceras i bil. 5.[2] I nämnda bilaga påpekas bland annat det viktiga förhållandet att en centralanläggning, som medför att allt eldningsbesvär avlyftes från hyresgästen samt att denne har att betala en fix summa för sin värme oavsett om han är sparsam med sin värmeförbrukning eller ej, i allmänhet måste leda till större värmekostnader än en uppvärmningsanordning, där hyresgästen själv svarar för bränsleanskaffning och eldning och därigenom blir ekonomiskt intresserad av sparsam värmeförbrukning.

Bland övriga problem som möta i samband med modernisering av äldre arbetarbostäder må framhållas trappfrågans dominerande betydelse vid de äldre planlösningarna. Hittills ha företagen vid byggandet av flerfamiljshus för arbetare på mindre industriorter strävat efter att ge varje lägenhet en egen farstukvist och trappuppgång. (Se t. ex. fig. 29 i kap. 1.) Gemensamma trappuppgångar av den typ, som är vanlig i städerna, ha ansetts skapa oenighet mellan hyresgästerna. Att trätor och oenighet förr ofta uppstodo, när husen hade gemensamma trappuppgångar, torde emellertid i många fall få tillskrivas då rådande trångboddhet samt att lägenheterna voro omoderna, vilket medförde ved-, vatten- och slaskbärning i trappuppgångarna. Om man vid en radikalare modernisering ökar lägenheternas differentiering, så att de bli rymligare, samt genom införande av elektriska spisar, vatten och avlopp minskar det nödvändiga springet i trapporna, torde några större anledningar till missämja mellan hyresgästerna i en gemensam trappuppgång icke föreligga. Erfarenheten från nybyggda flerfamiljshus i mindre industriorter synes bekräfta detta. Genom att vid en modernisering slopa de talrika trappuppgångarna och ersätta dem med en gemensam trappuppgång kan åtskilligt nytt utrymme tillföras lägenheterna.

Det har ovan framhållits, att ett uppvärmningssystem, där den enskilde hyresgästens ekonomiska intresse ej är inkopplat, enligt erfarenhet blir avsevärt dyrare i drift än när en sparsam värmeförbrukning kan ge ekonomisk ersättning åt den sparsamme. Samma förhållande synes även gälla reparationskostnaderna. Det är känt att de inre reparationskostnaderna i ett föreningshus som regel äro mindre än motsvarande kostnader i ett hyreshus. Detta beror icke blott på att flyttningsfrekvensen här är minimal jämförd med hyreshusets utan även på att aktsamheten om lägenheten är större, eftersom de inre reparationerna i föreningshuset

[1] Den har sedan länge tillämpats exempelvis vid Korsnäs AB, Hofors Bruk och Sandvikens Cellulosa AB.

[2] Utredningen är utförd av Mellersta & Norra Sveriges Ångpanneförening i Göteborg.

bekostas av hyresgästen själv. Det har på olika håll diskuterats att man även för vanliga hyreshus borde söka framskapa kontraktsformer, som möjliggöra att hyresgäster, som äro aktsamma om sin lägenhet och alltså kräva mindre inre reparationer, skulle få motsvarande ekonomisk ersättning. Då underhållskostnaderna i lägenheter upplåtna av industriföretag som regel äro höga i jämförelse med vanliga hyreshus och flyttningsfrekvensen samtidigt i allmänhet lägre, synes det vara än större anledning att i dylika fastigheter söka införa sådana bestämmelser i hyreskontrakten, som premiera ett aktsamt handhavande av lägenheten. Vid företag där reparationsarbetetet utföres med vissa bestämda tidsintervaller (vanligen 8 à 10 år) kan man t. ex. införa en bestämmelse i hyreskontraktet, som går ut på att en del av hyran avsättes till en särskild fond för inre reparationer. Om vid den sedvanliga grundliga reparationen en del av fonden för en viss lägenhet ej behöver tas i anspråk, kan lägenhetsägaren få tillbaka detta belopp i form av nedsatt inbetalning till reparationsfonden under nästa underhållsperiod.

I de fall, där *nybyggnad* av företagsbostäder visar sig nödvändig, bör en sådan byggnadsverksamhet ordnas planmässigt på sätt som närmare beskrives i kap. 4. Här framhålles att företagens bostadsbyggnadsverksamhet måste ses som ett led i ett större program, där även annan förekommande bostadsbyggnadsverksamhet kalkyleras (egnahem, föreningshus, pensionärsbostäder m. m.). Företagen måste söka vinna klarhet i, vilken speciell sorts efterfrågan som de lämpligen böra tillgodose och vad som kan överlämnas åt andra producenter. Ofta synes det, särskilt på mindre industriorter, bli företagens uppgift att främst tillgodose bostadsbehovet för nybildade hushåll, medan äldre hushåll med barn i regel böra uppmuntras att söka skaffa sig egnahem. Med den befolkningssituation, som i allmänhet föreligger inom sådana orter, är det av stort intresse för företagen att den yngre arbetskraften icke stötes bort från orten på grund av svårigheter att skaffa bostad för att bilda familj. Denna uppdelning av bostadsförsörjningen på så sätt att yngre nybildade familjer med högst ett barn erhålla bostäder av företaget, medan äldre barnfamiljer uppmuntras att bygga egnahem, har inom bl. a. Skånska Cement AB satts i system på ett sätt, som synes efterföljansvärt. Bolaget tillhandahåller bostäder för nybildade familjer till ett mycket lågt pris under förutsättning att arbetaren avsätter viss del av sin inkomst till ett sparkapital avsett att efter viss tid användas såsom insats i ett eget hem. Ett hyreskontrakt, som användes vid upplåtelse av en dylik arbetarbostad, återges å vidstående sida.

Vilka hustyper som för olika ändamål och olika hyresgästkategorier kunna anses lämpliga behandlas i kap. 8.

Vid skötseln av det bostadsbestånd, som företagen själva tillhandahålla sina anställda, bör principen enligt det föregående vara att söka driva

Exempel på hyreskontrakt vid övergångsbostäder för nygifta familjer.

Skånska Cementaktiebolaget, Hällekis, nedan benämnt bolaget, upplåter och förhyr härmed till
nedan benämnd hyresgästen, lägenheten n:r i radhuset n:r inom Sjösäters egnahemssamhälle, vilken lägenhet innehåller 1 rum och kök med tillhörande källare, ävensom potatisland om ar på av bolaget anvisad plats.

Hyran utgår med kr. 12: — (Tolv) per månad att erläggas i efterskott. För vatten betalas efter 25 öre per m^3 och för elektrisk energi efter 25 öre per kWt.

Lägenheten får disponeras under maximum 5 (Fem) år räknat från den Hyresgästen förbinder sig att, under den tid han bor i lägenheten, månatligen avsätta minst kr. 30: — (Trettio) till ett grundkapital för byggande av ett egethem, och medgiver han bolaget rätt att för varje månad genom avdrag å arbetsförtjänst hos bolaget innehålla nämnda belopp. Ifrågavarande penningar förbinder sig bolaget att förränta under fem år med 5 % ränta på ränta. Parterna äro ense om, att på så sätt uppkommet kapital utbetalas till hyresgästen endast för byggande av ett egethem, vid avflyttning ur lägenheten, i händelse av hyresgästens dödsfall eller om hyresgästen slutar att arbeta hos bolaget.

Bolaget äger rätt att med en månads uppsägningstid skilja hyresgästen från lägenheten:

om hyran ej erlägges å bestämd tid av annan orsak än sjukdom,
om hyresgästen slutar att arbeta hos bolaget,
om kontraktet transporteras på annan utan bolagets medgivande,
om hyresgästen låter annan person nyttja lägenheten utan bolagets medgivande,
om hyresgästen ej iakttager, vad som erfordras för bevarandet av sundhet, ordning och skick eller han befinnes missfara eller skada den hyrda eller andra delar av fastigheten,
om hyresgästen icke uppfyller kontraktets bestämmelser i övrigt eller fullgör sina skyldigheter enligt gällande lag.

Då denna lägenhet är avsedd för familjer med barn, äger bolaget påfordra, att hyresgästen avflyttar inom skälig uppsägningstid, om hyresgästens familj varaktigt synes förbliva barnlös.

Hällekis den

Ovanstående hyreskontrakt antages i alla delar till efterrättelse och att noga fullgöras av undertecknad.

Hällekis den

förvaltningen av dessa bostäder så att någon subvention icke uppstår genom bostadsupplåtelsen. Denna principiella inställning till bostadsförsörjningen framstår såsom en nödvändighet för att kunna i mesta möjliga mån skilja bostadsförsörjningen från företagen.

c. Stöd till privat bostadsförsörjning.

Beträffande övriga former, i vilka företagen äro engagerade i sina anställdas bostadsförsörjning, nämligen olika former av understöd, måste i princip gälla att även denna subventionering av bostadsmarknaden verkar hindrande för en fri prisbildning och enskild produktion. Den bör därför i möjligaste mån avvecklas.

De årliga hyresbidrag, som utgå i stället för bostad in natura, bortfalla i samma mån som företagens bostadsupplåtelse i denna form upphör.

De årliga bidrag av social karaktär, vilka som nämnts undantagsvis för närvarande förekomma, synas icke böra ytterligare utbyggas. Det kan ej anses vara den enskilde arbetsgivarens sak att ge bostadsbidrag till barnrika familjer eller dylikt. Detta strider mot avtalens allmänna princip att lön skall tillmätas efter utfört arbete och icke efter personliga familjeförhållanden samt skulle dessutom otvivelaktigt leda till — om sådana bidrag bleve obligatoriska — att en sparsam arbetsgivare sökte undvika att anställa sådana arbetare, vars hushåll eller andra personliga förhållanden skulle medföra att han utöver lönen vore berättigad till extra bidrag. Sådana bidrag kunna uppenbarligen icke inrangeras bland arbetsgivarnas plikter utan måste handhas av det allmänna.

Ett undantag från sistnämnda princip böra dock sådana åtgärder utgöra, som syfta till att behålla den yngre arbetskraften vid orten, vilket i nuvarande befolkningssituation kan vara av mycket vitalt intresse för det enskilda företaget. Ett exempel på en lämplig stödåtgärd med sådant syfte är nyssnämnda övergångshus för nybildade unga familjer.

Det för närvarande vitt utgrenade systemet med engångsbidrag från företagen till de arbetare, som ämna skaffa sig egen bostad i egnahem eller föreningshus, syftar till att motverka den fördyring av bostadskostnaderna, som den ökade standarden och de på många orter stegrade byggnadskostnaderna annars skulle medföra. Motiven för företagens handlande i denna fråga äro till övervägande delen av lönepolitisk art. Genom en höjning av ortens bostadskostnad kan nämligen en uppflyttning av ortens dyrortsläge bli motiverad, vilket medför en höjning av arbetslönerna. Hur en höjning av ortens genomsnittliga bostadskostnad med upp till 100 % inverkar på en orts statliga dyrortsgruppering åskådliggöres i vidstående tabell.

De olika löneavtalen följa visserligen i allmänhet en egen dyrortsgruppering men denna bör ju rimligtvis ta intryck av de förändrade bostadskostnaderna på ungefär samma sätt som den statliga dyrortsgrupperingen. Man subventionerar alltså löneläget på orten genom att understödja nybyggnadsverksamheten. Man kan ifrågasätta om det icke vore redigare att slopa de dolda löneförmåner, som bostadsbidragen utgöra, och i stället fördela motsvarande utgift på lönekontot, alltså acceptera en höjning av bostadskostnaden och ta den däremot svarande löneökningsutgiften. För ett företag uppställer sig då frågan, vilket som blir billigast. I de flesta fall lämnar en sådan beräkning till resultat att för närvarande subventionerna blir den billigaste metoden. Detta resultat kan emellertid ej accepteras såsom en slutgiltig lösning av frågan under annan förutsättning än att man anser de nuvarande bostadskostnaderna, även bortsett från tillfälliga krisfördyringar, såsom

Inverkan av en bostadskostnadshöjning med 25—100 % på 1934 års statliga dyrortsgruppering.[1]

1 Ortsgrupp	2 Levnadskostnader (rikstal = 1 000)	3 Vid en höjning av bostadskostn. med nedanstående procenttal komma orter med nedanstående indexsiffror att flytta upp i den ortsgrupp som angives på samma rad i kolumn 1 och 2			
		25 %	50 %	75 %	100 %
A	< 931	—	—	—	—
B	931— 990	893— 949	857— 912	825— 877	795— 845
C	991—1 050	950—1 007	913— 967	878— 930	846— 896
D	1 051—1 110	1 008—1 064	968—1 022	931— 983	897— 947
E	1 111—1 170	1 065—1 122	1 023—1 077	984—1 036	948— 998
F	1 171—1 230	1 123—1 179	1 078—1 133	1 037—1 089	999—1 050
G	1 231—1 290	1 180—1 237	1 134—1 188	1 090—1 142	1 051—1 101
H	1 291—1 350	1 238—1 294	1 189—1 243	1 143—1 196	1 102—1 152
I	> 1 350	> 1 294	> 1 243	> 1 196	> 1 152

[1] Bostadskostnaden + bränsle och lyse har beräknats till 17,2 % av levnadskostnaderna enl. socialstyrelsens undersökning år 1933.

Exempel: Om på en ort med levnadskostnadsindex 920 (vilken för närvarande befinner sig i dyrortsgrupp A) bostadskostnaden höjes med 50 % kommer alltså orten enligt tabellen att förflyttas till ortsgrupp C.

onormalt höga och möjliga att genom rationaliseringsåtgärder m. m. pressa ned till en väsentligt lägre nivå. Under denna förutsättning kan det uppenbarligen synas motiverat att söka undgå en fördyring av bostadskostnaden, som endast bildar en tillfällig topp på bostadskostnadskurvan, medan kostnadsläget på längre sikt skulle kunna ligga på en lägre nivå. Enligt mångas uppfattning torde situationen just för närvarande i huvudsak kunna karakteriseras på ungefär detta sätt. Detta »undantagstillstånd» skulle alltså motivera, att de engångsbidrag, som för närvarande i olika former utbetalas av industrierna till anställda, som önska skaffa sig egen bostad, tills vidare må accepteras trots att de i grund och botten utgöra ett avsteg från principen att några förmåner i form av bostadssubventioner eller dylikt icke böra utgå utöver lönen.

Samma resonemang gäller även för företagens bidrag in natura till sina arbetares bostadsförsörjning. Denna bidragsverksamhet har även f. n. stor omfattning och utövas i många olika former. En närmare beskrivning av dessa samt råd och anvisningar vilka bidragsformer som vid skilda tillfällen äro lämpligast lämnas i kap. 9 sid. 234 ff. Det bör emellertid beträffande dessa bidrag särskilt framhållas att de klart böra redovisas och icke — såsom för närvarande ofta är fallet — döljas på olika ställen bland byggnadskostnaderna eller dylikt.

Kap. 4. Bostadsprogram.

A. Förutsättningar för uppgörande av bostadsprogram.

En förutsättning för att bostadsförsörjningen på en ort skall bli effektiv och ekonomisk är att den sker planmässigt. Bostadsförsörjningen (nyproduktion och ombyggnader) måste följa ett på förhand kalkylerat program med en klar målsättning, åsyftande att förse samhället med ett bostadsbestånd, som är sammansatt så, att det passar till de hushållstyper som förekomma. Det är slöseri att bygga eller reparera endast för ett för tillfället trängande behov utan att närmare reflektera över behovets art och varaktighet. Särskilt viktigt är det för närvarande att man vid uppgörande av sina byggnadsprogram ser mot framtiden dels på grund av befolkningsutvecklingens förändringar av hushållssammansättning m. m. och dels på grund av det allmänt erkända behovet av en höjning av landets bostadsstandard.

Den statliga bostadspolitiken har under de gångna krigsåren i högre grad än förut varit planmässigt inriktad. Lån, arbetstillstånd och materiallicenser ha tillmätts efter nybyggnadsbehovets storlek inom de olika tätorterna, beräknad genom vissa antaganden om äktenskapsbildning, inflyttning, hushållssprängning, rivningsersättning m. m. Dessa beräkningars huvudsyfte har varit att giva ett begrepp om hur stort årligt nettotillskott av lägenheter, som erfordrats i tätorterna. Dylika allmänna översiktsberäkningar måste emellertid kompletteras på de enskilda orterna med mera detaljerade uppgifter angående antalet lägenheter av olika storlek och olika upplåtelseformer m. m., som behöva nybyggas på orten under en viss tidsperiod, för att en viss bostadsstandard skall uppnås.

För städer och orter, som ekonomiskt uppbäras av ett näringsliv, sammansatt av ett flertal olikartade komponenter såsom handelsrörelser, industriföretag av olika storlek och karaktär, militärförläggningar, förvaltningsorgan m. m., är det nödvändigt att som grundval för ett mera detaljerat bostadsprogram ha en fullständig stadsgeografisk samhällsundersökning. Utan en sådan saknar man den ingående kunskap om nuvarande förhållanden på orten som alltid måste utgöra utgångspunkten för bedömningar om den sannolika framtiden.

En allmän förutsättning för att ett industriföretag skall kunna utöva ett avgörande inflytande på ortens bostadsförsörjning och alltså ha anledning att uppgöra ett bostadsprogram, är emellertid att orten domineras av ett industriföretag och att all övrig verksamhet på orten (handel, förvaltning m. m.) endast utgör sekundära komplement till den dominerande industrinäringen.[1] Dylika orter äro mycket lättare att överblicka. Den stadsgeografiska undersökningen kan i dessa speciella typer av samhällen inskränka sig till, eller rättare, ersättas av en undersökning av ifrågavarande industriföretags föregående och sannolika framtida utveckling, och bostadsprogrammet kan baseras direkt på de ur denna undersökning framkomna uppgifterna om industriens kommande behov av arbetskraft. De sekundära verksamheterna inom orten (handel, förvaltning m. m.) kunna inom vissa gränser beräknas utveckla sig proportionellt häremot.

De utredningar om det framtida bostadsbehovet i städerna, varpå de statliga bostadsprogrammen grunda sig, utföras på Statens byggnadslånebyrå enligt en metod som innebär att man med kännedom om ålders- och civilståndsgrupperingen inom ett samhälle kan beräkna det däremot svarande bostadsbehovet.[2] Det gäller alltså att med utgångspunkt från nuvarande befolkningsförhållanden på en ort sluta sig till den sannolika ålders- och civilståndsfördelningen hos den framtida ortsbefolkningen för att sedan därav, med tillhjälp av vissa antaganden om de olika gruppernas hushållsbildande egenskaper, beräkna antalet hushåll = lägenheter. För större befolkningsgrupper, såsom befolkningen i samtliga städer tillsammantagna eller t. o. m. i enstaka större städer, synas förekommande avvikelser från de antagna värdena för äktenskapsbildning, hushållssprängning m. m., som metoden bygger på, icke vara större än att de jämna ut varandra.

Vid mindre industriorter däremot förekomma ofta särskilda förhållanden, som medföra att befolkningsutvecklingen blir en annan än den vanliga, t. ex. en kraftig industriutveckling med stark inflyttning, en industri med en stor procent kvinnlig eller ungdomlig arbetskraft, långvariga goda konjunkturer inom ifrågavarande industri med därav följande goda förtjänstmöjligheter för arbetarbefolkningen eller dylikt.

Av den specialbearbetning av 1936 års folkräkningsmaterial, som publiceras i bil. 1, framgår även att det procentuella antalet industriarbetare, som voro lägenhetsinnehavare år 1936, varierade starkt mellan olika branscher. Medeltalet, 53 % lägenhetsinnehavare, är sammansatt av delsiffror med så stora variationer som 25 % för sömnadsindustrien och 74 %

---

[1] I dylika orter har minst 70 % av befolkningen sin utkomst av sysselsättning vid industrien. Exempel på sådana orter lämnas i fig. 52, sid. 110.

[2] Metoden har beskrivits i en artikel av byråchefen Alf Johansson i Ekonomisk Tidskrift nr 2, 1939.

för pappersmasse- och papperstillverkningen.[1] Dessutom visar en del stickprov att variationerna inom samma bransch även kunna vara ganska stora. De försök som gjorts att med tillhjälp av ovanstående branschmedeltal skapa koefficienter, med vars tillhjälp det skulle vara möjligt att med utgångspunkt från arbetarantalet inom en viss industri på en industriort beräkna antalet erforderliga bostäder, ha därför visat dålig överensstämmelse med verkligheten. En sådan beräkningsmetod synes alltså kunna användas endast för en mycket grov uppskattning av bostadsbehovet.

Ovanstående förhållanden omöjliggöra att med tillräcklig grad av säkerhet grunda ett bostadsprogram för denna speciella typ av samhällen på medeltal, som gälla i större sammanhang. Ortens speciella befolkningsförhållanden måste i stället klarläggas och tagas som utgångspunkt. Detta blir så mycket mer nödvändigt som frågeställningen för ett industriföretag, som uppgör ett bostadsprogram, i viss mån är en annan än för ett samhälleligt organ. Det senare utgår från en såsom sannolik antagen framtida folkmängd och frågar sig: Hur många bostäder av olika storlek behövas härför? Ett industriföretag utgår från det beräknade antalet anställda av olika kategorier och frågar sig: Hur många bostäder måste finnas för tjänstemän och förmän, för arbetare, för pensionärer och för den övriga befolkningen i samhället, vars tomtbehov också som regel måste tillgodoses av industriföretaget?

Uppgörandet av ett bostadsprogram, på vilket man vill fästa vissa krav på sannolikhet, blir därför en ganska komplicerad beräkning, som fordrar biträde av en statistisk fackman. Materialinsamlingen och uppsorteringen kan dock utföras av företagen själva och därigenom befrias fackmannen från detta rent mekaniska arbete.

Beräkningarna av det framtida invånareantalet i orten böra överspänna en så lång tidrymd som möjligt. Beräkningarna skola, som tidigare framhållits, utgå från det sannolika antalet vid industriföretaget sysselsatta personer vid slutet eller början av t. ex. varje 5-årsperiod under en tidrymd av förslagsvis 20 år. Uppskattningen av företagets sannolika framtida personalbehov bör bygga på ett så vederhäftigt material som möjligt angående driftens framtida utsikter. De möjligheter, som de olika branschorganisationernas samlade erfarenheter samt statliga och enskilda utredningsinstitut erbjuda i detta avseende, böra givetvis utnyttjas. Den utveckling mot en allt kraftigare branschorganisation, som de senare åren framträtt, torde med tiden ge större möjligheter för bedömandet av en enstaka industris läge i sin branschs allmänna utvecklingslinje.

En ganska stor osäkerhet kommer alltid att vidlåda sådana upp-

[1] Av övriga arbetare, som alltså icke äro lägenhetsinnehavare, utgöres huvudparten av hemmaboende familjemedlemmar eller inneboende och en mindre del av gifta eller förut gifta. Den senare gruppen samt en del av den förra gruppen representera ofta ett latent bostadsbehov som väntar på att bli tillgodosett.

skattningar. De därpå grundade beräkningarna om framtida bostadsbehov m. m. ge dock alltid ett begrepp om storleksordningen av de anordningar, som erfordras. I den mån avvikelser från de ursprungliga förutsättningarna sedermera kunna konstateras, utgöra de tidigare beräkningarna alltid en färdig utgångspunkt för ett överslag över vad dessa avvikelser medföra för förändringar i de tidigare gjorda kalkylerna över driften, bostadsbehovet, markbehovet o. s. v.

B. Principer för bostadsprogram i mindre industriorter.

För att klargöra gången vid uppgörandet av ett bostadsprogram följer här nedan ett exempel. Befolkningen uppdelas i fyra huvudkategorier av yrkesutövare:

a. Företagets tjänstemän
b. » arbetare
c. » pensionärer
d. Övriga yrkesutövare.

För varje grupp redovisas i tur och ordning:

nuvarande antal yrkesutövare och f. d. yrkesutövare samt deras hushåll,
beräknat framtida antal yrkesutövare och f. d. yrkesutövare samt deras hushåll,
nuvarande bostadsförhållanden,
önskvärd framtida bostadsstandard,
ny- och ombyggnadsbehov.

Redovisningen av den nuvarande befolkningen måste ske mera detaljerat och med andra indelningsgrunder än som i allmänhet äro tillgängliga i den officiella befolkningsstatistiken för småorterna, varför en egen materialinsamling bör företagas. Materialet redovisas bäst med tillhjälp av kortsystem med kort enligt *fig. 50*. En del uppgifter på kortet erhålles ur företagets böcker, övriga ur kommunens mantalsuppgifter.

I vissa fall ligga olika grenar av en industris tillverkningar ganska långt ifrån varandra, vartill hänsyn måste tagas vid placeringen av arbetarnas bostadsområden. Uppgift om den avdelning, på vilken arbetaren är sysselsatt, bör i sådana fall införas på kortet.

Uppdelningen av företagets personal i tjänstemän, verkmästare, arbetare o. s. v. bör kompletteras allt efter de speciella förhållandena vid respektive industri. Ofta brukar tjänstemannapersonalen ur bostadssynpunkt behöva kompletteras med en tredje grupp, chefstjänstemän med representationsplikt. Bland arbetarna kunna ibland förekomma vissa kategorier med särskilda bostadsförmåner, som då böra redovisas som särskild grupp.

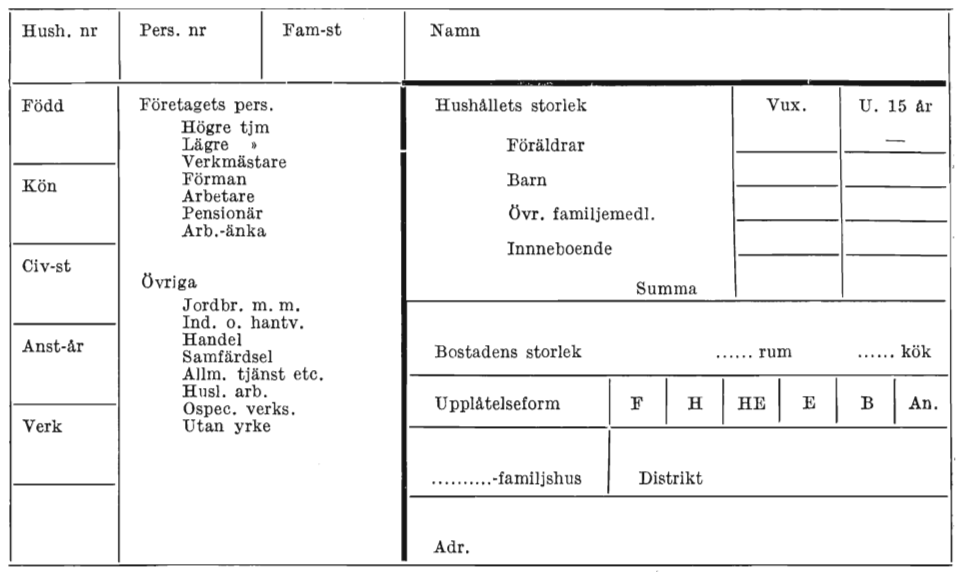

Fig. 50. Exempel på kort för redovisning av den nuvarande befolkningen i en industriort.

Ett kort ifylles för var och en av samhällets invånare. Varje *bostadshushåll* ges ett löpande nummer, varefter varje hushållsmedlem erhåller sitt personnummer. Hushållsföreståndaren ges därvid nr 1.

Familjeställning (fam-st) anger vederbörande persons släktskap till hushållsföreståndaren (behöver alltså ej ifyllas på dennes kort). Lämpliga beteckningar äro h = hustru, s = son, d = dotter, m. f. = mannens fader, h. b. = hustruns broder, dd = dotterdotter etc. För icke släktingar anges beteckningen i (= inneboende).

Namn anges med efternamn jämte förnamnsinitialer.

Kön: M = man, K = kvinna.

Civilstånd: O = ogift, G = gift, Ä = änkling el. änka, F = frånskild.

Anställningsår anges endast för företagets nuvarande personal och avser första anställning i företagets tjänst. Ev. återanställning kan anges inom parentes.

Verk. Denna uppgift ifylles då vederbörande industri är fördelad på olika anläggningar (A-verken, B-verken etc.) på olika platser i orten.

Uppgift om *yrke* eller sysselsättning angives genom understrykning. Till gruppen »utan yrke» hänföras bl. a. alla husmödrar och barn utan avlönat förvärvsarbete. För dessa markeras emellertid genom ett kryss även hushållsföreståndarens näringsfång.

De under och till höger om den svarta ramen anförda uppgifterna ifyllas endast å hushållsföreståndarens kort.

Hushållets storlek. Antalet boende i lägenheten specificeras på olika grupper, dels med hänsyn till åldern (över och under 15 år), dels med hänsyn till familjeställningen. Med föräldrar avses hushållsföreståndaren jämte maka (ev.), medan exempelvis föräldrar till dessa räknas som övriga familjemedlemmar.

Bostadens storlek. Såsom rum räknas endast sådana med minst 9 m² golvyta. Beträffande smårum (alkover etc.) och kallrum göres särskild anteckning. För kokvrå anges kv.

Upplåtelseform markeras genom understrykning. F = företagets hus, H = hyreshus, HE = hyreslägenhet i egnahemsbostad, E = eget hem, B = bostadsföreningshus, An = annan upplåtelseform.

Hustyp anges genom en siffra som visar antalet familjer i huset.

Distrikt avser bostadsområde och markeras med lämpliga förkortningar.

Bostadsadress erfordras ej men kan vara lämplig för identifieringsändamål.

Bostadens upplåtelseform brukar i regel kunna redovisas som företagets hus, hyreshus, hyreslägenhet i egethem (tvåfamiljshus), föreningshus eller egethem. Rubrikerna för såväl upplåtelseformer som hustyper måste anpassas efter de lokala förhållandena.

Bostadens läge bör angivas, icke endast med hus- eller gatunummer, utan även med någon karakteristisk benämning på trakten, t. ex. centrum, Östanån, egnahemsområdet eller dylikt.

För vidare anvisningar för kortets ifyllande se fig. 50.

Tab. A—X ge anvisning om hur kortmaterialet bör sammanställas. De äro avsedda att ge en ungefärlig föreställning om gången i beräk-

Tab. A. Samhällets nuvarande befolkning (år 1945).

Befolkningskategori	Män		Kvinnor			Barn (under 15 år)		Summa
	Yrkesutövare och f. d. yrkesutövare	Utan yrke[1]	Yrkesutövare och f. d. yrkesutövare	Utan yrke				
				Hustrur	Övriga	Gossar	Flickor	
Primärbefolkning.								
Tjänstemannabefolkning								
Arbetarbefolkning								
Pensionärer och änkor								
Sekundärbefolkning.								
Övrig industri och hantverk								
Handel								
Samfärdsel								
Allmän tjänst och fria yrken								
Husligt arbete								
Ospecificerat yrke								
Summa								

[1] Ex. studerande över 15 år.

Tab. B. Den manliga befolkningens fördelning efter ålder och sysselsättning.

Åldersgrupp	Primärbefolkning						Sekundärbefolkning		
	Tjänstemannabefolkning			Arbetarbefolkning					
	Yrkesutövare	Pensionärer	Övriga	Yrkesutövare	Pensionärer	Övriga	Yrkesutövare	Pensionärer	Övriga
0— 5									
5—10									
10—15									
15—20									
⋮									
90—95									
Summa									

Tab. C. Den kvinnliga befolkningens fördelning efter ålder och sysselsättning.

Åldersgrupp	Primärbefolkning						Sekundärbefolkning		
	Tjänstemannabefolkning			Arbetarbefolkning					
	Yrkesutövare	Änkor	Övriga	Yrkesutövare	Änkor	Övriga	Yrkesutövare	Änkor	Övriga
0— 5									
5—10									
10—15									
15—20									
⋮									
90—95									
Summa									

ningarna. Modifikation i de enskilda fallen måste förutses. *Tab. A—C* ge en allmän bild av hela samhället.

Uppgifterna i tab. B och C sammanställas till en grafisk bild av samhällets befolkning — »ålderspyramid» — enligt *fig. 51.* Denna grafiska sammanställning ger en god bild av samhällets och företagets befolk-

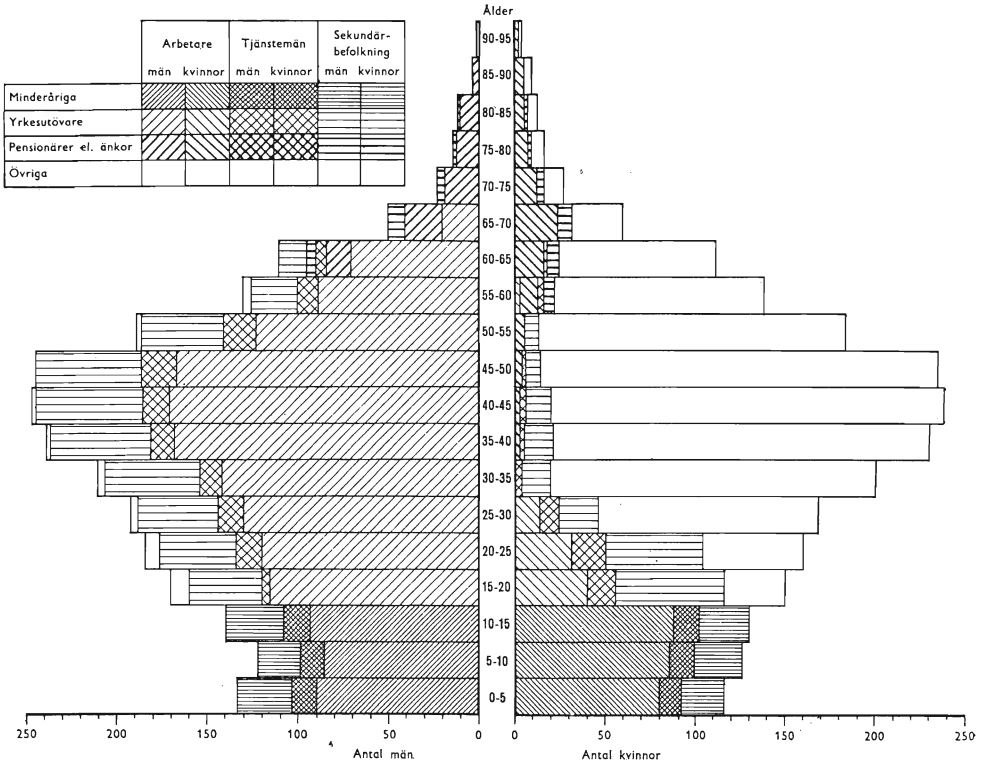

Fig. 51. Exempel på ålderspyramid för befolkningen i en industriort.

ningsmässiga läge. I allmänhet visar bilden ett underskott i de yngre åldrarna, vilket bör ge anledning till allvarlig eftertanke angående ortens möjligheter att i framtiden hålla företaget med erforderlig arbetskraft.

Efter denna allmänna sammanställning av hela samhällets invånare bör undersökningen inrikta sig i första hand på primärbefolkningen, alltså företagets egen personal.[1] Företagets personal och pensionärer böra redovisas enligt *tab. D.* Uppdelningen på olika avdelningar inom företaget bör göras för att underlätta bedömandet av sannolika framtida förändringar i personalbehovet. Av företagets personal behandlas därefter i tur och ordning de tre grupperna tjänstemän, arbetare och pensionärer.

---

[1] Här ha använts beteckningarna primärbefolkning för industriföretagets anställda och deras familjer och sekundärbefolkning för de övriga ortsinnevånarna, vilka i huvudsak ha sin utkomst genom att utföra tjänster åt den förra kategorien. I den stadsgeografiska litteraturen brukar man i stället skilja mellan bytesproduktiva näringsidkare, nämligen sådana som äro sysselsatta i en produktion, som exporteras från orten, och egenproduktiva, vilkas produktion stannar inom samhället. I den typ av samhällen, som här diskuteras, kan man i huvudsak sätta likhetstecken mellan bytesproduktiv och primär samt mellan egenproduktiv och sekundär befolkning.

Tab. D. Företagets nuvarande (1945) tjänstemän, arbetare o. pensionärer.

Kategori	Huvudkontoret	Laboratoriet	A-verken	B-verken	Summa
1. *Tjänstemän.*					
Högre tj.-män					
Lägre tj.män:					
manliga					
kvinnliga					
under 15 år					
Verkmästare					
Förmän					
2. *Arbetare.*					
Manliga					
Kvinnliga					
Under 15 år					
3. *Pensionärer.*					
Män:					
gifta					
ogifta					
Kvinnor (änkor)					

a. Företagets tjänstemän.

Tjänstemännen bestå av skilda kategorier, vilkas bostadsförmåner och bostadsstandard äro olika. I allmänhet kan en uppdelning på de kategorier, som redovisas i *tab. E*, vara lämplig. De olika tjänstemannagrupperna äro i allmänhet så små, att en regelrätt statistisk bearbetning och framskrivning är både värdelös och obehövlig. De kunna med tillräcklig grad av sannolikhet överblickas med hjälp av endast enkla sammanställningar. Skulle emellertid någon tjänstemannagrupp överstiga 100-talet, bör man dock överväga att ge den en statistisk behandling av i huvudsak samma art, som i det följande beskrives för arbetare och pensionärer.

Tab. E. Företagets nuvarande (1945) och beräknade framtida tjänstemannapersonal.

Kategori		Huvudkontoret	Laboratoriet	A-verken	B-verken	Summa
Högre tjänstemän	1945					
	50					
	55					
	60					
	65					
Lägre tjänstemän:						
manliga	1945					
	etc.					
kvinnliga	1945					
	etc.					
under 15 år	1945					
	etc.					
Verkmästare	1945					
	etc.					
Förmän	1945					
	etc.					

Tjänstemännens bostadsstandard befinner sig i allmänhet på en ganska hög nivå och någon anledning att i detalj redovisa olika familjestorlekar och lägenhetstyper samt dessas inbördes sammanhang föreligger ej. Som

regel tillämpar man den principen, att en tjänsteman, som är familjeförsörjare, skall ha en lämpligt stor lägenhet i en villa, ett dubbelhus eller annan byggnadstyp. Om han är ogift får han disponera en bostad på ett eller två rum i ett ungkarlshotell. Bland den yngre kontorspersonalen förekommer dessutom en del inneboende eller hemmaboende. Det är därför tillräckligt att redovisa de olika tjänstemannakategoriernas hushållsförhållanden ganska summariskt enligt de rubriker, som finnas angivna i *tab. F.* Den nuvarande personalen införes på därför avsedd plats i tabellen.

Tab. F. Företagets nuvarande (1945) och beräknade framtida tjänstemannapersonals fördelning på olika hushåll.

Kategori	Föreståndare för		Enpersons-hushåll	Inneboende	Hemma-boende	Summa
	större[1] fam.hush.	mindre fam.hush.				
Högre tjänstemän 1945						
50						
55						
60						
65						
Lägre tjänstemän:						
manliga 1945						
etc.						
kvinnliga 1945						
etc.						
under 15 år 1945						
etc.						
Verkmästare 1945						
etc.						
Förmän 1945						
etc.						

[1] Minst 4 personer.

Med kännedom om branschens och det enskilda företagets utvecklingsmöjligheter göres en uppskattning av företagets framtida behov av tjänstemän. Uppskattningen redovisas på avsedd plats i tab. E. För beräkning av dessa framtida tjänstemäns fördelning på olika hushållstyper göras vissa antaganden, som man anser vara sannolika, t. ex. att tjänstemännens relativa fördelning på olika hushållstyper icke kommer att uppvisa några större avvikelser från nuvarande förhållanden. Eller att en beräknad kraftig nyanställning av t. ex. kvinnlig kontorspersonal sannolikt kommer att öka enpersonshushållens antal. De framtida tjänstemannakategoriernas fördelning på olika hushållstyper redovisas på de härför avsedda platserna i tab. F.

En redovisning av det nuvarande bostadsbeståndet för tjänstemän bör föregå diskussionen om lämplig framtida bostadsstandard för denna tjänstemannagrupp. Ofta kan redovisningen helt enkelt bestå av en förteckning för respektive tjänstemannagrupper över de bostäder i olika hustyper, som för närvarande förekomma och dessas läge inom samhället. I den mån så erfordras för att skapa en bättre överblick, kan bostadsbeståndet och dess fördelning mellan olika tjänstemannagrupper och hushållstyper redovisas i enlighet med *tab. G.*

Tab. G. Det nuvarande beståndet av tjänstemannabostäder.

a) Högre tjänstemän. b) Lägre tjänstemän. c) Verkmästare. d) Förmän.

Här nedan redovisas tabelluppställningen för högre tjänstemän. Motsvarande tabeller för de övriga tre grupperna uppställas på samma sätt.

a) Högre tjänstemän.

Bostadstyp	Antal lägenheter bebodda av:			Summa lägenheter
	Större fam. hushåll	Mindre fam. hushåll	Enpersons-hushåll	
Företagets hus:				
villa, 12 r. + k., Herrgården				
villor, 7 r. + k., Björkbacken				
» 6 r. + k., »				
dubbletter, Brukshotellet				
enkelrum, »				
3 r. + k., i fl.fam.hus, Björkbacken				
5 r. + k., d:o				
Egnahem:				
Vid Holmen				
etc.				
Hyreshus:				
I samhället				

Den bostadsstandard, som företaget anser sannolik i framtiden för de olika tjänstemannagrupperna, redovisas på lämpligt sätt, exempelvis i enlighet med *tab. H.* På en del orter med stark tillväxt kan det bli aktuellt, att (såsom i en del fall skett) överlåta större delen av tjänstemännens bostadsförsörjning på den allmänna marknaden inom samhället eller på en av företaget stödd produktion av egnahem eller föreningslägenheter. Hänsyn härtill måste i så fall tagas i de följande beräkningarna av bostadsbehovet.

Tab. H. Föreslagen bostadsstandard för olika tjänstemannagrupper.

Kategori	Familjehushåll		Enpersonshushåll	
	större	mindre	bostad	hyresersättning
Högre tjänstemän	8 r. + k., villa	6 r. + k., villa	—	—
Lägre tjänstemän				
manliga	5 r.+k., 2-fam.hus	4 r.+k., 2-fam.hus	enkelrum	500: —
kvinnliga	etc.			
under 15 år				
Verkmästare	etc.			
Förmän	etc.			

Genom en sammanställning av uppgifterna i tab. F, G och H framräknas därefter det ny- och ombyggnadsprogram för tjänstemannabostäder av olika hustyper och upplåtelseformer, som erfordras för varje kalkylerad 5-årsperiod. Resultaten av beräkningarna kunna lämpligen redovisas i enlighet med *tab. I.* Det nytillskott av olika slags lägenheter, som framgår av tabellen, fördelas därefter på de olika bostadsområdena och upplåtelseformerna på lämpligaste sätt.

Tab. I. Erforderligt antal tjänstemannabostäder av olika typ åren 1945—65.

a) Högre tjänstemän. b) Lägre tjänstemän. c) Verkmästare. d) Förmän.

Här nedan redovisas tabelluppställningen för lägre tjänstemän. Motsvarande tabeller för de övriga tre grupperna uppställas på samma sätt.

b) Lägre tjänstemän.

Hustyp	År	Manliga				Kvinnliga			
		i befintliga hus		i nya hus	Summa	i befintliga hus		i nya hus	Summa
		företagets	andra			företagets	andra		
Familjebostäder: större	1945								
	50								
	55								
	60								
	65								
mindre	1945								
	etc.								
Enpersonsbostäder	1945								
	etc.								
Summa:	1945								

b. Företagets arbetare.

I de industrisamhällen, varom här är fråga, utgöra företagets arbetare den dominerande gruppen inom företagets personal samt arbetarfamiljerna den dominerande gruppen inom samhället. Den framtida utvecklingen av denna befolkningsgrupp är alltså av avgörande betydelse.

Tab. J. Antal arbetare med och utan egna lägenheter.

Arbetsplats	Kön m. m.	Antal arbetare			Summa
		med egen lägenhet	inneboende	hemmaboende	
A-verken	Manliga				
	Kvinnliga				
	Under 15 år				
	S:a				
B-verken	d:o				
Övriga	d:o				
	Summa				

Tab. K. Arbetarhushållens fördelning efter hushållstyp och bostadens upplåtelseform.

Arbetsplats	Hushålls-typ[1]	Antal hushåll boende i					Summa
		företagshus	egnahem	hyresläg. i egnahem[2]	hyreshus	förenings-hus	
A-verken	I						
	II						
	III						
	IV						
	V						
	S:a						
B-verken	d:o						
Övriga	d:o						
Samtliga	d:o						

[1] Definition av hushållsbeteckningarna, se tab. P. I hushållet inräknas även ev. hemmaboende och inneboende.
[2] Såsom egnahem räknas i detta fall villor med högst 2 familjelägenheter eller 1 familjelägenhet och högst 3 särskilda uthyrningsrum.

Tab. L. Arbetarhushållens fördelning med hänsyn till bostadens läge och upplåtelseform.

Upplåtelseform och läge	Arbetsplats			Summa
	A-verken	B-verken	Övriga	
Företagshus.				
Östanån				
Västanån				
Kullen				
Övriga				
Egnahem.				
Egnahemsområde 1				
» 2				
Övriga				
Hyreslägenheter i egnahem.				
d:o				
Hyreshus.				
d:o				
Föreningshus.				
d:o				

Tab. M. Arbetarhushållens procentuella fördelning efter hushållstyp.

1. Gruppering efter arbetsplats.

Hushållstyp	A-verken	B-verken	Övriga	Samtliga
I				
II				
III				
IV				
V				
Summa	100	100	100	100

2. Gruppering efter bostadens upplåtelseform.

Hushållstyp	Företagshus	Egnahem	Hyreslägenhet i		Förenings-hus	Övriga	Samtliga
			egethem	hyreshus			
I							
II							
III							
IV							
V							
Summa	100	100	100	100	100	100	100

Nuvarande antalet arbetare bör redovisas enligt tab. D. Arbetarnas nuvarande uppdelning på lägenhetsinnehavare och icke lägenhetsinnehavare, på olika hushållstyper och olika bostadsformer m. m. redovisas i *tab. J, K, L* samt *M 1* och *2*. Redovisningen av hushållstyper begränsas till de fem huvudtyper, som närmare definieras i den följande redogörelsen för förslag till framtida bostadsstandard (sid. 102).

Det framtida antalet arbetare vid de olika avdelningarna inom företaget uppskattas genom överväganden av den art, som inledningsvis be-

Tab. N. Det nuvarande och beräknade framtida arbetarantalet.

Arbetare		Arbetsplats			Summa
		A-verken	B-verken	Övriga	
Manliga	1945				
	50				
	55				
	60				
	65				
Kvinnliga	1945				
	etc.				
Under 15 år	1945				
	etc.				

rörts, och redovisas för de olika 5-årsintervallerna inom den ifrågasatta tidsperioden förslagsvis enligt *tab. N.*

Beräkningen av det framtida antalet familjetyper av olika slag som svarar mot det beräknade framtida arbetarantalet kan i vissa enkla fall med tillräcklig säkerhet beräknas genom en enkel proportionering på ungefär samma sätt som skett för tjänstemännen. Med enkla fall menas i detta sammanhang, *att* ålders- och civilståndsfördelningen under den tid beräkningarna avse icke undergår någon avsevärd förändring[1] samt *att* äktenskapsbildning och hushållssprängning få samma relativa omfattning som hittills. Dessa villkor kunna förutsättas vara uppfyllda t. ex. vid en mindre industriort som undergått en jämn utveckling och har en väl underbyggd ålderspyramid och där en fortsatt lugn utveckling förväntas med samma sysselsättningsgrad som hittills och utan större personalutvidgning (högst 25 %) samt där beräkningarna icke omfatta någon längre tid (10, högst 15 år).[2]

Under dessa förutsättningar kan det förhållande mellan nuvarande arbetarantal, som redovisats i tab. J, och de däremot svarande hushållen, redovisade i tab. K, beräknas gälla även för det beräknade framtida arbetarantalet som redovisats i tab. N. De fel, som kunna uppkomma genom ett dylikt antagande, ha vid utförda kontroller i en del fall i verkligheten visat sig bli betydelselöst små. Det sålunda beräknade antalet framtida arbetarhushåll vid slutet av varje 5-årsperiod eller vid slutet av den 10- eller 15-årsperiod, som hela beräkningen avser, kan lämpligen redovisas i enlighet med *tab. O.*

I allmänhet gälla emellertid icke förutsättningarna för denna enkla beräkningsmetod i en mindre industriort. De konjunkturer, varav ortens

[1] Bedömes med utgångspunkt från den i fig. 51 grafiskt framställda åldersfördelningen inom samhället samt den sannolika inflyttningen.

[2] I ett företag, där förväntade förändringar inom arbetarstammen och dess ålderssammansättning äro så obetydliga, bli variationerna i antalet erforderliga bostäder under den närmaste framtiden så små, att uppgörandet av ett bostadsprogram icke är nödvändigt för en överblick av just detta förhållande. Som i det följande visas måste man emellertid i framtiden räkna med en höjning av bostadsstandarden och för att få klarhet i en sådan utvecklings inverkan på bostadsbehovet erfordras ändå ett bostadsprogram.

Tab. O. Det nuvarande och beräknade framtida antalet arbetarhushåll.

Hushållstyp	År	Arbetsplats			Summa
		A-verken	B-verken	Övriga	
I	1945				
	50				
	55				
	60				
	65				
II	1945				
	etc.				
III	1945				
	etc.				
IV	1945				
	etc.				
V	1945				
	etc.				
Summa	1945				
	etc.				

industriproduktion är beroende, ha i allmänhet uppvisat åtskilliga variationer, som även åstadkommit ojämnheter i ortens befolkningssammansättning. Äktenskapsbildning och hushållssprängning äro konjunkturkänsliga och kunna därför sällan antagas konstanta. Och slutligen vill man oftast att en bostadsprognos skall omfatta en längre tid (c:a 20 år), varunder i allmänhet förändringar av åldersfördelningen på grund av nuvarande befolkningssituation äro ofrånkomliga. En mera detaljerad redovisning av arbetarbefolkningen och en noggrannare beräkning av den framtida hushållsfördelningen blir därför i allmänhet nödvändig.

En sådan beräkning för ett verkligt fall av denna typ har utförts i bil. 6 sid. 347 ff. Förutom en del mindre kompletteringar i förhållande till här tidigare beskrivet förfaringssätt såsom redovisning av utanför samhället boende arbetare och det sannolika antalet härav, som representerar ett otillfredsställt bostadsbehov inom samhället, består den principiella skillnaden mellan beräkningsmetoderna främst av att den nuvarande arbetarbefolkningen framskrivits åldersvis under iakttagande av gällande dödlighet för resp. åldersklass. Sedan industriens starkt växande behov av arbetare under de kommande 5-årsperioderna angivits, följer en beräkning av det inflyttningsbehov, som erfordras för att fylla det angivna arbetskraftsbehovet. Inflyttningen sammansättes därvid av tre huvudkomponenter, nämligen 1) ersättning för den del av den genom pensionering och dödsfall uppkomna avgången i arbetarstyrkan, som icke kan täckas genom den i samhället befintliga återväxten av ynglingar, som passera 15-årsåldern, 2) utvidgningsbehovet d. v. s. den erforderliga årliga nettoökningen av arbetarstyrkan utöver 1), och 3) beräknad inflyttning till samhället av nu anställda arbetare, som tidigare tvingats bo utanför samhället. Den sålunda framkonstruerade framtida arbetarstammen redovisas på olika åldersgrupper, varvid hänsyn även tages till den sannolika åldersfördelningen bland de inflyttade arbetarna. Med stöd av vissa antaganden om familjebildning och familjeupplösning inom de olika åldersgrupperna framräknas

det sannolika beståndet av olika hushållstyper vid slutet av varje 5-årsperiod. Hushållen grupperas efter samma grunder som förut.

Med tillhjälp av någon av de i det föregående beskrivna metoderna har man alltså kommit fram till en uppskattning av arbetarbefolkningens fördelning på olika hushållstyper vid slutet av en angiven tidsperiod eller serie av tidsperioder.

Den bostadsstandard, som man anser vara sannolik eller önskvärd för de olika hushållstyperna, måste utgå från nuvarande bostadsförhållanden. Dessa redovisas lämpligen enligt *tab. P.* De i denna tabell upptagna lägenheternas fördelning på olika hustyper och upplåtelseformer redovisas lämpligen enligt *tab. Q.* Sedan hänsyn tagits dels till sannolik avgång av lägenheter av olika slag på grund av bristande kvalitet, ombyggnad eller dylikt samt dels till det tillskott som därigenom även kan uppstå för vissa lägenhetstyper, redovisas nettobehållningen av befintligt bostadsbestånd på särskilda rader i tab. Q.

Vid beräkning av den bostadsstandard, som man anser bör tillämpas i framtiden, är det i allmänhet tillräckligt att särskilja de fem förutnämnda slagen av hushåll, representerande lika många grader av bostadsbehov. Dessa hushållstyper äro:

I. Ensamstående.
II. Tvåpersonshushåll.
III. Två vuxna + 1 barn eller likvärdigt.[1]
IV. Två vuxna + 2 à 3 barn eller likvärdigt.[1]
V. Två vuxna + 4 eller flera barn eller likvärdigt.[1]

En noggrannare redovisning av bostadsbehovet, uttryckt i olika hushållstyper, är icke ändamålsenlig emedan, som det senare skall visa sig, boendet av olika orsaker ändå aldrig kan beräknas med någon precision följa en alltför detaljerad norm. I verkligheten kan man icke heller vid produktionen av lägenheter anpassa varje lägenhetstyp efter ett speciellt litet urval av familjetyper och sedan producera denna lägenhet i den proportion som de utvalda familjetyperna förekomma. Vid lägenhetsförhyrningen inverkar, även bortsett från prisfrågan, så många faktorer på valet av lägenhet, att det endast sällan kan beräknas att den specialkonstruerade lägenheten hamnar just hos den avsedda familjetypen. Det synes därför lämpligast att slå ihop hushåll med likartat bostadsbehov till grupper som här skett. Grupperna I och II avse hushåll utan barn, grupperna IV och V avse mindre resp. större familjehushåll. Mellangruppen III är en övergångsform, omfattande företrädesvis familjer med ett barn.

[1] Som likvärdiga ha betecknats sådana hushåll, vilka ha samma bostadsbehov som resp. huvudtyp ehuru familjesammansättningen är en annan. Se tab. P.

Tab. P. Den nuvarande arbetarbefolkningens boendeförhållanden.

Hushålls-typ	Antal		Bostad							Summa hushåll
	vuxna	barn	Enkel-rum	Bostads-kök	1 rum + kokvrå	1 rum + kök	2 rum + kök	3 rum + kök	4 rum + kök eller större	
I	1	0								
II	1	1								
	2	0								
III	1	2								
	2	1								
	1	3								
	3	0								
IV	2	2								
	1	4								
	3	1								
	2	3								
	4	0								
	3	2								
	4	1								
V	1	5								
	2	4								
	3	3								
	2	5								
	5	0								
	o. s. v.									
	Summa									

Tab. Q. Det befintliga arbetarbostadsbeståndets fördelning på olika hustyper.

Hustyp	Enkel-rum	Bostads-kök	1 rum + kök	2 rum + kök	3 rum + kök	4 rum + kök eller större	Övriga	Summa
Företagets hus:								
nuv. antal i Östanån								
Västanån								
etc.								
avgång gm. rivn. o. ombyggn.								
tillskott gm. ombyggnad								
nettobehållning								
Egnahem:								
nuv. antal								
Hyreslägenheter i egnahem:								
nuv. antal								
beräknad avgång								
beräknat tillskott								
nettobehållning								
Hyreshus:								
nuv. antal								
beräknad avgång								
beräknat tillskott								
nettobehållning								
Föreningshus:								
nuv. antal								

Av de ensamstående arbetarna (I) är ofta inom industrisamhällena en stor del inneboende. Man bör beräkna att med en höjd bostadsstandard följer ett minskat inneboende. Antalet inneboende bland de ensamstående arbetarna bör därför successivt minskas från nuvarande exempelvis 80 %

till 30 %. Att räkna med ett totalt avskaffande av inneboendet torde icke vara realistiskt och ur vissa synpunkter ej heller önskvärt. Vid beräkningen av hushållsstorlekarna bör man alltså även i framtiden i viss utsträckning räkna med att den ordinarie familjestorleken i en del fall något utökas genom någon inneboende. Övriga ensamstående, som alltså icke äro inneboende, representera ett behov av enkelrumslägenheter.

Hushållsgruppen II, d. v. s. tvåpersonshushållen, består till en del av äldre par. Under de närmaste årtiondena komma dessa att till största delen hänvisas till de 1 rum + kökslägenheter, som bli lediga efter till större lägenheter uppflyttande barnfamiljer. I framtiden torde denna grupp i rätt stor utsträckning komma att kvarbo i de större lägenheter de bebodde, när barnen funnos kvar i familjen.

Mellangruppen (III) på två vuxna + ett barn eller likvärdigt, beräknas till största delen bestå av dels nygifta, som fått sitt första barn, och dels äldre par, där alla barn utom ett flyttat hemifrån. Den första gruppen beräknas till en början kvarbo i sin 1 rum + kökslägenhet, som angivits passa för tvåpersonshushåll. Den andra gruppen beräknas kvarbo i sin gamla familjelägenhet på 2 à 4 rum och kök. Man bör emellertid beräkna att standarden för nygifta så småningom kommer att höjas, så att de redan samtidigt med att de få sitt första barn kunna flytta in i en familjelägenhet på 2 rum och kök eller större. Denna utveckling av bostadsstandarden bör i beräkningen ta sig det uttrycket, att man t. ex. för den första 5-årsperioden beräknar att hälften av hushållstyp III har samma bostadsstandard som typ II och den andra hälften samma som typ IV, men att sedan allt fler av typen III få samma bostadsstandard som typ IV, så att vid slutet av den aktuella 20-årsperioden så gott som alla hushåll av typ III ges samma bostadsstandard som typ IV.

Hushållstyperna IV och V representera familjehushåll uppdelade på mindre och större. Den närmare uppdelningen på 2-, 3- och 4-rumslägenheter får ske med hänsyn till den bostadsstandard som avses att tillämpas. Det kan framhållas, att antalet hushåll med 4 eller flera barn eller därmed likvärdiga hushåll som regel är mycket litet (13 % av totala hushållsbeståndet).[1]

Med bostadsstandarden sammanhänger även frågan om vilka hustyper och förvaltningsformer, som det beräknade bostadsbeståndet kan tänkas fördelat på. I allmänhet förekomma följande hustyper och förvaltningsformer: villor (och radhus) förvaltade som egnahem, dubbelhus eller flerfamiljshus i företagets regi, flerfamiljshus (och radhus) förvaltade som hyreshus eller föreningshus. Med ledning av de uppgifter om nuvarande bostäders fördelning mellan olika upplåtelseformer, som redovisats i tab. M 2, företages en uppskattning av den sannolika fördelningen av de framtida lägenheterna på de olika upplåtelseformerna och hustyperna.

[1] I hushållsmedlemmarnas antal är då inräknat även inneboende. Minskas inneboendefrekvensen, minskar även de stora hushållens antal, sannolikt till omkring 10 %.

Tab. R. Tillämplig bostadsstandard för olika hushållstyper bland arbetarna.

Hushållstyp	Bostadsstandard[1]	Hustyp och förvaltningsform[1]
I	1950 80 % inneboende, 20 % enkelrum 1955 60 % » 40 % » 1960 45 % » 55 % » 1965 30 % » 70 % »	Av enkelrummen: 1950 80 % i företagets flerfam.hus 20 % i hyreshus 1965 50 % i företagets flerfam.hus 50 % i hyreshus
II	1 rum + kök (50 m²) i de gamla husen 1 rum m. kam. el. alkov + + litet kök (45 m²) i de nya husen	1950 80 % i företagets flerfam.hus 20 % i hyreshus 1965 50 % i företagets flerfam.hus 30 % i hyreshus 20 % i egnahem
III	1950 50 % = II, 50 % = IV 1955 40 % = » 60 % = » 1960 30 % = » 70 % = » 1965 10 % = » 90 % = »	Lika med II resp. IV
IV	1950—65 2 rum + kök (56 m²)	1950 60 % i företagets flerfam.hus 10 % i hyreshus 30 % i egnahem 1965 30 % i företagets flerfam.hus 20 % i hyres- el. fören.hus 40 % i egnahem
V	70 % 3 rum + kök 30 % 4 » + »	Lika med IV

[1] Här angivna procenttal äro endast avsedda såsom exemplifiering och få *ej* fattas som förslag till normer.

Enkelrum och 1 rum + kök kunna ej uppföras såsom enskilda egnahem. En uppskattning av fördelningen på olika upplåtelseformer och hustyper gäller därför i första hand familjelägenheterna. För närvarande förhåller det sig så i de äldre samhällen, där alla upplåtelseformer sedan länge funnits representerade, att de skilda hushållstyperna förekomma i ungefär lika proportioner inom samtliga tre kategorier. Ur social synpunkt skulle man helst för framtiden vilja göra det antagandet, att samtliga familjehushåll bodde i egnahem (enfamiljsvillor och radhus) på grund av de fördelar dessa bostadsformer erbjuda. Detta skulle betyda att i allmänhet 40 à 50 % av arbetarhushållen skulle bo i egnahem.[1] Det måste emellertid beaktas, att utvecklingen icke kan ske språngvis utan att bostadsförhållandena måste beräknas förändra sig successivt utifrån för närvarande befintliga förhållanden. Om företagens subventionspolitik och propaganda bedrives enligt ovan angivna riktlinjer skulle man alltså som en vanlig fördelning i framtiden vid mindre industriorter kunna ange 40 % (så småningom ökande till 50 %) av arbetarhushållen i egnahem, 30 % i företagens hus[2] och 30 % i hyreshus. Ovanstående överväganden angående den framtida bostadsstandarden för olika hushållstyper ha sammanfattats i *tab. R.*

[1] Om man tar hänsyn till den omständigheten att familjer, boende i egnahem (enfamiljsvillor eller radhus), i allmänhet torde bo kvar även sedan barnen vuxit upp och flyttat hemifrån, erhålles en ännu högre procentsiffra. Å andra sidan kommer det emellertid alltid att finnas familjer, som av olika orsaker icke passa att bo i egnahem utan trivas bättre i hyreshus eller företagshus med bättre service. Man kan anta att dessa båda faktorer i stort sett utjämna varandra.

[2] Se härom kap. 3 sid. 81.

Genom att sammanställa de uppgifter om framtida hushållsbestånd, bostadsstandard och befintligt bostadsbestånd, som finnas redovisade i tabellerna O, Q och R, kan man framräkna det antal arbetarbostäder av olika storlek, som erfordras vid början av varje 5-årsperiod inom den tidsperiod beräkningarna avse. Uppgifterna kunna lämpligen sammanställas i enlighet med *tab. S.* På uppgifterna i tab. S baseras sedan erforderliga beräkningar över anslagsbehov, tomtmarksbehov, byggnads- och stadsplaneåtgärder m. m., som erfordras för bostadsprogrammets förverkligande.

Tab. S. Erforderligt antal arbetarbostäder av olika typ 1945—65.

Hustyp	År	Enkelrum			1 rum + kök			2 rum + kök			3 rum + kök			4 rum + kök		
		i befintl. hus	i nya hus	S:a	i befintl. hus	i nya hus	S:a	i befintl. hus	i nya hus	S:a	i befintl. hus	i nya hus	S:a	i befintl. hus	i nya hus	S:a
Företagets flerfam.hus	1945															
	50															
	55															
	60															
	65															
Egnahem	1945															
	etc.															
Hyreslägenh. i egnahem	1945															
	etc.															
Flerfamiljs hyreshus	1945															
	etc.															
Flerfamiljs föreningshus	1945															
	etc.															
Summa	1945															
	etc.															

c. Företagets pensionärer.

Tjänstemännen bruka själva sörja för sin bostadsfråga efter pensioneringen. Märkligt nog finnas ytterst få pensionerade tjänstemän boende i de mindre industriorterna. De pensionerade arbetarnas bostadsförsörjning brukar numera anses vara kommunens angelägenhet. I företagens egna arbetarbostäder bebos emellertid fortfarande c:a 10 % av lägenheterna av arbetarpensionärer och arbetaränkor (se kap. 3 sid. 79). Deras bostadsbehov måste alltså även medtagas i beräkningarna.

I de flesta fall äro företagen i besittning av erforderliga uppgifter om sina pensionärers personalia. I annat fall få de kompletteras från mantalsuppgifterna. Pensionärernas antal och åldersfördelning har tidigare redovisats i tabellerna A—D. Av de redovisade pensionärerna och arbetaränkorna är en del inneboende (oftast hos barn eller andra släktingar) och en del egna hushållsföreståndare. Den nuvarande fördelningen på olika hushållstyper redovisas i därför avsedd kolumn i *tab. T.* Med hänsyn till följande överväganden angående bostadsstandarden erfordras endast att

hushållen redovisas på tre hushållstyper, nämligen I. Enpersonshushåll, II. Tvåpersonshushåll och III. Större hushåll.

Vid liten beräknad inflyttning till samhället samt där kalkylerna omfatta relativt kort tidsperiod (10 à 15 år) kan beräkningen av antalet pensionärer vid varje 5-årsperiods början eller slut göras genom framskrivning av uppgifterna i tab. B och C och under hänsynstagande till gällande dödlighet i olika åldersgrupper. Antalet arbetaränkor kan antagas proportionellt mot antalet arbetare över 65 år. Resultatet redovisas i summaraden nederst i tab. T.

Tab. T. Antalet pensionärer och arbetaränkor samt deras fördelning på olika hushållstyper 1945—1965.

Hushållstyp	Pensionärer					Arbetaränkor				
	1945	1950	1955	1960	1965	1945	1950	1955	1960	1965
Inneboende										
Hushållsföreståndare:										
därav hushållstyp I										
» » II										
» » III										
Summa										

För beräkning av den framtida hushållsgrupperingen göres det antagandet att den framtida fördelningen mellan inneboende och lägenhetsinnehavare samt mellan olika hushållstyper är densamma som för närvarande. Där så anses motiverat böra dock ungefärliga korrigeringar i denna fördelning göras. Resultatet av beräkningarna redovisas i särskilda kolumner i tab. T.

Vid mera komplicerade fall, där det är frågan om stor inflyttning och beräkningarna gälla för en längre tid (över 15 år), påverkas det framtida antalet pensionärer även av den nyinflyttade befolkningen, varför hänsyn till dennas åldersfördelning måste tagas på samma sätt som skett för arbetarna. Detsamma gäller beräkningen av den framtida hushållsgrupperingen bland pensionärerna. Här kan ej en enkel proportionering tillämpas utan hänsyn bör även tagas till den bl. a. genom inflyttningen förändrade ålderssammansättningen bland de framtida pensionärerna. Beräkningar för ett dylikt fall ha gjorts i bil. 6, där pensionärernas framtida antal och hushållssammansättning beräknats samtidigt med arbetarnas.

Pensionärernas och arbetaränkornas nuvarande bostadsförhållanden redovisas i den utsträckning som angives i *tab. U.* I samma tabell angives även den avgång i bostadsbeståndet, som av olika orsaker (utdömning, ombyggnad av lägenheterna till arbetarbostäder etc.) kan beräknas inträffa.

Tab. U. De nuvarande pensionärernas och arbetaränkornas hushåll fördelade på olika lägenhetsstorlekar och förvaltningsformer.

Lägenhetsstorlekar och förvaltningsformer	Hushållstyp			Antal lägenheter som böra utrymmas	Antal återstående lägenheter
	I	II	III		
Enkelrum (el. kök)					
därav i företagshus					
egnahem					
hyreslägh. i eg.hem					
hyreshus					
1 rum + kokvrå					
d:o					
1 rum + kök					
d:o					
2 rum + kök					
d:o					
Övriga					
d:o					

Den framtida bostadsstandarden för olika typer av pensionärshushåll anges förslagsvis i enlighet med *tab. V.* Man måste i detta sammanhang överväga om icke det ökade egnahemsbyggandet kan tänkas medföra att flera pensionärer komma att bliva inneboende hos sina barn eller kvarstanna i sina familjebostäder i egnahem. Här får man med tillhjälp av lokalkännedomen söka göra lämpliga uppskattningar.

Tab. V. Tillämplig bostadsstandard för olika hushållstyper bland pensionärerna.

Hushållstyp	Bostadsstandard	Hustyp och förvaltningsform
I	1945 25 % inneboende, 75 % enkelrum[1] 1955 35 % » 65 % » 1965 40 % » 60 % »	Av enkelrummen: 1945 90 % i företagshus, 10 % i pensionärshem 1955 50 % » 50 % » 1965 10 % » 90 % »
II	1945 80 % i enkelrum 20 % 1 rum + kök (el. kök) 1955 50 % » 50 % » 1965 0 % » 100 % »	1945 90 % i företagshus, 10 % i pensionärshem 1955 50 % » 50 % » 1965 10 % » 80 % » och 10 % i egnahem
III	1945 80 % i 1 rum + kök, 20 % 2 rum + kök 1955 50 % » 50 % » 1965 0 % » 100 % »	1945 90 % i företagshus, 10 % i hyreshus 1955 50 % » 25 % » och 25 % i egnahem 1965 10 % » 40 % i hyreshus och 50 % i egnahem

[1] I nybyggnader (pensionärshem) utföras enkelrummen som ett rum med kokvrå eller kokskåp.

På samma sätt som för tjänstemän och arbetare göres genom en sammanställning av uppgifterna i tab. T, U och V en beräkning av det framtida behovet av pensionärsbostäder av olika storlek vid vissa bestämda tidsintervaller. Beräkningen redovisas enligt *tab. X* och lägges till grund för detaljutformningen av bostadsbyggnadsprogram och stadsplaner.

Tab. X. Erforderligt antal pensionärsbostäder av olika typ 1945—65.

Hustyp	År	Enkelrum			1 rum + kokvrå			1 rum + kök			2 rum + kök			Övriga		
		i befintl. hus	i nya hus	S:a	i befintl. hus	i nya hus	S:a	i befintl. hus	i nya hus	S:a	i befintl. hus	i nya hus	S:a	i befintl. hus	i nya hus	S:a
Företagets flerfam.hus	1945															
	50															
	55															
	60															
	65															
Pensionärshem	1945															
	etc.															
Hyreshus	1945															
	etc.															
Egnahem	1945															
	etc.															
Summa	1945															
	etc.															

d. Sekundärbefolkningen.

I det föregående har bostadsbehovet för företagets personal och deras familjer behandlats. I redovisningen över samhällets befolkning i tab. A ingår emellertid även en befolkningskategori, som icke har sin utkomst direkt från företaget utan genom att utföra tjänster till företagets anställda och i någon mån även till den kringboende befolkningen. I den typ av orter, som här diskuterats, där den övriga befolkningens verksamhet för den omgivande trakten och andra orter är av underordnad betydelse (ortens karaktär av centrum för omgivande landsbygd ej påtaglig), utgör denna s. k. sekundärbefolknings andel i den totala folkmängden på orten i allmänhet mellan 20 och 30 %, se *fig. 52.*

Vid beräkningen av sekundärbefolkningens framtida bostadsbehov kan man gå till väga på principiellt samma sätt som vid beräkningen av industriarbetarnas framtida bostadsbehov. Varje näringsgren tas upp för sig och dess framtidsutsikter och framtida behov av anställda överväges i varje särskilt fall och lägges till grund för beräkningar av hushållsstorlekar och bostadsbehov. Eftersom denna befolkningsgrupp är splittrad på ett flertal smärre enheter, vars individuella framtidsutsikter kunna medföra en ökning av de anställda med endast något tiotal personer, bli beräkningarna vanskliga att genomföra med denna metod. Eftersom sekundärbefolkningens yrkesutövning i stort sett är avhängig av industriens utveckling och arbetarantal, kan man i allmänhet förutsätta att sekundärbefolkningen och dess näringars utveckling kommer att följa parallellt med industriens och industribefolkningens utveckling. En del praktiska prov med dessa båda beräkningsmetoder har visat, att metoden med direkt proportionering efter industrien i huvudsak ger samma resultat som en noggrann individuell framräkning av de olika sekundära näringarna.

I vissa fall kan det förekomma att speciella lokala förhållanden förorsa-

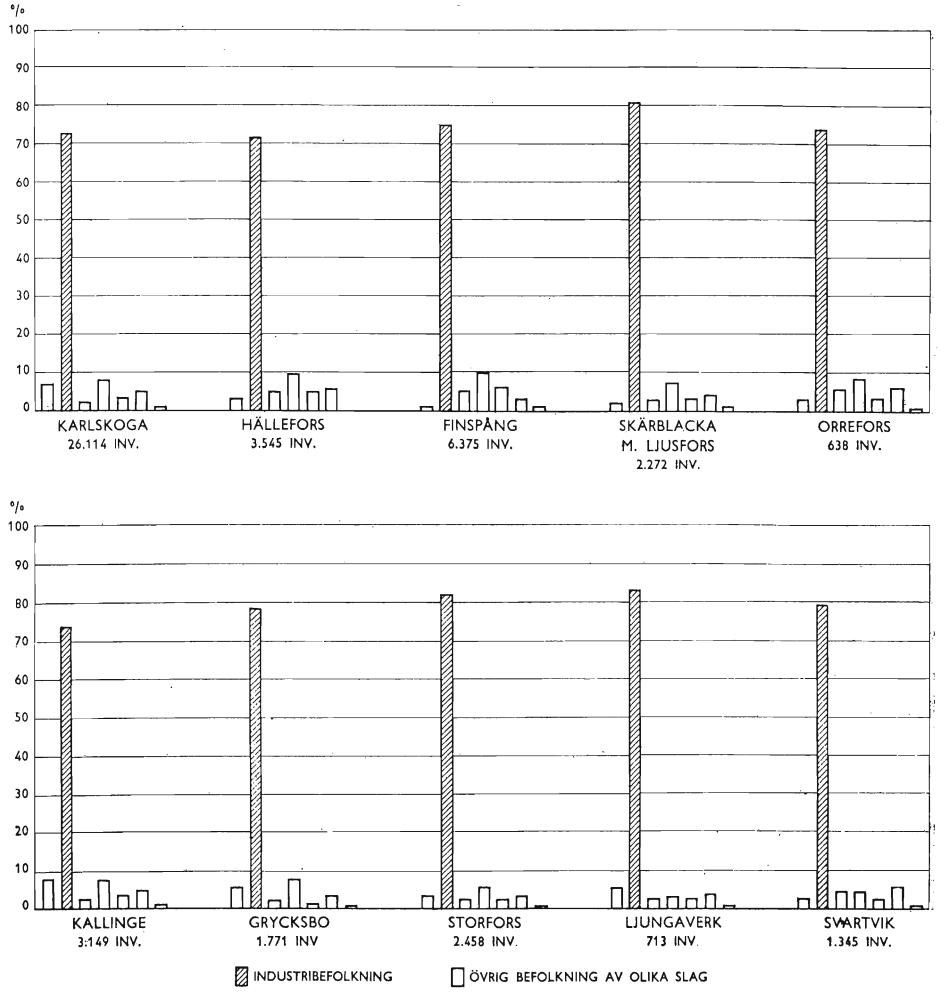

Fig. 52. Industribefolkningens procentuella andel av befolkningen i ett antal industriorter av olika art. Typiskt urval ur en undersökning av docent W. William-Olsson vid Handelshögskolan i Stockholm.

kat att sekundärbefolkningen endast utgör en mycket ringa del (10 %) av totalbefolkningen. Orten är t. ex. liten och outvecklad eller utgör en förort till en större stad, där ortens behov av citybutiker, nöjesliv o. s. v. tillfredsställes. I sådana fall får givetvis vid beräkningen av den framtida sekundärbefolkningen bedömas, i vad mån dessa lokala förhållanden kunna väntas bestå eller förändras. Om en omsvängning av ortens industriella utveckling förutses, så finnes anledning att antaga att även sekundärbefolkningens andel i den totala befolkningen så småningom undan för undan kommer att ökas till inemot den som normalt angivna proportionen 20—30 %.

Sekundärbefolkningens nuvarande bostadsförhållanden redovisas på samma sätt som skett för arbetarbefolkningen (tab. P). Det av denna befolkning disponerade lägenhetsbeståndet fördelat på olika hustyper och upplåtelseformer samt korrigerat med förväntad framtida lägenhetsavgång redovisas även på samma sätt som skett för arbetarna (tab. Q).

Om sekundärbefolkningens ålders- och hushållssammansättning i huvudsak sammanfaller med industribefolkningens (vilket oftast är fallet) och om man anser att dess framtida bostadsstandard även kan sättas lika med arbetarnas (med undantag av fördelningen på olika förvaltningsformer), så kan sekundärbefolkningens framtida lägenhetsbehov fördelat på olika storlekar beräknas genom en direkt proportionering i förhållande till det i tab. S och X angivna bostadsbehovet för arbetarna resp. pensionärerna. Det beräknade lägenhetsbehovet redovisas i var sin tabell för yrkesutövare och pensionärer och fördelas på lämpligt sätt på förekommande hustyper och upplåtelseformer. Tabellerna kunna i huvudsak ha samma uppställning som motsvarande tabeller för arbetare resp. pensionärer (tab. S och X).

Om sekundärbefolkningens ålders- och hushållssammansättning däremot uppvisar väsentliga avvikelser från arbetarbefolkningen, vilket i så fall framgår av redovisningen i tab. A—C och den grafiska framställningen över samhällets befolkningskaraktär, måste särskilda beräkningar och framskrivningar utföras på samma sätt som skett för arbetare och pensionärer.

Sammanfattning.

Enligt ovanstående beräkningsmetoder kan alltså i en industriort, som domineras av ett enstaka industriföretag, bostadsbehovet beräknas för de fyra kategorierna, tjänstemän, arbetare, pensionärer och sekundärbefolkning. Slutresultatet är avsett att användas dels för uppgörandet av det bostadsbyggnadsprogram, som bör finnas för såväl företagets bostäder, av företaget understödd bostadsbyggnadsverksamhet (egnahem och föreningshus) som för den privata byggnadsverksamheten, vars tomtbehov i regel måste tillgodoses från företagets marker, och dels för samhällets planläggning med stadsplan eller byggnadsplan.

Det är av vikt att ortsbefolkningen och framför allt de anställda på ett så tidigt stadium som möjligt få ta del av industriföretagets planer för bostadsförsörjningen. Vid utformningen av bostadsprogrammet kan lämpligen samarbete bedrivas med en av företagets arbetare vald rådgivande bostadskommitté. Genom denna kan företaget erhålla nödvändig kunskap om vilket bostadsbehov, som arbetarna själva anse mest trängande, och arbetarna i sin tur få reda på utsikterna till förbättring av bostadsförhållandena och kunna anpassa sina privata framtidsplaner därefter.

Kap. 5. Planläggning av bostadsområden särskilt på mindre industriorter.

Ett viktigt led i en planmässig bostadsförsörjning är upprättandet av de planer som erfordras för den nya bebyggelsens inpassande i ett befintligt samhälle eller sammanställning till ett nytt. Dylika planer[1] skola alltså visa, vilka områden industrien kan få disponera för sin utveckling, hur skyddsbälten mellan industri- och bostadsområden skola förläggas, var de olika slagen av bostadsbehov och hustyper skola tillfredsställas, hur till bostadsområdena hörande allmänna byggnader och institutioner skola inpassas o. s. v.

Det bör först och främst med skärpa framhållas, att en planläggning av ett samhälle icke är ett självändamål, ett geometriskt mönster på ett papper eller en schablonmässig addering av byggnadskvarter. En stadsplan, byggnadsplan el. dyl. kan aldrig vara något annat än ett medel för att nå ett visst uppställt mål, som i allmänhet måste anges i ett bostadsprogram och ett program för industriens utbyggande. Att starta ett stadsplanearbete utan tillgång till en genom dylika program eller på annat sätt klarlagd målsättning är meningslöst. En stor del av det stadsplanearbete, som för närvarande bedrives inom landet, sker tyvärr utan tillräckligt realistiskt underlag. Dylika planer bli i bästa fall värdelösa men kunna även genom de bristande kunskaperna om samhällets behov bli feldimensionerade och utgöra ett hinder för samhällets utveckling. De medföra oftast en fördyring av de kommunaltekniska anläggningarna, som kan bli mycket kännbar för samhällets ekonomi.

Denna livlösa och skadliga form av stadsplaneläggning torde ha bidragit till att industriföretagen mången gång betraktat planläggningsarbetet som någonting man i det längsta borde undvika. Det bästa försvaret mot schablonmässig planläggning torde emellertid vara att ställa krav på och medverka till en verklig planläggning baserad på fakta. Dels är det länsstyrelsernas skyldighet att tillse att all samhällsbildning i länet sker efter en lämplig plan, varför någon form för planläggning i varje fall är oundviklig, dels har man möjlighet att få denna planläggning

[1] Förekommande juridiska former för planläggning av samhällen och tätorter beskrivas i det följande sid. 115 ff.

och den därmed förknippade byggnadsregleringen utförd på ett både ändamålsenligare och formellt smidigare sätt, om man själv i god tid visar intresse för saken. Länsstyrelsen saknar då anledning att tillgripa mera tvingande tillvägagångsmetoder, såsom förordnande om municipalbildning, vilket i många fall kan visa sig vara mera våld än som egentligen behövts för att klara en enkel samhällsbildningsfråga av blygsamma dimensioner.

a. Industriområden det primära i industriorter.

Vid en industriorts planläggning är givetvis industriens förläggning och utvidgningsmöjligheter den viktigaste faktorn. Industrien utgör ju i sådana orter det viktigaste och ofta enda incitamentet till samhällsbildningen. Ett planarbete för en industriort måste därför alltid börja med att man söker besvara frågan: Hur stor plats kan industriens utvecklingsbehov tänkas kräva och finnes erforderlig plats härför på orten? I samband med prognosarbetet för bestämmande av det sannolika framtida behovet av arbetskraft måste ju företagen söka skapa sig en föreställning om sina olika framtida möjligheter. Denna framtidsbild måste även omfatta ett ungefärligt utbyggnadsprogram för industrirörelsen, vilket givetvis bör tilltagas med stora reserver och under iakttagande av olika tänkbara möjligheter. Härigenom framkommer markbehovet för industriområdena.

Det är särskilt angeläget, att äldre företag göra klart för sig om deras eventuella vidare utbyggande kan ske på eller i sammanhang med den plats där anläggningarna nu äro belägna. Det finns många exempel på hur ett industriföretag, som ursprungligen för vattenkraftens skull varit förlagt i närheten av ett vattenfall, efter elektricitetens införande funnit denna belägenhet alltför mycket begränsa dess utvidgningsmöjligheter och därför i samband med en större utvidgning resolut flyttat anläggningen till en annan och mera lättbebyggd terräng.

b. Planeringsarbetet i större industriorter.

Större industriorter äro i allmänhet sammansatta av flera olika industrier och marken inom samhället är ofta uppdelad på flera markägare. I dylika samhällen måste planeringsarbetet därför handhas av en samordnande myndighet. Planeringsarbetet kommer i dessa fall att i mångt och mycket betyda ett uppordnande och samordnande av de olikartade intressen, som samhällets skilda verksamhetsgrenar representera. Det är emellertid av synnerlig vikt att industriföretagen söka klargöra sina behov av utrymme och kommunikationsmöjligheter m. m. och på lämpligt sätt delgiva ortsmyndigheterna dessa, så att de kunna taga vederbörlig hänsyn därtill vid planens uppgörande. Genom en nyligen ikraftträdd ändring av byggnadsstadgan ha industriernas och andra intressen-

ters möjligheter att inför de ansvariga kommunala myndigheterna framlägga sina önskemål beträffande stadsplaneringen av dem berörande områden väsentligt förbättrats.

c. Planeringsarbetet i mindre industriorter.

Inom ett stort antal mindre industriorter här i landet domineras emellertid samhället av en enstaka industri, som dessutom i många fall äger det mesta av marken i och omkring samhället. Utgör ett sådant samhälle en administrativ tätort, åvilar det lagligen den kommunala myndigheten (byggnadsnämnden) att uppgöra erforderliga planer. Utgör ett dylikt industrisamhälle icke egen kommun eller bildar det icke särskilt samhälle, ankommer det oftast på länsstyrelsen att vidtaga åtgärder för samhällets planläggning, varvid som regel förordnas att länsarkitekten skall uppgöra planen (se härom utförligare i det följande). I båda fallen fordras ett mycket intimt samarbete mellan industrien och den planerande myndigheten för att ett lyckligt resultat skall kunna uppnås. I många fall ha industriföretagen funnit det fördelaktigt att själva taga initiativet till planläggningen inom orten och anmodat lämpliga experter att upprätta en plan, som sedan framlagts inför vederbörande myndighet för godkännande. Detta tillvägagångssätt är lämpligt, där de lokala myndigheterna visat bristande initiativkraft eller föga förståelse för planfrågornas betydelse, eller där fråga är om en helt ny samhällsbildning på landet, där alltså inga lokala byggnadsmyndigheter finnas tillsatta.

Då det alltså kan inträffa att en industri blir ställd inför uppgiften att låta utföra en fullständig planering för sitt samhälles utbyggande, är det motiverat att i detta sammanhang något beröra de problem, som därvid möta. Det bör emellertid observeras att framställningen är begränsad till främst sådana fall, där en enstaka industri dominerar ett samhälle samt äger större delen av marken inom och omkring samhället. Om orten utgör en administrativ enhet eller icke spelar för planläggningens utformning i sak ingen roll. De formella olikheter i framställningssättet, som därav kunna uppkomma, äro i korthet berörda i det följande.

d. Hur upplägges ett planarbete?

När alltså ett industriföretag skall medverka vid sitt samhälles planering, bör det börja med att på sätt som närmare avhandlats i föregående kap. 4 göra en prognos för sin industrirörelse och därmed sammanhängande arbetskraftsbehov samt därpå grunda ett bostadsprogram, för vars förverkligande planerna för samhället sedan äro ett medel.[1]

[1] Det finns ytterst få fackmän inom landet, som äro specialiserade på detta område. F. n. torde det endast vara ett fåtal arkitekter i Stockholm samt en del stads- och länsarkitekter, som i samarbete med erforderliga kommunaltekniker helt behärska stadsplaneringen såsom ett led i ett bostadsprogram. En förbättrad stadsplaneundervisning är emellertid aktuell och ger förhoppning om att skaran av kunniga fackmän på detta område så småningom kommer att ökas.

Planeringsarbetet bör bedrivas i tre etapper.

1. Första etappen är uppsättandet av en *dispositionsplan*, som klarlägger områdets lämpliga användande för olika ändamål. Dispositionsplanen skall alltså i stora drag visa huvudkommunikationsleder, industriområden, bostadsområden, fritidsområden, skyddsbälten m. m. Skala c:a 1:4 000.

2. Nästa steg i planeringen är att bostadsområdena med tillhörande fritidsanläggningar m. m. närmare studeras i en *generalplan*. Det är viktigt, att denna generalplan grundar sig icke blott på en korrekt nivåkarta med bl. a. förefintliga ägoförhållanden utmärkta, utan även på en borrkarta som anger grundförhållandena inom området. Såsom visas i bil. 8 äro plankostnaderna (anläggningskostnaderna) i hög grad beroende av markbeskaffenheten, varför större hänsyn än för närvarande är brukligt bör tagas till dessa förhållanden.[1] I generalplanen skall redovisas bostadsområdenas uppdelning i grupper för olika bostadsbehov och hustyper, antal lägenheter i de olika grupperna, förläggningen av olika slag av butiker, gemensamhetsbyggnader m. m. I generalplanen skola även utredas de huvudsakliga möjligheterna att ordna vatten- och avloppsfrågan inom samhället. Vattentäkt och avloppsrecipient måste angivas. Gatusystemets uppdelning i huvudgator och bostadsgator m. m. skall även studeras så långt att huvudgatornas lägen kan fastläggas. Skala c:a 1:2 000.

3. Sista etappen utgöres av noggranna *detaljplaner* för de bostadsområden, vilkas utbyggande är aktuellt inom de närmaste åren. Inom dessa detaljplaner skola bostadskvarter, lekplatser m. m. studeras i detalj, gatuprofiler o. dyl. justeras och inläggas på sina exakta platser i terrängen. Skala c:a 1:1 000.

(I bil. 6 har ett dylikt planeringsarbete illustrerats med ett exempel, som i huvudsak är hämtat från ett verkligt fall.)

Det ovan skisserade tillvägagångssättet med uppgörande av en serie planer med en stegvis ökad skärpa illustrerar den principiella metodiken. För att dessa planer skola bliva bindande för enskilda och myndigheter måste de emellertid fastställas enligt någon av de former som anvisas i gällande lagstiftning.

e. Nuvarande former för fastställande av planer.

I föregående avsnitt använda benämningar på olika plantyper — dispositionsplan, generalplan och detaljplan — äro endast illustrativa benämningar för olika faser i det praktiska planarbetet. För att få det

[1] I de fall ett industriföretag skall inköpa mark för att anlägga ett bostadsområde bör vid köpet stort avseende fästas vid markbeskaffenheten, särskilt om avsikten är att utnyttja marken till villaområde. Det kan mången gång vara mera ekonomiskt att betala ett dubbelt så högt pris för ett område med lätt exploaterad mark som för ett område med bergig eller stenig terräng.

färdiga planarbetet juridiskt stadfäst måste det i sin slutliga utformning anpassas till de juridiska formerna för planläggning av samhällen, som finnas lagfästa i 1931 års stadsplanelag och byggnadsstadga. Enligt dessa skiljer man på administrativa samhällen, såsom städer, köpingar och municipalsamhällen, samt övriga samhällen, belägna inom vanliga landskommuner (»rena landsbygden»).

För den förstnämnda typen av samhällen skall *stadsplan* fastställas av Kungl. Maj:t. En stadsplan består dels av en stadsplanekarta och dels av stadsplanebestämmelser. På stadsplanekartan skall utmärkas områden för olika slag av bebyggelse, för gator, parker m. m. I stadsplanebestämmelserna skall närmare angivas hur de på olika sätt i stadsplanen betecknade områdena[1] få användas och bebyggas t. ex. beträffande hushöjd, våningsantal, hustyp och dylikt.

En enklare planläggning i stora drag närmast motsvarande den generalplan, varom förut talats, kan även fastställas i form av en *stomplan*. Stomplanen består också av karta och bestämmelser, men dessa handlingars innehåll är mera summariskt och ej så detaljerat som i stadsplanen.

Inom orter, som icke utgöra administrativa enheter, skall planeringen ske efter något annorlunda grunder, emedan det här icke finns någon lokal ortsmyndighet, som kan göras ekonomiskt ansvarig för konsekvenser, som tomtindelningar, anläggandet av gator, allmänna platser m. m. i en stadsplan föra med sig. Planeringen kan här ske antingen med hjälp av en *avstyckningsplan* och *utomplansbestämmelser* eller också medelst *byggnadsplan*. Genom avstyckningsplanen[2] regleras endast själva jorddelningen och planen utgöres därför blott av en karta, på vilken utritats markens uppdelning i byggnadsmark, avsedd att avstyckas till tomtplatser, och i gator och öppna platser. En avstyckningsplan kan visserligen fastställas enbart men det är i de flesta fall behövligt att den kompletteras med utomplansbestämmelser. Dessa utgöras av en serie bestämmelser som fixera minsta tomtstorlek, hur stor del av tomtplatsen som får bebyggas, vilken hustyp som får uppföras, antal våningar, hushöjd m. m. — alltså i huvudsak detsamma som står i stadsplanebestämmelserna med den formella skillnaden att några hänvisningar till beteckningar på en karta icke kan göras. Avstyckningsplan och utomplansbestämmelser äro närmast avsedda att reglera öppen villabebyggelse och liknande.

För en mera utvecklad bebyggelse kräves som regel planläggning med byggnadsplan. Denna plan reglerar på samma sätt som stadsplan medelst en karta och därtill hörande bestämmelser både jorddelningen och byggnadsrätten. Kartan och bestämmelserna ha samma utseende som mot-

---

[1] Beteckningen sker vanligen med bokstäver, färger eller ytmönster såsom prickning, korsprickning el. dyl.

[2] Om avstyckningsplan stadgas icke i stadsplanelagen utan i lagen om jorddelning på landet.

På stadsplaneområdet arbetande myndigheter samt tillämpade författningar.

Befogenhetsområde	Myndighet	Sakkunnigt biträde	Huvudsakliga författningar	Tillämpliga planinstitut
Hela riket	Kungl. Maj:t (kommunikationsdep.)	Kungl. Byggnadsstyrelsen	—	—
Resp. län	Länsstyrelsen	Länsarkitekten	—	—
Stad, köping	Byggnadsnämnden	Stadsarkitekten	Stadsplanelagen avd. I Byggnadsstadgan » I Särsk. byggnadsordning	Stadsplan Stomplan (Avstyckningsplan)
Municipalsamhälle	Byggnadsnämnden	Stadsarkitekten eller byggnadskonsulent	Stadsplanelagen avd. II Byggnadsstadgan » II Särsk. byggnadsordning	Stadsplan Stomplan (Avstyckningsplan)
Samhälle på landsbygden	Byggnadsnämnden[1]	Byggnadskonsulenten[1]	Stadsplanelagen avd. III Byggnadsstadgan » III Ev. särsk. byggnadsordn. o. utomplansbestämmelser	Byggnadsplan (Avstyckningsplan)

[1] Länsstyrelsen kan förordna att i stället för byggnadsnämnd med byggnadskonsulent skall utses en byggnadsinspektör, som ensam fullgör samma uppgift.

svarande handlingar till en stadsplan men äga ej dennas rättsverkningar beträffande marklösen, gatukostnader m. m. Någon motsvarighet till stomplanen finnes icke på landsbygden. Fastställande myndighet är länsstyrelsen.

En schematisk framställning av ovannämnda planformer samt av de på detta område arbetande myndigheterna och de författningar de ha att tillämpa lämnas i tablån å sid. 117.

f. Möjligheter till ett förenklat planläggningsförfarande.[1]

Det brukar framhållas från stadsplanefackmän att det är olämpligt att fastställa detaljerade planer för områden, vars bebyggande blir aktuellt först i en avlägsen framtid. Det är ju i allmänhet endast de närmaste årens byggnadsbehov, som man i detalj kan förutse beträffande hustyper, lägenhetsstorlekar m. m. Det enda säkra man vet om dylika detaljerade planer, som fastställs långt före deras bebyggande blir aktuellt, är att de i allmänhet behöva ändras vid tidpunkten för bebyggandet, emedan nya behov och åsikter då uppstått.

I de fall där marken inom ett samhälle är splittrad på många olika ägare och någon samordning och planmässighet i exploateringen därför sällan kan åstadkommas på frivillighetens väg, torde det dock vara ofrånkomligt att fastställa en plan för hela samhället och alltså fastlägga bebyggelseformerna för överskådlig tid framåt.

I de fall det här närmast är fråga om förutsättes emellertid att samhället domineras av en enstaka industri, som äger all tillgänglig ny tomtmark och exploaterar denna planmässigt. Bebyggelsen är i dylika fall oftast gles och av okomplicerad natur. Här föreligga alltså helt andra förutsättningar för ett enklare planeringssätt. Det synes vara möjligt att för dessa speciella fall förenkla planeringsförfarandet på ett sätt, som visserligen icke varit förutsett av lagstiftaren men som synes ändamålsenligt och därför borde kunna godtagas av myndigheterna.

Tillvägagångssättet syftar till att ersätta de med många formaliteter omgivna lagfästa planformerna med frivilliga överenskommelser mellan industriföretaget-exploatören och de närmast ansvariga ortsmyndigheterna. Detta förutsätter ett intimt och förtroendefullt samarbete mellan berörda parter, men flera exempel finnas på att dylikt samarbete gått att upprätta.

Inom administrativa samhällen. Inom ett administrativt samhälle skulle under ovan angivna förutsättningar kunna tänkas att nybebyggelsen

[1] Till diskussion ha här endast upptagits möjligheter till förenklat planeringsförfarande inom den nuvarande lagstiftningens ram. En statlig kommitté, 1942 års stadsplaneutredning, håller för närvarande på att utreda möjligheterna till förbättring av lagstiftningen och det kan förväntas att de förslag som kommittén framlägger komma att väsentligt rubba den nuvarande lagstiftningens principer.

skedde med ledning endast av en fastställd stomplan för hela samhället (generalplan) och med däri för varje årsproduktion upprättade och fastställda avstyckningsplaner (detaljplaner). Den för samhället uppgjorda generalplanen synes i detta fall böra fastställas av Kungl. Maj:t såsom stomplan och icke endast utgöra basen för en informell överenskommelse. Den närmare utformningen av detaljplanerna skulle däremot kunna överlämnas åt de lokala myndigheterna att fastställa i form av avstyckningar och avstyckningsplaner, trots att stadsplanelagen icke förutser detta.[1] Skulle detta tillvägagångssätt icke anses formellt möjligt, återstår en annan redan antydd möjlighet att hålla planeringen tillräckligt rörlig, nämligen genom att icke fastställa generalplanen utan endast låta denna ligga till grund för smärre stadsplaner, som fastställas år för år för det aktuella byggnadsbehovet. Det vill synas som om den förstnämnda metoden skulle även ur myndigheternas synpunkt vara att föredraga. Den sistnämnda metoden är formellt klanderfri men innebär större formaliteter vid fastställandet av detaljplanen och bildandet av tomtplatser genom tomtindelningar.

Inom orter på landsbygden. Inom icke administrativa orter på rena landsbygden skulle under samma förutsättningar ett analogt tillvägagångssätt kunna tillämpas. Då något stomplaneinstitut icke existerar för landsbygden kan generalplanen för samhället icke fastställas utan får vara föremål för frivillig överenskommelse mellan industriföretaget-markägaren och vederbörande myndigheter. Detaljplanerna för den närmaste årsproduktionen upprättas därefter i överensstämmelse med generalplanen och fastställas antingen som byggnadsplaner[2] eller som avstyckningsplaner. Avstyckningsplanerna kompletteras eventuellt med särskilda utomplansbestämmelser. Detta tillvägagångssätt står helt i överensstämmelse med stadsplanelagens principer för planläggning på rena landsbygden. Enda skillnaden från det traditionella tillvägagångssättet är att byggnadsplan icke fastställes för hela det område, som en samhällsbildning beräknas uppta, utan att denna planläggning endast består av en frivillig generalplan. Myndigheterna (länsstyrelse, länsarkitekt och i förekommande fall byggnadsnämnd) synas emellertid härigenom få sina krav på planmässighet bättre tillgodosedda än vid det traditionella förfaringssättet. En garanti

[1] I vanliga fall skola ju detaljplanerna utföras som stadsplaner, vilka granskas av bl. a. byggnadsstyrelsen och fastställas av Kungl. Maj:t. Om nu detaljplanen icke skall fastställas såsom stadsplan utan endast som en avstyckningsplan, som fastställes av länsstyrelsen eller t. o. m. endast som en serie avstyckningar i en generalplan, kommer samhällets planläggning överhuvud taget icke under Kungl. Maj:ts och byggnadsstyrelsens prövning. Detta skulle helt strida mot stadsplanelagens principer. Om däremot generalplanen granskades och fastställdes av Kungl. Maj:t i form av en stomplan med lämpliga stomplanebestämmelser borde detta tillvägagångssätt kunna godtagas av myndigheterna.

[2] I byggnadsplaner kan bildning av tomtplatser ske icke blott genom tomtindelning utan även genom avstyckning, vilket senare sätt oftast är snabbare.

för att de frivilliga överenskommelserna hållas utgör myndigheternas möjlighet att sätta stadsplanelagens bestämmelser om byggnadsplan i kraft, om de allmänna intressena icke på annat sätt kunna hävdas. Inom en del län har detta smidigare tillvägagångssätt för landsortssamhällenas planering tillämpats med ömsesidig tillfredsställelse.

Om man skall fastställa detaljplanerna i ett landsortssamhälle såsom avstyckningsplaner (enligt jorddelningslagen) eller såsom byggnadsplaner (enligt stadsplanelagen) beror i någon mån på möjligheterna att på orten upprätta en lämplig byggnadsnämnd med en kvalificerad byggnadskonsulent till sitt förfogande.

Om byggnadsplan eller utomplansbestämmelser fastställas för en ort följer härav automatiskt att en byggnadsnämnd skall väljas på orten för att övervaka byggnadsförfattningarnas tillämpning. På avlägset eller isolerat belägna orter är det svårt att för rimliga kostnader förse byggnadsnämnderna med tillräckligt kvalificerade byggnadskonsulenter, varför nämnden i många fall får klara sig utan sådant sakkunnigt biträde. Om på en sådan industriort bebyggelsen handhas med ansvar och sakkunskap av industriföretagets tjänstemän, vid behov förstärkta med särskilt tillkallad sakkunskap (arkitekter, stadsplanearkitekter etc.) synes det meningslöst att resultatet av dessa sakkunniga fackmäns arbete skall granskas av en nämnd, där den enda sakkunniga medlemmen ofta utgöres av den industritjänsteman, som uppgjort föreliggande byggnadsförslag. Det har därför förekommit, att man ansett det vara bättre att i dylika fall icke ha någon byggnadsnämnd alls. Denna anordning ställer emellertid mycket stora krav på vederbörande industriföretags förståelse för uppgiften och vilja till samarbete. Samarbetet måste i dessa fall icke endast avse förhållandet till myndigheterna utan även till arbetarna, som, när de icke kunna framställa sin mening genom en vald byggnadsnämnd, måste få en möjlighet att genom någon sorts permanent samarbetskommitté få framföra sin åsikt om det för dem så vitala arbetet för samhällets bostadsförsörjning.

I praktiken komma förhållandena då att gestalta sig ungefär på följande sätt. Industriföretaget uppgör en generalplan för orten efter vilken detaljplanerna fastställas i form av avstyckningsplaner. Härigenom regleras jorddelningen men icke bebyggelsen, varför särskild byggnadsnämnd icke kommer att tillsättas. Ansvaret för att bebyggelsen sker på ett hygieniskt och tekniskt riktigt sätt kommer därför att falla på exploatören-industriföretaget. Genom lämpliga köpevillkor, som intecknas i den avstyckade fastigheten, har industriföretaget juridisk möjlighet att kontrollera detta. Garantin för ett riktigt handhavande av denna tillsyn ligger i ett intimt samarbete mellan industriföretaget och vederbörande länsarkitekt. Generalplanen och avstyckningsplanerna uppgöras i samråd med länsarkitekten och vid årliga besök å platsen lämnar

denne sina råd beträffande bebyggelsens utformning och kontrollerande samt kontrollerar själv att förhållandena utvecklas på lämpligt sätt. Skulle vid en dylik besiktning bristfälligheter i företagets sätt att handha sin exploatering kunna konstateras och står rättelse icke att vinna, kan länsarkitekten uppmana länsstyrelsen att begagna sig av sin möjlighet att sätta stadsplanelagens föreskrifter i kraft och därigenom göra det allmännas krav på planmässighet i bebyggelsen gällande.

De i det föregående påvisade möjligheterna till ett smidigare och mera anpassbart planeringssystem för orter på landsbygden bygga helt och hållet på ett förtroendefullt och öppet samarbete mellan vederbörande industriföretag och de administrativa myndigheterna, främst länsarkitekten. Industriföretagen böra därför vid uppläggningen av sin byggnads- och planeringsverksamhet diskutera dennas principiella uppläggning med länsarkitekten, varvid från företagets sida bör framhållas de möjligheter till större smidighet, som erbjuda sig vid ovan beskrivna tillvägagångssätt.

g. Vem bekostar planernas upprättande och genomförande?

Med ett samhälles planerande äro förenade dels kostnader för själva planarbetet och dels kostnader för planernas genomförande d. v. s. kvarterens uppdelning i tomtplatser genom avstyckningar eller tomtindelning samt anläggandet av gator, ledningar och parker.

Kostnaderna för planernas upprättande inklusive terrängkartan bruka utgöra mellan 60 och 120 kronor per hektar (c:a 30 % billigare för avstyckningsplan). Kostnaderna variera efter terrängens svårighetsgrad samt efter den bebyggelse som redan finnes på området.[1]

Kostnaderna för upprättande av stadsplan och stomplan åvila kommunen och uppgiften ankommer närmast på byggnadsnämnden (stadsplanelagen § 4). Enligt vad som tidigare framhållits kan det dock i vissa fall vara lämpligt för en industri, som äger större delen av marken inom ett samhälle, att själv låta uppgöra ett förslag till stadsplan och sedan framlägga detta för de kommunala myndigheterna.

Kostnaderna för upprättande av byggnadsplanen skola gäldas av respektive markägare efter den nytta de ha av planen (stadsplanelagen § 60). Kostnaderna för avstyckningsplan gäldas som regel av markägaren.

Kostnaderna för anläggning och underhåll av gator m. m. inom stadsplan åvila kommunen.[2] Kommunen kan emellertid få större delen av dessa kostnader täckta av bidrag från markägare dels genom dessas skyldighet att utgiva gatumarksersättning (stadsplanelagen § 45) samt dels genom att antaga särskilda gatukostnadsbestämmelser (stadsplanelagen § 49), varigenom större delen av gatukostnaderna kan utkrävas av berörda

[1] En för länsarkitektkontoren gällande taxa för upprättande av olika sorters planer (S.F.S. nr 631/35) brukar i regel tagas till utgångspunkt för kostnadernas beräkning.

[2] Ang. storleken av dessa kostnader hänvisas till bil. 8.

tomtägare. Lagens princip är att kostnaderna för markens iordningställande till bebyggelse i stadsplan skola i huvudsak gäldas av dem, som utnyttja eller bebygga marken. En större markexploatör bör i god tid förhandla om dessa ekonomiska uppgörelser med kommunen, så att dels det rättsliga och ekonomiska mellanhavandet blir fullt klarlagt och dels gatuarbetet hinner organiseras och utföras i rätt tid. I vissa fall, där samhällets resurser för ett gatuarbete i stor skala äro mindre än ifrågavarande industriföretags, kan uppgörelse träffas om att exploatören-industriföretaget utför gatu- och ledningsanläggningar enligt av staden godkänd plan samt därefter överlämnar dessa till samhället, som har att svara för underhållet. Även av arbetspolitiska orsaker kan det stundom vara i ett industriföretags intresse att åtaga sig gatuarbetets utförande.

Beträffande skyldigheten att anlägga och underhålla gator m. m. inom stomplan, byggnadsplan eller avstyckningsplan samt fördelningen av kostnaderna härför finnes intet stadgat i stadsplanelagen. Denna fråga måste därför bliva föremål för uppgörelse mellan köpare och säljare i samband med tomtförsäljningen.[1] I de fall där olika markägare icke kunna träffa överenskommelse om kostnadernas fördelning för anläggning eller underhåll av gata kan en reglering åstadkommas med tillhjälp av lagen om enskilda vägar.[2] Beträffande avloppsförhållanden gäller i princip samma, varvid bestämmelserna i vattenlagens kap. 8 kunna tillgripas, när det ej går att träffa frivillig överenskommelse.[3]

Om ett industriföretag står som exploatör inom ett område utanför ett administrativt samhälle bör industriföretaget anlägga gator, ledningar m. m. samt försälja tomtplatserna i färdigt skick. Beträffande underhållet av anläggningarna bör redan vid försäljningen avtal träffas, förslagsvis av den innebörd, att underhållet skall åvila en särskild förening (egnahemsförening), i vilken tomtköparna äro skyldiga ingå som medlemmar.

h. Statsbidrag till vatten- och avloppsanläggningar.

Statsbidrag kan i vissa fall erhållas till anläggning av vatten- och avloppsledningar. Statsbidrag till anläggningar gemensamma för ett mindre antal fastigheter beviljas av egnahemsstyrelsen. Till mer omfattande anläggningar beviljas bidrag av väg- och vattenbyggnadsstyrelsen.[4]

Bidrag från väg- och vattenbyggnadsstyrelsen utgå till företag både på landsbygden och inom samhällen. De kunna tilldelas kommun, muni-

[1] Tillgång till nödig utfartsväg från varje tomtplats garanteras vid tomtplatsens bildande, men själva iordningställandet av vägen med ledningar och dylikt lämnas öppen.

[2] I samband med lagens omarbetande år 1939 intogos nya och utvidgade bestämmelser härom i kap. 3.

[3] Bestämmelser härom trädde i kraft genom ändring och tillägg den 1 januari 1942.

[4] Gränsen mellan de båda myndigheternas ämbetsområden är ännu ej definitivt fastställd. Tillsvidare beviljar egnahemsstyrelsen bidrag till anläggningar gemensamma för högst ett tiotal fastigheter.

cipalsamhälle eller annan samfällighet, lämpligen en ekonomisk förening, som ombesörjer ett företag av ifrågavarande art. Villkor för statsbidrag är att de bostadslägenheter, som beröras av anläggningen, äro behövliga för framtiden och att anläggningen anses påkallad ur hälsovårdssynpunkt eller av andra skäl. Bidraget utgår normalt med högst 60 % av anläggningskostnaden, sedan från denna dragits företagets beräknade affärsvärde. Avkastningen av företaget beräknas efter årsavgifter motsvarande en avgift av 25 öre per kubikmeter förbrukat vatten. Vid fastställande av procenttalet bör det allmänna ekonomiska läget inom samfälligheten och inom kommunen beaktas. För utredningskostnader kunna även erhållas statsbidrag (75—90 %).

För ett mindre antal fastigheter kan bidrag till vatten- och avloppsanläggningar beviljas av egnahemsstyrelsen i form av bostadsförbättringsbidrag. Såsom villkor gäller att bostadsutrymmena äro behövliga för framtiden, att det planerade företaget är påkallat ur hälsovårdssynpunkt, att bostadsutrymmena efter företagets genomförande uppfylla hälsovårdsstadgans krav samt att sökanden enligt vissa grunder prövats vara i behov av ekonomiskt bistånd för att kunna utföra arbetet. Förbättringsbidraget utgår med viss del av den i förväg uppskattade kostnaden för förbättringsarbetet. Beloppet bestämmes i varje särskilt fall med hänsyn till sökandens förmåga att själv bidraga med penningar, material, transporter eller eget arbete samt till den ersättning från annat håll, vartill sökanden må äga rätt. Bidraget är maximerat och får i allmänhet ej överstiga 80 % av kostnaden. (För byggnadsföretag, som enbart avse anordnande av ledningar för vatten och avlopp eller förbättring av vattentäkt, utgör maximibeloppet 1 000 kr.) På liknande villkor som förbättringsbidraget kan även erhållas nybyggnads- och förbättringslån varvid dock inget maximibelopp är fastställt.

Kap. 6. Gemensamhetsanläggningar i mindre industriorter.

A. Vilka gemensamhetsanläggningar kunna förekomma?

Hemarbetet i ett industriarbetarhushåll kan, som framgår av kap. 7 sid. 142, för en husmoder i en familj med 2 à 3 barn beräknas representera en arbetstid på c:a 80 timmar i veckan. Denna arbetstid står ju i uppenbart missförhållande till de övriga yrkesarbetande familjemedlemmarnas. Då minst 25 % av denna arbetstid upptages av barnavård och andra med barnen sammanhängande sysslor är det sannolikt, att den utökning av en redan tidigare stor arbetsbörda för husmodern, som följer med barnens tillkomst i en familj, är ett av de vanligaste motiven för en begränsad nativitet.

En rationalisering av hemarbetet är därför en trängande nödvändighet. Särskilt för industrier på mindre orter, som i högre grad än storstadsindustrierna för sin framtida arbetskraftsrekrytering torde bli beroende av återväxten inom sitt eget samhälle, synes det angeläget att åtgärder, som kunna tänkas befrämja nativiteten och öka trivseln i samhället, bli genomförda. Mycket hemarbete kan underlättas och effektiviseras genom bättre organisation, bättre redskap och bättre arbetsplatser, särskilt i köket, men åtskilligt arbete, särskilt av det tyngre slaget, måste även *avlastas* från husmodern, om hennes arbetstid skall kunna komma i närheten av den för andra normala. Det arbete, som avlyftes husmodern, måste sammanföras till sådana arbetsenheter, där modern arbetsorganisation och maskinella hjälpmedel kunna utnyttjas bl. a. för att hålla kostnaderna nere. Ett modernt bostadsområde måste alltså numera nödvändigtvis förses med vissa gemensamhetsanläggningar för hemarbetets underlättande. Vilka grenar av hemarbetet som böra utföras i hemmen och vilka som böra sammanföras till gemensam drift kan givetvis diskuteras.[1] För närvarande synes man vara enig om behovet av följande gemensamhetsanläggningar:

värmecentraler för uppvärmning av lägenheterna
maskintvättstugor för stortvätt
daghem och särskilda lekplatser för barnpassning

[1] Dessa frågor torde i sinom tid upptagas till rationellt studium av det nyligen startade Hemmens forskningsinstitut.

ungdomsgårdar för att ta hand om ungdomen
hemhjälpscentral för att lämna tillfällig hemhjälp
centralkök för erhållande av färdiglagad mat eller halvfabrikat för ungkarlar och förvärvsarbetande mödrar.

Förutom dessa till den dagliga materiella behovsförsörjningen hörande gemensamhetsanläggningar i ett bostadsområde har med en höjd levnadsstandard bland arbetarna behovet av lämpliga lokaler och anläggningar för fritiden och det kulturella livet i samhället allt mer gjort sig gällande. I industriorterna har man allmänt kommit till insikt om vilken betydelse sådana ha för den allmänna trivseln och för upprätthållandet av en hög kvalitet på arbetarstammen. De anläggningar det i detta sammanhang närmast är fråga om äro:

samlingslokaler (kyrkliga möten, föredrag, film, teater, dans etc.),
bibliotek och studierum,
sport- och friluftsanläggningar (idrottshall, badhus, idrottsplats, friluftsbad etc.),
nöjespark,
restaurang och konditori.

Slutligen måste i varje samhälle finnas ett antal inrättningar, som redan självklart höra ihop med arbetsfördelningen i ett modernt samhälle och som ha till uppgift att tillhandahålla hemmen oundgängliga tjänster av olika slag. Dessa allmänna serviceanläggningar kunna sammanfattas under följande rubriker:

butiker och hantverk av servicekaraktär (dagliga förbrukningsvaror, varaktiga konsumtionsvaror, skomakare o. dyl.),
kontor (banker, postkontor, hotell etc.),
skolor,
hälsovård (sjukstuga, apotek, tandklinik),
kommunalförvaltning (administration, kommunalteknik m. m.),
kommunikationsväsen (järnvägsstation, busscentral, bilstation).

I nedanstående tablå ha de olika gemensamhetsanläggningarna sammanställts i en översikt.

Några normer för gemensamhetsanläggningarnas tekniska utformning och dimensionering i mindre industriorter kunna här icke anges. Då detta område ännu är relativt outforskat skulle härför krävas en ingående undersökning för varje slag av gemensamhetsanläggning. En sådan har ansetts falla utanför ramen till detta arbete, som ju främst behandlar bostäder.[1] I det följande ha därför endast lämnats några allmänna syn-

[1] På grund av det alltmer ökade behovet av gemensamhetsanläggningar på mindre industriorter måste en undersökning av ovan antytt slag anses tillhöra de angelägna forskningsuppgifterna och det har diskuterats att utföra den i annat sammanhang.

Gemensamhetsanläggningar för		
Hemarbetets underlättande	Fritiden och allmänna trevnaden	Allmän service
Värmecentraler Maskintvättstugor Daghem för barn o. lekplatser Ungdomsgårdar Hemhjälpscentral Centralkök och arbetarmäss	Samlingslokaler (religion, film, teater, dans) Bibliotek o. studierum Idrottsanläggningar (inomhus o. utomhus) Bad Nöjespark Restaurang o. konditori	Butiker och hantverk av servicekaraktär (dagliga förbrukningsvaror, varaktiga konsumtionsvaror, skomakare o. dyl.) Kontor (bank, post, hotell etc.) Skolor, hälsovård (sjukstuga, apotek, tandklinik) Kommunalförvaltning m. m. (kontor, kommunalteknik m. m.) Kommunikationsväsen (järnvägsstation, busscentral, bilstation)

punkter på anläggningarnas förvaltning och finansiering samt storlek och förläggning, jämte en kort sammanställning av uppgifter angående gemensamhetsanläggningarna var för sig, som stått att erhålla ur litteraturen på området. Dessutom hänvisas till ett praktiskt exempel i bil. 6.

B. Allmänna synpunkter på gemensamhetsanläggningarnas utformning.

a. Förvaltning och finansiering.

Förvaltning och finansiering av gruppen Allmän service behöver här ej närmare diskuteras, då det antingen är fråga om affärsmässiga företag i enskild eller kooperativ drift eller också om kommunala företag, finansierade med skattemedel eller taxor.[1]

De två förstnämnda grupperna av gemensamhetsanläggningar kunna däremot ej utan vidare anses åvila kommunen. De uppgifter, dessa anläggningar ha att fylla, stå även det personliga hemlivet mycket närmare än de traditionella kommunala institutionerna, varför det kan vara anledning att här söka en annan, mera omedelbar förvaltningsform. Besväret med att uppföra gemensamhetsanläggningarna måste dock i allmänhet åvila kommunen eller någon annan bestående organisation, t. ex. ett dominerande industriföretag. Någon av dessa parter bör även stå som den formella ägaren till anläggningarna, emedan de genom sin större stabilitet ha lättare att upplåna erforderligt kapital än t. ex. en för ändamålet bildad förening.

[1] Vissa av kommunens funktioner t. ex. beträffande vägar och ledningar kunna även handhas av särskilda samfälligheter, vilket dock ej har någon betydelse i detta sammanhang.

Driften bör däremot handhas av en förening eller styrelse, som väljes bland dem, för vilkas behov anläggningen är uppförd (arbetare och tjänstemän inom resp. bostadsområden). Kunderna få härigenom möjlighet att själva avgöra vilka priser de anse skäliga för de tjänster, som anläggningen skall leverera. Styrelsen, i vilken även kommunen eller det industriföretag, som uppfört anläggningen, bör vara representerad, torde lämpligen utses redan när anläggningen planeras, så att den kan vara med vid kalkylernas uppgörande och få tillfälle att sätta sig in i de ekonomiska och tekniska problemen.

En annan orsak till att anläggningarnas drift i möjligaste mån bör överlåtas på dem, som skola använda sig därav, är att dessa anläggningar på grund av sin funktion måste betraktas såsom tillhörande befolkningens privata hemliv, där någon inblandning från ett industriföretag eller en kommunal institution av principiella skäl bör undvikas. Det kan visserligen finnas många, som tycka att det är bekvämt att överlåta besväret med skötseln av dessa anläggningar på kommunen eller industriföretaget och inte ha intresse av annat än att få tjänsterna utförda så billigt som möjligt. En sådan passiv inställning bör emellertid motarbetas. Deltagande i diskussioner om och ansvar för gemensamhetsanläggningarna uppövar den självständighetskänsla och det ansvar, som är kännetecknet på en kvalitativ arbetarstam. Det kan tjäna som en lämplig motvikt mot sysselsättningen i fabriken, där arbetaren ofta medverkar som ett nummer i ett för honom oöverblickbart sammanhang och därigenom lätt förfaller till den passiva massmänniskans mentalitet.

Finansieringen av de två förstnämnda gruppernas gemensamhetsanläggningar bör i huvudsak ske genom avgifter, som på lämpligt sätt uttagas av dem, som använda sig av anläggningarna. Avgifterna skola täcka ränta och amortering på anläggningarna samt driftskostnaderna. Utnyttjandet av anläggningar av detta slag kommer emellertid merendels att betyda en standardhöjning för arbetarna och medföra en ökning av deras utgifter. För att denna utgiftsökning ej skall bli större än att den kan bäras av arbetarna bruka bidrag till verksamheten utgå på olika sätt. Staten har ur befolkningspolitisk synpunkt låtit tillskapa eller förbereda vissa möjligheter till statsbidrag. Vilka möjligheter till statsbidrag för gemensamhetsanläggningar, som för närvarande finnas, framgå av tablån å sid. 128. På smärre industriorter, som domineras av en eller ett fåtal industrier, anse merendels industriföretagen att anläggningar av denna art äro av så stor betydelse för arbetarnas trevnad, att de understödja tillkomsten av dem med bidrag av olika slag. Någon uppgift om dessa bidrags storlek eller form finns för närvarande icke tillgänglig. Frågan härom torde för övrigt komma i ett nytt läge när 1941 års befolkningsutredning, som har dessa frågor under behandling, framlägger sina väntade förslag om utvidgat statsstöd till olika gemensamhetsanläggningar.

Statsbidrag till gemensamhetsanläggningar.

Anläggningarnas art	Villkor för statsbidrag	Ansökan ställes till	Bidragets storlek	Bestämmelser om bidraget
maskintvättstugor[1]	utgår till ekonomisk förening, företrädesvis för egentliga landsbygden	egnahemsstyrelsen och ingives till egnahemsnämnden	25 % av anskaffningskostnaderna. I vissa fall 40 %.	S.F.S. 911/39
daghem, lekskolor och eftermiddagshem[2]	utgår till kommun, stiftelse, förening eller industriföretag. Hänsyn tas till behovet av kvinnlig arbetskraft på orten	socialstyrelsen och ingives till barnavårdsnämnden	Bidrag till avlönande av föreståndarinnan och den utbildade personalen med $^1/_3$ av vissa i kungörelsen angivna belopp jämte ålderstillägg. Kostbidrag 15–30 öre för barn och dag.	S.F.S. 1/44
social hemhjälpsverksamhet	utgår till kommun eller enskild sammanslutning. Bidrag från landstinget skall lämnas till minst halva statsbidragets storlek	socialstyrelsen och ingives till hemhjälpsstyrelsen i länet	1 000 kr/år + ålderstillägg till lön av hemvårdarinna	S.F.S. 947/43
samlingslokaler (häri inräknas även gymnastiksal, utrymme för fritidssysselsättning för ungdom, bibliotek, studierum och utrymme för servering)[3]	samlingslokalerna skola opartiskt och mot skälig ersättning hållas tillgängliga för föreningslivet på orten	Kungl. Maj:t och ingives till länsstyrelsen. Byggnadsritningar och materialbeskrivningar insändas till statens nämnd för samlingslokaler för förhandsgranskning	25 % av byggnadskostnaderna eller köpesumman. I vissa fall 40 %	S.F.S. 913/42
ungdomsgårdar, se samlingslokaler				
bibliotek och studierum, se samlingslokaler				
idrottsanläggningar inomhus, se samlingslokaler				
idrottsanläggningar utomhus	företrädesvis till mindre lek- och idrottsplatser	riksidrottsförbundet	ej större än det bidrag, som tillskjutes från orten	P.M. från riksidrottsförbundets idrottsplatskommitté
badanläggningar (badstu, ev. även karbad m. m.)[4]	endast till mindre badanläggningar, som handhas av kommun eller för ändamålet bildad förening	pensionsstyrelsen och ingives till länsstyrelsen	50 % av anläggningskostnaderna, dock högst 2 000 kr.	Kungl. Pensionsstyrelsens formulär 664/43

[1] Förslag om en väsentligt utbyggd verksamhet är under utarbetande inom 1941 års befolkningsutredning.
[2] Bestämmelserna äro provisoriska och 1941 års befolkningsutredning har under utarbetande nya förslag om utvidgat statsstöd till dessa institutioner. Se härom Betänkande angående statsbidrag till daghem och lekskolor S.O.U. 1943: 9.
[3] Utförliga anvisningar lämnas i Meddelande från statens nämnd för samlingslokaler 1/1943.
[4] Före kriget utgingo även statsbidrag till s. k. sportbadanläggningar genom riksidrottsförbundet.

b. Storlek och förläggning.

Gemensamhetsanläggningarnas dimensionering påverkas av ett flertal synpunkter. Främst stå givetvis de driftsekonomiska faktorerna. I större städer är frågeställningen vid dimensioneringen hur många hushåll, som en gemensamhetsanläggning lämpligen kan betjäna. I mindre samhällen blir frågeställningen i stället den motsatta, nämligen hur många hushåll det måste finnas för att en gemensamhetsanläggning av visst slag skall kunna komma till stånd på rimliga ekonomiska villkor. Den nedre gränsen för en anläggnings storlek är i allmänhet någorlunda exakt bestämd av de driftsekonomiska kalkylerna och kan av ekonomiska skäl icke underskridas. Den övre gränsen däremot bestämmes ofta icke av driftsekonomi utan av gångavståndet mellan anläggningen och de längst bort belägna bostäderna, som den skall betjäna. Avståndet får icke vara för långt, om anläggningen skall fylla sitt ändamål. Särskilt gäller detta beträffande skolor, daghem för barn, lekplatser, närhetsbutiker m. m. (Vid andra anläggningar såsom tvättinrättningar, idrottsanläggningar m. m. spelar avståndet en mindre roll.)

Vid planläggningen av ett samhälle är det av allra största vikt att man utgår från gemensamhetsanläggningarna. Orsaken till att planläggningen av nyare bostadsområden ofta verkar konstlad eller meningslöst förvirrad är att man icke tagit vederbörlig hänsyn till att bostadsområdet skall uppbyggas som en organisk och uttrycksfull enhet kring sina gemensamhetsanläggningar. Det är dessa som skola utgöra själen i planläggningen. Genom en lämplig dimensionering och gruppering av dessa anläggningar uppstå samma möjligheter till en harmonisk stadsbild som i de gamla bruksamhällena. Ekonomien hos gemensamhetsanläggningarna är dessutom i hög grad beroende av att bebyggelsen ligger väl koncentrerad och blir planmässigt utbyggd.

Bostadsområdena måste alltså uppdelas i enheter som ha lämplig storlek för att kunna ekonomiskt uppbära de gemensamhetsanläggningar, som krävas för det dagliga livet inom området. Vid tät och hög bebyggelse kunna enheterna rymma ganska många invånare, 3 000 à 5 000 personer, utan att gångavstånden bli för stora. Här kan alltså kärnan av gemensamhetsanläggningar göras mera fullständig och ofta tages i dessa fall skolan såsom utgångspunkt för enhetens dimensionering. I mindre samhällen med övervägande villabebyggelse bli gångvägarna för stora vid så stort invånarantal. Här måste man arbeta med mindre enheter, cirka 500 personer. Butiker för dagliga förbrukningsvaror, värmecentraler och lekfält bilda ofta kärna i dessa enheter. Flera sådana smärre enheter sammanslutas sedan till sådana större, som fordras för upprätthållande av skolor och andra kommunala anläggningar, fritidsanläggningar och dylikt. I de mindre samhällena uppstår på detta sätt i all-

mänhet endast ett centrum av högre ordning. Först vid invånarantal över cirka 6 000 invånare kan det bli fråga om en dubblering.

Nedan lämnas en kort sammanställning av uppgifter rörande gemensamhetsanläggningarna var för sig, vilka erhållits ur tillgänglig litteratur.[1]

Värmecentraler.

Möjligheterna att ekonomiskt utnyttja de tekniska fördelarna av en värmecentral begränsas av det förhållandet, att bränsleförbrukningen vid individuell eldning av varje lägenhet blir avsevärt (c:a 25 %) mindre än vid centraluppvärmning.[2] Härav följer, att det i villor och radhus i allmänhet blir billigast med enskilda värmesystem, allrahelst som eldningen i regel skötes av lägenhetsägaren själv. För flerfamiljshus däremot kan fråga uppstå att anlägga en värmecentral gemensam för flera byggnader. Hur många lägenheter en värmecentral bör omfatta beror på lokala förhållanden (bebyggelsetäthet, terräng m. m.). Någon egentlig nedre gräns kan ej angivas. För att den stora anläggningens driftsekonomiska fördelar skola kunna komma till sin rätt fordras dock en anslutning på 60 à 80 lägenheter. Om bebyggelsen är koncentrerad kan det visa sig ekonomiskt att sammansluta ett mycket större antal lägenheter till en gemensam värmecentral (hela stadsdelar kunna ifrågakomma). Särskilt vid modernisering av äldre arbetarbostäder av flerfamiljstyp, som ofta ligga väl samlade men som i allmänhet sakna utgrävd källare, kan det bli aktuellt med en för hela bostadsanläggningen gemensam värmecentral. I bil. 5 publiceras en utredning för ett fall, där frågan gällde vilket uppvärmningssystem, som var fördelaktigast vid värmeinstallation i en befintlig bostadsanläggning. De överväganden, som där gjorts vid valet mellan olika system, äga även tillämpning vid nybyggnader.

Maskintvättstugor.

Maskintvättstugor böra anordnas såväl för inlämning av tvätt, som utföres av anläggningens personal, som för självbetjäning. Vid självbetjäning spelar gångavståndet till maskintvättstugan stor roll. Anläggningen bör alltså ha en central plats i samhället. Enligt en utredning av Kooperativa förbundet utgöres den minsta maskintvättstuga, som med nuvarande tvätteknik och maskinell utrustning kan byggas här i landet, av en typ som betjänar 60 à 80 familjer.[3] För att kunna heltidsanställa en maskinkunnig föreståndarska, vilket är mycket önskvärt, fordras dock att anläggningens storlek ökas till 300 à 400 familjer. För fullt rationell stordrift böra anläggningarna betjäna c:a 1 000 familjer. (En närmare utredning om hur anläggningens dimensionering och gångavstånden inom kundkretsen inverka på tvättpriset avses att under den närmaste tiden utföras av befolkningsutredningen i samband med behandlingen av frågan om statsbidrag till dylika anläggningar.)

[1] Bland sammanfattande framställningar på området, som utkommit under de senaste åren, må nämnas:
Gottfried Feder: Die neue Stadt, Julius Springers Verlag, Berlin 1939.
Erland von Hofsten: Utredning angående stadsplanen för Gubbängen, Stockholms stads statistik, X: 23, 1944.
Bostads- och stadsplanetävlan i Stockholm 1939—1943. Utgiven av AB Stockholms Tomträttskassa.

[2] Vid individuell eldning svarar lägenhetsinnehavaren oftast själv för bränsleanskaffning och eldning. Han blir härigenom ekonomiskt intresserad av en sparsam eldning och värmeförbrukning (att stänga av elementen i stället för att vädra ut värmen t. ex.). Se även kap. 9, sid. 248 f.

[3] Andelstvätt, K. F:s förlag 1939.

Daghem för barn m. m.

Ett daghem för barn, som skall kunna tillhandagå ett bostadsområde med såväl heldagsvård som halvdagsvård av både regelbunden och tillfällig natur, torde erfordra ett kundkretsområde innehållande omkring 1 000 à 2 000 familjer. Denna siffra varierar givetvis starkt efter de lokala förhållandena. På orter med industri, som sysselsätter kvinnlig arbetskraft, blir behovet av daghem för barn mycket större samt utvidgas vid skiftesarbete till att omfatta även vård dygnet om. Några tillämpliga maximi- och minimisiffror kunna därför knappast anges.

En förenklad form av »daghem» för barn utgöres av en ordnad gemensam vakthållning vid bostadsområdenas lekplatser (tillämpas sommartid i de större städerna). Lekplatser och lekfält inom normala bostadsområden böra anordnas i den utsträckning nedanstående tabell anger.[1] Det bör observeras, att dessa lekplatser och lekfält icke innehålla lekytor för bollspel m. m., för vilka särskilda utrymmen dessutom erfordras.

	Vid bebyggelse med		
	enfamiljshus	låga hyreshus	höga hyreshus
Befolkningstäthet inv./hektar	20—40	80—100	150—200
Lekplatser med redskap			
största gångavstånd ... c:a m	350	200	150
yta/innevånare ..... m²	0,20	0,50	0,50
Lekfält			
största gångavstånd ... c:a m	700	400	300
yta/innevånare ..... m²	1,50	3,0	3,0

Ungdomsgårdar.

Minst en central ungdomsgård avsedd som samlingspunkt för ungdomen och innehållande studierum, arbetslokaler och sammanträdesrum samt eventuellt ett mindre bibliotek bör finnas på varje industriort (eventuellt en på 1 000 à 2 000 familjer). Dessutom böra mindre, enkla och oömma lokaler finnas inom varje bostadskvarter eller bostadsområde på 100 à 200 familjer, avsedda att upplåtas till smärre ungdomsföreningar inom området samt användas för slöjd och inomhusspel.[2]

Hemhjälpscentral.

Denna verksamhet, som nyligen stabiliserats och utvidgats med stöd av offentliga medel, kräver ej någon särskild lokal. Önskvärt är emellertid att hemvårdarinnans bostad kan anordnas i samband med någon av samhällets sociala anläggningar, t. ex. daghemmet, dit telefonmeddelanden m. m. kunna ställas. För närvarande räknar man med en hemvårdarinna på 4 000 familjer.[3]

Centralkök och arbetarmäss.

Behov och dimensionering av centralkök är starkt beroende av lokala förhållanden. Vid orter med industrier, som sysselsätta kvinnlig personal i stor omfattning,

[1] Tabellen hämtad ur publikationen Bostads- och stadsplanetävlan i Stockholm 1939—1943.

[2] Ungdomsgårdarnas utformning och organisation har något berörts i publikationerna Våra samlingslokaler, Fredrika Bremerförbundets skriftserie nr 5, Natur och Kultur 1943 samt Samlingslokaler, Meddelanden från Statens nämnd för samlingslokaler nr 1, 1943.

[3] Angående hemhjälpens organisation och uppgift se S.O.U. 1943: 15.

är behovet framträdande. Någon standardutformning av dylika anläggningars organisation eller byggnadssätt har ännu ej utbildats. Befintliga anläggningar betjäna från endast några tiotal kunder upp till flera hundra och drivas i allmänhet med vederbörande industriföretags stöd. Verksamheten kan ske på flera olika sätt, alltifrån halvfabrikat, som man slutligt tillreder hemma i bostaden, till fullständigt färdiglagad mat för hemsändning eller servering på platsen. Den här i landet mest kända avancerade formen för centralkök är de s.k. kollektivhusen i Stockholm med ett kök och tillhörande restaurang för alla familjer i huset.

Ordnandet av mathållningen för ungkarlarna måste i allmänhet vid mindre industriorter understödjas av företagen. Det kan ske i form av arbetarmässar, där industriföretaget tillhandahåller lokal och inventarier och de spisande arbetarna själva gemensamt stå för driften. På senare tid har man även börjat ordna ungkarlarnas mathållning genom anordnande av en folkrestaurang, som drives av ortens konsumtionsförening eller annan lämplig organisation, som industriföretaget vill understödja.[1]

I mindre industriorter (under 6 000 invånare) finnes i allmänhet behov av endast en anläggning av denna art.

Gemensamhetsanläggningar för fritiden och den allmänna trevnaden.

Dessa anläggningar utgöras av samlingslokaler, bibliotek och studierum, idrottsanläggningar, nöjesparker, restaurang och konditori. I en mindre industriort kan som regel endast ifrågakomma en anläggning av varje art.

Samlingslokalen brukar oftast kombineras med bibliotek och studierum samt konditoriservering och eventuellt folkrestaurang. Servering från folkrestaurangens kök (där denna kombination tillämpas) bör kunna ske även till en som bankettsal använd mindre samlingssal, som kan sammanslås med konditoriavdelningen, där nötning av lokal och inventarier är mindre än i arbetarmässen för servering av arbetsklädda gäster. Samlingslokalernas allmänna utformning och organisation finnes behandlad i de i not 2 å sid. 131 omnämnda publikationerna. Samlingslokalerna anordnas ofta som s. k. Folkets hus, varvid även ortens folkföreningars behov av expeditionslokaler m. m. kunna tillgodoses. Till arbetarnas hjälp vid planering och förvaltning av dylika anläggningar har bildats Folkets husföreningarnas centralorganisation med säte i Stockholm.

Butiker och hantverk.

Närhetsbutiker, vilka saluföra dagliga förbrukningsvaror såsom mjölk, bröd, specerier, kött, fisk och grönsaker, papper och tobak, samt skomakare m. fl. hantverkare böra finnas inom varje bostadsområde, en av var typ på c:a 300 invånare. Mjölk- och brödbutikerna kunna ligga tätare, en på 150 invånare, emedan behovet av korta gångvägar här är särskilt framträdande.

Butiker som saluföra sådana förbrukningsvaror, som kunderna i allmänhet inköpa endast några gånger om året, såsom herr- och damkläder, skor, kemikalier samt järnmanufaktur, husgeråd och bosättningsartiklar, s. k. centrala butiker, fordra för sin omsättning betydligt större områden, i allmänhet mellan 1 000 och 3 000 familjer, ibland ännu större antal. I en mindre industriort kan alltså icke mer än en affär av varje typ inom denna grupp finna tillräcklig avsättning. De böra placeras vid samhällets gemensamma centrum.

---

[1] Folkrestaurangen vid Gustavsbergs porslinsfabrik utanför Stockholm finnes beskriven i tidskriften Form nr 10, 1943.

Kontor (bank, post m. m.)

Beträffande dessa anläggningar gäller i huvudsak samma som ovan anförts beträffande centrala butiker.

Skolor.

Vid normal ålderssammansättning på orten erfordras som regel en skola på 500 à 700 familjer, innehållande en tvåårig småskola och en femårig folkskola. Vid större antal bruka klasserna dubbleras i samma skola, så att en skola kan räcka för till och med 3 000 familjer. Det är emellertid önskvärt att småskolorna ej centraliseras för mycket, emedan alltför långa gångvägar för barnen då uppstå. Gångvägarna till skolan böra ej passera huvudtrafikleder.

Projekteringen av ett samhälles skolbehov skall ske i samråd med distriktets folkskoleinspektör. Denne har att följa vissa statliga normer för klassernas och skolornas storlek.

Man bör sträva efter att anordna vissa av skolornas lokaler, såsom t. ex. gymnastiksal, samlingssal, slöjdsal m. m., så att dessa skola kunna utnyttjas även för allmänna behov, när skolan står tom.

Övriga anläggningar för allmän service.

De anläggningar, som tidigare sammanfattats under rubrikerna hälsovård, kommunalförvaltning och kommunikationsväsen, behöva här ej närmare kommenteras. Deras förläggning bör vara central med undantag av sjukstugan, som lämpligen förlägges nära industriområdet för att snabbt kunna betjäna olycksfall från industrien. Vidare bör framhållas vikten av att vid stadsplaneringen hänsyn tages till behovet av goda infartsvägar för till samhället inkommande busslinjer samt att busscentral förlägges i omedelbar närhet av ortens butikscentrum.

Kap. 7. Bostadsplaner och bostadsvanor.

Inledning.

När man i ett sammanhang som detta skall uttala sig om vissa bostadsplaners lämplighet för ett bestämt ändamål, arbetarfamiljer, kan man inte bygga sitt uttalande på mer eller mindre subjektiva antaganden och obevisade påståenden. Diskussionen måste höjas upp till ett objektivt plan, där man rör sig med ett systematiserat material och redovisar grunden för sina åtgärder och påståenden.

Det kan förefalla omöjligt tillämpa denna metod på ett så heterogent material som människorna och deras bostäder. Åsikter, vanor och behov variera mycket hos olika personer och äro dessutom labila, varför ett resultat som nu nås vid en undersökning, om några år kan vara inaktuellt.

Detta är endast delvis riktigt. Avsikten med en systematisering av bostadsvanor och bostadsplaner är ju att skapa möjligheter för en standardiserad bostadsproduktion. Kommer en sådan produktion igång och frambringas härigenom så billiga bostäder att massan av arbetare ha råd att bo i dem, så påverkas härav deras åsikter och vanor och därigenom även deras behov. Det gäller här som vid så många andra varor, att det är säljaren som inom vissa gränser bestämmer kundens åsikter och behov. Det är beträffande bostäder t. o. m. särskilt gynnsamt i det fallet, emedan dels de boende sällan ha några klara åsikter om hur de lämpligast skola ordna sitt hushållsarbete och hemliv och dels några allmänna bostadsvanor icke hunnit utbildas i moderna 2 à 3 rum och köks-lägenheter, som det här är fråga om att frambringa, emedan folk f. n. mest bo i omoderna 1 rum och köks-lägenheter. Folk måste alltså i varje fall *lära* sig bo i 2 à 3 rum och kök, vilket för dem är något nytt. Det fordras visserligen en mycket kraftig propaganda- och reklamkampanj för att påverka folk till att anpassa sina åsikter och vanor i önskad riktning, men så är förhållandet även för varje ny vara, som skall föras ut på marknaden. Om denna propaganda kan bygga på ett vederhäftigt utredningsmaterial i stället för på lösa subjektiva förmodanden och föreställningar, synas utsikterna till framgång vara de bästa.

A. Arbetsstudier och bostadsundersökningar som grundval för lägenhetsplanering.

Ett detaljerat studium av olika familjetypers bostadsvanor och verkliga bostadsbehov är en utredningsuppgift, som skulle ta år i anspråk och vars resultat skulle kunna fylla volymer. Det gäller ju icke enbart att studera och systematisera alla de verksamheter av olika slag, som försiggå i ett hem, för att sedan med ledning härav söka angiva den planlösning och de rumsinredningar, som bäst passa härtill. Man måste dessutom även försäkra sig om att de bostadsvanor och hemsysslor som man vill söka tillgodose grunda sig på verkliga materiella eller ideella behov och icke enbart äro resultat av vanföreställningar, okunnighet eller slentrian. Hemsysslorna ha hittills icke varit föremål för ett på långt när så målmedvetet och intelligent studium, som de flesta arbetstempon inom industrien. Det är därför att förmoda att mycket på detta område kan och bör förenklas och förbättras. Detaljutredningar om t. ex. kosthållets ändamålsenlighet, klädvård o. dyl. ha ju mestadels visat att yrkeskunnigheten hos våra husmödrar på sådana vitala områden bland hemsysslorna behöver ökas.

I medvetande härom ha därför de sista åren vissa utredningar på området igångsatts. Husmödrarnas och hushållslärarinnornas samorganisationer startade med stöd av insamlade privata medel i slutet av år 1943 en grundläggande undersökning, innefattande huvudsakligen tidsstudier av olika arbetsmetoder och redskap inom olika grenar av köksarbetet. Verksamheten har sedermera utvidgats, sedan den erhållit statsbidrag, och har fått benämningen Hemmens forskningsinstitut. I början av år 1945 kan eventuellt en del resultat av det första undersökningsarbetet väntas.

År 1939 igångsattes en utredning med syfte att åstadkomma en normering av bostadens element. Utredningen organiserades av Svenska slöjdföreningen och Svenska arkitekters riksförbund och brukar kallas »Arkitekternas bostadsutredning». Den finansieras numera huvudsakligen av statsmedel genom Statens byggnadslånebyrå. Med utgångspunkt från studier av utrymmesbehovet för möbler, möbelgrupper och av olika mänskliga utrymmesbehov söker denna utredning fastlägga de minimiytor, som de olika hemfunktionerna i en bostad kräva, för att sedan därav genom funktionskombinationer deducera fram minimiytor, proportionsregler o. dyl. för olika typer av rum. De första resultaten från denna utredning väntas bli publicerade under år 1945.

Med utgångspunkt från vissa resultat, som nåtts av denna sistnämnda utredning, och i samarbete med utredningens expertis har det varit möjligt att genomföra ett studium av bostadsfunktioner och bostadsvanor hos arbetarfamiljer, som lett till vissa nya synpunkter på arbetarbostaden, vilka framläggas här nedan.

Problemet har angripits så, att man noggrant undersökt och redovisat

de behov som en normalfamiljs bostad skall fylla. Bostadens skilda funktioner bli härigenom klarlagda. Därefter har den ur arbetsteknisk synpunkt bästa kombinationen av utrymmena för dessa funktioner sökts och slutligen har det utrymmesbehov fastställts, som erfordras för de olika funktionerna eller funktionskombinationerna. Vid undersökningen om den arbetstekniskt fördelaktigaste grupperingen av utrymmena för bostadens olika funktioner har stor hänsyn tagits till befintliga bostadsvanor. Man har sökt urskilja, vilka av dessa som äro grundade på verkliga och rationella behov och vilka som äro följden av enbart vanetänkande eller som äro förvärvade på grund av hittillsvarande trånga bostadsförhållanden. Såsom exempel på ett rationellt behov kan betecknas vanan att äta i köket, såsom exempel på av trångboddhet förvärvad bostadsvana kan anföras benägenheten att tränga ihop för många sovplatser i ett rum.

För undersökningen rörande bostadsfunktionerna hos en normalfamilj ha fyra bostadsundersökningar utförts. Dessa bostadsundersökningar, för vilka närmare redogöres i bil. 7, omfatta 263 familjer, fördelade dels på en mellansvensk industristad av medelstorlek, dels på en norrländsk landsortsindustri, dels på Stockholm och dels på en industriort i Bergslagen. De tre förstnämnda orterna representera tre olika typer av planlösningar för lägenheter på 2 à 3 rum och kök, som utformats av respektive arkitekter efter vissa klart genomtänkta principer. Det har undersökts, hur dessa principer stämma med verkligheten, om maskinen verkligen fungerar på beräknat sätt.[1] På varje ort ha minst 50 lika lägenheter undersökts, varigenom en statistisk bearbetning av materialet varit möjlig. På den fjärde orten ha undersökts bostadsvanorna i äldre bruksbostäder för att erhålla nödvändig kunskap om befintliga bostadsvanor i äldre men rymligare lägenheter på 1 rum och kök.

Det genom dessa bostadsundersökningar framkomna materialet över bostadsfunktioner och bostadsvanor har jämförts och kompletterats dels med bostadsvaneundersökningar i Stockholm, utförda av Arkitekternas bostadsutredning, omfattande ett 100-tal lägenheter av varierande typer och dels med en »familjeundersökning» i Stockholm, omfattande 214 familjer i olika lägenhetstyper om 1—3 rum och kök, utförd 1937—40 på initiativ av en kommitté bestående av representanter för olika kvinnoorganisationer.[2]

Beräkningarna av utrymmesbehovet för de konstaterade bostadsfunktionerna och de därav beroende rumsdimensionerna ha till stor del utgått

[1] Det är förvånande att dylika undersökningar icke utförts tidigare. Arkitekter, byggmästare och byggherrar färdigställa produkt efter produkt utan att därefter skaffa sig annan underrättelse om produkten verkligen passar till behovet eller fungerar, som man tänkt sig, än genom hyresmarknadens sekundära utslag. Sådana producenter och finansiärer, som äro intresserade i cke blott i själva byggnadsprocessen utan även i husens framtida förvaltning t. ex. låneinstitut, kooperativa byggnadsföretag m. fl., borde säkerligen då och då utföra prov på om deras lägenheter äro lämpliga och om de användas på det sätt som de äro ritade för.

[2] Brita Åkerman: Familjen som växte ur sitt hem. Hyresgästernas förlag, Sthlm 1941.

från dels det undersökningsmaterial, som på detta område hopbragts av Arkitekternas bostadsutredning[1] och dels de minimifordringar å storleken av olika lägenhetstyper, som f. stadsarkitekten Sigurd Westholm utarbetat för Statens byggnadslånebyrå.[2] Rummens detaljutrustning och proportionering ha inte gjorts till föremål för grundligare undersökningar. Härtill fordras modellförsök i full skala. De justeringar av rumsdimensioneringar och inredningsdetaljers mått, som därför kanske visa sig bli motiverade, kunna dock icke bli så stora, att de föranleda rubbningar i huvudresonemanget.

B. Vilka familjetyper skall arbetarbostaden anpassas för?

Hur skall en arbetarbostad se ut? Det beror på vilka funktioner den skall fylla, alltså på den familj, som skall bebo lägenheten. Med hänsyn till denna utrednings speciella uppgift har valts en familj i en mindre industriort. De vanligaste familjestorlekarna här liksom i städerna äro:

2	vuxna	+ inga	barn	c:a	19.3 %
2	»	+ 1	barn[3]	»	29.4 »
2	»	+ 2	»	»	21.1 »
2	»	+ 3	»	»	16.6 »
				C:a	86.4 %

Bostadens funktioner äro väsentligt olika på natten och på dagen, varför man för undersökningen bör uppdela och behandla var för sig dels bostadens *sovfunktioner* och dels bostadens *dagfunktioner.*

En barnlös familjs bostadsbehov är detsamma som en familjs med barn, sedan man subtraherat de speciella behov som tillkomma med barnen. Då en utredning om en barnrik familjs bostadsbehov alltså kommer att innesluta även de barnlösa familjernas huvudsakliga behov, uteslutas t. v. de sistnämnda familjetyperna ur resonemanget som alltså helt ägnas åt de barnrika familjernas bostadsbehov.

Bostadsbehovet växlar givetvis efter barnantal och barnens ålder. Att utreda bostadsbehovet speciellt för enbarnsfamiljer synes rätt onödigt då denna familjetyp bör betraktas som en kortvarig övergångsform från barnlös till barnrik familj eller tvärtom. (Tyvärr är enbarnsfamiljen i verkligheten ofta en konstant familjetyp, men den medvetna bostadspolitik, som måste bedrivas i framtiden, torde komma att medverka till att majoriteten av enbarnsfamiljerna blir endast övergångstyper.) En enbarnsfamilj skulle alltså i allmänhet antingen kunna t. v. kvarbo i sin mindre lägenhet avsedd för en barnlös familj eller flytta direkt till respektive kvarbo i en lägenhet som även passar en tvåbarnsfamilj. På så

[1] Delvis publicerat i Byggmästaren nr 8, 1943.
[2] Meddelanden från Statens Byggnadslånebyrå, nr 1, 1942.
[3] Såsom barn ha här räknats även vuxna hemmavarande barn över 15 år.

sätt skulle alltså utredningen till en början kunna begränsas till bostadsbehoven hos två- och trebarnsfamiljer. Tillsammans utgöra dessa c:a 37 % av hushållsbeståndet. Det i fortsättningen begagnade uttrycket »en normalfamilj» avser familjer med två eller tre hemmavarande barn.[1]

C. Bostadens sovfunktioner i en normalfamilj.

Tvåbarnsfamiljer kunna bestå av:

A. man, hustru[2], pojke, flicka
B. » » 2 pojkar eller 2 flickor.

Trebarnsfamiljer kunna bestå av:

C. man, hustru, 2 pojkar, 1 flicka eller tvärtom
D. » » 3 pojkar eller 3 flickor.

Barnen kunna befinna sig antingen i småbarnsåldern (0—4 år), lek- och småskoleåldern (4—12 år), storskoleåldern (12—15 år) eller ungdomsåldern (15—25 år). Därefter utträda de i allmänhet från föräldrarnas hushåll på grund av giftermål eller annan orsak. Familjerna äro alltså i allmänhet sammansatta av man och hustru samt barn i olika åldrar enligt tablån å sid. 139. Andra kombinationer än de i tablån upptagna kunna även förekomma (t. ex. tre barn i lekåldern), men då dessa kombinationer icke kräva större bostadsutrymmen än de familjetyper som upptagits i tablån, ha de utelämnats.

Vissa mental-hygieniska krav på avskildhet mellan de olika familjemedlemmarnas sovplatser måste uppställas. Det är främst önskemålet att kunna skilja på könen, när barnen komma en bit in i skolåldern, som kräver möjligheter till skilda sovplatser. Men även det behov av att få vara ensam med sina problem eller någon sysselsättning, som inträder vid ungefär samma ålder, gör det önskvärt, att bostaden medger möjligheter till avskildhet för de olika familjemedlemmarna. Följande krav böra uppställas:

I samma rum kunna sova:	Skilda sovrum fordras för:
föräldrar	2 skolbarn av olika kön
föräldrar + spädbarn	2 vuxna av olika kön
2 lekbarn	3 lekbarn.
2 lekbarn + spädbarn	
2 skolbarn av samma kön	
2 vuxna av samma kön.	

[1] En normalfamilj borde egentligen äga fyra barn för att motsvara den familjestorlek, som genomsnittligt erfordras för att landets folkmängd ej skall minska. Då det ännu torde dröja åtskillig tid innan detta jämviktsläge åter kan nås har det ansetts bättre svara mot verkligheten under de kommande åren att räkna med två- och trebarnsfamiljer såsom normalt.

[2] De fåtaliga fall, där mannen eller hustrun genom dödsfall, skilsmässa el. dyl. är ensam med barnen, uteslutas här.

Översikt över sammansättningen av två- och trebarnsfamiljer.

Familjetyper		Man (m)	hustru (h)	Småbarn (smb) 0—4 år	Lek- och småskole-barn (lsb) 4—12 år	Storskole-pojke (skpj) 12—15 år	Storskole-flicka (skfl) 12—15 år	Yngling (yngl) 15—25 år	Fröken (frk) 15—25 år
Familj A (man, hustru, pojke och flicka)	1	1	1	1	1	.	.	.	.
	2	1	1	.	1	1	.	.	.
	3	1	1	.	.	1	1	.	.
	4	1	1	.	.	.	1	1	.
Familj B (man, hustru, 2 pojkar eller 2 flickor)	1	1	1	.	2	.	.	.	.
	2	1	1	.	1	1	.	.	.
	3	1	1	.	.	2	.	.	.
	4	1	1	.	.	1	.	1	.
Familj C (man, hustru, 2 pojkar och 1 flicka eller tvärtom)	1	1	1	1	2	.	.	.	.
	2	1	1	.	1	1	1	.	.
	3	1	1	.	.	1	1	1	.
Familj D (man, hustru, 3 flickor eller 3 pojkar)	1	1	1	1	1	.	1	.	.
	2	1	1	.	2	.	1	.	.
	3	1	1	.	1	.	1	.	1
	4	1	1	.	.	.	2	.	1

Av hygieniska skäl anses någon sovplats ej heller böra förläggas till själva köket. Vid skiftesarbete eller sjukdom måste sovplatserna dessutom kunna anordnas så att den eller de skiftesarbetande eller sjuka inom familjen kunna få en ostörd sovplats avskild från de övriga familjemedlemmarna. Vid sådana särskilda tillfällen bör det även kunna tolereras att två dela rum med den ena av föräldrarna. Vuxna och barn böra dock ej dela rum i andra fall än där familjen dessutom disponerar ett rum, där endast vuxna sova, och som då tjänar som uppehållsrum för vuxna, sedan barnen lagt sig i ett annat rum på kvällen.[1]

Med iakttagande av dessa krav har nedanstående schema uppgjorts visande minimibehovet av sovrum i två- och trebarnsfamiljer.

Schemat visar att det i allmänhet kräves tre skilda rum för att kunna uppfylla de uppställda fordringarna. Två av rummen måste vara avskiljbara för att kunna användas av barn, som lägga sig tidigare än föräldrarna, eller av en skiftesarbetande eller insjuknad person. Det tredje rummet däremot kan vara genomgångsrum (vardagsrum el. dyl.) varvid det icke kan användas som sovrum för barn under skolbarnsåldern. Det fall, där

[1] Ovanstående utrymmeskrav ha även angivits i bil. 3, där de tillämpats på förekommande familjetyper, som alternativt förutsatts bebo lägenheter med tre olika kökstyper.

Schema över rumsbehovet för sovfunktionernas tillgodoseende i två- och trebarnsfamiljerna.[1]

Familjetyp	Avskiljbara rum		Genomgångsrum
	1	2	3
A 1	m, h, smb	lsb, (smb, h)	—
	smb, lsb, (h)	m, h	—
2	m, h	lsb (h)	skpj
	lsb, (h)	m, h	skpj
3	m, h	skfl, (h)	skpj
	skfl, (h)	m, h	skpj
4	m, h	skfl (h)	yngl.
	skfl, (h)	m, h	yngl.
B 1	m, h	lsb, lsb	(h)
	lsb, lsb	m, h	(h)
2	m, h	lsb, skpj	(h)
	lsb, skpj	m, h	(h)
3	m, h	skpj, skpj	(h)
	skpj, skpj	m, h	(h)
4	m, h	skpj, yngl.	(h)
	skpj, yngl.	m, h	(h)
C 1	m, h, smb	lsb, lsb, (smb)	(h)
	smb, lsb, lsb	m, h	(h)
2	m, h	lsb, skfl, (h)	skpj
	lsb, skfl (h)	m, h	skpj
3	m, h	skpj, yngl.	skfl (h)
	skpj, yngl.	m, h	skfl (h)
D 1	m, h, smb	lsb, (smb, h)	skfl
	smb, lsb, skfl	m, h	(h)
2	m, h	lsb, lsb	skfl (h)
	lsb, lsb	m, h	skfl (h)
3	m, h	lsb, skfl	frk (h)
	lsb, skfl	m, h	frk (h)
4	m, h	skfl, skfl	frk (h)
	skfl, skfl	m, h	frk (h)

[1] Personbeteckning inom parentes angiver alternativ förläggning, avsedd att tillämpas vid skiftesarbete, då mannen behöver ensam sovplats.

schemat visar att sovfunktionerna kunna tillgodoses i två skilda rum, betecknar endast en kortvarig period i en familjs utveckling och kan därför icke vara dimensionerande för det normala bostadsbehovet.

Bostadens sovfunktioner i en normalfamilj kräva alltså minst tre skilda utrymmen.

D. Bostadens dagfunktioner i en normalfamilj.

Bostadens dagfunktioner äro mångfaldiga och varierande. Med ledning av Arkitekternas bostadsutredning ha bostadens dagfunktioner systematiserats i följande huvudgrupper:

Matlagning
Diskning

Måltider
Sömnad och klädvård
Hemvård
Tvätt
Barnvård och lek
Kroppsvård
Förvaring
Sällskap och rekreation
Läs- och skrivarbete.

Den arbetskraft som går åt till att utföra dessa funktioner är i de flesta fall husmoderns. Hon deltar i alla de uppräknade arbetstempona och är ensam om de sex först uppräknade. Bostaden på dagen är framför allt *husmoderns arbetsplats*. Grundläggande för ett hems trevnad och värde är därför att denna arbetsplats är välordnad och lättskött. Vikten av detta argument torde stå klart för varje arbetsledare och understryks ytterligare av det faktum att den sammanlagda arbetstid för Sveriges husmödrar, som åtgår enbart till matlagning, diskning och städning, uppgår till c:a 2 miljarder arbetstimmar pr år medan antalet arbetstimmar för hela Sveriges industri kan beräknas till c:a 1.25 miljarder arbetstimmar pr år.

E. Dagfunktionernas förläggning.

För att kunna diskutera hur husmoderns arbetsplats eller rättare arbetsplatser bäst böra ordnas måste man ha uppgifter om i vilken frekvens de olika arbetstempona förekomma pr dag eller vecka. Detta växlar kolossalt med husmoderns skicklighet och kunnighet, och är ju även beroende på arbetsplatsens beskaffenhet. Rationellare matlagning (halvfabrikat i förening med förbättrad konserveringsteknik), förbättrade redskap och arbetsplatser, större kunnighet hos husmödrarna etc. skulle givetvis ge bättre resultat än som nu i genomsnitt uppnås. En effektivisering av hemsysslorna efter dessa linjer måste dock ta lång tid att få genomförd i majoriteten av landets arbetarhushåll, varför det synes berättigat att f. n. räkna med befintliga förhållanden.

Som grund för en uppskattning av husmoderns arbetstid med de olika hemsysslorna i en normalfamilj med barn ha legat tillgängliga uppgifter i den sparsamma facklitteraturen på området:[1]

[1] Brita Åkerman: Familjen som växte ur sitt hem, vilken grundar sig på en bostadsvaneundersökning omfattande arbetare- och tjänstemannafamiljer i Stockholm boende i moderna (63 %) och omoderna eller halvmoderna (37 %) smålägenheter. Då de moderna lägenheterna äro mycket fåtaligare i de mindre industriorterna måste tidsuppgifterna betraktas som minimum för sådana orter.

Hemkunskap. K. F:s förlag, Sthlm 1942, vilken utarbetats av ett antal experter i husligt arbete och utgör ett försök att sammanfatta de viktigaste rönen i fråga om ett hems skötsel.

Ungefärlig fördelning av husmoderns arbetstid på olika hemsysslor.

	Timmar pr dag		Timmar pr vecka	Summa i timmar pr vecka
Matlagning	2	+	2 1/4 (bakn.)	16 1/4
Diskning	1		—	7
Måltider	1 1/2		—	10 1/2
Sömnad o. klädvård	—		7 1/4	7 1/4
Barnvård	2 1/2		—	17 1/2
Tvätt	—		5	5
Hemvård	1 3/4	+	2 3/4	15
	8 3/4	+	17 1/4	78 1/2

Nära hälften (33 3/4 timmar) av husmoderns 78 1/2 timmars arbetstid pr vecka i hemmet åtgår i den ständigt upprepade processen matlagning—måltider—diskning. Arbetsplatsen för dessa sysslor, vid vilka husmodern i allmänhet befinner sig 5 timmar pr dag, måste därför betraktas som hemmets medelpunkt och göras till föremål för ett särskilt studium. Ingen annan familjemedlem har någon dagfunktion i hemmet, som tillnärmelsevis uppgår till denna tid, med undantag av spädbarnet som dock på grund av sitt behov av ständig passning snarast utgör en del av husmoderns arbete och därför ej blir jämförbart i detta sammanhang.

a. Matlagning och disk.

Matlagning och disk böra ju försiggå i ett kök eller en kokvrå med lämplig utrustning. Att arbetsplatsen skall vara välbelyst och väl ventilerad är självklart. Mörka kokvrår kunna ej godtagas. Hur köket skall vara utrustat har undersökts av Arkitekternas bostadsutredning tillsammans med husmödrarnas och hushållslärarinnornas samorganisationer, sedermera Hemmens forskningsinstitut, genom arbetsstudier av experter i provkök. En närmare beskrivning av dessa specialundersökningar blir tillgänglig när denna utredning publiceras, förmodligen under år 1945. Det torde i detta sammanhang räcka med att angiva, att de huvudsakliga arbetsplatserna och förvaringsutrymmena kunna sammanfattas i följande begrepp: Arbetsbänk, diskbänk och spis, som böra ligga i ett sammanhang, skafferi, kryddskåp och städskåp. Till arbetsbänk och diskbänk höra överskåp och lådor för redskap och porslin m. m., till spisen hör grytskåp och ev. vedlår. Skafferiet skall dimensioneras endast för de matvaror som kräva ett ventilerat utrymme medan övriga varor, såsom t. ex. mjöl, bröd o. s. v. hänvisas till kryddskåpet, som därför blir förhållandevis stort. Det är av stor vikt att dessa i köket ingående arbetsplatser placeras i rätt förhållande till varandra och ges sina rätta dimensioner. I denna punkt måste dock hänvisas till den väntade specialpublikationen från Arkitekternas bostadsutredning och Hemmens forskningsinstitut, då det här

skulle föra för långt med en fullständig och detaljerad behandling av detta ämne. För det följande resonemanget räcker det att konstatera, att ett välutrustat köksutrymme för en normalfamilj kräver c:a 6 à 7 m² golvyta så utformad att 5 à 6 m bänk- och skåpfasad erhålles, varav åtminstone 3 m skola vara sammanhängande. En U-formad eller II-formad bänkuppställning ger den mest koncentrerade lösningen, därefter den L-formade och sist uppställningen i en rad. På en sådan yta kan matlagning och disk ske på ett rationellt sätt, men en plats för måltider ingår ej däri.

b. Måltider.

Frågan om måltiderna skola intas i köket eller i ett rum bredvid har länge varit ett diskussionsämne. Av Brita Åkermans nyssnämnda utredning och av de tre första bostadsundersökningarna i bil. 7 framgår mycket tydligt att man här måste skilja på två slags måltider, strömål och gemensamma måltider. Som regel är endast middagsmåltiden, som intas efter arbetets slut omkring kl. 17, gemensam. Det händer dock, särskilt vid landsortsindustrierna, att även ett frukostmål vid 10-tiden kan intas gemensamt. Alla övriga mål, morgonkaffe och mellanmål samt oftast även frukostmål, äro strömål, som familjemedlemmarna komma hem för att inta den ena efter den andra.[1]

Strömålen måste bl. a. av hänsyn till husmoderns arbete intas nära arbetsplatsen i köket vid en bänk eller ett litet (fäll-)bord. Denna måltidsplats behöver bara rymma två personer. I de fall där möjligheter finnas att inta strömålen vid en särskild matplats i närheten av köket visa bostadsundersökningarna (särskilt Norrlandsundersökningen, bil. 7 B) att dessa måltider trots detta helst intas vid en bänk i själva köket. Är detta en förnuftig anordning som bör accepteras? Sannolikt är den det. Skulle alla strömål intas vid den stora matplatsen, måste denna praktiskt taget hela dagen vara dukad för någon måltid. Förutom att de flesta människor tycka det ser tråkigt ut att ha matbordet dukat hela dagen, så behövs detta bord, som visas längre fram, även för andra göromål, såsom strykning, sömnad, viss matberedning och dylikt. Det är lätt att ställa fram ett glas mjölk och breda några smörgåsar samt sedan ställa undan eller diska ett glas och en tallrik, om strömålen intas vid en bänk i köket, förslagsvis det linoleumbeklädda beredningsbordet eller ett särskilt fällbord, där i så fall plats för två pallar bör kunna beredas. Från husmödrar med barn framhålles ofta att denna anordning besparar dem mycket arbete med att göra snyggt efter barnens strömål, då barnen ofta slabba ned omkring sin matplats. Såsom senare skall visas kan man icke undvika att

[1] När man ser denna uttänjda måltidsordning i hemmen måste man beklaga att de försök som gjorts att få måltiderna i en familj samordnade hittills i regel misslyckats. En sådan samordning skulle betyda en stor förenkling av husmödrarnas största arbetspost och möjliggöra en ganska radikal rationalisering av denna del av hemarbetet.

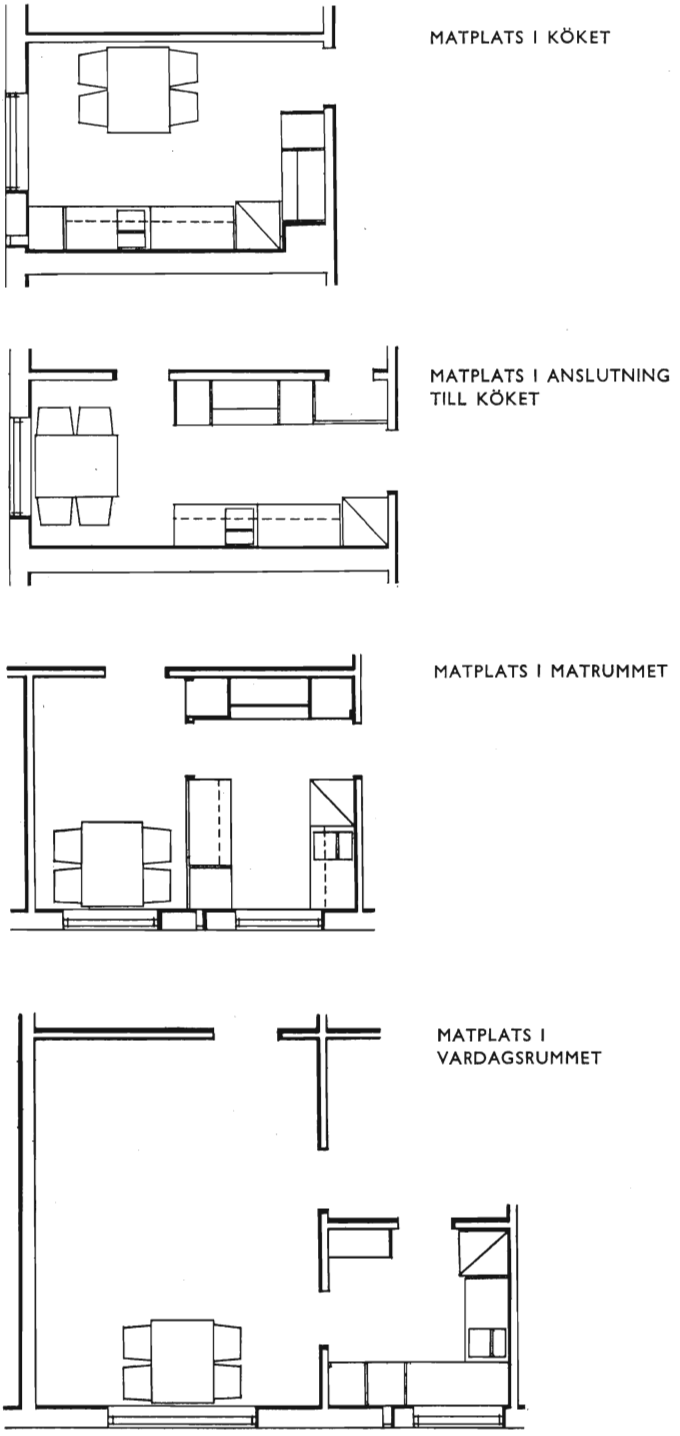

Fig. 53. Matplatsens placering i förhållande till köket. Skala 1:100.

morgonmålet kolliderar med sovfunktionerna om det skall intas i matrummet. Anordnandet av en dylik matplats i själva köket utesluter givetvis icke att de familjer, som så önska, även inta sina strömål vid den rymligare matplats, som i alla fall måste finnas för det gemensamma middagsmålet.

Det gemensamma målet, oftast middagen, intas vid ett vanligt matbord c:a 85 × 120 cm rymmande 5 personer. En sådan matplats upptar c:a 5 m² golvyta (2 × 2 1/2 m). Att denna matplats bör placeras omedelbart intill matlagningsplatsen synas alla numera vara ense om. Det finns emellertid tre principiellt olika placeringsmöjligheter för matplatsen, som illustreras av *fig. 53*, nämligen alt. 1. matplats i köket, alt. 2. matplats i särskilt matrum gränsande omedelbart till eller sammanhängande med köket och alt. 3. matplats i vardagsrummet vid en plats omedelbart intill dörren till köket. Om matplatsen anordnas i köket enligt alt. 1, blir ytan av ett sådant kök c:a 9 m² (6 m² kök + 5 m² matplats, varav dock c:a 2 m² är gemensamt kommunikationsutrymme). Matplatsen blir här intimt förenad med matlagningsgöromålen och kan nästan betraktas som en del av köksinredningen. Både strömål och åtskillig matberedning förläggas gärna dit. Även om detta ur matlagningssynpunkt kan vara en fördel, så blir dock följden lätt den, att bordsplatsen blir så upptagen av köksarbete och måltider, att den ej med fördel kan användas även för andra ändamål.

c. Sömnad och klädvård.

Husmoderns sömnadsarbete och klädvård såsom fläckuttagning, strykning m. m. kräva emellertid även en bordsplats. Denna bör vara belägen i närheten av köket för att husmodern skall kunna utnyttja de hålstunder, som uppkomma i köksarbetet. Om matplatsen då är så ockuperad av köksarbete och måltider, att den ej kan användas även för dessa arbeten, skulle detta nödvändiggöra en ganska oekonomisk dubblering av bordsplatsen. Samma bord vid vilket dagens ofta enda gemensamma måltid intas synes under övriga tider på dagen väl lämpa sig även för sysselsättningar av nyssnämnt slag. Det synes därför både lämpligt och ekonomiskt att utforma köksinredningen så inventiöst, att strömål och matberedning icke behöva förläggas till bordsplatsen, utan att denna helt kan disponeras för det gemensamma målet samt ovannämnda vardagssysselsättningar. För dessa vardagssysselsättningar behövas även vissa förvaringsutrymmen. Det kräves sålunda plats för ett skåp för sygrejor m. m. och helst även en plats för symaskinen. Bordsplatsen ökas då med c:a 2,5 m². Det är nu, när man nått upp till denna sammanlagda yta för kök och matplats m. m., som det blir aktuellt att i stället för att ha alla dessa sysslor samlade i ett rum på c:a 11,5 m² (kök med matplats 9 m² + utrymme för förvaring och sömnad 2,5 m²) avdela matplatsen

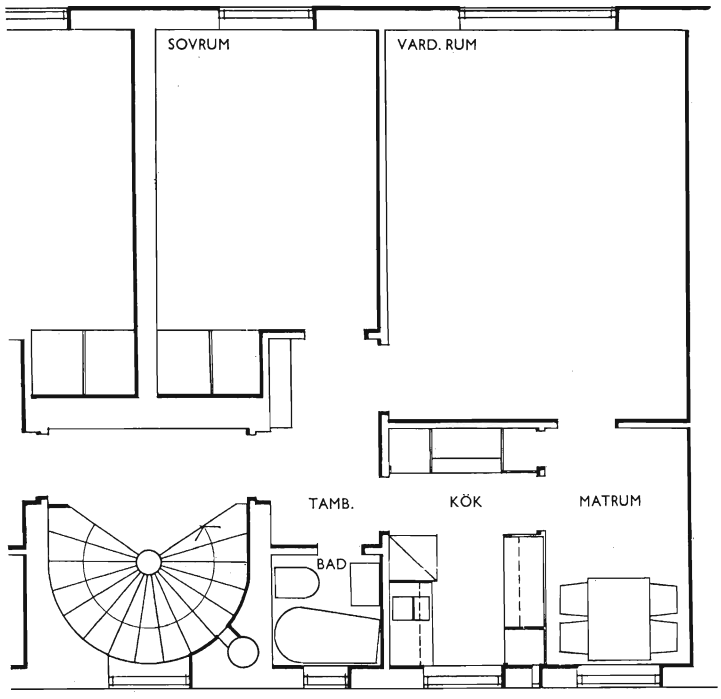

Fig. 54. Typisk hyreslägenhet i smalhus innehållande kök med matrum. Skala 1 : 100.

till ett särskilt matrum enligt alt. 2. Man får då ett kök på 6 m² och ett matrum på c:a 7,5 m² (matplats 5 m² + utrymme för förvaring och sömnad 2,5 m²). Den eventuella fördelen med ett avskilt matrum kostar alltså 2 m² extra.

I det följande skall först anordningen med kök + särskilt matrum (alt. 2) tagas till utgångspunkt för resonemanget. Senare återkommer framställningen till dels alternativet med matplats m. m. i köket (bostadskök) och dels till det tredje alternativet med matplatsen i vardagsrummet (sid. 168 ff.).

Lägenheter innehållande kök med matvrå eller matrum ha i stort antal uppförts under senare år, utformade ungefär enligt vad som visas i *fig. 54*. Sådana planlösningar ha i Stockholm undersökts av Arkitekternas bostadsutredning. Undersökningarna visa att husmoderns arbetsuppgifter med matlagning, måltider, diskning, sömnad och klädvård, alltså tillsammans drygt hälften av hennes hemsysslor, låter sig utföras på ett arbetsbesparande och lämpligt sätt i denna planlösning. De visa emellertid också att det finns ett starkt behov att till samma matrum förlägga ytterligare en del funktioner: barnvård, lek och läxläsning, varvid dock det i dessa planlösningar tillmätta utrymmet för matrum blir för litet.

d. Barnvård och lek, småbarnspassning.

Passningen av småbarn, som blivit så stora, att de kunna krypa omkring eller gå på golvet men ännu inte leka utomhus självständigt med andra barn, kräver ju husmoderns ständiga närvaro. Då arbeten i kök och vid matplats binder husmodern under mer än hälften av hennes arbetstid, synes det viktigt att även barnpassning och de mindre barnens lek äger rum i omedelbar närhet av köket. Det måste alltså finnas en tillräckligt stor golvyta fri för att småbarnen skola få rum med sina leksaker och för att man vid behov skall kunna ställa upp en lekhage. Matrummet måste då utökas med 4 à 5 m².

e. Tillsyn av läxläsning.

Barnen i lek- och småskolåldern äro ej på samma sätt som de mindre barnen i behov av moderns ständiga övervakning. De förlägga ju även till stor del sina lekar utomhus. Men läxläsningen behöver i allmänhet ske under en viss kontroll och bör därför äga rum i matrummet. Något extra utrymme utom vad som erfordras för de ovan uppräknade funktionerna behövs emellertid icke; läxorna läsas vid det gemensamma matbordet, och läxböcker m. m. kunna förvaras i samma skåp som sygrejor och leksaker.

f. Sällskap och rekreation, vardagsumgänge.

Även vissa grenar av sällskap och rekreation har såväl enligt den bilagda Norrlandsundersökningen som enligt den av Arkitekternas bostadsutredning gjorda undersökningen i Stockholm regelmässigt sin plats i matvrån. På frukostrasten eller efter middagsmålet sitter husfadern gärna och läser tidningen i detta rum, kanske för att sällskapa med hustrun, som eventuellt är sysselsatt med måltidens avröjning och disk. Ofta finner man hela familjen samlad kring bordet i samspråk eller läsande veckotidningar och dylikt. En mycket viktig del av familjens umgänge består av tillfälliga besök under dagen: en släkting eller en granne, som tittar in för en pratstund och en kopp kaffe. Sådana välbekanta gäster tar husmodern helst emot i matplatsen vid köket. Hon slipper då avbryta det hushållsarbete, varmed hon för tillfället är sysselsatt. Man kan sammanfatta denna sorts sällskapsliv under begreppet vardagsumgänge.

Trots att matrummet i de av Arkitekternas bostadsutredning undersökta stockholmslägenheterna är för litet för att kunna rymma alla ovan uppräknade funktioner, söka familjerna dock pressa in dessa i det lilla utrymmet (c:a 8 m²). Men sker icke detta för att lägenheten är så trång att det inte finns någon annan plats för vardagsumgänge, läxläsning, småbarnslek o. s. v.? Är det icke snarare ett tvång än en på arbetsteknisk erfarenhet grundad önskan? I Norrlandsundersökningen innehåller den

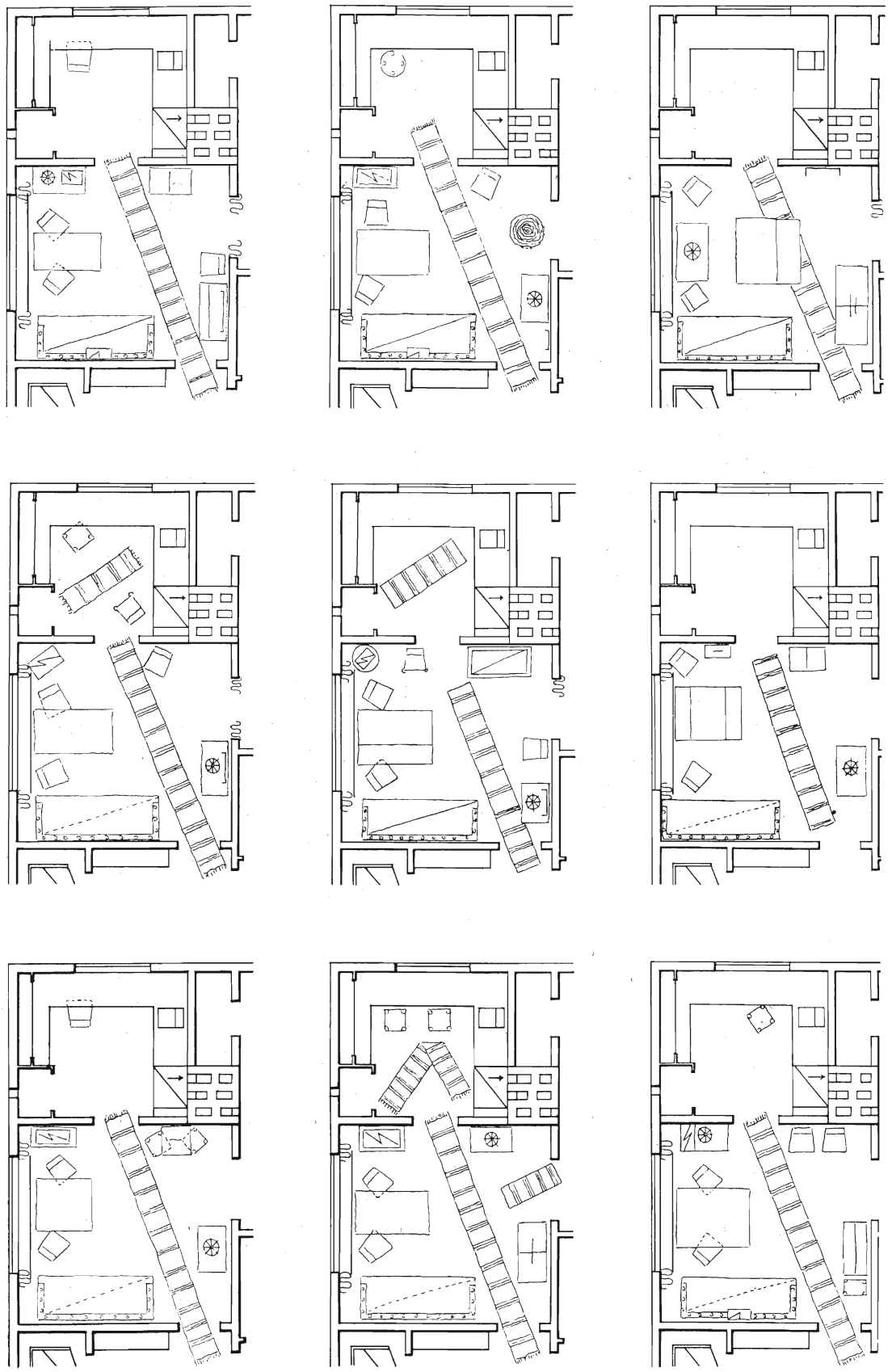

Fig. 55. Typiska kök—matrum från Norrlandsundersökningen (bil. 7 B). Observera de fyra överallt förekommande möblerna kökssoffa, matbord, symaskin och radio. Skala 1 : 100.

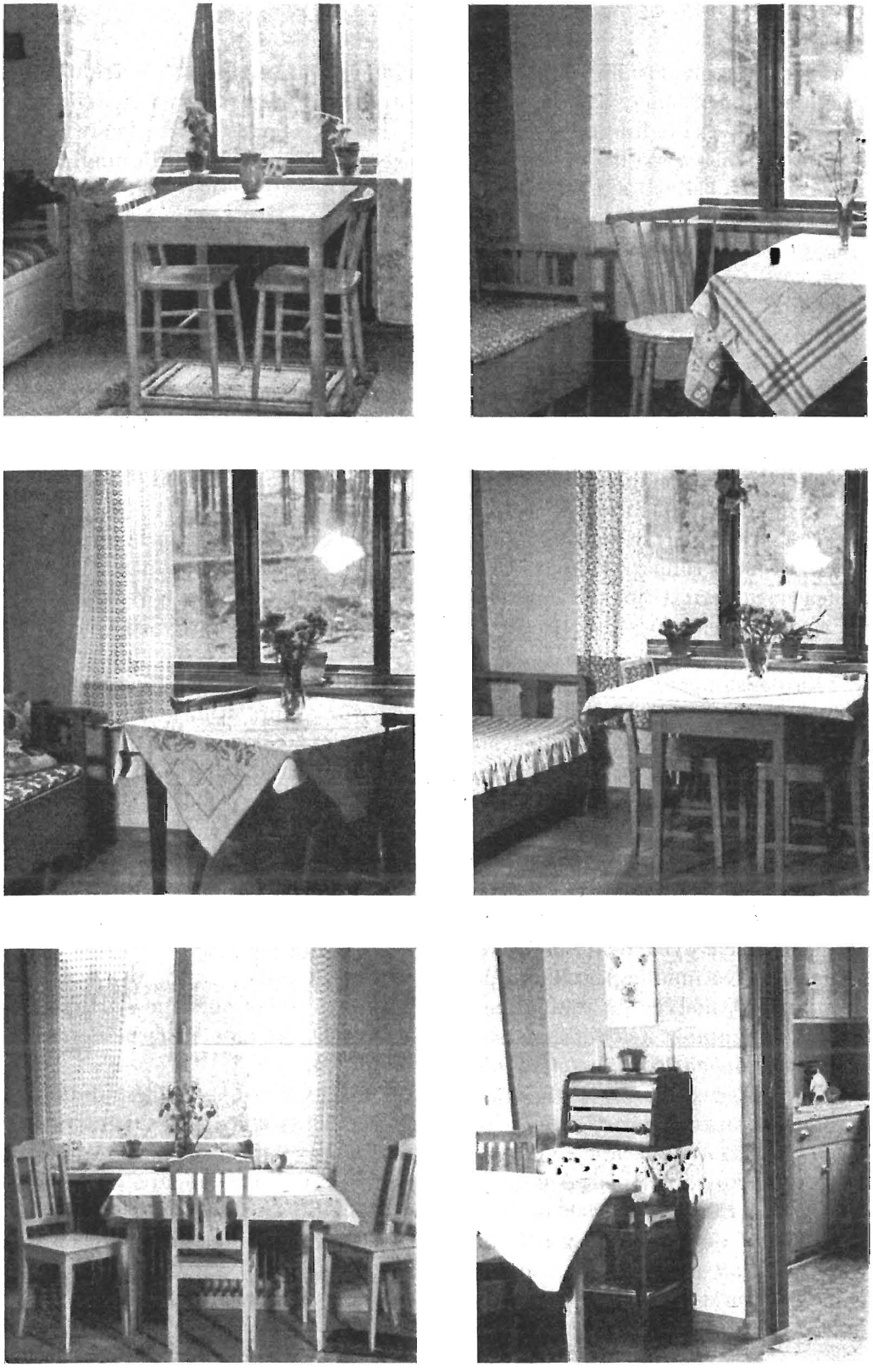

Fig. 56. Interiörer från sex matrum ur Norrlandsundersökningen.

undersökta planlösningen ett till matlagningsplatsen anslutet matrum av sådana dimensioner, att det förutom matplatsen även kan rymma övriga ovan uppräknade funktioner. Dessutom finnas i lägenheten ytterligare två rum, till vilka vissa dagfunktioner, såsom vardagsumgänge, läxläsning, lek o. dyl. mycket väl skulle kunna förläggas. Det visar sig emellertid att ifrågavarande funktioner kombinerats på samma sätt här som i de undersökta stockholmslägenheterna och alltså förlagts till det stora matrummet på vars c:a 13 m² de väl rymts. Att detta är en arbetstekniskt riktig anordning styrkes bl. a. av den säkerhet och självklarhet, som utmärker möbleringen av detta rum. I de allra flesta fall äro möbeltyperna desamma och äro grupperade på samma sätt i de olika lägenheterna. Se *fig. 55* och *56*. Även besökarens intryck av detta rum gav samma känsla av självklar trivsel, som följer med ett arbetstekniskt riktigt ordnat arbete. Man torde alltså vara berättigad att påstå, att denna på arbetsteoretiska spekulationer grundade funktionskombination väl stämmer med de intryck man får av förhållanden och tendenser i verkligheten.

Det utrymme för måltider, sömnadsarbete och i någon mån läxläsning och lek, som tidigare angivits till cirka 7,5 m², bör alltså ökas med utrymmen erforderliga för vissa delar av funktionen sällskap och rekreation (vardagsumgänge) samt ytterligare delar av funktionen barnvård och lek (småbarnspassning).

Vardagsumgänget försiggår dels vid matbordet, men dels även vid en särskild sittgrupp, där man kan slå sig ner för en pratstund eller för att vänta eller vila. I de vanliga äldre stora bostadsköken bildar den obligatoriska kökssoffan denna sittgrupp, förutom att den på natten fyller sin funktion som sovplats. (Se Bergslagsundersökningen bil. 7 D.) Såsom längre fram skall påvisas, torde det även i detta fall vara nödvändigt eller lämpligt att kombinera ifrågavarande sittgrupp med en sovplats. Man har då att välja mellan den gamla beprövade kökssoffan eller att ersätta denna med en karmstolsgrupp + ett sängskåp. Den första lösningen fyller även den funktionen, att den erbjuder en plats för vila på dagen (sova middag), vilket för personer med tungt kroppsarbete är en mycket nödvändig rekreation. Matbord och stolar böra emellertid ej placeras framför kökssoffan såsom oftast föreslås på möbleringsplanerna, då bäddningen av kökssoffan därigenom försvåras.

Till sittgruppen hör även ett skåp eller ett hyllbord, på vilket radion kan placeras, och där de ofta talrika tidningsalster av olika slag, som utgöra den vanliga nöjesläsningen, ha sin plats. Detta skåp eller hyllutrymme kan ofta kombineras med det förvaringsutrymme, som tidigare påvisats behövligt för sömnad och läxläsningsarbete. Allt som allt torde uppfyllandet av dessa delar av sällskaps- och rekreationsfunktionen kräva en utökning av matrummet med 3 à 4 m².

Utrymmesbehovet för de delar av barnvård och lek, som i det före-

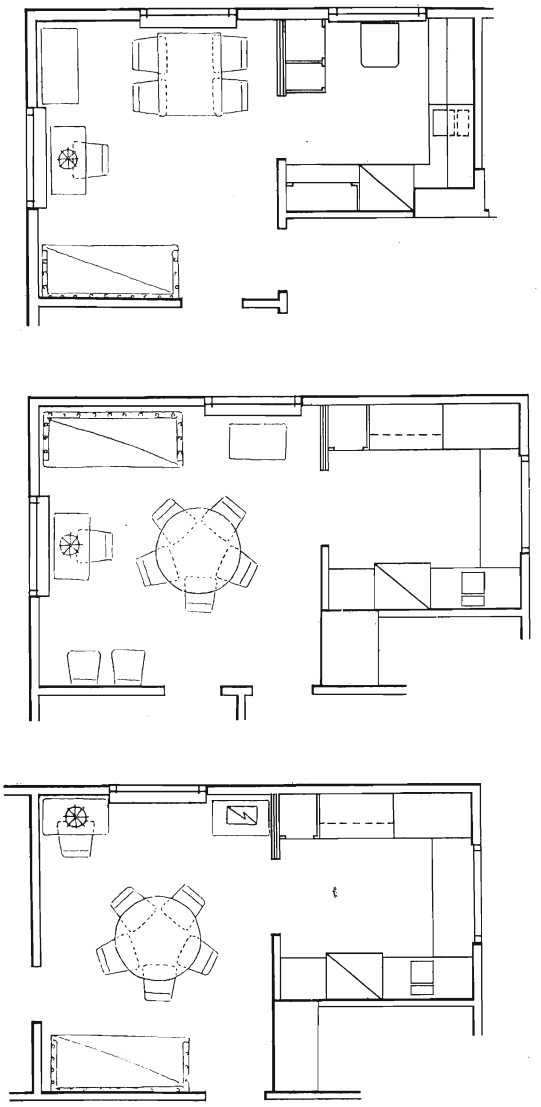

Fig. 57. Exempel på möblering av dagligrum. Skala 1 : 100.

gående påvisats böra ha sin plats i detta rum, inskränker sig till en ytterligare fri golvyta på cirka 1 à 2 m², utöver vad som genom föregående funktionskombinationer redan uppkommit. En sammanlagd fri golvyta på cirka 4 à 5 m² för barnens lek med sina leksaker eller i en lekhage torde därigenom i allmänhet kunna erhållas. Övrigt utrymmesbehov för denna funktion utgöres av en förvaringsplats för leksaker m. m., varom tidigare talats, och vilken föreslagits kombinerad med skåpet för sygrejor, tidningar, böcker m. m.

Den slutliga rumsstorleken på matrummet skulle alltså sammansättas av matplats 5 m², vilken utökas med 2,5 m² för läxläsning och sömnadsarbete, vartill lägges 3 à 4 m² för ovan beskrivna sällskaps- och rekreationsfunktioner samt 1 à 2 m² i tillägg för den barnvård och lek, som även beskrivits ovan. Summan skulle alltså bli 11,5 à 13,5 m². Rummet får närmast karaktär av dagligrum, varför det i fortsättningen benämnes så. Dess form, antal dörrar och fönster samt placeringen av dessa äro de faktorer, som få avgöra, om en större eller mindre yta inom dessa gränser eller i närheten därav är den riktiga i varje särskilt fall. Olika exempel på möbleringen av ett dylikt rum framgå av *fig. 57*.

Av husmoderns arbetsuppgifter i hemmet återstå nu att placera en del barnvård och tillsyn av visst läs- och skrivarbete (förslagsvis 7 timmar i veckan, beroende på familjens sammansättning), och tvätt (cirka 5 timmar i veckan). Dessutom återstår hemvård (cirka 15 timmar i veckan), som behandlas senare i samband med bostadens förvaringsutrymmen.

g. Barnvård och lek, spädbarnsvård.

Av barnvård och lek försiggår som förut påvisats en stor del i matrummet utanför köket. Övriga delar av denna bostadsfunktion bestå huvudsakligen av småbarnsvård samt av övervakning av sådant läxläsnings-, rit- eller skrivarbete, som ibland behöver vara ostört och därför icke kan bedrivas i dagligrummet. Spädbarnsvården försiggår dels i tvättrummet, varom mera nedan under Kroppsvård, och dels i ett sovrum. Sovrummet måste för skötselns och passningens skull ligga nära husmoderns huvudarbetsplats i kök och matrum. Enligt schemat å sid. 140 måste spädbarnets sovplats som regel förläggas i samma rum som föräldrarnas. Att spädbarnet i familjen även i verkligheten sover i samma rum som föräldrarna bekräftas av bostadsundersökningarna. Det enda som talar mot lämpligheten av att bibehålla denna ordning är, att mannens sömn störes av barnskrik. Under de perioder sådant förekommer, brukar emellertid detta lösas med att en provisorisk sovplats ordnas för mannen eller babyn i något annat rum. Sängkammaren bör därför ha bekväm förbindelse med dagligrummet och bör i varje fall icke förläggas till en annan våning. Den nu så vanliga anordningen att man, för att nå sängkammaren från köket eller matplatsen, måste passera över en tambur kan ur denna synpunkt icke betraktas såsom förstklassig. Det är ofta svårt att åstadkomma en planlösning, där sovrummet erhåller direkt ingång såväl från tambur som matrum. I dessa fall torde hellre den förstnämnda förbindelsen böra slopas än den sistnämnda. Detta blir till någon olägenhet för sovrummets övriga nattfunktioner, men fördelen vid husmoderns barnvård blir betydligt större vare sig man räknar i timmar eller mera ogripbara trevnadsvärden.

Storleken av det sovrum, som man av ovannämnda orsaker vill ha anslutet till den centrala matplatsen, bör alltså beräknas för två sov-

platser för vuxna personer samt en babysäng med tillhörande barnvåg, skötbord m. m. Vid dimensioneringen av detta sovrum måste även hänsyn tas till att sängarna ej få ställas med långsidan efter en yttervägg. Den yta, som erfordras, blir då cirka 10 m².

h. Läs- och skrivarbete, läxläsning.

En del av barnens läxläsning, rit- eller skrivarbete behöver vara ostört och kan därför icke bedrivas i dagligrummet. I många fall behöva barnen dock fråga sin mamma till råds eller stå under hennes uppsikt, varför platsen för detta arbete icke bör ligga för långt från kök- och matplats. Här är alltså förläggningskravet detsamma som för spädbarnsvården. Denna läxläsning etc. skulle alltså även lämpligen kunna förläggas till sovrummet.[1] Detta kräver en bordsplats, upptagande cirka 2 m² yta, varigenom utrymmesbehovet i sovrummet ökas från 10 till 12 m².

Under Sovfunktionernas förläggning sid. 163 ff. påvisas, att det endast är i familjer med spädbarn, som sovrummet lämpligen utnyttjas till sängkammare. I alla övriga fall, som bilda flertalet, bör sovrummet utnyttjas som barnkammare, och i regel behövs då ej mer än två sovplatser för barn i rummet. Ett sovrum med två sovplatser, läxläsningsbord och lekutrymme på golvet behöver ej vara större än 10 m². Ett så litet utrymme medger emellertid inga extra användningssätt av rummet. I ett fall kan det vara en sovplats för ett tredje barn som behöver anordnas där. (Se schemat å sid. 140, familjetyp C och D). I ett annat fall kan det finnas behov av att utföra en del sömnadsarbete i detta rum i stället för i dagligrummet. Rumsytan bör därför icke bindas vid ett så litet mått, att dessa varierande funktionskombinationer omöjliggöras, och därför bör den ovan omtalade ökningen av sovrummet med 2 m² till 12 m² bibehållas.

i. Tvätt.

Av samtliga tillgängliga bostadsvaneundersökningar framgår med stor tydlighet skillnaden mellan småtvätt och stortvätt. Stortvätten sker i regel en gång varje eller varannan månad och utföres där så är möjligt i centraliserade maskintvättstugor. Det är en klar tendens under senare år att i mesta möjliga mån söka underlätta husmoderns tunga arbete med stortvätten genom att anlägga centraltvättstugor överallt, där befolkningstätheten gör det möjligt. Man bör i detta sammanhang alltså vara berättigad att räkna med att stortvätten i regel sker utom hemmet. Endast undantagsvis bör den ske i en egen handtvättstuga, som i vanliga fall brukar vara belägen i husets källare.[2] Det återstår då små-

[1] Att så även sker i verkligheten visa bostadsundersökningarna i bil. 7.

[2] Ur arbetsteknisk synpunkt vore det i de flesta fall fördelaktigt med en placering av tvättstugan i lägenhetens plan. Detta är emellertid praktiskt möjligt endast i enfamiljshus och rad-

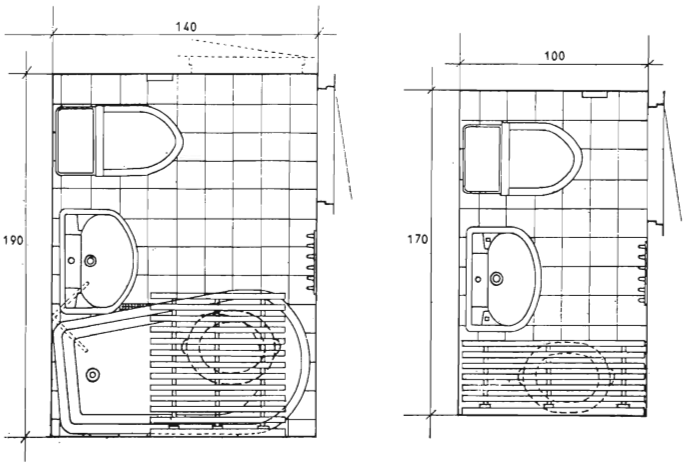

Fig. 58. Badrum och toalettrum med tvättplats. Skala 1 : 40.

tvätten, vars frekvens och storlek varierar med familjens sammansättning. Familjer med småbarn ha småtvätt var eller varannan dag. Familjer utan småbarn ha som regel småtvätt en gång i veckan (se bostadsundersökningarna bil. 7 A—C). Småtvätten sker oftast i bad- och toalettrummet, när plats därför finnes, i annat fall i köket. Av hygieniska skäl är det olämpligt att småtvätten sker i köket och plats bör därför beredas för småtvättens utförande i toalettrummet. Denna plats kan vara mer eller mindre inventiöst utrustad. Förnämligast är anordningen med en fast tvättho med inbyggd tvättbräda, men utrustningen kan även helt enkelt bestå av en hylla, på vilken en tvättbalja kan placeras och under vilken en lockförsedd hink för blötläggning kan ställas. I badrum kan denna hylla fällas ned över badkaret och tar då ingen extra plats. Hink för blötläggning får då sin plats under tvättfatet. Behovet att koka en del småtvätt, främst babytvätten, ställer kravet att tvättrummet icke bör ligga för långt från köket. Även ur samarbetssynpunkt med övriga hushållsgöromål, främst barnpassning, är en sådan förläggning önskvärd. Tvättplatsen bör vara försedd med lämplig torkanordning (torkskåp eller torkhiss). Utrymmesbehovet för en sådan tvättplats behöver endast obetydligt öka det utrymme, som ändock erfordras i toalettrummet för dess övriga funktioner, se *fig. 58.*

---

hus och stöter även där på tekniska svårigheter på grund av risken för rötbildning i husets trävirke genom den fuktiga luften i tvättstugan. I Danmark, där man dels mestadels bygger i stenmaterial och dels på grund av avloppsförhållandena har svårt att förlägga sådana utrymmen som tvättstuga till källaren, förlägges ofta tvättstugan i villor o. dyl. hustyper intill köket i ett utrymme kallat »bryggers». Detta utrymme användes även för andra ändamål, främst bad och småtvätt, och är i allmänhet väl avskilt från den övriga delen av lägenheten och försett med egen ingång utifrån. Då egen tvättstuga för stortvätt i detta sammanhang betraktas som undantagsfall, saknas anledning att här närmare ingå på möjligheterna att tekniskt lösa tvättstugans förläggning i lägenhetens plan i trähus.

Ovan behandlade dagfunktioner i bostaden ombesörjas huvudsakligen av husmodern. I varje fall är hon huvudpersonen i de sysslor, som utföras i detta sammanhang. Dessutom har emellertid bostaden en del ytterligare dagfunktioner, i vilka husmodern deltar i ungefär samma grad som övriga familjemedlemmar. Det är kroppsvård, viss förvaring samt en del sällskap och rekreation. I samband med förvaringen behandlas även hemvården, som i allmänhet till största delen åvilar husmodern.

j. Kroppsvård.

Kroppsvården består ju huvudsakligen av tvättning och badning. Ett toalettrum med w. c.-stol och tvättställ (samt förutnämnda anordningar för småtvätt) är därför ofrånkomligt i varje modern familjebostad, även den minsta. W.c.-stol och tvättställ äro standardartiklar som här ej närmare behöva behandlas. Det bör dock tillrådas att i toalettrum utan badkar tvättfatet tages av en så stor modell att babybad kan utföras i det. Helst bör toalettrummet utbyggas till ett badrum, vilket innebär en kostnadsökning på 400 à 500 kr. I bostäder, som man beräknar skola stå i bortåt 50 år, bör i varje fall tvättrummet och dess rörstammar göras så stora att det sedermera kan kompletteras till badrum. Ibland föreslås att i stället för badrum anordna duschrum. Ekonomien med en sådan anordning kan dock starkt ifrågasättas, då badrummets väsentligaste kostnader, nämligen golvisolering, golvbrunn, blandare och duscharmatur ändock erfordras. Den egentliga besparingen inskränker sig alltså till ett badkar à c:a 130 kr. Besparingen i yta är så gott som ingen, om man räknar med sittbadkar och utrymme för småtvätt. Alternativet duschrum torde därför som regel kunna uteslutas. Valet bör i stället stå mellan gemensamt centralbadhus och enskilda badrum i lägenheterna. Finnes ett badhus med badstu och dylikt, kan man i hemmet t. v. nöja sig med toalettrum, som dock bör kunna utbyggas till badrum.[1]

I villor och radhus föreslås ofta att badrummet förlägges till källaren i samband med tvättstugan. Man sparar härigenom golvisolering och rörledningar. Företagna bostadsvaneundersökningar ha emellertid visat, att dessa anordningar icke äro tillfredsställande och ofta sänka badfrekvensen till ett minimum (se Norrlandsundersökningen bil. 7 B). Endast om badrummet i källaren förlägges omedelbart intill trappan och är väl uppvärmt samt snyggt målat och utrustat, torde dess förläggning i källaren kunna godtas. Emellertid måste i alla fall i våningsplanet finnas ett toalettrum med w.c. och tvättfat samt plats för småtvätt. Denna omständighet samt vad som på sid. 153 sagts om lämpligheten av att för stortvätt förutse centrala maskintvättstugor i stället för enskilda tvättstugor i källarna

[1] Finnes badrum i hemmen kvarstår ändock önskemålet om ett centralt badhus för badstu- och simhallsbad. Ett sådant »sportbad» fordrar dock ett rätt stort samhälle för att kunna bära sig ekonomiskt.

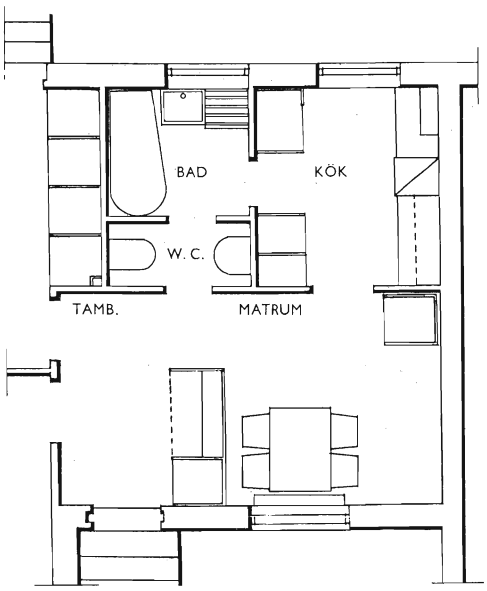

Fig. 59. Badrum i förbindelse med kök och med särskilt w.c.-rum. Skala 1 : 100.

gör att man vill fastslå som regel att badrummet skall förläggas i våningsplanen och endast i undantagsfall i källaren. Prisskillnaden mellan de båda alternativen torde kunna uppskattas till c:a 300 à 400 kr.

Beträffande toalettrummets förläggning måste iakttas, att det skall kunna nås från en neutral yta, oftast tamburen. Att förlägga toalettrummet med direkt ingång från något rum eller från köket är icke lämpligt i de fall klosettstolen står tillsammans med den övriga utrustningen. Det är givetvis önskvärt, att klosettstolen avskiljes i ett särskilt utrymme. Förutom uppenbara hygieniska fördelar och trevnadsvärden, som därigenom uppstå, beredes även möjlighet att förlägga badrummet med direkt entré från köket, vilket ur småtvättens synpunkt kan vara önskvärt. En nackdel härvidlag är att man icke medelst handduschen kan renspola nedsmutsade babykläder i w. c. För övrigt är denna anordning så pass utrymmeskrävande och binder planlösningen i övrigt så pass starkt, att man icke lämpligen kan uppställa denna fordran som regel. *Fig. 59.*[1]

k. Hemvård.

Hemvården består huvudsakligen av städning, framförallt bäddning. Dessa sysslor utövas alltså i stort sett i alla rum och kräva ju där icke något särskilt utrymme. Städningen ställer emellertid ett krav på den

[1] För tvättrummets utrustning i detalj hänvisas till förut nämnd uppslagslitteratur samt till Olof Thunström: Toaletter och badrum, K. F:s förlag, Sthlm 1942; Arkitekternas bostadsutrednings väntade publikation och fig. 58.

inbördes rumsdispositionen, vilket ofta förbises. Ju mer koncentrerad lägenhetens planlösning är kring husmoderns centrala arbetsplats, dess lättare har hon att hinna med städningsarbetet, som hon ofta får passa in i hålstunder mellan matlagningsbestyren. Ur denna synpunkt är givetvis enplanslösningen att föredraga framför tvåplanslösningen. Vid besök i lägenheter med sovrum i övervåningen kan man ofta konstatera, att husmodern icke hinner eller bryr sig om att städa dessa rum. Ofta får man det intrycket, att hon helt och hållet överlåter denna städning till de familjemedlemmar, som sova i dessa rum, men att hon ej ser till, att denna syssla blir fullgjord. Icke blott rumsantalet utan även rumsförläggningen blir på detta sätt begränsad av vad man kan räkna med att en husmor i olika fall kan hinna med att städa och hålla snyggt.

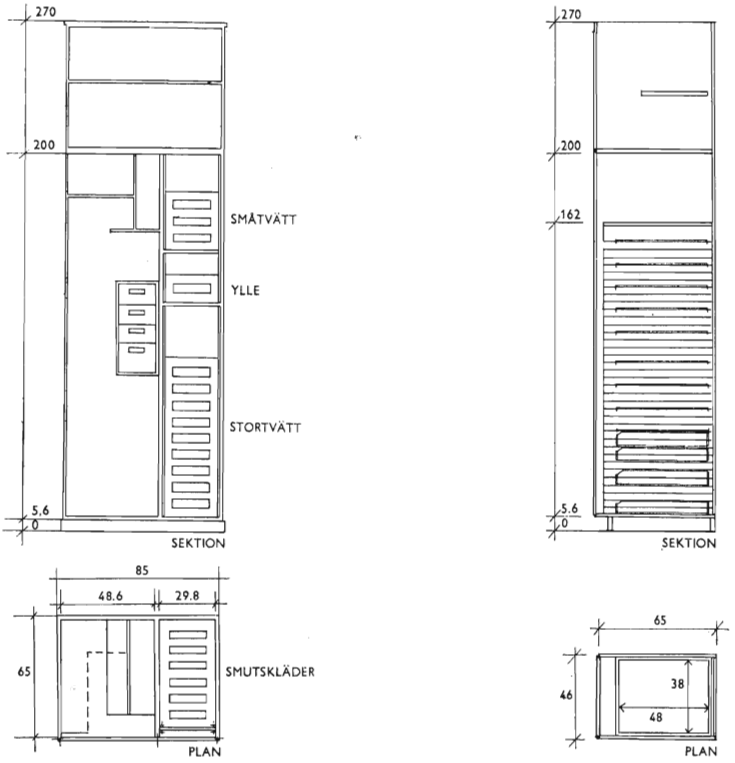
1. Förvaring.

En stor del av de utrymmen för förvaring, som krävas i en bostad, har funktioner i nära samband med hemvården. Först och främst kräves ett städskåp för förvaring av städverktygen, ett utrymme för förvaring av de smutskläder, man tillvaratar vid städningen, samt attiraljer för strykning som strykjärn och strykbräda. Att här närmare ingå på en detaljerad redogörelse för dessa utrymmens storlek och inredning skulle föra för långt. Måttuppgifterna i *fig. 60* må vara tillräckliga i avbidan på mera detaljerade sådana i publikationen från Arkitekternas bostadsutredning.[1]

För närvarande bruka ju gångkläder förvaras i garderober, underkläder i byråar eller liknande förvaringsmöbler. Då emellertid båda förvaringsbehoven äro lika självklara, förefaller det omotiverat, att det ena skall tillgodoses med en inbyggd förvaringsplats, hörande till lägenheten (garderob), medan det andra skall tillgodoses i en möbel, som varje hyresgäst måste släpa med sig (byrå). På senare tid har man även börjat förse mera välutrustade hyreslägenheter i städerna med inbyggda garderobsskåp för underkläder och dylikt, se fig. 60 och 61.

Man har diskuterat, vilken lösning på garderobsutrymmet, som vore bäst: klädkammare, vanliga garderober eller lösa garderobskåp. Av dessa tre alternativ torde det med vanliga garderober vara sämst, dels emedan det är dyrast i byggnadskostnad och dels emedan det belastar rummen med en mängd fasta garderobsdörrar, som försvåra rummens möblering. Garderobskåpen äro ur båda dessa synpunkter bättre men äro ofta vanprydande i ett rum, särskilt om de skola givas tillräckliga dimensioner. De kunna i varje fall knappast helt ersätta garderober, då ett neutralt garderobsutrymme att hänga undan säsongkläder i måste anses önskvärt. Garderobsutrymmenas lösning med klädkammare är ur kostnads-

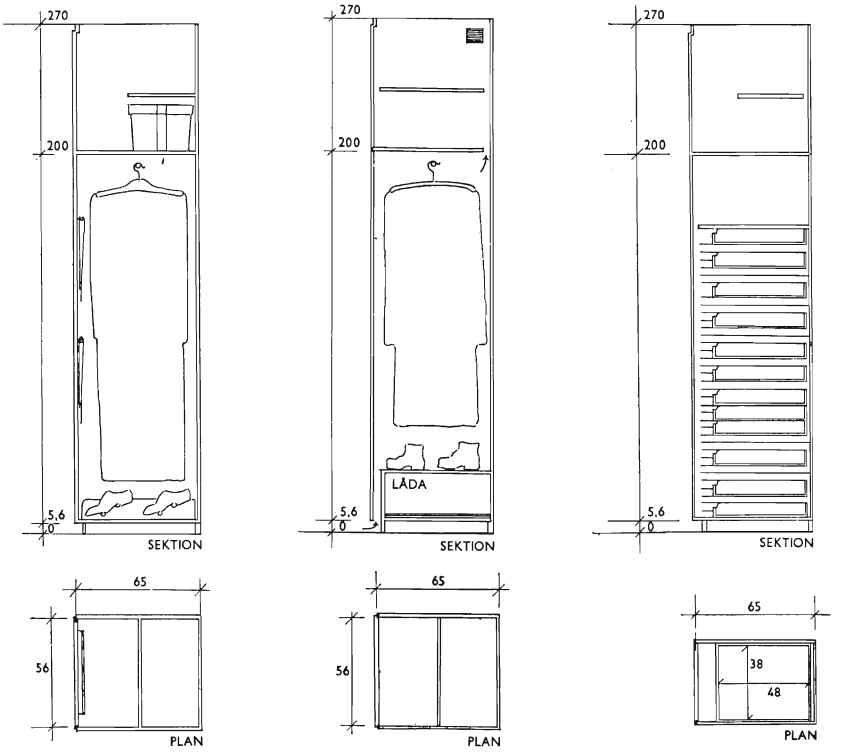
[1] Se även Ernst Neufert: Bauentwurfslehre, Berlin 1942, och Hemkunskap, K. F:s förlag, Sthlm 1942.

Städskåp med fack för smutskläder. Linneskåp.

Fig. 60. Storlek på städskåp och linneskåp. Skala 1 : 40.
Förvaringsutrymmet för smutskläder skall vara ventilerat och är därför avdelat med bottnar och framsidor av spjälgaller. Linneskåpet är inrett med skjutbara backar och hyllor.

synpunkt och möbleringssynpunkt fördelaktigt. Visserligen åtgår något mer golvyta i en klädkammare än i en garderob genom att det måste finnas en fri golvyta för passage inne i klädkammaren. Denna ökade yta (c:a 1 m² à c:a 300 kr.) inbesparas dels genom minskat antal dörrar (4 st. à 35 kr. = 140 kr.) och dels genom de bättre möjligheterna att utnyttja rumsytorna i rummen, då väggarna icke upptas av ett antal garderobsdörrar. Utan svårighet bör $^1/_2$ m² (c:a 150 kr.) på denna grund kunna inbesparas på rumsytorna, i synnerhet om en inredning för underkläder i klädkammaren gör byråar obehövliga i rummen. Klädkamrarna måste dock kompletteras med en särskild ventilerad garderob för våta och smutsiga ytterkläder, arbets- och sportkläder, grova skodon, gummistövlar och andra beklädnadseffekter, som ej lämpligen kunna förvaras tillsammans med vanliga gångkläder. En särskild garderob för säsongkläder behöver emellertid icke anordnas, om klädkamrarna göras tillräckligt stora och förses med några enkla avbalkningar för att bringa ordning i de upphängda kläderna.

Garderob för en vuxen. | Ventilerad garderob för arbetskläder. | Förvaringsskåp för underkläder m. m. för två vuxna.

Fig. 61. Erforderligt garderobsutrymme. Skala 1 : 40.

Eftersom i den bostad, varom här nu närmast är fråga, sovplatser måste anordnas i samtliga rum, måste tillgång till en klädkammare eller garderob från varje rum finnas.[1] Möjligen kan något rum, vanligtvis matrummet, ha tillgång till sin garderob från tamburen. Närmare uppgifter om det garderobsutrymme, som bör beräknas per person eller familj framgå av *fig. 61.* För vidare detaljer hänvisas till Arkitekternas bostadsutrednings väntade publikation.

I kapprummet bör finnas en kapphylla av 1,5 m längd. Utrymmet framför denna måste vara tillräckligt för att man skall ha plats att ta på sig ytterkläderna (1,1 m).

Förvaringen av köksattiraljer, vardagsporslin och dylikt har redan behandlats i samband med matlagning och disk (sid. 142 f.). För mathållningen fordras emellertid även förvaringsutrymmen för mat och rotfrukter, som f. n. vanligen förläggas till husets källare för att uppnå en sval och jämn temperatur. Ur arbetsteknisk synpunkt vore det givetvis bättre

[1] Detta även med tanke på att familjen kan vilja hyra ut ett av rummen, när barnen växa upp och flytta hemifrån.

om dessa utrymmen kunde förläggas till våningsplanet. Någon teknisk-ekonomisk godtagbar lösning härav har emellertid ännu icke framkommit. Det kan ju även tänkas att förbättrade konserveringsmetoder, billigare kylskåp o. dyl. helt kunna förändra kravet på mat- och rotfruktskällare. Tills vidare måste man dock räkna med utrymmen för mat och rotfrukter i källaren på sammanlagt c:a 1,5 m². (I städer räcker det med ett skåp på 0,5 × 0,8 m, emedan rotfruktskällaren här kan slopas.) Värmerör få ej passera matkällaren och väggarna mot övriga källarutrymmen måste vara värmeisolerade.

I rummet intill köket måste, som framhållits på sid. 145, finnas ett skåp för sygrejor, leksaker m. m. Här kan även en del linne som t. ex. kaffedukar och servietter, vilka användas när husmodern får kaffefrämmande, placeras. Finare porslin, silver och duktyg, som bara begagnas vid festligare tillfällen, vill husmodern gärna kunna låsa in, och en lämplig förvaringsmöbel för sådana attiraljer torde därför det till finrumsutstyrseln hörande skåpet vara (se sid. 161 under Läs- och skrivarbete).

En hel del förvaringsutrymmen utan direkt samband med själva bostadens funktioner erfordras även. Förvaringsutrymmen för resväskor och ryggsäckar förutom skidor, cyklar, sparkar, barnvagn, trädgårdsredskap m. m. bruka ha sin plats i källaren. Då nedgången till källaren oftast är trång och besvärlig, ger man sig emellertid sällan tid att ställa in t. ex. cyklar och sparkstöttingar utan de få stå oskyddade utomhus. Därför bör det helst finnas ett särskilt skyddstak eller skjul i markens plan för förvaring av dylika föremål, antingen hopbyggt med huset eller fristående. Även för hyreslägenheter kan det vara lämpligt med ett utrymme utanför huset, förutom ett gemensamt förvaringsrum i källaren. I hyreshus med hiss torde man i allmänhet föredra att ha barnvagnen inne i själva lägenheten i stället för i ett gemensamt förvaringsrum i källare eller bottenvåning.

I källaren måste alltså rymmas matkällare och rotfruktskällare, i allmänhet förvaringsutrymme för cyklar, sparkar m. m. dimensionerat efter det antal effekter, som man beräknar behöva plats, samt ett förvaringsutrymme för resväskor, ryggsäckar, vinterskor m. m. som bör beräknas till c:a 4 m² pr familj. Det sistnämnda utrymmet kan även förläggas till vinden eller till ett eventuellt cykelskjul, om källaren behöver tas i anspråk för andra ändamål.

m. Sällskap och rekreation, söndagsumgänge.

En del av de olika familjemedlemmarnas behov av utrymme för sällskap och rekreation har enligt ovan tillgodosetts i samband med det centrala matrummet (sid. 147 ff.). Det gäller det mera dagliga vardagsumgänget, då inga särskilda förberedelser, såsom att klä sig fin eller dylikt, behöva göras. Emellertid framgår av bostadsundersökningarna och särskilt Brita

Åkermans undersökningar i Stockholm, att man i allmänhet har behov av ett särskilt utrymme för ett mera högtidligt umgänge, vanligen kallat söndagsumgänge. Man träffas i en vänkrets på kvällarna hos varandra, bjuder kanske på en liten supé och sysselsätter sig i övrigt med att spela kort eller samtala. Eller man får, särskilt på söndagarna, besök av släkt och vänner från mera avlägsna orter, varvid man gärna vill visa det finaste i hemmet och klä sig i snygga kläder. Sådant umgänge, som alltså endast delvis försiggår eller kan tänkas försiggå i det centrala matrummet, kräver ett särskilt utrymme. Detta utrymme bör ge plats för en sittgrupp vars huvudmöbel utgöres av en soffa eller en ottoman, emedan, såsom i det senare visas, detta rum i en minimibostad även måste kunna utnyttjas till minst en sovplats nattetid. Förutom soffan utgöres sittgruppen av två bekväma stolar och ett litet bord. Dessutom kräves en möjlighet att duka ett matbord för c:a 10 personer. Större sällskap bruka sällan förekomma vid sådana tillfällen. Denna matplats är givetvis icke en permanent möbelgrupp utan utgöres av en tillfällig anordning, åstadkommen av ett bord, som i vardagslag står hopskjutet eller hopfällt på någon annan plats i rummet.

n. Läs- och skrivarbete, räkenskaper, självstudier och nöjesläsning.

I vardagslag kan detta bord lämpligen utgöra plats för det läs- och skrivarbete, som även med fördel förlägges till detta rum. Någon familjemedlem, oftast husfadern, är t. ex. engagerad i föreningsarbete. Är det fråga om en villa, så är ju husfadern fastighetsägare och har en del räkningar och skriverier att sköta om. Han behöver då dels en skrivplats, väl avskild från övriga dagfunktioner i hemmet och dels ett förvaringsutrymme, i vilket han kan låsa in viktiga papper och handlingar samt förvara skrivmaterial, böcker m. m. I ett mycket stort antal hem är någon av familjemedlemmarna sysselsatt med självstudier (se bostadsundersökningarna bil. 7 A—C), varvid samma krav på en avskild skrivplats uppstår. En praktisk anordning är att kombinera skrivbordet med det matbord, som behövs vid festmåltider. Det bör därför vara utdragbart och förses med en lös hurts för förvaring av ovannämnda utensilier. Förutom hurtsen erfordras för läs- och skrivarbetet en bokhylla samt eventuellt även en förvaringsmöbel, ofta i kombination med bokhyllan, för diverse prydnadsföremål eller andra artiklar, som icke användas i vardagslag (prissamlingar, suvenirer, finare porslin och duktyg).

Sällskapsrummet eller finrummet, som det brukar kallas, skulle alltså bereda plats för en sittgrupp, en bordsgrupp och förvaringsmöbler. Det härav uppkommande utrymmesbehovet illustreras av *fig. 62*. I genomsnitt kan ytan anges till cirka 14 m². Kravet på kommunikationer till detta rum är ganska enkelt, i det man som regel önskar nå rummet direkt från tam-

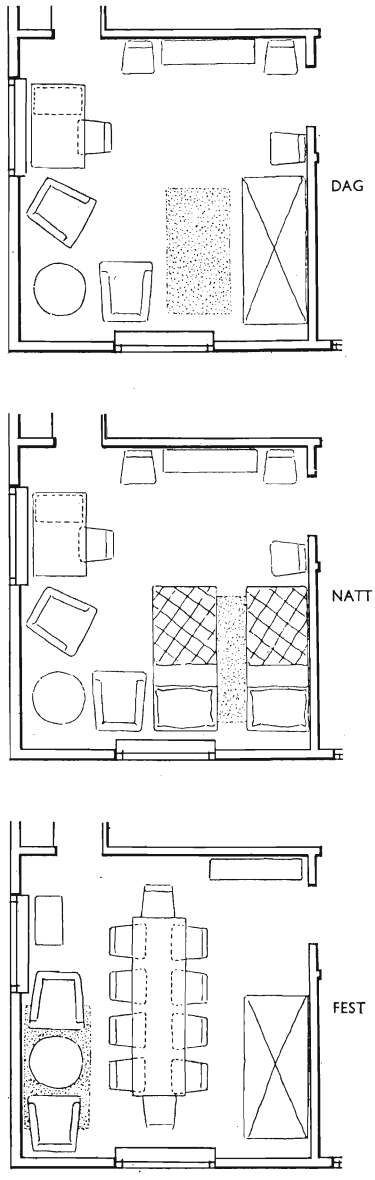

Fig. 62. Exempel på möblering av finrum för olika tillfällen.

buren utan att passera något annat rum. Någon inre förbindelse med lägenhetens övriga rum synes i allmänhet icke påfordras men är givetvis en fördel, där det kan åstadkommas.

o. Rekreation (hobbies).

En gren av familjemedlemmarnas rekreationsbehov, som i allmänhet är föga uppmärksammad, är deras utövade av någon hobby inom hem-

met. I här bilagda bostadsundersökningar utgör slöjd och modellbygge den vanligaste fritidssysselsättningen. I villor skaffar man sig i regel något utrymme i källaren för denna verksamhet, men i flerfamiljshus saknas ofta lämpligt utrymme härför. Det torde i allmänhet icke vara ekonomiskt möjligt att anordna ett dylikt utrymme i själva våningsplanen, varför det även i flerfamiljshus är nödvändigt att upplåta något gemensamhetsutrymme i källaren till verkstad åt hyresgästerna. Den slöjd, som där bedrives, är ofta tillverkning och lagning av möbler, justering och reparation av skidor och cyklar, vilket allt är av icke oväsentlig ekonomisk betydelse för familjen. Dessutom utövas allehanda modellslöjd och tillverkning av mer eller mindre nyttiga husgerådsföremål. Ett dylikt verkstadsutrymme är även en stor tillgång för familjens eventuella pojkar, som där kunna få utlopp för sitt i allmänhet starka inneboende behov av att tillverka och snickra.

F. Sovfunktionernas förläggning.

Under Bostadens sovfunktioner i en normalfamilj, sid. 138 ff. har påvisats, att en normalfamilj kräver minst tre skilda utrymmen för att på lämpligt sätt kunna tillgodose sina sovplatsbehov. Enligt schemat sid. 140 måste två av rummen vara avskiljbara, medan det tredje kan tolereras som genomgångsrum. I den här ovan under Dagfunktionernas förläggning skisserade funktionskombinationen har endast ett rum fått karaktär av ett avskiljbart sovrum. De två andra rummen, finrummet och dagligrummet, äro främst dimensionerade för dagfunktioner, men i samband härmed har dock viss hänsyn tagits till att de även skola kunna användas som sovrum. Finrummet är sålunda beräknat att kunna nattetid tjänstgöra som det andra avskiljbara sovrummet, medan dagligrummet utnyttjas som det sovrum, där genomgång tolereras. Om man i tabellhuvudet i schemat på sid. 140 insätter sovrum = avskiljbart rum 1, finrum = avskiljbart rum 2 och dagligrum = genomgångsrum 3, erhåller man en överblick över möjligheterna att ordna sovfunktionerna i denna lägenhet. För varje familjetyp finnas angivna två alternativa fördelningar av familjemedlemmarna på de till buds stående rummen. I det första alternativet har sovrummet gjorts till sängkammare (föräldrarnas och småbarnens sovrum), i det andra till barnkammare (de medelstora och stora barnens rum).

När sovrummet är sängkammare få barnen över småbarnsåldern sina sovplatser i finrum och dagligrum. Härigenom förhindras föräldrarna att utnyttja finrummet på kvällarna för det läs- och skrivarbete, som var avsett att utföras där. Husmodern är ej heller glad åt att behöva lägga barn i finrummet, då de gärna stöka ned och försvåra städarbetet.

Det är emellertid ej heller riktigt lämpligt att använda finrummet som

sängkammare, när familjen har små barn, som skola sova hos föräldrarna. Att de minsta småbarnen lämpligen böra sova hos föräldrarna har tidigare påvisats (sid. 152). I sådana fall, alltså i familjer med små barn, torde därför de mindre olägenheterna uppstå, om sovrummet användes till sängkammare och lekbarnen få sina sovplatser i finrummet. Lekbarnens lekplatser äro däremot i dagligrum och sovrum. (Mälarstadsundersökningen, bil. 7 A, visar, att familjer med små och medelstora barn hellre tränga ihop sig 4 à 5 i samma sovrum än att de använda finrummet som sovrum. Se sid. 372. Denna vana bör dock icke godtagas.)

Så snart familjens yngsta barn kommit över 4 år och föräldrarna alltså ej längre ha något barn hos sig på nätterna, böra sovplatserna ordnas på annat sätt. Då böra föräldrarnas sovplatser förläggas till finrummet och sovrummet användas som en barnkammare enligt det andra alternativet i tabellen. Sovfunktioner och kvällsfunktioner kollidera då ej. Föräldrarna få tillgång till finrummet på kvällarna. Vid skiftesarbete med nattskift för mannen kan hustrun flytta ut i dagligrummet eller dela rum med en dotter i sovrummet. (Se schemat på sid. 140.) Ofta störa makarna dock varandra ej mera, när de gå till sängs eller stiga upp på olika tider, än att de kunna ha gemensamt sovrum även om mannen går på nattskift. Huvudsaken är att han kan sova på dagen i ett rum, som ej behövs för några dagfunktioner, ett villkor som väl uppfylles av finrummet.

Visserligen visa bostadsundersökningarna i bil. 7, att finrummet för närvarande ej gärna användes till sovrum när man har tillgång till mer än 1 rum och kök. Detta torde emellertid till största del bero på att någon lättbäddad och samtidigt snygg bäddmöbel till ett överkomligt pris ej finns att köpa. De i handeln tillgängliga bäddsofforna (vilka som regel ingå i arbetarhushållens möbelbestånd) äro så komplicerade att man om möjligt söker undvika att använda dem som sovmöbler. (Se t. ex. Norrlandsundersökningen sid. 381). Om man kunde få fram en praktisk och billig sovmöbel, anpassad för finrummet, så skulle det med hjälp av lämplig propaganda säkert gå att få folk att mera allmänt använda finrummet till sovrum även i större lägenheter. I Bergslagsundersökningen (sid. 410) visas ju att man i de nuvarande 1 rum + kökslägenheterna är van att utnyttja finrummet som sovplats för föräldrar eller barn över 14 år. Det torde därför vara lättare att nå resultat med en propaganda för att utnyttja även finrummet som sovplats på nätterna än att söka förmå familjerna att utnyttja finrummet till vardagsumgänge, lekplats och andra skräpande ändamål.

I barnkammaren få de medelstora och större barnen sitt eget rum, där de ej endast sova på nätterna utan där de även ostörda kunna utöva sina lekar samt läs- och skrivarbete. Det är särskilt önskvärt att barn, som kommit upp i skolbarnsåldern, ha ett eget utrymme, där de kunna förvara sina saker och träffa samman med jämnåriga i enskildhet.

Mälarstadsundersökningen visar, att man i allmänhet icke drar sig för att lägga alla barnen i ett rum. Enligt tidigare omnämnda hygieniska regler böra dock icke barn, som uppnått skolbarnsåldern, dela rum, om de äro av olika kön. Med upprätthållande av denna regel blir det icke möjligt att inrymma alla barn i sovrummet annat än i familjetyp B (man, hustru och två barn av samma kön) samt i några undantagsfall, när barnen äro små (jfr schemat å sid. 140). I regel kan det alltså icke undvikas, att i flerbarnsfamiljer en sovplats för ett äldre barn måste förläggas till genomgångsrummet—dagligrummet.

Vissa kollisioner mellan sovfunktioner och dagfunktioner kunna ej undvikas, när man har en sovplats i dagligrummet. På kvällarna äro olägenheterna i allmänhet ej så stora, då skolbarnen oftast lägga sig samtidigt med föräldrarna. Skillnaden i tider är ej heller på morgnarna så stor, att några större olägenheter på grund härav uppstå. Möjligen kunna dessa förhållanden te sig något sämre på söndagarna och vid andra speciella tillfällen. På morgnarna uppkommer däremot en annan olägenhet genom att man icke hinner bädda och städa i dagligrummet, innan första målet skall intagas. Såsom förut påpekats utgöres detta mål av ett strömål, som pågår mellan 6,30 och 8,30 på morgnarna. Det består som regel av smörgås och mjölk eller kaffe och intages därför oftast vid en bänk i köket. Även om man härigenom slipper sitta och äta i ett ostädat sovrum,måste man dock som regel passera genom detta rum, då direkt förbindelse mellan kök och tambur, såsom förut framhållits, i allmänhet är svår att åstadkomma. Själva känna familjerna emellertid denna olägenhet ej så starkt, som framgår av bostadsundersökningarna i dessa lägenhetstyper. Större avseende torde då i stället böra fästas vid det förhållandet, att den skolpojke eller yngling, som får sin sovplats i dagligrummet, i viss mån blir »hemlös» och ej äger någon fast punkt i lägenheten, där han kan få vara ostörd. Visserligen kan han tänkas få vara i finrummet på dagarna, när han har några vänner hemma, men denna möjlighet uppfyller icke helt ett vuxet barns behov av ett eget utrymme i hemmet.

Det kan alltså icke undvikas, att vissa olägenheter uppstå genom sovplatsens anordnande i dagligrummet. Dessa olägenheter äro kännbarast för familjer med större barn. I en minimibostad måste man dock av ekonomiska skäl fordra, att lägenhetsytan blir så intensivt utnyttjad som möjligt, d. v. s. att en yta, som om dagen användes för ett ändamål, om natten användes för ett annat. De kollisioner, som på grund härav äro oundvikliga i skarven mellan dag- och nattfunktioner, ha i den här föreslagna funktionskombinationen begränsats att gälla endast ett rum och en person och kunna i vissa familjetyper t. o. m. helt undvikas. För en *minimi*bostad måste därför dessa förhållanden anses acceptabla.

När barnen uppnå 16 år och börja få egen inkomst, är det dock önskvärt, att de inom hemmet kunna få ett eget rum. De kunna ju då även

	m²
Kök	6,3
Dagligrum	12,0
Finrum	14,6
Sovrum	12,0
Σ Rumsytor	44,9
Tambur	4,3
Badrum	2,5
Garderober	3,4
Innerväggar	2,0
Σ Nettovåningsyta	57,1
Trappa	6,1
Ytterväggar	7,4
Σ Bruttovåningsyta	70,6

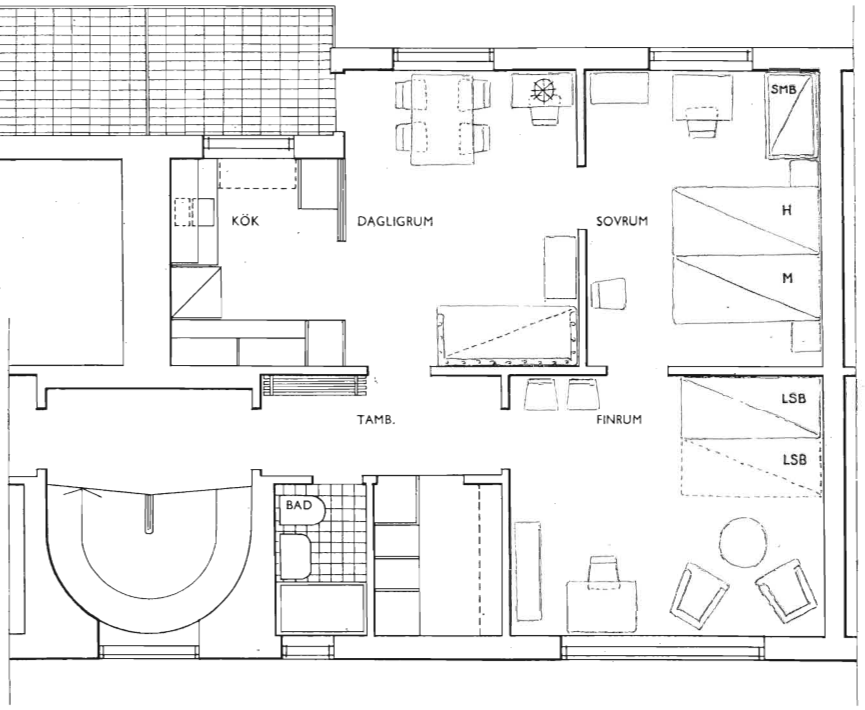

Fig. 63. Minimibostad med dagligrum möblerad för en familj bestående av man, hustru, ett småbarn och två barn i lekskoleåldern.

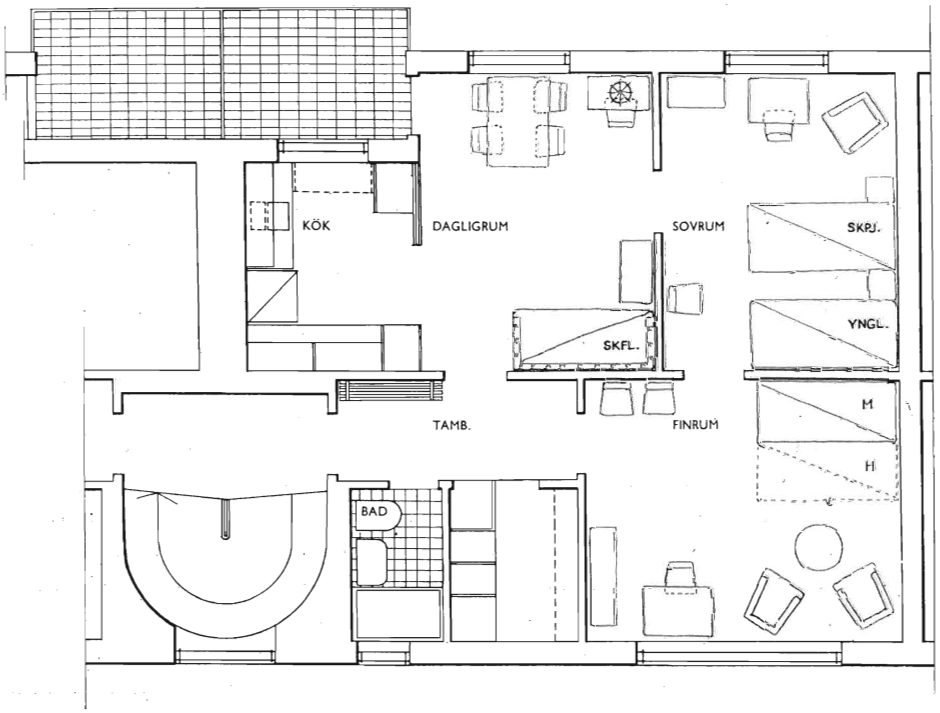

Fig. 64. Minimibostad med dagligrum möblerad för en familj bestående av man, hustru, en skolflicka och en skolpojke samt en yngling över skolåldern.

Funktioner	Alt. m, h, smb, 2 lsb (fig. 63)							Alt. m, h, skfl, skpj, yngl (fig. 64)						
	Kök	Dagligrum	Sovrum	Finrum	Bad- och toalettrum	Klädkammare, garderob, städskåp m. m.	Tambur	Kök	Dagligrum	Sovrum	Finrum	Bad- och toalettrum	Klädkammare, garderob, städskåp m. m.	Tambur
Sömn och vila		×	X	X					X	X	X			
Matlagning	X							X						
Diskning	X							X						
Måltider	×	X		×				×	X		×			
Sömnad och klädvård (m. strykn.)		X				×			X				×	
Barnvård och lek: småbarn		×	X											
lek- och småskolebarn		X												
storskolebarn									×	X				
Läs- och skrivarbete: läxläsning		X								X	×			
räkenskaper, självstudier, nöjesläsn.				X						X	X			
Tvätt: småtvätt	×				X							X		
Kroppsvård					X							X		
Hemvård		×	×	×	×	X	×		×	×	×	×	X	×
Förvaring						X	×						X	×
Sällsk. o. rekreation: vardagsumgänge		X							X	×	×			
söndagsumgänge				X							X			
hobbies		X							X	×	×			

Fig. 65. Rums- och funktionsschema till fig. 63 och 64. De stora kryssen beteckna huvudfunktion.

betala den ökade kostnad, som ett extra rum medför. Även om man alltså för en minimibostad icke vill uppsätta detta extra sovrum som en norm, bör det påpekas, att dess förverkligande många gånger kan vara ekonomiskt realiserbart i familjer med vuxna barn. Rummet behöver icke rymma mer än en person och kan alltså begränsas till cirka 6 m². Finnes ett sådant sovrum, befrias dagligrummet från sovplatser och kan därför tillsammans med köket givas en utformning såsom bostadskök, vilket närmare behandlas i det följande.

Resultatet av funktionskombinationen med dagligrum skulle alltså bli en bostad med kök, dagligrum, sovrum och finrum. Rummens storlek och inbördes läge samt deras möblering för dag- och nattfunktion i familjer med små och stora barn framgår av *fig. 63* och *64* jämte tillhörande funktionsschema *fig. 65.*

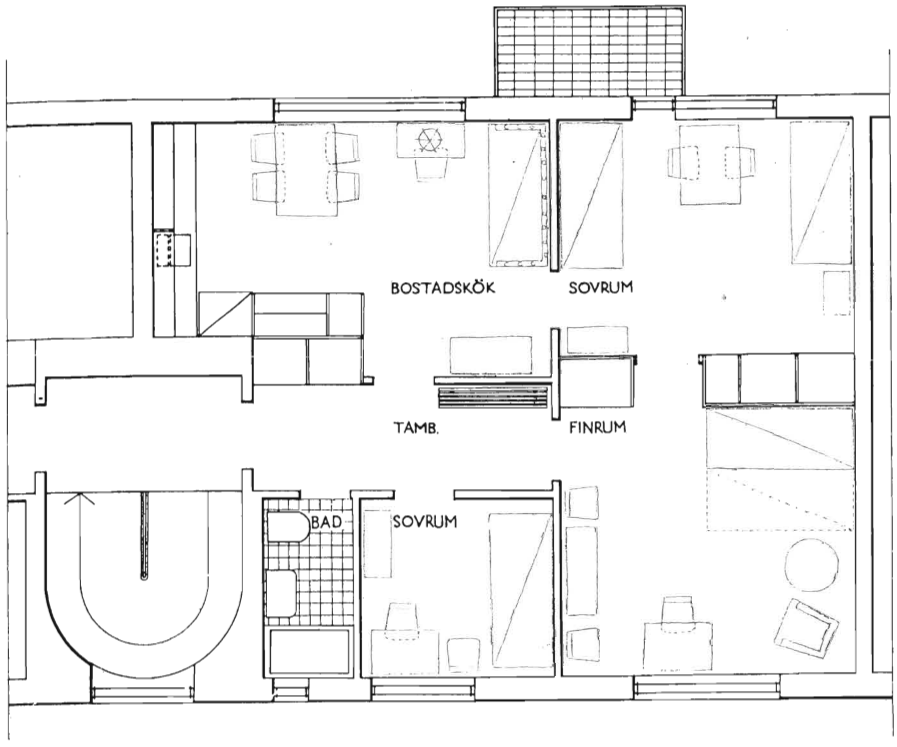
G. Bostadsökets för- och nackdelar.

Det resonemang, som lett fram till ovanstående bostadstyp, hade sin utgångspunkt i den inbördes relationen mellan husmoderns två viktigaste arbetsplatser, köket och matplatsen. Det påvisades, att om matplatsen anordnades i köket (alt. 1), vilket arbetstekniska argument tala för, denna matplats gärna växer till en sådan storlek att den kan bilda ett särskilt rum (alt. 2). (Se sid. 145 f.)

Med utgångspunkt från detta sista alternativ har resonemanget förts vidare och slutligen resulterat i den här föreslagna bostadstypen med dagligrum, sovrum och finrum.

Men om man nu återvänder till alt. 1, d. v. s. matplatsen i köket, så skall det visa sig, att även denna funktionskombination har vissa utvecklingsmöjligheter. I stället för att förlägga de utrymmesbehov, som erfordras för småbarnspassning och vardagsumgänge, till en såsom särskilt rum avskild matplats, kan man ju lägga samma utrymmen direkt till matplatsen i köket. Ur rent arbetstekniska synpunkter böra ju samma sysslor, som befunnits lämpliga att förlägga till ett dagligrum i anslutning till köket, lika väl kunna förläggas till ett dagligrum, som sammanslås med köket. Till de 9 m², som erfordras för kök med matplats, skola alltså läggas 2,5 m² för sömnad med tillhörande förvaringsutrymmen, c:a 2 m² för en sittgrupp, varjämte ett tillägg på c:a 2,5 m² måste göras för att ernå en fri golvyta på c:a 5 m² som lekplats för barnen. Tillsammans bilda dessa ytor ett bostadskök på 16 m². Alla övriga funktioner i bostaden förbliva orubbade och av samma slag, som i det föregående fallet beskrivits. De tillfredsställas därför även i detta fall lämpligast genom en funktionskombination, som leder fram till samma rumsuppdelning: sovrum, toalettrum, garderober, finrum. Den nu behandlade bostadstypen skulle alltså bestå av bostadskök, sovrum och finrum samt uppta en yta som är 2 m² mindre än lägenhetstypen med dagligrum.

Fördelarna med denna lägenhetstyp torde främst bestå av trevnaden för husmodern att få arbeta i ett stort och luftigt utrymme, bostadsköket, med alla sina arbetsplatser lätt åtkomliga och överblickbara. Nackdelarna med lägenhetstypen äro dels att husmodern icke ensam disponerar över det kommunikationsutrymme, som erfordras framför köksinredningen, utan får dela detta med det för bordsplatsen erforderliga kommunikationsutrymmet (här uppstår ovannämnda besparing på 2 m²) och dels att hon icke kan avskilja sin arbetsplats för matlagning och disk från barnens lekplatser och vardagsumgänget, vilket ofta kan visa sig önskvärt (se vidare härom under Minimibostadens rymlighet, sid. 178 ff.). Den största olägenheten med bostadsköket är emellertid, att någon sovplats av hygieniska skäl icke anses kunna förläggas till detta utrymme. Av minimibostadens yta bli alltså 16 m² (38 %) oanvändbara för bostadens natt-

	m²
Kök	16,7
Finrum	14,0
Sovrum	12,7
Sovrum	6,0
Σ Rumsytor	49,4
Tambur	5,6
Badrum	2,9
Garderober	2,5
Innerväggar	2,2
Σ Nettovåningsyta	62,6
Trappa	6,1
Ytterväggar	7,7
Σ Bruttovåningsyta	76,4

Fig. 66. Exempel på lägenhet med bostadskök, två sovrum och finrum.

funktioner. Minimibostaden blir mindre effektivt utnyttjad, och för att kunna uppfylla det krav på tre särskilda utrymmen för sovplatser, som enligt schemat å sid. 140 erfordras i en normalfamilj, måste ett ytterligare sovrum tilläggas denna bostadstyp. Detta sovrum kan visserligen vara av minimimått för en person, d. v. s. 6 m², men tilllägget av detta sovrum leder ändock till att minimibostadens yta ökas med 4 m² i förhållande till lägenhetstypen med dagligrum.

Såsom i föregående avsnitt framhållits är dock ett sådant extra litet sovrum ofta önskvärt i familjer med vuxna barn. I vissa fall kan det alltså vara lämpligt att utforma lägenheten med bostadskök i stället för dagligrum, varigenom minimibostaden endast behöver ökas c:a 4 m² (c:a 1000 kr.), för att det extra sovrummet skall kunna få plats. En sådan lägenhet med bostadskök visas i *fig. 66.*

H. Vardagsrummets ändamålsenlighet i en arbetarbostad.

I det föregående ha behandlats de slutliga konsekvenserna för familjebostadens planläggning av de två första alternativa förläggningarna av matplats m. m. i förhållande till köket, nämligen (alt. 1) matplats i köket och (alt. 2) matplats i ett matrum. Det återstår här att behandla

det tredje alternativet, matplats i vardagsrummet omedelbart intill dörren till köket. En sådan lösning av matplatsen skiljer sig ju i och för sig icke från alternativet med matplats i ett matrum eller dagligrum. Med begreppet »matplats i vardagsrum» avses emellertid, att man i detta rum placerar förutom de dagfunktioner, som i föregående planlösningsexempel inrymts i dagligrummet, även de funktioner, som i sagda planlösning fått sin plats i finrummet. I ett dylikt vardagsrum beläget omedelbart intill köket skola alltså försiggå måltider samt större delen av sömnad och klädvård, barnvård och lek, sällskap och rekreation samt läs- och skrivarbete, varför rummet måste uppta en större yta än det förut diskuterade dagligrummet och utgöra lägenhetens största rum. Något hinder ur arbetsteknisk synpunkt för husmodern att ordna sitt arbete så, att det med ett minimum av transporter och spring kan fungera på detta sätt, föreligger icke. Två av de bilagda bostadsundersökningarna, Mälarstadsundersökningen och Stockholmsundersökningen (bil. 7 A och C), avse lägenheter av denna typ, något varierade ifråga om vissa detaljer i utformningen. Av dessa undersökningar framgår emellertid, att funktionsfördelningen i verkligheten icke gestaltar sig så, som man vid lägenhetsplanens utformning uppenbarligen avsett. Det är det gamla finrumsproblemet, som här framträder med oanad styrka. Det har icke givit vika ens i de fall, där hyresgästerna utsatts för en målmedveten propaganda för att utnyttja sin lägenhet på det avsedda sättet.

Någonstans i lägenheten vill familjen ha placerad en sittgrupp med klädda och stoppade möbler. Denna möbel behöver icke utgöras av den inom moderna heminredningskretsar så förkättrade finrumsmöbeln utan kan utgöras av en helt enkel och naturlig sittgrupp med möbler av bonat eller lackerat trä och mjuka stoppade sitsar. Denna sittgrupp eller detta möblemang kan ofta icke användas i familjens vardagliga hemliv. Särskilt påtagligt är detta i familjer, där de arbetande familjemedlemmarna ha ett smutsigt arbete och komma hem i nersmutsade arbetskläder. Om de komma hem på frukostrasten kan man icke begära, att de skola byta kläder. Ej heller på kvällarna är det i många fall ändamålsenligt för en industriarbetare särskilt i mindre landsortssamhällen o. dyl. att byta kläder. Efter middagsmålen har han ofta något arbete i en trädgårdstäppa eller ett potatisland att pyssla med eller sysslar han med husbehovsfiske eller slöjd av något slag, vilka sysslor samtliga bäst utföras i de vanliga arbetskläderna. I dessa fall förekommer alltså industriarbetaren mestadels arbetsklädd i sitt hem i vardagslag.

Även i de fall, då arbetet i fabriken är så smutsigt, att arbetaren byter från topp till tå i fabrikens dusch- och omklädningsrum, är han vid sin hemkomst i allmänhet icke klädd i en snygg kavajkostym. Han byter i stället på fabriken till en klädsel, som brukar kallas halvarbetskläder. Det innebär i allmänhet att kläderna icke hållas så snygga och välpres-

sade som en vanlig kavajkostym, vilket i sin tur beror på att arbetaren ofta efter slutat arbete har fritidssysselsättningar av ovannämnt slag, som icke lämpligen utövas i en felfri kostym.

När arbetet vid fabriken är föga smutsigt och endast fordrar påtagandet av ett blåställ eller andra överdragskläder, går arbetaren likaledes klädd i dessa s. k. halvarbetskläder. Halvarbetskläderna ha alltså ofta, t. ex. i verkstadsindustrien, oljefläckar, som trängt igenom blåstället eller äro de fläckade av arbetarens fritidssysselsättning med slöjd, trädgårdsarbete, fiske eller dylikt.

Iförd sina arbetskläder eller halvarbetskläder kan alltså arbetaren icke slå sig ned i sittgruppens stoppade möbler utan risk att sätta fläckar på tyget. Han sätter sig därför på matplatsens ostoppade trästolar eller på kökssoffan, som oftast är ostoppad eller har ett lätt avtagbart tvättbart överdrag.

Till vardagsrummets funktioner i denna lägenhetstyp hör även, såsom ovan framhållits, att det skall rymma en del barnvård och lek, nämligen den som icke kan försiggå i barnens sovrum, och alltså främst utövas av barn, vilka ännu äro så små, att de kräva husmoderns ständiga tillsyn. Var och en vet hur svårt det är att hålla ett rum snyggt, när småbarn leka däri. Dukar, vaser, prydnadssaker och böcker bli bannlysta. Husfaderns skriverier och husmoderns räkenskaper måste väl undanstoppas och inlåsas för att ej råka på avvägar. Särskilt i landsortssamhällen, där gatuhållningen icke är så förstklassig som i städerna, äro barnen ofta smutsiga om fötterna, när de komma utifrån och skola fortsätta sin lek i vardagsrummet. De vilja sedan klättra upp på de stoppade möblerna och klänga på dem, varvid de lätt åstadkomma fläckar och repor. I Mälarstads- och Stockholmsundersökningarna påträffades många drastiska exempel på hur husmödrarna försökte råda bot på dessa missförhållanden. Trasmattor utmärkte gränsen för det område i vardagsrummet, vilket fick beträdas av barnen, matbordets enkla stolar uppsattes såsom en barriär framför sittgruppens möbler för att småbarnen ej skulle kunna klättra upp i dem o. s. v. I den av Stockholmundersökningen berörda lägenhetstypen hade man i flertalet fall försökt klara situationen genom att placera »finrumsmöblerna» i det stora sovrummet och alltså dit förlägga de sällskaps- och rekreationsfunktioner, för vilka denna möbelgrupp är avsedd. Ofta rymdes emellertid icke möblemanget i det 12 m² stora sovrummet, utan delar därav fingo lämnas kvar i vardagsrummet. Resultatet blev ungefär ett och ett halvt finrum. I Mälarstadsundersökningen hade sovrummets sängplatser gjorts fasta för att förhindra att detta rum nyttjades som finrum. Resultatet härav synes enligt bostadsundersökningen ha blivit att sovfunktionerna äro väl tillgodosedda och i allmänhet lämpligt fördelade inom lägenheten, medan däremot dagfunktionerna icke kunnat erhålla en lämplig gruppering. Vardagsrummet

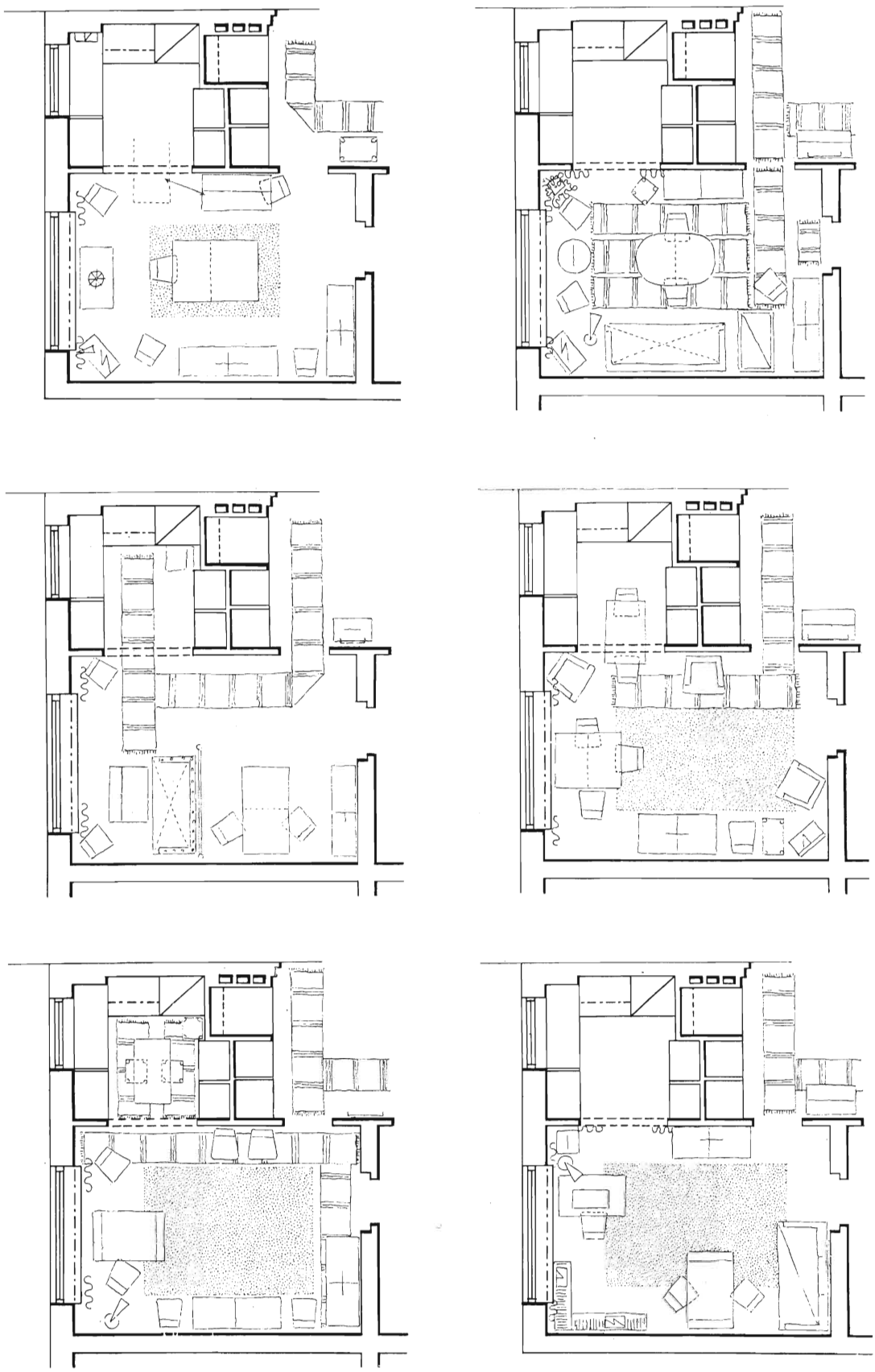

Fig. 67. Typiska kök—vardagsrum ur Stockholmsundersökningen (bil. 7 C). Skala 1 : 100.

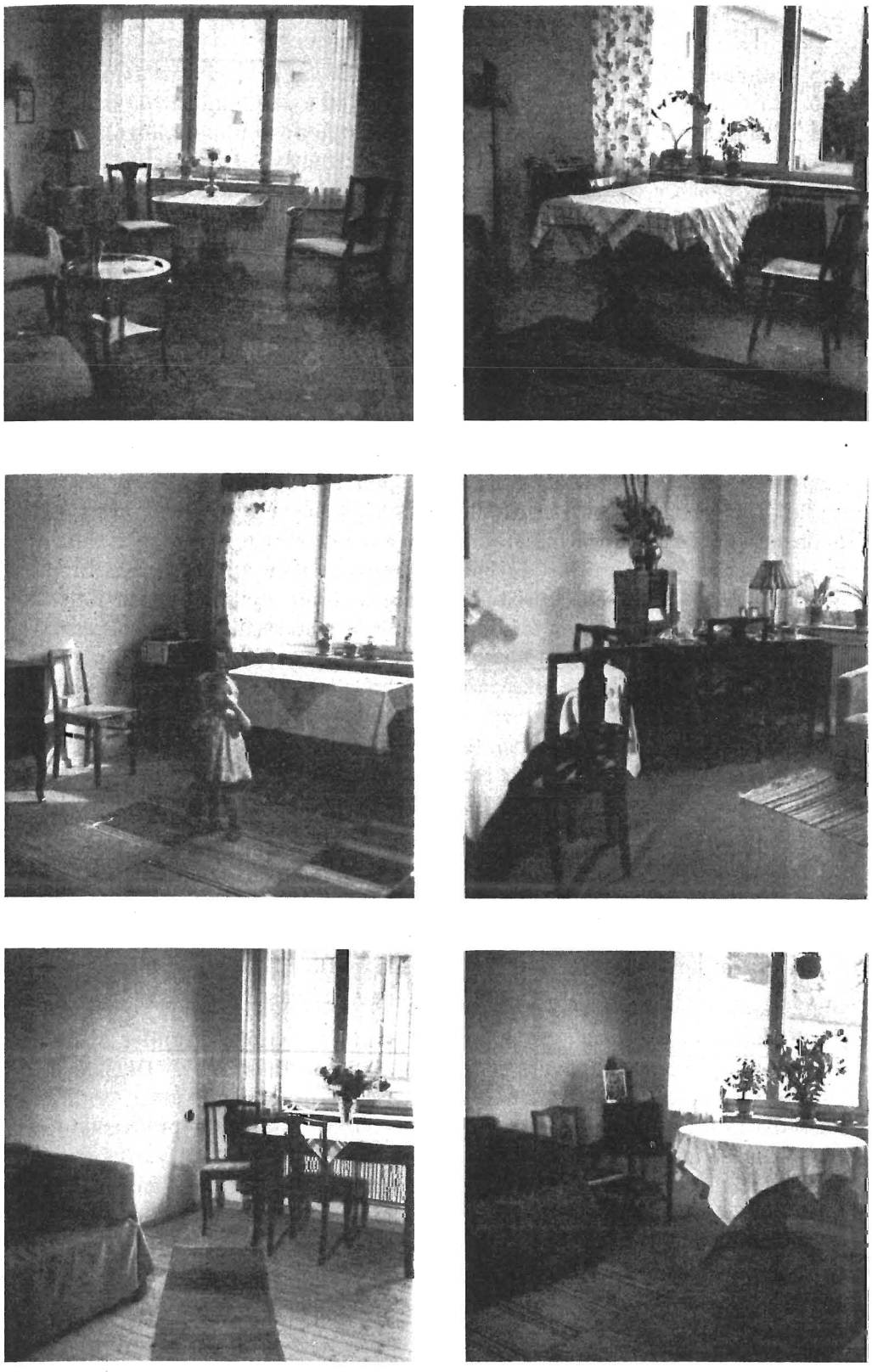

Fig. 68. Interiörer från sex vardagsrum ur Stockholmsundersökningen.

har i allmänhet gjorts till finrum och måltiderna intas i vardagslag vid det minimala fällbordet i köket, ursprungligen avsett endast för strömål. Dit förlägges också en del sömnadsarbete (strumpstoppning, lagning och dylikt). Barnvård och lek samt det mesta av sömnad och klädvård utföres huvudsakligen i sovrummet. Husmoderns sysslor äro alltså fördelade på köket (c:a 35 tim. pr vecka) och sovrummet (c:a 28 tim. pr vecka), medan hennes arbete i vardagsrummet, som skiljer dessa rum åt inskränker sig till morgonstädning (c:a 3 tim. pr vecka). Med denna funktionsfördelning mellan rummen ter sig rummens inbördes förläggning och dimensionering mindre ändamålsenlig.

Vardagsrummet synes alltså i verkligheten icke bli utnyttjat för alla de funktioner man vid projekterandet avsett det för. Endast de grenar av dagfunktionerna sällskap och rekreation samt läs- och skrivarbete, som i föregående planlösningstyp förlagts till finrummet, bli i regel förlagda till vardagsrummet, varför detta rätteligen borde benämnas finrum. I de fall, där planlösningen med våld tvingar de boende att, såsom i Stockholmsundersökningen, åtminstone intaga måltiderna i vardagsrummet, uppstå svåra problem för de boende, som de icke kunna bemästra på ett förnuftigt sätt. Den brist på överensstämmelse i funktionsfördelningen inom Stockholmsundersökningens lägenheter samt den stora variation och osäkerhet, som präglade möbleringen, ger ett bestämt intryck av att denna planlösning icke passat de boendes levnadsvanor. Med stöd av erfarenheterna från bostadsundersökningarna kan man med stor säkerhet påstå att arbetarbostäder på 2 à 3 rum och kök, med eller utan matplats i köket och med gängse rumsfördelning i övrigt (vardagsrum och sovrum), i regel icke bli utnyttjade såsom från början tänkts utan på ett annat sätt, som bättre ansluter sig till familjernas verkliga behov, men mycket dåligt passar ihop med lägenhetens rumsfördelning. Se *fig. 67* och *68* samt Mälarstads- och Stockholmsundersökningarna i bil. 7.

I. Nuvarande bostadsvanor och bostadsplaner passa ej ihop. Skola vanorna eller planerna ändras?

Det kan ifrågasättas, om det är riktigt att vid projekterandet av nya lägenhetstyper låta sig påverkas av nuvarande bostadsvanor. Det kanske i stället vore riktigare att med en målmedveten propaganda söka förändra bostadsvanorna till det som man tycker borde vara mera praktiskt och riktigt. Det anses ofta, att man bör propagera för det stora vardagsrummets riktiga användning och söka få bort det s. k. finrummet.

Det är givet, att finrummet i dess ursprungliga form icke är lämpligt i en modern arbetarbostad. Den gamla typen av finrum utgjordes i allmänhet av ett vintertid oeldat rum med paradmöbler och allehanda vidlyftiga utensilier, som husmodern icke kunde hinna städa dagligen och

det användes därför endast vid större festligheter några gånger om året. Sovplatser i detta rum voro otänkbara. Den form av finrum, som i den föreslagna lägenhetstypen med dagligrum avses, är emellertid ett uppvärmt rum, som nattetid utan större olägenhet kan utnyttjas för en à två sovplatser och som om dagen kan utnyttjas för ett läs- eller skrivarbete, som icke utföres i smutsiga arbetskläder. Dessutom kan det utnyttjas när som helst på kvällar och helgdagar för att ta emot s. k. finfrämmande. Skulle man nu propagera för att dessa funktioner, alltså söndagsumgänget och ifrågavarande art av läs- och skrivarbete förlades till samma rum, där största delen av barnvård och lek, sömnad och klädvård samt vardagsumgänge m. m. har sin plats, uppstå de svårigheter som i det föregående beskrivits. Den slutliga konsekvensen av ett strikt genomförande av denna funktionsfördelning bleve antingen, att husmodern fick ett mycket betungande arbete med att ständigt städa och återställa föremål i vardagsrummet, passa på barnen, byta och tvätta överdrag över de stoppade möblerna m. m.[1], eller att stoppade och polerade möbler, vissa prydnadssaker m. m. icke finge förekomma i hemmet. Att förta en familj möjligheten att i sitt hem sitta i en stoppad stol eller ha trevnad av en polerad möbel, som avbrott mot den med tiden ofta kantstötta oljemålningen på köksmöblerna, torde icke vara någon mening i. Det vill alltså synas som om de bostadsvanor, vilka här tagits till utgångspunkt för resonemanget, i grund och botten äro mycket välgrundade. De äro i sina huvuddrag icke byggda på slentrian och vanföreställningar utan grunda sig på klara behov och praktisk nödvändighet och måste därför antas komma att bestå i framtiden, så länge de rent tekniska förutsättningarna i huvudsak äro desamma.

Detta skulle tyda på att övervägande flertalet av de bostadsplaner på 2 à 3 rum och kök, som producerats under senare år, skulle vara olämpliga som arbetarbostäder. Man behöver emellertid icke uttrycka saken så skarpt. Det finnes givetvis fall, särskilt i städerna, där arbetsförhållanden och familjetyp äro sådana, att det verkligen är möjligt för husmodern att bedriva hemsysslor och vardagsumgänge i ett vardagsrum utan att detta därigenom behöver bli oanvändbart för finfrämmande eller de vuxnas läs- och skrivarbete. Det kan även tänkas att genom en rationalisering av köksarbetet med halvfabrikat och rikhaltig maskinell utrustning, som redan nu förekommer i amerikanska medelklasshem, husmoderns arbetstid i köket kan nedbringas högst betydligt, varigenom det blir lättare för henne att förlägga övriga hemsysslor i vardagsrummet, skilt från köket. Med hänsyn till nuvarande bostadsstandard och bostadsvanor här i landet synes det emellertid ännu vara en lång väg till en sådan arbetsfördelning.

[1] En mindre ambitiös husmor komme antagligen att ge upp denna ojämna kamp och låta rummet mer eller mindre förfalla, varigenom familjen komme att sakna ett trevligt och snyggt rum. Bara medvetandet härom torde ofta vara tillräckligt för att sänka familjens standard.

Mycket synes därför tala för, att vid sidan av de planlösningar, som hittills varit brukliga, det även bör finnas en plantyp med dagligrum och minimikök eller bostadskök. I landsortssamhällen och på landsbygden med en mindre välordnad gatuhållning än i städerna samt med de fritidssysselsättningar i det fria eller i vedbod och verkstad, som där förekomma, synes denna planlösningstyp böra ha företräde framför den nu vanliga lösningen med litet kök och stort vardagsrum.

I själva verket ligger planlösningstypen med dagligrum utanför ett minimikök helt i linje med den tendens bland planlösningar för smålägenheter, som kunnat iakttagas här i landet under senare år. Tendensen har inneburit, att matplatsen skilts från köket och så småningom utbildats till ett allt större rum. Detta rum har ofta givits ett centralt läge i planen så att man därifrån lätt når lägenhetens övriga rum. Genom att man

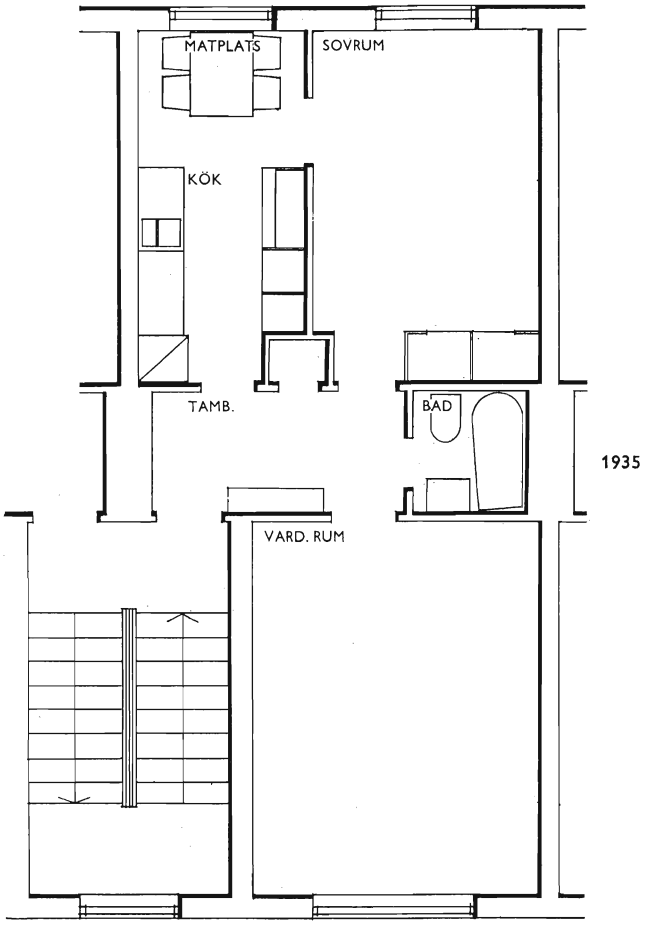
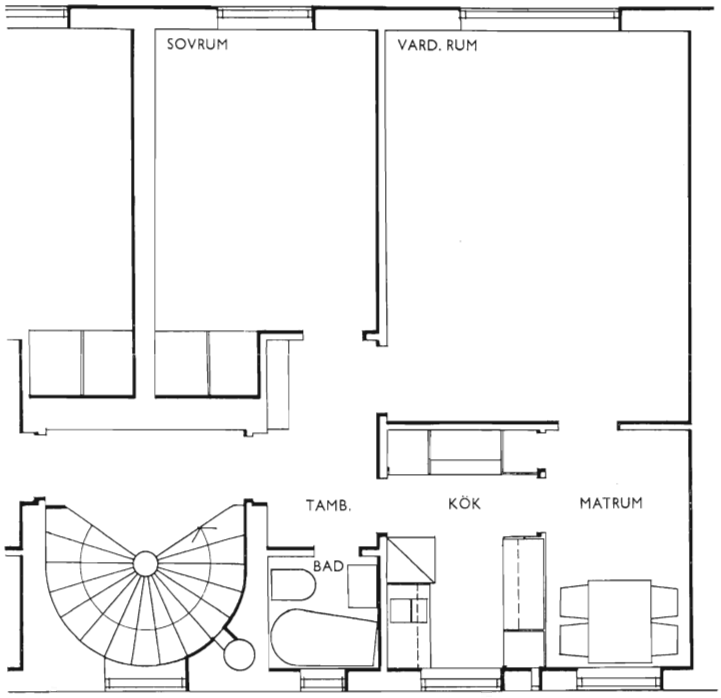

Fig. 69. Utvecklingstendensen under senare år av planlösningar med enskild matplats. Skala 1 : 100.

SOVRUM
VARD. RUM
1939
TAMB.
KÖK
MATRUM
BAD

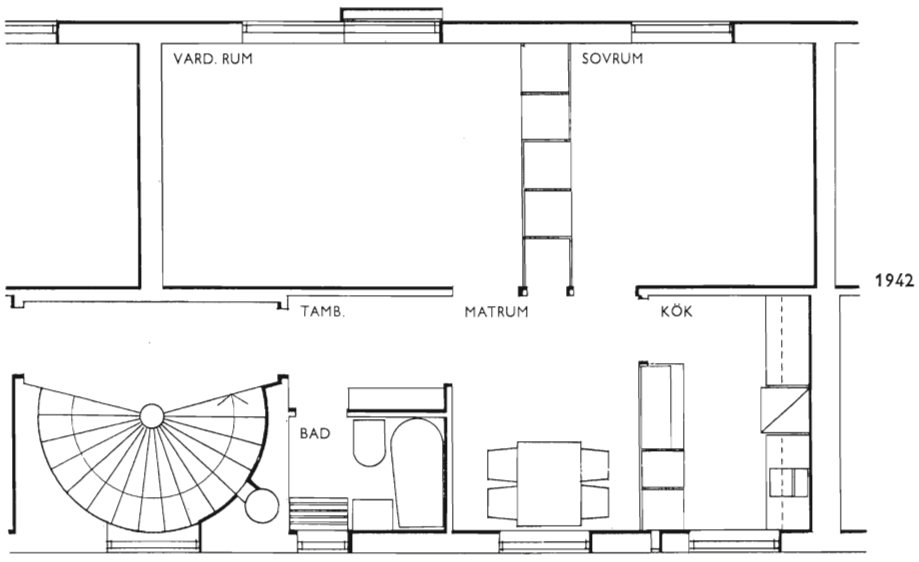

VARD. RUM
SOVRUM
1942
TAMB.
MATRUM
KÖK
BAD

Fig. 69 (forts.).

accepterat matrummet—dagligrummet som ett genomgångsrum ha öppnats helt nya möjligheter till konstruktivt enkla och hushållstekniskt praktiska planlösningar. Särskilt Stockholm stads bostadstävling 1940 uppvisade ett flertal lösningar av denna typ. *Fig. 69* illustrerar denna utvecklingstendens.

J. Minimibostadens rymlighet.

Den i det föregående framdeducerade planlösningstypen med dagligrum innebär för en normalfamilj med tre barn en *minimilösning* såväl beträffande rumsantal som rumsstorlek och såväl beträffande bostadens dagfunktioner som sovfunktioner. Det är icke önskvärt att denna minimistandard läggs som norm för arbetarnas bostadsstandard, men man bör å andra sidan i första hand se till att standarden i allmänhet icke ligger *under* den här preciserade minimistandarden. När det villkoret är uppfyllt bör man sträva efter större rymlighet genom att öka ut minimibostaden.

Minimilägenhetens rumsenheter ha dimensionerats så strikt som möjligt efter sina funktioners utrymmesbehov. Tillsammans bilda de en nettovåningsyta på c:a 57 m². Det största utrymmet, finrummet, är endast c:a 14 m² stort. Man brukar fordra, att åtminstone ett av rummen i en lägenhet verkligen skall kunna kallas stort. Statens byggnadslånebyrå kräver sålunda, att vardagsrummet i en familjebostad skall vara c:a 18 m². Det är givetvis önskvärt att ett sådant större rum, som skänker ett intryck av rymlighet åt bostaden, kunde åstadkommas även i den minimibostad, som här diskuteras. Ur byggnadsteknisk och hushållsteknisk synpunkt föreligger ej heller något hinder härför. Det är helt och hållet en ekonomisk fråga. Den ökning med 4 m², som här skulle erfordras för att finrummet skulle uppnå 18 m², torde fördyra huset med cirka 1000 kr. vid nuvarande byggnadskostnader. Det kan emellertid ifrågasättas, om denna ökning av rymligheten bör läggas på finrummet, där den minst kommer till vardaglig användning. Det kan synas riktigare att lägga ökningen på dagligrummet. Emellertid finns det en naturlig strävan att använda det största rummet som finrum. När man får främmande och alltså är ett större antal personer än i vardagslag, förefaller det ju ologiskt att gå in i ett mindre rum än man i vardagslag använder. I Norrlandsundersökningen har t. ex. det större av de två sovrummen möblerats som finrum, trots att det saknar den direkta ingång från tamburen, som man gärna vill ha till ett finrum, och som det mindre sovrummet äger. Dimensionerna på de båda rummen voro 16,6 respektive 14,7 m². I Stockholmsundersökningen kan påvisas, hur familjerna trots det opraktiska däri sökt anordna finrum i vardagsrummet, troligen därför att detta rum är det största i lägenheten. Man synes därför aldrig böra göra dagligrummet till det största rummet i lägenheten, och det bör i varje fall icke

göras större än finrummet. Det torde bara behövas en eller ett par kvadratmeters skillnad mellan rummens storlek till förmån för finrummet för att det hela skall fungera planenligt. En önskvärd ökning av utrymmena i minimibostaden synes därför böra fördelas jämnt på samtliga tre rum. Den inbördes storleksrelationen mellan rummen, som minimiplanen upptar, bör icke nämnvärt rubbas.

Ökningen av minimibostadens rumsytor bör emellertid icke göras hur stor som helst. En ökning med c:a 20 %, alltså finrummet från 14 till 18 och dagligrummet och sovrummet vardera från 12 till c:a 14 m² torde som regel betyda en förbättring av bostaden. En ökning därutöver av minimibostadens rymlighet synes i första hand icke böra läggas på rumsstorlekarna utan på rumsantalet. En ökning av nettovåningsytan med över 8 m² ger ju möjlighet till ett sovrum extra. (Se sid. 180 f.)

Det mera känslomässiga kravet på rymlighet, som man vill ställa på en bostad, är icke så starkt framträdande vid en friliggande villa eller en radhusbebyggelse, där man icke har grannfamiljen så tätt inpå sig — över, under eller vid sidan av bostaden. Vid dessa hustyper hör ju till bostaden ett fritt trädgårdsutrymme, som i viss mån motverkar känslan av instängdhet. I villor och radhus, samt även i flervåningshus med husbredden ej över 10 m, kan en viss rymlighetskänsla skapas, om planlösningen utformas på sådant sätt, att två rum, t. ex. dagligrum och sovrum, ligga vid motsatta fasader, men gränsa intill varandra, så att man genom en dörr mellan rummen kan se ut åt två håll. I flervåningshus, framför allt vid våningsantal över tre och då husbredderna äro så djupa att lägenheterna ej kunna göras genomgående, blir dock kravet på att åtminstone ett rum i lägenheten skänker känsla av rymlighet, mera framträdande.

Känslan av rymlighet beror dock icke endast på rummets storlek utan även på hur mycket möbler man plockar in i rummet. Om man därför, som här förutsatts, inreder klädkamrarna med särskilda hyllor och andra förvaringsutrymmen för underkläder, linne och dylikt, bli lösa förvaringsmöbler i stor utsträckning onödiga och man kan i lägenheten skapa den behövliga känslan av rymd genom sparsam möblering.

I det här framförda förslaget till minimibostad uppta dagligrum och kök tillsammans en yta på minst 18 m². Särskilt om de ha fönster efter samma fasad skulle de tillsammans kunna göra intryck av rymlighet, om öppningen mellan rummen vore så stor, att man erhölle förnimmelsen av att befinna sig i ett enda rum. Fördelen av att avskilja köket från matrummet med en vägg och en dörr är emellertid ur andra synpunkter så stor, att man hellre bör avstå från den rymlighet, som en stor öppning erbjuder. Framför allt kan matrummet användas som sovplats om natten (se sid. 163). Man utestänger dessutom insyn från matrummet till kokvrån och förhindrar i mesta möjliga mån matos från kokvrån att inträngа i matrummet. Sistnämnda olägenhet torde dock icke helt kunna und-

vikas, emedan husmoderns arbete fordrar att dörren långa stunder står öppen. Ett effektivt matosutsug från kokvrån kan icke åstadkommas utan en speciell fläktanordning i köket. (En tillräckligt billig och effektiv sådan fläkt finns f. n. icke i marknaden men synes vara möjlig att framställa för c:a 150 kronor.) Det andra ändamålet med väggen, nämligen att utestänga insynen i ett stökigt kök från matrummet, är av större betydelse. I de fall t. ex., där frukostmålet intas av familjen gemensamt vid 11-tiden på dagen, är köksutrymmet efter måltiden belamrat med fat och grytor samt odiskat porslin. Det kan emellertid ofta vara ur arbetsteknisk synpunkt lämpligt att husmodern icke direkt tar itu med att röja upp i köket. Hon kanske i stället vid denna tidpunkt går ut för att göra uppköp, städar i sovrummen eller dylikt och spar köksarbetet till senare på dagen, när tillredningen av middagsmålet skall börja. Hon kan då stänga igen om högarna med odiskade grytor och porslin. Samtidigt som middagsmaten kokar kan hon sedan röja upp i köket, varigenom hon bättre utnyttjar sin tid genom ett kontinuerligt arbete vid samma arbetsplats. En annan fördel är att husmodern kan taga emot ett tillfälligt besök och bjuda på kaffe i dagligrummet oberoende av hur det ser ut i köket.

I Norrlandsundersökningen, där möjlighet att avstänga köket från dagligrummet fanns, förklarade sig samtliga familjer utom en nöjda med denna anordning, varvid de till och med använde uttryck som »idealiskt, bästa av alltsammans» o. s. v. På en direkt fråga förklarade de, att de absolut icke ville avstå från möjligheten att kunna stänga öppningen mellan köket och dagligrummet med en dörr. I Stockholmsundersökningen däremot, där sådan dörr saknades, förklarade sig 49 av 50 undersökta familjer önska att köket hade varit avskilt med en dörr från det utanför liggande vardagsrummet. I Mälarstadsundersökningen, där också kokvrån utförts avskild från vardagsrummet, hade dörren försetts med fönsterglas för att möjliggöra insyn från kök till vardagsrum. Detta generade icke de boende, vilket emellertid torde få tillskrivas den omständigheten att vardagsrummet användes som finrum och vardagsumgänget alltså helt förlades till kök eller sovrum.

I minimibostaden bör dörren mellan kokvrå och dagligrum utföras som skjutdörr för att ej i uppslaget läge ta för stor plats i anspråk. Detta är särskilt önskvärt, emedan dörren bör vara bredare än vanligt (c:a 1 m) för att tillräckligt god kontakt mellan utrymmena skall kunna ernås.

K. Minimibostadens utökning med flera sovrum.

Om man finner det ekonomiskt möjligt att öka minimibostadens utrymme med mer än 20 % bör detta utrymme som förut nämnts i första hand utnyttjas till ett ytterligare rum. En sådan bostad med kök, dag-

ligrum, finrum och *två* sovrum bör alltjämt med fördel kunna lösas i ett plan. Husmoderns arbete splittras nämligen på ett oekonomiskt sätt om kök, dagligrum och finrum förläggas till bottenvåningen och de två sovrummen förläggas till en vindsvåning. Det torde vara mycket svårt för en ensam husmor att sköta ett spädbarn eller ett koltbarn, som sover middag på dagen, om hon icke har tillgång till ett sovrum i samma plan som köket och dagligrummet. Man måste därför även betrakta minimibostaden på kök, dagligrum, finrum och ett sovrum såsom minimistorlek för bottenvåningen i en tvåplanslägenhet.

a. Det »växande» huset.

Om man ovanpå en sådan bottenvåning vill söka inreda sovrum i nästa våning i en villa, kan en sådan sovrumsvåning icke uppta hela våningsytan 1 tr. upp (c:a 58 m²). Det skulle i så fall betyda 4 sovrum + toalettrum m. m. Så många sovrum har en arbetarfamilj sällan behov av eller råd till, och det skulle även bli svårt för husmodern att hinna städa ett så stort hus. Ett eller två extra sovrum i andra våningen torde vara det vanligaste behovet. Därför utbygges övervåningen i regel ej till en fullständig våning, utan det räcker med att utbilda den som en vindsvåning, där två rum kunna inredas på gavlarna. Bostaden blir på så sätt försedd med tre sovrum, ett i bottenvåningen och två en trappa upp. En sådan egnahemsbostad har ur flera synpunkter vissa fördelar. För det första erbjuder ett sovrum på vinden en ostörd sovplats för skiftesarbetaren. För det andra kunna vindsrummen inredas i efterhand, sedan huset blivit färdigt och en tid bebotts av sin innehavare. Anordningen med vindsrum är i själva verket den enda typ av »växande» hus, som visat sig fungera i praktiken. I sådana hus kunna tillskottsrum skapas för en ganska ringa kostnad. Arbetet inskränker sig huvudsakligen till värmeisolerings- och ytbehandlingsarbeten, som i allmänhet kunna utföras av villaägaren själv för c:a 700 kr., vartill kommer installation av värme, sanitet och elektricitet för c:a 200 kr. Ökningen i den första byggnadskostnaden för att huset förses med en hög vindsvåning, som kan inredas, och med en trappa dit upp rör sig om c:a 500 kr. Det bör dock betonas, att till ett eller två sovrum på vinden måste även höra ett tvättrum. Särskilt viktigt är detta i de fall där ett eller båda vindsrummen uthyras.

b. Minskning och ökning av bostaden genom uthyrning.

Ett sätt att förändra bostadens storlek och årskostnad efter växlande behov, vilket ofta användes, är att uthyra rum, som ej nödvändigt behövas för eget behov. Om planlösningen är sådan att uthyrandet kan ske, utan att den inneboende behöver göra intrång i den återstående familjebostaden (passera ett rum, använda samma toalettrum), synes även detta sätt att variera bostaden efter sitt behov kunna accepteras.

Ett inneboendesystem, som ej framtvingas av ekonomisk nöd och åstadkommer trångboddhet, kan icke betraktas såsom en social olämplighet. För att hålla denna möjlighet öppen böra de sovrum, som tilläggas minimibostaden, planeras på sådant sätt att uthyrning möjliggöres. I de fall, där minimibostaden utökas genom inredning av vindsrum, blir det ingen olägenhet av att ett eller båda vindsrummen hyras ut. Om ökningen sker i form av ett extra sovrum i samma plan som den övriga bostaden, bör även ett särskilt toalettrum till detta rum finnas eller kunna inredas. När de äldsta barnen växt upp och börja få egna inkomster, kunna de i hemmet skaffa sig det egna utrymme, de så ofta önska, genom att hyra uthyrningsrummen av föräldrarna.

L. Minimibostaden i jämförelse med nuvarande bostadsstandard i Sverige och utlandet.

En familjebostad enligt här framlagda teorier skulle alltså bestå av kök + dagligrum (eller bostadskök) + finrum + 1—3 sovrum + bad- eller tvättrum, garderober, linneskåp, städskåp, torkgarderob för arbetskläder och utrymme för smutskläder och diverse. I jämförelse med de enkelt inredda 1 rum och kökslägenheter, som för närvarande utgöra majoriteten av industriarbetarnas bostäder, förefaller övergången till en sådan bostad vara ett stort hopp, som icke bara ur ekonomisk synpunkt måste bli svårt att företaga. Ser man emellertid på lägenhetsytan, blir skillnaden icke så stor. Nettovåningsytan på de gamla 1 rum och kökslägenheterna rör sig i allmänhet om c:a 50 m². Särskilt i norra Sverige äro lägenhetsytorna stora, ända upp till 60 m². Nettovåningsytorna på de här föreslagna lägenheterna med dagligrum äro:

kök,	dagligrum,	finrum	+ 1	sovrum	57 m²
»	»	»	+ 2	»	66 m²
»	»	»	+ 3	»	76 m²

Minimibostaden på 57 m² betyder ur rymlighetssynpunkt icke något större hopp från nuvarande standard (c:a 10 % ökning). Det är främst lägenhetens utrustning och inredning, som förändrats. Att sedan de större typerna med två och tre sovrum betyda en avsevärd ökning från nuvarande utrymmesstandard är ju ofrånkomligt. I jämförelse med t. ex. dansk och engelsk rymlighetsstandard ter sig den här förordade minimibostadens rumsantal icke överdriven. Se fig. 10 i kap. 1, sid. 21.

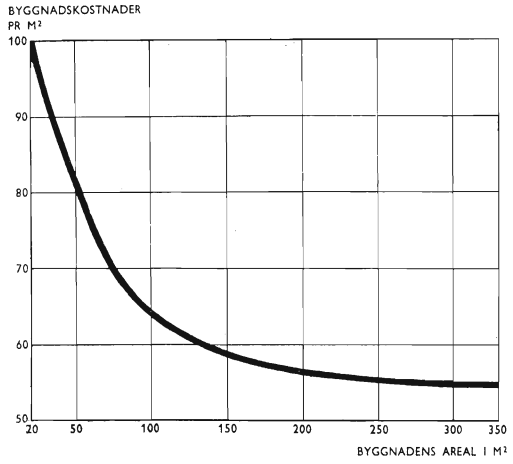
Ur kostnadssynpunkt är emellertid skillnaden mellan nuvarande standard och den här förordade avsevärd. Vill man skaffa utrymme åt alla de funktioner, som måste rymmas i en familjebostad, går det ej — som redogörelsen för de olika funktionernas utrymmesbehov visat — att

minska på bostaden ytterligare. Kostnadsproblemet kan därför icke lösas genom att klämma på ytorna utan måste angripas ur produktionssynpunkt. (Se kap. 9.) Beträffande enfamiljshuset äro f. ö. besparingsmöjligheterna genom att minska på lägenhetsytan ytterst begränsade, emedan de väsentligaste kostnadsposterna i ett sådant hus, nämligen byggnadskostnaderna för grund, ytterväggar, bjälklag och yttertak, blir större pr m² ju mindre huset blir.[1]

M. Minimibostadens rumsfördelning i jämförelse med utländska erfarenheter.

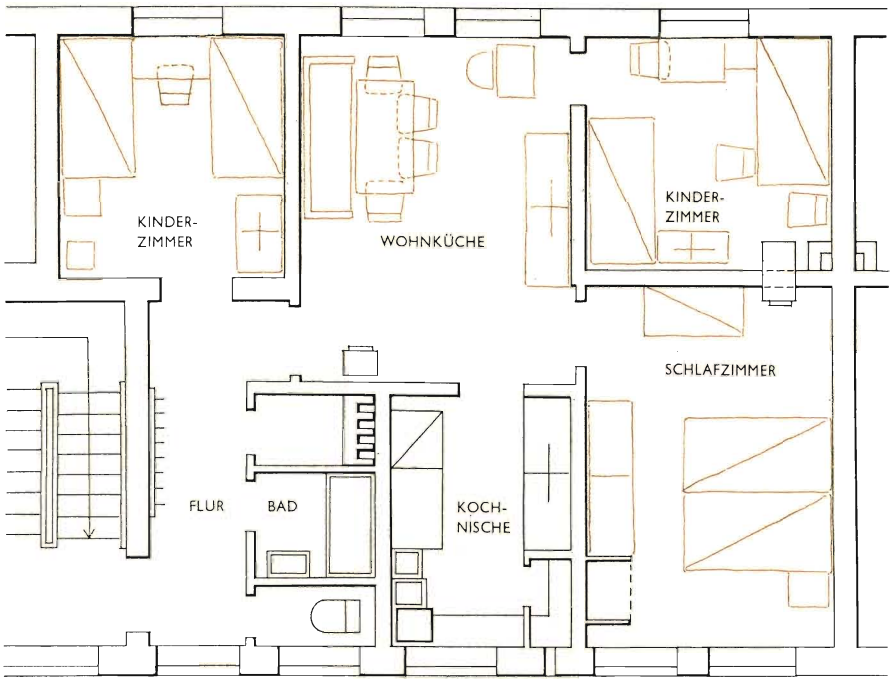
Utvecklingen av arbetarklassens bostadsstandard och bostadsvanor i England bildar en mycket intressant parallell till den funktionsfördelning mellan rummen och den uppdelning av bostaden i dagligrum, finrum etc., som här på teoretisk väg uppkonstruerats. I England har arbetarbostaden ursprungligen utgjorts av följande rum: Ett bostadskök (kitchen, även kallat living-room), i vilket matlagning, måltider, sömnad och klädvård, vardagsumgänge, barnvård och lek försiggingo, ett mindre grovkök (scullery), till vilket diskning, rensning, tvätt och bad voro förlagda samt vidare ett vardagsrum (vanligen kallat parlour) som utnyttjades som finrum. Slutligen hörde till bostaden oftast tre sovrum, i allmänhet belägna en trappa upp i det radhus, vari dylika arbetarbostäder i allmänhet voro inrymda. Under mellankrigstidens livaktiga kommunala bostadspolitik i England ha fåfänga försök gjorts av arkitekter och bostadspolitiker att förmå familjerna att leva sitt vardagsliv i vardagsrummet och i köket endast utföra matlagning och disk samt möjligen

[1] Belysande i detta avseende är en undersökning av dr. Ole Gripenberg, Finska Statens Tekniska Forskningsanstalt, Helsingfors, vars resultat sammanfattats i nedanstående diagram. Diagrammet visar att först vid ytor på c:a 200 m² en besparing av våningsytan ger en fullt motsvarande effekt i byggnadskostnader.

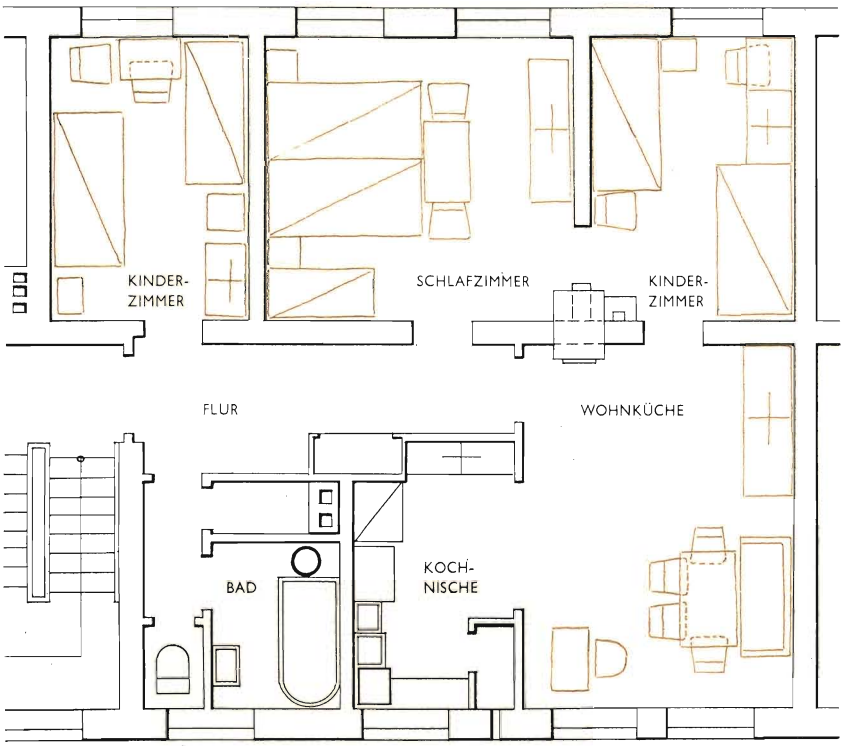

Relativa förskjutningar av byggnadskostnaden pr m² för enkla bostadshus av trä med olika areal.

Diagrammet visar att om man minskar ytan av ett hus, som är 75 m² och kostar 70 kostnadsenheter pr m², alltså 5 250 kostnadsenheter totalt, till 50 m² så minskas totala byggnadskostnaden för huset endast till 4 100 kostnadsenheter, emedan kostnaden pr m² stiger från 70 till 82 kostnadsenheter. En minskning av bostadsytan med 33 % motsvaras alltså av en kostnadsminskning på endast 22 %.

Wohnküche ...
Schlafzimmer ..
Kinderzimmer .
Flur .....
Bad, W. C. ....
Abstellräume ..

Wohnküche ...
Schlafzimmer ..
Kinderzimmer .
Flur .....
Bad, W. C. ....
Abstellräume ..

Fig. 70. Typritningar för tyska arbetarbostäder efter kriget enligt en statlig förordning 15 november 1940. Nettovåningsyta c:a 80 m². Skala 1: 100.

inta sina måltider. Man har så att säga försökt slå ihop köket och grovköket och dimensionerat och utrustat köket därefter samt ansett att måltider och övrigt vardagsumgänge skulle försvinna ut i vardagsrummet. En i mars 1943 publicerad bostadsvaneundersökning, utförd av The Advertising Service Guild[1], konstaterar på grundval av ett mycket vederhäftigt material hur denna strävan att omskapa bostadsvanorna totalt misslyckats. Med stor skärpa fastslås med ledning av utredningsresultatet att en arbetarbostad skall bestå av ett kök för matlagning och disk (kitchenette eller scullery), ett dagligrum för måltider och vardagsumgänge samt husliga sysslor (living-room eller kitchen) samt ett finrum för söndagsumgänget (parlour »for best») samt dessutom tre sovrum.[2] Man har alltså i England genom att jämföra erfarenheter från bostadsvaneundersökningar med ett arbetstekniskt betraktelsesätt på hemarbetet kommit fram till precis samma bostadstyp, som här förordas. Då utgångspunkten i England varit en bostad av helt annan konstruktion och storleksordning än den svenska arbetarbostaden men man trots detta kommit till samma resultat, som här framlagts för de svenska förhållandena, bör detta kunna tolkas såsom ett bestyrkande av det förda resonemangets riktighet.

I Tyskland förefanns i början av kriget ett stort intresse för bostadsfrågan och arbetarnas bostadsförhållanden. Därefter synes visserligen detta bostadsprogram ha fått skjutas något åt sidan och den vidare utvecklingen därav har icke kunnat följas. I en statlig kungörelse av den 15 november 1940 bestämdes att den tyska arbetarbostaden efter kriget skulle bestå av ett bostadskök med kokvrå (Wohnküche med Kochnische) och 2—4 sovrum samt duschrum med avskilt w.c. Samtidigt publicerades vissa typer av planlösningar, av vilka två avbildas i *fig. 70*. Det är av intresse att konstatera, att det bostadskök med kokvrå, som de framlagda planlösningarna visa, är identiskt med den här förordade typen kök och dagligrum. Något finrum förutser dock icke dessa planlösningar. Det är svårt att avgöra om detta beror på att den tyska arbetarklassens bostadsvanor icke skulle äga något behov av ett finrum eller om orsaken är att man icke känt till eller i varje fall underskattat arbetarklassens behov av ett sådant rum.

N. Exempel på planlösningar till familjebostäder av olika storlek och typ.

På följande sidor (*fig. 71—87*) visas en serie exempel på planlösningar av familjebostäder med 1—4 sovrum dels av den här förordade typen med kök-dagligrum eller bostadskök + finrum, dels av den för närvarande

[1] People's Homes, London 1943.
[2] Se sid. 102 i People's Homes.

vanligaste plantypen med kök (med eller utan matplats eller matrum) + vardagsrum. Lägenheterna ha uppsatts efter sin nettovåningsyta och man finner hur de här förordade nya typerna så att säga passa in sig i den äldre typen med vardagsrum. För villor lämnas exempel på samtliga plantyper, för radhus och flerfamiljshus endast på en del. Man får alltså följande tablå:

Tablå över lägenhetstyper enl. fig. 71—87.

Fig.	Lägenhetstyp	Rums-ytor	Netto-vån.-yta	Kök	Mat-rum	Dag-lig-rum	Var-dags-rum	Fin-rum	Sov-rum	Sov-rum	Sov-rum	Tambur, hall, bad-rum, gar-derober inner-väggar
	Villor.											
71	2 r+k utan matplats..	36,5	47,7	6,6	—	—	17,9	—	12,0	—	—	11,2
72	2 r+k med »	39,2	51,6	9,0	—	—	18,2	—	12,0	—	—	12,4
73	2 r+k » matrum ..	41,6	52,4	5,3	6,2	—	17,9	—	12,2	—	—	10,8
74	3 r+k utan matplats..	42,1	58,6	6,1	—	—	17,5	—	11,6	6,9	—	16,5
75	2 r+bostadskök	42,4	55,0	16,2	—	—	—	14,0	12,2	—	—	12,6
76	2 r+k med dagligrum .	45,3	61,3	6,1	—	11,8	—	15,4	12,0	—	—	16,0
77	3 r+k » matplats ..	46,7	63,3	9,9	—	—	17,5	—	12,3	7,0	—	16,6
78	3 r+k » matrum ...	52,7	66,0	6,7	7,4	—	19,1	—	12,2	7,3	—	13,3
79	3 r+k » dagligrum .	52,7	67,3	6,2	—	11,9	—	15,4	12,2	7,0	—	14,6
80	4 r+k » » .	63,8	89,3	6,1	—	11,8	—	15,4	12,0	10,6	7,9	25,5
	Radhus.											
81	2 r+k med matrum...	43,3	54,8	6,0	6,9	—	18,3	—	12,1	—	—	11,5
82	2 r+k » dagligrum .	44,2	54,9	6,2	—	11,9	—	14,0	12,1	—	—	10,7
83	3 r+k » » .	51,6	63,5	6,3	—	12,0	—	14,4	11,9	7,0	—	11,9
	Flerfamiljshus.											
84	2 r+bostadskök	41,9	51,8	15,9	—	—	—	13,9	12,1	—	—	9,9
85	2 r+k med dagligrum.	44,9	57,1	6,3	—	12,0	—	14,6	12,0	—	—	12,2
86	3 r+bostadskök	49,4	62,6	16,7	—	—	—	14,0	12,7	6,0	—	13,2
87	3 r+k med dagligrum.	51,0	66,2	5,9	—	12,0	—	14,1	12,0	7,0	—	15,2

Till denna tablå kunna fogas följande kommentarer: Lägenheterna med vardagsrum och utan matplats i köket förutsätta att måltiderna intagas i vardagsrummet. Då detta icke fungerar i en arbetarbostad, äro dessa lägenheter på c:a 48 resp. 59 m² utan intresse i detta sammanhang. Nästa lägenhetstyp, vardagsrum och med matplats i köket, kan i vissa fall vara lämplig t. ex. i familjer med endast vuxna barn och där ingen har smutsigt kroppsarbete utan alla gå snyggt klädda i hemmet. Det fordras dock 3 rum (66 m²) för att typen skall vara lämplig som familjebostad. Lägenhetstypen om 2 rum och bostadskök är icke lämplig som familjebostad, emedan endast 2 rum kunna användas som sovrum. Lägenhetstypen bör därför ifrågakomma som familjebostad endast i nästa storleksklass, 3 rum och bostadskök, 63 m². Om lägenhetstypen med kök och matrum

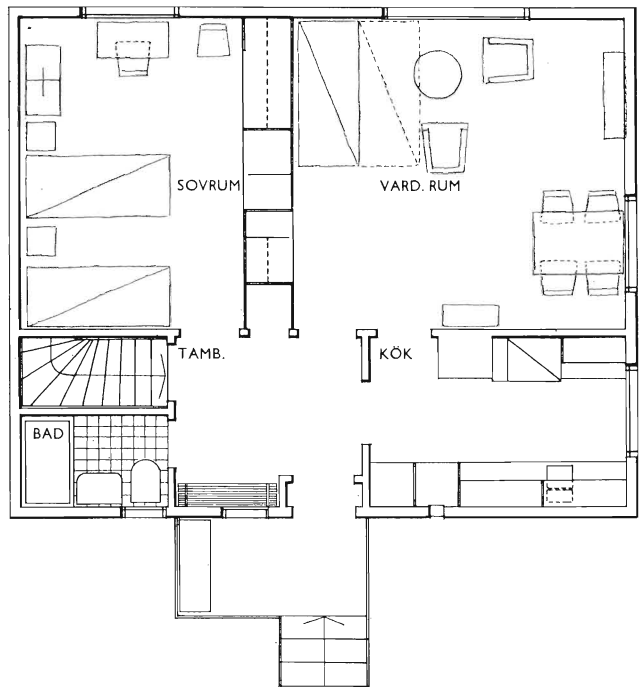
gäller detsamma som sagts om lägenhetstypen med matplats i köket. Den har dock ett försteg framför denna, då den möjliggör anordnandet av en sovplats i matrummet och därför i nödfall kan användas som familjebostad med endast 2 rum (52 m²). Lägenhetstypen med dagligrum behöver icke här ytterligare kommenteras.

De här uppsatta lägenhetsytorna äro minimiytor under förutsättning att de krav på rumsstorlekar, som uppställts och i det föregående motiverats, skola upprätthållas. Vid planlösningar av hyreshus går det i allmänhet att hålla dessa minimimått. Vid planlösningar i radhus och villor måste dock tamburen oftast göras större för att kunna få ingångar därifrån till alla rummen. Ökningen rör sig om 2 à 3 m².

Lägenhetsytorna ha här angivits som nettoytor. I enplansvillor och hyreshus av trä utgöra nettoytorna i allmänhet 85 à 90 % av bruttoytan, i flerfamiljshus av tegel 80 à 85 %.

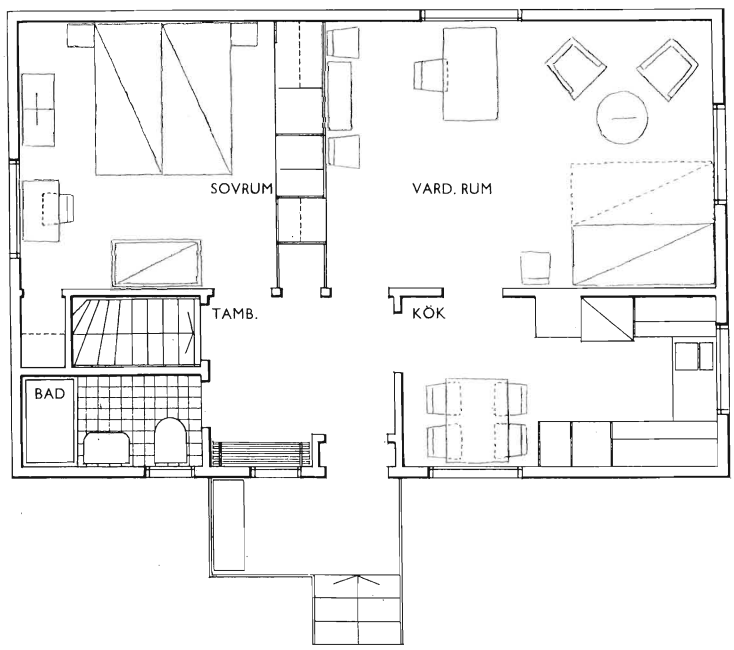
Samtliga planlösningar ha uppgjorts under förutsättningen att utrymmen för matkällare, rotfrukter, förvaring av cyklar, skidor, barnvagnar och dylika effekter samt för eventuell verkstad förläggas utanför själva våningsplanen, vanligen i källaren. Det kan ur arbetsteknisk synpunkt vara önskvärt att matkällare och rotfruktskällare samt utrymmen för cyklar, skidor m. m. förlades till en mera lättåtkomlig plats än i källaren. Ur byggnadsteknisk synpunkt kan det även vara önskvärt att kunna slopa källaren för att få möjlighet att förenkla grundläggningen för huset. En uppflyttning av dessa utrymmen till våningsplanen torde dock icke förändra dennas allmänna disposition, rumsfördelning eller rumsyta. Kraven på rumstemperatur m. m. äro nämligen helt olika för dessa utrymmen än för själva bostadslägenheten, varför de sannolikt vid sådana lösningar måste koncentreras till något särskilt parti av annan konstruktion, som tillägges det egentliga bostadsutrymmet. Då dessutom någon utexperimenterad lösning enligt denna princip ännu icke frambragts, har det icke varit möjligt att här närmare ingå på denna alternativa förläggning av bostadens biutrymmen.

Möjligheterna att ytterligare pressa ovan angivna minimiytor äro mycket små, om man vill upprätthålla kravet på att bostaden skall tillgodose alla de hemfunktioner, som förekomma i en normalfamilj. Lägenheter, som underskrida de här angivna minimimåtten, innehålla i regel för små ytor för någon speciell funktion inom lägenheten. Vanligast är, att förvaringsutrymmena äro för små. Den enda prutning på ovanstående rumsytor, som bör kunna diskuteras, är en minskning av det stora sovrummet från 12 till 10 m². Om sänginredningen i sovrummet göres fast och ordnas med sängar i två våningar, så synas de funktioner, som äro avsedda att förläggas i detta rum, kunna tillgodoses på den mindre ytan. I övrigt är, såsom i det föregående kapitlet framhållits, minimiytan mycket snävt tillskuren och borde snarare ökas än minskas.

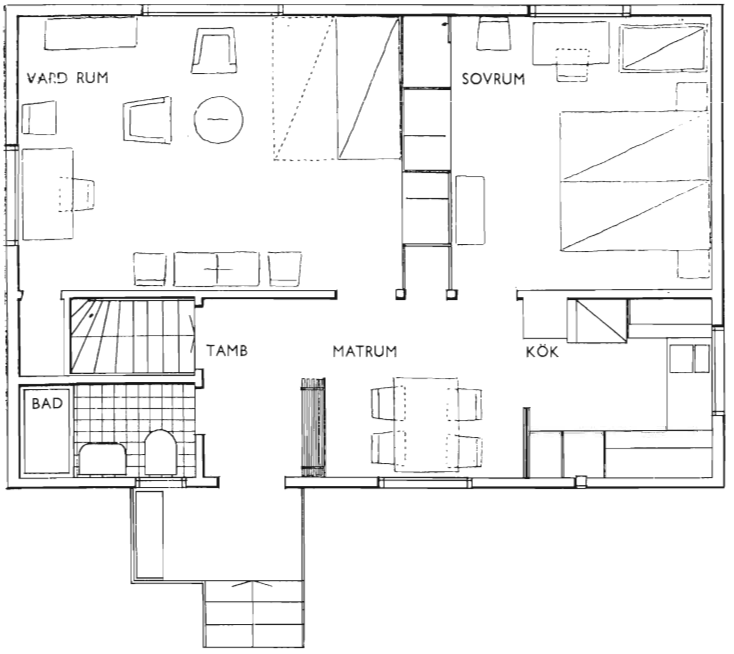
	m²
Kök	6,6
Vardagsrum	17,9
Sovrum	12,0
Σ Rumsytor	36,5
Tambur	5,0
Badrum	2,3
Garderober	2,4
Innerväggar	1,5
Σ Nettovåningsyta	47,7
Vindfång	0,4
Trappa	2,0
Skorstensstock	0,4
Ytterväggar	3,7
Σ Bruttovåningsyta	54,2

Fig. 71. Villa. 2 rum och kök utan matplats. Skala 1 100.

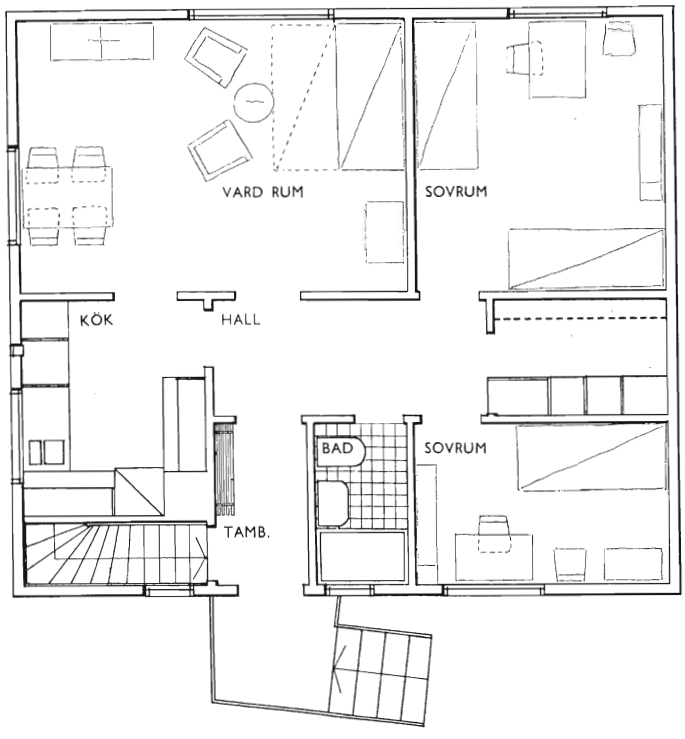
	m²
Kök	9,0
Vardagsrum	18,2
Sovrum	12,0
Σ Rumsytor	39,2
Tambur	5,0
Badrum	2,9
Garderober	2,8
Innerväggar	1,7
Σ Nettovåningsyta	51,6
Vindfång	0,4
Trappa	1,8
Skorstensstock	0,3
Ytterväggar	3,9
Σ Bruttovåningsyta	58,0

Fig. 72. Villa. 2 rum och kök med matplats. Skala 1 : 100.

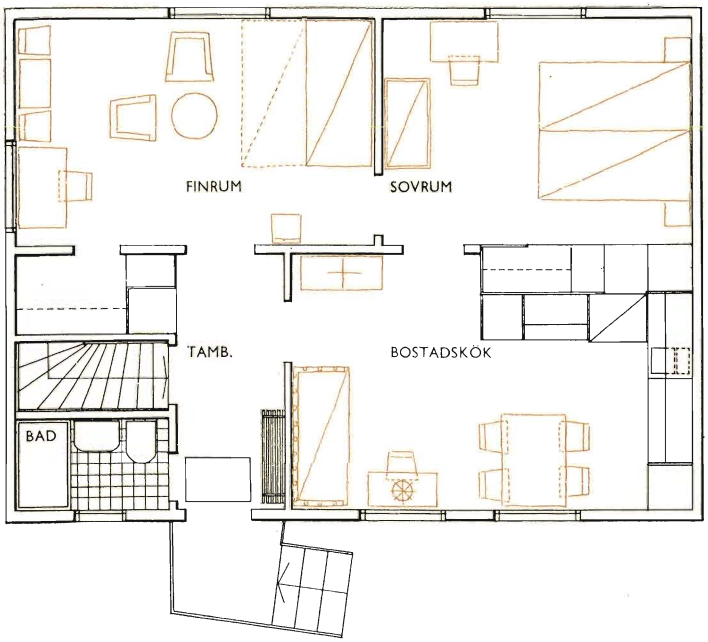
	m²
Kök	5,3
Matrum	6,2
Vardagsrum	17,9
Sovrum	12,2
Σ Rumsytor	41,6
Tambur	3,7
Badrum	2,8
Garderober	2,7
Innerväggar	1,6
Σ Nettovåningsyta	52,4
Trappa	1,8
Skorstensstock	0,3
Yttertrappa	3,9
Σ Bruttovåningsyta	58,4

Fig. 73. Villa. 2 rum och kök med matrum. Skala 1 : 100.

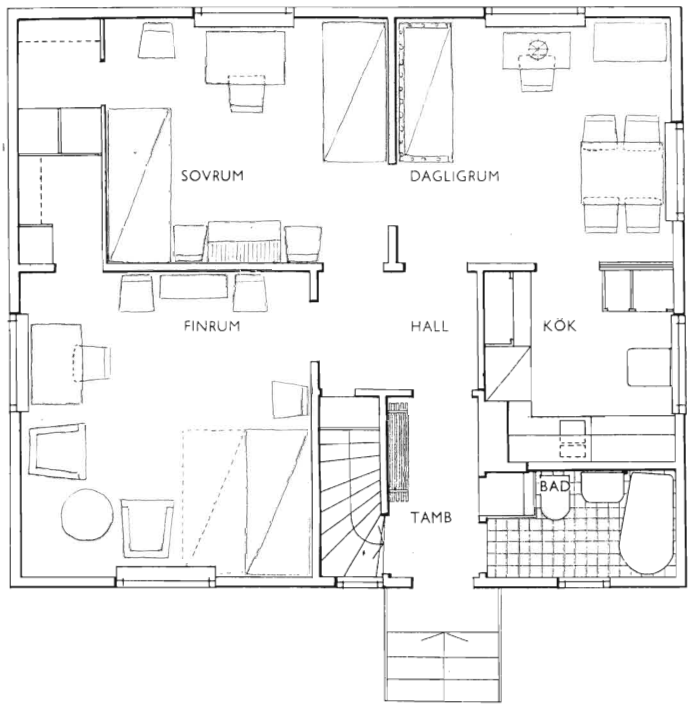
	m²
Kök	6,1
Vardagsrum	17,5
Sovrum	11,6
Sovrum	6,9
Σ Rumsytor	42,1
Hall	5,4
Tambur	2,5
Badrum	2,5
Garderob	3,5
Innerväggar	2,6
Σ Nettovåningsyta	58,9
Trappa	2,3
Skorstensstock	0,3
Ytterväggar	4,6
Σ Bruttovåningsyta	65,8

Fig. 74. Villa. 3 rum och kök utan matplats. Skala 1 : 100.

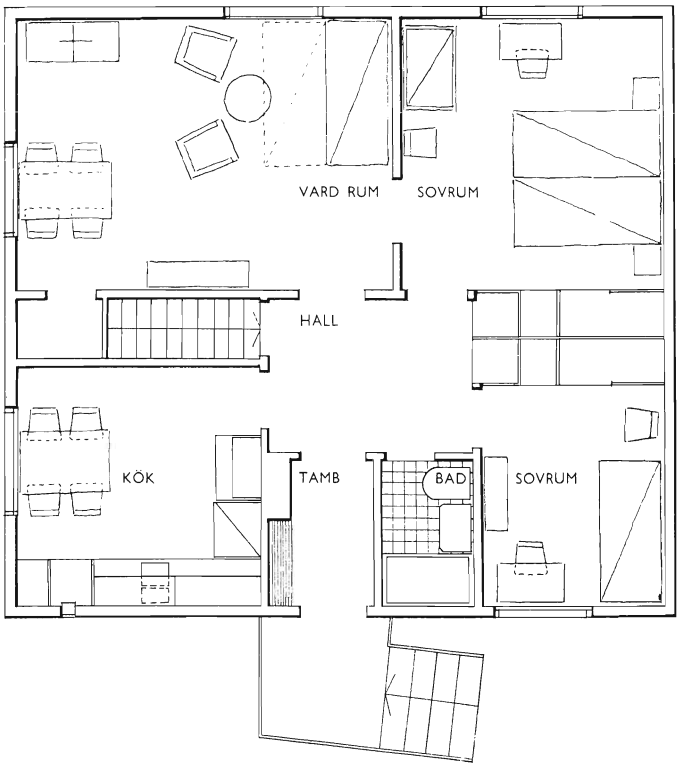
	m²
Bostadskök	16,2
Finrum	14,0
Sovrum	12,2
Σ Rumsytor	42,4
Tambur	4,8
Badrum	2,5
Garderober	3,6
Innerväggar	1,7
Σ Nettovåningsyta	55,0
Trappa	2,0
Skorstensstock	0,3
Ytterväggar	3,9
Σ Bruttovåningsyta	61,2

Fig. 75. Villa. 2 rum och bostadskök. Skala 1 : 100.

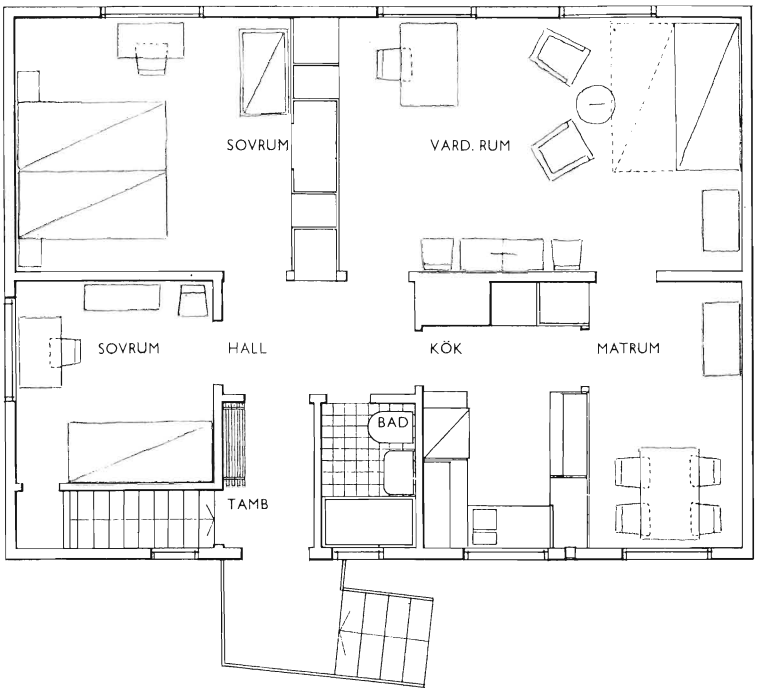
	m²
Kök	6,1
Dagligrum	11,8
Finrum	15,4
Sovrum	12,0
Σ Rumsytor	45,3
Hall	3,3
Tambur	2,8
Badrum	3,2
Garderober	4,2
Innerväggar	2,5
Σ Nettovåningsyta	61,3
Trappa	1,8
Skorstensstock	0,3
Ytterväggar	4,1
Σ Bruttovåningsyta	67,5

Fig. 76. Villa. 2 rum och kök med dagligrum. Skala 1 : 100.

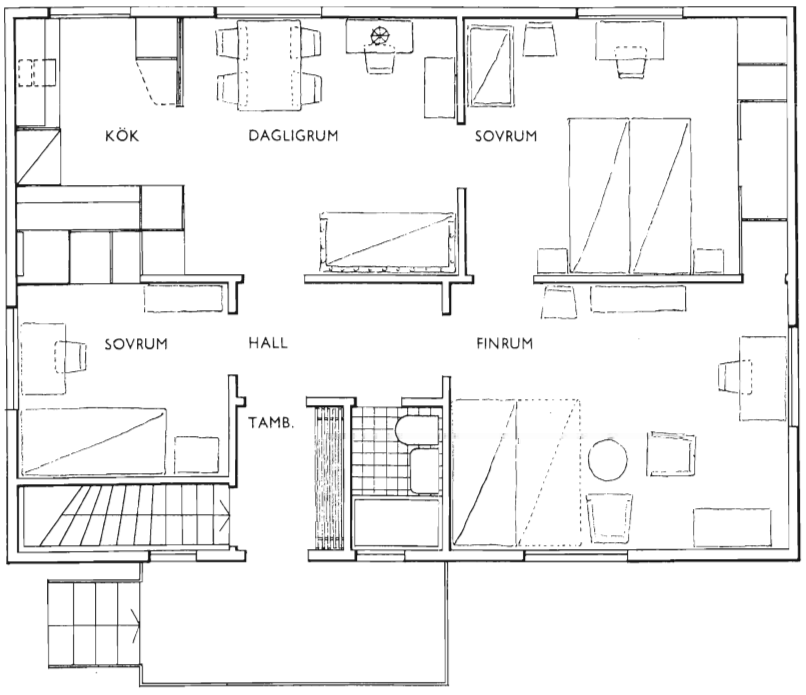
	m²
Kök	9,9
Vardagsrum	17,5
Sovrum	12,3
Sovrum	7,0
Σ Rumsytor	46,7
Hall	5,4
Tambur	2,4
Badrum	2,3
Garderober	3,8
Innerväggar	2,7
Σ Nettovåningsyta	63,3
Trappa	1,7
Skorstensstock	0,2
Ytterväggar	4,1
Σ Bruttovåningsyta	69,3

Fig. 77. Villa. 3 rum och kök med matplats. Skala 1 : 100.

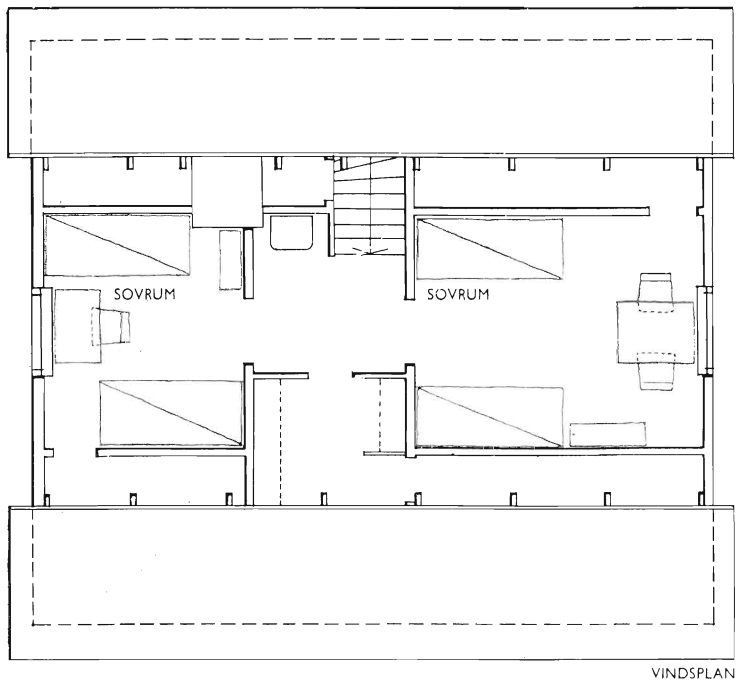
	m²
Kök	6,
Matrum	7,
Vardagsrum	19,
Sovrum	12,
Sovrum	7,
Σ Rumsytor	52,
Hall	3,
Tambur	2,
Badrum	3,
Garderober	2,
Innerväggar	1,
Σ Nettovåningsyta	66,
Trappa	1,
Skorstensstock	0,
Ytterväggar	4,
Σ Bruttovåningsyta	72,

Fig. 78. Villa. 3 rum och kök med matrum. Skala 1 : 100.

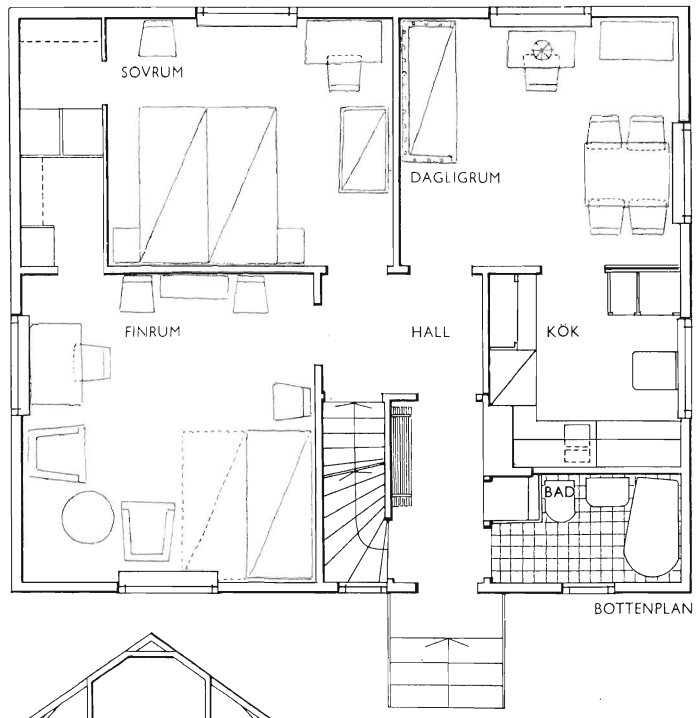
	m²
Kök	6,2
Dagligrum	11,9
Finrum	15,4
Sovrum	12,2
Sovrum	7,0
Σ Rumsytor	52,7
Hall	4,4
Tambur	2,7
Badrum	2,3
Garderober	2,9
Innerväggar	2,3
Σ Nettovåningsyta	67,3
Trappa	2,5
Skorstensstock	0,4
Ytterväggar	4,4
Σ Bruttovåningsyta	74,6

Fig. 79. Villa. 3 rum och kök med dagligrum. Skala 1 : 100.

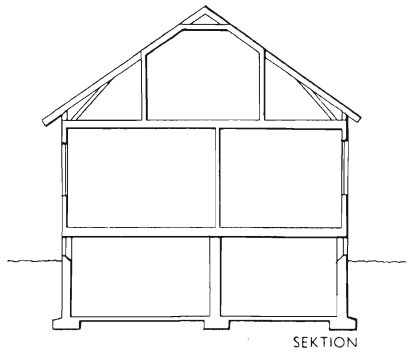
Övervåning

	m²
Sovrum	10,6
Sovrum	7,9
Σ Rumsytor	18,5
Hall	3,6
Garderober	3,3
Innerväggar	2,8
Σ Nettovåningsyta	28,2
Trappa	1,9
Skorstensstock	0,8
Ytterväggar	0,8
Σ Bruttovåningsyta	31,7

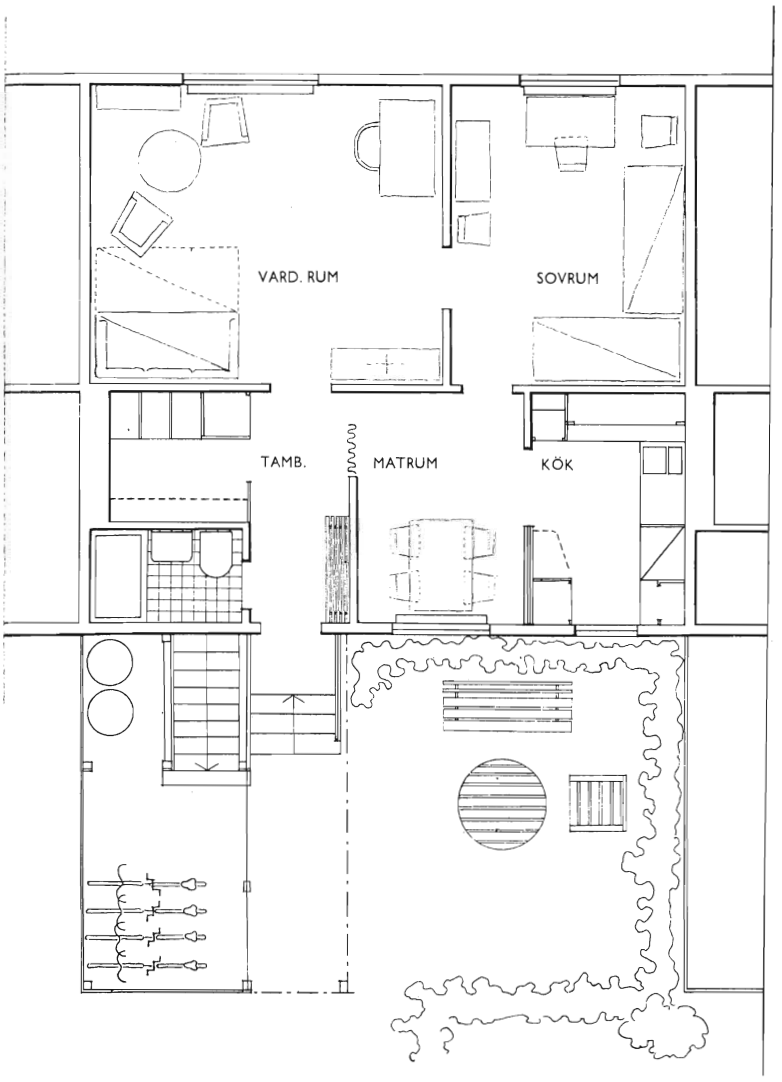
Bottenvåning

	m²
Kök	6,1
Dagligrum	11,8
Finrum	15,4
Sovrum	12,0
Σ Rumsytor	45,3
Tambur	2,8
Hall	3,3
Badrum	3,1
Garderober	3,9
Innerväggar	2,7
Σ Nettovåningsyta	61,1
Trappa	1,9
Skorstensstock	0,3
Ytterväggar	4,1
Σ Bruttovåningsyta	67,4

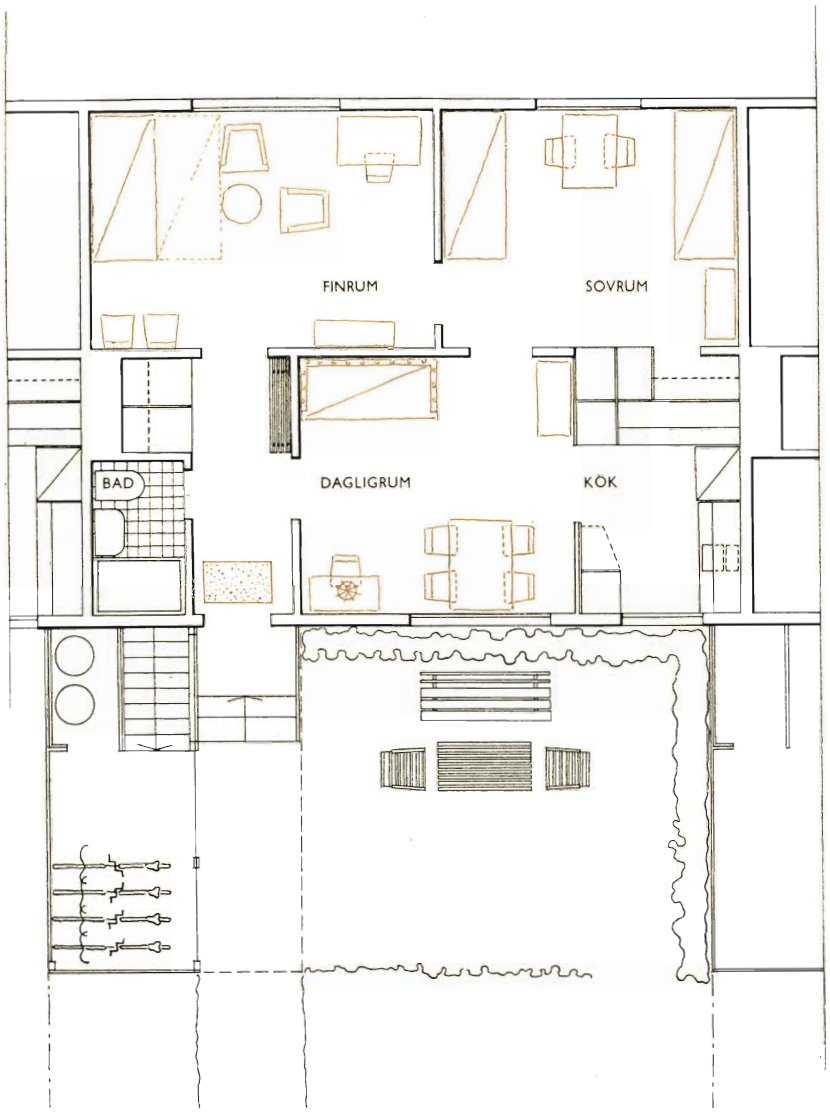
Skala 1 : 200.

Fig. 80. Villa. 4 rum och kök med dagligrum. Skala 1 : 100.

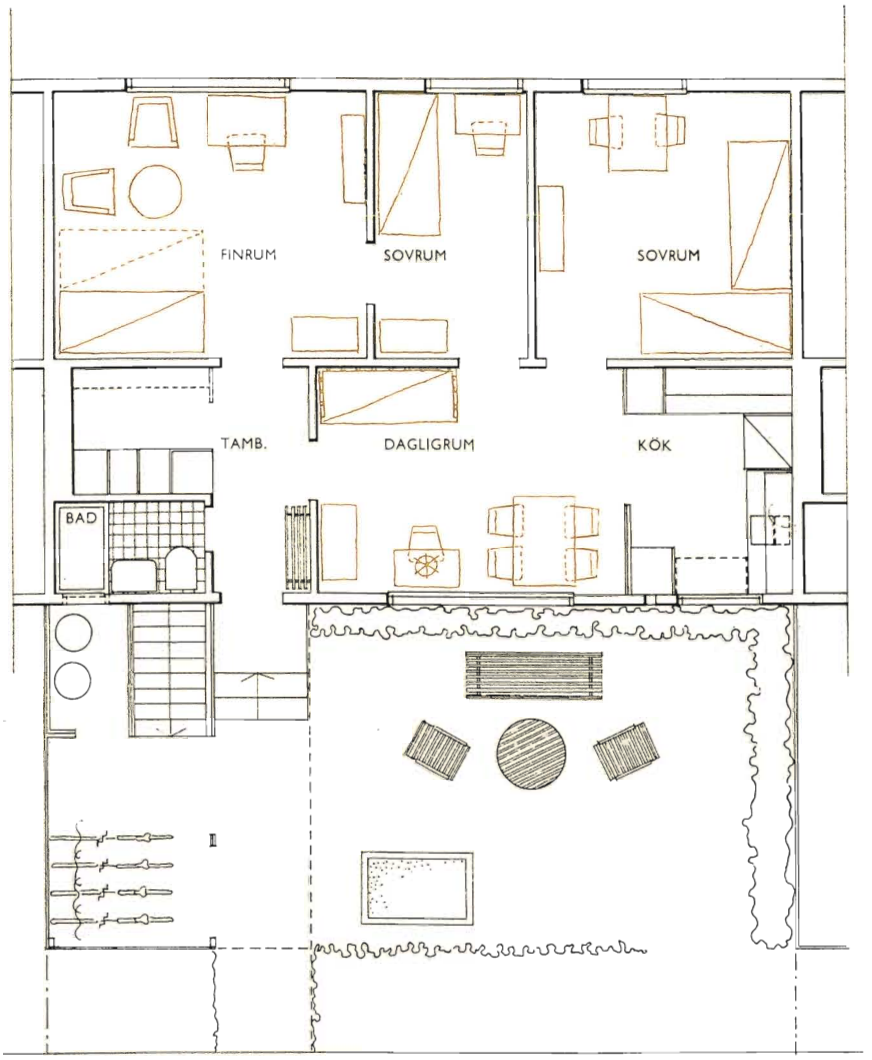
	m²
Kök	6,0
Matrum	6,9
Vardagsrum	18,3
Sovrum	12,1
Σ Rumsytor	43,3
Tambur	3,9
Badrum	2,4
Garderob	3,1
Innerväggar	2,1
Σ Nettovåningsyta	54,8
Skorstensstock	0,6
Ytterväggar	3,0
Σ Bruttovåningsyta	58,4

Fig. 81. Radhus. 2 rum och kök med matrum. Skala 1 : 100.

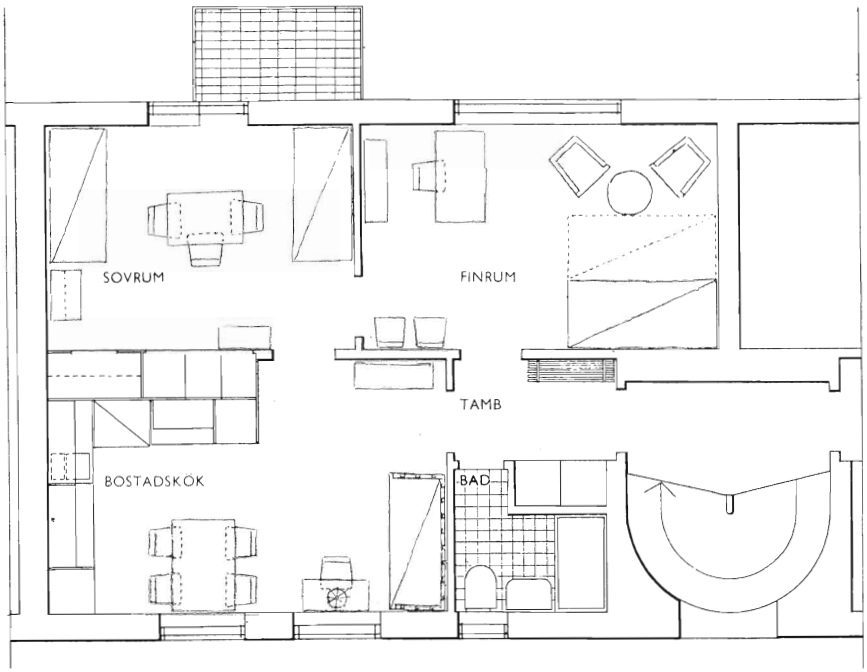
	m²
Kök	6,2
Dagligrum	11,9
Finrum	14,0
Sovrum	12,1
Σ Rumsytor	44,2
Tambur	4,8
Badrum	2,4
Garderober	2,1
Innerväggar	1,9
Σ Nettovåningsyta	54,9
Skorstensstock	0,0
Ytterväggar	3,1
Σ Bruttovåningsyta	58,0

Fig. 82. Radhus. 2 rum och kök med dagligrum. Skala 1 : 100.

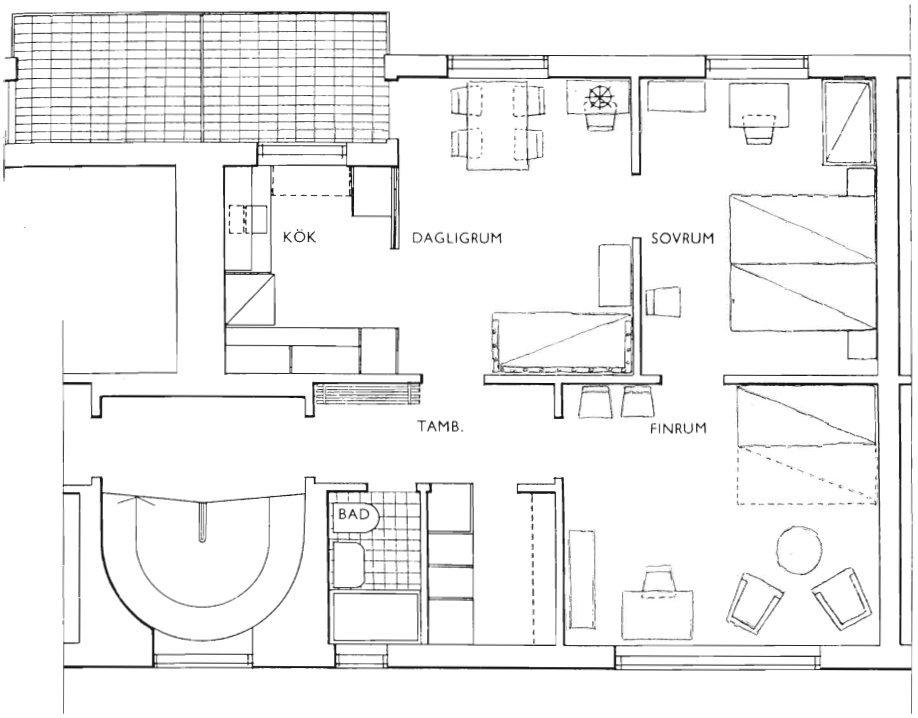
	m²
Kök	6,3
Dagligrum	12,0
Finrum	14,4
Sovrum	11,9
Sovrum	7,0
Σ Rumsytor	51,6
Tambur	3,9
Badrum	2,4
Garderober	2,9
Innerväggar	2,7
Σ Nettovåningsyta	63,5
Skorstensstock	0,5
Ytterväggar	3,5
Σ Bruttovåningsyta	67,5

Fig. 83. Radhus. 3 rum och kök med dagligrum. Skala 1 : 100.

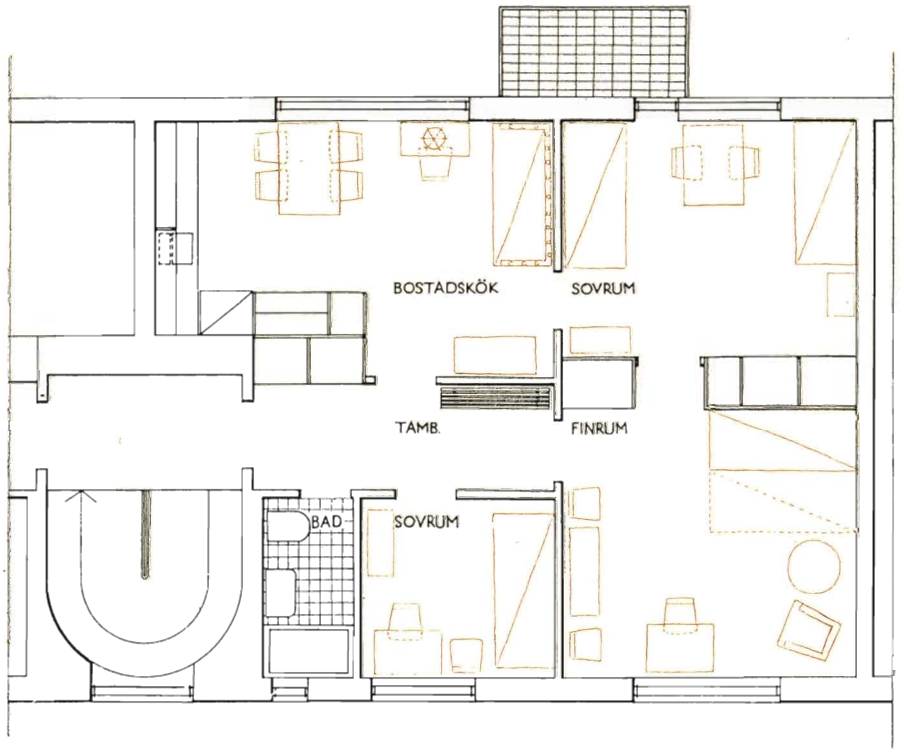
	m²
Bostadskök	15,9
Finrum	13,9
Sovrum	12,1
Σ Rumsytor	41,9
Tambur	2,8
Badrum	3,1
Garderober	2,4
Innerväggar	1,6
Σ Nettovåningsyta	51,8
Trappa	5,7
Skorstensstock	0,2
Ytterväggar	8,2
Σ Bruttovåningsyta	65,9

Fig. 84. Flerfamiljshus. 2 rum och bostadskök. Skala 1 : 100.

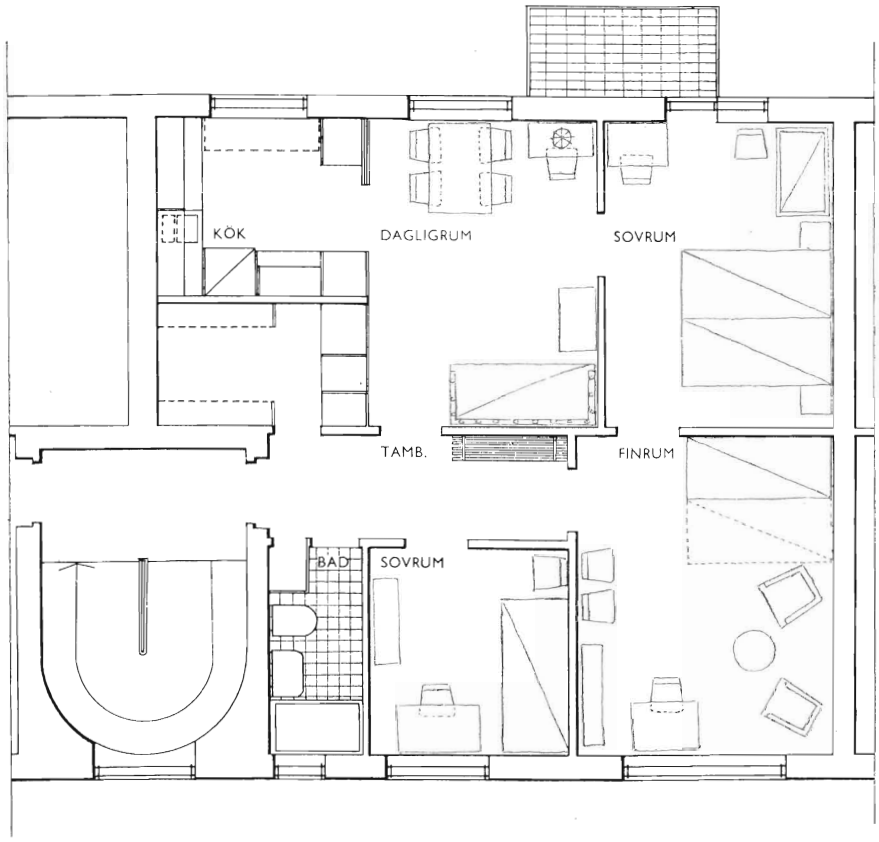
	m²
Kök	6,3
Dagligrum	12,0
Finrum	14,6
Sovrum	12,0
Σ Rumsytor	44,9
Tambur	4,3
Badrum	2,5
Garderober	3,4
Innerväggar	2,0
Σ Nettovåningsyta	57,1
Trappa	6,1
Ytterväggar	7,4
Σ Bruttovåningsyta	70,6

Fig. 85. Flerfamiljshus. 2 rum och kök med dagligrum. Skala 1 : 100.

	m²
Kök	16,7
Finrum	14,0
Sovrum	12,7
Sovrum	6,0
Σ Rumsytor	49,4
Tambur	5,6
Badrum	2,9
Garderober	2,5
Innerväggar	2,2
Σ Nettovåningsyta	62,6
Trappa	6,1
Ytterväggar	7,7
Σ Bruttovåningsyta	76,4

Fig. 86. Flerfamiljshus. 3 rum och bostadskök. Skala 1 : 100.

	m²
Kök	5,9
Dagligrum	12,0
Finrum	14,1
Sovrum	12,0
Sovrum	7,0
Σ Rumsytor	51,0
Tambur	5,3
Badrum	2,9
Garderober	4,6
Innerväggar	2,4
Σ Nettovåningsyta	66,2
Trappa	7,8
Ytterväggar	8,8
Σ Bruttovåningsyta	82,8

Fig. 87. Flerfamiljshus. 3 rum och kök med dagligrum. Skala 1 : 100.

De här upptagna minimiytorna på lägenheter med vardagsrum skilja sig något från Statens byggnadslånebyrås minimifordringar. Lägenheterna på 2 rum och kök ha här angivits 3 m² större än byggnadslånebyråns normer, emedan sovrummet här satts till 12 i stället för byggnadslånebyråns 10 och förvaringsutrymmena ökats med 1 m². Motiven för denna ökning ha framförts på sid. 153 och 157 f. 3-rumslägenheterna, som innehålla vardagsrum, ha i stället angivits med 3 m² mindre lägenhetsyta än byggnadslånebyråns normer. Av det föregående resonemanget har nämligen framgått, att det andra sovrummet i de flesta fall endast behöver rymma en person och alltså kan göras 6 m² i stället för 10. Det kan emellertid ej förnekas, att en lägenhet, där det andra sovrummet håller sina 10 m², är mera användbar.

De här utförda funktionsstudierna och de lägenhetstyper, som dessa resulterat i, ha ingående diskuterats med byggnadslånebyråns experter. I kommentarerna till byggnadslånebyråns minimifordringar å lägenhetsstorlekar[1] har även antytts att andra lägenhetstyper än de i dessa normer upptagna kunna diskuteras. Det synes därför icke vara omöjligt att de normer som byggnadslånebyrån f. n. tillämpar vidgas så att de omfatta även lägenhetstyper med bostadskök eller dagligrum och ett mindre finrum, som enligt det föregående i många fall borde ha företräde framför den nu gängse typen med stort vardagsrum.

O. Minimibostaden för en- och tvåpersonshushåll.

Det föregående resonemanget har uteslutande rört sig om familjebostaden för familjer med barn. Det finns emellertid i varje normalt samhälle även andra bostadsbehov, som måste tillfredsställas och som representeras av en- och tvåpersonshushållen.

a. Tvåpersonshushåll.

Tvåpersonshushållen bestå i allmänhet av antingen barnlösa familjer, oftast nygifta eller pensionärer, eller av sammanboende manliga eller kvinnliga ogifta.

Såsom redan på sid. 137 framhållits, är en barnlös familjs utrymmesbehov i sin bostad detsamma som hos en familj med barn, sedan man subtraherat de speciella behov som tillkomma med barnen. För matlagning och diskning erfordras sålunda en matlagningsplats av i huvudsak samma typ som i familjebostaden, möjligtvis något mindre, c:a 5 m². Utrymmesbehovet för en matplats är även det av samma art men kan begränsas till 3 à 4 m². Beträffande matplatsens förläggning inträder emellertid en viss skillnad. I familjebostaden påvisades det vara lämpligt att med matplatsen kombinera en del andra sysslor, som husmodern hade att utföra. Vissa av dessa sysslor, nämligen tillsyn av lek

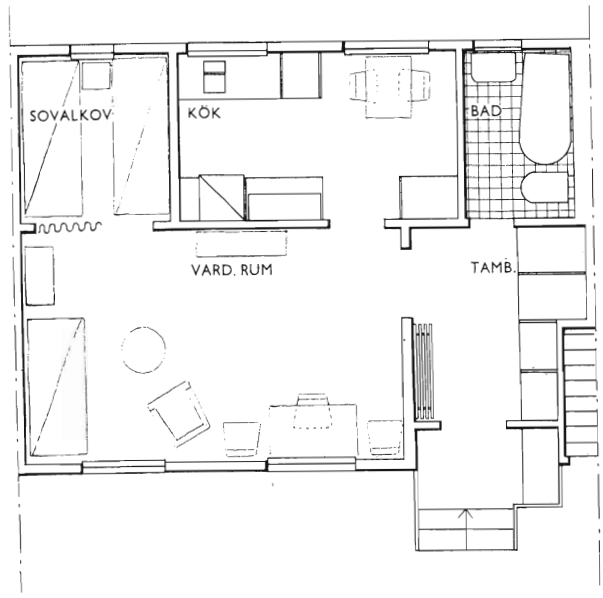
[1] Meddelanden från Statens Byggnadslånebyrå, nr 1, 1942.

och läxläsning, en del barnvård och lek samt en del vardagsumgänge med familjen, bortfalla. Resten, nämligen sömnad och klädvård och övrigt vardagsumgänge, kräver i en barnlös familj ett relativt litet utrymme och behöver icke förorsaka någon ökning av matplatsens yta. Ett så litet utrymme bör icke avskiljas till ett självständigt rum utan matplatsen bör här kombineras direkt med köket. Behovet att inta strömål vid en bänkplats i köket bortfaller i en så liten familj, varför intimast möjliga kontakt mellan matbord och matlagningsplats även av denna orsak är önskvärd. Då matplatsen alltså sammanlägges med köket kan av hygieniska skäl sovplats i detta utrymme icke anordnas. En sittgrupp eller kökssoffa behövs alltså icke för detta ändamål i köket. Sittgruppens betydelse som plats för vardagsumgänget i köket har även bortfallit, då vardagsumgänget i en barnlös familj icke är större än att det kan försiggå vid matplatsen. Erforderlig yta för kök med matplats skulle då bli 8 à 9 m².

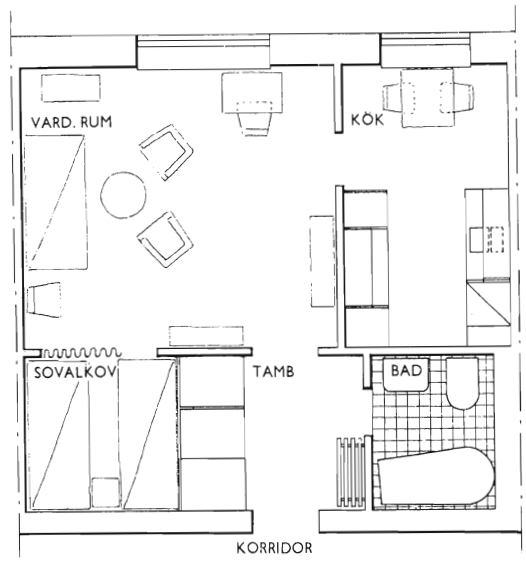
Utrymmet för söndagsumgänge samt familjens läs- och skrivarbete är i huvudsak detsamma som hos den barnrika familjen och kräver alltså en yta av c:a 14 m². Då det här icke finns några barn, som kunna ställa till oreda i finrummet, kan man även tänka sig att en del av vardagsumgänget (tillfälliga kaffebjudningar, kortare prat- och systunder med grannarna) förlägges till finrummet, som därigenom blir mera utnyttjat. Särskilt gäller detta pensionärsfamiljer, där mannen i allmänhet kan gå finklädd i hemmet.

Något särskilt sovplatsutrymme erfordras icke för en barnlös familj utan dess sovplatsbehov kan tillgodoses i samband med sittgruppen i finrummet. I fråga om nygifta familjer bör man emellertid, som framhållits å sid. 137, räkna med att de bo kvar i sin tvåpersonslägenhet någon tid sedan de fått sitt första barn, så att de med en gång skola kunna flytta över i den familjebostad, som i varje fall krävs för en tvåbarnsfamilj. Av bl. a. denna orsak är det önskvärt, att även de barnlösa familjernas minimibostad förses med ett avskilt sovplatsutrymme. Detta betyder ju en uppenbar tillgång även i sådana tvåpersonshushåll, där småbarn icke kan väntas (pensionärer etc.). En sådan sovplats kan lämpligen utgöras av en alkov till finrummet på c:a 4 m², vilket medger att ett nygift par med en baby kan ordna sovplatser för sig själva i två våningar samt även ha plats för babysängen och barnvågen (babysängen bör dock nattetid flyttas ut ur sovalkoven). För ett äldre par blir en tvåvåningssäng obekväm, men då någon babysäng här ej förekommer kunna båda sängarna ställas på golvet i sovalkoven med en gång emellan dem på 40 cm.

Behovet av utrymmen för tvätt, kroppsvård, hemvård och förvaring är i princip detsamma hos en barnlös familj som hos en barnrik. Toalettrum, städskåp, torkgarderob, linneskåp och förvaringsutrymmen för smutskläder äro i huvudsak av samma dimensioner som i familjebostaden,

	m²
Kök	8,1
Vardagsrum	15,0
Sovalkov	4,4
Σ Rumsytor	27,5
Tambur	3,5
Badrum	3,3
Garderober	1,4
Innerväggar	1,9
Σ Nettovåningsyta	37,6
Ytterväggar	2,9
Σ Bruttovåningsyta	40,5

	m²
Kök	5,6
Vardagsrum	15,2
Sovalkov	4,0
Σ Rumsytor	24,8
Tambur	3,2
Badrum	3,2
Garderober	1,8
Innerväggar	1,2
Σ Nettovåningsyta	34,2
Ytterväggar	6,2
Σ Bruttovåningsyta	40,4

Fig. 88. Alternativa utformningar (radhus och flerfamiljshus) av bostad för tvåpersonshushåll bestående av vardagsrum, sovalkov, kök med matplats och badrum. Skala 1 : 100.

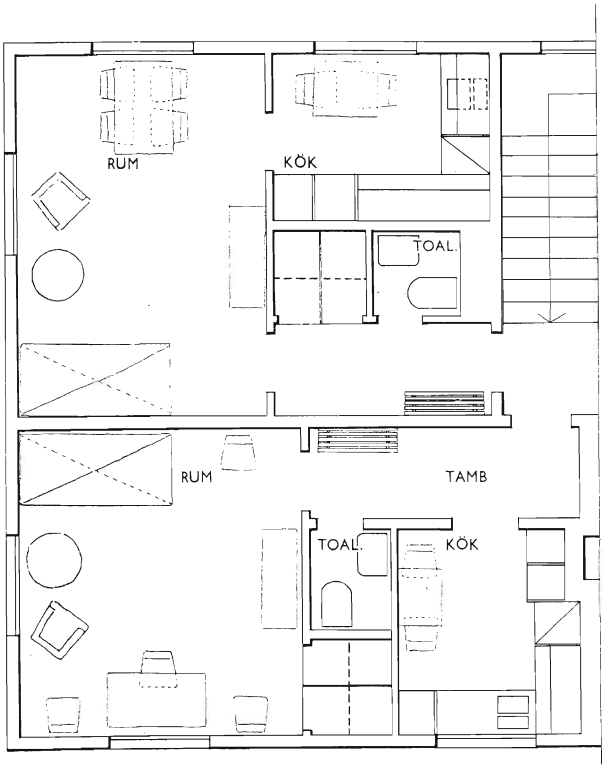
Funktioner	Kök	Vardagsrum	Sovalkov	Bad- och toalettrum	Garderober, linneskåp, städskåp m. m.	Tambur
Sömn och vila			X			
Matlagning	X					
Diskning	X					
Måltider	X					
Sömnad och klädvård (med strykning)	×	X				
Läs- och skrivarbete: räkenskaper		X				
Tvätt: småtvätt				X		
Kroppsvård				X		
Hemvård		×	×	×	X	×
Förvaring					X	×
Sällskap och rekreation: vardagsumgänge		X				
söndagsumgänge		X				
hobbies		X				

Fig. 89. Rums- och funktionsschema till fig. 88. De stora kryssen beteckna huvudfunktion.

medan garderobsutrymmena givetvis kunna minskas i proportion till personantalet.

En sådan bostad för nygifta (eller pensionärer) får alltså ett utseende som *fig. 88* utvisar. Användningssättet åskådliggöres i tillhörande funktionsschema, *fig. 89*. Lägenhetsytan är c:a 37 m² netto. Om sovplatserna kunna tillgodoses i samband med sittgruppen i finrummet och endast enklare matlagning (från halvfabrikat o. dyl.) behöver utföras i köket, kan lägenhetsytan minskas till c:a 29 m² och bostaden får då en utformning som framgår av lägenheterna i *fig. 90*. Detta är den lägenhetstyp som för närvarande i allmänhet byggs för nygifta familjer och pensionärer. Som ovan påpekats är den emellertid mindre lämplig som bostad för en familj, där småbarn kan väntas relativt snart.

En bostad för två sammanboende ungkarlar kan i allmänhet göras enklare än för en barnlös familj. Den matlagning, som förekommer, är vanligen mindre komplicerad, och finrummet blir ej använt i samma utsträckning, eftersom ungkarlar tillbringa större del av sin fritid borta. Den lägenhetstyp, som visas i fig. 90, torde här vara rikligt tilltagen. Om ungkarlsbostäderna sammanföras i hotellartade komplex, kunna de förenklas ytterligare och bli då desamma som för enpersonshushållen (sid. 209.)

	m²
Rum	15,5
Kök	6,4
Tambur	3,5
Toalettrum	1,3
Garderober	1,3
Innerväggar	1,1
Σ Nettovåningsyta	29,1
Skorstensstock	0,5
Ytterväggar	2,5
Σ Bruttovåningsyta	32,1

	m²
Rum	14,8
Kök	6,2
Tambur	4,3
Toalettrum	1,4
Garderober	1,3
Innerväggar	1,1
Σ Nettovåningsyta	29,1
Skorstensstock	0,4
Ytterväggar	2,7
Σ Bruttovåningsyta	32,2

Fig. 90. Lägenheter för tvåpersonshushåll bestående av rum, kök med matplats och tvättrum. Skala 1 : 100.

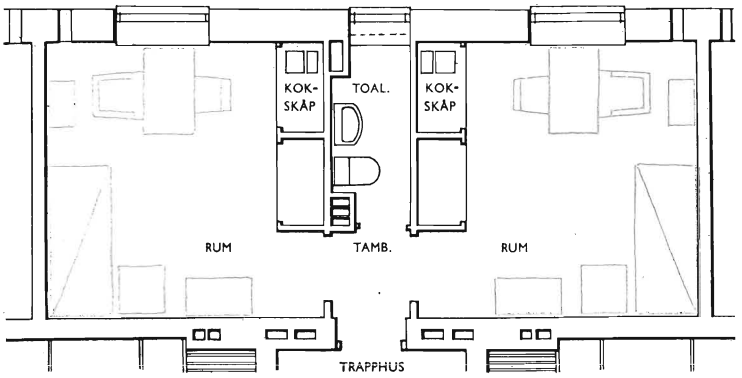
b. Enpersonshushåll.

Enpersonshushållen bestå i allmänhet av yngre ogifta män och kvinnor eller av pensionärer, ofta änkefolk.

En bostad för ensamstående är ju av betydligt mindre komplicerad natur än en familjebostad. De funktioner, som här skola tillfredsställas, äro enkla och erbjuda endast få möjligheter till alternativa kombinationer.

Den matlagning, som sker i denna bostad, är av mycket enkel beskaffenhet. Maten tillredes i större utsträckning än i familjerna av halvfabrikat. Någon egen konservering och inläggning torde sällan förekomma. Man bör alltså kunna reda sig med en köksinredning av betydligt enklare beskaffenhet än i familjebostaden. Några rationella studier av en sådan minimikokvrås utrymmesbehov ha ännu icke utförts. Här kan därför endast anges en ungefärlig minimiyta på 2,5 m². Det kan dock ifrågasättas, om icke ett inventiöst inrättat kokskåp av inemot 1 m² yta och 1,5 m längd erbjuder ett bekvämare och lika gott utrymme för den enkla mathållning, som det här är fråga om.

Övriga funktioner i bostaden äro måltiderna, för vilka erfordras en bordsgrupp, till vilken även läs- eller skrivarbetet förlägges. Dessutom

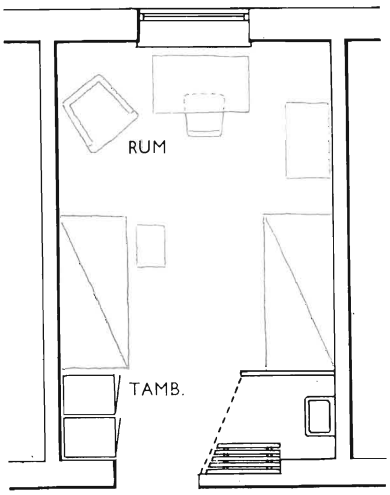

	m²
Rum	11,2
Kokskåp	0,7
Tambur	1,3
Toalettrum	2,5
Garderob	0,7

Fig. 91. Bostad för enpersonshushåll med kokskåp och gemensamt tvättrum för två lägenheter. Skala 1 : 100.

erfordras en sovplats, till vilken anslutes en sittgrupp för sällskap och rekreation. Alla dessa funktioner kunna inrymmas i samma rum och kräva en golvyta på c:a 12 m².

Utrymmena för hemvård och förvaring äro desamma som vid familjebostaden men betydligt krympta. Utrymme för kroppsvård och småtvätt bör om möjligt beredas i ett tvättrum, som kan göras gemensamt för två lägenheter. För pensionärer, som ofta äro sjuka, är det dock mycket önskvärt att tillgång finnes i varje lägenhet till ett eget toalettrum med tvättställ och w.c.-stol. Att detta toalettrum skall vara försett med badkar kan man med hänsyn till kostnaderna i detta fall icke kräva. Enpersonsbostäder bruka ju ofta sammanföras flera stycken till en grupp, för vilken då lämpligen ett gemensamt badrum anordnas.

	m²
Rum	14,7
Tambur med tvättställ	3,2
Garderober	0,8

Fig. 92. Bostad för en eller två personer i ungkarlshotell. Skala 1 : 100.

Totalytan för en dylik lägenhet kan anges till c:a 17 m². En lägenhetstyp med kokskåp och gemensamt tvättrum för två lägenheter visas i *fig. 91.*

Enpersonsbostäderna sammanföras i allmänhet av kostnadsskäl antingen till hotellartade komplex med ganska fullständiga gemensamhetsanordningar av olika slag eller till mindre grupper, som tilläggas någon enfamiljsbostad eller hus med flera familjebostäder.

I särskilda hus för enpersons- och tvåpersonsbostäder, organiserade med stark gemensamhetsdrift, kan bostaden t. o. m. förenklas till att innehålla förutom själva rummet endast två garderober och ett tvättställ jämte en kapphylla på lämplig plats. Bland gemensamhetsanordningarna böra då — utom bad- och toalettrum — finnas restaurang och samlingssal samt utrymmen för cyklar, skidor och dylikt. Exempel på en sådan bostad lämnas i *fig. 92.*

Kap. 8. Hustyper och bostadskostnader.

Inledning.

Ett företag eller en kommun, som ställs inför uppgiften att planera för ortens bostadsförsörjning, måste förr eller senare göra sig frågan: Vilken hustyp är lämpligast?

I mindre industrisamhällen på landsbygden, varom här mest är fråga, kunna hustyperna begränsas till:

1	vån.	villa	av trä	2	vån.	radhus	av trä
2	»	»	» »	2	»	flerfamiljshus	» »
1	»	radhus	» »	3	»	»	» sten.

Mellan dessa hustyper finnas givetvis en mängd varianter t. ex. villor i 1 vån. plus inredd vind, 1 eller 2 vån. två-kopplade hus o. s. v. De ha emellertid här uteslutits för att materialet skall bli lättare att överblicka. Större hus än 3 vån. flerfamiljshus ha icke medtagits med hänsyn till vad som nedan anföres om mindre orters svårighet att absorbera ett så stort årligt bostadstillskott som ett större flerfamiljshus medför.

Det är av vikt att vid en jämförelse mellan olika hustyper lägenheterna i dessa äro av jämförbar kvalitet. Villor och i allmänhet även radhus medge att lägenheterna däri bli väl belysta genom fönster från olika väderstreck. Samma höga kvalitet på belysningen måste upprätthållas även beträffande de större hustyperna. Härigenom begränsas dessa till s. k. smalhus d. v. s. flerfamiljshus med en bredd av högst 10 m. (De s. k. punkthusen, d. v. s. kvadratiska flerfamiljshus innehållande i regel 4 lägenheter per våning, fylla i stort sett samma krav på belysning och genomluftbarhet, men då punkthusen med måttligt våningsantal enligt tidigare utredningar visat sig i kostnadshänseende ej väsentligt avvika från vanliga lamellhus, synes ej skäl föreligga att här närmare ingå på dem.) De hustyper, som man i detta sammanhang närmast synes böra intressera sig för, äro alltså villor, radhus och flerfamiljshus med högst 3 våningar.

I större städer och samhällen är valet av hustyp ofta starkt begränsat. Man blir tvungen att samla bostäderna i en tätare bebyggelse (flerfamiljshus) för att ej kommunikationskostnaderna skola bli för höga och resetiden till centrum för lång. I mindre samhällen upp till c:a 6 000 invå-

nare, alltså den vanliga storleken för industrisamhällen på landsbygden, har man däremot större möjligheter att välja mellan de angivna hustyperna. En sådan befolkning kan inrymmas i en villabebyggelse upptagande ett område på c:a $1\,^1/_2 \times 2$ km., vilket ju icke ger anledning till några kommunikationsproblem.

A. Allmänna synpunkter på valet mellan hustyper.

Vid valet mellan olika hustyper är det ett flertal faktorer, som måste beaktas. Man kan ej endast utgå från att den billigaste hustypen alltid är den bästa. Även andra synpunkter måste beaktas, vilka främst ha sin betydelse för trevnaden i bostaden. Trevnadsvärdet är på lång sikt en ekonomisk realitet, som möjligen under de förändrade befolkningsförhållandena i en nära framtid kommer att göra sig mera gällande än hittills. Nedan skola i korthet beröras vilka faktorer av denna art, som måste vägas mot varandra vid val av lämplig hustyp för arbetarbostäder.

Familjetyper. Val av hustyp beror mycket på, vilka typer av hushåll man tänker sig skola bo där. I det föregående har hushållsbeståndet i ett samhälle grupperats i de fem grupperna, enpersonshushåll, tvåpersonshushåll, familjer med ett barn, normala flerbarnsfamiljer och stora flerbarnsfamiljer. De två första hushållstypernas bostad utgöres i allmänhet av endast ett enkelrum med erforderliga biutrymmen. Vissa bekvämligheter till dessa enkelrumsbostäder böra göras gemensamma för att kostnaderna härför ej skola bli för höga (centralvärme, centralt bad, städhjälp). De måste därför sammanföras till större hustyper där ett flertal lägenheter kunna utnyttja samma gemensamhetsanläggning. Familjebostäderna däremot kunna ur teknisk-ekonomisk synpunkt inrymmas i samtliga här aktuella hustyper, ehuru man som regel anser de glesare byggnadssätten (villor och radhus) av andra skäl vara att föredraga. Det är givetvis även möjligt och i vissa fall lämpligt att i större eller mindre flerfamiljshus sammanföra lägenhetstyper för samtliga fem hushållstyper.

Förvaltningsformer. Den förvaltningsform som i varje särskilt fall anses lämplig för ett bostadshus begränsar valet av hustyper. Förekommande förvaltningsformer för bostäder av detta slag äro egnahem, föreningshus, hus förvaltade av stiftelser eller föreningar med särskilt syfte och slutligen vanliga hyreshus. Egnahemsformen kan tillämpas endast på villor och radhus. Bostadsrättsföreningsformen kan tillämpas på alla tre hustyperna men har givetvis sitt största berättigande för flerfamiljshus. Stiftelser och föreningar med särskilt ändamål ha sin tillämpning på olika hustyper allt efter föreningens ändamål, t. ex. att tillhandahålla billigare bostäder för barnrika familjer eller för pensionärer. I regel bruka dock samma synpunkter gälla här som för hyreshusen. Hyreshusformen tilläm-

pas här i landet i regel endast på flerfamiljshus men skulle givetvis, liksom t. ex. i de anglosachsiska länderna, kunna tillämpas även på radhus och enfamiljshus. I regel anses dock de båda sistnämnda hustyperna i denna förvaltningsform medföra för stora driftskostnader beträffande uppvärmning, reparationer, underhåll av byggnad och trädgård, administration m. m. Detta hinder skulle antagligen kunna förminskas genom lämpligt formulerade hyresbestämmelser. Vid valet mellan olika förvaltningsformer måste även ihågkommas, att egnahemsformen och bostadsrättsföreningsformen kräva en kontantinsats. Detta begränsar i många fall dessa förvaltningsformers tillämpningsområde.

Hyresmarknadens storlek. Hyresmarknadens storlek på orten begränsar valet av hustyper. Större hustyper kunna ofta icke användas i mindre samhällen, emedan samhällets årliga bostadsbehov icke uppgår till sådan storlek, att ett stort flerfamiljshus kan fyllas. En hustyp, som i en stad på 50 000 invånare kan uppföras med ett tiotal exemplar om året, kan i ett samhälle på 3 000 invånare uppföras kanske endast vart tredje år. Det skulle måhända låta sig göra att magasinera det årliga tillskottsbehovet av bostäder inom ett samhälle ett antal år, så att man kunde fylla en stor hyreskasern, men det är tveksamt, om detta skulle vara en klok lösning, även om den för stunden skulle vara billigast. Bostadsvanor och bostadsbehov ändras ganska snabbt, varför bostäderna så småningom behöva förnyas och förändras. Är då t. ex. en sjättedel av ett samhälles bostäder belägen i ett enda stort hus, försvåras härigenom den successiva förnyelseprocessen både praktiskt och ekonomiskt.

Psykologiska faktorer. Olika hustyper äga sina särskilda för- och nackdelar, som uppskattas mycket olika av olika människor. I flerfamiljshusen är man mindre isolerad och alltså mera beroende av sin omgivning, vilket icke är enbart till nackdel utan även medför vissa fördelar. Man har nära till sitt umgänge, man har i allmänhet fullständig service beträffande värme, renhållning, tomtens skötsel o. dyl. Enfamiljshuset betyder att man disponerar sin bostad jämte trädgård mera självständigt. I allmänhet innebär dock denna bostadsform, att man själv måste sköta värmepanna, trädgård, renhållning o. dyl. för att bostaden ej skall bli för dyr.

B. Kostnadsfaktorns betydelse vid valet mellan hustyper.

Kostnadssynpunkten måste dock alltid vara utgångspunkten när man väljer mellan olika hustyper. Det är emellertid icke själva byggnadskostnaden det är fråga om, utan det är totala årskostnaden för en bostad i resp. hustyper, som är det avgörande. Utan vidare utredning kan man i denna fråga säga, att med nuvarande relativt hantverksmässiga produktionsformer inom byggnadsindustrien gäller den enkla regeln, att ju mera

koncentrerat man bor, alltså ju flera familjer, som dela kostnaderna för en byggnads grund, tak, ytterväggar, tomt och gator, desto billigare blir bostadskostnaden. Man kräver dock ett mera exakt svar på frågan *hur* mycket billigare den ena bostadstypen är i förhållande till den andra för att kunna bedöma, om icke kostnadsskillnaden uppväges av de fördelar, som man anser, att den ena eller andra hustypen besitter ur tidigare diskuterade synpunkter.

Frågan är icke ny och ett antal utredningar både här i landet och utlandet ha utförts för att söka besvara den. Det går emellertid ej att genom dylika utredningar få fram ett *generellt* svar. De olika ingående kostnaderna påverkas av lokala variationer beträffande markbeskaffenhet, markpriser, materialkostnader, transportkostnader och arbetslöner. Då dessa poster ingå i olika proportioner i olika hustyper, blir variationsmöjligheternas antal nästan oändligt. Vissa huvudlinjer kan dock en allmänt upplagd utredning i frågan giva, som kunna vara av värde för bedömande av det speciella fallet. Framför allt kan härigenom en person, som för sitt fall söker ett svar, få anvisning om hur en undersökning av hans problem skall läggas upp.

a. Tidigare undersökningar av bostadskostnaderna för olika hustyper.

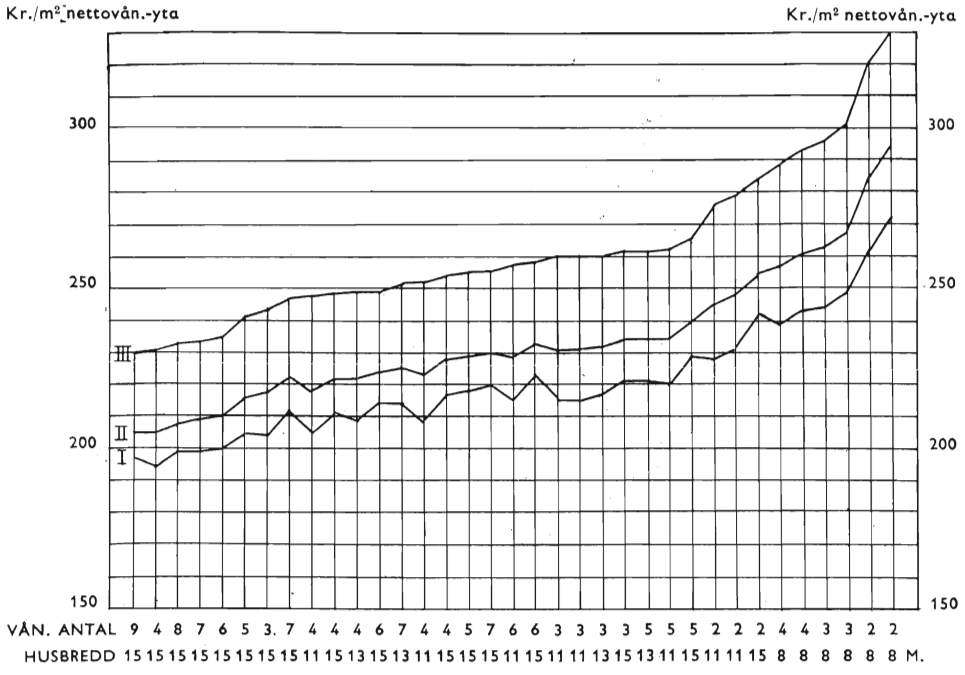
Undersökningar över bostadskostnader för olika hustyper ha på senare tid utförts av byggmästare Olle Engkvist och arkitekt Sven Wallander[1], av teknologie doktor Ole Gripenberg, Helsingfors[2], samt av arkitekterna Sune Lindström och Göran Sidenbladh.[3]

Den Engkvist-Wallanderska undersökningen avsåg att ge en anvisning på den billigaste hustyp, som kunde anses lämplig för lägenheter åt barnrika familjer i städerna, och koncentrerades därför till en undersökning av husbreddens och våningsantalets inverkan på bostadskostnaden i flerfamiljshus (hyreshus). Utredningens huvudsakliga resultat redovisas i ett diagram, som återges i *fig. 93*. Utredningen kan emellertid icke användas för att besvara frågan om vilken hustyp, som ger de billigaste bostadskostnaderna i en mindre industriort. Bl. a. äro de stadsplaner, som utredningen grundar sig på, numera att anse såsom föråldrade. Vidare äro planlösningarna för lägenheterna alltför varierande beträffande rumsstorlekar och våningsytans användbarhet för att en hållbar slutledning därur skall kunna göras. Erforderlig hänsyn har t. ex. ej tagits till de möjligheter till billiga

[1] Publicerad som bilaga till Bostadssociala utredningens betänkande angående bostadsförsörjningen för mindre bemedlade, barnrika familjer (S.O.U. 1935: 2).

[2] Bostadshusets form och byggnadskostnaderna, Natur och Kulturs förlag, Sthlm 1940 och Bostadshyran, Natur och Kulturs förlag, Sthlm 1941.

[3] I en bilaga till regionplanen för Göteborg med omgivningar, som väntas bli publicerad under år 1945. Ark. Lindström har med statsunderstöd fortsatt dessa forskningar, som därför i en mera utförlig form kunna väntas bli publicerade längre fram.

I = Byggnadskostnad
II = » + Stadsplanekostnad
III = » + » + Värmekostnad, kap. efter 7,5 %.

Fig. 93. Husbreddens och våningsantalets inverkan på bostadskostnaden i flerfamiljshus enl. en undersökning av byggmästare O. Engkvist och arkitekt S. Wallander. S.O.U. 1935: 2, bil. 7.

konstruktioner och till ett effektivt utnyttjande av våningsytan, som smalhusen erbjuda. Den slutsats, som utredningen kommer till, nämligen att de s. k. smalhusen äro alltför dyra för att kunna komma till användning vid produktion av billiga lägenheter, har helt motsagts av den därefter skedda utvecklingen, som alltmer och under de senaste åren så gott som uteslutande gått i smalhusens tecken.

Gripenbergs utredning om bostadskostnader m. m. är begränsad till samma område som den Engkvist-Wallanderska men har givits en mera principiell och djupgående inriktning. Den klarlägger de olika i byggnadskostnaderna ingående faktorernas relativa inverkan på den slutliga bostadskostnaden. Då det emellertid även här uteslutande är stora hyreshus av olika dimensioner, som upptagits till behandling, kan ej heller i denna utredning sökas ett svar på frågan om den billigaste hustypen för mindre industriorter.

Regionplanekontorets i Göteborg utredning omfattar icke endast hyreshus av sten i tre eller flera våningar utan även villor, småstugor och radhus, alltså de hustyper som här inledningsvis angivits böra komma i fråga i detta sammanhang. Utredningens resultat i denna fråga har sammanfattats

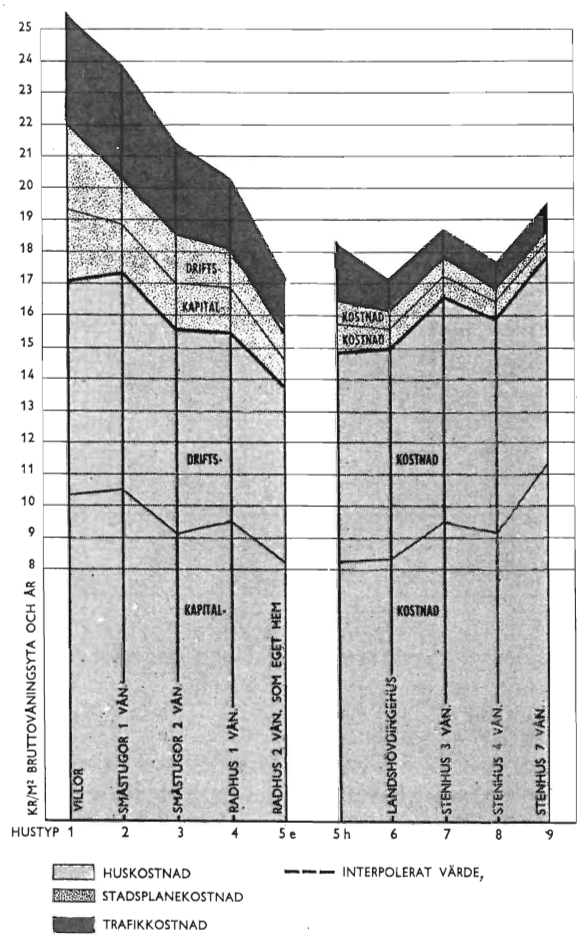

Fig. 94. Bostadskostnaden i olika hustyper enl. en undersökning utförd av regionplanekontoret för Göteborg med omgivningar.

i ett diagram, som återges i *fig. 94.* Regionplanekontorets utredning syftar emellertid endast till att ange de relativa kostnadsvariationerna mellan de olika hustyperna, och medger därför ej en närmare penetration av de faktorer som åstadkomma kostnadsvariationerna. För att ge utredningen en så allmängiltig form som möjligt ha en del kostnadsposter givits en från allmän praxis något avvikande redovisning exempelvis betr. driftskostnader, trafikkostnader o. dyl. Ehuru utredningens slutresultat visar den inbördes rangordningen mellan de olika hustypernas årskostnader kan den alltså icke tillfredsställande besvara här föreliggande frågeställning, där det är önskvärt att kunna ange konkreta kostnader för varje hustyp, så att det blir möjligt att väga kostnadsskillnaderna mot andra utgifter i familjebudgeten.

b. Sammandrag av här utförd undersökning, publicerad som bil. 8.

De hittills kända utredningarna inom detta område synas alltså innehålla otillräckligt material för att ge ett konkret svar på frågan: vad blir den årliga bostadskostnaden på en mindre industriort för en modern arbetarbostad på cirka 50 m² om den förlägges i en villa, ett radhus eller ett flerfamiljshus? En särskild bostadskostnadsundersökning har därför utförts med direkt inriktning på att få svar på ovan angivna fråga. Undersökningen publiceras här som bil. 8.

Kostnadsundersökningen baserar sig på en bestämd planlösning för en lägenhet på två rum och kök jämte badrum, tambur och klädkammare eller garderober. Planen har utformats så, att den i allt väsentligt har kunnat ges samma utformning i alla sex hustyperna utan att den därigenom förlorat något i allmänt bostadsvärde eller konstruktiv enkelhet. Detta likformighetskrav är av stor betydelse för en rättvis jämförelse mellan de olika hustyperna. Variationerna i nettovåningsyta mellan de olika hustyperna överstiga icke $\pm$ 2 %. Vidare är kvaliteten i de olika hustypernas tänkta utförande givetvis så likvärdig som möjligt.

Till de olika sex hustyperna ha upprättats fyra stycken stadsplaner. Beträffande stadsplanernas ledningsstandard är det ju icke utan vidare givet att en tillfredsställande vattenförsörjning och spillvattensavrinning i sådana samhällen alltid måste utföras såsom ett hela bebyggelsen omfattande allmänt rörnät. I vissa fall kunna kanske förutsättningar finnas för att på ett billigare men ändå tillfredsställande sätt ordna vattenfrågan med enskilda brunnar och avloppsfrågan med reningsanordningar på varje tomt samt öppna diken. För att klarlägga denna fråga har en särskild undersökning utförts, som redovisas i bil. 9. Undersökningen visar att vattenförsörjning och spillvattensavrinning i allmänhet icke kan ordnas på tillfredsställande sätt inom ett egnahemsområde utan att vatten- och avloppsledningar anläggas. Under vissa förhållanden kunna dock enklare och billigare anordningar uppfylla de hygieniska kraven. Vid egnahemsbebyggelse med tomtbredder större än 40—50 m. kunna enskilda brunnar och utjäsningskammare (septic tank) bli billigare samt hygieniskt tillfredsställande, men även då endast vid särskilt gynnsam markbeskaffenhet. Tomtbredder på 40—50 m. medföra i allmänhet tomter på 2 500—3 500 m² pr hushåll. Så stora tomter kunna vanligen icke ifrågakomma vid en samhällsmässig egnahemsbebyggelse, emedan bebyggelsen då skulle sprida sig över alltför stora områden och förorsaka extra trafik- och gatukostnader. Man kan därför anse att undersökningen visat, att vattenförsörjning och spillvattensavrinning som regel icke kan ordnas på tillfredsställande och ekonomiskt sätt annat än med ett för samhället gemensamt vatten- och avloppssystem.

Gatustandarden i övrigt är projekterad betydligt enklare än som är vanligt i städerna. Inom mindre industriorter på landsbygden, där bebyggelsen i allmänhet är gles (tätare bebyggelse endast inom något enstaka kvarter), är trafikintensiteten ej större än att vanliga ordentligt utförda grusbeläggningar äro tillräckliga. Med de relativt låga markvärden, det i dessa fall i allmänhet är fråga om, blir det även billigast att avleda dagvattnet i öppna diken och icke leda bort det i avloppsrör. Gasledningar beräknas icke förekomma och elektriska ledningar tänkas utförda såsom luftledningar. Denna enklare standard hos stadsplanerna avviker högst väsentligt från den som tillämpats i tidigare refererade utredningar på området. Det har emellertid ansetts riktigt att här använda denna enklare standard, dels emedan den synes fullt tillfredsställande för angivna ändamål och dels emedan den närmare ansluter sig till nuvarande förhållanden.

En närmare beskrivning av de för undersökningen använda planlösningarna, hustyperna och stadsplanerna återfinnes i bil. 8.

Kostnadsberäkningarna ha uppdelats på *stadsplanekostnader* och *huskostnader* (= produktionskostnader) samt *driftskostnader*. Beräkningarnas resultat sammanfattas i de grafiska framställningarna i *fig. 95*, *96* och *97*. Av fig. 95 och 97 framgår att de olika hustypernas kostnader — såväl produktionskostnader som driftskostnader — gruppera sig i tre kostnadsgrupper: I) 1 vån. villa, II) 2 vån. villa och 1 vån. radhus, III) 2 vån. radhus och flerfamiljshus samt 3 vån. flerfamiljshus. Kostnadsdifferenserna inom dessa grupper röra sig om endast cirka 10 %, vilket ungefär motsvarar dessa beräkningars osäkerhetsmarginal.

Beträffande produktionskostnaderna märkes en tydlig överensstämmelse med göteborgsutredningens resultat i fig. 94, medan däremot driftskostnaderna avvika från göteborgsutredningen på grund av olikheter i driftskostnadernas — framför allt kapitalkostnadernas och reparationernas — beräkning. Sistnämnda förhållande har närmare kommenterats i bil. 8, sid. 459.

Av fig. 95 framgår, att markpriset inkl. stadsplanekostnaden utgör 6 à 8 % av anläggningskostnaden (= fastighetsvärdet) vid de förutsättningar som här antagits gälla och som i allmänhet motsvara verkliga förhållandena på mindre orter (tomtpris inkl. stadsplanekostnader = 1 000 kr. pr lägenhet).[1] Stadsplanekostnadens andel i den vanliga tomtkostnaden är endast i 1 vån. villabebyggelsen en kostnadspost av någon betydelse, medan den för de övriga hustyperna blir av allt mindre betydelse ju större husen bli. Det blir alltså själva huskostnaderna, som i stort sett bli bestämmande för produktionskostnadernas storlek.

---

[1] Jfr 1940 års byggnadskostnadssakkunnigas betänkande angående byggnadskostnaderna (S.O.U. 1941: 4).

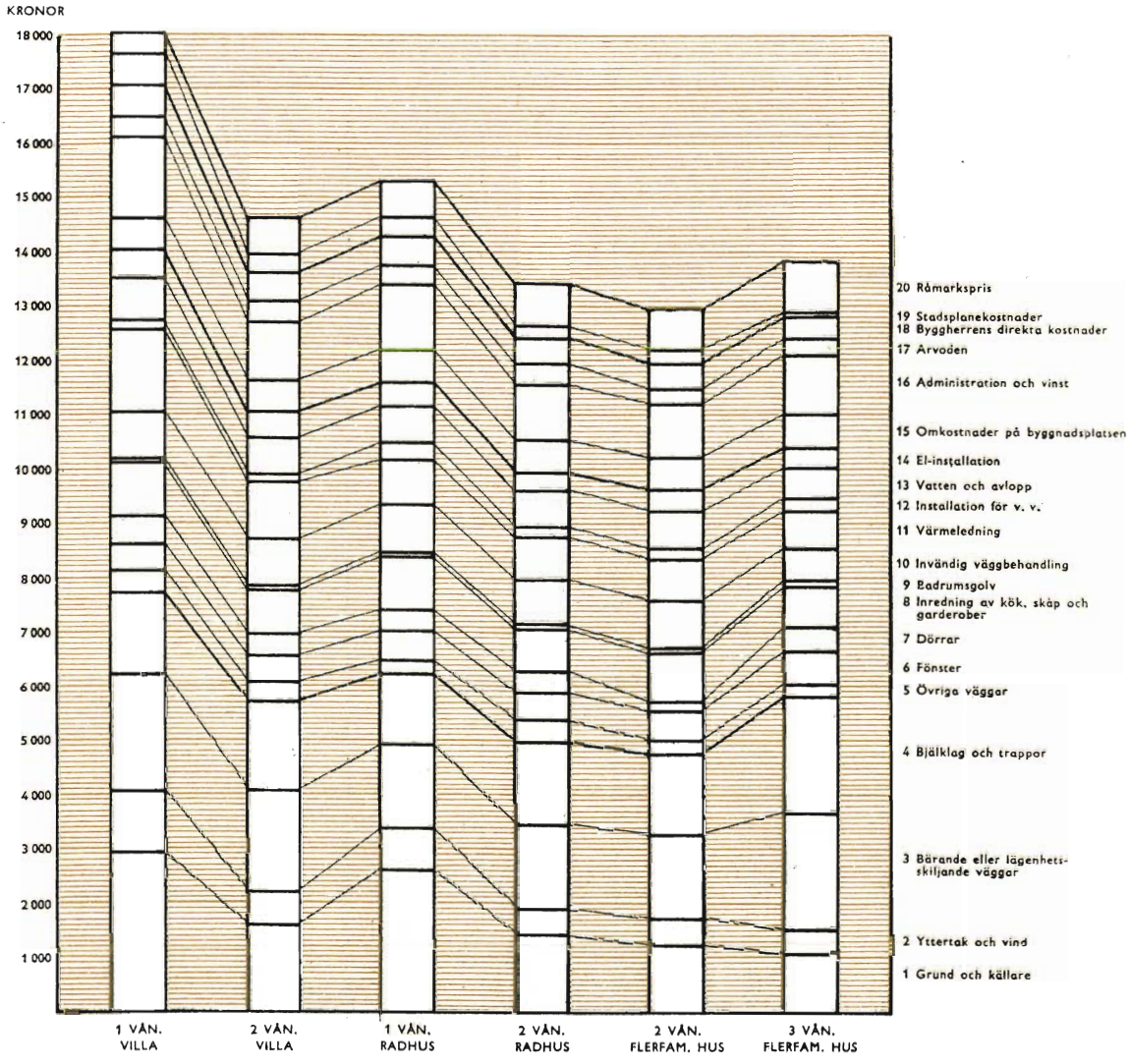

Fig. 95. Produktionskostnad per lägenhet och kostnadernas fördelning på olika byggnadselement i olika hustyper. 1939 års priser.

Huskostnaderna fördela sig enligt fig. 96 på:

post 1— 4 grund och stomme..... 40—45 %
» 5—14 inredning och installationer ..... 37—42 %
» 15—18 diverse omkostnader ..... c:a 18 %

De två senare kostnadsposterna äro ganska konstanta för samtliga sex hustyper, varför det blir kostnaderna för grund och stomme som slutligen bli avgörande för kostnadsvariationerna mellan de olika hustyperna. (Jfr även not 1 å sid. 183)) Påfallande är den stora betydelse som grundkost-

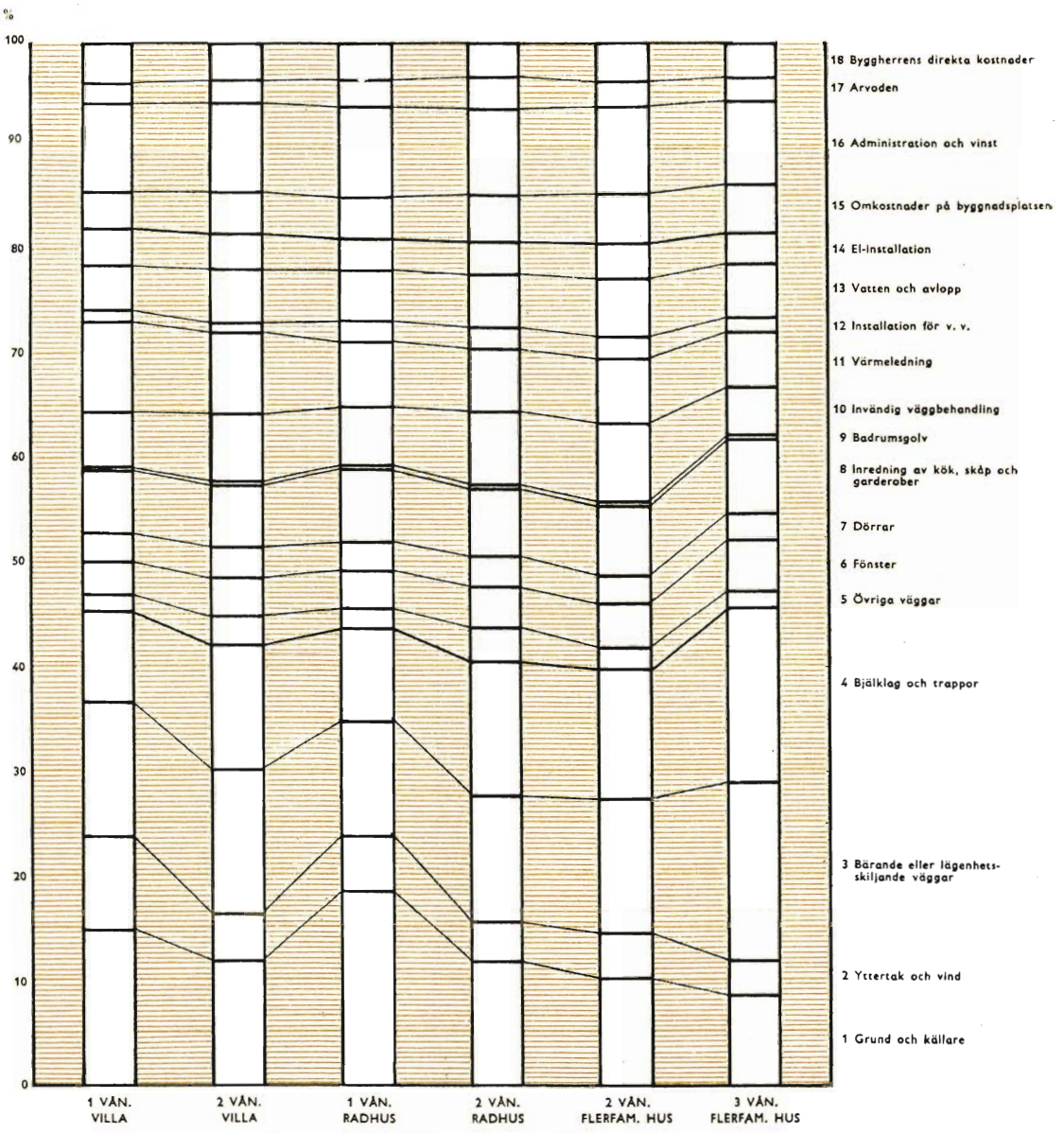

Fig. 96. De olika byggnadselementens procentuella kostnadsandel av den totala byggnadskostnaden för respektive hustyper.

naden har. För envåningshusen (villor och radhus) uppgår den till 2 500—3 000 kr. pr lägenhet, medan den för övriga hustyper håller sig mellan 1 000 och 1 500 kr.

Av fig. 97 framgår att de största posterna bland *driftskostnaderna* äro kapitalkostnader, bränslekostnader och reparationer. Kapitalkostnaderna beräknas ju såsom ett procenttal på produktionskostnaderna och böra

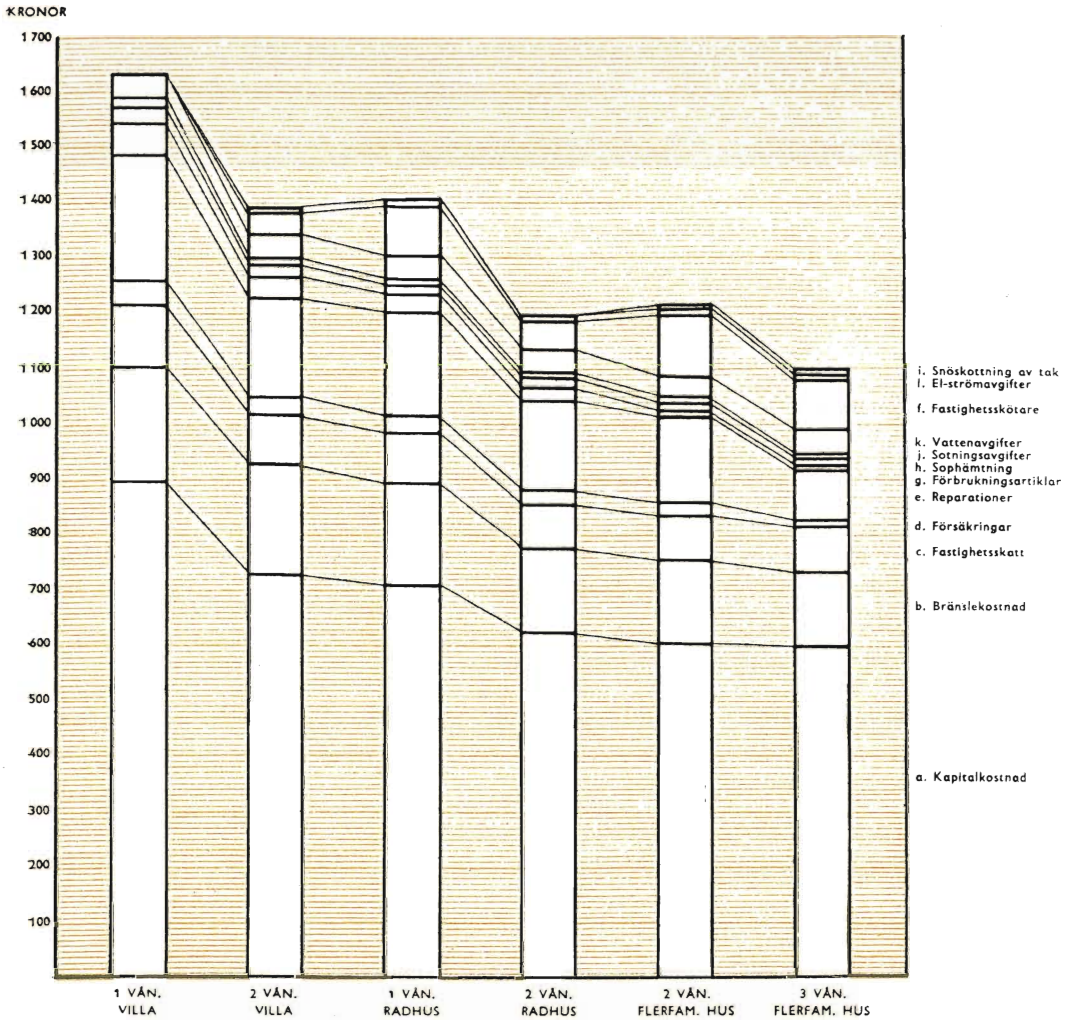

Fig. 97. Driftskostnader per lägenhet i olika hustyper och deras fördelning på olika delposter.

därför i stort sett bibehålla samma inbördes relation som gällde för produktionskostnaderna. Vissa skillnader uppkomma dock genom de olikheter i finansieringen som de nu gällande skilda belåningsmöjligheterna för de olika hustyperna medföra. Genomsnittliga förräntningskravet på produktionskapitalet exkl. egen insats utgör enligt bil. 8 för villor 4,95 %, för övriga trähus 4,63 % och för 3 vån. flerfamiljshuset (av sten) 4,3 %. Egna insatser äro för villor 15 % och för övriga hustyper 10 % av produktionskostnaderna.[1] På grund av dessa olikheter i produktionskapi-

[1] Vid beräkningen av de olika hustypernas förräntningsbehov har ränta och amortering på egen insats utelämnats. Vid egnahem belasta dessa kostnader sällan i praktiken en familjs bostadskonto. De övriga hustyperna tänkas byggda såsom bostadsrättsföreningar eller liknande, där samma förhållande beträffande den egna insatsen föreligger.

talets förräntningsbehov blir den inbördes ordningsföljden mellan kapitalkostnaden för de olika hustyperna inom resp. tre kostnadsgrupper något omkastad i jämförelse med produktionskostnaderna. 2 vån. villans kapitalkostnader bli något dyrare än 1 vån. radhusets, och de båda 2 vån. trähusens kapitalkostnader bli lika med eller större än 3 vån. husets.

Övriga driftskostnader variera med samma tendens som kapitalkostnaderna. De äro alltså ungefär likstora för de hustyper som tillhöra samma kostnadsgrupp. Beträffande fastighetsskatt, försäkringar och reparationer, vilka kostnader beräknats såsom procenttal av produktions- eller byggnadskostnaderna, är ju detta naturligt. Beträffande bränslekostnaderna sammanhänger detta förhållande med att den glesare och dyrare bebyggelsen även har större avkylningsyta pr lägenhet än den tätare och billigare bebyggelsen.

Beträffande smärre variationer av driftskostnaderna, som förekomma *inom* resp. kostnadsgrupper, kan följande bemärkas. Inom den mellersta kostnadsgruppen (II) bestående av 2 vån. villa och 1 vån. radhus är det egentligen endast fastighetsskötaren, som i radhuset blir något dyrare än i 2 vån. villan på grund av att det ansetts nödvändigt att för radhusets gemensamma panncentral anställa en särskild eldare. I övrigt äro driftskostnaderna helt lika inom denna kostnadsgrupp. Inom den lägsta kostnadsgruppen bestående av 2 vån. radhuset samt 2 och 3 vån. flerfamiljshusen (III) framträda kostnadsdifferenser på grund av skiljaktigheter i byggnadsmaterial. 2 vån. husen äro utförda av trä, 3 vån. huset av sten. Det sistnämnda huset får därför lägre försäkringspremier samt lägre reparationskostnader. I övrigt är enda nämnvärda skillnaden den, att 2 vån. radhuset har lägre kostnader för fastighetsskötare än de båda andra hustyperna, emedan det i förstnämnda hustyp saknas gemensamma trappuppgångar och dylika utrymmen, som behöva städas av en anställd fastighetsskötare.

C. De vanligaste kostnadsvariationernas storlek och orsak.

I nedanstående tablå har gjorts en sammanfattning av byggnadskostnaderna (huskostnaderna).

Beräknade byggnadskostnader för olika hustyper.

	Kr. pr lägenhet	Kr. pr m³
1 vån. villa, kostnadsgrupp I	17 055: —	55,70
2 » » » II	13 630: —	53,40
1 » radhus, » II	14 230: —	47,22
2 » » » III	12 380: —	49,20
2 » flerfamiljshus » III	11 945: —	47,50
3 » » » III	12 830: —	50,83

De framlagda siffrorna förvåna kanske delvis. Kostnaderna för radhus och flerfamiljshus stämma kanske med de flestas erfarenhet angående förkrigsnivån, men kostnaderna för villorna, särskilt 1 vån. villan, synas oproportionerligt höga. Man kan åberopa det kända faktum att småstugor före kriget kunde byggas för 12—15 000 kr. fullt färdiga och moderna. Orsaken till dylika avvikelser från utredningens siffror för byggnads- och driftskostnader finner man i allmänhet i någon av följande tre förklaringar: a. Byggnadskostnaderna variera starkt inom olika delar av landet. b. De byggnadskostnader, som redovisas från olika håll, äro mer eller mindre ofullständiga. c. Driftskostnaderna variera betydligt beroende på diverse orsaker, som slumpvis uppträda vid olika tillfällen.

a. Byggnadskostnadernas variationer inom landet.

Det är ju allmänt känt att byggnadskostnaderna variera betydligt i landet. Högst äro byggnadskostnaderna i Stockholm och Norrland, i övriga delar av landet lägre. De här redovisade byggnadskostnaderna ha beräknats på priser gällande i Stockholm 1939. I samband med beräkningarna ha försök gjorts att på teoretisk väg fastställa storleken av de kostnadsvariationer inom landet, som böra uppstå på grund av kända, beräkningsbara faktorer såsom olika klimat, dyrortsläge och avstånd från billiga allmänna transportmedel. Klimatet påverkar kostnaden för värmeisoleringen i ytterväggarna och grundläggningen till frostfritt djup, dyrorten påverkar arbetslönen och delvis byggnadsmaterialpriserna, läget i förhållande till järnvägsstation eller hamn påverkar transportkostnaderna, o. s. v. Det visade sig emellertid att det på detta vis framräknade resultatet icke kunde bringas i överensstämmelse med de erfarenhetsmässiga rön på detta område, som finnas tillgängliga. Detta måste bero på att andra oregelmässigt uppträdande eller psykologiskt betingade faktorer av minst samma storleksordning, som de ovannämnda beräkningsbara kostnadsfaktorerna, uppträda på byggnadsmarknaden. Att så är fallet vet också var och en med någon kännedom om denna marknad. Svårklassificerbara olikheter i markbeskaffenhet, olika stränghet vid ackordsättning och mätning, byggmästarens förbindelser med materialleverantörer, ett visst lokalt byggnadsskick, som ortens byggmästare behärska med överlägsen skicklighet, graden av fri konkurrens, närheten till grustäkt m. m., äro exempel på svårberäkneliga faktorer som orsaka minst lika stora variationer som de på rationella grunder beräkningsbara. Det förefaller emellertid som om byggnadsmarknadens starka lokalbundenhet lett till en viss normering i ortsgrupper av summan av dessa otaliga mer eller mindre rationellt beräkningsbara kostnadsposter.[1] Med hjälp av det

[1] Byggnadsverksamhetens lokalbundenhet kommer ofta till synes även i byggnadstekniska detaljer. Likartade redskap och byggnadsdetaljer ha olika benämningar och vissa vanliga konstruktioner och arbetstempon utföras efter olika metoder inom olika delar av landet.

landsomfattande material på tusentals olika kostnadsberäkningar och slutliga byggnadskostnader, som föreligger inom Statens byggnadslånebyrås arkiv, har det varit möjligt att göra en ungefärlig kartläggning av byggnadskostnadernas variation inom landet, såsom de i verkligheten äro. Se kartan *fig. 98.* Kartan visar, att om byggnadskostnaderna i Stockholm tagas som utgångspunkt, så ligga byggnadskostnaderna inom övriga delar av landet intill 26 % lägre. Kostnadsvariationerna äro givetvis något olika för olika hustyper, och många smärre lokala avvikelser kunna även förekomma. En viss utjämnande tendens kan dock f. n. spåras på detta område. Den torde främst vara betingad av de framväxande landsomfattande byggnadsorganisationerna: försäljningsfirmorna för monteringsfärdiga trähus samt kooperativa eller enskilda företag med verksamhet över hela landet (H. S. B., Riksbyggen, Svenska Bostäder, Befa m. fl.). I sina huvuddrag torde emellertid kartan i fig. 98 rätt återgiva storleksordningen och lokaliseringen av de kostnadsvariationer, som förekomma.

b. Ofullständig redovisning av byggnadskostnaderna.

Ovannämnda variationer i byggnadskostnadsnivån mellan olika orter förändra dock icke det faktum, att enligt föreliggande beräkningar 1 vån. villan alltid blir den dyraste bostadsformen på en och samma ort. Hur kan detta vara riktigt? Erfarenheten säger att på senare år egnahemsbebyggelsen särskilt inom industrisamhällena starkt ökat och att därvid ofta redovisats byggnadskostnader, som ligga avsevärt under de här angivna.

Detta förhållande torde låta sig förklaras av att det särskilt vid egnahemsbyggandet är vanligt att en del av de kostnadsposter, som här redovisats i diagrammet över produktionskostnaderna fig. 95, icke medräknas i slutredovisningen. Egnahemsbyggaren utför ofta själv en hel del arbeten, som därför ej orsaka honom någon kontantutgift och som därför icke redovisas bland byggnadskostnaderna. Om man bortser från tomtkostnaderna och endast intresserar sig för byggnadskostnaderna såsom de redovisas i tab. V sid. 464 i bil. 8 samt granskar dem post för post skall man finna följande.

Kostnadspost 1, grund och källare, utgör c:a 17 % av byggnadskostnaderna i enfamiljsvillan. Det är vanligt att egnahemsbyggaren och hans familj eller vänner hjälpas åt att utföra schaktning, gjutning av grundplattor och källargolv samt murning eller gjutning av grundmurarna. Arbetsinsatsen härför kan värderas till c:a 40 % eller *1 200 kr.*

Posterna 2, 3 och 4 utgöra husets stomme, som ingår med c:a 28 % av de slutliga byggnadskostnaderna. 35 % härav utgör arbetskostnad. Egnahemsbyggaren kan möjligen som tredje man i ett arbetslag själv utföra c:a 1/3 av den för stommen erforderliga arbetsprestationen, alltså c:a *500 kr.*

Kostnadsposterna 5—14 utgöra husets inredning, som uppgår till c:a

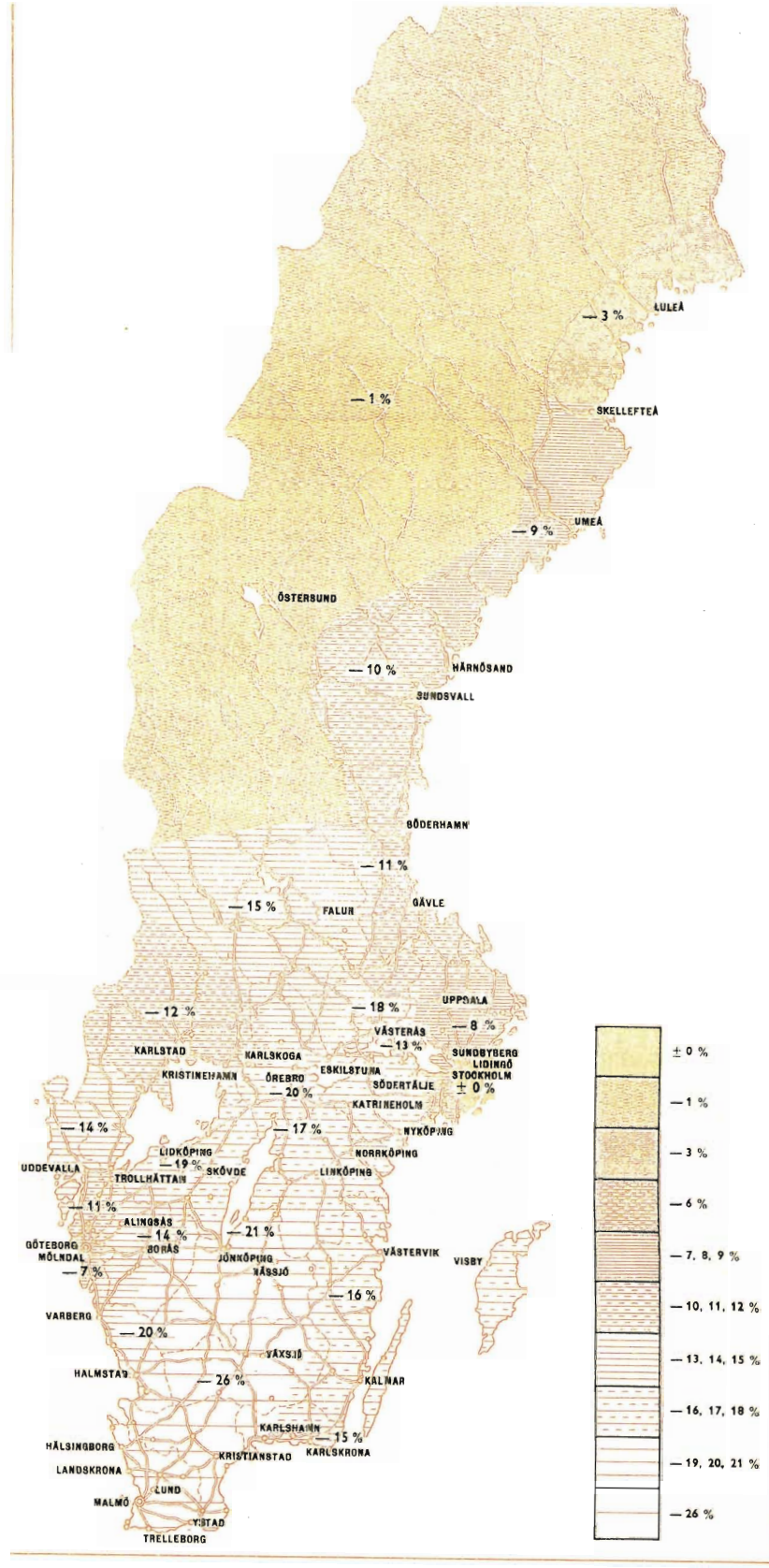

Fig. 98. Byggnadskostnadernas ungefärliga variationer inom landet. 1942.

36 % av de totala byggnadskostnaderna. Egnahemsbyggarens möjligheter att här göra en insats äro i allmänhet små, varför något avdrag ej räknas.

Av post 15, som upptar diverse omkostnader på byggnadsplatsen samt oförutsedda utgifter, kan c:a hälften eller *300 kr.* sparas genom att egnahemsägaren utför det i denna post förutsedda arbetet.

Post 16, administration och vinst, upptar c:a 8 % av totala byggnadskostnaden. Vid egnahemsbyggen i små samhällen anlitar egnahemsbyggaren ofta småentreprenörer med obetydliga administrationskostnader eller också administrerar han i viss mån arbetet själv genom att vidtala olika arbetslag av yrkesarbetare, som åtaga sig arbetet med att sätta samman det material han inköpt eller beställt. Han kan därför i bästa fall inbespara alla kostnader för administration och vinst vid själva byggnadsarbetena och c:a hälften vid de övriga arbetena, sammanlagt c:a *1 000 kr.*

Post 17, arvoden, uppgår till c:a 2 % av totala byggnadskostnaderna. Arvodet till kontrollant slopas, emedan egnahemsbyggaren är sin egen kontrollant. Arvoden till arkitekt och konstruktörer falla ävenledes ofta bort ur kalkylen, då de ibland äro dolda i trähusfirmornas leveranspriser eller eljest bortfalla genom gratis typritningar eller dylikt. *400 kr.* bortfalla härigenom.

Post 18 utgör c:a 4 % av totala byggnadskostnaderna och innefattar kostnader för byggnadskreditiv, lagfart och inteckningar samt byggherrens egna administrationskostnader. Egnahemsbyggaren erhåller ofta hjälp med kapitalanskaffningen under byggnadstiden på annat sätt än genom byggnadskreditiv. Kostnaden härför brukar merendels ej heller inräknas i byggnadskostnaderna. Lagfarts- och inteckningskostnaderna, c:a 115 kr., bruka ej heller upptagas i kostnadsredovisningen, trots att de äro ofrånkomliga, och byggherrens egen administration utföres av egnahemsbyggaren själv, varför den ej orsakar någon kontantutgift. *650 kr.* bortfalla härigenom.

På detta sätt ha alltså c:a 4 000 kr. försvunnit ur byggnadskostnaderna och en egnahemsvilla, som egentligen skulle kostat 17 000 kr., redovisas för 13 000 kr. Även om den egna arbetsinsatsen i själva byggnadsarbetet, som här uppskattats till sammanlagt c:a 2 000 kr., medräknas, så blir resultatet en avsevärd minskning, till c:a 15 000 kr. Om ifrågavarande egnahem dessutom är beläget exempelvis i Bergslagen så kan enligt fig. 98 byggnadskostnaderna där beräknas vara c:a 15 % lägre än de här i stockholmspriser angivna. Ett egnahemsbygge, som alltså här redovisas för 13 000 kr., sedan alla egnahemsbyggarens egna insatser frånräknats, kommer i Bergslagen att kosta c:a 11 000 kr. eller med egnahemsbyggarens eget direkta byggnadsarbete medräknat c:a 12 750 kr.

På detta sätt kan man i de flesta fall genom en omsorgsfull granskning av de olika i byggnadskostnaderna ingående delposterna förklara nästan alla de mer eller mindre sensationella uppgifter om låga byggnadskost-

nader som ibland lämnas. Vid en sådan granskning framträder även den skillnad i standard, som ofta är orsaken till att byggnadskostnaderna avvika från de normala. En egnahemsbyggare eller företagare, som skall bedöma en erhållen uppgift om byggnadskostnaderna i ett visst fall, bör alltså alltid begära att få denna uppgift specificerad, åtminstone i de här redovisade 18 huvudposterna. Så länge husen produceras med i huvudsak samma tekniska metoder och med samma standard, som här tillämpats, kunna inga mera avsevärda avvikelser från här lämnade kostnadsuppgifter förväntas, med mindre exceptionella prisförhållanden beträffande material eller arbete föreligga. Det förutsättes givetvis också att prisnivån sättes i relation till 1939 års priser, vilka här kommit till användning.

c. Driftskostnadernas variationer.

Föregående förklaringar till de variationer i *byggnads*kostnaderna, som äro allmänt förekommande, uttömma emellertid icke helt diskussionen om orsakerna till *bostads*kostnadernas variation. Förräntning och amortering av byggnadskostnaderna upptar i genomsnitt endast 52 % av bostadskostnaderna. Övriga driftskostnader, som alltså utgöra c:a 48 % av den totala bostadskostnaden, måste ju ha ungefär lika stor inverkan på slutresultatet.

Driftskostnaderna för samma hus kunna i olika fall variera högst avsevärt. I bil. 8 sid. 442 ff. har ett försök gjorts att ange de olika driftskostnadsposternas variationsgränser. Sammanfattningsvis ha variationsgränserna angivits i tab. 10 sid. 458. Sammanlagt uppgå de olika posternas variationer till + 43 %, — 40 % från den i beräkningarna angivna driftskostnaden. Vissa variationer förorsakas av lokalbundna kända förhållanden, andra däremot uppträda mera oregelmässigt. Kapitalkostnaden varierar i proportion till byggnadskostnadernas variationer i olika landsändar, bränslekostnaden i förhållande till klimatet, försäkringarna och skatten med husets belägenhet (i stad eller på landet, i Norrland eller i Sydsverige), allt lokalbundna kända förhållanden. Mera oregelmässigt variera däremot reparationskostnader, förbrukningsartiklar och belysningsström till trappor m. m., som bero på husets förvaltningsform och på hur pass omsorgsfullt förvaltningen utföres, kostnader för fastighetsskötare, sophämtning, snöskottning, sotning och vattenavgifter, som bero på en mångfald olika omständigheter, vilka svårligen kunna sammanfattas och normeras.

Det är icke omöjligt att alla de omständigheter, som åstadkomma de lägsta kostnaderna för varje driftskostnadspost, kunna uppträda samtidigt i ett och samma fall. Detta kan inträffa i Sydsverige. I sådana fall kan en 40 % lägre driftskostnad uppnås än de här kalkylerade, d. v. s. årskostnaden för 1 vån. villa (= dyraste hustypen) sjunker från 1 630 kr. till c:a 1 000 kr. Årskostnaden i den mellersta kostnadsgruppen, 2 vån.

villa och 1 vån. radhus, sjunker i detta fall från c:a 1 400 kr. om året till c:a 840 kr., och i den lägsta kostnadsklassen, 2 vån. radhus samt flerfamiljshus, sjunker årskostnaden från c:a 1 150 kr. till 700 kr. om året. Om å andra sidan samtliga ogynnsamma omständigheter skulle sammanträffa i ett enda fall, vilket icke är otänkbart för en byggnad i översta Norrland, kan kostnadsökningen från här angivna medelpriser uppgå ända till 43 %. Dessa stora möjligheter till variationer i driftskostnaderna göra varje jämförelse mellan årskostnaden för lika byggnader på olika platser vansklig att genomföra utan att man samtidigt har tillgång till mycket noggranna specifikationer.

Kap. 9. Möjligheter att sänka bostadskostnaderna.

Inledning.

Av den föregående redogörelsen för byggnadskostnader och driftskostnader har framgått, att den årliga kostnaden för en modern tvårumslägenhet à 50 m² våningsyta endast i gynnsammaste fall kunde nedgå till 700 kr. pr år enligt 1939 års priser. I allmänhet låg årskostnaden avsevärt högre om den redovisades fullt korrekt utan dolda subventioner (över 1 000 kr). Härtill kommer, att denna årskostnad icke inkluderade ränta och amortering på egen insats (10 à 15 % av anläggningskostnaden) samt att familjebostaden enligt kap. 7 borde vara 10 à 20 % större än den bostad, som här kostnadsberäknats.

Hyresbetalningsförmågan bland industriarbetarna varierar starkt från ort till ort och med olika inkomster. Enligt av socialstyrelsen publicerade uppgifter från en undersökning för 45 orter 1934 utgjorde genomsnittshyran (exkl. värme) för mindre bemedlade arbetarhushåll c:a 15 % av familjeinkomsten.[1] Antar man att hushållsföreståndarens, alltså i regel mannens, inkomst är c:a 85 % av familjeinkomsten, blir motsvarande siffra 18 % av mannens inkomst.[2] Läggas därtill beräknade bränslekostnader kommer man upp i c:a 20 %. Denna siffra, som är ett medeltal för städerna, torde böra betraktas som ett maximum för orter på landsbygden, där hyrorna enligt hyresräkningen år 1939 ligga avsevärt lägre. Om man utgår från en årsinkomst för mannen på 3 500 kr (en hög årsinkomst år 1939) och räknar 20 % härav till hyra inkl. värme, så kommer man till 700 kr pr år. Allmänt har man den erfarenheten från t. ex. egnahemsverksamheten i de mindre industriorterna att det är ungefär denna summa som en arbetare är villig att anslå som sin årliga bostadskostnad. I samhällen med högre löneläge ligger summan högre, men det finns även många exempel på lägre siffror från samhällen med lägre löneläge. Även om hyresbetalningsförmågan är en starkt variabel faktor kan dock det påståendet göras att om man utan en höjning av den allmänna lönestandarden vill uppnå en balans mellan räntabel bostadskostnad och föreliggande

[1] Allmänna bostadsräkningen år 1933 och därmed sammanhängande undersökningar. Socialstyrelsen, Sthlm 1936.

[2] Jfr Socialstyrelsens undersökning av hushållsbudgeter och livsmedelskonsumtion i städer och tätorter 1940—1942. Socialstyrelsen, Sthlm 1943.

hyresbetalningsförmåga, fordras en icke oväsentlig sänkning av bostadskostnaderna. En sänkning av bostadskostnaden av den storleksordning det här skulle vara fråga om kan endast uppnås genom att alla möjligheter till förbilligande av såväl byggnads- som driftskostnader tillvaratagas.

A. Sänkning av bostadskostnaderna genom rationalisering av produktionstekniken inom byggnadsindustrien.

Det är vanligt att man i diskussionen anger en ytterligare rationalisering av byggnadsproduktionen såsom det främsta medlet att nå sänkta byggnadskostnader. Det har ej ansetts tillhöra denna utrednings uppgift att söka utreda vilka möjligheter till en sådan rationalisering, som kunna finnas, än mindre framkomma med konkreta förslag till åtgärder. Detta är en produktionsteknisk uppgift, som måste lösas genom systematisk forskning och praktiska experiment med olika produktionsmetoder. Dessutom är uppgiften av den storleksordning och allmänna omfattning att den ej rimligtvis skulle kunna behandlas på ett uttömmande sätt i ett sammanhang som detta.

Då emellertid det sannolikt viktigaste medlet till lösandet av bostadsfrågan för närvarande synes vara förborgat i begreppet rationalisering av byggnadsproduktionen, kan frågan här ej utan vidare förbigås, även om framställningen av förutnämnda skäl måste begränsas till endast en redogörelse för rationaliseringsfrågans senaste utveckling och dess läge inom byggnadsyrket just nu.

a. Organisatoriska former och förutsättningar.

Med begreppet rationalisering kan man åsyfta dels mera vittsyftande åtgärder, som förutsätta en radikal förändring av produktionsmetoder och tekniska hjälpmedel inom byggnadsyrket, och dels sådana mindre omfattande åtgärder för ett förbilligande av bostadskostnaderna, som kunna vidtagas med hjälp av i huvudsak nuvarande produktionsmetoder och tekniska hjälpmedel.

Möjligheterna att nedbringa byggnadskostnaderna genom rationalisering ha varit föremål för enskilda och offentliga utredningar. Den senast publicerade offentliga utredningen[1] i detta ämne är 1934 års byggnadsindustrisakkunnigas betänkande,[2] som ger en allmän överblick över byggnadsyrket och i olika avdelningar behandlar: 1. Byggnadsindustriens omfattning och struktur, 2. Inkomster för byggnadsindustriens företagare och löntagare, 3. Arbetslösheten inom byggnadsindustrien och åtgärder

[1] 1944 års riksdag har hos Kungl. Maj:t begärt ytterligare utredning om möjligheterna att med olika medel förbilliga byggnadskostnaderna.

[2] Byggnadsindustrien i Sverige (S.O.U. 1938: 3, 4 och 10).

för dess bekämpande, 4. Finansiering av byggnadsföretag samt prisbildningen på tomt-, fastighets- och hyresmarknaderna, 5. Rationaliseringsfrågan inom byggnadsindustrien, 6. Monopolistiska strävanden inom byggnadsindustrien. För den som närmare vill sätta sig in i förhållandena på området utgör nämnda utredning en lämplig utgångspunkt.

I utredningen påpekas bl. a. att frukterna av den rationalisering av byggnadsindustrien, som otvivelaktigt pågått alltsedan byggnadsindustriens uppkomst, främst konsumerats av en höjning av husens tekniska och hygieniska kvalitet. Denna standardhöjning skulle sannolikt varit omöjlig utan hjälp av en viss rationalisering. Det framhålles emellertid, att de hittillsvarande rationaliseringssträvandena inom byggnadsindustrien varit sporadiska och splittrade samt att de torde bli effektivare om de samlades och gåves ett offentligt stöd. Möjligheterna att genom standardisering ernå nämnvärda besparingar bedömdes däremot mera pessimistiskt av de sakkunniga.

Utredningens rekommendation av offentligt stöd till rationaliseringssträvandena har sedermera blivit realiserad genom inrättandet år 1942 av Statens kommitté för byggnadsforskning. Kommittén fördelar tillgängliga statsanslag till sådana forskare och forskningsuppgifter, som kunna anses tillhöra de allmänna forskningsområdena inom byggnadsfacket, och stöder härigenom den fria *allmänna forskningen*. Dessutom utdelar kommittén till lämpliga specialister bestämda forskningsuppdrag, som passa in i ett uppgjort forskningsprogram (dirigerad forskning). Kommittén har sålunda startat en undersökning rörande produktionsteknikens utveckling och nuvarande läge.

Till de allmänna forskningsarbetena inom byggnadsområdet bör även räknas Byggstandardiseringen, som startades år 1942 som en underavdelning inom Sveriges standardiseringskommission. Byggstandardiseringens uppgift är att i samråd med intresserade parter utarbeta lämplig svensk standard för de artiklar inom byggnadsfacket, som lämpa sig härför. Den f. n. angelägnaste uppgiften för Byggstandardiseringen är att finna en gemensam modul, som kan passa alla konstruktioner och material inom byggnadsbranschen och som möjliggör att man av standardiserade delar kan kombinera ihop olika hus.

I detta sammanhang må även nämnas AB Byggtjänst i Stockholm, som är en utställningscentral för de flesta material inom byggnadsfacket. En fullständig materialinventering och registrering av byggnadsmaterial samt en möjligast fullständig samling av litteratur och personuppgifter inom facket samlas här för att sedermera på lämpligt sätt distribueras.

Till de organisationer, som syssla med allmän forskning på byggnadsområdet, bör även räknas den i kap. 7 nämnda Arkitekternas bostadsutredning, som startats av Svenska slöjdföreningen och Svenska arkitekters riksförbund.

Den allmänna forskningen inom facket, som alltså huvudsakligen bedrives genom dessa organ, kan emellertid i allmänhet liksom inom andra fack icke väntas lämna omedelbara praktiska resultat. Forskningsresultaten måste tillvaratagas och tillrättaläggas för produktionen av den *tillämpade forskningen*, som främst åvilar inom byggnadsfacket sysselsatta producenter av olika kategorier. För närvarande bedrives på flera håll dylik forskning för att få fram nya byggnadsmetoder. Till stor del äro dessa undersökningar ännu icke officiella, varför det ej är möjligt att här lämna några konkreta uppgifter.

Svårigheten med rationaliseringsarbetet inom husbyggnadsindustrien ligger — som i det följande närmare visas — bl. a. i att det är en sådan mångfald olika uppgifter, som samtidigt måste angripas. Uppgifterna representera material och konstruktioner av vitt skilda slag med olika konstruktörer och producenter. En enda producent behärskar därför icke mer än en del av hela produktionsprocessen i ett husbyggnadsföretag. Det synes dock på senare år ha uppstått ett visst intresse från en del större företagare att med sina resurser angripa problemet i dess helhet. Härigenom ha möjligheterna att inom rimlig tid nå praktiska resultat av rationaliseringsarbetet blivit väsentligt större än förut.

b. Principiella synpunkter på rationaliseringsfrågan.

Rationaliseringens omfattning. För att nå nämnvärda förbilliganden av bostadskostnaden räcker det ej med att angripa endast en gren av byggnadskostnaderna, utan samtliga i produktionen ingående kostnadsposter måste samtidigt angripas. En kort översikt över kostnadsfördelningen vid exempelvis ett monteringsfärdigt trähusbygge klargör detta förhållande.

Den monteringsfärdiga trähusleveransen utgör i allmänhet endast c:a 30 % av det färdiga husets kostnad. Övriga 70 % åtgå till grunden, arbetet med resningen och hopsättningen av trähusleveransen, installationer av vatten, avlopp, värme och sanitet samt diverse målning, tapetsering och annan inredning. Trähusleveransens kostnader fördela sig i allmänhet på följande sätt:

Arbetskostnader	10 %
Material (trävirke, snickerier, träfiberplattor, papp, spik etc.)	70 %
Frakt, administration, fabrikskostnader och vinst	20 %

Om man genom en standardisering och begränsning av antalet hustyper kunde uppnå en kontinuerlig drift med produktion för lagerföring, skulle man enligt uttalanden från på området sakkunnigt folk kunna pressa ovannämnda arbetskostnader med c:a 25 % och förmodligen även posten för administration och vinst m. m. med c:a 10 %. Materialkostnaden skulle däremot förbli oförändrad. Summa besparingar på trähusleveransen skulle alltså bli 2,5 % + 2 % = 4,5 %, vilket är lika med 1,35 % på hela bygg-

nadskostnaden. Eftersom förräntning och amortering av byggnadskapitalet ingår i årskostnaden med c:a 50 % skulle alltså en rationalisering av trähusindustrien enligt ovan endast kunna åstadkomma en sänkning av bostadskostnaden med c:a 0,7 %. Även om snickeriernas andel i materialkostnaden skulle kunna pressas genom en rationalisering, torde dock den sammanlagda besparingen ej överstiga 1 % av bostadskostnaden.

Proportionerna mellan arbete och material. Rationaliseringen kan ej endast inrikta sig på en förbättring av arbetsmetoderna utan måste även angripa konstruktionerna i syfte att åstadkomma materialbesparande nya konstruktioner. I bil. 8, tab. V—X (sid. 464 ff.), ha de sex olika undersökta hustypernas kostnader grupperats i 18 huvudposter, vilka i sin tur uppdelats i materialkostnader och arbetskostnader.[1] Av hela byggnadskostnaden faller ungefär hälften på arbetskostnader och hälften på materialkostnader. Om emellertid punkterna 15—18 (diverse omkostnader, administration och arvode etc.) borträknas och alltså endast de rena byggnadskostnaderna uppdelas på material och arbete, bli proportionerna 60—65 % materialkostnad, 35—40 % arbetskostnad. För ett tiotal år sedan voro proportionerna i allmänhet 50—55 % material- och 45—50 % arbetskostnad. Utvecklingen har alltså gått mot mindre arbetskostnad på arbetsplatsen och en större användning av halvfabrikat.

I fig. 96, sid. 220, visas grafiskt vilka kostnadsposter bland byggnadskostnaderna som äro störst. I genomsnitt kan man ange följande fördelning: husets stomme (grund, bärande väggar, bjälklag, tak, trappor) 50—55 %, inredning (mellanväggar, fönster, dörrar, skåp och garderobsinredning) 25—30 %, installationer (värme och sanitet, elektricitet) c:a 20 %. Vid en detaljgranskning av de i dessa huvudposter ingående delposterna, såsom dessa redovisas i förut nämnda tabeller V—X i bil. 8, finner man, att proportionen mellan arbete och material inom de olika posterna är ganska varierande. I allmänhet är dock materialkostnaden dominerande. Arbetskostnaden på byggnadsplatsen är en jämbördig storhet med byggnadsmaterialkostnaden endast i följande arbetsgrupper: grund och källare, där schaktningen är mycket arbetskrävande, invändig väggbehandling och fönster, där målningskostnaden upptar en mycket betydande del, samt elektrisk installation. (Inräknas emellertid även den arbetskostnad som ligger i själva materialet, när det levereras till byggnadsplatsen, blir givetvis arbetskostnaden överallt den dominerande posten.)

Genom ett studium av kalkyler av denna art framgår vilka möjligheter till arbetsbesparande byggnadsmetoder eller nya materialbesparande konstruktioner, som kunna finnas inom de olika i byggnadsproduktionen ingående arbetstempona och konstruktionsdetaljerna.

[1] Till arbetskostnader räknas endast sådana löner som utbetalas för arbete å byggnadsplatsen.

Trähuskonstruktionerna ha under senare år utvecklats i materialbesparande riktning. Det dyrbarare trämaterialet har utnyttjats endast för bärande funktioner, medan värmeisoleringen åstadkommes genom billigare, porösa fyllnadsmaterial. Limmade bjälklagskonstruktioner ha utarbetats med utnyttjande av underpanelens draghållfasthet. Överhuvud taget har man sökt använda limningstekniken dels för att skapa homogena materialbesparande konstruktioner och dels för att om möjligt söka undvika det hantverksmässiga spikningsförfarandet.[1] Några praktiskt industriellt färdiga resultat har man dock ännu ej nått på detta område och mycket experiment- och kalkylarbete torde ännu återstå, innan målet nåtts.

Inom tegel- och betongindustrien har utvecklingen ävenledes gått efter i princip samma linjer: ett bättre tekniskt utnyttjande av materialierna i materialbesparande syfte.[2]

Så småningom torde genom ett samspel mellan allmän och tillämpad forskning inom facket praktiska resultat komma att nås. Det är givetvis ytterst vanskligt att söka göra några uppskattningar av de besparingar, som därigenom kunna bli möjliga. Sakkunniga teknici, som sökt inträngа på området, bruka uppskatta dessa till 20 à 30 %. (Även högre siffror nämnas.) En 2 vån. villa eller 1 vån. radhus, som år 1939 beräknades till c:a 15 000 kr., skulle enligt denna uppfattning kunna reduceras till 10 à 12 000 kr., om en återgång till förkrigstidens prisnivå kan genomföras.

Aktuella praktiska rationaliseringsmöjligheter. Dessa mera radikala rationaliseringsförsök befinna sig ännu i sin början och kunna därför icke förväntas ge praktiska resultat förrän om flera år. Under tiden måste emellertid byggnadsverksamheten fortgå och därtill kanske i ett forcerat tempo. Majoriteten av byggnadsföretagare och bostadskonsumenter måste med anlitande av redan befintliga produktionsmedel och tekniska möjligheter söka utföra sina byggnadsföretag så billigt som möjligt. Även härvid finnas emellertid vissa möjligheter till besparingar.

De besparingar, som kunna vinnas genom ett klokt och sakkunnigt utnyttjande av nuvarande byggnadsteknik, ha behandlats i tre aktuella statliga betänkanden, utarbetade med byråchefen Alf Johansson såsom utredningsman eller kommittéordförande.[3] I dessa betänkanden, som legat

---

[1] Det mest kända exemplet är Kramfors AB:s försök med en av byggnadsrådet S. Markelius utarbetad konstruktion för envåningsvillor av standardiserade vägg- och bjälklagselement, där hänsyn även tagits till bl. a. en förenklad värmeinstallation.

[2] Såsom exempel må anföras de av HSB bedrivna försöken att bygga betonghus med standardiserade och delvis kvarsittande formelement (se Teknisk Tidskrift nr 8, 1944) samt vidare Siporexfabrikens experiment med bostadshus av stora siporexblock i standardenheter till både bjälklag, väggar och tak.

[3] Utredning angående byggnadskostnaderna av 1940 års byggnadskostnadssakkunniga (S.O.U. 1941: 4); Promemoria rörande bostadsförsörjningen av Alf Johansson (S.O.U. 1942: 3) samt Betänkande angående bostadsproduktionens förutsättningar efter ett vapenstillestånd av Alf Johansson (S.O.U. 1944: 7).

till grund för utformningen av den statliga låne- och subventionspolitiken för bostadsbyggandet under kriget, ha olika byggnadsmaterial och konstruktionsmetoder en för en upptagits till granskning. De faktorer, som på olika sätt påverka kostnaden för de olika posterna, ha angivits och möjligheterna att begränsa genom krisen inträdda fördyringar ha diskuterats. Dessa analyser ge emellertid även en god bild av hur man — bortsett från krisförhållandena — kan åstadkomma besparingar av olika slag. Den som i detalj vill söka sätta sig in i dessa förhållanden finner alltså ett lämpligt studiematerial i dessa utredningar.

Vid den statliga låne- och subventionsverksamhet, som genom statens byggnadslånebyrå bedrivits till stöd för bostadsbyggandet under kriget, ha de i ovannämnda utredningar påpekade möjligheterna till besparingar genom teknisk effektivisering utnyttjats. Det är svårt att bland den mängd faktorer, som inverka på byggnadskostnaden, ange vad just den tekniska effektiviseringen har kunnat ge i besparingar. En approximativ uppskattning med ledning av uppgifterna i 1944 års betänkande ger till resultat en besparing av c:a 5 % på de rena byggnadskostnaderna.

B. Möjligheter att sänka de allmänna omkostnaderna i byggnadsproduktion, där industriföretagen medverka.

Utöver de rena byggnadskostnaderna, som behandlats i det föregående, finns emellertid en grupp allmänna omkostnader, som sammanlagt uppgå till c:a 18 % av byggnadens totala produktionskostnader. De ha i bil. 8 upptagits som posterna 15—18 och utgöras av diverse omkostnader, administration och vinst, arvoden och byggherrens direkta kostnader. På detta område torde möjligheter finnas att uppnå besparingar. I det följande ha dessa möjligheter upptagits till granskning post för post, varvid på problemet lagts speciellt sådana synpunkter, som kunna vara tillämpliga på de förhållanden, varom här närmast är fråga, d. v. s. en bostadsproduktion inom mindre industriorter, där företagen medverka vid bostadsförsörjningen.

a. Byggherrens direkta kostnader under byggnadstiden.

Dessa kostnader bestå av räntor under byggnadstiden, lagfarts- och inteckningskostnader samt byggherrens direkta administrationskostnader.

Kapitalbehovet under byggnadstiden medför dels en *räntekostnad* och dels en besiktningskostnad (*kreditivavgift*), som tillsammans uppgå till knappa 2 % av byggnadskostnaden.[1] Dessa kostnader äro ofrånkomliga. Räntekostnaden för byggnadskreditiv kan icke anses onormal. Kreditivavgiften, som här beräknats till 1 % på kreditivbeloppet, kan möjligen

[1] Jfr bil. 8 sid. 436 ff.

vid större byggnadsföretag, där stora värden kunna besiktigas på en gång, något sänkas, men inverkan härav torde bli så obetydlig att den i detta sammanhang icke medräknas.

Om kapitalanskaffningen sker på annat sätt än genom byggnadskreditiv brukar kapitalkostnaden under byggnadstiden ofta icke bokföras på byggnadsföretaget. Särskilt gäller detta när företagen bygga själva eller lämna bistånd till sina arbetares byggnadsföretag. I senare fallet brukar detta ibland ske på så sätt, att företaget utlånar erforderliga medel, tills de slutliga inteckningslånen hunnit ordnas. I den mån företaget anser sig böra betinga en ränta för denna tillfälliga finansiering, bör denna ränta icke behöva bli högre än för ett vanligt byggnadskreditiv, och kostnader för besiktningar och säkerheter i inteckningar böra kunna undvikas. Ett bättre sätt för företagen att medverka till kapitalförsörjningen under byggnadstiden är att ordna gemensamma centralinköp från företagets sida. Företagets inköpsorganisation inköper alltså allt erforderligt byggnadsmaterial centralt, varefter arbetarna endast ha att rekvirera sitt material allt eftersom det behövs. Härigenom förhindrar man mången gång, att arbetaren påluras underhaltiga eller onödigt dyra materialier. Dessutom kunna vissa rabatter och fraktkostnadsminskningar ernås genom massinköp på detta sätt. Företagen bruka förskottera likviden för centralinköpens räkningar och sedan uttaga denna från arbetaren i samband med inteckningslånens ordnande. Som regel bruka företag, som ordna materialanskaffning på detta sätt, icke betinga sig någon ersättning för den administrationskostnad och ränteförlust som uppstår genom verksamheten, utan dessa kostnader få ingå i företagets bidrag till sina arbetare. Om de besparingar, som ernås genom centralinköpet, skulle gottskrivas denna verksamhet, skulle dess kostnader antagligen kunna täckas härav, varigenom en ren besparing uppnåtts, vare sig man vill föra denna på materialkostnader eller kapitalkostnader under byggnadstiden.

Lagfarts- och inteckningskostnader belasta byggnadskostnaderna med endast c:a 0,5 %. Även dessa kostnader äro ofrånkomliga vid tomtköp och finansiering mot inteckningssäkerhet. Vid byggnadsföretag där arbetarna stå som byggherrar böra företagen lämna den hjälp som oftast behövs vid uppsättningen av erforderliga handlingar och deras inlämning till respektive myndigheter. Lagfarten på fastigheten bör ordnas innan den bebyggts, annars räknas lagfartsavgiften på det högre fastighetsvärdet som bildas med husets tillkomst.

Byggherrens administrationskostnader under byggnadstiden äro svårberäknade. De ha i bil. 8 upptagits till knappa 1,5 %. Genom noggrann projektering kunna de ibland hållas nere vid lägre belopp. I likhet med vad som anförts om kapitalkostnaderna bruka företagen ofta bidraga till sina arbetares bostadsbyggen genom att åtaga sig dessa kostnader och låta arbetet utföras av företagets ordinarie personal.

b. Arvoden.

För en fullgod projektering av ett bostadsbyggnadsföretag erfordras sakkunnig medverkan från en arkitekt och hans konstruktör samt från särskilda konstruktörer för värme och sanitet samt för elektrisk installation. Därjämte erfordras en byggnadsingeniör eller byggmästare som kontrollant vid arbetenas utförande. Om det är frågan om enstaka byggnader, bli dessa kostnader så pass kännbara, att man mången gång blir frestad att söka undvika dem. Emellertid kan en osakkunnig projektering av ett byggnadsföretag orsaka byggherren mångdubbelt större kostnader än arvodena till erforderliga konsulter. Man bör därför sträva efter att projektera ett större antal lägenheter (20 à 30 st.) på en gång, så att arvodena kunna fördelas. Man blir härigenom i tillfälle att använda den bästa sakkunskap, även om denna är dyrare. Fördelad på ett flertal enheter, blir fördyringen knappast kännbar.

I de här utförda kostnadsberäkningarna uppgår summa arvoden till c:a 2,5 % av byggnadskostnaderna, varvid förutsatts att 36 lika lägenheter skola komma till utförande.

De industriföretag, som medverka vid sina arbetares byggnadsföretag, bruka ofta påtaga sig kostnaderna för arvoden till konsulterande fackmän genom att tillhandahålla fullständiga ritningar och arbetsbeskrivningar samt genom att med eget eller extra anställt folk låta utföra erforderlig kontroll under byggnadstiden. Även om arvodesposten på detta sätt ofta bortföres från byggnadskostnaderna finnes anledning att närmare granska möjligheterna till en effektivisering av projekteringsarbetet.

Det är endast ett fåtal industriföretag som har tillgång till egen kvalificerad sakkunskap för större byggnadsprojekt. Det förekommer tyvärr ibland att ingeniörer eller ritare på företagens ritkontor, som fått sin utbildning för ett helt annat yrkesområde eller som erhållit endast elementära kunskaper inom bostadsbyggnadsfacket, sättas till att uppgöra ritningar för bostadsbyggnader. Detta förfaringssätt innebär en felbedömning av uppgiftens svårighetsgrad och krav på specialiserad fackkunskap. Stundom kunna visserligen själva byggnadskostnaderna för ett på detta sätt projekterat hus bli lägre än för en sakkunnigt planerad byggnad. Detta måste dock alltid bero på bristande kvalitet i byggnadsmaterial och konstruktioner samt en otillräcklig dimensionering av planlösningen, vilka fel i det långa loppet förr eller senare komma att göra sig gällande genom ökade underhållskostnader eller förkortad livslängd på huset.

I de flesta fall böra därför företagen anlita erforderliga experter vid projekterandet av bostadsbyggnader. I första hand är det därvid arkitekter som anlitas. Uppgiften omspänner emellertid ett så pass stort område (stadsplanen med tillhörande författningskunskap och anläggningsteknik, huset med alla konstruktioner och installationer samt ekonomin med finansie-

ringskalkyler och övriga driftskostnader) att arkitekten sällan ensam kan behärska alla grenar. En företagare, som skall starta en större byggnadsverksamhet, måste därför i allmänhet vända sig till tre olika fackmän för att få sin fråga behandlad med bästa sakkunskap (stadsplanearkitekt, husarkitekt med konstruktörer, jurist eller ekonom). Detta är ganska svårhanterligt och besvärligt ur samarbetssynpunkt. Önskvärt vore, att inom samma konsulterande firma kunde finnas tillgång till fullständig expertis på området eller i varje fall att det vore vanligt, att arkitekter, som praktisera på detta område, icke endast åtoge sig att med hjälp av särskilt anlitade specialister för konstruktioner och installationer utföra projektering av själva huset utan även regelmässigt i samarbete med stadsplaneteknici, ekonomer m. fl. åtoge sig ett bostadsprojekts stadsplanetekniska och ekonomiska problem. Exempel finnas i ett par fall på att konsulterande arkitekter eller arkitekt- och ingeniörsfirmor ha börjat driva sitt arbete på detta sätt, men önskvärt vore, att det kunde ske i större utsträckning och i vissa fall med större kunnighet och ansvar.

Med en genomförd standardisering inom byggnadsfacket bör kunna följa möjligheter att rationalisera även projekteringsarbetet. Mycket detaljritande och konstruktionsräknande samt utarbetande av särskilda arbetsbeskrivningar bör då kunna bortfalla. Än är dock standardiseringsarbetet ej tillräckligt långt hunnet för att det skall vara anledning att här närmare ingå på dessa möjligheter.

c. Administration och vinst.

Byggnadsföretagarens administration och vinst har i bil. 8 beräknats till 3 resp. 5 % av de rena byggnadskostnaderna. Tillsammans utgöra de c:a 7 % av de totala byggnadskostnaderna och äro därmed den största posten bland omkostnaderna utanför de rena byggnadskostnaderna.[1]

Kostnadspostens relativa storlek varierar mycket efter företagarform och byggnadsobjektets storlek. Av tillgänglig erfarenhet att döma synas dock de lägsta kostnaderna för administration och risk uppnås, om byggnadsföretaget antingen bedrives i liten skala av småbyggmästare eller i mycket stor skala av storföretagare. (Förhållandet utvecklas närmare i det följande avsnittet om företagsformer). I de produktionsformer, där produktionen är baserad på självkostnad, bortfaller givetvis vinsten såsom en belastning av byggnadsföretaget. Kostnader för administration och risk kvarstå emellertid, varför hela kostnadsposten även under dessa betingelser icke torde kunna kalkyleras under 3 à 4 % av totala byggnadskostnaderna.

---

[1] Statens byggnadslånebyrå tillämpade år 1944 vid sina granskningar av byggnadskostnader en procentsats på 5 à 6 % för byggnadsföretagarens administration och vinst, beroende på företagets storlek.

d. Omkostnader på byggnadsplatsen.

Denna kostnadspost består huvudsakligen av arvode till verkmästare, rengöring under och efter byggnadstiden, bod och redskap, brandförsäkring och olycksfallsförsäkring för arbetarna samt byggnadsentreprenörens oförutsedda kostnader.[1]

Även denna kostnadspost varierar mycket efter företagarform och byggnadsobjektets storlek, varför härom gäller i huvudsak detsamma som anförts om administration och vinst. Den uppgår till c:a 4 % av totala byggnadskostnaderna. Posterna för brandförsäkring, olycksfallsförsäkring och oförutsedda utgifter äro ofrånkomliga. De övriga kostnadsposterna (tillsammans c:a 2 %) bruka däremot ibland icke påföras byggnadsföretaget t. ex. när dessa tjänster tillhandahållas av ett industriföretag för dess byggande arbetare.

Sammanfattning.

Föregående granskning av de utanför det egentliga byggnadsarbetet liggande posterna i byggnadskostnaderna, tillsammans c:a 18 % av dessa, kan sammanfattas på följande sätt. Om ifrågavarande kostnader beräknas på sätt som här angivits så synas möjligheterna till rena besparingar härutöver vara små. De enda poster, där sådana möjligheter kunna diskuteras, synas vara byggherrens administrationskostnader, arvoden vid mycket stora byggnadsföretag eller starkt standardiserat byggnadssystem, byggnadsföretagarens administration och vinst vid mycket stora byggnadsföretag eller där byggherre och byggnadsföretagare är samma person och alltså vinsten ej belastar byggnadsföretaget. I sistnämnda fall kan en »besparing» göras med 4 %, i övrigt röra sig möjligheterna om en eller annan procent av totala byggnadskostnaderna.

Däremot kunna vid de fall, där arbetare stå som byggherrar, industriföretagen bidraga till täckandet av ifrågavarande kostnader genom att med sin personal och övriga resurser utan kostnad för arbetaren utföra sådana administrativa och finansiella transaktioner, som i företagets omsättning te sig ganska lindriga men som för den enskilde arbetaren-byggherren äro nog så kännbara. Inklusive den vinst, som i dessa fall när arbetaren står som byggherre icke belastar byggnadsföretaget, kan värdet av de enligt föregående av företagen lämnade bidragen uppskattas till omkring 8 % av totala byggnadskostnaderna.

C. Företagsformernas inverkan på byggnadskostnaderna.

Det har redan antytts att företagsformer och produktionsmetoder ha ett stort inflytande på byggnadsproduktionens kostnader. I de fall en

[1] Oförutsedda kostnader för installation av elektricitet samt värme och sanitet ha förts på byggherrens kostnader för administration och oförutsedda utgifter.

industri lämnar sin medverkan för tillkomsten av nya bostäder för sina arbetare äger industrin vissa möjligheter att påverka byggnadsproduktionens anordnande och är därvid givetvis intresserad av att själva produktionen lägges upp på ett så ekonomiskt sätt som möjligt. De alternativ man här har att välja mellan kunna karakteriseras i nedanstående frågeställningar.

Skall man bygga i *egen regi* eller på *entreprenad?*

Skall man söka uppmuntra *amatörbyggeri, småföretagare* eller *storföretagare?*

I vilken utsträckning bör man använda *halvfabrikat* (monteringsfärdiga hus) eller bygga på vanligt sätt med *löst material?*

Något allmängiltigt svar på dessa tre frågeställningar kan tyvärr icke ges. Det rätta tillvägagångssättet varierar efter omständigheterna i varje särskilt fall beroende på ortens storlek och belägenhet, förekommande hustyper m. m. Då frågeställningarna äro av stor praktisk betydelse och av en icke oväsentlig ekonomisk vikt synas de dock icke böra förbigås, även om de endast kunna beröras med allmänna ordalag.

a. Egen regi.

Bostadsbyggnadsverksamhet i egen regi kan i detta sammanhang tänkas bedriven dels av företaget, dels av arbetaren såsom blivande bostadsinnehavare.

För att en bostadsbyggnadsverksamhet i industriföretagets egen regi skall kunna drivas ekonomiskt fordras i allmänhet att företaget är av den storleksordningen att det kan hålla en fullständig byggnadsavdelning sysselsatt i ett flertal år, helst ständigt. Under dessa förutsättningar kan byggenskapen planeras i god tid, erfarenheter från föregående år utnyttjas och byggnadsverksamheten hållas igång på ett planmässigt och arbetsbesparande sätt. Materialinköpen kunna göras fördelaktigt på lång sikt.

De flesta företag inom den tunga industrien ha en byggnadsavdelning, som normalt är kontinuerligt verksam inom fabriksområdet. Ofta är denna byggnadsavdelning specialiserad på fabriksbyggnader och liknande hustyper och kan icke utan lämplig personalförstärkning sättas in på en bostadsbyggnadsproduktion. Det är lätt att konstatera, att så likväl ofta skett och att följderna härav i de flesta fall blivit mindre goda ur såväl byggnadsteknisk synpunkt som i fråga om planmässighet. Ett företags byggnadsavdelning bör därför, om den skall användas för bostadsproduktion, ges en för denna verksamhet lämpligt förstärkt sakkunskap. Skall byggnadsavdelningen även utföra projekteringen av bostadshusen m. m. bör en arkitekt anställas, emedan denne genom sin utbildning är specialiserad på husens och lägenheternas planlösning. Skall byggnadsavdelningen däremot endast uppföra husen bör en byggnadsingenjör anställas, emedan denne i sin utbildning specialiserats på de byggnadstekniska problemen i

husets konstruktion och uppförande. Det torde endast vara de största industriföretagen, som ha en bostadsbyggnadsverksamhet av sådan omfattning, att det blir ekonomiskt att hålla en egen fullständig byggnadsavdelning för ändamålet.

Bostadsbyggande i arbetarens egen regi förekommer i allmänhet endast vid egnahem. Det är i regel svårt för en arbetare att själv ordna sitt egnahemsbygge, skaffa ritningar och tomt, anställa egna arbetare eller underentreprenörer och inköpa erforderligt material. Resultatet blir ofta både tekniskt och estetiskt undermåligt. Man kan i allmänhet icke rekommendera egnahemsföretag i arbetarens egen regi.[1] Industriföretaget bör i sådana fall lämna sin medverkan såväl i tekniskt, organisatoriskt som ekonomiskt avseende. Detta medför i allmänhet att byggnadsföretagets karaktär förändras till ett bygge i industriföretagets regi eller på entreprenad. (Se härom nedan.)

b. Entreprenad.

Vid bostadsbyggande på entreprenad kan antingen företaget eller bostadsinnehavaren-arbetaren stå såsom uppdragsgivare.

För företag med egen byggnadsavdelning kan entreprenad behöva tillgripas för byggnadsprojekt, som äro för stora eller för specialiserade för att passa byggnadsavdelningens resurser. Vid de företag, där en egen byggnadsavdelning icke förekommer, erbjuder entreprenadsystemet i allmänhet de största fördelarna. I vissa undantagsfall kan det dock vara fördelaktigt att låta en byggnadsföretagare utföra arbetet på räkning, t. ex. när alla detaljer icke från början kunna överblickas och en korrekt anbudsräkning därför icke är möjlig.

Vid anbudsinfordran böra anbuden grundas på av beställaren utlämnade fullständiga entreprenadhandlingar (ritningar och beskrivning). Ju bättre entreprenadhandlingar, desto billigare och säkrare anbud. Att — såsom ibland sker — överlämna åt entreprenören att i samband med anbud inkomma med ritningsförslag är mindre lämpligt, då en rättvis jämförelse mellan de olika anbuden därigenom blir svår att genomföra. För att tillvarataga den tekniska erfarenhet och uppfinningsförmåga, som en god entreprenör alltid besitter, bör dock möjligheten att föreslå ändringar eller inkomma med egna likvärdiga förslag alltid lämnas öppen.

Bostadsinnehavaren-arbetaren kan stå såsom uppdragsgivare i en entreprenad, när det är fråga om egnahem eller bostadsrättsföreningshus. I båda fallen behöver han ett stöd för att kunna ordna verksamheten på ett tillfredsställande sätt. Projektering, ritningar och byggnadskontroll, uppgörelser med entreprenörer och ekonomiens ordnande äro områden, där han annars lätt kan bli förd bakom ljuset.

[1] Undantag finnas givetvis, särskilt när det gäller byggnadsarbetare.

Sådan hjälp tillhandahålles numera genom olika föreningar eller företagare. För de ritningar och organisatoriska arbeten, som dylika företag utföra, måste de givetvis betinga sig ett arvode. Genom en verksamhet i stor skala ha de emellertid möjlighet att hålla dessa kostnader på en relativt låg nivå. I de fall där industriföretagen icke äro rustade för att bistå sina anställda i dessa angelägenheter, synes det lämpligt att hänvisa arbetarna till dylika företag. I de fall åter där industriföretagen genom sina speciella resurser och kännedom om de lokala möjligheterna kunna ge sina anställda en effektivare och billigare hjälp än de kunna få på annat håll, synes det vara i företagens intresse att tillhandahålla en sådan.

c. Amatörbyggeri.

Vid egnahemsbyggande i olika former är det mycket vanligt att egnahemsbyggaren själv utför en viss del av byggnadsarbetet. En mycket stor del av den kommunala småstugeproduktionen är organiserad på detta sätt. Det bör emellertid framhållas, att amatörbyggeriet icke kan betraktas såsom ett sätt att förbilliga byggnadskostnaden. Det är ju ganska givet, att fackkunnigt folk måste kunna göra samma arbete både fortare och bättre. Amatörbyggeriet synes enbart motiverat såsom ett sätt att underlätta för en egnahemsbyggare att göra sin insats, om det är svårt för honom att åstadkomma denna i form av kontanter. Från en del håll framhålles även att denna arbetsprestation åstadkommer en god sovring ibland egnahemsspekulanterna, eftersom inte alla ha förmågan och viljan att utföra den.

Om denna egna insats skall bli av avsedd ekonomisk betydelse fordras ett mycket stort arbete, c:a 1 000 arbetstimmar. Det är en verklig prestation att själv eller med tillhjälp av släktingar och vänner på sin fritid under ett halvårs tid åstadkomma denna arbetsmängd på sin fritid. Om man värderar egnahemsbyggarens arbete till samma kostnad som det skulle betingat, om det utförts av fackarbetare, kan man i allmänhet icke beräkna det till högre belopp än 1 000—1 500 kr. pr eget hem. De arbeten, som egnahemsägaren brukar kunna utföra, inskränka sig till schaktning för grunden samt gjutning av grundplatta, eventuellt murning av grundmurar, hantlangning vid stommens uppförande, påläggning av takpapp och taktegel, utvändig målning och diverse småarbeten. Arbetsprestationen varierar emellertid starkt inom olika branscher. Inom träindustrien är det naturligt att arbetarna kunna utföra åtskilligt av träarbetet i sitt hus, medan inom exempelvis verkstadsindustrien mindre arbete plägar utföras.[1]

[1] En närmare utredning över amatörbyggeriets betydelse och möjligheter har utförts av Samverkande Byggnadsfackförbunden och finns publicerad i broschyren Amatörbyggeri eller yrkesmässig småstugeproduktion, Göteborg 1941. De sakliga uppgifterna i broschyren synas vara väl verifierade, varför den intresserade hänvisas till denna.

Amatörbyggeriet kräver i särskilt hög grad sådan hjälp från företagets sida, som tidigare exemplifierats under egnahemsbygge i egen regi och på entreprenad.

d. Småföretagare.

Det råder en utbredd uppfattning, att man på landsbygden och inom mindre orter kan bygga billigare genom att anlita småbyggmästare som entreprenörer. I fråga om byggnadsprojekt av måttlig storlek är denna uppfattning verifierad genom ett flertal bindande anbud i verkligheten. Orsaken härtill torde bl. a. vara, att småföretagarens kostnader för administration och vinst samt omkostnader på byggnadsplatsen äro relativt små. De ganska enkla administrationsuppgifter, som ett mindre trähusbygge erfordrar, sköter småbyggmästaren själv på middagsraster och hemma på kvällarna. Hans pretentioner på vinst av företaget äro relativt små, då han oftast har sin huvudsakliga inkomst såsom medlem i sitt eget timmermanslag. Härigenom blir även kostnaden för verkmästare obehövlig. Ofta består hans arbetarstam av ett antal väl samarbetade yrkesmän, som vunnit stor erfarenhet på t. ex. trähusbyggenskap och som därför utföra sitt arbete snabbt och billigt. Det lär även förekomma, att ackordsmätningen vid sådana byggen ej sker med så stor noggrannhet utan att arbetslagen utföra arbetet efter stora s. k. klumpackord.

Dessa småbyggmästare kunna emellertid icke anlitas för större byggnadsföretag. Upp till 10 à 15 egnahem kan en sådan företagare utföra utan att han behöver ordna med en särskild kontorsorganisation för materialinköp och administration. Så fort detta blir nödvändigt, är emellertid gränsen nådd och en övergång till storföretagare blir ekonomisk. För att kunna utnyttja ett storföretags fördelar måste å andra sidan byggnadsprojektet vara av en viss storleksordning, 8 à 10 större flerfamiljshus eller ett 100-tal enfamiljshus. Projekt, som icke uppnå denna storlek, bli ofta billigare att genomföra, om man uppdelar dem i mindre uppdrag, som icke äro större än att de kunna ges på entreprenad till olika småbyggmästare. En industri har alltså anledning att i varje särskilt fall överväga i vilken form den bör utlysa sin entreprenad; om den är tillräckligt stor för att tagas i en enda klump och ges till en storföretagare eller om den bör uppdelas så att småföretagarna kunna vara med.

e. Storföretagare.

Stordrift inom byggnadsindustrien fordrar stora enheter. Principen vid stordrift är ju att man genom att lägga ner större kostnader på arbetsprojektering och de maskinella hjälpmedlen skall kunna få själva byggnadsarbetet utfört på ett snabbare och effektivare sätt. Då emellertid ackorden inom byggnadsindustrien äro fasta och i de flesta fall okänsliga

för graden av arbetsplatsens mekanisering, bli möjligheterna att ekonomiskt utnyttja stordriftens fördelar mycket begränsade. Den tidsvinst som uppstår genom nedbringandet av den s. k. dagtidens andel i den totala arbetstiden kan byggnadsföretagaren dock tillgodogöra sig, ehuru denna vinst är skäligen liten. Större fördelar stå att vinna genom en standardisering av fabriksfärdiga inredningselement, främst snickerier och skåpinredningar, samt genom en centralupphandling av byggnadsmaterial och en kontinuerlig leverans härav. Erfarenheter av olika konstruktioner och arbetsförfaranden, som vunnits i början av ett seriebygge, ge även möjligheter till förenklingar i det fortsatta arbetet. Hela verksamheten vid ett i serie upplagt byggnadsföretag kan skötas mycket noggrannare och de hundratals möjligheter till svinn, som finnas vid ett bygge, kunna lättare kontrolleras. För att ett seriebygges fördelar skola komma i dagen fordras dock mycket stora enheter, ett par hundra lägenheter och en byggnadstid av helst ett par år. Arbetslagen vandra från hus till hus och efter c:a fem månader blir det ena huset efter det andra färdigt.

En närmare analys av förhållandena på detta område är f. n. icke möjlig att genomföra, då jämförbart material av erfarenheterna vid bostadsbyggen i stordrift ännu icke finnes tillgängligt i tillräcklig omfattning. Det vill dock synas som om icke föraktliga besparingar kunna uppnås vid en i seriebygge anordnad stordrift. Enligt byggmästare Olle Engkvist i Stockholm, som torde ha den största erfarenheten på området, lågo år 1939 kostnaderna för ett 3-vånings flerfamiljshus ingående i ett rationellt seriebygge c:a 15 % lägre än för ett enstaka hus utfört på vanligt sätt.[1]

f. Halvfabrikat.

Vilken företagarform man än väljer uppstår problemet: skall man använda halvfabrikat eller löst material. Utvecklingen har, som redan i tidigare sammanhang påvisats, gått mot en större användning av halvfabrikat på byggena. Längst på denna väg har man nått vid tillverkningen av monteringsfärdiga trähus. På det teknisk-ekonomiska området äro fördelarna av att använda halvfabrikat vid teknikens nuvarande läge icke stora (se sid. 231 f.). (Möjligheten att vid fabriken för olika ändamål tillvarata spillvirke och sätta rätt virke på rätt plats gör dock att man i denna produktionsform för en rimlig kostnad kan uppnå fullgod kvalitet på varje särskild byggnadsdetalj.) Däremot innebär systemet bestämda organisatoriska fördelar. Trähusfirmorna tillhandagå sina kunder med en fullständig service beträffande ritningar, ansökningar till myndigheter och ofta även beträffande finansieringen. Genom att husen komma halvfärdiga till byggnadsplatsen blir byggnadstiden kort och amatörbyggeriet underlättas. På grund härav samt därför att man på förhand vet kvali-

[1] Olle Engkvist: Seriebyggen. Byggmästaren nr 4, 1940.

teten på husets väsentliga delar har det ofta varit möjligt att belåna husen på fördelaktigare villkor än vanligt. Behovet av kontroll under byggnadstiden minskar. Ritningarna i trähusfirmornas kataloger ge allmänheten tillfälle att välja mellan olika alternativ samt att diskutera och ta ställning till sitt behov. Det är emellertid av stor vikt att katalogens ritningar äro goda samt ackvisitionen ansvarskännande. En stor förbättring i detta avseende har kunnat konstateras under senare år. Särskilt hos de mindre firmorna föreligga dock ännu brister på detta område.

g. Hus av löst material.

Av det föregående framgår, att den vanliga produktionsmetoden med hopsättning av stommen på byggnadsplatsen i tekniskt-ekonomiskt avseende ännu är konkurrenskraftig i förhållande till de monteringsfärdiga hel- och halvfabrikaten. Vid lösmaterialhusen erfordras dock i regel en strängare kontroll för att man skall vara säker på materialets och arbetets kvalitet.

Sammanfattning.

Om ett industriföretag är tillräckligt stort för att ha egen byggnadsavdelning kan det vara ekonomiskt att bygga i egen regi.

Entreprenader böra vara antingen så små att de kunna utföras av traktens småbyggmästare eller så stora att en storbyggmästares maskinella och organisatoriska resurser kunna göra sig gällande.

Industriföretagen böra i största utsträckning lämna sin medverkan till ett sakkunnigt organiserande av sina anställdas bostadsbyggnadsprojekt. Om företaget icke anser sig ha möjlighet härtill, böra existerande organisationer användas för att organisera verksamheten. Amatörbyggeri bör underlättas om arbetarna på det sättet vilja göra sin egen insats i byggnadsföretaget.

Någon kostnadsskillnad mellan ett småstugebygge med monteringsfärdigt material enligt nu gängse system och med vanligt lösvirke föreligger i allmänhet icke. Skillnaden ligger i att snabbare byggnadstid, enklare kontroll, mindre svårighet att anordna amatörbyggeri, en fullständig service m. m. erhålles vid användandet av monteringsfärdiga hus.

D. Förvaltningsformens betydelse för bostadens driftskostnader.

Av stor betydelse för driftskostnaden är husens förvaltningsform. I det följande skall diskuteras vilka besparingar i driftskostnaderna man kan uppnå vid användande av olika förvaltningsformer.

De förvaltningsformer, som i detta sammanhang ha betydelse, äro[1]:
egethem,
bostads- eller bostadsrättsförening,
företagshus,
hus ägda av stiftelser eller föreningar med särskilt ändamål,
vanliga hyreshus.

a. Egethem.

Egnahemsformen kan egentligen endast förekomma i enfamiljshus. Man räknar emellertid även hit tvåfamiljshus, där ägaren bebor den ena lägenheten. Dylika en- och tvåfamiljshus kunna förekomma antingen som villor eller radhus. Båda dessa hustyper tillhöra de dyrare formerna såväl i fråga om byggnadskostnader som driftskostnader. Själva förvaltningsformen som egethem ger emellertid vissa möjligheter till förenklingar av driften i förbilliggande syfte.

Någon pressning av kapitalkostnaderna för hus i egnahemsdrift kan knappast tänkas för närvarande. Det bör även ihågkommas, att vid den kalkylerade finansieringsformen för egnahem (se sid. 443 i bil. 8) den egna insatsen angivits till 15 % till skillnad från övriga hustyper, där insatsen angivits till de vanliga 10 %.

Bränslekostnaderna i egnahem bruka kunna nedbringas med c:a 25 % i förhållande till vad som tidigare angivits, dels genom sparsam eldning och dels genom ekonomisk bränsleanskaffning, eldning med avfall o. dyl.

Sedan numera fastighetsbelåningen i stort sett frikopplats från sin tidigare relation till taxeringsvärdena brukar taxeringsvärdet på egnahem som regel avsevärt understiga produktionskostnaden, varigenom fastighetsskatten blir något lägre än som angivits i beräkningarna i bil. 8.

Reparationskostnaderna måste ju i en villa, där ytterväggar och tak pr lägenhet räknat äro större än i de större hustyperna, givetvis bli högre än i andra fall. Då reparationskostnaden i ett egethem emellertid icke utgöres av någon i hyres- eller årsavgiften ingående bestämd avgift, som avkräves egnahemsägaren, brukar denna kostnad ofta försummas i redovisningen av årskostnaderna. Så är t. ex. ofta fallet vid redovisningen av årskostnaderna i de kommunala småstugorna. Förr eller senare blir emellertid en reparation nödvändig, t. ex. målning av huset, lagning av en brusten pannsektion eller sönderfruset vattenrör eller dylikt. Sådana reparationskostnader brukar då egnahemsägaren ta ur sin ordinarie budget och icke redovisa som kostnad bland bostadskostnaderna. En verklig besparing av reparationskostnaden innebär det dock, att egnahemsägaren i många fall själv kan utföra en stor del av reparationsarbetena.

[1] I kap. 8 om huskostnader berördes det förhållande, att olika hustyper passa mer eller mindre väl för olika förvaltningsformer och att därför som regel de olika förvaltningsformerna äro tillämpliga företrädesvis på sina speciella hustyper.

Posten förbrukningsartiklar består vid egnahemmen till största delen av kostnader för tomtens skötsel. Beträffande dessa kostnader gäller i stort sett samma sak, som sagts om reparationskostnaden.

Någon kostnad för snöskottning eller fastighetsskötare, som sköter tomtunderhåll och eldning, har icke upptagits, då som redan tidigare i kap. 8 framhållits det måste räknas som en allmän förutsättning vid denna bostadsform, att dylika sysslor skötas av egnahemsägaren själv. Det är alltså främst genom de besparingar som kunna göras på kontona för reparationer, skatt och bränsle, som egnahemsformen överhuvudtaget är ekonomiskt möjlig. I allmänhet torde sålunda en egnahemsägare på detta sätt kunna sänka sin bostadskostnad med 10 à 15 % i förhållande till i bil. 8 beräknade kostnader, alltså från c:a 1 600 kr. till c:a 1 400 kr. d. v. s. i paritet med nästa kostnadsklass som representeras av 2 vån. villa och 1 vån. radhus.

b. Bostadsförening.

Förvaltningsformen bostadsförening eller bostadsrättsförening kan förekomma i alla hustyper. Beträffande villor finnes sällan anledning att tillämpa denna form för så vitt icke för ett visst villaområde en gemensam värmedistribution anordnats från en central värmeanläggning. I radhus kan motivet för bostadsrättsförening vara diverse i huset inredda gemensamhetslokaler, t. ex. värmecentral, tvättstuga, cykelstall, vilkas anordnande på detta sätt förbilligar byggnadskostnaderna.

Någon särskild besparing på bränslekostnaderna i föreningshus i jämförelse med andra förvaltningsformer kan man i allmänhet icke räkna med.

Beträffande reparationskostnaden är det vanligt att vid föreningshus lägenheternas innehavare själva få stå för inre reparationer inom lägenheterna, varför bostadskostnaden endast belastas med yttre reparationskostnader utgörande c:a $^2/_3$ av de i beräkningarna använda värdena.

En annan stor post för ett föreningshus av måttlig omfattning (högst åtta familjer), som vanligen kan nedbringas, är utgiften för fastighetens skötsel, städning i trappor och rengöring av gata och gård samt eldning i den gemensamma värmepannan, vilka sysslor kunna uppdelas mellan hyresgästerna i tur och ordning. De största möjligheterna till besparingar i driftskostnaderna för föreningshusen synas alltså falla på reparationskostnaderna samt på fastighetsskötaren. Bostadskostnaderna i flerfamiljshus synas på detta sätt kunna sänkas 8—10 % i förhållande till i bil. 8 beräknade, d. v. s. från c:a 1 200 kr. till c:a 1 080 kr. pr år.

c. Företagens hus.

Bostadskostnaderna i företagshus äro för närvarande, såsom närmare beskrivits i kap. 1, beroende direkt eller indirekt av avtalsförhållanden.

Detta har resulterat i en hyressättning, där räntabilitet och driftskostnader spela en underordnad roll. Utvecklingen på detta område går dock mot en fri hyressättning i enlighet med marknadens krav; samma synpunkter komma då att läggas på företagshusens bostadskostnader som på hyreshusens. Beträffande kapitalkostnaden föreligga dock vissa bestämda skillnader. Dels har en industri, som bygger i egen regi, vissa möjligheter att uppnå lägre byggnadskostnader än i allmänna byggnadsmarknaden (se även sid. 239) och dels konstitueras räntekostnaden icke av de vanliga låneräntorna vid inteckningssäkerheter utan av det ränteläge, som företaget räknar med för sina i bostaden nedlagda medel. Företagshusen ingå nämligen bokföringstekniskt i företagets anläggningar. Härav följer även att andra avskrivnings- och amorteringsregler tillämpas än för vanliga bostadsfastigheter.

De driftskostnader för övrigt, som i detta sammanhang äro av intresse, äro kostnader för bränsle, reparationer och fastighetsskötare. För dessa poster föreligga vid företagshus samma förutsättningar till ekonomisering som vid vanliga hyreshus, som behandlas nedan. Här må dock framhållas, att de underhållskostnader, som i regel redovisas för de nuvarande omoderna företagshusen, äro påfallande höga. Detta torde sammanhänga dels med bostädernas ofta relativt låga kvalitet och dels med den låga rymlighetsstandarden, varigenom nötningen blir ovanligt stor. Man kan ej heller helt bortse från den omständigheten, att när bostaden tillhandahålles av arbetsgivaren och hyresgästen ej äger något eget ekonomiskt intresse att väl vårda och akta lägenheten, denna blir mindre väl hanterad. Se härom nedan under hyreshus samt även kap. 3 sid. 83 f.

d. Stiftelser och föreningar för särskilda ändamål.

En vanlig förvaltningsform för bostäder för särskilda kategorier människor, t. ex. pensionärer, barnrika familjer, ensamstående kvinnor etc., är att en förening eller stiftelse bildas, som har till uppgift att på billigaste sätt tillhandahålla bostäder för ifrågavarande kategori. Till denna inriktning av utvecklingen har bidragit att allmänna stödåtgärder för denna bostadsförsörjning ofta förutsätta en sådan förvaltningsform för att i mesta möjliga mån undvika att spekulativa intressen fördyra bostadsförsörjningen. Kapitalkostnaderna i dylika fastigheter äro ofta subventionerade genom bidrag eller räntefria lån till täckande av produktionskostnaderna. Övriga driftskostnader variera i huvudsak på samma sätt som för hyreshus (se nedan). Det bör dock framhållas, att kostnaden för inre reparationer i denna förvaltningsform i de flesta fall kan räknas lägre än för vanliga hyreshus, emedan flyttningsfrekvensen ofta är mindre och aktsamheten större. Ett undantag utgöra dock hus för barnrika familjer, där på grund av barnens mångfald nötningen är särskilt stor; kostnader för underhåll och reparationer bli här 20 à 30 % högre än i vanliga hyreshus.

e. Vanliga hyreshus.

Vid beräkning av driftskostnaden i kap. 8 har förutsatts att bostaden förvaltas som eget hem eller föreningshus och ränta och amortering på egen insats har ej inräknats i bostadskostnaden (se not 1 sid. 221). I vanliga hyreshus måste liksom vid företagshus till de i föreliggande beräkningar gjorda årskostnaderna läggas även ränta och amortering på de 10 % av fastighetskapitalet, som ofta utgör fastighetsägarens insats.

I hyran ingår en fast avgift för bränsle och reparationer (bränslekostnaden är ibland variabel enligt den s. k. bränsleklausulen). Förbrukningen av värme är icke begränsad till någon speciell mängd, varigenom hyresgästen saknar ekonomiskt intresse att iakttaga sparsamhet eller åtminstone undvika slöseri. För att skapa ett dylikt intresse och därigenom kunna påverka bränslekostnaderna i gynnsam riktning kan man antingen anordna enskild värmekälla eller installera värmemätare för varje lägenhet. Uppvärmningssystemets anordnande genom en våningsvärmeledning kan ofta i anläggning och drift visa sig bli något billigare än centraluppvärmning. Man räknar då med en minskad bränsleförbrukning på c:a 25 % (i gengäld har värmepannan på grund av sin litenhet dålig verkningsgrad). Detta system med enskilda värmepannor i varje lägenhet medför dock vissa krav på lägenhetens planlösning, som försvåra en ekonomisk plandisposition, samt kräver dessutom murade skorstenar och vedbodar till varje lägenhet. Som regel kan därför sägas, att detta system för vanliga flerfamiljshus icke medför ett förbilligande av driftskostnaderna. För radhusen däremot, där egen källare till varje hus ändå anlägges, kan detta system giva någon besparing särskilt som eldningsbesväret då även pålägges hyresgästen. Den andra metoden att åstadkomma en effektivisering av bränsleåtgången är att införa värmemätare. De bränslebesparingar, som därvid kunna uppnås (även i detta fall räknade till c:a 25 %), konsumeras ofta av högre anläggningskostnader samt servicekostnader för mätarnas skötsel och avläsning. I varje fall äro skillnaderna mellan de olika uppvärmningssystemen så små att det är nödvändigt att göra kalkyler i varje särskilt fall för att få ett korrekt svar på vilket system som är billigast. Exempel på en sådan kalkyl återfinnes i bil. 5.

Beträffande reparationer kunna de inre reparationerna, som uppgå till c:a 65 % av reparationskostnaderna, förminskas, om hyresgästen äger ett ekonomiskt intresse av att dessa kostnader hållas nere. I bostadsrättsföreningshus räknas som regel icke inre reparationskostnaderna in i hyreskalkylen. Det förefaller icke omöjligt att för hyreshus och företagshus kunna formulera hyreskontrakten på sådant sätt, att där hyresgästen väl vårdar sig om lägenhetens skötsel och själv utför erforderliga mindre reparationsarbeten inom sin lägenhet han erhåller viss återbäring på hyran motsvarande de beräknade inre reparations-

kostnaderna. Se även kap. 3 sid. 83 f. En hyressänkning på 4 à 5 % skulle därigenom eventuellt bli möjlig.

En del av de åligganden, som åvila fastighetsskötaren, kunna åtminstone i mindre hus med icke alltför stort antal hyresgäster per trappuppgång övertagas av hyresgästerna. Således kunna fastighetsskötarens allmänna åligganden, städning av trappor, cykelstall samt renhållning av gata och gård, skötas av hyresgästerna i varje trappuppgång i tur och ordning. I hyreshus, där centralvärmeanläggningen betjänar endast 8—12 lägenheter, har det även visat sig möjligt att uppdela eldningsarbetet på hyresgästerna, så att de utföra eldning var sin vecka. Även om man icke räknar med att kunna undvara särskild anställd arbetskraft för eldningen, kan man för de övriga fastighetsskötarsysslorna dock räkna med en besparing på c:a 4 % av hyran.

De besparingar, som på detta sätt eventuellt äro möjliga att uppnå, kunna beräknas till 6—8 % av den beräknade årskostnaden. Denna besparing uppväges dock ungefär av ränte- och amorteringskravet på fastighetsägarens eget kapital, som icke medräknats vid övriga förvaltningsformer utom företagshus.

Sammanfattning.

Genom val av för varje hustyp lämpligaste förvaltningsform kan en viss besparing av bostadens driftskostnad vinnas, dock högst c:a 12 %.

De poster, där besparingar i allmänhet äro möjliga, äro bränsle (= 13 % av hyran), reparationer (= 12 % av hyran) och fastighetsskötare (= 6—10 % av hyran).

Besparingar uppnås främst genom att inkoppla de boendes eget ekonomiska intresse för att dels själva sköta en del av driften och dels genom aktsamhet och omtanke minska förbrukningen av lägenhet och driftsmaterial. Ur denna synpunkt är egnahemsformen fördelaktigast och därnäst föreningshusformen. Även i fråga om företagshus och hyreshus bör man med på lämpligt sätt förändrade upplåtelseformer kunna sänka driftskostnaderna.

Kap. 10. Finansieringsmetoder.

När industriföretagen själva bygga bostäder för att upplåta till sina arbetare, ingår byggnadsföretaget i allmänhet som ett led i företagets totala drift, vars speciella finansierings-, avskrivnings- och bokföringsmetoder då även bli gällande för bostadsbygget. Som regel leder detta till att man i dylika fall räknar med helt andra förräntnings- och avskrivningsförhållanden än för vanliga bostadshus i öppna marknaden. Eventuella förluster å bostadsrörelsen räknas såsom utgifter för den industriella driften.

I en del undantagsfall bygga industriföretagen egna bostäder genom särskilda dotterbolag eller andra vid sidan av moderföretaget stående organisationer. I sådana fall gälla samma finansieringsmetoder som för vanliga hyreshus, föreningshus och egna hem. D. v. s. det gäller att så fördelaktigt som möjligt utnyttja de lånemöjligheter, som den allmänna fastighetskreditmarknaden har att erbjuda, samt de bidrag, som för olika ändamål eventuellt kunna erhållas från stat eller kommun.

De bostadskostnader, som för närvarande uppnås genom en finansiering efter allmänna marknadens regler och med utnyttjande av nu tillgängliga statliga och kommunala bidrag, bli såsom framhållits i kap. 3 för höga för att passa till den lönenivå, som i allmänhet är rådande på de mindre industriorterna. Industriföretagen ha därför funnit sig nödsakade att vid sidan av den normala finansieringen lämna ekonomiska bidrag till sina arbetares bostadsförsörjning, när denna sker genom byggande av föreningshus eller egna hem. Denna del av bostadsbyggandets finansiella problem har närmare avhandlats i kap. 3. Även på andra sätt bruka och kunna företagen vara sina arbetare behjälpliga för att nedbringa byggnads- och bostadskostnaderna. I vilka former detta lämpligen kan ske har behandlats i föregående kap. 9, där samtliga i produktions- och driftskostnader ingående delposter granskats, varvid även angivits på vad sätt ett industriföretag lämpligen kan medverka till respektive kostnadsposters nedbringande.

Dessa bidrag i olika former äro emellertid att betrakta som övergångsföreteelser. Bostadsbyggnadsverksamheten även på de mindre industriorterna bör så småningom kunna uppnå ett stadium, där den kan bli

ekonomiskt självbärande på samma sätt som bostadsförsörjningen i städer och andra orter, där en vanlig hyresmarknad förekommer. Industriföretagen böra emellertid även i denna situation vara de bostadsbyggande behjälpliga att finna de bästa finansieringsmöjligheter, som den allmänna fastighetskreditmarknaden erbjuder. I många fall, särskilt på landsbygden, torde på grund av bristande förtrogenhet med förhållandet på området de bostadsbyggande icke alltid ha förmått utnyttja förefintliga kreditmöjligheter på billigaste sätt. Nedan lämnas därför en kort redogörelse för de finansieringsmetoder för bostadshus, som för närvarande i allmänhet tillämpas.

a. Kreditformer.

För bostäderna på den allmänna marknaden, alltså vanliga hyreshus, föreningshus och egna hem, har med tiden utbildats en speciell fastighets-

De vanligaste formerna för fastighetskredit.

Låneform	Lånegränser i % av fastighetsvärdet	Ränta[1] i %	Amortering	Vanligaste kreditgivare
A. I städer och administrativa samhällen.				
Flerfamiljshus:				
Primärkredit	0—60	3,5	—	Stadshyp.kassan, banker[2], försäkringsbolag, enskilda
Sekundärkredit ..	60—75	4,0	c:a 40 år	Banker, Bostadskreditkassan
Tertiärkredit	75—90 (95)	4,5	30 år	Statens byggnadslånebyrå, banker mot borgen
Egna hem:				
Primärkredit	0—60	3,5	—	Bostadskreditkassan, banker, enskilda
Sekundärkredit ..	60—70	4,0	30—40 år	Banker, bostadskreditkassan
Tertiärkredit	70—85	3,6	20 år	Statens byggnadslånebyrå (banker mot borgen)
B. På landsbygden.				
Flerfamiljshus:				
Primärkredit	0—50	3,5	—	Banker, enskilda
Sekundärkredit ..	50—70	4,0	30 år	Banker mot borgen
Tertiärkredit	70—90 (95)	4,5	30 »	Statens byggnadslånebyrå (banker mot borgen)
Egna hem:				
Primärkredit	0—60	3,5	—	Affärsbanker, sparbanker, egnahemsstyrelsen (3,6 %)
Sekundärkredit ..	—	—	—	(Banker mot borgen och 4 à 4,5 % ränta)
Tertiärkredit	60—85	3,6	20 år	Statens byggnadslånebyrå, egnahemsstyrelsen upp till 75 % av fastighetsvärdet

[1] Ränteläget tänkes motsvara en obligationskurs på 3 à 3,5 %.
[2] Banker = affärsbanker, sparbanker, inteckningsbanker.

kreditmarknad.[1] Kreditmöjligheterna äro något olika i städer och samhällen mot på landsbygden men i princip uppbyggda på samma sätt. Fastighetskrediten är med hänsyn till riskerna och därav beroende förräntnings- och amorteringsförhållanden indelad i primär-, sekundär- och tertiärkredit. De lånegränser, räntor och amorteringsförhållanden, som i allmänhet tillämpas för de olika krediterna, framgå av ovanstående tablå.

Med tillämpande av någon av förestående finansieringsformer erhållas nedanstående typexempel på finansieringsplaner.

Flerfamiljshus i stad 100 000 kr. fastighetsvärde.

0— 60 % primärlån	60 000	à 3,5 %	ränta	2 100 kr.
60— 75 % sekundärlån	15 000	à 5,6 %	annuitet[2]	840 »
75— 95 % tertiärlån[3]	20 000	à 6,0 %	»	1 200 »
95—100 % egen insats	5 000	à 10,0 %	»	500 »
			Summa kapitalkostnader	5 240 kr.
			= 5,24 % genomsnittsförräntning.	

Enfamiljshus (eget hem) på landet 20 000 kr. fastighetsvärde.

0— 50 % primärlån	10 000	à 3,5 %	ränta	350 kr.
50— 85 % tertiärlån	7 000	à 7 %	annuitet[4]	490 »
85—100 % egen insats	3 000	à 10 %	»	300 »
			Summa kapitalkostnader	1 140 kr.
			= 5,7 % genomsnittsförräntning.	

De belåningsförhållanden, som nu gälla på fastighetsmarknaden, är resultatet av en lång utveckling, som utmärkts av en strävan att stabilisera och normera fastighetskrediten. Såsom milstolpar i denna utveckling framträda de med statsstöd upprättade fastighetskreditinstitutionerna: Svenska stadshypotekskassan för primärkredit (bildad 1909), Bostadskreditkassan för sekundärkredit (bildad 1929) och Statens byggnadslånebyrå för tertiärkredit (organiserad i sin nuvarande form 1939). De två förstnämnda institutionerna arbeta endast inom städer och administrativa samhällen. För motsvarande behov på landsbygden har därför upprättats Kungl. egnahemsstyrelsen (bildad 1920), som bl. a. utlämnar bostadslån, täckande såväl primär-, sekundär- som en del av tertiärkrediten (upp till 75 % av fastighetsvärdet).

[1] Under själva byggnadstiden, innan fastigheten är färdigbyggd och inteckningar färdiga att kunna lämnas som säkerhet för den normala byggnadskrediten, finansieras byggnaderna med s. k. byggnadskreditiv, som i allmänhet utlämnas från affärsbanker och sparbanker. Räntan för byggnadskreditiv brukar vara densamma som gäller för tertiärlån och som säkerhet för kreditiven lämnas inteckningar i den mån byggandet framskrider och lånebeloppet tas i anspråk.

[2] Inklusive avgifter till fonder.

[3] Föreningshus utan enskilt vinstsyfte erhålla tertiärlån till 95 % av fastighetsvärdet. Annuiteten varierar mellan 5,25—6,65 % under olika år.

[4] Annuiteten varierar mellan 6—9 % under olika år. Se härom Nyare statliga åtgärder till stöd för bostadsproduktionen, utgiven av Industriens utredningsinstitut, Sthlm 1943.

Såsom framgår av tablån på sid. 251 tillhandahållas primärlån i stor utsträckning av privata företag (banker, försäkringsaktiebolag etc.) på likvärdiga villkor som stadshypotekskassan. Även sekundärkredit erhålles i stor utsträckning från affärs- och sparbanker, ehuru lånen då icke kunna bindas på samma sätt som i bostadskreditkassan. De kunna i gengäld erhållas för något billigare ränta men fordra ofta på landsbygden stöd av personlig borgen. Någon motsvarighet till den tertiärkredit samt även sekundärkredit för egnahem som erbjudes av egnahemsstyrelsen och byggnadslånebyrån kan däremot den öppna kapitalmarknaden icke uppvisa. (Dylika topplån kunna visserligen erhållas i affärs- eller sparbanker men endast efter personlig borgen.) För närmare kännedom om de statliga tertiärlånen (inklusive bostadslån från egnahemsstyrelsen) hänvisas till en broschyr utgiven av Industriens utredningsinstitut.[1]

b. Den egna insatsen.

Den egna insatsens betydelse. Ovanför den högsta gräns, som för närvarande tillämpas för de nu gängse belåningsformerna, alltså 85—90 % av fastighetsvärdet, skall den byggandes egen insats ligga. I hyreshus utgöres insatsen av byggnadsföretagarens egna medel, som kräva förräntning och amortering. I föreningshus och egna hem utgöres den översta finansieringstoppen av lägenhetsinnehavarens egen insats. I de fall en egnahemsbyggare icke disponerar detta kapital genom egna besparingar eller åstadkommer en motsvarande insats genom sin medverkan vid byggnadens uppförande, måste han låna kapitalet. Frånsett eventuella vänskapslån från släktingar och bekanta (vilket bland arbetare icke är en ovanlig form av lån) betinga dylika lån förutom vederhäftig borgen en ganska hög ränta (5 %) och snabb amortering (5 år). Denna toppkredit blir alltså dyr och bör därför undvikas. Den egna insatsen bör bestå av egna sparmedel eller motsvarande arbetsinsats vid bygget.

Enligt företagna undersökningar äro egnahemsbyggare i allmänhet c:a 30 år, när de starta sitt egna hem. Statistiska uppgifter visa att det endast är ett fåtal bland industriarbetarna (6 à 7 %) i denna ålder, som äga någon förmögenhet, och än färre torde det vara som ha förmögenhet i form av sparkapital eller dylikt av den storlek som kräves för en insats i ett eget hem. Det stora flertalet industriarbetare är därför beroende av att som insats prestera ett eget arbete vid egnahemsbyggandet. Enligt beräkningar i kap. 9 bör denna arbetsinsats icke värderas högre än till 10 % av fastighetsvärdet. Det är därför önskvärt att finansieringen av det egna hemmet upplägges så att den egna insatsen icke behöver vara högre än till 10 %.

För att underlätta egnahemsbyggandet för dem som ej ha möjlighet att som insats prestera ett eget arbete böra industriföretagen medverka

[1] Nyare statliga åtgärder till stöd för bostadsproduktionen, Sthlm 1943.

vid arbetarnas strävan att bilda ett sparkapital, som sedan kan användas såsom egen insats i ett egnahemsbygge. Ett lämpligt medel härtill utgör bildandet av ett intressekontor. Det har på sina håll praktiserats att företag som villkor för sin erbjudna subvention till egnahemsägarna uppställt att dessa ett visst antal år i förväg skola ha varit medlemmar i intressekontoret och eventuellt även där åstadkommit ett sparkapital av viss storlek. Även såsom nyblivna egnahemsägare äga arbetarna ett stort stöd i den planering av utgifterna som medlemskapet i ett intressekontor medför.

Särskilt för yngre, ogifta arbetare är en sparpropaganda av betydelse. Den levnadsstandard som möjliggöres för en yngre arbetare, om han förbrukar hela sin årsinkomst på omedelbara utgifter, kommer att ligga väsentligt högre än den han kan upprätthålla efter ingånget giftermål. Han bör därför uppmuntras att i stället reservera viss del av inkomsten för framtida utgifter i samband med giftermål. Företaget kan t. ex. erbjuda sina arbetare bidrag till ett egnahemsbygge, om dessa själva under viss tid genom intressekontoret spara en del av sin lön. En variation på denna sparpropaganda utgör det system av genomgångshus för yngre, nygifta familjer, som praktiserats inom en del av Skånska Cement AB:s företag och som närmare beskrivits i kap. 3 sid. 84 f.

Den egna insatsens inverkan på förräntningsförhållandena. Eftersom de översta 10 % av byggnadskapitalet i egnahem och föreningshus i allmänhet utgöras av bostadsinnehavarens egen insats, brukar man vid beräkning av bostadskostnaderna för sådana fall icke räkna med att någon ränta eller amortering på detta kapital belastar bostadskostnaden.

Försummas alltså räntan å den egna insatsen (10 %) kan man enligt nedanstående alternativa kalkyler uppnå en genomsnittsförräntning på hela fastighetskapitalet av c:a 3,3 %.

alt. 1.	0— 60 %	3,5 %	inteckninglån i sparbank
	60— 90 %	4,0 %	borgenslån » »
	90—100 %	—	egen insats
		3,3 %	genomsnittsförräntning.
alt. 2.	0— 75 %	3,6 %	egnahemslån
	75— 90 %	4,5 %	borgenslån i spar- eller affärsbank
	90—100 %	—	egen insats
		3,375 %	genomsnittsförräntning.
alt. 3.	0— 60 %	3,5 %	inteckningslån i sparbank
	60— 85 %	3,6 %	tertiärlån till enskilda egnahem
	85— 90 %	4,5 %	borgenslån i spar- eller affärsbank
	90—100 %	—	egen insats
		3,225 %	genomsnittsförräntning.

alt. 4.	0— 60 %	3,5 %	inteckningslån i sparbank
	60— 75 %	4,0 %	borgenslån » »
	75— 90 %	4,5 %	tertiärlån till enfamiljshus i komm. el. likv. regi
	90—100 %	—	egen insats
		3,375 %	genomsnittsförräntning.

c. Amorteringsförhållandena ur låntagarens synpunkt.

Hur bör byggnadskapitalet ur låntagarens synpunkt lämpligen amorteras?

I allmänhet är en arbetare i sina bästa år mellan 30 och 50 år och uppnår då sin största inkomst. Mellan 50 och 65 år torde hans arbetsförmåga sjunka och vid 65 år anses pensionsåldern inträda. En egnahemsbyggare är i allmänhet 30 år, när han tillträder sitt egna hem. Under de första 20 åren kan han alltså bära de största årliga kapitalkostnaderna, under de därpå följande 15 åren något mindre. Under sammanlagt 35 år bör alltså allt lånat kapital (90 %) i huset amorteras, så att arbetaren vid uppnådd pensionsålder icke har några kapitalkostnader utan endast onera att betala för sin bostad.

Denna låntagarsynpunkt tillgodoses ganska väl genom nuvarande praxis, som i allmänhet innebär, att lånekapitalet över 50 % amorteras under de första 20 åren. Därefter står det i allmänhet låntagaren fritt att amortera bottenlånet under de följande 15 åren. I allmänhet sker dock icke någon amortering av bottenlånet, utan den betalningskraft, som frigöres när lånen över 50 % efter 20 år amorterats, brukar användas antingen till en modernisering av villan, som därigenom åter höjes i värde, eller till avsättning för ett sparkapital eller en livförsäkring, som på annat sätt ger samma ekonomiska skydd för ålderdomen.

Nedanstående finansieringskalkyl för t. ex. ett eget hem illustrerar denna utveckling:

0— 50 %	3,5 %	stående i 20 år, sedan ev. amort. på 15 år=8,68 % ann.
50— 90 %	4,0 %	amorteras på 20 år = 7,35 % annuitet
90—100 %	—	eget kapital.

Kapitaliseringsprocenten räknad på hela fastighetskapitalet inklusive den egna insatsen och tomten blir under de första 20 åren 4,7 % och under de sista 15 åren 4,35 % vid fortsatt amortering och 1,75 % utan amortering (kvarstående bottenlån).

d. Sammanfattning av nuvarande fastighetskreditförhållanden.

I det föregående har konstaterats att befintliga belåningsmöjligheter för fastigheter i stort sett äro tillfredsställande och fastighetskrediten

numera ganska välorganiserad och normaliserad från bottenlån upp till topplån. Någon möjlighet att genom en effektivisering av nuvarande belåningsmetoder uppnå några större besparingar i bostadskostnaderna synes därför icke föreligga. Härvid förutsättes givetvis att de möjligheter, som den nuvarande fastighetskreditmarknaden erbjuder, utnyttjas på billigaste sätt av de kreditsökande.

Här har icke upptagits till diskussion möjligheterna att på andra vägar än genom den allmänna kapitalmarknaden tillföra bostadsbyggnadsverksamheten dess kreditbehov på billigare sätt. De statliga lånen till egnahem, som av egnahemsstyrelsen och byggnadslånebyrån utlämnas mot inteckningssäkerheter över 60 % av fastighetsvärdet, betinga ju en ränta, som icke kan erbjudas av den allmänna marknaden och som möjliggöres endast av att dels den lokala representationen och kontrollen skötes av kommunala eller statliga organ utan kostnad för låneverksamheten och dels kompensation för eventuella framtida förluster på låneverksamheten icke behöva belasta räntan. Detta innebär i viss mån en subvention och denna form för kapitalförsörjning har därför t. v. endast tillämpats för egnahem, där sociala motiv för subventionen ansetts föreligga.

e. Låneformer för speciella ändamål och krisförhållanden.

Vid sidan av ovan beskrivna belåningsmetoder för bostadshus har under senare år tillkommit en del låneformer för speciella ändamål. Dessa låneformer äro förbundna med en viss statlig subvention. De här aktuella låneformerna av denna art avse bostäder dels för mindre bemedlade barnrika familjer och dels för pensionärer och partiellt arbetsföra. Dessutom tillkomma som en ren krisåtgärd tilläggslån, avsedda att motverka stegringen i byggnadskostnader under kriget.

Närmare uppgifter om samtliga dessa lån erhållas från Statens byggnadslånebyrå och egnahemsnämnderna i respektive län samt i den förut omnämnda broschyren från Industriens utredningsinstitut, ur vilken nedanstående tablå över författningar m. m. beträffande dessa låneformer har hämtats. En utbyggnad av de statliga låne- och subventionsformerna för speciella sociala ändamål är att vänta.

Låne- eller bidragsform	Svensk författningssamling	Utlämnas genom
Bostadslån och tilläggslån	589/40, ändr. 578/42	Kungl. egnahemsstyrelsen
Tertiärlån och tilläggslån	569/42, ändr. 739/42, 592/43	Statens byggnadslånebyrå
Bostadsanskaffningslån och familjebidrag till mindre bemedlade barnrika familjer, samt tilläggslån härtill	ang. hyresbostäder 512/35, ändr. 570/42, 593/43	» »
	ang. egnahem 247/38, ändr. 571/42, 594/43	» »
	ang. tilläggslån 572/41, ändr. 595/43	» »
Statsbidrag till pensionärshem	462/39, ändr. 941/39, 573/42	» »

Barnrikelån och bidrag. En arbetares arbetsinkomst är lika stor vare sig han är ungkarl eller familjeförsörjare med en stor familj. En stor familj har emellertid behov av en större och dyrare bostad än en ungkarl eller mindre familj, men dess ekonomiska möjligheter att skaffa sig denna äro mindre, emedan en större del av den begränsade arbetsinkomsten åtgår för övrig behovsförsörjning. Detta har alltid lett till att de barnrika familjerna leva under de sämsta bostadsförhållandena.[1]

Vid de arbetsställen, där bostaden ännu ingår såsom naturaförmån, utvecklar sig förhållandet icke på samma sätt. Det är där naturligt att de största familjerna bo i de största bostäderna.[2] Man kan emellertid av flera skäl icke återgå till det gamla systemet med bostaden såsom naturaförmån. Ett av skälen är, att om en arbetare med stor familj skulle ha rätt till en större bostad än vanligt, så bleve det ekonomiskt för arbetsgivarna att undvika anställandet av arbetare med stora familjer.

Det tillskott till den normala inkomsten, som en barnrik familj behöver för att kunna hyra en större bostad, synes därför icke böra utgå i samband med lönen utan av allmänna medel. I detta syfte ha de statliga bostadsanskaffningslånen med familjebidrag upprättats. Bostadsanskaffningslån för hyreshus utgå till kommuner och allmännyttiga bostadsföretag och bestå av ett kombinerat sekundär- och tertiärlån, som förräntas och amorteras på 30 à 40 år. Vid egnahem erhålles bostadsanskaffningslånet ända från botten och upp till 81 % av fastighetsvärdet och är uppdelat i en räntefri del, en stående del som skall förräntas och en återstående del, som skall förräntas och amorteras inom 20 år. Till bostadsanskaffningslånet är knutet ett familjebidragssystem, som medför viss hyresnedsättning respektive avdrag på årskostnaden för familjer med 3 eller flera barn. Hyresbidraget ökar med barnantalet.

Pensionärsbidrag. För beredande av hem till mindre bemedlade åldringar och invalider kan kommun eller allmännyttigt bostadsföretag uppföra pensionärshem, vartill statsbidrag beviljas med belopp varierande mellan 25—80 % av byggnadskostnaden, beroende på vederbörande kommuns uttaxering (vid en debitering av 12—13 kr. per skattekrona utgår t. ex. statsbidrag med 34 % av byggnadskostnaden).

Tilläggslån. I syfte att motverka de genom krisförhållandena ökade byggnadskostnadernas inverkan på bostadskostnaderna har staten kompletterat sina ovan beskrivna låneformer med s. k. tilläggslån, innebärande

[1] Jfr Bostadssociala utredningen S.O.U. 1935: 49.

[2] Ett slående exempel på hur förhållandena utveckla sig på detta område har erhållits från en textilfabrik, där bostäderna ända tills för några år sedan ingingo som en naturaförmån i lönen och där alltså de största familjerna kunnat placeras i de största bostäderna. När naturaförmånen avlöstes genom en löneförhöjning och hyror i stället utkrävdes för bostäderna, dröjde det knappast mer än ett år förrän de barnrika familjerna hamnat i de billigaste och sämsta bostäderna.

viss subvention till bostadsbyggandet. Tilläggslånen kunna erhållas till alla byggnader, som kunna ifrågakomma för tertiärlån och bostadsanskaffningslån från byggnadslånebyrån eller bostadslån från egnahemsstyrelsen. Lånet innebär att staten på vissa villkor påtager sig större delen av den merkostnad som blivit en följd av kriget.

Synpunkter på en revision av de statliga bidrags- och låneformerna. Gällande statliga låneformer för olika ändamål ha tillkommit och utvecklats under olika tider och därigenom ofta fått en från varandra avvikande utformning, vilket slutligen lett till, att de statliga lånemöjligheterna på bostadsområdet blivit svåröverblickbara och svårhanterliga för den lånesökande allmänheten.

En normalisering av den statliga låne- och bidragsverksamheten på bostadsområdet har därför ansetts påkallad och förslag i denna riktning väntas bli framlagda för regeringen från dels Bostadssociala utredningen, dels Statens byggnadslånebyrå. De speciella önskemål, som från industrihåll kunna ställas på en omarbetning av de statliga lånen, synas i stort sett sammanfalla med de allmänna önskemål, som framkommit i denna fråga. Här behöva därför endast framhållas de punkter bland de allmänna reformerna, som ur de mindre industriorternas synvinkel synas mest angelägna, nämligen:

1) att bidrag och låneformer göras oberoende av varandra så att de sociala bostadsbidragen bli tillgängliga för alla, som ha behov därav, utan hänsyn till bostadsform, blott bostadens beskaffenhet och hyra uppfyller de skäliga krav, som den bidragsgivande myndigheten bör ställa i dessa avseenden,
2) att bostadsbidraget till barnrika familjer successivt utbygges att omfatta även 2-barnsfamiljer,
3) att tilläggslån eller liknande byggnadsbidrag lämnas även till ombyggnader,
4) och att vid revisionen av hithörande författningsbestämmelser dessa utformas med hänsyn även till det å särskilt mindre industriorter ofta talrika beståndet av företagsbostäder, vilka även i framtiden torde komma att utgöra ett ofrånkomligt komplement i dylika orters bostadsbestånd (se kap. 3, sid. 80 ff.).

BILAGOR

Bil. 1. Industriarbetarnas boendeförhållanden.

Av fil. lic. Gösta Ahlberg.

Vid den i mars 1936 verkställda partiella folkräkningen, som omfattade omkring en femtedel av rikets befolkning, inhämtades bl. a. uppgifter om bostadens storlek och antalet boende i densamma. Gruppen arbetare inom industri och hantverk har vid bearbetningen särredovisats.[1] Här föreligger sålunda ett material, som direkt ger en översikt av industriarbetarnas boendeförhållanden och som kan begagnas för beräkning av bostädernas rymlighetsstandard m. m. I den publicerade redogörelsen har emellertid icke gjorts annan uppdelning än på landsbygd och städer. Då det för den föreliggande undersökningens behov ansågs önskvärt att erhålla en utförligare specifikation — branschvis, regionalt etc. — inhämtades tillstånd av Statistiska Centralbyrån att verkställa en specialbearbetning av det ifrågavarande materialet.

Denna har i korthet tillgått på följande sätt. Ur folkräkningens hålkortsmaterial utsorterades gruppen yrkesverksamma arbetare inom industri och hantverk. (F. d. yrkesutövare, d. v. s. pensionärer m. fl., ingå alltså ej i undersökningen.) Fördelning gjordes därefter på olika industrigrupper, av vilka byggnadsverksamhet och ej specificerad industri uteslötos vid den fortsatta bearbetningen. Likaså utgallrades gruppen medhjälpande familjemedlemmar; övriga arbetare inom hantverket kunde däremot ej utskiljas.

Därigenom erhölls en grupp på 123 915 arbetare, som utgöra undersökningens egentliga föremål. Dessa ha först och främst fördelats på de två huvudgrupperna lägenhetsinnehavare och ej lägenhetsinnehavare; den sistnämnda omfattar alltså arbetare, som äro hemmaboende anhöriga till lägenhetsinnehavaren jämte ett mindre antal egentliga inneboende.

De i det följande framlagda resultaten — vilka som ovan nämnts endast motsvara omkring *en femtedel* av samtliga arbetare[2] — äro avsedda dels att visa i vilken utsträckning arbetarna ha egen bostad samt att belysa ålders- och civilståndsstrukturen av den arbetargrupp, som saknar dylik, dels att ge en uppfattning om bostädernas rymlighetsstandard. Endast korta kommentarer till tabellerna ha ansetts erforderliga.

A. Arbetare med och utan egen bostad.

Totala antalet lägenhetsinnehavare utgjorde 65 231 eller cirka 53 % av samtliga. Nära hälften av arbetarna sakna alltså egen bostad. Hur förhållandena gestalta sig inom olika industrigrupper respektive inom olika län framgår av *tab. 1—2.*

[1] Särskilda folkräkningen 1935/36 del VII, tab. 14 m. fl. — Det vid bearbetningen använda hålkortet finnes återgivet i del IV, sid. 89.

[2] Urvalet vid den partiella folkräkningen gick i huvudsak ut på att medräkna var femte *kommun*. För riket i dess helhet måste det så erhållna materialet anses tillräckligt representativt. Vid utförligare specifikation, t. ex. länsvis och branschvis, är det däremot större risk att den använda urvalsmetoden ger missvisande resultat på enstaka punkter.

Tab. 1. Arbetare med och utan egen bostad inom olika industrigrupper.

Industrigrupp	Med egen bostad	Utan egen bostad	Summa	Egen bostad %
Malmbrytning och metallindustri ..	24 853	16 959	41 812	59,4
Trävaruindustri	8 542	6 620	15 162	56,3
Pappersmasse- o. papperstillverkning	5 913	2 083	7 996	73,9
Livsmedelsindustri	5 010	5 389	10 399	48,2
Textilindustri	3 804	6 867	10 671	35,6
Sömnadsindustri	2 149	6 420	8 569	25,1
Skoindustri	1 872	2 305	4 177	44,8
Gummivaruindustri	518	797	1 315	39,4
Övrig industri	12 570	11 244	23 814	52,8
Samtliga	65 231	58 684	123 915	52,6

Tab. 2. Arbetare med och utan egen bostad, länsvis.

Län	Med egen bostad	Utan egen bostad	Summa	Egen bostad %
Stockholms stad	5 404	5 874	11 278	47,9
Stockholms län	2 569	2 686	5 255	48,9
Uppsala »	957	784	1 741	55,0
Södermanlands »	2 249	1 658	3 907	57,6
Östergötlands »	3 762	3 163	6 925	54,3
Jönköpings »	2 666	2 821	5 487	48,6
Kronobergs »	1 344	1 419	2 763	48,6
Kalmar »	2 575	2 097	4 672	55,1
Gotlands »	541	398	939	57,6
Blekinge »	1 138	917	2 055	55,4
Kristianstads »	1 643	1 673	3 316	49,5
Malmöhus »	5 523	6 120	11 643	47.4
Hallands »	993	1 262	2 255	44,0
Göteborgs o. Bohus »	5 421	5 817	11 238	48,2
Älvsborgs »	4 793	5 764	10 557	45,4
Skaraborgs »	1 081	1 083	2 164	50,0
Värmlands »	2 718	1 701	4 419	61,5
Örebro »	5 399	4 841	10 240	52,7
Västmanlands »	1 410	1 201	2 611	54,0
Kopparbergs »	2 246	1 582	3 828	58,7
Gävleborgs »	3 082	1 894	4 976	61,9
Västernorrlands »	2 935	1 539	4 474	65,6
Jämtlands »	777	526	1 303	59,6
Västerbottens »	1 782	971	2 753	64,7
Norrbottens »	2 223	893	3 116	71,3
Summa	65 231	58 684	123 915	52,6
Därav: landsbygden	36 880	30 424	67 304	54,8
städerna	28 351	28 260	56 611	50,1

Relativa antalet lägenhetsinnehavare skiftar såväl branschvis[1] som regionalt. Av de olika industrigrupperna utvisar sålunda gruppen pappersmasse- och papperstillverkning den högsta siffran med 74 % lägenhetsinnehavare, sömnadsindustrien den lägsta med 25 %. Sådana olikheter sammanhänga givetvis nära med

[1] Branschindelningen är främst betingad av den vid folkräkningen använda grupperingen. Denna tillåter exempelvis ej särredovisning av grupperna gruvor, järnbruk och verkstadsindustri, ej heller av grupperna pappersmassefabriker och pappersbruk.

det olikartade behovet av egen bostad för olika kategorier av arbetare och kunna alltså ej anses innebära att bostadsbehovet är tillfredsställt i olika hög grad. Arbetarnas fördelning efter kön, civilstånd och ålder spelar nämligen stor roll i sammanhanget, och förhållandena på denna punkt variera delvis avsevärt från den ena industrigruppen till den andra.

I *tab. 3* redovisas hela arbetarstammen efter kön och civilstånd. Männen utgöra 79 % av arbetarna, kvinnorna 21 %. Av männen äro 53 % gifta, av kvinnorna 16 %. De gifta männen sakna blott i undantagsfall egen bostad. Även änklingar, änkor och frånskilda ha som regel egen bostad (se noterna till tabellen), medan däremot endast var åttonde ogift man och var femte ogift kvinna är lägenhetsinnehavare.

Tab. 3. Arbetare med och utan egen bostad med gruppering efter kön och civilstånd.

Kön o. civilstånd	Med egen bostad	Utan egen bostad	Summa	Egen bostad %
Män	**59 928**	**38 009**	**97 937**	**61,2**
Gifta	51 703	571	52 274	98,9
Ogifta och förut gifta	8 225	37 438	45 663	18,0[2]
Kvinnor	**5 303**	**20 675**	**25 978**	**20,4**
Gifta	213[1]	3 911[1]	4 124	.
Ogifta och förut gifta	5 090	16 764	21 854	23,3[3]
Samtliga	**65 231**	**58 684**	**123 915**	**52,6**

[1] Oegentlig siffra, eftersom egen bostad i regel redovisas *på mannen*.
[2] Ogifta män c:a 13 %, förut gifta c:a 83 % (approximativa beräkningar).
[3] Ogifta kvinnor c:a 20 %, förut gifta c:a 78 % (» »).

Relativa antalet lägenhetsinnehavare växlar starkt med åldern. Approximativa siffror, som belysa detta förhållande, återges i följande sammanställning, som avser manliga arbetare. Med hänsyn till att variationen intimt sammanhänger med den olika civilståndsfördelningen i olika åldrar ha särskilda siffror angivits för gruppen ogifta arbetare.

Ålder	Procentuella antalet arbetare med egen bostad	
	Samtliga arbetare	Ogifta arbetare
Under 20	0	0
20—25	12	2
25—30	52	13
30—40	82	31
40—50	93	69
50—65	95	71
Över 65	89	68
Samtliga	**61**	**13**

Endast 12 % av arbetarna i åldern 20—25 år ha egen bostad. Andelen växer emellertid till 95 % i åldrarna 50—65 år, varefter den åter avtager något (inneboende hos vuxna barn). Vad speciellt beträffar de ogifta arbetarna finnes egen bostad mera allmänt först efter 40 års ålder. Av samtliga ogifta män över 25 år äro blott 30 % lägenhetsinnehavare.

De arbetare, som sakna egen bostad, gruppera sig efter kön och civilstånd på följande sätt (jfr tab. 3):

	Män	Kvinnor
Ogifta	36 923	16 454
Gifta	571	—
Förut gifta	515	310
Summa	38 009	16 764

Gruppen förut gifta (änklingar, änkor, frånskilda) har här särredovisats, och beträffande de gifta kvinnorna har antagits att samtliga i realiteten ha egen bostad.

De i tablån ingående gifta och de förut gifta arbetarna kunna i allmänhet anses representera ett otillfredsställt bostadsbehov. Dessa grupper äro emellertid numeriskt tämligen betydelselösa. Vad de ogifta beträffar måste bostadsbehovet anses ha ett nära samband med åldern. Fördenskull har *tab. 4* upprättats.

Tab. 4. Ogifta arbetare utan egen bostad, fördelade efter ålder.

Ålder	Män	Kvinnor
10—15	378	145
15—20	11 924	5 500
20—25	12 017	5 146
25—30	7 008	2 627
30—35	2 911	1 222
35—40	1 254	709
40—45	541	399
45—50	379	289
50—55	228	193
55—60	153	115
60—65	76	64
Över 65	54	45
Summa	36 923	16 454
Över 25 år, %	34,1	34,4

Det framgår bland annat, att antalet arbetare över 25 år endast utgör en tredjedel av samtliga arbetare utan egen bostad. Nämnda ålder har valts som den ungefärliga gräns, då behov av egen bostad kan anses inträda.

Procenttal, motsvarande de nederst i tab. 4 angivna, ha beräknats även för varje särskild industrigrupp, se *tab. 5*. Särredovisning har gjorts för landsbygd

Tab. 5. Procentuella antalet arbetare över 25 år av samtliga ogifta arbetare utan egen bostad.

Industrigrupp	Män		Kvinnor	
	Landsbygden %	Städerna %	Landsbygden %	Städerna %
Malmbrytning och metallindustri	31,5	32,1	26,3	29,9
Trävaruindustri	35,8	32,3	.	.
Pappersmasse- o. papperstillverkning	41,3	41,4	31,6	.
Livsmedelsindustri	35,1	31,8	35,0	42,0
Textilindustri	32,6	38,1	34,6	32,4
Sömnadsindustri	33,1	42,4	32,2	37,6
Skoindustri	37,6	42,7	28,5	40,5
Gummivaruindustri	29,3	13,9	34,0	21,1
Övrig industri	38,1	34,1	29,5	38,1
Samtliga industrier	**34,7**	**33,3**	**31,7**	**36,2**

och städer. Några anmärkningsvärda skillnader framkomma ej. Siffrorna äro dock ej fullt jämförbara, eftersom arbetarnas åldersstruktur över huvud taget växlar något från bransch till bransch. — En motsvarande specifikation för de olika länen (här ej återgiven) utvisar heller icke några påtagliga olikheter i procentsiffrorna.

B. De boende och deras bostadsutrymme.

Hushållstyper.

Arbetarhushållens fördelning efter storlek — med gruppering efter antalet vuxna och antalet barn under 15 år — framgår av *tab. 6.* Antalet redovisade hushåll är detsamma som antalet lägenhetsinnehavare i de föregående tabellerna, d. v. s. 65 231. Landsbygden och städerna ha emellertid redovisats var för sig.

Om man med anläggande av bostadssociala synpunkter fastställer det minimibehov i fråga om bostadsutrymme, som svarar mot varje särskild hushållstyp, kan man erhålla en mera översiktlig bild av hushållens gruppering efter storlek. En sådan återfinnes i *tab. 7,* som visar olika hushållstypers relativa frekvens (procent) med specifikation för de särskilda industrigrupperna. Hushållen ha här indelats i fem grupper, betecknade I—V, i enlighet med de speciella överväganden för vilka redogjorts i utredningens kap. 4 (sid. 102 f.). I stort sett motsvara grup-

Tab. 6. Arbetarhushållens fördelning efter sammansättning.

Antal vuxna	Antal barn										Summa
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9 el. fl.	
					a. *Landsbygden.*						
1	1 993	128	65	16	8	8	1	—	—	(6)	2 225
2	7 126	6 912	3 530	1 302	510	251	103	36	(31)	.	19 801
3	3 915	2 137	1 071	478	197	82	63	(41)	.	.	7 984
4	2 080	1 108	490	228	123	64	(48)	.	.	.	4 141
5	823	448	241	105	55	(47)	.	.	.	.	1 719
6	281	188	114	51	(43)	.	.	.	.	.	677
7	112	58	27	(36	.	.	.	.	.	.	233
8	21	17	(18)	.	.	.	.	.	.	.	56
9	9	(8)	.	.	.	.	.	.	.	.	17
10 el. fl.	27	.	.	.	.	.	.	.	.	.	27
Summa	16 387	11 004	5 556	2 216	936	452	215	77	31	6	36 880
					b. *Städerna.*						
1	2 715	184	52	20	5	1	1	—	—	(2)	2 980
2	6 996	4 731	1 974	640	195	83	21	10	(7)	.	14 657
3	3 470	1 472	560	202	67	37	12	(9)	.	.	5 829
4	1 754	708	252	116	48	22	(14)	.	.	.	2 914
5	733	302	137	65	18	(20)	.	.	.	.	1 275
6	274	113	53	26	(16)	.	.	.	.	.	482
7	68	44	24	(12)	.	.	.	.	.	.	148
8	15	18	(9)	.	.	.	.	.	.	.	42
9	7	(7)	.	.	.	.	.	.	.	.	14
10 el. fl.	10	.	.	.	.	.	.	.	.	.	10
Summa	16 042	7 579	3 061	1 081	349	163	48	19	7	2	28 351

Anm. Inom parentes angivna frekvenser inkludera även de med punkter ersatta antalen i samma kolumn.

Tab. 7. Arbetarhushållens fördelning på huvudtyper, branschvis.
Beträffande gruppindelningen, se kap. 4, sid. 102 f.

Industrigrupp	Antal hushåll	Därav, i %, tillhörande grupp					S:a
		I	II	III	IV	V	
Landsbygden:							
Malmbrytning och metallindustri	13 824	3,9	20,7	31,0	30,2	14,2	100
Trävaruindustri	6 498	4,8	18,7	29,6	31,4	15,5	100
Pappersmasse- och papperstillverkning	5 111	3,7	17,3	30,4	32,9	15,7	100
Livsmedelsindustri	1 617	6,3	20,4	28,2	30,6	14,5	100
Textilindustri	1 566	17,5	23,0	26,4	21,5	11,6	100
Sömnadsindustri	494	26,9	25,3	21,3	19,2	7,3	100
Skotillverkning	1 148	6,3	23,5	30,8	27,1	12,3	100
Gummivarutillverkning	281	10,7	21,0	25,2	29,9	13,2	100
Övrig industri	6 341	5,4	18,1	27,4	31,9	17,2	100
Samtliga	36 880	5,4	19,7	29,6	30,4	14,9	100
Städerna:							
Malmbrytning och metallindustri	11 029	5,6	25,7	31,5	26,5	10,7	100
Trävaruindustri	2 044	6,8	20,3	30,0	29,0	13,9	100
Pappersmasse- och papperstillverkning	802	3,9	18,8	28,7	32,8	15,8	100
Livsmedelsindustri	3 393	10,1	25,2	28,4	25,4	10,9	100
Textilindustri	2 238	18,6	27,9	23,4	20,0	10,1	100
Sömnadsindustri	1 655	28,7	28,9	20,3	15,3	6,8	100
Skotillverkning	724	11,9	26,7	30,9	22,8	7,7	100
Gummivarutillverkning	237	13,5	25,7	29,1	24 9	6,8	100
Övrig industri	6 229	9,2	25,3	29,6	24,8	11,1	100
Samtliga	28 351	9,6	25,3	29,2	25,1	10,8	100

perna I, II och III respektive 1-, 2- och 3-personshushåll, grupp IV hushåll om 4 à 5 personer och grupp V övriga hushåll.

Landsbygdshushållen äro genomsnittligt något större än stadshushållen. Sålunda utgör antalet enpersonshushåll (grupp I) på landsbygden blott 1/20 av samtliga, i städerna 1/10. Motsvarande andelar för tvåpersonshushållen äro 1/5 respektive 1/4.

De mest markerade avvikelserna från genomsnittsnormen representeras av textil- och sömnadsindustrierna, som uppvisa ett förhållandevis stort antal småhushåll.

Lägenhetstyper.

Bostädernas fördelning efter lägenhetstyp framgår av *tab. 8* (jfr fig. 11, kap. 1). Antalet lägenheter om *högst* 1 rum och kök utgör 53 %. Siffran är lägre för landsbygden (48 %) än för städerna (59 %).

Relativa antalet lägenheter om högst 1 rum och kök har beräknats även för de särskilda industrigrupperna och använts för en jämförelse mellan dessa; se *tab. 9* och fig. 12, kap. 1. Metallindustrien och textilindustrien uppvisa de högsta siffrorna, d. v. s. det största antalet smålägenheter. Beträffande textilindustrien är emellertid att märka, att arbetarstammen till stor del utgöres av småhushåll (jfr tab. 7 samt bil. 2, tab. 4).

En liknande jämförelse mellan de olika länen — se *tab. 10* — avslöjar ganska stora olikheter, som naturligtvis till stor del sammanhänga just med de olika industriernas lokalisering. På grund av att materialet i vissa fall är jämförelsevis

litet (jfr tab. 2), få siffrorna dock bedömas med en viss försiktighet. Såsom allmänt resultat kan emellertid sägas, att relativa antalet smålägenheter är störst i Uppland, Södermanland, Östergötland, Bergslagen och Norrbotten, minst däremot i Småland, Blekinge och Skåne.

Tab. 8. Bostädernas fördelning efter lägenhetstyp.

Lägenhetstyp	Antal lägenheter			Procent		
	Landsbygden	Städerna	Summa	Landsbygden	Städerna	Samtliga bostäder
Enkelrum eller bostadskök	2 231	1 737	3 968	6,0	6,1	6,1
1 rum med kokvrå	240	1 215	1 455	0,7	4,3	2,2
Delkökslägenhet	185	155	340	0,5	0,5	0,5
1 rum och kök	14 942	13 659	28 601	40,5	48,2	43,8
2 rum	62	60	122	0,2	0,2	0,2
2 rum med kokvrå	390	472	862	1,1	1,7	1,3
2 rum och kök	12 476	8 392	20 868	33,8	29,6	32,0
3 » » »	4 367	1 957	6 324	11,8	6,9	9,7
4 » » »	1 396	496	1 892	3,8	1,7	2,9
5 eller flera rum och kök	499	130	629	1,4	0,5	1,0
Övriga lägenheter	92	78	170	0,2	0,3	0,3
Summa	36 880	28 351	65 231	100,0	100,0	100,0

Tab. 9. Procentuella antalet lägenheter om högst 1 rum och kök, branschvis.

Industrigrupp	Landsbygden	Städerna	Hela riket
Malmbrytning och metallindustri	54,4	61,8	57,7
Trävaruindustri	47,8	54,4	49,4
Pappersmasse- och papperstillverkning	45,7	55,0	47,0
Livsmedelsindustri	34,2	56,5	49,3
Textilindustri	57,2	72,5	66,2
Sömnadsindustri	49 0	63,0	59,8
Skoindustri	39,4	63,7	48,8
Gummivaruindustri	32,7	52,3	41,7
Övrig industri	37,8	51,8	44,7
Samtliga industrier	**47,7**	**59,1**	**52,6**

Tab. 10. Procentuella antalet lägenheter om högst 1 rum och kök, länsvis.

Län	Landsbygden	Städerna	Län	Landsbygden	Städerna
Stockholms stad	—	66,4	Göteborgs och Bohus län	44,2	73,1
Stockholms län	52,8	58 2	Älvsborgs »	50,4	57,9
Uppsala »	74,1	62,4	Skaraborgs »	49,3	36,0
Södermanlands »	66,0	68,4	Värmlands »	56,7	60,4
Östergötlands »	61,4	71,4	Örebro »	42,8	63,5
Jönköpings »	31,1	49,5	Västmanlands »	69,2	74,5
Kronobergs »	26,2	35.0	Kopparbergs »	67,5	58,7
Kalmar »	26,7	45,7	Gävleborgs »	57,4	63,1
Gotlands »	30,1	23,0	Västernorrlands »	53,0	75,5
Blekinge »	20,5	31,2	Jämtlands »	49,2	46,4
Kristianstads »	13,0	15,1	Västerbottens »	57,2	50,2
Malmöhus »	19,8	45,5	Norrbottens »	65,1	46,4
Hallands »	28,3	35,9	**Samtliga industrier**	**47,7**	**59,1**

Tab. 11. Industriarbetarnas hushåll, fördelade efter

a. Landsbygden.

Antal personenheter	Antal boende		Lägenhetstyp								Summa	%	Därav med otillräcklig rymlighetsstandard enl. olika normer[1]			D:o %[2]		
	Vuxna	Barn	1 rum eller kök	1 rum med kokvrå	1 rum och kök	Dublett m. el. utan kokvrå	2 rum och kök	3 rum och kök	4 rum och kök	5 el. fl. r. o. k.			A	B	C	A	B	C
1	1	—	1 042	69	538	28	183	48	12	5	1 925	5,3	—	—	—	—	—	—
1,5	1	1	28	2	68	1	22	3	1	—	125	0,3	—	—	30	—	—	24,0
2	2	—	513	66	3 405	88	2 222	598	136	41	7 069	19,3	—	—	579	—	—	8,2
	1	2	3	1	32	1	18	6	2	2	65	0,2	4	—	4	·	·	·
2,5	2	1	346	56	3 537	93	2 232	473	95	30	6 862	18,8	402	402	402	5,9	5,9	5,9
	1	3	1	—	8	—	7	—	—	—	16	0,1	1	1	1	·	·	·
3	3	—	85	7	1 505	48	1 440	582	185	50	3 902	10,7	92	92	92	2,4	2,4	2,4
	2	2	113	9	1 619	47	1 330	323	64	12	3 517	9,6	122	122	1 788	3,5	3,5	50,8
	1	4	—	1	2	—	4	1	—	—	8	0,0	3	1	3	·	·	·
3,5	3	1	16	9	756	30	835	337	111	32	2 126	5,8	25	781	811	1,2	36,7	38,1
	2	3	23	2	573	23	508	131	31	6	1 297	3,5	621	598	621	47,9	46,1	47,9
	1	5	—	—	2	—	4	2	—	—	8	0,0	2	2	2	·	·	·
4	4	—	16	3	663	16	762	401	145	60	2 066	5,6	19	682	698	0,9	33,0	33,8
	3	2	9	1	358	23	414	181	61	16	1 063	2,9	391	368	391	36,8	34,6	36,8
	2	4	10	1	219	5	195	67	12	1	510	1,4	235	230	235	46,1	45,1	46,1
	1	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4,5	4	1	6	1	334	7	434	210	81	32	1 105	3,0	348	348	782	31,5	31,5	70,8
	3	3	4	1	148	4	188	92	31	9	477	1,3	157	157	345	32,9	32,9	72,3
	2	5	—	2	101	1	104	32	10	—	250	0,7	208	104	208	83,2	41,6	83,2
5	5	—	2	—	226	8	271	193	79	40	819	2,2	236	236	507	28,8	28,8	61,9
	4	2	1	—	136	4	178	110	39	21	489	1,3	141	141	319	28,8	28,8	65,2
	3	4	—	—	51	2	90	35	14	2	194	0,5	143	53	143	73,7	27,3	73,7
	2	6	1	1	36	—	43	14	4	1	100	0,3	81	38	81	81,0	38,0	81,0
5,5	5	1	1	3	114	3	176	80	56	14	447	1,2	121	297	297	27,1	66,4	66,4
	4	3	1	—	69	3	95	38	17	4	227	0,6	168	168	168	74,0	74,0	74,0
	3	5	1	—	28	—	30	13	8	1	81	0,2	59	59	59	·	·	·
	2	7	—	—	15	—	12	5	4	—	36	0,1	32	27	27	·	·	·
6	6	—	1	2	58	4	101	55	38	21	280	0,8	65	166	221	23,2	59,3	78,9
	5	2	2	1	63	2	96	45	21	11	241	0,7	164	164	209	68,0	68,0	86,7
	4	4	—	—	31	—	52	28	5	7	123	0,3	83	83	111	67,5	67,5	90,2
	3	6	—	—	14	—	25	14	5	4	62	0,2	53	39	53	·	·	·
	2	8	—	1	5	—	16	5	2	2	31	0,1	27	22	27	·	·	·
6,5—7			—	1	163	9	276	161	82	39	731	2,0	496	449	610	67,9	61,4	83,4
Över 7			6	—	65	2	113	84	45	36	351	1,0	250	271	315	71,2	77,2	89,7
Summa			**2 231**	**240**	**14 942**	**452**[3]	**12 476**	**4 367**	**1 396**	**499**	**36 603**	100,0						
%			6,1	0,7	40,8	1,2	34,1	11,9	3,8	1,4	100,0							
Därav med otillräcklig rymlighetsstandard enl.[1] A			648	103	2 811	100	952	135	—	—			4 749					
Därav med otillräcklig rymlighetsstandard enl.[1] B			645	102	4 228	49	992	84	1	—				6 101				
Därav med otillräcklig rymlighetsstandard enl.[1] C			1 189	171	5 849	193	2 300	392	45	—					10 139			
D:o i % A			29,0	42,9	18,8	22,1	7,6	3,1	—	—						13,0		
D:o i % B			28,9	42,5	28,3	10,8	8,0	1,9	0,1	—							16,7	
D:o i % C			53,3	71,3	39,1	42,7	18,4	9,0	3,2	—								27,7

Anm. 277 hushåll, boende i delkökslägenheter m. m., ingå ej i tabellen.

[1] A = mer än 2 boende per eldstad ——.
B = mer än 2 personenheter per rumsenhet ——.
C = definition enl. kap. 2 ——.

[2] Har angivits endast då totala antalet hushåll är minst 100.

[3] Därav 390 dubletter med kokvrå.

hushållets sammansättning och bostadens storlek.

b. Städerna.

Antal personenheter	Antal boende		Lägenhetstyp								Summa	%	Därav med otillräcklig rymlighetsstandard enl. olika normer[1]			D:o %[2]		
	Vuxna	Barn	1 rum eller kök	1 rum med kokvrå	1 rum och kök	Dublett m. el. utan kokvrå	2 rum och kök	3 rum och kök	4 rum och kök	5 el. fl. r. o. k.			A	B	C	A	B	C
1	1	—	1 138	437	816	54	123	23	4	1	2 596	9,2	—	—	—	—	—	—
1,5	1	1	35	22	89	3	27	2	—	1	179	0,6	—	—	57	—	—	31,8
2	2	—	347	505	4 021	146	1 643	248	40	6	6 956	24,7	—	—	852	—	—	12,2
	1	2	3	3	32	—	10	1	—	—	49	0,2	6	—	6	.	.	.
2,5	2	1	106	135	2 933	92	1 244	174	26	6	4 716	16,8	241	241	241	5,1	5,1	5,1
	1	3	1	1	14	—	4	—	—	—	20	0,1	2	2	2	.	.	.
3	3	—	54	50	1 624	79	1 256	293	80	17	3 453	12,3	104	104	104	3,0	3,0	3,0
	2	2	21	27	1 144	40	626	91	19	2	1 970	7,0	48	48	1 232	2,4	2,4	62,5
	1	4	—	—	3	—	2	—	—	—	5	0,0	3	—	3	.	.	.
3,5	3	1	7	14	637	31	582	151	39	5	1 466	5,2	21	658	689	1,4	44,9	47,0
	2	3	5	6	327	17	234	40	5	—	634	2,3	355	338	355	56,0	53,3	56,0
	1	5	—	—	1	—	—	—	—	—	1	0,0	1	1	1	.	.	.
4	4	—	9	6	656	28	730	230	70	18	1 747	6,2	15	671	699	0,9	38,4	40,0
	3	2	3	1	236	7	220	73	17	1	558	2,0	247	240	247	44,3	43,0	44,3
	2	4	—	—	100	1	86	5	3	—	195	0,7	101	100	101	51,8	51,3	51,8
	1	6	—	—	1	—	—	—	—	—	1	0,0	1	1	1	.	.	.
4,5	4	1	2	3	238	12	304	113	29	5	706	2,5	255	255	559	36,1	36,1	79,2
	3	3	—	—	80	2	96	22	2	—	202	0,7	82	82	178	40,6	40,6	88,1
	2	5	—	—	37	—	40	5	1	—	83	0,3	77	37	77	.	.	.
5	5	—	2	1	201	7	324	138	44	13	730	2,6	211	211	535	28,9	28,9	73,3
	4	2	2	—	75	3	107	45	14	5	251	0,9	80	80	187	31,9	31,9	74,5
	3	4	—	1	23	—	29	9	5	—	67	0,2	53	24	53	.	.	.
	2	6	1	—	10	—	8	2	—	—	21	0,1	19	11	19	.	.	.
5,5	5	1	—	—	84	3	136	59	15	5	302	1,1	87	223	223	28,8	73,8	73,8
	4	3	—	—	31	—	58	18	8	—	115	0,4	89	89	89	77,4	77,4	77,4
	3	5	—	—	12	—	16	9	—	—	37	0,1	28	28	28	.	.	.
	2	7	—	—	3	—	4	2	1	—	10	0,0	9	7	7	.	.	.
6	6	—	1	1	61	1	119	56	23	12	274	1,0	64	183	239	23,4	66,8	87,2
	5	2	—	—	28	1	79	24	5	—	137	0,5	108	108	132	78,8	78,8	96,4
	4	4	—	—	17	—	19	8	4	—	48	0,2	36	36	44	.	.	.
	3	6	—	—	1	—	8	3	—	—	12	0,1	12	9	12	.	.	.
	2	8	—	—	2	—	5	—	—	—	7	0,0	7	7	7	.	.	.
6,5—7			—	1	90	1	160	78	20	14	364	1,3	266	252	330	73,1	69,2	90,7
Över 7			—	1	32	4	93	35	22	19	206	0,7	155	165	187	75,2	80,1	90,8
Summa			**1 737**	**1 215**	**13 659**	**532**[3]	**8 392**	**1 957**	**496**	**130**	**28 118**	100,0						
%			6,2	4,3	48,6	1,9	29,8	6,9	1,8	0,5	100,0							
Därav med otillräcklig rymlighetsstandard enl.[1] A			217	251	1 693	59	519	44	—	—			2 783					
B			214	248	2 983	34	697	35	—	—				4 211				
C			599	778	4 130	158	1 605	204	22	—					7 496			
D:o i % A			12,5	20,7	12,4	11,1	6,2	2,2	—	—						9,9		
B			12,3	20,4	21,8	6,4	8,3	1,8	—	—							15,0	
C			34,5	64,0	30,2	29,7	19,1	10,4	4,4	—								26,7

Anm. 233 hushåll, boende i delkökslägenheter m. m., ingå ej i tabellen.

[1] A = mer än 2 boende per eldstad ——.
B = mer än 2 personenheter per rumsenhet ——.
C = definition enl. kap. 2 ——.

[2] Har angivits endast då totala antalet hushåll är minst 100.

[3] Därav 472 dubletter med kokvrå.

Rymlighetsstandard.

Främst i syfte att få en uppfattning om arbetarbostädernas rymlighetsstandard ha dessa även fördelats med *samtidig* gruppering efter antalet boende och lägenhetens storlek. Sådana tabeller ha upprättats för varje särskild industrigrupp med specifikation för varje läns landsbygd och städer. Här ha dock endast återgivits tabellerna för landsbygden respektive städerna som helhet; se *tab. 11.*

Hushållsgrupperingen följer här den av bostadssociala utredningen använda indelningen efter antalet personenheter (vuxen = 1 personenhet, barn under 15 år = 1/2; jfr kap. 2 sid. 67). Hushåll med mer än 6 personenheter ha icke specificerats i detalj. Sammanlagda antalet redovisade hushåll är något lägre än i tab. 6, beroende på att delkökslägenheter m. fl. här uteslutits.

Beräkningarna rörande bostädernas rymlighetsstandard ha genomförts med hänsyn till de tre olika normerna A, B och C, för vilka redogjorts i kap. 2. I tabellerna motsvaras dessa av tre med olika färger markerade sick-sacklinjer. Lägenheter, redovisade till *vänster* om respektive linjer, äro sådana som ej uppnå ifrågavarande minimistandard.

Relativa antalet lägenheter, som enligt de olika normerna ej uppnå angiven minimistandard, framgår av följande tablå:

	Landsbygden	Städerna
A = mer än 2 boende per eldstad	13 %	10 %
B = mer än 2 personenheter per rumsenhet	17 »	15 »
C = definition enl. kap. 2	28 »	27 »

Tab. 12. Bostädernas rymlighetsstandard branschvis enligt olika definitioner.[1]

Industrigrupp	Antal lägenheter	Därav med otillräcklig rymlighetsstandard enl. olika normer			D:o, %		
		A	B	C	A	B	C
Landsbygden:							
Malmbrytning o. metallindustri	13 710	2 041	2 667	4 285	14,9	19,5	31,3
Trävaruindustri	6 470	930	1 177	1 878	14,4	18,2	29,0
Pappersmasse- o. papperstillverkning	5 098	662	894	1 458	13,0	17,5	28,6
Livsmedelsindustri	1 597	147	168	322	9,2	10,5	20,2
Textilindustri	1 553	140	196	392	9,0	12,6	25,2
Sömnadsindustri	491	22	20	62	4,5	4,1	12,6
Skoindustri	1 144	83	108	193	7,3	9,4	16,9
Gummivaruindustri	280	12	13	37	4,3	4,6	13,2
Övrig industri	6 260	712	858	1 512	11,4	13,7	24,2
Samtliga	*36 603*	*4 749*	*6 101*	*10 139*	*13,0*	*16,7*	*27,7*
Städerna:							
Malmbrytning o. metallindustri	10 968	1 182	1 850	3 132	10,8	16,9	28,6
Trävaruindustri	2 030	253	364	604	12,5	17,9	29,8
Pappersmasse- o. papperstillverkning	802	119	164	254	14,8	20,4	31,7
Livsmedelsindustri	3 359	306	443	834	9,1	13,2	24,8
Textilindustri	2 208	256	366	670	12,0	16,6	30,3
Sömnadsindustri	1 606	72	126	312	4,4	7,8	19,4
Skoindustri	722	58	99	179	8,0	13,7	24,8
Gummivaruindustri	234	10	24	44	4,3	10,3	18,8
Övrig industri	6 189	527	775	1 467	8,5	12,5	23,7
Samtliga	*28 118*	*2 783*	*4 211*	*7 496*	*9,9*	*15,0*	*26,7*

[1] Jfr tab. 11.

Arbetarbostädernas rymlighetsstandard är alltså genomsnittligt något lägre på landsbygden än i städerna.

Vad beträffar de särskilda branscherna har en översikt givits i *tab. 12*. Det framgår av denna, att olikheterna äro betydande och att rymlighetsstandarden är lägst inom gruv- och metallindustrien, trävaru-, pappersmasse- och pappersindustrierna. Detta gäller, vilkendera av normerna man än använder.

I *tab. 13* ha förhållandena redovisats länsvis. Specifikation har därjämte gjorts för några av de numerärt viktigaste industrigrupperna. Här har dock för enkelhets skull endast den ena av rymlighetsnormerna använts, nämligen B. Såsom nyss framhållits är det nämligen vid *jämförelser* i stort sett likgiltigt vilken norm man utgår från.

Tab. 13. Procentuella antalet lägenheter med mer än 2 personenheter per rumsenhet (= norm B). Specifikation länsvis och för viktigare industrigrupper.

I de fall, då antalet redovisade hushåll understiger 200, har siffran ersatts med en punkt.

Län	Landsbygden					Städerna			
	Samtliga industrier	Därav inom				Samtliga industrier	Därav inom		
		malmbr. o. metallindustri	trävaruindustri	pappers- masse- o. pappersind.	textilindustri		malmbr o. metallindustri	trävaruindustri	textilindustri
Stockholms stad	—	—	—	—	—	13,2	14,0	12,6	.
Stockholms län	13,3	15,0	15,3	.	.	12,4	15,3	.	.
Uppsala »	22,2	22,9	.	.	.	10,1	.	.	.
Södermanlands »	17,9	20,3	16,5	.	.	16,9	18,0	.	.
Östergötlands »	20,1	21,0	15,0	.	.	18,0	16,5	.	21,3
Jönköpings »	10,0	10,0	7,9	16,7	.	16,0	17,0	14.8	.
Kronobergs »	8,6	5,7	.	.	.	11,4	.	.	.
Kalmar »	10,3	13,2	9,5	.	.	12,5	11,9	.	.
Gotlands »	.	.	.	.	.	6,6	.	.	.
Blekinge »	12,3	11,5	.	.	.	.	.	.	.
Kristianstads »	6,0	.	.	.	.	2,5	.	.	.
Malmöhus »	8,1	7,4	.	.	.	9,9	12,0	.	8,5
Hallands »	11,8	.	.	11,5	14,3	9,1	.	.	.
Göteborgs och Bohus »	13,4	.	.	.	12,4	20,9	23,0	28,6	20,4
Älvsborgs »	16,0	19,4	.	25,3	12,6	17,4	19,2	.	16,5
Skaraborgs »	17,6	.	.	.	.	8,5	.	.	.
Värmlands »	21,7	24,9	17,1	18,8	.	16,3	.	.	.
Örebro »	13,1	14,9	13,5	.	.	14,3	15,6	.	.
Västmanlands »	22,9	24,6	.	.	.	21,7	23,4	.	.
Kopparbergs »	23,5	26,8	22,5	.	.	17,9	18,8	.	.
Gävleborgs »	18,9	19,1	20,0	17,3	.	17,2	.	.	.
Västernorrlands »	18,9	.	25,4	15,9	.	.	.	.	.
Jämtlands »	21,6	.	.	.	.	12,3	12,9	.	.
Västerbottens »	22,6	.	25,1	19,0	.	17,5	.	.	.
Norrbottens »	33,3	32,8	38,8	.	.	15,5	.	.	.
Samtliga län	**16,7**	**19,5**	**18,2**	**17,5**	**12,6**	**15,0**	**16,9**	**17,9**	**16,6**

Såsom man kan vänta sig, uppvisar rymlighetsstandarden en liknande regional variation som lägenhetsbeståndets sammansättning enligt tab. 10. Där antalet smålägenheter är relativt stort, är nämligen som regel rymlighetsstandarden lägst. En bidragande orsak till variationen är emellertid även de regionala olikheterna i

hushållens storlek. De genomsnittligt största hushållen återfinnas exempelvis i Norrbotten — som har den högsta nativiteten i riket — och detta i förening med att antalet smålägenheter på landsbygden i detta län är förhållandevis stort gör, att antalet lägenheter med låg rymlighetsstandard här är ovanligt stort — 33 % mot riksgenomsnittet 17 %. Trävaruindustrien inom detta län når siffran 39 %. Övriga områden med höga siffror för landsbygden (20—24 %) äro Västerbottens, Jämtlands, Kopparbergs, Västmanlands, Värmlands, Uppsala och Östergötlands län. Av städerna uppvisa Västmanlands län (Västerås) samt Göteborgs och Bohus län (Göteborg, Mölndal) höga siffror. Den omständigheten, att endast omkring 1/5 av rikets städer (liksom övriga kommuner) representerats i undersökningen, innebär dock, att möjligheterna till en jämförelse särskilt på denna punkt äro ganska begränsade.

Frågan om bostädernas rymlighetsstandard har i tab. 11 även belysts dels för olika hushållstyper, dels för olika lägenhetstyper. Självfallet är denna standard i allmänhet lägre inom större hushåll respektive i smålägenheter. Av de största landsbygdshushållen bo sålunda 60 % trängre än vad rymlighetsnormen B medger och 75 % trängre än vad normen C medger; för de största stadshushållen äro motsvarande siffror ännu något högre. För de båda vanligaste lägenhetstyperna slutligen ha erhållits följande siffror:

	Landsbygden		Städerna	
	alt. B	alt. C	alt. B	alt. C
1 rum och kök	28 %	39 %	22 %	30 %
2 » » »	8 »	18 »	8 »	19 »

Minst 1/4 och kanske snarast 1/3 av samtliga hushåll, som bo i lägenheter om 1 rum och kök, äro enligt ifrågavarande normer i behov av rymligare bostad.

Bil. 2. Rundfrågan till industrierna.

Av fil. lic. Gösta Ahlberg.

A. Materialets omfattning och beskaffenhet.

Den till företagen ställda rundfrågan var avsedd att omfatta samtliga arbetsställen, vilkas arbetarantal överstiger en viss undre gräns. Denna gräns har i någon mån anpassats efter ortens storlek så som framgår av följande översikt:

För Stockholms, Göteborgs och Malmö inneområden	200	arbetare
För övriga orter med minst 3 000 inv. ävensom ovannämnda städers ytterområden	100	»
För orter med mindre än 3 000 inv.	50	»

Anledningen till, att undersökningen begränsades till att gälla endast ett urval av industriföretag, är, att bostadsfrågan kunde förutsättas icke vara en företagens angelägenhet i samma grad vid de mindre arbetsställena som vid de stora och medelstora. Med hänsyn till det stora antalet småföretag skulle därför ett medräknande av de sistnämnda ha inneburit en betydande utvidgning av undersökningen, utan att densamma därigenom vunnit väsentligt i värde. Att gränsen för arbetsställets storleksordning fixerats olika för större och mindre orter motiveras å andra sidan därav, att ju mindre en ort är, desto större inflytande kan även ett relativt litet företag väntas utöva på läget på bostadsmarknaden. Riktigheten av de sålunda gjorda förhandsantagandena har bekräftats av de vid undersökningen sedermera framkomna resultaten.

Även ur en annan synpunkt begränsades undersökningen, nämligen för huvudstadens vidkommande. Det kunde nämligen förutses, att bostadspolitiska åtgärder från företagens sida här endast kunna komma ifråga i mycket begränsad utsträckning, ett förhållande som också framgick vid särskilda telefonförfrågningar hos de olika företagen. Stockholmsindustrierna ha därför inbegripits i undersökningen endast i den mån de vid nyssnämnda förfrågningar uttalat särskilt intresse för bostadsfrågan.

Såsom källa vid urvalet av arbetsställen har i främsta rummet använts Svensk Industrikalender, vars firmaregister nämligen som regel innehåller uppgifter om arbetarantalet. Kompletterande uppgifter ha i viss utsträckning kunnat hämtas från Svenska Arbetsgivareföreningens Kalender. Det ligger i sakens natur, att uppgifterna om arbetarantalen i allmänhet endast äro ungefärliga och att en strikt tillämpning av principerna beträffande urvalet av arbetsställen därför ej kunnat genomföras, något som dock torde ha mycket liten praktisk betydelse.

Innebörden av det urval, som sålunda gjorts, belyses av följande jämförelse mellan de av rundfrågan berörda arbetsställena och totala antalet i industristatistiken för år 1940[1] upptagna arbetsställen:

[1] Komm. Medd. 1942, nr 7, sid. 328.

	Industristatistiken	Rundfrågan	%
Antal arbetsställen	18 690	1 291	6,9
Antal arbetare	554 670	373 200	67,3

Det framgår, att medan antalet i rundfrågan inbegripna arbetsställen endast utgör cirka 7 % av samtliga, uppgår det motsvarande arbetarantalet till drygt två tredjedelar av samtliga industriarbetare. Bortser man från Stockholms stad ökas ifrågavarande andel till omkring 73 %. Sistnämnda siffra belyser måhända bäst innebörden av det vid rundfrågans planering gjorda urvalet. Såtillvida måste undersökningen uppenbarligen betraktas såsom tillräckligt representativ. Av det följande skall framgå, att resultatet av rundfrågan även med avseende på svarsprocenten är mycket tillfredsställande.

Materialinsamlingen.

Den 20 april 1942 utsände Industriens utredningsinstitut frågeformulär av å sid. 314 ff. återgivet utseende till de 1 291 arbetsställen, som inbegripits i undersökningen. Ifrågavarande arbetsställen tillhöra inalles 977 företag och äro belägna på 714 olika orter. Till besvarande av rundfrågan anslogs en tid av en månad. Vid utgången av denna tid hade emellertid ej fullt hälften av de utsända formulären återställts i besvarat skick. Institutet nödgades därför i slutet av maj förnya sin anhållan om företagens medverkan. Den 1 juli, då den egentliga statistiska bearbetningen ansågs ej längre böra uppskjutas, hade svar inkommit från 1 038 arbetsställen. Efter nämnda tidpunkt ha emellertid ytterligare 32 svar inkommit, och det totala antalet svar utgör därigenom 1 070 — häri ej inräknat 25 arbetsställen, som i särskilda skrivelser avböjt medverkan i rundfrågan.

Svarsprocent.

Antalet arbetsställen, som besvarat rundfrågan, uppgår sålunda till nära 83 % av samtliga tillfrågade. Om man i stället för antalet arbetsställen räknar antalet arbetare vid dessa, erhålles en högre siffra, vilken beräknats uppgå till ungefär 89 %. Så höga siffror som de anförda äro sällsynta vid enquêter i allmänhet. Man är därför berättigad att säga, att resultatet av rundfrågan är synnerligen gott och att det insamlade materialet måste anses med tillfredsställande representativitet illustrera industriens bostadsförhållanden och bostadsproblem.

Bland annat i syfte att belysa det insamlade materialets representativitet ur vissa särskilda synpunkter ha *tabellerna I—IV* upprättats (se sid. 311 ff.). Här ha arbetsställena — såväl samtliga tillfrågade som speciellt de i rundfrågan deltagande — fördelats med hänsyn till arbetsställets storlek (tab. I), ortens invånarantal (tab. II), regionalt (tab. III) samt branschvis (tab. IV). På grundval av dessa tabeller ha nedan anförda beräkningar gjorts rörande svarsprocenten för olika grupper av arbetsställen.

Först och främst visar följande tablå, att svarsprocenten är betydligt högre för de större industrierna, något som för övrigt framgår redan av det förut påpekade förhållandet, att svarsprocenten räknad på antalet arbetare är betydligt högre än svarsprocenten räknad på antalet arbetsställen.

Arbetarantal	Svarsprocent
Högst 100	73,8
101—200	84,6
201—500	90,4
Över 500	93,0

Förhållandena belysas även därav, att medelantalet arbetare vid de arbetsställen, som besvarat rundfrågan, utgör 312, medan det för övriga tillfrågade arbetsställen endast uppgår till 179.

Följande tablå visar, att svarsprocenten även ökar med ortsstorleken samt att den är högre för städernas företag än för landsbygdens:

Ortens invånarantal	Svarsprocent
Högst 200	57,1
200—1 000	74,6
1 000—3 000	85,5
3 000—10 000	89,4
Över 10 000	91,9
Företag på landsbygden	77,8
Företag i städerna	90,9

Resultatet ter sig naturligt i betraktande av att de minsta arbetsställena — som ju utvisa den lägsta svarsprocenten — bland annat som följd av urvalsprinciperna företrädesvis återfinnas på de mindre orterna.

Även vid jämförelse mellan olika landsändar företer svarsprocenten vissa variationer; högsta siffran noteras för Skåne (91,5 %), lägsta för bergslagslänen (76,0 %). Såsom nedanstående sammanställning visar, hänföra sig olikheterna huvudsakligen till företagen på landsbygden:

	Svarsprocent		
	Landsbygden	Städerna	Totalt
Norrland	82,8	85,3	83,3
Kopparbergs,Västmanlands, Örebro och Värmlands län	69,5	94,3	76,0
Övriga Svealand	83,3	96,3	90,5
Götaland utom Skåne	76,0	89,1	81,7
Skåne	93,2	89,9	91,5

Slutligen framgår det av nedanstående översikt, hur svarsprocenten ter sig inom olika industrigrupper. I detta sammanhang har svarsprocenten beräknats icke blott för antalet arbetsställen utan även för det motsvarande arbetarantalet, ehuru resultaten av sistnämnda beräkningssätt av förut anförda skäl endast kunna betraktas såsom approximativa:

Industrigrupp	Svarsprocent avseende antalet arbetsställen	Svarsprocent avseende antalet arbetare
Malmbrytning och metallindustri	81,7	89,1
Jord- och stenindustri	63,6	78,7
Träindustri	80,1	85,4
Grafisk industri m. m.	(88,9)[1]	(95,7)[1]
Livsmedelsindustri	95,9	98,8
Textil- och beklädnadsindustri	92,4	95,5
Läder-, hår- och gummivaruindustri	92,6	91,3
Kemisk-teknisk industri	78,4	76,4

[1] Gruppen omfattar endast 9 arbetsställen.

Svarsprocenten är jämförelsevis låg för grupperna jord- och stenindustri[1] samt kemisk-teknisk industri, medelhög för metallindustri och träindustri samt hög (90 % eller däröver) i övriga fall.

[1] Bland annat saknas uppgifter från 11 arbetsställen tillhörande ett och samma företag, som emellertid i särskild skrivelse framhållit, att i nuvarande krisläge en långtgående driftsnedläggelse medfört, att bostadsfrågan saknar aktuellt intresse.

Den närmare analysen av materialets representativitet har sålunda visat, att deltagandet i rundfrågan varit något olika för olika typer av företag. Främst synas dessa olikheter emellertid kunna återföras på det förhållandet, att det är de mindre arbetsställena, som visa den lägsta svarsprocenten[1], och ehuru sistnämnda förhållande givetvis innebär en viss inskränkning av materialets representativitet, reduceras betydelsen härav till följd av den omständigheten, att urvalet väsentligen är av samma natur som det medvetna urval, som gjorts redan vid undersökningens planläggning och som innebär ett uteslutande av de smärre företagen. Enär bostadsfrågans betydelse i allmänhet växer med företagets storleksordning, kan man i själva verket säga, att urvalet av i rundfrågan deltagande företag går i en lycklig riktning såtillvida, som det fullständigaste materialet föreligger just för de av bostadsfrågan starkast berörda företagen.

Primäruppgifternas fullständighet m. m.

Utöver vad som ovan sagts rörande primärmaterialets rent numerära omfattning må meddelas även några uppgifter beträffande dess beskaffenhet i övrigt.

I vilken utsträckning frågeformulären blivit ofullständigt besvarade, framgår beträffande vissa av dess frågepunkter av följande översikt:

			Uppgift saknas	
Avd.	I a.	Medelantalet arbetare	i 52	fall
Avd.	I b.	Bostadsbehovets storlek	i 90	»
Avd.	II a.	Bostadsbristens omfattning	i 166	»
Avd.	III a.	Upplåtna bostäders fördelning efter lägenhetstyp och utrustning	i 8	»
Avd.	III b.	Hustyper och byggnadsår	i 27	»

Ehuru dessa och andra luckor i uppgiftslämnandet medfört vissa svårigheter vid materialets redovisning och analys, torde de likväl i allmänhet icke vara av den betydelse, att de kunna nämnvärt inverka på resultaten. Endast i fråga om bostadsbristens omfattning är materialet så ofullständigt, att dess användbarhet kan ifrågasättas, men å andra sidan förutsattes det redan i frågeformuläret, att det ej skulle vara möjligt att genomgående besvara vederbörande frågepunkt.

Vad slutligen beträffar de lämnade uppgifternas tillförlitlighet har det kunnat konstateras, att missuppfattningar i en del fall föranlett felaktiga uppgifter. Däremot finnes knappast någon anledning befara, att de lämnade uppgifterna skulle vara tendentiösa i något avseende.

Materialets redovisning m. m.

Industriernas regionala lokalisering, avtalsbestämmelser m. fl. omständigheter, som ofta skifta från den ena industrigruppen till den andra, medföra att även bostadsfrågan merendels gestaltar sig olika inom olika industrigrupper. Det har med hänsyn härtill varit naturligt att i den föreliggande undersökningen som regel studera förhållandena inom varje bransch för sig. Den indelning, som därvid använts, återgives nedan jämte det förkortade beteckningssätt, som i fortsättningen använts i tabeller och text. Uppgifterna inom parentes hänvisa till industristatistikens utförligare gruppering (se t. ex. Industri 1939, sid. 47—48).

[1] Exempelvis är medelantalet arbetare per arbetsställe lägst just inom de båda industrigrupper, som utvisa den lägsta svarsprocenten.

Industrigrupp	I redogörelsen använda beteckningar för undergrupper:
I. **Malmbrytning och metallindustri.**	
1. Gruvor och anrikningsverk (1: a—b)	Gruvor
2. Verk för framställning av metaller (1: c—d)	Järnbruk m. m.
3. Verkstäder och fabriker för framställning av metallvaror (1: e—m)	Verkstadsindustri
II. **Jord- och stenindustri.**	
1. Kolgruvor, torvindustri, stenbrott, stenförädlingsindustri (2: a—d)	I allmänhet ej specificerade
2. Byggnadsämnesindustri (2: e—f, h)	
3. Framställning av stengods, lergods, porslin, kakel, glas m. m. (2: g, i—l)	
III. **Träindustri.**	
1. Sågverk (3: e, g)	Sågverk
2. Snickerifabriker och annan trävaruindustri (3: h—k)	Snickerifabriker
3. Pappersmassefabriker (4: a)	Pappersmassefabriker
4. Pappersbruk och pappfabriker (4: b)	Pappersbruk
IV. **Grafisk industri m. m.**	
1. Kartongvaru-, pås- och kuvertframställning m. m. (4: c—d)	Ej specificerade
2. Grafiska anstalter och boktryckerier (4: e—f)	
V. **Livsmedelsindustri** (5: c—t).	
VI. **Textil- och beklädnadsindustri.**	
1. Spinnerier, väverier och färgerier (6: a—f, i, k)	Textilindustri
2. Konfektionsindustri (6: g—h)	Konfektionsindustri
VII. **Läder-, hår- och gummivaruindustri.**	
1. Garverier och läderfabriker (7: a)	I allmänhet ej specificerade
2. Päls- och skinnvarufabriker (7: b)	
3. Skofabriker (7: c)	
4. Gummivarufabriker (7: d)	
5. Borst- och penselfabriker m. m. (7: e)	
VIII. **Kemisk-teknisk industri** (8: a—g).	

Antalet arbetsställen inom var och en av de olika industrigrupperna framgår av tab. IV. Vissa arbetsställen inom de tre första huvudgrupperna ha på grund av sin industriella karaktär ej kunnat hänföras till någon bestämd undergrupp och ha därför redovisats såsom »övriga» inom gruppen. Dessa arbetsställen redovisas i allmänhet icke särskilt i tabeller i fortsättningen. Slutligen må nämnas förekomsten av några få arbetsställen, vilkas verksamhet faller inom mer än en huvudgrupp; dessa ha sammanförts till en restgrupp under beteckningen »Blandad industri».

Mera omfattande primärtabeller ha av utrymmesskäl ej publicerats i sådana fall, då de icke erbjuda något större självständigt intresse. Dessa tabeller förvaras emellertid inom Industriens utredningsinstitut i manuskript.

B. Industrier med och utan bostadsfråga.

Utredningens syfte har i första hand varit att — främst med ledning av svaren på frågeformulärets inledande fråga — erhålla en summarisk indelning av arbetsställena i två grupper, nämligen:

1. Arbetsställen, vilka antingen som följd av vidtagna åtgärder i bostadsfrågan

eller på grund av kännbar bostadsbrist för de anställda kunna betraktas såsom direkt intresserade av bostadsfrågan (*arbetsställen med bostadsfråga*).

2. Arbetsställen, där varken några åtgärder i bostadsfrågan vidtagits eller någon bostadsbrist gör sig gällande (*arbetsställen utan bostadsfråga*).

Beträffande den förstnämnda gruppen föreligga som regel specificerade uppgifter om bostadsförhållandena, medan den andra gruppen i enlighet med frågeformulärets anvisningar endast besvarat dettas inledande fråga. Det är sålunda den första gruppen, omfattande inalles 498 arbetsställen, som utgör undersökningens egentliga föremål. Följande tablå visar, hur denna grupp sammansätter sig med hänsyn till de omständigheter, som gjort att bostadsfråga ansetts föreligga:

Antal arbetsställen	
med bostadsupplåtelse jämte andra åtgärder[1]	340
» » utan » »	90
utan » men med » »	48
utan några åtgärder men med kännbar bostadsbrist	20
S:a	498

[1] Här avses åtgärder enligt avd. IV a)—e) i frågeformuläret. — En utförligare redovisning av företagens åtgärder återfinnes i tab. 26.

Gruppen arbetsställen med bostadsfråga utgöres sålunda företrädesvis (till 86 %) av arbetsställen med *bostadsupplåtelse*.

I det följande meddelas några på grundval av tabellerna I—IV beräknade siffror, som utvisa, hur stor andel gruppen arbetsställen med bostadsfråga utgör av samtliga som besvarat rundfrågan. Speciellt studeras, hur denna andel varierar med hänsyn till arbetsställenas storleksordning, industriella karaktär etc. på liknande sätt som i det föregående gjorts beträffande svarsprocenten. Särskilda siffror anföras i allmänhet även för de arbetsställen, där bostadsupplåtelse förekommer.

En första översikt av förhållandena erhåller man genom följande tablå:

	Arbetsställen		Arbetare		Medelantal arbetare
	Antal	%	Antal	%	
Arbetsställen med bostadsfråga	498	46,5	204 100	61,2	410
Arbetsställen utan bostadsfråga	572	53,5	129 600	38,8	227
Samtliga arbetsställen	1 070	100,0	333 700	100,0	312

Som man finner, utgör gruppen arbetsställen med bostadsfråga ej fullt 47 % av samtliga, medan det motsvarande arbetarantalet uppgår till drygt 61 % av totala antalet arbetare. Olikheten i de båda procentsiffrorna härrör från den betydande olikhet i industriernas storleksordning, som direkt framgår av den sista kolumnen i ovanstående tablå. Medelantalet arbetare vid arbetsställen med bostadsfråga utgör nämligen 410 mot endast 227 inom den andra gruppen. Förhållandet belyses även av *tab. 1 a*, som visar, att bostadsfrågan gör sig starkast kännbar vid de större industrierna.

Vid gruppering av industrierna efter ortens invånarantal samt på städer och landsbygd så som i *tab. 1 b* finner man, att det framför allt är på landsbygden och de mindre orterna som en bostadsfråga föreligger. I städerna hör det i själva verket till undantagen, att företagen upplåta bostäder eller på annat sätt befatta sig med bostadsfrågan, medan på landsbygden åtskilligt mer än hälften (59 %) av samtliga arbetsställen upplåta bostäder till de anställda och sammanlagda antalet arbetsställen med bostadsfråga uppgår till 65 %. Då härtill kommer, att det övervägande

antalet industrier äro belägna på landsbygden, kan man fastslå, att bostadsfrågan främst framstår såsom ett landsbygdens problem: endast en knapp femtedel av samtliga arbetsställen med bostadsfråga hänföra sig till städerna.

Tab. 1 a—c. Bostadsfrågans betydelse vid industrier a) av olika storlek, b) på orter av olika storlek, samt c) i olika delar av riket.
Utförligare siffror meddelas i tab. I—III, sid. 311 f.

	Antal arbetsställen	Därav med		Procentuella antalet arbetsställen med	
		bostadsfråga	bostadsupplåtelse	bostadsfråga	bostadsupplåtelse
a. Gruppering efter arbetsställets storlek.					
Arbetarantal:					
Högst 100	313	130	99	41,5	31,6
101— 200	323	126	109	39,0	33,7
201— 500	265	126	117	47,5	44,2
501—1 000	110	75	66	68,2	60,0
Över 1 000	49	41	39	83,7	79,6
b. Gruppering efter ortens invånarantal m. m.					
Antal inv.:					
Högst 1 000	318	212	190	66,7	59,7
1 000— 3 000	235	135	117	57,4	49,8
3 000—10 000	135	69	58	51,1	43,0
Över 10 000	364	68	52	18,7	14,3
Därav:					
Landsbygden	613	401	361	65,4	58,9
Städerna	457	97	69	21,2	15,1
c. Regional gruppering.					
Norrland	140	94	91	67,1	65,0
Kopparbergs, Västmanlands, Örebro och Värmlands län	203	110	102	54,2	50,2
Övriga Svealand	133	55	44	41,4	33,1
Götaland utom Skåne	454	189	156	41,6	34,4
Skåne	140	50	37	35,7	26,4
Samtliga arbetsställen	**1 070**	**498**	**430**	**46,5**	**40,2**

Kombinerar man resultatet av de båda tabellerna 1 a och 1 b, ledes man till den redan i och för sig naturliga slutsatsen, att bostadsfrågan har sin största betydelse för stora företag på mindre orter, d. v. s. för sådana storindustrier, som dominera vederbörande orts näringsliv. Detta förhållande belyses närmare av följande tablå, som återger procentuella antalet arbetsställen med bostadsfråga vid samtidig gruppering efter arbetsställets storlek och ortens storlek. (Siffror inom parentes angiva, att antalet arbetsställen understiger 20).

	Ortens invånarantal			
Antal arbetare	Under 1 000	1 000— 3 000	3 000— 10 000	Över 10 000
Högst 100	51,8	30,7	(35,3)	11,1
101—200	77,7	54,9	25,0	8,3
201—500	88,9	73,1	62,1	14,3
501—1 000	(100,0)	97,0	80,0	41,2
Över 1 000	.	(90,9)	(100,0)	68,2

Tab. 2. Bostadsfrågans betydelse inom olika branscher.

Industrigrupp[1]	Procentuella antalet *arbetsställen* med		Procentuella antalet *arbetare* vid arbetsställen med	
	bostadsfråga	bostadsupplåtelse	bostadsfråga	bostadsupplåtelse
Malmbrytning och metallindustri	**51,7**	**44,1**	**72,6**	**64,1**
Gruvor	93,8	90,6	97,2	96,3
Järnbruk m. m.	84,1	84,1	95,4	95,4
Verkstadsindustri	39,4	29,7	60,9	48,2
Jord- och stenindustri	**55,1**	**50,6**	**71,7**	**68,7**
Kolgruvor, torvindustri, stenindustri	41,7	41,7	50,0	50,0
Byggnadsämnesindustri	40,6	37,5	46,3	43,9
Framställning av stengods, lergods, glas m. m.	76,7	66,7	86,3	80,8
Träindustri	**63,2**	**58,7**	**72,4**	**69,8**
Sågverk	58,1	57,0	64,0	63,3
Snickerifabriker m. m.	34,0	17,0	44,4	30,2
Pappersmassefabriker	84,5	81,0	89,0	86,4
Pappersbruk	64,9	64,9	64,9	64,9
Livsmedelsindustri	**40,0**	**34,3**	**43,3**	**41,5**
Textil- och beklädnadsindustri	**34,1**	**28,4**	**42,7**	**38,3**
Textilindustri	43,8	38,7	54,3	50,2
Konfektionsindustri	15,5	8,5	10,7	5,4
Läder-, hår- och gummivaruindustri	**17,2**	**5,7**	**21,5**	**12,0**
Garverier och läderfabriker	22,7	9,1	31,4	25,7
Skofabriker	10,9	4,3	16,5	10,1
Kemisk-teknisk industri	**24,1**	**24,1**	**25,5**	**25,5**
Samtliga industrigrupper	**46,5**	**40,2**	**61,2**	**55,0**

[1] Specifikation har endast gjorts i den mån antalet arbetsställen inom gruppen överstiger 20. Jfr tab. IV, som redovisar de absoluta antal, på vilka ovanstående procentsiffror grunda sig.

Som man finner, visa procentsiffrorna utpräglad stegring från tabellens övre högra hörn nedåt och mot vänster.

Vid regional indelning av arbetsställena så som i *tab. 1 c* finner man, att olikartade förhållanden råda i skilda delar av landet. Relativa antalet arbetsställen med bostadsfråga respektive med bostadsupplåtelse sjunker nämligen i stort sett från norr till söder. Bostadsupplåtelse förekommer exempelvis vid 65 % av norrlandsföretagen men vid endast 26 % av de skånska företagen. Till en viss del synes gången i siffrorna visserligen betingad av det förhållandet, att det övervägande antalet norrlandsföretag hänför sig till landsbygden under det de skånska företagen äro ungefär lika fördelade på land och stad (jfr tab. III), men en närmare undersökning visar, att ovannämnda tendens kvarstår även vid jämförelse mellan städernas och landsbygdens företag var för sig. På landsbygden förekommer sålunda bostadsupplåtelse vid 76 % av norrlandsindustrierna men endast vid 45 % av de skånska industrierna, och för städernas vidkommande äro motsvarande siffror 24 % respektive 8 %.

De konstaterade regionala olikheterna kunna förutses sammanhänga med de olika landsdelarnas olika industriella karaktär. Såsom *tab. 2* visar, föreligga också betydande olikheter mellan de olika industrigrupperna i fråga om bostadsförhållandena. Beräkningarna ha här gjorts på grundval av såväl antalet arbetsställen som antalet arbetare.

Procentsiffrorna variera starkt från den ena industrigruppen till den andra, och detta gäller icke blott vid jämförelse mellan huvudgrupperna utan även undergrupperna sinsemellan. De högsta procentsiffrorna för antalet av bostadsfrågan berörda arbetsställen noteras för grupperna gruvindustri, järnbruk och pappersmassefabriker; bostadsupplåtelse förekommer här vid mer än 80 % av samtliga arbetsställen. Mindre betydelse har bostadsfrågan däremot uppenbarligen inom branscherna läderindustri, konfektionsindustri och kemisk-teknisk industri, där relativa antalet arbetsställen med bostadsfråga understiger 25 %.

Så gott som genomgående erhåller man högre procentsiffror, då antalet arbetare lägges till grund för beräkningarna i stället för antalet arbetsställen. Detta bekräftar, att det är en praktiskt taget allmän regel, att bostadsproblemet i främsta rummet berör de större företagen.

C. Förekomsten av bostadsbrist.

Det ligger i sakens natur, att det i många fall måste stöta på stora svårigheter att avgöra, huruvida bostadsbrist skall anses föreligga vid de särskilda arbetsställena och i all synnerhet att erhålla ett kvantitativt uttryck för omfattningen av denna bostadsbrist.

Svårigheterna uppstå redan då det gäller att precisera begreppet bostadsbrist. I främsta rummet avses härmed sådana fall, då de anställda över huvud taget ej kunnat erhålla bostad på orten utan nödgas bo på mer eller mindre långt avstånd från arbetsplatsen. Härtill komma emellertid samtliga de fall, då vederbörande visserligen bor på orten men endast kunnat erhålla otillfredsställande bostad (för liten eller för dåligt utrustad), däri inräknat de fall, då arbetare med anspråk på egen bostad äro nödsakade innebo hos andra. Till ovannämnda fall böra däremot knappast räknas sådana, då arbetaren *frivilligt* bor under mera otillfredsställande förhållanden än som äro betingade av hans ekonomiska standard, d. v. s. då arbetaren av sparsamhetsskäl eller av andra orsaker (t. ex. föräldrahem på landsbygden i industriortens grannskap) trots tillgång på goda bostäder hellre kvarbor under relativt ogynnsamma förhållanden. Bostadsbrist i egentlig mening kan ju icke sägas råda i dylika fall. Framför allt kan man ej tala om bostadsbrist i samtliga de fall, då rymlighetsstandarden måste anses otillräcklig. Såsom framgår av den särskilda utredningen rörande industriarbetarnas boendeförhållanden (bil. 1, sid. 266 ff.) äro i själva verket ett mycket stort antal hushåll i behov av rymligare bostad, men av allt att döma är denna trångboddhet ofta frivillig och vanemässig och därmed mindre påtaglig för vederbörande hushåll själva.

Som följd av de ovan antydda svårigheterna att fastställa förekomsten av verkligt *kännbar* bostadsbrist syntes det mest ändamålsenligt att grunda en översikt i detta hänseende på uppskattningar av företagen själva i enlighet med den i frågeformuläret upptagna frågepunkten II a. Trots att det förutsattes, att betydande svårigheter måste uppstå vid lämnandet av ifrågavarande uppgifter och företagen därför anmodades besvara frågepunkten endast i de fall, då detta var möjligt, har ett material erhållits, som oaktat sin ofullständighet ger värdefulla upplysningar om i vad mån bostadsbrist gör sig gällande inom olika industrigrenar respektive för olika kategorier av anställda.

Kvantitativa uppskattningar av bostadsbristens storlek ha meddelats från sammanlagt 210 arbetsställen — frånsett de fall, då bostadsbristen angivits vara = 0. Det framgår emellertid, att det totala antalet arbetsställen med bostadsbrist måste anses betydligt överstiga denna siffra. Dels förekommer det nämligen, att bostadsbrist uppgivits föreligga utan att några siffror anförts, dels framgår det ofta av frågeformulärets avd. III a, att företagets egna bostäder äro tekniskt otillfredsställande i sådan utsträckning, att bostadsbrist i realiteten måste anses föreligga åtminstone i vidsträckt bemärkelse (jfr tab. 14)[1]. Med ett sådant betraktelsesätt kommer man till det resultatet att ytterligare 181 arbetsställen utöver de 210 förut nämnda måste anses besvärade av bostadsbrist eller i varje fall objektivt sett ha en otillfredsställande lösning av bostadsfrågan.

Antalet arbetsställen med bostadsbrist.

Totala antalet arbetsställen med bostadsbrist skulle sålunda uppgå till 391 eller i det närmaste fyra femtedelar av samtliga arbetsställen »med bostadsfråga». Av samtliga 1 070 arbetsställen, som besvarat rundfrågan, utgör andelen 37 %.

I och för sig säger denna siffra icke så mycket, dels emedan den ej grundar sig på någon sträng och entydig definition av begreppet bostadsbrist, dels emedan den vilar på förutsättningen, att ingen bostadsbrist förekommer vid de arbetsställen, som uppgivit sig sakna bostadsfråga. Om man emellertid gör motsvarande procentberäkningar för de särskilda industrigrupperna så som i *tab. 3*, erhåller man möjlighet att jämföra dessa sinsemellan med avseende på bostadsbristens utbredning. Uppgifterna avse dels bruttoantalet fall av bostadsbrist, dels — inom parentes — antalet arbetsställen, som lämnat siffermässiga upplysningar om bostadsbristens storlek.

Tab. 3. Översikt av bostadsbristens utbredning.

Siffror inom parentes avse arbetsställen, som lämnat kvantitativa uppgifter om bostadsbristens storlek.

Industrigrupp	Antal arbetsställen	Därav med bostadsbrist	D:o i %
Gruvor	32	29 (18)	91 (56)
Järnbruk m. m.	44	33 (24)	75 (55)
Verkstadsindustri	249	85 (52)	34 (21)
Jord- och stenindustri	89	39 (19)	44 (21)
Sågverk	86	39 (14)	45 (16)
Snickerifabriker	47	12 (8)	26 (17)
Pappersmassefabriker	58	41 (16)	71 (28)
Pappersbruk	37	20 (5)	54 (14)
Textil- och beklädnadsindustri	208	45 (26)	22 (13)
Övrig industri	200	28 (16)	14 (8)
Samtliga arbetsställen[1]	1 070	391 (210)	37 (20)

[1] Inkl. 6 arbetsställen med blandad metallindustri samt 14 med blandad träindustri.

Redan det förhållandet, att gruppen arbetsställen med bostadsbrist utgör huvudparten av samtliga arbetsställen med bostadsfråga, gör det naturligt, att tab. 3

[1] Bostadsbrist har räknats föreligga, om antalet ej tekniskt tillfredsställande företagslägenheter överstiger 10 % av hela arbetarantalet.

uppvisar ungefär samma olikheter mellan industrigrupperna som tab. 2. Bostadsbristen förekommer sålunda allmännast vid gruvor, järnbruk, pappersmassefabriker och pappersbruk. Vad de båda sistnämnda grupperna beträffar, föreligga dock direkta uppgifter om förekomsten av bostadsbrist blott i ett mindre antal fall, och de höga bruttosiffrorna grunda sig i främsta rummet på det stora antalet mindre tillfredsställande lägenheter (jfr tab. 14).

Mindre påtaglig är bostadsbristen inom exempelvis grupperna livsmedelsindustri och läder-, hår- och gummivaruindustri. Även textilindustrien utvisar en relativt låg »bristprocent», men som nedan skall visas förekommer inom denna talrikt representerade grupp likväl absolut taget en beaktansvärd bostadsbrist (tab. 7).

Bostadsbehov och bostadsbrist för olika kategorier av anställda.

Med hänsyn till de olikheter i bostadsbehovets art, som föreligga alltefter de anställdas civilstånd och kön m. m., begärdes av företagen specifikation beträffande bostadsbristens storlek på det sätt, som framgår av avd. II i frågeformuläret. Till jämförelse härmed efterfrågades även uppgifter om det allmänna bostadsbehovet, vilka på liknande sätt framgå av avd. I b. När i det följande talas om bostadsbehov och bostadsbrist, ha dessa begrepp i överensstämmelse med frågeformulärets anvisningar följande innebörd:

Bostadsbehov = antalet anställda (arbetare, förmän och lägre tjänstemän), som enligt företagets bedömning böra vara stadigvarande bosatta på orten.

Bostadsbrist = antalet av nyssnämnda anställda, vilka sakna tillfredsställande bostad, antingen vad gäller bostadens belägenhet eller dess beskaffenhet (däri inräknat inneboende och familjemedlemmar, vilka behöva egen bostad, men ej kunnat erhålla sådan).

Det har i första hand varit av betydelse att skilja på bostadsbehovet för gifta och ogifta, men därjämte har det ansetts motiverat att i fråga om de ogifta skilja mellan å ena sidan sådana »yngre, som anses kunna hemmabo» och å andra sidan övriga ogifta, d. v. s. personer som i regel kunna ha anspråk på egen bostad.

I fråga om bostadsbehovet, sådant det ovan definierats, föreligger ett jämförelsevis fullständigt material, i det uppgifter erhållits från 408 av samtliga 498 arbetsställen med bostadsfråga. Huvudresultaten återges i följande tablå, där de anställda, i den mån de ansetts böra vara bosatta på orten, fördelats efter kön, civilstånd etc.:

		Antal	%
	Män	**133 497**	**87,9**
Därav:	yngre, ogifta	20 126	13,2
	övriga ogifta	23 058	15,2
	gifta	90 313	59,5
	Kvinnor	**18 362**	**12,1**
Därav:	yngre, ogifta	7 104	4,7
	övriga ogifta	7 371	4,8
	gifta[1]	3 887	2,6
	Summa	**151 859**	**100,0**

[1] Häri ej inräknade de kvinnor, vilkas män äro anställda inom samma företag.

Procentsiffrorna, vilka i detta sammanhang ha det största intresset, utvisa, att gruppen gifta manliga yrkesutövare representerar huvudparten eller närmare 60 % av hela bostadsbehovet. Lägger man härtill bostadsbehovet för gifta kvinnor, befinnes det sammanlagda behovet av familjebostäder utgöra cirka 62 % av totalbehovet. Ogifta, som anses vara i behov av egen bostad (ev. som inneboende),

representera sammanlagt 20 % och yngre arbetare, som anses kunna bo i föräldrahemmet 18 %.

Helt naturligt skifta förhållandena emellertid betydligt inom olika branscher. Detta förhållande belyses av *tab. 4*, som återger de motsvarande procentsiffrorna för vissa viktigare industrigrupper.

Tab. 4. De anställdas fördelning med hänsyn till arten av deras bostadsbehov, branschvis, vid 408 arbetsställen.

Anm. Tabellen avser endast sådana anställda, som enligt företagets bedömning *böra vara stadigvarande bosatta på orten.*

Industrigrupp	Antal anställda	Därav, i procent:						Summa
		Män			Kvinnor			
		Ogifta		Gifta	Ogifta		Gifta	
		yngre	övriga		yngre	övriga		
Gruvor	9 675	11,2	15,5	72,4	0,1	0,7	0,1	100
Järnbruk m. m.	26 570	14,1	13,5	70,3	1,4	0,5	0,2	100
Verkstadsindustri	43 817	15,4	21,8	53,8	4,3	3,7	1,0	100
Jord- och stenindustri	8 132	11,3	15,1	59,7	6,2	5,4	2,3	100
Sågverk	6 977	13,2	13,4	70,1	0,8	0,1	2,4	100
Snickerifabriker	2 016	19,6	22,6	57,0	0,7	0,0	0,1	100
Pappersmassefabriker	11 463	11,7	11,6	74,6	1,4	0,2	0,5	100
Pappersbruk	7 705	16,9	7,3	62,3	7,4	3,8	2,3	100
Livsmedelsindustri	4 416	6,9	10,8	53,3	5,4	14,4	9,2	100
Textil- och beklädnadsindustri	18 304	9,6	10,1	32,6	14,6	21,1	12,0	100
Övrig industri	3 354	11,5	12,8	57,1	8,1	6,6	3,9	100
Samtliga arbetsställen	**151 859**[1]	**13,2**	**15,2**	**59,5**	**4,7**	**4,8**	**2,6**	**100**

[1] Jfr not till tab. 3.

Behovet av familjebostäder för manliga yrkesutövare framstår såsom särskilt starkt vid gruvor, järnbruk, sågverk och pappersmassefabriker, där det utgör mer än 70 % av hela behovet. Såsom motsats härtill står textilindustrien, där den kvinnliga arbetskraften representerar nära hälften av bostadsbehovet och där den ogifta personalen utgör majoritet.

För de 210 arbetsställen, där uppgifter föreligga om såväl bostadsbehovets som bostadsbristens omfattning, erhåller man följande översikt av förhållandena:

	Bostads-behov	Bostads-brist	D:o %
Män	**90 823**	**14 461**	**15,9**
Därav: yngre, ogifta	13 553	1 873	13,8
övriga ogifta	16 821	3 048	18,1
gifta	60 449	9 540	15,8
Kvinnor	**11 324**	**1 640**	**14,5**
Därav: yngre, ogifta	4 505	559	12,4
övriga ogifta	4 748	735	15,5
gifta	2 071	346	16,7
Samtliga arbetsställen	**102 147**	**16 101**	**15,8**

Den totala bostadsbristen vid de ifrågavarande arbetsställena uppgår till omkring 16 100 eller 15,8 % av bostadsbehovet. Detta innebär, att närmare en sjätte-

del av de anställda vid dessa arbetsställen anses ha ett otillfredsställt bostadsbehov. Grupperingen av de anställda efter kön och civilstånd visar, att detta otillfredsställda bostadsbehov drabbar olika kategorier ganska likformigt. Endast obetydligt högre procentsiffra noteras exempelvis för män (15,9 %) än för kvinnor (14,5 %). Den högsta siffran, 18,1 %, avser ungkarlar i behov av egen bostad.

Tab. 5. Bostadsbristens relativa omfattning vid 210 arbetsställen med gruppering efter olika kategorier av anställda, branschvis.

Siffrorna uttrycka bostadsbristens storlek i procent av hela bostadsbehovet för respektive kategorier av anställda. — I de fall, då bostadsbehovet är mindre än 100, har procentsiffran ersatts med en punkt.

Industrigrupp	Män			Kvinnor			Samtliga anställda
	Ogifta		Gifta	Ogifta		Gifta	
	yngre	övriga		yngre	övriga		
Gruvor	14,6	27,8	12,1	.	.	.	14,7
Järnbruk m. m.	20,3	24,7	18,3	26,9	14,7	.	19,6
Verkstadsindustri	7,4	14,2	15,9	9,3	11,9	24,3	13,9
Jord- och stenindustri	12,2	16,3	9,6	3,9	.	.	10,6
Sågverk	23,6	19,5	18,7	.	.	.	19,4
Snickerifabriker	19,1	22,5	22,1	.	.	.	21,4
Pappersmassefabriker	14,0	16,7	14,2	0,0	.	.	14,0
Pappersbruk	31,3	12,2	10,8	42,5	.	.	16,6
Livsmedelsindustri	16,0	25,5	18,7	10,8	12,9	6,5	16.8
Textil- och beklädnadsindustri	15,0	25,1	20,6	12,9	18,1	17,7	18,1
Övrig industri	10,3	12,7	13,6	.	.	.	10,6
Samtliga arbetsställen	**13,8**	**18,1**	**15,8**	**12,4**	**15,5**	**16,7**	**15,8**

Hur förhållandena gestalta sig inom de särskilda industrigrupperna framgår av *tab. 5*. Som man finner, framstå skillnaderna mellan de olika industrigruppernas totalsiffror (»samtliga anställda») såsom relativt obetydliga, vilket kan synas egendomligt med hänsyn till vad tab. 3 utvisar. Man måste emellertid hålla i minnet, att tab. 5 endast avser ett urval av arbetsställen med notorisk bostadsbrist, varför en dylik jämförelse säger ganska litet. Av större intresse är att jämföra siffrorna för de olika kategorierna av anställda inom varje särskild bransch. Man finner, att ungkarlarna merendels utgöra den av bostadsbrist mest drabbade gruppen; särskilt gäller detta gruvor, järnbruk, livsmedels- och textilindustri. Vid sågverken och framför allt vid pappersbruken synes det däremot framför allt vara den yngsta arbetskraften, som besväras av otillfredsställande bostadsförhållanden. På det hela taget stärker emellertid tabellen intrycket, att bostadsbristen är tämligen jämnt fördelad på respektive kategorier av anställda.

Detta hindrar emellertid ej, att särskilda förhållanden föreligga vid vissa arbetsställen. Detta framgår mest konkret av frågeformulärets avd. II b, som utgör en komplettering till uppgifterna rörande bostadsbristens fördelning med hänsyn till kön och civilstånd. Positiva svar på nyssnämnda frågepunkt ha erhållits i 123 fall (ej inräknat ett stort antal fall, då det upplysts, att bostadsbristen gäller samtliga kategorier av anställda). Svarens fördelning med hänsyn till vissa huvudalternativ framgår av *tab. 6*, där redovisning även gjorts med hänsyn till viktigare industrigrupper. På grund av att i vissa fall mer än en kategori av anställda angivits såsom

särskilt besvärad av bostadsbrist, är totala antalet uppgifter större än det motsvarande antalet arbetsställen.

Det framgår, att förhållandena äro ganska skiftande. I omkring halva antalet fall är det främst familjebostäder som saknas, och uppgifterna ha härvid ofta preciserats att gälla »nygifta», »arbetare, som önska gifta sig» eller »barnrika familjer». Den andra hälften av uppgifterna avser företrädesvis den ogifta arbetskraften. Nämnas kan, att svårigheter att bereda bostad åt säsongarbetare framträda starkast inom träindustrien och livsmedelsindustrien (sockerbruken), medan brist på bostäder för kvinnlig arbetskraft gör sig särskilt gällande vid vissa textilindustrier.

De brokiga förhållanden, som tabellen visar, kunna anses bekräfta det tidigare funna resultatet (tab. 5), att någon speciell arbetarkategori ej *allmänt* kan betraktas som den ur bostadssynpunkt sämst lottade. Detta intryck stärkes ytterligare genom ovannämnda upplysningar från åtskilliga företag, som särskilt framhållit, att bostadsbristen gäller samtliga kategorier av anställda.

Tab. 6. Översikt av de fall, då bostadsbrist uppgivits särskilt gälla speciella kategorier av anställda.

Industrigrupp	Antal fall, då bostadsbrist uppgivits särskilt gälla							Summa
	ung-karlar	kvinnlig arbets-kraft	nygifta och för-lovade	gifta	barnrika familjer	säsong-arbetare	övriga	
Gruvor och järnbruk	5	—	8	6	8	8	3[1]	38
Verkstadsindustri	4	1	2	6	5	1	2[2]	21
Jord- och stenindustri	1	2	3	1	3	3	—	13
Träindustri	8	—	7	2	7	10	3[3]	37
Livsmedelsindustri	3	1	1	—	—	7	—	12
Textil- och beklädnadsindustri	3	10	5	1	5	—	—	24
Övrig industri	—	—	1	1	—	—	—	2
Summa	24	14	27	17	28	29	8	147

[1] Tjänstemän; yrkesarbetare; gamla.
[2] Förmän och lägre tjänstemän; underhålls- och bevakningspersonal.
[3] Skiftarbetare (samtliga 3 fall).

Bostadsbristens omfattning inom olika industrigrupper.

I det föregående har huvudsakligen berörts endast den *relativa* bostadsbristen, med särskild hänsyn till olika kategorier av anställda. Av större betydelse måste emellertid anses vara att få en uppfattning om bostadsbristens *absoluta* storlek och dess fördelning på olika industrigrupper. Ehuru materialet av tidigare anförda skäl ej tillåter någon allsidig utredning av denna fråga, kan man likväl på grundval av de uppgifter, som lämnats av 210 arbetsställen, få en föreställning om vilka industrigrupper, som vidkännas den numeriskt sett största bostadsbristen. En sammanställning av ifrågavarande uppgifter återfinnes i *tab. 7.*

Att döma av denna tabell hänför sig drygt två tredjedelar (68 %) av bostadsbristen till metallindustrien (gruvor 7 %, järnbruk m. m. 28 %, verkstadsindustri 30 % samt övrig metallindustri 3 %). 14 % falla på träindustrien, 12 % på textilindustrien; övriga industrigrenar representera tillsammans 6 %.

I allmänhet avser bostadsbristen företrädesvis familjebostäder. Undantag utgöra textilindustrien och pappersbruken samt möjligen livsmedelsindustrien, där bristen framför allt gör sig gällande för den ogifta arbetskraften.

Tab. 7. Bostadsbristens omfattning vid 210 arbetsställen, branschvis.

Industrigrupp	Bostadsbrist	Därav för gifta (familjebostäder)
Gruvor	1 103	648
Järnbruk m. m.	4 530	2 927
Verkstadsindustri	4 850	3 022
Övrig metallindustri	501	406
Jord- och stenindustri	514	327
Sågverk	390	262
Snickerifabriker	243	141
Pappersmassefabriker	782	611
Pappersbruk	306	127
Övrig träindustri	555	317
Livsmedelsindustri	378	186
Textil- och beklädnadsindustri	1 845	846
Övrig industri	104	66
Summa	16 101	9 886

Såsom framgår av vad ovan sagts, motsvarar den i tab. 7 angivna slutsumman (16 101) endast en del av den totala bostadsbristen. Att beräkna den sistnämnda är ej lätt. En viss ledning har man dock av uppgifterna om antalet ej tekniskt tillfredsställande företagslägenheter. En utförligare redogörelse för dessa lämnas i nästa avsnitt (jfr tab. 14), men några summariska uppgifter må redan här anföras. Det totala antalet dylika lägenheter uppgår till 23 080. Av dessa hänföra sig 13 113 till de 210 arbetsställen, som lämnat numeriska uppgifter om bostadsbristens storlek. Gör man det antagandet, att bostadsbristens storlek i stort sett är proportionell mot antalet tekniskt ej tillfredsställande lägenheter — båda siffrorna äro ju uttryck för otillfredsställande bostadsförhållanden — så kan den totala bostadsbristen, sådan den uppfattas av företagen själva, uppskattas till 25 000 à 30 000.

Av flera skäl måste denna siffra nog betraktas som en minimisiffra och snarast såsom ett uttryck för den mest påtagliga bostadsbristen. Enbart antalet tekniskt otillfredsställande *företags*lägenheter uppgår ju, som nyss nämnts, till mer än 23 000, vilket utgör drygt 40 % av samtliga. Även om en så hög procentsiffra sannolikt ej gäller arbetarbostäder över huvud taget — åtminstone icke för städernas vidkommande — så torde dock antalet arbetare, som bo i tekniskt otillfredsställande bostäder, minst vara av storleksordningen 100 000.[1] Det är sålunda uppenbart, att förekomsten av tekniskt otillfredsställande bostäder i och för sig i allmänhet icke ansetts innebära bostadsbrist.

Bostadsbristen såsom följd av arbetarantalets ökning.

Bostadsbrist kan väntas främst ha uppstått vid sådana industrier, som utvisa en stark ökning av arbetarantalet under senare tid. Att arbetarantalets förändringar ha en viss betydelse i sammanhanget bekräftas av följande tablå, som visar de procentuella förändringarna i antalet anställda under fyraårsperioden 1937—41, med gruppering på företag med och utan bostadsbrist. Det är att märka, att materialet dock endast omfattar ett relativt ringa urval inom den sistnämnda kategorien, eftersom flertalet företag utan bostadsbrist återfinnes bland de företag, som sakna bostadsfråga och därför ej besvarat frågeformuläret utförligare.

366	arbetsställen	*med* bostadsbrist:	8,9 % ökning
80	»	*utan* »	1,0 % minskning

[1] Jfr kap. 2 sid. 66.

Som man finner, företer »bristgruppen» en avsevärd ökning av antalet anställda, medan den andra gruppen i stället minskat något.

Det förtjänar framhållas, att sambandet mellan arbetarantalet och bostadsbristen ej alltid är enkelriktat. Stark ökning av antalet anställda medför givetvis lätt bostadsbrist; men om stark bostadsbrist redan är förhanden, kan det å andra sidan inträffa, att densamma hämmar en ytterligare ökning av arbetarantalet. Detta har exempelvis påpekats av ett företag, som säger: »Bostadsbristen är av sådan omfattning, att en behövlig utökning av personalen är utesluten.»

På grund av den betydelse arbetarstammens tillväxt i allmänhet har för läget på bostadsmarknaden, åtminstone på mindre industriorter, kan det slutligen vara av intresse att erfara, hur tillväxtförhållandena gestalta sig inom de särskilda industrigrupperna. Detta framgår av följande tablå, som omfattar samtliga arbetsställen med bostadsfråga, för vilka uppgifter om antalet anställda finnas.

Industrigrupp	Ökning 1937—41 %
Gruvor	21,8
Järnbruk m. m.	10,6
Verkstadsindustri	23,3
Jord- och stenindustri	0,7
Sågverk	—15,1
Snickerifabriker	36,7
Pappersmassefabriker	—16,4
Pappersbruk	— 8,1
Livsmedelsindustri	12,5
Textil- och beklädnadsindustri	— 2,7
Övrig industri	30,7
Samtliga arbetsställen	7,3

Som synes av tablån, utvisar metallindustrien en allmän ökning, vilket kan sättas i samband med den av hithörande företag merendels omvittnade bostadsbristen. Träindustrien å andra sidan företer, bortsett från snickerifabrikerna, betydande minskning. Sannolikt är detta förklaringen till, att bostadsbristen inom denna bransch betraktas såsom mindre akut än man skulle vänta med hänsyn till det stora antalet bristfälliga lägenheter. Detta uppgår nämligen, vad företagens bostäder beträffar, till omkring 59 % mot 42 % vid samtliga industrier.

D. Av företagen upplåtna bostäder.

Bostadsbeståndets omfattning.

Redan i det föregående (jfr tab. 1—2) ha meddelats vissa uppgifter rörande förekomsten av bostadsupplåtelse. Sålunda har det framgått, att företagsbostäder förekomma vid sammanlagt 430 eller drygt 40 % av samtliga arbetsställen, som besvarat rundfrågan.[1] Bostadsupplåtelse förekommer företrädesvis på landsbygden och därvid i främsta rummet på smärre orter, som domineras av ett eller flera industriföretag. Regionalt sett är sådan upplåtelse vanligast i Norrland och därnäst i Bergslagen, och därmed sammanhänger, att det är främst vid gruvor, järnbruk och pappersmassefabriker, som företagen mera allmänt upplåta bostäder till sina anställda.

Ett annat sätt att belysa hithörande förhållanden erbjuder sig genom att taga i betraktande *antalet* bostäder vid respektive arbetsställen. Hela det redovisade

[1] Ej inräknat ett fåtal arbetsställen med högst tre (till vaktmästare m. fl.) upplåtna lägenheter.

bostadsbeståndet uppgår till 55 029 lägenheter.[1] Hur dessa fördela sig på de olika industrigrupperna framgår av *tab. 8*, som därjämte återger antalet lägenheter i procent av arbetarantalet. Arbetarsiffrorna ha hämtats från tab. IV och avse samtliga arbetsställen, som deltagit i rundfrågan, alltså även sådana, som ej upplåta bostäder.[2]

Tab. 8. Företagsbostädernas fördelning på olika industrigrupper.

Industrigrupp	Antal upplåtna lägenheter	D:o i % av antalet arbetare
Malmbrytning och metallindustri	**28 341**	**18,4**
Gruvor	5 241	49,0
Järnbruk m. m.	13 146	37,8
Verkstadsindustri	8 057	7,8
Jord- och stenindustri	**3 980**	**24,0**
Träindustri	**16 014**	**29,9**
Sågverk	4 740	34,1
Snickerifabriker	740	11,7
Pappersmassefabriker	5 833	37,9
Pappersbruk	2 428	18,5
Grafisk industri	—	**0,0**
Livsmedelsindustri	**876**	**5,1**
Textil- och beklädnadsindustri	**4 752**	**7,5**
Textilindustri	4 637	10,0
Konfektionsindustri	115	0,7
Läder-, hår- och gummivaruindustri	**361**	**1,8**
Kemisk-teknisk industri	**380**	**6,9**
Blandad industri	**325**	**23,2**
Samtliga industrier	**55 029**	**16,5**
Därav: å landsbygden	47 363	c:a 27
i städerna	7 666	c:a 4

Procentsiffrorna befinnas vara mycket varierande. Den högsta siffran, 49 %, noteras för gruvindustrien. Jämförelsevis höga siffror utvisa även järnbruk och pappersmassefabriker (38 %) samt sågverk (34 %). Låga siffror (mindre än 10 %)

[1] Det kan vara av intresse att jämföra denna siffra med antalet arbetsgivarlägenheter enligt 1933 års allmänna bostadsräkning. Totala antalet ej i fria marknaden uthyrda lägenheter uppgick till 210 000. Vid en representativundersökning för 45 orter befanns relativa antalet arbetsgivarlägenheter inom denna grupp utgöra cirka 28 %. Antages denna proportion gälla bostadsbeståndet över huvud taget, kan totala antalet arbetsgivarlägenheter uppskattas till omkring 60 000. Även om stor osäkerhet vidlåder denna siffra, tyder dock resultatet på, att det stora flertalet av företagen upplåtna lägenheter är representerat i den föreliggande undersökningen.

[2] De anförda procentsiffrorna kunna endast betraktas som grova mätare på förekomsten av bostadsupplåtelse inom respektive industrigrenar. Strängt taget borde nämligen täljaren utgöras enbart av antalet bostäder, som upplåtas till de *anställda*, medan nämnaren å andra sidan borde uttrycka *bostadsbehovet* för dessa anställda, d. v. s. antalet arbetare med uteslutande av dem, som ej behöva egen bostad. En genomgående beräkning efter dessa principer låter sig emellertid ej genomföra, men att döma av tillgängliga uppgifter skulle de på så sätt beräknade procentsiffrorna i genomsnitt komma att vara cirka 1,16 gånger större än de i tab. 8 anförda.

finner man däremot för grupperna grafisk, konfektions-, läder-, hår- och gummivaru-, livsmedels-, kemisk-teknisk samt verkstadsindustri. Dessa olikheter, vilka i viss mån belysts redan av tab. 2, stå uppenbarligen i nära samband med industriernas belägenhet (ortskaraktären), i det antalet upplåtna bostäder vid landsbygdsföretagen representerar cirka 27 % av arbetarantalet, vid stadsföretagen däremot endast omkring 4 %.

I *tab. 9*, som grundar sig på föregående tabell, visas hur bostadsbeståndet fördelar sig procentuellt på de olika industrigrenarna.

Tab. 9. Företagsbostädernas procentuella fördelning på olika industrigrupper.

Industrigrupp	%
Malmbrytning och metallindustri	**51,5**
Gruvor	9,5
Järnbruk m. m.	23,9
Verkstadsindustri	14,6
Jord- och stenindustri	**7,2**
Träindustri	**29,1**
Sågverk	8,6
Snickerifabriker	1,3
Pappersmassefabriker	10,6
Pappersbruk	4,4
Textilindustri	**8,4**
Övrig industri	**3,8**
Summa	**100,0**

Gruv- och metallindustrien dominerar med drygt hälften av samtliga bostäder. Enbart järnbruken representera därvid inemot en fjärdedel. 29 % av bostäderna tillhöra träindustrien; främst kommer härvid massaindustrien med närmare 11 %. Av övriga industrigrenar ha endast textilindustrien (8 %) och jord- och stenindustrien (7 %) större betydelse i sammanhanget.

Det till 55 029 lägenheter uppgående bostadsbeståndet hänför sig till sammanlagt 422 arbetsställen.[1] Detta innebär i medeltal 130 bostäder per arbetsställe. Nämnda genomsnitt kan emellertid ej betraktas som signifikativt, ty som *tab. 10*

Tab. 10. Arbetsställenas fördelning efter antalet upplåtna bostäder a) över huvud taget, b) till de anställda.

Antal lägenheter	a)	b)
Högst 50	169	191
51—100	88	91
101—200	88	74
201—500	59	52
Över 500	18	14
Ej uppgivet	8	8
Summa	430	430

[1] Efter frånräknande av 8 arbetsställen med ej uppgivet antal bostäder.

visar, kännetecknas den individuella fördelningen efter bostadsbeståndets storlek av en betydande »snedhet» med anhopning kring relativt låga värden. Medianen — d. v. s. det antal lägenheter som lika ofta över- som underskrides — uppgår till endast 75 lägenheter.

Tabellen återger speciellt även fördelningen av de till de anställda upplåtna bostäderna, vilka utgöra omkring 87 % av hela bostadsbeståndet (jfr tab. 20). Medeltalet befinnes i detta fall uppgå till 113 lägenheter, medianen till 60 lägenheter.

Bostadsbeståndets storlek i förhållande till det motsvarande bostadsbehovet inom olika branscher har framgått redan av tab. 8, låt vara med användande av ett mindre exakt beräkningssätt (jfr not 2 sid. 287). Hur förhållandena gestalta sig vid de särskilda arbetsställena visar *tab. 11.* Här har ett försök gjorts till noggrannare beräkningar, i det tabellen nämligen endast omfattar de arbetsställen, som meddelat tillräckligt utförliga uppgifter om såväl bostadsbestånd som bostadsbehov. Dessa arbetsställen ha fördelats dels med hänsyn till bostadsbehovets storlek, dels med hänsyn till den andel (%) därav, som täckes genom företagsbostäder. Bostadsbeståndet avser i detta sammanhang endast de till de *anställda* upplåtna bostäderna och bostadsbehovet endast antalet anställda, som anses vara i behov av egen bostad (icke kunna »hemmabo»).

Tab. 11. Arbetsställenas fördelning efter å ena sidan bostadsbehovets storlek, å andra sidan den procentuella andel därav, som täckes genom företagens bostäder.

Anm. Tabellen omfattar endast arbetsställen, där bostadsupplåtelse förekommer. 70 arbetsställen, för vilka tillräckligt specificerade uppgifter angående bostadsbehovets eller bostadsbeståndets storlek ej föreligga, ha därvid uteslutits ur tabellen.

De upplåtna bostädernas andel av bostadsbehovet, %	Bostadsbehovets storlek					Summa
	Högst 100	101—200	201—500	501—1 000	Över 1 000	
0— 20	25	18	23	13	6	85
20— 40	28	21	16	11	8	84
40— 60	22	24	24	7	7	84
60— 80	15	13	15	6	1	50
80—100	21	8	5	2	—	36
Över 100	11	8	1	1	—	21
Summa	122	92	84	40	22	360

Som man kunde förutse, bland annat med hänsyn till de olikartade förhållanden, som konstaterats gälla de olika branscherna, äro förhållandena högst varierande. Medianen uppgår till omkring 43 %, vilket alltså innebär, att bostadsbeståndets andel av bostadsbehovet lika ofta över- som understiger detta värde. Fördelningen är emellertid synnerligen »flack», och nyssnämnda genomsnitt kan långtifrån anses återspegla något typiskt förhållande. Vid närmare en fjärdedel av arbetsställena understiger sålunda det upplåtna bostadsbeståndet 20 % av behovet, vid 6 % av arbetsställena överstiger det å andra sidan hela behovet.

Uppdelningen på storleksklasser avslöjar icke några mera beaktansvärda förhållanden. För de största företagen är fördelningen dock mindre flack, samtidigt som genomsnittet ligger något lägre: för samtliga arbetsställen, vars bostadsbehov överstiger 500, uppgår medianen till omkring 33 %.

Lägenhetstyper.

Bostadsbeståndets fördelning på olika lägenhetstyper, såväl i absoluta tal som procentuellt, framgår av följande översikt:

Lägenhetstyp	Antal lägenheter	%
Enkelrum	3 683	6,7
Bostadskök	7 090	12,9
1 rum och kök	30 089	54,7
2 rum och kök	8 763	15,9
3 eller flera rum och kök	4 133	7,5
Övriga	1 271	2,3
Summa	55 029	100,0

Med rum avses här boningsrum om minst 9 m² golvyta. I gruppen »övriga lägenhetstyper» ingå bland annat lägenheter med mindre boningsrum om 6—9 m² (»kammare»); vidare ha till denna grupp hänförts kokvrålägenheter, lägenheter med sovalkover, kallrum m. m. så som framgår av följande specifikation:

1 rum med kokvrå	58
2 » » »	194
3 » » »	5
Dublett	37
1 rum och del i kök	10
Kök med alkov	77
1 rum och kök med alkov	106
Kök och kammare	135
1 rum och kök och kammare	101
2 » » » » »	25
Kök och 2 kammare	20
Kök, kammare och kallrum	8
1 rum och kök och kallrum	417
2 » » » » »	72
Lägenhet med butik	4
Provisoriskt rum	2
Summa	1 271

1 rum och kök är den dominerande bostadstypen och omfattar mer än hälften (54,7 %) av samtliga lägenheter. Bostadskök och enkelrum representera respektive 12,9 % och 6,7 %, varför antalet lägenheter om högst 1 rum och kök utgör nära tre fjärdedelar av hela bostadsbeståndet.

Nyss anförda resultat stå i huvudsaklig överensstämmelse med vad som från officiell statistik är känt beträffande arbetarnas bostäder och varom närmare redogörelse lämnas i bil. 1, sid. 264 f. En påtaglig gradskillnad föreligger dock. Antalet lägenheter om högst 1 rum och kök utgör inom industriarbetarklassen i allmänhet cirka 53 % men uppgår som nyss nämnts beträffande det här aktuella bostadsbeståndet till omkring 75 %. Företagsbostäderna omfatta alltså ett större antal smålägenheter än arbetarbostäder i allmänhet.[1]

Förhållandena inom olika industrigrupper framgå av *tab. 12,* som återger den procentuella fördelningen efter lägenhetstyp.

[1] Olikheterna framgå, ehuru mindre utpräglat, även av bostadssociala utredningens undersökning för 45 orter (jfr Allmänna bostadsräkningen år 1933, tab. 17). Antalet lägenheter om högst 1 rum och kök utgjorde här 50 % av bostadsbeståndet i allmänhet, medan för speciellt arbetsgivarlägenheter erhölls siffran 57 %. — Det kan synas anmärkningsvärt, att den sistnämnda siffran ligger så mycket lägre än den på basis av rundfrågan erhållna, 75 %. Skillnaden torde emellertid främst bero på att den officiella utredningen framför allt avser *större* orter.

Tab. 12. Bostadsbeståndets procentuella fördelning efter lägenhetstyp, branschvis.
De absoluta antalen återfinnas i tab. V, sid. 314.

Industrigrupp	Antal lägenheter, i %, bestående av						Summa
	enkelrum	bostadskök	1 rum och kök	2 rum och kök	3 eller flera rum och kök	övriga	
Malmbrytning och metallindustri ...	7,0	13,4	58,5	13,0	5,6	2,5	100
Gruvor ...	9,8	5,2	57,9	16,0	6,1	5,0	100
Järnbruk m. m. ...	4,9	19,1	60,4	9,2	3,9	2,5	100
Verkstadsindustri ...	9,5	7,3	57,2	16,6	7,8	1,6	100
Jord- och stenindustri ...	9,2	6,3	35,2	30,2	17,8	1,3	100
Träindustri ...	4,8	12,7	57,7	15,2	6,9	2,7	100
Sågverk ...	2,1	15,5	63,9	9,2	5,5	3,8	100
Pappersmassefabriker ...	6,2	12,3	57,0	15,8	6,5	2,2	100
Pappersbruk ...	6,7	3,6	51,3	27,2	11,2	—	100
Livsmedelsindustri ...	15,0	2,1	22,8	34,5	25,5	0,1	100
Textil- och beklädnadsindustri ...	8,0	19,1	42,8	19,4	9,2	1,5	100
Läder-, hår- och gummivaruindustri	1,9	6,9	54,6	23,3	13,0	0,3	100
Kemisk-teknisk industri ...	7,6	4,5	53,2	27,1	7,6	—	100
Samtliga industrigrupper ...	**6,7**	**12,9**	**54,7**	**15,9**	**7,5**	**2,3**	**100**

Det relativa antalet lägenheter om högst 1 rum och kök är störst vid järnbruken (84 %) och sågverken (82 %). Enbart antalet bostadskök uppgår för dessa industrigrupper till 19 % respektive 16 %. Antalet bostadskök är för övrigt jämförelsevis stort även inom textilindustrien (19 %) och massaindustrien (12 %).

Det minsta antalet lägenheter om högst 1 rum och kök uppvisar livsmedelsindustrien (40 %) samt jord- och stenindustrien (51 %). Inom livsmedelsindustrien förekommer emellertid det förhållandevis största antalet enkelrum.

Några regionala jämförelser ha icke anställts i detta sammanhang, framför allt av det skälet, att hithörande frågor särskilt belysas i samband med den allmänna redogörelsen för arbetarbostädernas rymlighetsstandard (bil. 1, tab. 10). Nämnas kan emellertid, att relativa antalet smålägenheter i stort sett tilltager från söder mot norr.

Utrustning och beskaffenhet.

Förekomsten av de viktigaste slagen av utrustning framgår för bostadsbeståndet i dess helhet av följande sammanställning:

Utrustning	Antal lägenheter med vidstående utrustning	I % av samtliga lägenheter
Inom lägenheten:		
Vattenledning ...	29 336	53,3
Avloppsledning ...	29 751	54,1
Centralvärme ...	7 661	13,9
W.c. ...	10 677	19,4
Bad- el. duschrum ...	2 384	4,3
Gemensamt badrum inom fastigheten ...	1 157	2,1

Vattenledning och avlopp finnas inom lägenheten blott i något mer än hälften av samtliga fall. Centralvärme finnes i ungefär var sjunde lägenhet, w.c. i var femte. Bad- eller duschrum förekommer i drygt 4 % av lägenheterna; härtill kommer emellertid gemensamt badrum inom fastigheten beträffande ytterligare cirka 2 % av bostadsbeståndet.

Tab. 13. Lägenheternas utrustning, branschvis.

De absoluta antalen återfinnas i tab. VI, sid. 314.

Industrigrupp	Procentuella antalet lägenheter med nedanstående utrustning inom lägenheten					Gemensamt bad inom fastigheten %
	vatten-ledning	avlopps-ledning	c.v.	w.c.	bad- eller duschrum	
Malmbrytning och metallindustri ...	58,5	58,5	14,0	24,7	4,7	2,0
Gruvor ...	69,3	69,0	21,7	47,0	5,3	2,0
Järnbruk m. m. ...	53,6	53,7	8,2	11,7	2,8	0,5
Verkstadsindustri ...	57,3	57,4	19,8	25,6	7,4	4,9
Jord- och stenindustri ...	46,4	55,6	23,1	12,7	4,1	2,2
Träindustri ...	38,1	38,2	6,7	7,7	2,4	1,1
Sågverk ...	30,6	30,9	4,3	6,7	1,2	0,6
Pappersmassefabriker ...	49,1	49,2	6,9	11,1	2,9	0,8
Pappersbruk ...	32,9	33,2	12,1	5,2	3,7	4,3
Livsmedelsindustri ...	89,3	94,2	52,6	57,9	32,2	21,0
Textil- och beklädnadsindustri ...	67,8	68,6	24,5	24,2	3,7	1,9
Läder-, hår- och gummivaruindustri	97,5	97,5	9,7	57,1	3,6	3,0
Kemisk-teknisk industri ...	76,1	66,3	10,0	14,7	3,4	5,3
Samtliga industrigrupper ...	**53,3**	**54,1**	**13,9**	**19,4**	**4,3**	**2,1**

Såsom *tab. 13* visar, variera siffrorna emellertid delvis ganska avsevärt från den ena industrigruppen till den andra. De gynnsammaste förhållandena föreligga inom grupperna livsmedelsindustri samt läder-, hår- och gummivaruindustri, där vatten- och avloppsledning saknas endast i undantagsfall och där w.c. förekommer i betydligt mer än hälften av samtliga bostäder. Beträffande livsmedelsindustrien är det dessutom påfallande väl sörjt för hygienen: i mer än halva antalet fall finnes badmöjlighet åtminstone inom fastigheten. Även gruvindustrien och textilindustrien uppvisa jämförelsevis goda bostäder. De otvivelaktigt minst tillfredsställande förhållandena möter man inom träindustrien. Vid sågverk och pappersbruk äro sålunda ej fullt en tredjedel av bostäderna utrustade med vatten- och avloppsledning, och för sågverkens vidkommande ange siffrorna även i övrigt en mycket låg standard. Något gynnsammare förhållanden råda inom massaindustrien, men procentsiffrorna ligga likväl genomgående under genomsnittet.

Förutom ovan redovisade uppgifter rörande bostädernas utrustning föreligger även ett slags sammanfattande karakteristik av bostädernas kvalitet i de upplysningar, som av företagen lämnats beträffande antalet »ej tekniskt tillfredsställande» lägenheter. Hur sistnämnda begrepp definierats, framgår av not 3 till frågeformulärets avd. III a. Framhållas må, att till ifrågavarande grupp bland annat skulle ha räknats samtliga lägenheter, som sakna vattenledning eller avlopp. Dessa uppgå enligt tab. 13 till *minst* 47 % av hela bostadsbeståndet. På basis av företagens direkta uppgifter om antalet bristlägenheter erhåller man likväl en något lägre siffra, 42 %, vilket innebär, att brist ej alltid räknats föreligga i de fall då vattenledning eller avlopp saknas.[1]

I *tab. 14* redovisas såväl det absoluta som relativa antalet bristlägenheter branschvis. Även uppgifter om antalet dylika lägenheter, som genom reparation skulle

[1] En endast obetydligt bättre överensstämmelse hade erhållits, om man frånräknat enkelrummen, vilka det måhända är mindre motiverat att beteckna som bristlägenheter vid avsaknad av vattenledning eller avlopp. Som nedan skall visas (tab. 15), återfinnes den ifrågavarande divergensen i själva verket inom samtliga lägenhetstyper.

Tab. 14. Förekomsten av »bristlägenheter», branschvis.

Industrigrupp	Antal ej tekniskt tillfredsställande lägenheter	D:o i % av samtliga lägenheter	Lägenheter utan vattenledning eller avlopp[1] %	Antal lägenheter, möjliga att reparera	D:o i % av samtliga bristlägenheter[2]
Malmbrytning och metallindustri	10 784	38,1	41,5	7 738	71,8
Gruvor	1 446	27,6	31,0	1 054	72,9
Järnbruk m. m.	5 935	45,1	46,4	4 450	75,0
Verkstadsindustri	2 784	34,6	42,7	1 780	63,9
Jord- och stenindustri.....	1 255	31,5	53,6	586	46,7
Träindustri.....	9 392	58,6	61,9	5 910	62,9
Sågverk.....	3 044	64,2	69,4	1 953	64,2
Pappersmassefabriker.....	2 974	51,0	50,9	1 745	58,7
Pappersbruk.....	1 403	57,8	67,1	1 021	72,8
Livsmedelsindustri	108	12,3	10,7	78	.
Textil- och beklädnadsindustri	1 302	27,4	32,2	767	58,9
Läder-, hår- och gummivaruindustri ..	5	1,4	2,5	—	.
Kemisk-teknisk industri	70	18,4	33,7	50	.
Blandad industri	164	50,5	50,5	164	.
Samtliga industrigrupper	**23 080**	**41,9**	**46,7**	**15 293**	**66,3**

[1] Siffrorna äro minimisiffror, eftersom man ej exakt känner antalet lägenheter, där antingen vattenledning eller avlopp saknas.

[2] I de fall, då antalet lägenheter i första kolumnen understiger 200, har siffran ersatts med en punkt.

kunna göras tekniskt tillfredsställande, ha angivits jämte procentsiffror, som utvisa, hur stor andel dessa utgöra av samtliga bristlägenheter.

Man finner, att det procentuella antalet bristlägenheter (andra sifferkolumnen) i stort sett nära ansluter sig till de siffror, som ange att vatten- eller avloppsledning saknas — anmärkningsvärd divergens föreligger egentligen endast inom gruppen jord- och stenindustri — och det kan därför anses överflödigt att särskilt kommentera bristprocentsiffrorna. Av större intresse är dels att konstatera, att det totala antalet bristlägenheter enligt företagens uppgifter uppgår till drygt 23 000, dels att taga i betraktande uppgifterna om i vad mån bristlägenheterna anses möjliga att reparera. Det sistnämnda har uppgivits vara fallet beträffande omkring 15 300 lägenheter, d. v. s. nära två tredjedelar av samtliga bristlägenheter och omkring 28 % av hela bostadsbeståndet.

Höga siffror (över 70 %) för relativa antalet reparationsdugliga bristbostäder finner man bland annat vid gruvor, järnbruk och pappersbruk. Gruppen jord- och stenindustri uppvisar däremot en jämförelsevis låg siffra, 47 %.

Ovan anförda siffror rörande lägenheternas utrustning etc. avse hela bostadsbeståndet utan gruppering efter olika lägenhetstyper. En komplettering i detta avseende meddelas i tabellerna 15 och 16.

Tab. 15, som omfattar samtliga industrigrupper, visar i vilken utsträckning olika slags utrustning förekommer inom varje särskild kategori av lägenheter. Siffrorna bekräfta det allmänt konstaterade förhållandet, att större lägenheter som regel äro bättre utrustade än smålägenheter.[1] Bortser man från enkelrummen, vilka särskilt med avseende på förekomsten av centralvärme intaga en särställning, utvisa procentsiffrorna genomgående en ökning av standarden från bostadsköken till lägenheterna om minst 3 rum och kök. Bostadsköken framstå sålunda som de

[1] Se t. ex. Allmänna bostadsräkningen år 1933, tab. 33.

Tab. 15. Bostädernas beskaffenhet: gruppering efter lägenhetstyp.

Lägenhetstyp	Procentuella antalet lägenheter med nedanstående utrustning inom lägenheten					Antal lägenheter med gemensamt badrum inom fastigheten, %	Antalet brist-lägenheter i %	Reparationsdugliga lägenheter i % av samtliga brist-lägenheter
	vattenledning	avloppsledning	c.v.	w.c.	bad- eller duschrum			
Enkelrum	45,8	45,9	38,2	23,6	3,1	10,6	36,7	60,7
Bostadskök	39,6	39,7	2,6	7,8	0,0	0,5	56,5	65,7
1 rum och kök	49,1	49,2	5,5	13,8	0,4	0,9	48,0	67,8
2 » » »	65,1	67,5	20,8	25,8	4,1	3,2	28,3	58,6
3 eller flera rum och kök	83,5	86,7	58,9	58,0	43,5	2,8	13,0	64,4
Övriga	72,1	74,3	12,1	34,7	0,4	5,0	22,2	90,1
Samtliga	**53,3**	**54,1**	**13,9**	**19,4**	**4,3**	**2,1**	**41,9**	**66,3**

sämst utrustade lägenheterna; exempelvis förekommer vatten- och avloppsledning endast i knappt 40 % av samtliga fall.

Hur förhållandena te sig branschvis beträffande de särskilda lägenhetstyperna, har av utrymmesskäl blott redovisats i begränsad omfattning; se *tab. 16*. Endast två slags utrustning, nämligen vattenledning och centralvärme, ha här utvalts såsom indikatorer på bostädernas beskaffenhet. Branschindelningen har dessutom begränsats att omfatta endast de numeriskt viktigaste grupperna.

Tab. 16. Procentuella antalet lägenheter med a) vattenledning, b) centralvärme. Gruppering branschvis och efter lägenhetstyp.

Industrigrupp	Lägenhetstyp				
	Enkelrum	Bostadskök	1 rum och kök	2 rum och kök	3 eller flera rum och kök
a) Vattenledning					
Gruvor	67,4	37,1	63,0	84,8	95,6
Järnbruk m. m.	52,3	47,6	48,7	71,6	89,2
Verkstadsindustri	34,2	36,8	54,0	75,1	87,7
Jord- och stenindustri	19,7	33,5	40,2	48,4	73,4
Sågverk	33,7	22,7	29,5	41,1	61,3
Pappersmassefabriker	64,5	29,3	43,8	58,8	90,8
Pappersbruk	35,2	14,9	27,9	34,8	55,1
Textilindustri	43,5	54,5	67,7	80,0	92,0
Samtliga industrigrupper	**45,8**	**39,6**	**49,1**	**65,1**	**83,5**
b) Centralvärme					
Gruvor	84,3	0,0	4,3	38,7	70,1
Järnbruk m. m.	19,9	1,1	5,7	12,3	62,9
Verkstadsindustri	39,5	0,9	8,6	29,5	70,8
Jord- och stenindustri	20,3	0,4	2,8	26,6	67,7
Sågverk	11,9	0,5	3,2	7,5	23,0
Pappersmassefabriker	3,9	1,5	2,6	12,1	38,7
Pappersbruk	38,9	0,0	2,9	12,6	41,2
Textilindustri	62,8	12,9	12,5	21,3	67,6
Samtliga industrigrupper	**38,2**	**2,6**	**5,5**	**20,8**	**58,9**

I huvudsak återfinner man här de resultat, som redan framkommit i tabellerna 13 och 15. Skillnaderna mellan de olika lägenhetstyperna äro — alltjämt frånsett enkelrummen — utpräglade och genomgående, och de olika industrigrupperna uppvisa likaledes i allmänhet de kvalitetsskillnader, som förut konstaterats. Träindustrien kännetecknas sålunda inom praktiskt taget alla lägenhetstyper av lägre standard än genomsnittet, textilindustrien däremot som regel av en bostadsstandard över medelnivån.

Husens ålder.

I nära sammanhang med frågan om bostädernas kvalitet står deras ålder. Summariska upplysningar om företagshusens byggnadsår ha inhämtats genom frågeformulärets avd. III b. Tre åldersgrupper ha därvid särskilts, nämligen hus uppförda a) före år 1900, b) 1900—19 samt c) 1920 eller senare.

Uppgifter om husens ålder föreligga beträffande 403 av samtliga 430 arbetsställen med bostadsupplåtelse. Det totala antalet hus vid ifrågavarande arbetsställen utgör 13 305 och det motsvarande antalet lägenheter 52 396.

Husens fördelning efter byggnadsår framgår av nedanstående tablå. Den motsvarande fördelningen av *lägenheterna* har likaledes anförts.[1]

Byggnadsår	Antal hus	D:o i %	Antal lägenheter	D:o i %
Före 1900	6 092	45,8	25 602	48,9
1900—19	4 998	37,6	19 412	37,0
Efter 1919	2 215	16,6	7 382	14,1
Summa	13 305	100,0	52 396	100,0

Som man finner, sammanfaller bostadsbeståndets åldersfördelning praktiskt taget med husens. Omkring hälften av lägenhetsbeståndet härrör från tiden före sekelskiftet, drygt en tredjedel från perioden 1900—19 och omkring en sjundedel från tiden 1920—42.

Trots att den sistnämnda perioden är något längre än den närmast föregående, uppgår antalet under denna tid tillkomna bostäder ej ens till hälften av de under åren 1900—19 uppförda. Denna stagnation i företagens eget bostadsbyggande belyses även direkt av officiella uppgifter rörande industriföretagens byggnadsverksamhet, som föreligga från och med år 1916 och som återgivas i följande tablå[2] (jfr fig. 20, kap. 1):

År	Antal av industriföretag uppförda lägenheter	År	Antal av industriföretag uppförda lägenheter
1916	260	1929	144
17	772	30	92
18	972	31	92
19	434	32	111
20	575	33	28
21	330	34	44
22	118	35	137
23	159	36	180
24	101	37	117
25	114	38	122
26	73	39	197
27	76	40	141
28	76		

[1] Siffrorna rörande antalet lägenheter äro endast approximativa; jfr sid. 298, not 1.

[2] Siffrorna hämtade från socialstyrelsens publikationer rörande byggnadsverksamheten samt Sociala Meddelanden.

Som man finner, kännetecknades åren under förra kristiden, då liksom nu en stark bostadsbrist gjorde sig gällande, av en betydande insats från industriernas sida i form av bostadsbyggande. Under femårsperioden 1916—20 uppfördes i själva verket flera bostäder (3 013) än under den fyra gånger längre perioden 1921—40 (2 452).[1] Än mera markerad framstår för övrigt skillnaden mellan förr och nu, om man tar i betraktande industriföretagens *relativa* andel av bostadsproduktionen, så som gjorts i nedanstående sammanställning.

År	Antal uppförda företagsbostäder i % av hela bostadsproduktionen
1916—20	11,1
1921—25	1,7
1926—30	0,54
1931—35	0,32
1936—40	0,44

Under åren 1916—20 föll en niondel av hela bostadsproduktionen på industriföretagen, men denna andel har sedan sjunkit till under 0,5 %.

Nedgången i industriföretagens bostadsproduktion kan åtminstone delvis sättas i samband med det uppsving, som kännetecknar egnahemsverksamheten under de senaste decennierna och som i stor utsträckning understödes av industrierna. Siffermässiga uppgifter, som belysa utvecklingen, äro dock relativt sparsamma. Antalet under åren 1931—35 uppförda egna hem utgjorde 29 300 eller 23 % av hela bostadsproduktionen i riket; för åren 1936—40 äro de motsvarande siffrorna 40 600 och 24 %. En viss uppfattning om egnahemsverksamhetens utveckling sedan längre tid tillbaka erhåller man genom uppgifter om antalet av staten beviljade egnahemslån, vilket för tiden från och med år 1906 ställer sig på följande sätt (siffrorna omfatta icke jordbruksfastigheter):

År	Antal lån
1906—10	2 500
1911—15	3 100
1916—20	3 200
1921—25	6 300
1926—30	7 000
1931—35	10 300
1936—40	7 100

Siffrorna visa en betydande ökning vid tiden omkring år 1920. Härav framgår visserligen ej, i vad mån en sådan ökning även ägt rum för industriarbetarnas vidkommande, men de vid rundfrågan inhämtade uppgifterna rörande företagens åtgärder synas ge vid handen, att det framför allt är under de senaste 20 åren som industrierna genom tomtupplåtelse, lån och borgen befordrat de anställdas egnahemsbyggande.

Husens åldersfördelning inom de särskilda industrigrupperna framgår av *tab. 17* (jfr fig. 21, kap. 1). Det största beståndet av äldre bostäder finner man, relativt sett, vid sågverken och järnbruken (65 % respektive 56 % av husen uppförda före år 1900). Grupperna gruvindustri, jord- och stenindustri samt textilindustri uppvisa däremot förhållandevis unga bostadsbestånd.

[1] Siffrorna för olika år äro visserligen ej fullt jämförbara, emedan de hänföra sig till ett från år till år successivt ökat antal orter (numera omkring 900 mot cirka 260 år 1916), men denna omständighet är av underordnad betydelse, då de nytillkomna orterna merendels äro små och ha obetydlig bostadsproduktion. Uppenbarligen äro emellertid de anförda siffrorna för tidigare år något lägre än den totala produktionen, och de verkliga skillnaderna därför något större än vad här angivits.

Tab. 17. Företagshusens procentuella fördelning efter ålder, branschvis.

Industrigrupp	Antal hus	Procentuella antalet hus uppförda			Summa
		före 1900	1900—1919	1920 eller senare	
Malmbrytning och metallindustri	6 664	46,2	39,2	14,6	100
Gruvor	1 594	30,3	49,6	20,1	100
Järnbruk m. m.	2 766	56,0	30,7	13,3	100
Verkstadsindustri	1 799	44,0	43,2	12,8	100
Jord- och stenindustri	1 164	34,9	38,6	26,5	100
Träindustri	3 969	50,7	34,6	14,7	100
Sågverk	1 177	65,3	23,7	11,0	100
Pappersmassefabriker	1 325	39,5	38,8	21,7	100
Pappersbruk	779	42,0	44,7	13,3	100
Livsmedelsindustri	237	48,5	32,9	18,6	100
Textil- och beklädnadsindustri	1 025	40,4	34,4	25,2	100
Läder-, hår- och gummivaruindustri	69	(20,3)	(56,5)	(23,2)	100
Kemisk-teknisk industri	154	29,9	51,9	18,2	100
Blandad industri	23	.	.	.	.
Samtliga industrigrupper	**13 305**	**45,8**	**37,6**	**16,6**	**100**

Eftersom det kan förutses, att bostadsförhållandena i viss mån gestalta sig olika vid industrier av olika storleksordning — exempelvis återfinnas ju de expansiva företagen företrädesvis inom de högsta storleksklasserna — ha vissa specialtabeller upprättats, som visa husens fördelning dels efter ålder, dels efter hustyp inom tre särskilda storleksklasser. Huvudresultaten av åldersfördelningen återges i följande tablå, som innehåller uppgifter om procentuella antalet äldre hus, d. v. s. sådana som uppförts före år 1900.

	Arbetsställen med		
	högst 200 arb.	201—500 arb.	över 500 arb.
Samtliga industrigrupper	**50,3**	**48,4**	**45,8**
Därav: Gruvor	51,9	20,5	19,8
Järnbruk m. m.	60,7	56,3	55,6
Verkstadsindustri	53,1	43,0	40,9
Sågverk	64,2	64,9	74,5
Pappersmassefabriker	44,8	39,7	31,0
Textilindustri	23,7	45,2	42,3

Såsom allmän regel gäller, att de mindre företagen ha det i genomsnitt äldsta bostadsbeståndet. Undantag härvidlag utgöra emellertid sågverken och textilindustrien.

Hustyper.

Såsom nedanstående översikt visar, fördela sig husen tämligen likformigt på de fyra grupperna 1-familjshus, 2-familjshus, 3—4-familjshus och 5- el. fler-familjshus:

Hustyp	Antal hus	D:o i %	Antal lägenheter	D:o i %
1-familjshus	3 528	26,5	3 528	6,7
2- »	2 895	21,8	5 790	11,1
3—4- »	3 625	27,2	14 138	27,0
5- eller fler- »	3 257	24,5	28 940	55,2
Summa	13 305	100,0	52 396	100,0

En mera konkret uppfattning om förhållandena får man emellertid genom att studera den motsvarande fördelningen för antalet *lägenheter*, vilken likaledes anförts i nyssnämnda översikt.[1] Det visar sig, att mer än hälften (cirka 55 %) av lägenheterna hänföra sig till 5- el. fler-familjshus, medan 1- och 2-familjshusen tillsammans endast omfatta omkring 18 % av bostadsbeståndet.

Tab. 18 visar, hur bostadsbeståndet inom de särskilda industrigrupperna fördelar sig på olika hustyper. Förhållandena te sig i stort sett ganska ensartade. Gruppen 5- el. fler-familjshus omfattar sålunda minst halva antalet lägenheter inom samtliga branscher utom vid gruvorna, där 3—4-familjshusen utgöra den dominerande gruppen, samt inom grupperna jord- och stenindustri, pappersbruk och kemisk-teknisk industri, vilka kännetecknas av ett jämförelsevis stort antal 1- och 2-familjshus.

Tab. 18. Företagsbostädernas procentuella fördelning på olika hustyper, branschvis.

Industrigrupp	Procentuella antalet lägenheter inrymda i				Summa
	1-familjs-hus	2-familjs-hus	3—4-familjshus	5- eller fler-familjshus	
Malmbrytning och metallindustri	6,5	8,8	27,1	57,6	100
Gruvor	9,6	13,3	44,2	32,9	100
Järnbruk m. m.	4,8	6,9	21,8	66,5	100
Verkstadsindustri	6,4	9,3	24,1	60,2	100
Jord- och stenindustri	11,4	25,0	23,8	39,8	100
Träindustri	6,3	11,0	31,0	51,7	100
Sågverk	5,3	9,8	30,3	54,6	100
Pappersmassefabriker	5,7	9,1	35,5	49,7	100
Pappersbruk	10,2	18,0	33,4	38,4	100
Livsmedelsindustri	9,9	11,3	22,1	56,7	100
Textil- och beklädnadsindustri	5,7	13,2	15,8	65,3	100
Läder-, hår- och gummivaruindustri	0,8	7,0	34,7	57,5	100
Kemisk-teknisk industri	13,7	28,4	34,0	23,9	100
Samtliga industrigrupper	**6,7**	**11,1**	**27,0**	**55,2**	**100**

Följande tablå visar, hur förhållandena gestalta sig vid den redan tidigare använda grupperingen av arbetsställena efter storleksordning:

Hustyp	Arbetställen med högst 200 arb.	201—500 arb.	över 500 arb.
1-familjshus	9,8	7,2	5,4
2- »	15,1	12,5	8,9
3—4- »	31,6	28,6	24,5
5- eller fler- »	43,5	51,7	61,2
Summa	100,0	100,0	100,0

Siffrorna i denna tablå utvisa, naturligt nog för övrigt, en tendens till större bostadskomplex vid de större företagen. Såsom framgår av *tab. 19*, går denna

[1] Endast approximativa siffror kunna framräknas för grupperna 3—4-familjshus respektive 5- eller fler-familjshus. De anförda siffrorna ha erhållits under antagande, att gruppen 3—4-familjshus till 90 % utgöres av 4-familjshus, d. v. s. att medelantalet lägenheter per hus i denna grupp utgör 3,9. Osäkerheten i detta antagande betyder jämförelsevis litet. Antoge man exempelvis, att 3- och 4-familjshus äro lika vanliga, skulle relativa antalet lägenheter inom gruppen 3—4-familjshus minskas från 27 % till 24 % och en motsvarande ökning skulle ske beträffande gruppen 5- el. fler-familjshus.

tendens praktiskt taget igen överallt inom de särskilda industrigrupperna. Gruppen 5- el. fler-familjshus visar nämligen som regel en med arbetsställets storlek stigande procentsiffra, medan motsatsen gäller 1- och 2-familjshusen.

Tab. 19. Företagsbostädernas procentuella fördelning på olika hustyper vid gruppering efter arbetsställets storlek, branschvis.

a = högst 200 arb., b = 201—500 arb., c = över 500 arb.

Hustyp	Gruvor			Järnbruk			Verkstadsindustri		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c
1-familjshus	21,6	7,5	5,4	10,3	6,4	4,3	9,8	6,0	5,6
2- »	24,8	14,8	7,4	8,7	9,1	6,3	11,0	17,8	6,5
3—4- »	36,6	58,6	39,7	23,1	23,7	21,3	31,5	17,1	23,9
5- eller fler-familjshus	17,0	19,1	47,5	57,9	60,8	68,1	47,7	59,1	64,0
Summa	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	Sågverk			Pappersmassefabriker			Textilindustri		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c
1-familjshus	7,3	3,4	3,6	6,8	6,3	3,5	7,1	7,4	4,0
2- »	13,3	6,6	5,5	11,4	9,9	4,7	11,8	11,6	14,8
3—4- »	33,6	28,3	21,7	31,7	31,2	47,8	21,9	20,3	10,4
5- eller fler-familjshus	45,8	61,7	69,2	50,1	52,6	44,0	59,2	60,7	70,8
Summa	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Även med husets byggnadsår uppvisar fördelningen på olika hustyper ett visst samband, så som framgår av följande sammanställning:

Byggnadsår	Procentuella antalet lägenheter inrymda i				
	1-familjs-hus	2-familjs-hus	3—4-familjshus	5- eller fler-familjshus	S:a
Före 1900	7,0	8,8	20,5	63,7	100
1900—19	5,5	12,0	34,2	48,3	100
Efter 1919	9,1	16,2	30,5	44,2	100

Utvecklingen har gått mot en minskning av fler-familjshusens andel av nybyggnaderna, under det särskilt 2-familjshusen visa ökning.

Upplåtelseförhållanden.

Av samtliga 55 029 företagslägenheter upplåtas 47 655 eller nära 87 % till de anställda, medan övriga 7 374 lägenheter upplåtas till pensionärer respektive personer utom företaget i den utsträckning, som framgår av följande tablå:

	Antal lägenheter	%
Företagets personal	47 655	86,6
Pensionärer med hyra	2 045	3,7
» utan »	3 345	6,1
Personer utom företaget	1 984	3,6
Summa	55 029	100

Pensionärerna — inberäknat arbetaränkor — representera i det närmaste 10 % av hyresgästerna, personer utom företaget 3,6 %. Pensionärerna bo i drygt 60 % av samtliga fall hyresfritt.

Tab. 20. Företagsbostädernas procentuella fördelning på olika grupper av hyresgäster, branschvis.

Industrigrupp	Procentuella antalet lägenheter upplåtna till				Summa
	de anställda	pensionärer		personer utom företaget	
		med hyra	utan hyra		
Malmbrytning och metallindustri	88,1	4,0	4,2	3,7	100
Gruvor	93,7	1,9	2,3	2,1	100
Järnbruk m. m.	86,1	4,5	5,4	4,0	100
Verkstadsindustri	88,0	2,9	4,2	4,9	100
Jord- och stenindustri	78,7	5,1	10,1	6,1	100
Träindustri	84,3	2,9	10,2	2,6	100
Sågverk	77,6	4,1	14,2	4,1	100
Pappersmassefabriker	86,7	2,3	9,5	1,5	100
Pappersbruk	91,0	2,4	4,1	2,5	100
Livsmedelsindustri	90,8	2,1	0,8	6,3	100
Textil- och beklädnadsindustri	90,6	4,3	1,6	3,5	100
Läder-, hår- och gummivaruindustri	93,3	—	1,7	5,0	100
Kemisk-teknisk industri	81,2	0,3	5,3	13,2	100
Samtliga industrigrupper	**86,6**	**3,7**	**6,1**	**3,6**	**100**

Förhållandena inom de olika industrigrupperna illustreras av *tab. 20.* Den största andelen pensionärer finner man vid sågverken (18 %), inom jord- och stenindustrien (15 %) samt vid pappersmassefabrikerna (12 %). Gruppen kemisk-teknisk industri uppvisar en ovanligt hög frekvens av personer utom företaget, men absoluta antalet bostäder är här för litet för att detta förhållande skall kunna betraktas annat än som en tillfällighet.

Hyreskostnader.

Såsom framgår av frågeformulärets avd. III c ha vid rundfrågan även inhämtats vissa upplysningar om hyreskostnaderna för de av industriföretagen upplåtna bostäderna.

Först må erinras om att hyresfrihet avtalsenligt förekommer i viss utsträckning (jfr kap. 1 och 3). I det föreliggande materialet har sådan hyresfrihet uppgivits föreligga i sammanlagt 62 fall. Denna grupp omfattar bland annat samtliga glasbruk samt något mer än halva antalet sågverk med bostadsupplåtelse.

För att förenkla uppgiftslämnandet i de fall, då hyra erlägges, har endast *medelhyran* för respektive lägenhetstyper efterfrågats, alltså ej hyran för de enskilda lägenheterna. Vidare ha uppgifterna begränsats till att gälla endast sådana bostäder, som kunna betraktas som tekniskt tillfredsställande (se sid. 316). Denna begränsning har gjorts i syfte att erhålla ett så homogent material som möjligt och speciellt att möjliggöra jämförelser med den officiella statistikens uppgifter rörande priserna på allmänna marknaden.

Även i det på så sätt erhållna statistiska materialet ha emellertid vissa inskränkningar gjorts före hyresuppgifternas slutliga sammanställning. Dels ha de uppgifter ej alls tagits i betraktande, som blott grunda sig på en eller ett par lägenheter, då nämligen tillfälligheter i dylika fall ha ett jämförelsevis fritt spelrum och kunna bidraga till en missvisande bild av hyresnivån. Dels ha uteslutits sådana fall, då det angivits, att lägenheten tillhandahålles möblerad eller att städning el. dyl. inbegripits i hyran. Dels ha slutligen frånräknats sådana centraluppvärmda lägenheter, där hyran ej inkluderar värmekostnaderna, liksom över huvud taget alla lägenheter med badrum.

Efter dessa reduktioner kvarstår ett relativt homogent material, vars omfattning framgår av *tab. 21.* Det är framför allt för lägenheter om 1 rum och kök samt 2 rum och kök som ett mer omfattande statistiskt material föreligger (158 resp. 164 arbetsställen). Tabellen visar, hur hyrespriset varierar från det ena arbetsstället till det andra. Landsbygdsföretag och stadsföretag ha redovisats var för sig.

Tab. 21. Arbetsställenas fördelning efter genomsnittlig årshyra för olika lägenhetstyper.

Anm. Priserna avse tekniskt tillfredsställande lägenheter. — I varje kolumn ha upptagits samtliga arbetsställen, som uppgivit hyrespriset för vederbörande lägenhetstyp, under förutsättning att antalet lägenheter uppgår till minst tre. — Lb. betecknar landsbygden, St. städerna.

a. Lägenheter om högst 1 rum och kök.

Årshyra kr.	Utan centralvärme						Med centralvärme (utan badrum) inkl. värmekostnad					
	Enkelrum		Bostadskök		1 rum och kök		Enkelrum		Bostadskök		1 rum och kök	
	Lb.	St.	Lb.	St.	Lb.	St.	Lb.	St.	Lb.	St.	Lb.	St.
21— 40	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
41— 60	12	—	7	1	1	—	1	—	—	—	—	—
61— 80	6	—	4	5	—	—	—	—	—	—	—	—
81—100	5	2	15	2	7	1	—	—	—	—	—	—
101—120	4	2	10	1	14	2	2	—	—	—	—	—
121—140	2	2	3	2	8	—	—	—	1	—	—	—
141—160	1	2	5	2	10	3	2	—	1	—	—	—
161—180	1	1	3	1	18	3	2	—	—	—	—	—
181—200	1	1	1	3	13	2	1	—	1	—	—	—
201—220	—	—	1	—	9	4	2	—	1	—	—	—
221—240	1	—	2	1	9	4	8	—	1	—	—	—
241—260	—	—	2	—	4	2	—	—	1	—	—	—
261—280	—	—	—	—	3	1	1	—	—	—	2	—
281—300	1	—	—	—	9	4	2	—	—	1	2	—
301—400	—	—	—	—	6	12	2	1	—	—	12	—
401—500	—	—	—	—	7	2	3	—	—	—	5	1
501—600	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
601—700	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	2
701—800	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
801—900	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Summa arbetsställen	36	10	53	18	118	40	26	2	6	1	23	6

b. Lägenheter om 2 eller 3 rum och kök.

Årshyra kr.	Utan centralvärme				Med centralvärme (utan badrum) inkl. värmekostnad			
	2 rum och kök		3 rum och kök		2 rum och kök		3 rum och kök	
	Lb.	St.	Lb.	St.	Lb.	St.	Lb.	St.
Högst 100	3	—	—	—	—	—	—	—
101— 200	23	2	2	—	—	—	—	—
201— 300	54	12	7	2	3	—	—	1
301— 400	22	6	16	4	1	1	1	—
401— 500	9	14	10	3	8	1	—	—
501— 600	6	5	2	4	9	1	2	—
601— 700	3	2	2	2	1	1	6	1
701— 800	1	2	2	—	2	1	—	—
801— 900	—	—	3	—	—	—	—	1
901—1 000	—	—	—	1	1	1	1	—
1 001—1 100	—	—	—	—	—	1	1	—
1 101—1 200	—	—	—	1	—	—	1	—
1 201—1 300	—	—	—	—	—	—	—	—
1 301—1 400	—	—	—	—	—	—	1	—
Summa arbetsställen	121	43	44	17	25	7	13	3

I följande tablå har den ungefärliga medianhyran angivits. En punkt anger, att antalet arbetsställen understiger 6; för 6—10 arbetsställen har priset angivits inom parentes.

	Utan c.v.		Med c.v. (utan badrum) inkl. värmekostnad	
	Lb.	St.	Lb.	St.
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
Enkelrum	75	(130)	230	.
Bostadskök	100	120	(200)	.
1 rum och kök	180	250	365	(650)
2 » » »	265	410	505	(650)
3 » » »	380	485	660	.

För den numeriskt viktigaste lägenhetstypen, 1 rum och kök utan centralvärme, betalas vid landsbygdsföretagen i genomsnitt 180 kr./år, medan motsvarande siffra för städerna uppgår till 250 kr./år. Variationerna kring dessa medelvärden äro emellertid mycket stora, från cirka 80 kr. till omkring det sexdubbla beloppet.

Av större intresse än hyresbeloppen i och för sig är emellertid att erfara, hur dessa belopp förhålla sig till de för respektive orter normala. I de fall, då dessa orter finnas redovisade i 1939 års allmänna hyresräkning[1] har fördenskull företagets pris satts i relation till ortens medelhyra för i öppna marknaden uthyrda lägenheter »utan brist», varmed förstås i stort sett detsamma som »tekniskt tillfredsställande» lägenheter, d. v. s. lägenheter, som bland annat uppfylla villkoret att vara utrustade med såväl vattenledning som avlopp. Det må särskilt framhållas, att hyresräkningen ej omfattar företagslägenheter.

På grund av att hyresstatistiken förutom städerna blott omfattar ett mindre antal orter, är det endast ett relativt begränsat material som står till buds för en jämförelse av ovan angivna slag. Resultatet framgår av *tab. 22*, ävensom av kap. 1,

[1] Soc. Medd. 1941, sid. 101 f.

fig. 38, där varje särskilt företag markerats med en punkt, som utvisar dels företagets pris, dels det motsvarande ortspriset. Diagrammet avser endast de talrikast representerade lägenhetstyperna, nämligen 1 eller 2 rum och kök.

Tab. 22. Företagens hyrespriser jämförda med allmänna marknadens.

Tabellen omfattar arbetsställen på orter, som ingå i 1939 års allmänna hyresräkning. För varje lägenhetstyp (med uppdelning på Lb. = landsbygde· , St. = städerna) ha vederbörande arbetsställen fördelats efter den relativa hyran, d. v. s. företagets pris uttryckt i procent av det gängse ortspriset.

Företagets pris i % av ortspriset	1 rum och kök				2 rum och kök			3 rum och kök	
	Utan c.v.		Med c.v.[1]		Utan c.v.		Med c.v.[1]	Utan c.v.	Med c.v.[1]
	Lb.	St.	Lb.	St.	Lb.	St.	Lb.+St.	Lb.+St.	Lb.+St.
20— 30	1	—	—	—	—	—	—	—	—
30— 40	4	2	—	—	3	3	—	1	1
40— 50	3	3	—	—	1	4	—	1	—
50— 60	5	9	—	—	3	5	3	5	—
60— 70	7	4	2	—	3	7	2	5	1
70— 80	9	6	2	1	8	6	2	1	—
80— 90	7	5	2	—	11	7	4	—	—
90—100	10	6	3	1	5	5	3	3	—
100—110	6	—	—	—	8	4	2	3	1
110—120	2	1	2	1	2	1	1	2	2
120—130	1	2	1	—	1	—	—	2	—
130—140	1	—	—	—	1	—	—	—	—
Summa arbetsställen	56	38	12	3	46	42	17	23	5
Median	*79 %*	*72 %*	*90 %*	.	*85 %*	*73 %*	*84 %*	*69 %*	.

[1] Utan badrum. Hyresbeloppet inkluderar värmekostnad.

Det är främst två förhållanden, som förtjäna uppmärksammas.

För det första understiger företagets pris som regel ortspriset; detta gäller i omkring 4/5 av samtliga fall, och i genomsnitt utgör företagets pris omkring 80 % av ortspriset.[1] Mest markerad är skillnaden mellan företagets pris och ortspriset i städerna, så som framgår av medianvärdena på de båda vanligaste lägenhetstyperna:

	Företagets pris i förhållande till ortspriset: Landsbygden	Städerna
1 rum och kök utan c.v.	79 %	72 %
2 » » » » »	85 %	73 %

För det andra kan man konstatera, att liksom variationen av de absoluta hyresbeloppen enligt tab. 21 är mycket betydande, detsamma gäller i hög grad även beträffande de relativa hyrorna. Det förekommer nämligen å ena sidan, att företagets pris uppgår till blott omkring en tredjedel av ortspriset, å andra sidan att företagets pris överstiger ortspriset.

Till en del torde den stora variationen visserligen endast vara skenbar och hänföra sig till kvalitetsskillnader, som ej kunnat beaktas vid en mera summarisk metod som den ovan tillämpade. Det må bland annat understrykas, att uppgifterna rörande företagsbostäderna sannolikt ej alltid avse enbart tekniskt tillfredsställande lägenheter, trots att dylika uppgifter så vitt möjligt uteslutits vid den

[1] Av skäl, som nedan närmare beröras, är siffran i själva verket något lägre och torde uppgå till cirka 78 %.

statistiska bearbetningen. I sådana fall har en missvisande låg procentsiffra erhållits. Å andra sidan har siffran blivit för hög i de fall, då företagsbostäderna ha en högre standard än allmänna marknadens bostäder av nominellt samma kvalitet.

I detta sammanhang må även nämnas, att medan de officiella uppgifterna hänföra sig till hyresåret 1939/40, avse de av företagen lämnade uppgifterna förhållandena 1941/42. Betydelsen av denna omständighet kan utläsas av de undersökningar, som vid 1941 års partiella hyresräkning[1] gjorts beträffande ett relativt begränsat antal orter. Följande tablå utvisar, hur hyreskostnaderna enligt denna undersökning i genomsnitt ökat mellan hyresåren 1939/40 och 1941/42 på orter med högst 10 000 invånare:

1 rum och kök utan c.v.	c:a 3 %
2 » » » » »	» 2 %
Lägenheter med c.v. (utan badrum)	» 11 %

Innebörden av dessa siffror är, att de procenttal, som förut anförts och som ange företagets pris i förhållande till ortspriset, i allmänhet äro något för höga. För lägenheter utan centralvärme är det genomsnittliga felet i prisrelationen dock ganska obetydligt, men för centraluppvärmda lägenheter inverkar det ej oväsentligt på resultaten; prisstegringen är här givetvis främst en följd av de ökade bränslekostnaderna. Korrigeras de i tab. 22 anförda medianvärdena med hänsyn till ovan angivna procenttal, erhåller man approximativt följande resultat:

	Företagets pris i förhållande till ortspriset	
Lägenhetstyp	Landsbygden	Städerna
1 rum och kök utan c.v.	77 %	70 %
2 » » » » »	83 %	71 %
1 » » » med »	81 %	.

I motsats till vad tab. 22 utvisar ge dessa siffror bland annat vid handen, att det icke föreligger någon påtaglig skillnad i relativ prisnivå mellan lägenheter med och utan centralvärme. Däremot kvarstå skillnaderna mellan landsbygden och städerna.

Även om, enligt vad som förut framhållits, vissa extrema fall kunna ge en missvisande bild av läget, torde den stora variationen i proportionen mellan företagets hyra och ortshyran likväl till största delen vara ett uttryck för de verkliga förhållandena och sammanhänga med de olika principer, som tillämpas vid fastställandet av hyrespriset. (Jfr kap. 1 sid. 59 f.)

I vilken utsträckning bostadsförhållandena på ett eller annat sätt beröras i företagets arbets- och löneavtal, erhåller man upplysning om genom de i avd. V av frågeformuläret meddelade uppgifterna, på vilka följande summariska översikt grundar sig:

Industrigrupp	Antal fall, då bostadsförhållandena beröras i avtalen	I % av samtliga arbetsställen med bostadsfråga
Gruvor	7	23
Järnbruk m. m.	27	73
Verkstadsindustri	12	12
Övrig metallindustri	3	.
Glasbruk	16	100
Övrig jord- och stenindustri	6	18
Sågverk	34	68
Snickerifabriker	3	19
Pappersmassefabriker	30	61
Pappersbruk	9	38
Övrig träindustri	10	.
Övrig industri	5	4
Samtliga industrigrupper	**162**	**33**

[1] Soc. Medd. 1942, sid. 91 f.

Såvitt av denna tablå framgår, beröras bostadsförhållandena i avtalen vid omkring en tredjedel av samtliga arbetsställen med bostadsfråga. Proportionen växlar dock starkt från den ena industrigruppen till den andra, och det må särskilt framhållas, att dylika avtalsbestämmelser finnas vid samtliga glasbruk samt vid flertalet järnbruk, sågverk och pappersmassefabriker.

Med hänsyn till nyssnämnda omständigheter är det givetvis av intresse att jämföra hyreskostnaderna inom de särskilda industrigrupperna. Tyvärr är det material, som står till buds för en dylik undersökning dock ganska knapphändigt, och i synnerhet gäller detta beträffande de *relativa* hyrorna, vilka i detta sammanhang tilldraga sig det största intresset. Endast de talrikast representerade industrigrupperna ha av detta skäl kunnat tagas i betraktande, och undersökningen har

Tab. 23. Landsbygdsindustriernas fördelning efter genomsnittlig årshyra. Gruppering på viktigare branscher.

Tabellen utgör en specifikation av tab. 21.

Årshyra kr.	Antal arbetsställen inom nedanstående industrigrupp					
	Gruvor	Järnbruk	Verkstads-industri	Sågverk	Pappers-massefabriker	Textil-industri
1 rum och kök utan centralvärme						
Högst 80	—	—	—	—	—	1
81—100	—	2	—	1	1	—
101—120	2	3	2	2	1	—
121—140	1	1	1	2	1	—
141—160	—	—	3	1	2	—
161—180	1	3	3	—	5	2
181—200	3	2	—	—	2	4
201—220	—	1	1	2	2	3
221—240	—	2	1	1	1	1
241—260	—	—	1	—	2	1
261—280	—	—	2	—	—	1
281—300	1	—	2	1	—	2
301—400	1	1	4	—	—	—
401—500	3	—	1	1	—	—
Summa	12	15	21	11	17	15
Medianhyra, kr.	*195*	*170*	*230*	*150*	*175*	*205*
2 rum och kök utan centralvärme						
Högst 100	—	—	—	—	—	1
101—200	2	2	2	4	2	1
201—300	4	9	9	1	11	7
301—400	2	4	3	2	1	6
401—500	2	2	1	1	—	2
501—600	1	1	3	—	—	—
601—700	2	—	1	—	—	—
701—800	1	—	—	—	—	—
Summa	14	18	19	8	14	17
Medianhyra, kr.	*350*	*280*	*285*	*200*	*245*	*295*

vidare begränsats dels till arbetsställen på landsbygden, dels till de båda vanligaste lägenhetstyperna, nämligen 1 respektive 2 rum och kök utan centralvärme.

Tab. 23 återger fördelningen av årshyrorna. Medianbeloppen ge vid handen, att i synnerhet sågverken men även pappersmassefabrikerna och järnbruken i allmänhet ha en hyresnivå, som ligger under den för företagsbostäder genomsnittliga; för järnbrukens vidkommande gäller detta dock endast beträffande lägenheter om 1 rum och kök. Gruvor, verkstadsindustri och textilindustri kännetecknas däremot av en hyresnivå över genomsnittet.

En delvis annan bild får man emellertid genom en jämförelse av de relativa hyresbeloppen såsom framgår av *tab. 24*, vilken utgör en specifikation av tab. 22. Materialet är visserligen alltför fåtaligt för att tillåta några säkra slutsatser, men att döma av de tillgängliga uppgifterna är det järnbruken, som tillhandahålla de med hänsyn till ortspriset billigaste lägenheterna. Sålunda betinga lägenheter om 1 rum och kök i genomsnitt endast omkring 55 % av det gängse priset på orten, och för lägenheter om 2 rum och kök är den motsvarande siffran 70 %. Även pappersmassefabrikerna uppvisa en jämförelsevis låg relativ hyra (cirka 75 %), medan motsatsen synes gälla beträffande gruvorna. För sågverkens vidkommande är det knappast möjligt att över huvud taget draga några slutsatser.

Tab. 24. Landsbygdsindustriernas hyrespriser jämförda med allmänna marknadens. Gruppering på viktigare branscher.

Tabellen utgör en specifikation av tab. 22.

Företagets pris i % av ortspriset	Antal arbetsställen inom nedanstående industrigrupp					
	Gruvor	Järnbruk m. m.	Verkstads-industri	Sågverk	Pappers-massefabriker	Textil-industri
1 rum och kök utan centralvärme						
Högst 40	—	—	1	—	—	—
40— 50	—	2	—	—	—	—
50— 60	—	3	—	—	—	1
60— 70	—	2	—	—	4	—
70— 80	1	—	3	—	1	1
80— 90	—	—	3	1	2	—
90—100	—	—	3	1	2	1
Över 100	3	—	2	—	—	1
Summa	4	7	12	2	9	4
Median	*>100 %*	*55 %*	*85 %*	.	*75 %*	*85 %*
2 rum och kök utan centralvärme						
Högst 40	—	—	—	—	1	—
40— 50	—	1	—	—	—	—
50— 60	—	1	—	—	1	—
60— 70	—	1	—	—	1	—
70— 80	1	1	2	—	1	1
80— 90	—	2	1	1	3	1
90—100	—	—	2	—	—	—
Över 100	4	—	5	2	—	1
Summa	5	6	10	3	7	3
Median	*>100 %*	*70 %*	*100 %*	.	*75 %*	.

Bränslekostnader.

Liksom företagen i stor utsträckning tillhandahålla de anställda bostäder till lägre hyra än ortspriset, förekommer även ett jämförelsevis stort antal fall, då liknande förmåner erbjudas beträffande bränsle. Uppgift, att företaget tillhandahåller bränsle till priser understigande ortspriset eller gratis, har lämnats i sammanlagt 151 fall eller cirka 30 % av samtliga arbetsställen med bostadsfråga.[1]

Följande översikt ger en, så långt uppgifterna tillåta, siffermässig översikt av hithörande förhållanden:

Företagets pris i % av ortspriset	Antal arbetsställen
0 (= fritt bränsle)	35
Högst 20	6
21—30	11
31—40	7
41—50	12
51—60	5
61—70	13
71—80	15
81—90	13
91—95	4
Ej uppgivet	30
	Summa 151

Gruppen »ej uppgivet» omfattar dels 15 fall, då bränsleförmån erbjudes i begränsad utsträckning, nämligen så att densamma antingen är maximerad till vissa kvantiteter bränsle eller gäller endast vissa kategorier av anställda, dels 7 fall, då det uppgivits att bränsle tillhandahålles till självkostnadspris, partipris el. dyl., dels slutligen 8 fall utan några närmare uppgifter om normerna för prissättningen.

I de 86 fall, då uppgift föreligger om företagets pris i förhållande till ortspriset (de fall då bränsle tillhandahålles gratis ej inräknade), utgör medianen omkring 50 %. Variationerna äro dock betydande, så att företagets pris i vissa fall uppgår

Tab. 25. Gruppering branschvis av de arbetsställen, som tillhandahålla bränsle till pris understigande ortspriset.

Industrigrupp	Antal arbetsställen som tillhandahålla bränsle							Summa
	fritt	till nedanstående pris, uttryckt i procent av ortspriset:						
		Högst 20	21—40	41—60	61—80	81—95	Ej uppgivet	
Gruvor	—	—	—	1	4	2	1	8
Järnbruk m. m.	1	—	6	3	2	—	5	17
Verkstadsindustri	3	—	3	1	1	2	2	12
Sågverk	24	3	4	2	2	2	6	43
Pappersmassefabriker	1	—	—	5	8	—	3	17
Pappersbruk	—	1	—	2	2	2	1	8
Livsmedelsindustri	1	—	—	—	4	5	2	12
Textilindustri	1	1	1	1	—	2	3	9
Övrig industri	4	1	4	2	5	2	7	25
Summa	35	6	18	17	28	17	30	151

[1] Eftersom det vid rundfrågan ej ifrågasatts, att uppgift skulle lämnas av de företag, som sakna bostadsfråga, är det verkliga antalet fall säkerligen större, absolut sett. I förhållande till samtliga av rundfrågan berörda arbetsställen torde antalet däremot betydligt understiga 30 %.

till endast omkring 20 % av ortspriset, i andra fall åter endast obetydligt understiger detta.

Studerar man, hur förhållandena gestalta sig inom olika industrigrupper, erhåller man den i *tab. 25* redovisade fördelningen, där specifikation dock endast gjorts för vissa mera betydande branscher. Trots materialets fåtalighet kan man konstatera vissa olikheter mellan industrigrupperna. Sålunda intaga sågverken en särställning såväl på grund av det jämförelsevis stora antalet arbetsställen, vilka erbjuda bränsleförmån i en eller annan form (43 av samtliga 50 arbetsställen med bostadsfråga), som även därigenom, att bränslet tillhandahålles gratis vid mer än hälften av dessa arbetsställen. Vidare kan man konstatera påtagliga skillnader i prissättningen mellan exempelvis järnbruken med 40 %, gruvor och pappersmassefabriker med 70 % och livsmedelsindustrien med 85 % såsom ungefärliga genomsnitt för relationen mellan företagets pris och ortspriset.

E. Företagens övriga åtgärder.

Företagens åtgärder till tryggande av den anställda personalens bostadsbehov bestå, förutom i bostadsupplåtelse, i olika slags bidrag, lån, tomtupplåtelse m. m., varom uppgifter inhämtats genom avd. IV i frågeformuläret. För dessa »övriga åtgärder» har en allmän redogörelse lämnats i kap. 3, och här skola endast meddelas de mera siffermässiga resultaten av denna del av undersökningen.

Av samtliga 1 070 arbetsställen, som deltagit i rundfrågan, ha 388 eller 36 % av samtliga i en eller annan form medverkat till de anställdas bostadsförsörjning på annat sätt än genom bostadsupplåtelse (vanligen dock vid sidan av dylik). I de flesta fall ha därvid flera former av åtgärder förekommit samtidigt vid respektive företag. Följande tablå ger en första översikt av förhållandena:

	Antal	%
Samtliga arbetsställen	**1 070**	**100**
Därav antal fall, då företaget		
a) medverkat vid tillkomsten av nya bostäder genom att lämna *bidrag* (t. ex. kontant; räntefria lån, som avskrivas genast eller på vissa villkor; tomter eller byggnadsmaterial till nedsatt pris eller gratis)	201	18,8
b) medverkat vid tillkomsten av nya bostäder genom förmedling eller utlämnande av *affärsmässiga lån* (även egnahemslån) eller genom att ställa *borgen* åt den anställde	209	19,5
c) medverkat till de anställdas bostadsförsörjning genom utbetalande av *årliga bidrag* (t. ex. hyresbidrag; barnbidrag; räntefrihet från lån, som ej avskrivas i företagets bokföring)	128	12,0
d) vid undersökningstidpunkten bedrev eller medverkade vid uppförande av eller planering av bostadsbyggen	168	15,7
e) på annat sätt bidragit till eller planerat för sina anställdas bostadsförsörjning (t. ex. genom ombyggnader och moderniseringar av äldre bebyggelse, genom uppgörande av bostadsprogram och byggnadsritningar)	216[1]	20,2

[1] Därav moderniseringar i 154 fall.

Bidrag av engångskaraktär samt lån eller borgen förekomma vardera vid omkring en femtedel av samtliga industrier. Årliga bidrag äro ej fullt lika vanliga men ha utlämnats vid omkring vart åttonde arbetsställe. Byggnadsverksamhet eller byggnadsplanering i företagets regi respektive genom dess medverkan har vid den för undersökningen aktuella tidpunkten (maj 1942) uppgivits pågå vid omkring en sjättedel av arbetsställena. Andra former av bidrag till bostadsförsörjningen, såsom modernisering av äldre bostadsbestånd, medverkan vid uppgörande av bostadsprogram etc., ha slutligen förekommit i omkring vart femte fall.

Tab. 26. Översikt av företagens åtgärder i bostadsfrågan.

(Lb. = landsbygden, St. = städerna.)

	Arbetsställen *med* bostadsupplåtelse		Arbetsställen *utan* bostadsupplåtelse		Summa
	Lb.	St.	Lb.	St.	
Antal arbetsställen	**361**	**69**	**252**	**388**	**1,070**
Därav antal fall, då företaget vidtagit nedanstående åtgärder:[1]					
a) engångsbidrag	175	16	7	3	201
b) lån eller borgen	144	28	20	17	209
c) årliga bidrag	102	19	4	3	128
d) byggnadsverksamhet	135	16	11	6	168
e) andra åtgärder	185	22	5	4	216

[1] Beträffande åtgärdernas närmare innebörd hänvisas till tablån å föregående sida.

Tab. 26 ger en utförligare översikt av förhållandena, dels genom gruppering av arbetsställena med hänsyn till förekomsten av bostadsupplåtelse, dels genom särskiljande av arbetsställen på landsbygden och i städerna. Följande tablå återger förhållandena uttryckta i relativa tal:

Åtgärd	Procentuella antalet arbetsställen, som vidtagit vidstående åtgärder			
	Arbetsställen			
	på landsbygden	i städerna	*med* bostads-upplåtelse	*utan* bostads-upplåtelse
a) Engångsbidrag	29,7	4,2	44,4	1,6
b) Lån eller borgen	26,8	9,8	40,0	5,9
c) Årliga bidrag	17,3	4,8	28,1	1,1
d) Pågående byggnadsverksamhet	23,8	4,8	35,1	2,7
e) Andra åtgärder	31,0	5,7	48,1	1,4

Liksom fallet är beträffande bostadsupplåtelse, visar det sig, att även övriga åtgärder från företagens sida företrädesvis förekomma vid landsbygdsindustrierna. Vidare framgår det, att dylika åtgärder äro jämförelsevis vanliga just vid sådana företag, som upplåta bostäder men eljest tämligen sparsamt förekommande. Sistnämnda förhållande belyses för övrigt även av en tidigare tablå (se sid. 276), enligt vilken materialet omfattar endast 48 arbetsställen, där ifrågavarande åtgärder vidtagits *utan* att samtidigt bostadsupplåtelse förekommer.

Tab. 27 återger en specifikation av förhållandena inom olika industrigrupper. Utförliga kommentarer torde vara överflödiga, men det förtjänar framhållas, att vid järnbruken engångsbidrag och lån (eller borgen) vardera förekomma i närmare hälften av samtliga fall, att vid pappersmassefabrikerna engångsbidrag förekomma i mer än halva antalet fall samt att vid sågverken årliga bidrag äro relativt vanliga och utgå vid omkring vart tredje arbetsställe.

I samband med frågan om företagens åtgärder må anföras även några siffror rörande *tillgången på tomtmark*, lämplig för husbebyggelse åt företagets anställda. Genom frågeformulärets avd. IV f ha inhämtats uppgifter i vad mån företaget själv äger dylik tomtmark eller annan lämplig sådan finnes till rimligt pris.

Tab. 27. Översikt av företagens »övriga åtgärder», branschvis.

Industrigrupp	Antal arbetsställen	Därav vidtagit nedanstående åtgärder: a) engångsbidrag	b) lån eller borgen	c) årliga bidrag	d) byggnadsverksamhet	e) andra åtgärder
Malmbrytning och metallindustri	**331**	**79**	**87**	**32**	**72**	**85**
Gruvor	32	12	12	4	16	17
Järnbruk m. m.	44	20	20	11	17	21
Verkstadsindustri	249	42	51	15	34	42
Jord- och stenindustri	**89**	**14**	**11**	**27**	**12**	**19**
Träindustri	**242**	**84**	**51**	**55**	**42**	**78**
Sågverk	86	25	15	28	13	22
Snickerifabriker	47	5	5	2	4	7
Pappersmassefabriker	58	33	10	12	12	28
Pappersbruk	37	13	13	6	9	12
Textil- och beklädnadsindustri	**208**	**15**	**38**	**10**	**26**	**23**
Övrig industri	**200**	**9**	**22**	**4**	**16**	**11**
Summa	**1 070**	**201**	**209**	**128**	**168**	**216**

Tab. 28. Översikt av antalet arbetsställen, där för bostadsbebyggelse lämplig tomtmark finnes, branschvis.

(Tabellen omfattar endast arbetsställen med bostadsfråga.)

Industrigrupp	Företaget äger tomtmark	Annan tomtmark finnes[1]	Summa
Malmbrytning och metallindustri	**124**	**23**	**147**
Gruvor	25	1	26
Järnbruk m. m.	30	3	33
Verkstadsindustri	63	19	82
Jord- och stenindustri	**31**	**7**	**38**
Träindustri	**98**	**17**	**115**
Sågverk	27	5	32
Snickerifabriker	5	6	11
Pappersmassefabriker	38	2	40
Pappersbruk	18	3	21
Livsmedelsindustri	**16**	**5**	**21**
Textil- och beklädnadsindustri	**34**	**13**	**47**
Övrig industri	**11**	**10**	**21**
Summa	**314**	**75**	**389**

[1] Ej inräknat de fall — inalles 213 — då även företaget kan tillhandahålla tomtmark.

Totala antalet fall, då åtminstone ettdera av dessa alternativ uppgivits föreligga, utgör 389 eller 78 % av samtliga arbetsställen med bostadsfråga. Härvid äger vederbörande industri själv lämplig tomtmark i det stora flertalet fall, 314, medan endast annan tomtmark finnes att tillgå i 75 fall. *Tab. 28* ger en specifikation med avseende på industrigrupper, vilken vid jämförelse med totala antalet arbetsställen med bostadsfråga bland annat visar, att tillgången på lämpliga tomter är särskilt god vid gruvor, järnbruk och pappersbruk men däremot mindre allmän vid exempelvis sågverk och textilföretag.

Primärmaterialet omfattar även vissa uppgifter om tomtpriserna. Dessa äro varken tillräckligt fullständiga eller preciserade för att tillåta en utförligare statistisk bearbetning. Genomsnittspriset synes emellertid ligga vid ej fullt 1 kr./m^2, och detta gäller vare sig priset inkluderar vägar och ledningar eller icke.

Tab. I. Arbetsställenas fördelning efter arbetarantal.

Antal arbetare vid arbetsstället	Samtliga tillfrågade arbetsställen	Därav besvarat rundfrågan	I rundfrågan deltagande arbetsställen	
			med bostadsfråga	med bostadsupplåtelse
Högst 100	424	313	130	99
101— 200	382	323	126	109
201— 500	293	265	126	117
501—1 000	120	110	75	66
Över 1 000	51	49	41	39
Obekant	21	10	—	—
Summa	1 291	1 070	498	430

Tab. II. Arbetsställenas fördelning efter ortens invånarantal.

Ortens invånarantal	Samtliga tillfrågade arbetsställen	Därav besvarat rundfrågan	I rundfrågan deltagande arbetsställen	
			med bostadsfråga	med bostadsupplåtelse
Högst 200	105	60	36	31
201— 500	157	110	76	72
501— 1 000	189	148	100	87
1 001— 2 000	184	153	95	80
2 001— 3 000	91	82	40	37
3 001— 5 000	52	48	33	31
5 001—10 000	99	87	36	27
10 001—20 000	106	95	24	16
20 001—50 000	184	174	32	27
Över 50 000	106	95	12	9
Obekant	18	18	14	13
Summa	1 291	1 070	498	430

Tab. III. Antalet av rundfrågan berörda arbetsställen, länsvis.

Län	Landsbygden				Städerna				Hela riket			
	Samtliga tillfrågade arbetsställen	Därav besvarat rundfrågan	I rundfrågan deltagande arbetsställen		Samtliga tillfrågade arbetsställen	Därav besvarat rundfrågan	I rundfrågan deltagande arbetsställen		Samtliga tillfrågade arbetsställen	Därav besvarat rundfrågan	I rundfrågan deltagande arbetsställen	
			med bostadsfråga	med bostadsupplåtelse			med bostadsfråga	med bostadsupplåtelse			med bostadsfråga	med bostadsupplåtelse
Stockholms stad	—	—	—	—	18	16	4	3	18	16	4	3
Stockholms län	29	24	17	17	17	17	2	1	46	41	19	18
Uppsala län	17	15	11	8	12	12	3	3	29	27	14	11
Södermanlands län	20	16	13	11	34	33	5	1	54	49	18	12
Östergötlands län	32	27	21	19	46	42	10	5	78	69	31	24
Jönköpings län	51	38	21	11	23	19	3	2	74	57	24	13
Kronobergs län	46	35	25	23	1	1	—	—	47	36	25	23
Kalmar län	40	25	11	11	18	17	3	2	58	42	14	13
Gotlands län	9	5	4	4	—	—	—	—	9	5	4	4
Blekinge län	11	9	7	6	10	9	2	1	21	18	9	7
Kristianstads län	34	33	17	13	10	8	2	1	44	41	19	14
Malmöhus län	40	36	23	18	69	63	8	5	109	99	31	23
Hallands län	9	7	5	5	19	16	2	2	28	23	7	7
Göteborgs och Bohus län	25	15	2	2	53	44	6	6	78	59	8	8
Älvsborgs län	72	62	37	34	53	51	14	11	125	113	51	45
Skaraborgs län	22	18	11	10	16	14	5	2	38	32	16	12
Värmlands län	37	22	17	16	18	16	5	5	55	38	22	21
Örebro län	55	35	22	22	36	35	5	3	91	70	27	25
Västmanlands län	32	21	14	13	10	9	6	5	42	30	20	18
Kopparbergs län	73	59	37	34	6	6	4	4	79	65	41	38
Gävleborgs län	42	36	25	23	20	19	4	3	62	55	29	26
Västernorrlands län	52	42	35	35	8	5	2	2	60	47	37	37
Jämtlands län	12	7	6	6	—	—	—	—	12	7	6	6
Västerbottens län	18	17	13	13	4	4	1	1	22	21	14	14
Norrbottens län	10	9	7	7	2	1	1	1	12	10	8	8
Summa	788	613	401	361	503	457	97	69	1 291	1 070	498	430

Tab. IV. Antalet av rundfrågan berörda arbetsställen och arbetare inom olika industrigrupper.

Industrigrupp	Antal arbetsställen				Motsvarande arbetarantal			
	Samtliga tillfrågade	Därav besvarat rundfrågan	I rundfrågan deltagande arbetsställen		Vid samtliga tillfrågade arbetsställen	Därav vid arbetsställen, som besvarat rundfrågan	Vid i rundfrågan deltagande arbetsställen	
			med bostadsfråga	med bostadsupplåtelse			med bostadsfråga	med bostadsupplåtelse
I. Malmbrytning och metallindustri	**405**	**331**	**171**	**146**	**172 800**	**153 900**	**111 800**	**98 600**
1. Gruvor och anrikningsverk	46	32	30	29	12 400	10 700	10 400	10 300
2. Verk för framställning av metaller	53	44	37	37	39 000	34 800	33 200	33 200
3. Mekaniska verkstäder m. m.	299	249	98	74	115 700	102 900	62 700	49 600
Övriga[1] inom grupp I	7	6	6	6	5 700	5 500	5 500	5 500
II. Jord- och stenindustri	**140**	**89**	**49**	**45**	**21 100**	**16 600**	**11 900**	**11 400**
1. Kolgruvor, torvindustri, stenindustri	50	24	10	10	4 800	3 000	1 500	1 500
2. Byggnadsämnesindustri	43	32	13	12	5 000	4 100	1 900	1 800
3. Framställning av sten- och lergods, glas m. m.	44	30	23	20	9 100	7 300	6 300	5 900
Övriga[1] inom grupp II	3	3	3	3	2 200	2 200	2 200	2 200
III. Träindustri	**302**	**242**	**153**	**142**	**62 800**	**53 600**	**38 800**	**37 400**
1. Sågverk	109	86	50	49	16 800	13 900	8 900	8 800
2. Snickerifabriker m. m.	56	47	16	8	7 900	6 300	2 800	1 900
3. Pappersmassefabriker	78	58	49	47	18 800	15 400	13 700	13 300
4. Pappersbruk och pappfabriker	44	37	24	24	14 200	13 100	8 500	8 500
Övriga[1] inom grupp III	15	14	14	14	5 100	4 900	4 900	4 900
IV. Grafisk industri m. m.	**9**	**8**	**2**	—	**2 300**	**2 200**	**600**	—
1. Kartongvaru-, pås- och kuvertframställning m. m.	3	3	1	—	500	500	200	—
2. Grafiska anstalter och boktryckerier	6	5	1	—	1 800	1 700	400	—
V. Livsmedelsindustri	**73**	**70**	**28**	**24**	**17 300**	**17 100**	**7 400**	**7 100**
VI. Textil- och beklädnadsindustri	**225**	**208**	**71**	**59**	**66 400**	**63 400**	**27 100**	**24 300**
1. Spinnerier, väverier och färgerier	150	137	60	53	49 000	46 600	25 300	23 400
2. Konfektionsindustri	75	71	11	6	17 400	16 800	1 800	900
VII. Läder-, hår- och gummivaruindustri	**94**	**87**	**15**	**5**	**21 900**	**20 000**	**4 300**	**2 400**
1. Garverier och läderfabriker	24	22	5	2	3 900	3 500	1 100	900
2. Päls- och skinnvarufabriker	8	8	—	—	1 300	1 300	—	—
3. Skofabriker	48	46	5	2	8 300	7 900	1 300	800
4. Gummivarufabriker	7	6	2	1	7 400	6 600	1 600	700
5. Borst- och penselfabriker m. m.	7	5	3	—	1 000	700	300	—
VIII. Kemisk-teknisk industri	**37**	**29**	**7**	**7**	**7 200**	**5 500**	**1 400**	**1 400**
IX. Blandad industri[2]	**6**	**6**	**2**	**2**	**1 400**	**1 400**	**800**	**800**
Summa	**1 291**	**1 070**	**498**	**430**	**373 200**	**333 700**	**204 100**	**183 400**

[1] Hit ha räknats sådana arbetsställen, som hänföra sig till mer än en av de förutnämnda undergrupperna.

[2] Hit ha räknats sådana arbetsställen, som hänföra sig till mer än en av de förutnämnda huvudgrupperna.

Tab. V. Bostadsbeståndets storlek och sammansättning, branschvis.

Industrigrupp	Antal lägenheter	Därav bestående av					
		enkelrum	bostadskök	1 rum och kök	2 rum och kök	3 eller flera rum och kök	Övriga
Malmbrytning och metallindustri	**28 341**	**1 982**	**3 796**	**16 580**	**3 685**	**1 579**	**719**
Gruvor	5 241	516	272	3 033	840	318	262
Järnbruk	13 146	648	2 508	7 938	1 210	517	325
Verkstadsindustri	8 057	764	585	4 613	1 337	626	132
Övriga inom gruppen	1 897	54	431	996	298	118	—
Jord- och stenindustri	**3 980**	**365**	**251**	**1 402**	**1 201**	**708**	**53**
Träindustri	**16 014**	**766**	**2 028**	**9 247**	**2 441**	**1 104**	**428**
Sågverk	4 740	101	736	3 025	438	261	179
Snickerifabriker	740	21	138	394	98	47	42
Pappersmassefabriker	5 833	363	716	3 323	920	380	131
Pappersbruk	2 428	162	87	1 246	661	272	—
Övriga inom gruppen	2 273	119	351	1 259	324	144	76
Livsmedelsindustri	**876**	**131**	**18**	**200**	**303**	**223**	**1**
Textil- och beklädnadsindustri	**4 752**	**382**	**910**	**2 035**	**921**	**435**	**69**
Textilindustri	4 637	331	901	2 028	908	414	55
Konfektionsindustri	115	51	9	7	13	21	14
Läder-, hår- och gummivaruindustri	**361**	**7**	**25**	**197**	**84**	**47**	**1**
Kemisk-teknisk industri	**380**	**29**	**17**	**202**	**103**	**29**	—
Blandad industri	**325**	**21**	**45**	**226**	**25**	**8**	—
Summa	**55 029**	**3 683**	**7 090**	**30 089**	**8 763**	**4 133**	**1 271**

Tab. VI. Företagslägenheternas utrustning och beskaffenhet, branschvis.

Industrigrupp	Antal lägenheter	Därav med nedanstående utrustning inom lägenheten					Antal lägenheter med gemensamt bad inom fastigheten	Ej tekniskt tillfredsställande lägenheter	
		Vattenledning	Avloppsledning	C.v.	W.c.	Bad- eller duschrum		Antal	Därav möjliga att reparera
Malmbrytning och metallindustri	**28 341**	**16 584**	**16 574**	**3 975**	**7 003**	**1 346**	**579**	**10 784**	**7 738**
Gruvor	5 241	3 634	3 614	1 137	2 462	276	106	1 446	1 054
Järnbruk	13 146	7 046	7 055	1 084	1 533	374	67	5 935	4 450
Verkstadsindustri	8 057	4 614	4 622	1 594	2 061	600	391	2 784	1 780
Övriga inom gruppen	1 897	1 290	1 283	160	947	96	15	619	454
Jord- och stenindustri	**3 980**	**1 848**	**2 212**	**918**	**507**	**164**	**88**	**1 255**	**586**
Träindustri	**16 014**	**6 097**	**6 116**	**1 068**	**1 236**	**386**	**184**	**9 392**	**5 910**
Sågverk	4 740	1 449	1 465	206	316	59	27	3 044	1 953
Snickerifabriker	740	329	328	83	36	18	7	383	148
Pappersmassefabriker	5 833	2 866	2 868	403	650	169	44	2 974	1 745
Pappersbruk	2 428	798	807	294	126	89	105	1 403	1 021
Övriga inom gruppen	2 273	655	648	82	108	51	1	1 588	1 043
Livsmedelsindustri	**876**	**782**	**825**	**461**	**507**	**282**	**184**	**108**	**78**
Textil- och beklädnadsindustri	**4 752**	**3 223**	**3 259**	**1 163**	**1 148**	**176**	**91**	**1 302**	**767**
Textilindustri	4 637	3 136	3 172	1 070	1 098	159	47	1 286	766
Konfektionsindustri	115	87	87	93	50	17	44	16	1
Läder-, hår- och gummivaruindustri	**361**	**352**	**352**	**35**	**206**	**13**	**11**	**5**	—
Kemisk-teknisk industri	**380**	**289**	**252**	**38**	**56**	**13**	**20**	**70**	**50**
Blandad industri	**325**	**161**	**161**	**3**	**14**	**4**	—	**164**	**164**
Summa	**55 029**	**29 336**	**29 751**	**7 661**	**10 677**	**2 384**	**1 157**	**23 080**	**15 293**

INDUSTRIENS
UTREDNINGSINSTITUT
Malmtorgsgatan 8
STOCKHOLM
Tel. 23 57 90

_____
Företagets namn och adress

_____

_____

Formuläret avser
arbetsställe(n) i _____
Ort

_____
Bransch(er)

FRÅGEFORMULÄR

Kan Edra anställdas bostadsbehov för närvarande tillgodoses på ett ur bostadssynpunkt tillfredsställande sätt **utan** någon medverkan från företagets sida (i form av bostäder, upplåtna av företaget; ekonomiskt stöd åt egna-hem eller bostadsföreningar; tomtupplåtelser; hyresbidrag el. dyl.)?_____
(ja, nej)

Om svaret är ja, och något bostadsproblem sålunda ej anses föreligga, behöva de följande frågorna ej besvaras.

Avd. I: Sysselsättning och bostadsbehov.

a) Medelantal under året sysselsatta arbetare samt förmän och lägre tjänstemän (såsom verkmästare, maskinister, ritare, kontorister och likställda).
1937:_____ 1938:_____ 1939:_____ 1940:_____ 1941: _____

b) Hur många av de anställda (arbetare, förmän och lägre tjänstemän), som fast eller tillfälligt sysselsättas vid företaget, böra enligt företagets bedömning vara stadigvarande bosatta på orten (bedömningen bör om möjligt ske på något längre sikt):

	Män	Kvinnor
Ogifta: yngre, som anses kunna »hemmabo»		
» : övriga		
Gifta (inkl. änklingar och frånskilda)		
Summa		

Antal familjer, där båda makarna äro anställda i företaget:_____

Avd. II: Bostadsbrist.

a) Angiv om möjligt i nedanstående tablå hur många ***procent*** av de anställda inom respektive grupper som sakna tillfredsställande bostad antingen vad gäller bostadens belägenhet eller dess beskaffenhet (även inneboende eller familjemedlemmar, som behöva egen bostad, men ej kunnat erhålla sådan):

	Män %	Kvinnor %
Ogifta: yngre, som anses kunna »hemmabo»		
» : övriga		
Gifta (inkl. änklingar och frånskilda)		

b) Gör sig bostadsbrist speciellt gällande för någon bestämd kategori av anställda (säsongarbetare, kvinnlig arbetskraft, barnrika familjer, ungkarlar etc.)? _____

Avd. III: Av företaget upplåtna bostäder.

a) Upplåter företaget (direkt eller genom dotterbolag) bostäder åt de anställda? _____ Om svaret är ja, ifyll nedanstående tablåer:
(ja, nej)

Lägenhetstyp [1]	Antal upplåtna lägenheter [2]	Härav med nedanstående utrustning inom lägenheten:					Antal lägenheter med *gemensamt* badrum inom fastigheten	Ej tekniskt tillfredsställande lägenheter		Av företagets lägenheter upplåtas nedanst. antal till		
		vattenledning	avloppsledning	cv	wc	bad- eller duschrum		Antal [3]	Härav möjliga att reparera [4]	pensionärer [5] med hyra	pensionärer [5] utan hyra	personer utom företaget
Enkelrum												
Bostadskök												
1 rum och kök												
2 rum och kök												
3 el. fl. rum o. kök												
Summa												

[1]) Med rum avses boningsrum om minst 9 m². Förekomma mindre boningsrum om 6—9m² (»kammare») eller kallrum, redovisas ifrågavarande lägenhetstyper efter de övriga, t. ex. »kök och kammare» etc. — [2]) Inberäknat sådana, som eventuellt upplåtas åt andra än företagets personal. — [3]) I denna kolumn angives hur många lägenheter som icke kunna anses tekniskt tillfredsställande med avseende på uppvärmningsmöjligheter, ljudisolering, utrustning el. dyl. Hit räknas bl. a. alla lägenheter, som sakna vatten- eller avloppsledning. — [4]) Här angives, hur många av de i föregående kolumn upptagna lägenheterna som genom modernisering eller reparation skulle kunna göras tekniskt tillfredsställande. — [5]) Här inräknas kvarboende arbetaränkor.

b) Bostadsbeståndet inrymmes i följande hustyper:

Hustyp	Antal	Härav uppförda		
		före 1900	1900—19	efter 1919
1- familjshus				
2- »				
3—4- »				
5 el. fler- »				

c) Angiv ***medelhyran*** för de av företaget till de anställda upplåtna bostäderna. Uppgifterna skola endast avse ***tekniskt tillfredsställande*** lägenheter (jfr avd. III a).

Lägenhetstyp	Utan cv Kr./år	Med cv (inkl. värmekostn.)	
		utan badrum Kr./år	med badrum (inom lägenheten) Kr./år
Enkelrum			
Bostadskök			
1 rum och kök			
2 rum och kök			
3 rum och kök			

d) Tillhandahåller företaget bränsle till sina anställda till priser understigande ortens? _____
(ja, nej)
Företagets pris c:a _____ % av ortspriset.

Avd. IV: Företagets övriga åtgärder.

a) Har företaget medverkat vid tillkomsten av nya bostäder för de anställda genom att lämna ***bidrag*** (t. ex. kontant; räntefria lån, som avskrivas genast eller på vissa villkor; tomter eller byggnadsmaterial till nedsatt pris eller gratis)? _____
(ja, nej)

Under vilken tid och under vilka former och villkor ha bidragen lämnats? _____

b) Har företaget medverkat vid tillkomsten av nya bostäder för de anställda genom förmedling eller utlämnande av ***affärsmässiga lån*** (även egnahemslån) eller genom att ställa ***borgen*** åt den anställde?
_____
(ja, nej)

Under vilken tid (ungefärligen), och under vilka former har denna medverkan lämnats? _____

c) Har företaget medverkat till sina anställdas bostadsförsörjning genom utbetalande av ***årliga bidrag*** (t. ex. hyresbidrag; barnbidrag; räntefrihet från lån, som ej avskrivas i företagets bokföring)? _____
(ja, nej)

Under vilken tid (ungefärligen) och under vilka former har denna verksamhet bedrivits? _____

d) Pågår eller planeras f. n. inom företaget eller med företagets medverkan någon bostadsbyggnadsverksamhet för de anställdas räkning? _____
(ja, nej)

Under vilka former och med vilka finansieringsmetoder sker denna byggnadsverksamhet eller planeras den kunna ske?

e) Har företaget på annat sätt bidragit till eller planerat för sina anställdas bostadsförsörjning (t. ex. genom ombyggnader och moderniseringar av äldre bebyggelse, genom uppgörande av bostadsprogram och byggnadsritningar)?

f) Äger företaget tomtmark på orten, lämplig för bostadsbebyggelse åt företagets anställda? _____ (ja, nej)

Finns andra för företagets anställda lämpliga bostadstomter tillgängliga för rimligt pris? _____ (ja, nej)

Tomtpriset är _____ kr. per m² exkl./inkl. vägar exkl./inkl. ledningar. (Det tillämpliga understrykes.)

g) Allmänna erfarenheter och önskemål? _____

Avd. V: Avtalsfrågor.

Finnas i Edra arbets- eller löneavtal några bestämmelser som inverka på de anställdas bostadsförhållanden? _____ (ja, nej) Vilka äro dessa bestämmelser (bifoga avskrift) och hur verka de? _____

Särskilda upplysningar: _____

_____ den _____ 1942

_____

Bil. 3. Schema över rumsbehov för olika familjetyper vid uppfyllande av vissa närmare angivna krav på sovplatsernas anordnande inom lägenheten.

Bestämmande för en familjetyps rumsbehov äro resp. familjers krav på sovplatsernas fördelning inom lägenheten. Nedanstående schema har uppgjorts med iakttagande av följande krav:[1]

I samma rum kunna sova:

föräldrar
föräldrar + spädbarn
2 lekbarn
2 lekbarn + spädbarn
2 skolbarn av samma kön
2 vuxna av samma kön

Skilda sovrum fordras för:

2 skolbarn av olika kön
2 vuxna av olika kön
3 lekbarn.

Kök får utnyttjas som sovplats i samma utsträckning som rum, om det är fråga om stora landskök, endast för 1 vuxen (undantagsvis 1 barn) i mindre stadskök, icke alls i små stadskök (6—7 m²). Vid sovplatsers anordnande i kök måste hänsyn tagas till att köket skall användas som matlagnings- och matplats tidigt på morgonen och sent på kvällen. Sovplatserna i övrigt måste dessutom anordnas så att skiftesarbetande eller sjuka inom familjen kunna få en ostörd och avskild sovplats. Vid sådana särskilda tillfällen kan det tolereras, att två barn under skolbarnsåldern dela rum med den ena av föräldrarna. I övrigt få vuxna och barn dela sovrum endast om familjen dessutom disponerar ett rum, där endast vuxna sova och som då även tjänar som uppehållsrum (vardagsrum) för de vuxna, sedan barnen gått till sängs i förstnämnda rum. I nedanstående schema visade alternativa sovplatsfördelningar illustrera dylika speciella behov. I schemat har redovisats rumsbehovet för cirka 95 % av förekommande familjetyper; för övriga familjetyper erfordras 4 à 5 rum och kök, för att ovan angivna krav skola uppfyllas.

[1] Se även kap. 7 sid. 138 f.

Familjer bestående av nedanstående antal		Rumsbehov i nuvarande lägenhetstyper på landet (stort kök)[1]				Rumsbehov i nuvarande lägenhetstyper i städerna (mindre kök)					Rumsbehov i tänkt nyproduktion av lägenheter med små kök				
vuxna	barn	kök	rum	rum	rum	kök	rum	rum	rum	rum	kök	rum	rum	rum	rum
1	—		V				V				.	V			
1	1	—	BV			—	BV				.	—	BV		
		V	B			V	B				.	V	B		
2	—	—	2V			—	2V				.	V	V		
											.	—	2V		
1	2	V	2B			V	2B				.	V	2B		
		B	VB			B	VB				.	B	VB		
		—	V2B			—	V2B				.	—	V2B		
2	1	B	2V			B	2V				.	2V	B		
		—	B2V			—	B2V				.	V	VB		
		2V	B												
		VB	V												
1	3	V	3B			V	3B				.	V	3B		
		VB	2B								.	VB	2B		
3	—	V	2V			V	2V				.	V	2V		
		2V	V												
2	2	2V	2B	—		2V	2B	—			.	2V	2B	—	
		—	V2B	V		—	V2B	V			.	V	2B	V	
1	4	V	2B	2B		—	VB	3B			.	V	2B	2B	
		—	VB	3B											
3	1	V	2V	B		V	2V	B			.	V	2V	B	
		B	2V	V		B	2V	V			.	B	2V	V	
		—	B2V	V		—	B2V	V			.	—	B2V	V	
		V	BV	V		V	BV	V			.	V	BV	V	
2	3	2V	3B	—		B	2V	2B			.	2V	2B	B	
		V	3B	V		—	2V	3B			.	V	3B	V	
						V	V	3B							
1	5	V	3B	2B		V	3B	2B			.	V	3B	2B	
		—	3B	V2B		—	3B	2B							
4	—	V	2V	V		V	2V	V			.	V	2V	V	
3	2	V	2B	2V		V	2B	2V			.	V	2V	2B	
		2V	2B	V		V	V2B	V			.	V	2VB	B	
		V	V2B	V											
2	4	2V	2B	2B		—	2V	2B	2B		.	2V	2B	2B	
		VB	3B	V		V	V	2B	2B		.	V	V2B	2B	
											.	V	VB	3B	
4	1	2V	V	VB		V	2V	V	B		.	2V	V	VB	—
		2V	2V	B		—	2V	V	VB		.	2V	V	V	B
		B	2V	2V		B	2V	V	V		.	B2V	V	V	—
3	3	2V	V	3B		V	V	2B	VB		.	2V	V	3B	—
		2V	VB	2B		V	2V	3B	—		.	2V	V	2B	B
		V	2V	3B		—	2V	V	3B		.	VB	V	V	2B

[1] Vid utplaceringen av sovplatserna i denna lägenhetstyp med stort kök har i huvudsak följts de bostadsvanor, som enl. bil. 8 D påvisats existera i befintliga lägenheter av denna typ.

Familjer bestående av nedanstående antal		Rumsbehov i nuvarande lägenhetstyper på landet (stort kök)				Rumsbehov i nuvarande lägenhetstyper i städerna (mindre kök)					Rumsbehov i tänkt nyproduktion av lägenheter med små kök				
vuxna	barn	kök	rum	rum	rum	kök	rum	rum	rum	rum	kök	rum	rum	rum	rum
2	5	2V	3B	2B	—	—	2V	3B	2B		.	2V	3B	2B	—
		VB	V	2B	2B	V	V	3B	2B		.	V	3B	V2B	—
											.	V	3B	V	2B
5	—	2V	2V	V	—	V	2V	V	V		.	2V	2V	V	—
		V	2V	V	V						.	V	V	2V	V
4	2	2V	V	V	2B	V	2V	V	2B		.	2V	V	V	2B
3	4	2V	V	2B	2B	V	2V	2B	2B		.	2V	V	2B	2B
						—	2V	V2B	2B						
2	6	2V	2B	2B	2B	V	VB	2B	3B		.	2V	2B	2B	2B
		—	2V	3B	3B	—	2V	3B	3B		.	V	VB	2B	3B
		V	VB	2B	3B						.	V	V	3B	3B
		V	V	3B	3B										
5	1	2V	2V	V	B	V	B2V	V	V		.	2V	V	V	VB
		V	2VB	V	V	—	B2V	2V	V		.	V	V	V	B2V
		B	2V	V	2V										
4	3	2V	V	V	3B	V	B2V	V	2B		.	2V	V	V	3B
		V	B2V	V	2B	V	2V	V	3B		.	B2V	V	V	2B
3	5	2V	V	2B	3B	V	2V	2B	3B		.	2V	V	2B	3B
		V	2V	2B	3B	—	2V	V2B	3B						
						V	V	V2B	3B						
2	7	2V	3B	2B	2B	V	V	3B	2B	2B	.	2V	2B	2B	3B
		2B	2VB	2B	2B	—	2V	3B	2B	2B	.	V	VB	3B	3B
		VB	V	3B	3B	—	V	V2B	2B	3B					

V = vuxen, B = barn.
— betecknar att rummet i detta alternativ ej användes som sovrum.
. » » » är för litet att överhuvudtaget användas som sovrum.

De grova linjerna utmärka när lägenheten för att uppfylla de ovan angivna kraven på rymlighet måste utökas med ett rum. Som framgår av schemat kommer denna utökning av lägenheten icke alltid att ske vid samma familjetyp i de olika lägenhetstyperna (den streckade grova linjen). För en familj på 3 vuxna och tre barn kan exempelvis den önskade rymlighetsstandarden uppnås i en lägenhet på 2 rum + kök på landet, medan det krävs 3 rum + kök (resp. 4 rum + kokvrå) i de två övriga lägenhetstyperna. De familjetyper, som det här är fråga om, äro emellertid så fåtaliga (jfr bil. 1 tab. 11) att man för enkelhets skull kan räkna med att utökningen av lägenheterna sker vid samma familjetyp i de tre lägenhetstyperna.

För att illustrera tankegången vid tabellens uppgörande skall här närmare diskuteras rumsbehovet för en familj på 2 vuxna och 4 barn i olika lägenhetstyper. På landet bruka man och hustru vanligen ligga i köket (se bil. 8 D), vilket är motiverat med hänsyn till att de skola först upp på morgonen och sist i säng. För barnens sovplatser erfordras då två rum, varvid t. ex. två skolbarn av samma kön kunna dela det ena rummet och två mindre barn det andra. Har mannen nattskift, måste han emellertid ha eget rum och tre barn få då dela det andra rummet, medan det fjärde flyttar ut till modern i köket, alt. 2 i schemat. (Detsamma gäller om någon i familjen är sjuk.) — I lägenhetstyp 2 (nuvarande stadslägenheter) böra man och hustru helst få disponera ett rum ensamma och ytterligare två rum erfordras då för barnens sovplatser. Köket kommer till användning som sovrum endast när mannen har skiftesarbete eller någon i familjen är sjuk, alt. 2. (Om ett av barnen är spädbarn, kunna de ovan angivna kraven på rymlighet uppfyllas i en lägenhet på 2 rum och kök, som anges av den grova heldragna linjen i schemat.) — I lägenhetstyp 3 blir sovplatsfördelningen i normala fall densamma som i typ 2, men vid skiftesarbete eller sjukdom måste antingen hustrun dela rum med två av barnen eller tre barn sova i samma rum, alt. 2 och 3.

Bil. 4. Jämförande beräkningar över ett industriföretags kostnader för sina arbetares bostadsförsörjning i olika hustyper.

Jämförelsen omfattar:

A. Företagets nuvarande arbetarbostäder.
B. Förslag till reparation av nuvarande arbetarbostäder.
C. Förslag till modernisering av nuvarande arbetarbostäder.
D. Förslag till nybyggda egnahem.
E. Förslag till nybyggda radhus.
F. Förslag till nybyggda flerfamiljshus.

A. Företagets nuvarande arbetarbostäder.

Företagets nuvarande arbetarbostäder bestå huvudsakligen av 10-familjshus av trä i två våningar plus gavellägenheter på vinden. Lägenheterna bestå till största delen av 1 rum + kök med vatten och avlopp, men utan tambur, w.c., c.v. etc. Exempel på arbetarbostäder av denna typ ges i *fig. 1* sid. 324.

Årliga utgifter pr hus:

Kapitalkostnader (byggnaderna avskrivna i företagets bokföring)	—
Skatt	127: 50
Brandförsäkring	70: 62
Ohyresförsäkring	40: —
Sotning	65: —
Renhållning	200: —
Reparationer	1 800: —
S:a utgifter kr.	2 303: 12

Årliga inkomster pr hus:

8 lägenheter à 160: —	1 280: —
2 lägenheter à 130: —	260: —
S:a inkomster kr.	1 540: —

Årlig förlust:

pr hus kr.	763: —
pr lägenhet kr.	76: 30

Årliga värmekostnader:

Bränsleåtgången för uppvärmning (alltså med avdrag för bränsleåtgång till matlagning) beräknas pr lägenhet till 14 m³ ved pr år.

Kostn. för uppvärmning pr lägenhet enligt 11: 55 kr/m³ (nuv. självkostn.)	160: —
6: 80 kr/m³ (fredspris)	95: —

Sammandrag av årskostnader för alt. A.

Lägenhetstyp	Netto-vån.yta m²	Verklig brutto-kostn. exkl. bränsle	Utgående el. föreslagen hyra exkl. bränsle	Tillägg för bränsle till fredspris		Tillägg för bränsle till krigspris		Företagets förlust per år
				värme	v.v.	värme	v.v.	
1 rum+kök	45[1]	230: 30	154: —[2]	95: —	—	160: —	—	76: 30

[1] Inkl. kallrum, 56 m².
[2] Proportionerat medeltal mellan 8 vanliga lägenheter och 2 vindslägenheter.

B. Förslag till reparation av nuvarande arbetarbostäder.

Då ett bibehållande av arbetarbostäderna vid nuvarande kvalitetsstandard av flera skäl får anses uteslutet, har ifrågasatts att de skulle genomgå en måttlig reparation.

Reparationskostnader pr hus:

Ny spis med spisvärmeledning	4 400: —	
Väggbehandling: Karlit inkl. lister, målning o. tapeter	6 000: —	
Köks- och garderobsinredning, rostfri diskbänk, beslag	4 600: —	
El-installation	850: —	
Reparation och målning av 4 trappuppgångar	1 500: —	
Diverse utvändiga reparationer	3 000: —	
Arbetslöner och körningar	2 250: —	22 600: —
I reparationen ingår icke w.c.-installation, varför befintliga avträden även måste repareras för		900: —
	S:a reparationskostnader kr.	23 500: —

På byggnadskapitalet räknas 3,5 % ränta.

En reparation enligt ovanstående frambringar icke fullgoda bostäder. Fortfarande saknas w.c. och tvättrum, tambur, varmvatten, centralvärme, modern koncentrerad köksinredning och ett särskilt sovrum. Hela byggnadskapitalet måste därför amorteras på 10 år. Annuitet 12,0 %.

Årliga utgifter pr hus:

Kapitalkostnader, 12 % å rep.kostn. kr. 23 500	2 820: —
Skatt	127: 50
Brandförsäkring	70: 62
Ohyresförsäkring	40: —
Sotning	65: —
Renhållning	200: —
Reparationer	1 400: —
S:a utgifter kr.	4 723: 12

Årliga inkomster pr hus:

Reparationer av denna art ha tidigare icke föranlett någon hyreshöjning, varför räknas med samma hyror som i alt. A.

8 lägenheter à 160: —	1 280: —
2 lägenheter à 130: —	260: —
S:a inkomster kr.	1 540: —

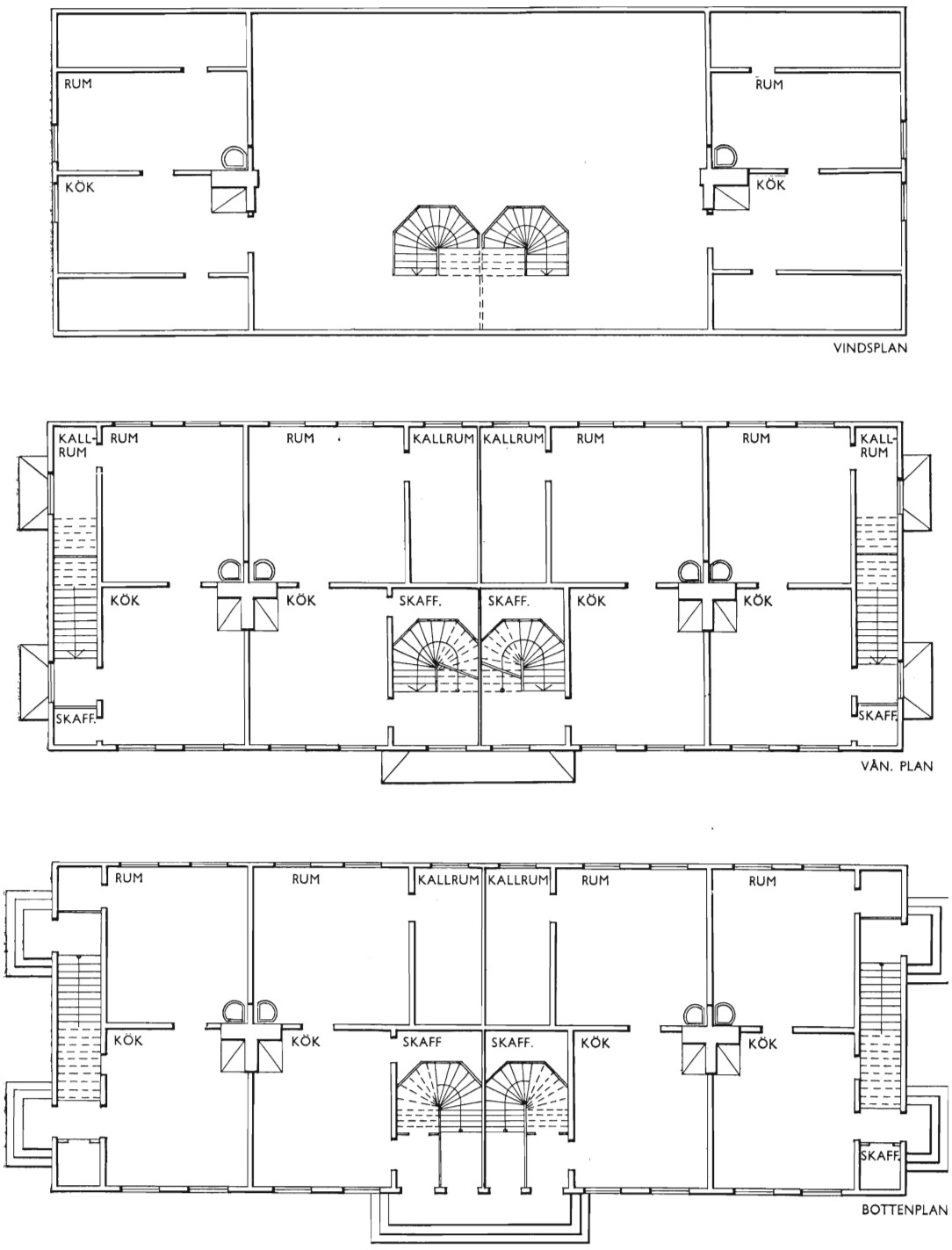

Fig. 1. Företagets nuvarande arbetarbostäder. Skala 1 : 200.

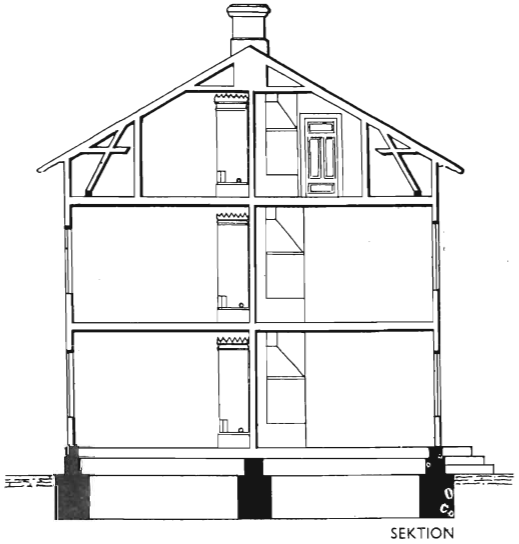

Fig. 1. (Forts.)

Årlig förlust:

pr hus..... kr. 3 183: —
pr lägenhet..... kr. 318: 30

Årliga värmekostnader:

Bränsleåtgången för uppvärmning (alltså med avdrag för bränsleåtgång till matlagning) beräknas pr lägenhet till 12 m³ ved pr år.

Kostnad för uppvärmning pr lägenhet enligt 11: 55 kr./m³ (nuv. självkostn.) 140: —
6: 80 kr./m³ (fredspris) 82: —

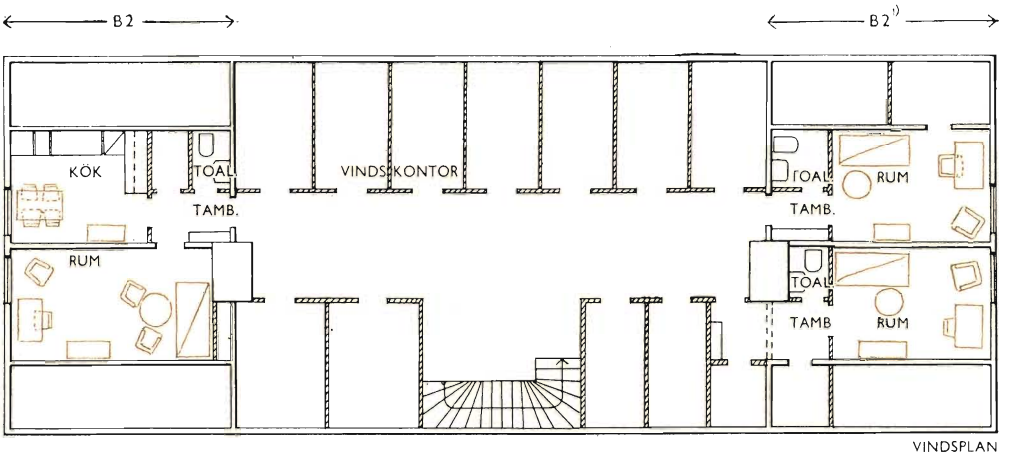
Sammandrag av årskostnader för alt. B.

Lägenhets-typ	Netto-vån.yta m²	Verklig brutto-kostn. exkl. bränsle	Utgående el. föreslagen hyra exkl. bränsle	Tillägg för bränsle till fredspris		Tillägg för bränsle till krigspris		Företagets förlust per år
				värme	v.v.	värme	v.v.	
1 rum + kök	45[1]	472: 30	154: —[2]	82: —	—	140: —	—	318: 30

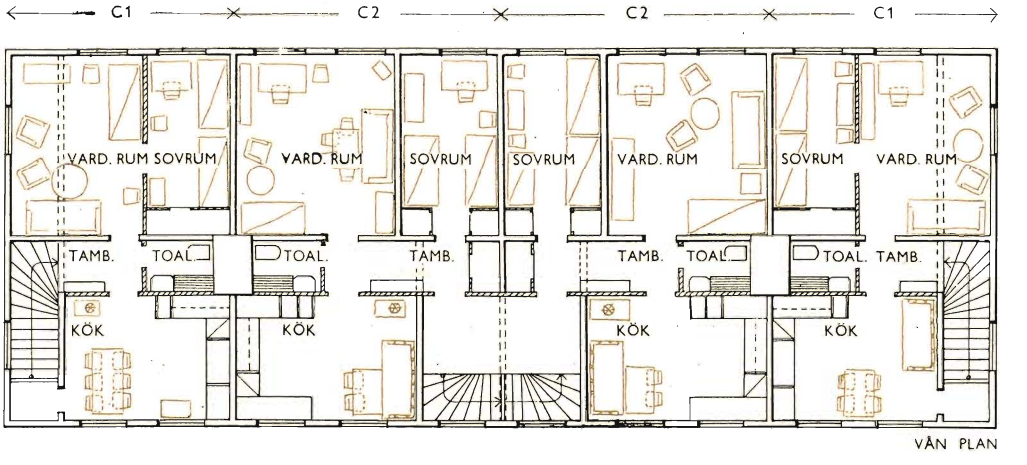
[1] Inkl. kallrum 56 m².
[2] Proportionerat medeltal mellan 8 vanliga lägenheter och 2 vindslägenheter.

C. Förslag till modernisering av nuvarande arbetarbostäder.

Förslag föreligger att modernisera arbetarbostäderna så de komma att innehålla i huvudsak moderna lägenheter på 2 rum + kök, tvättrum med w.c. (men ej bad), tambur, centralvärme, varmvatten, modern köksinredning med el-spis och kylskåp. Se *fig. 2.*

[1] Kan ev. som här uppdelas i två enkelrum.

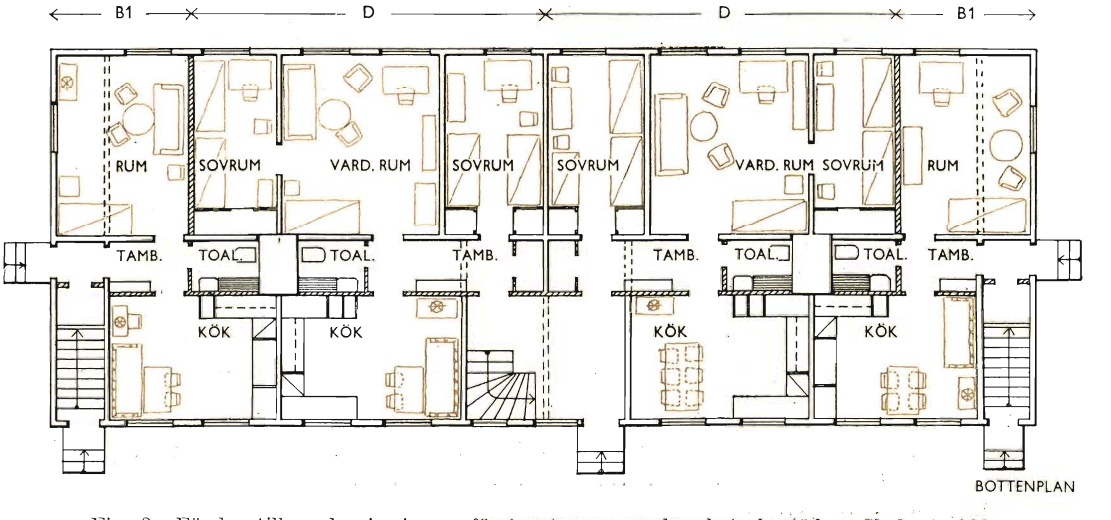

Fig. 2. Förslag till modernisering av företagets nuvarande arbetarbostäder. Skala 1 : 200.

Ombyggnadskostnader pr hus:

Byggnadsarbeten inkl. målning	51 500: —
Sanitär installation	8 400: —
Elektr. installation	3 800: —
Värmeinstallation	13 600: —
Varmvattenanläggning	2 200: —
Diverse	500: —
	Kr. 80 000: —

På byggnadskapitalet räknas 3,5 % ränta.

Med hänsyn till den väntade snabba utvecklingen av bostadsstandarden bör hela byggnadskapitalet amorteras på 25 år. Annuitet 6,07 %.

Årliga utgifter pr hus:

Kapitalkostnader, 6,07 % på 80 000: — kr.	4 850: —
Fastighetsskatt (taxeringsvärde 60 000: — kr.)	383: —
Brandförsäkring (100 000: —)	107: —
Ohyresförsäkring	56: —
Sotning (endast evakueringskanaler)	20: —
Sophämtning	100: —
Vattenavgifter (19: 50 pr toalettrum)	234: —
Reparationer (1,3 % på 100 000: —)	1 300: —
S:a utgifter kr.	7 050: —

Pr m² nettovåningsyta..... 14: 20 kr.

Årliga inkomster pr hus:

Inkomsterna äro beroende på vilken hyra företaget kan överenskomma med sina arbetare om. Följande uppgifter kunna tjäna till ledning vid hyressättningen:

1) Hyra i orten i nybyggt 4-fam. hus av motsvarande standard:

20: 65 kr./m² exkl. värme o. v.v.
2: 35 kr./m² för v. och v.v. till fredspris.

d. v. s. 1 rum + kök på 36 m² 750: — kr. exkl. och 830: — inkl. v. och v.v.
2 rum + kök på 48 m² 990: — kr. exkl. och 1 100: — inkl. v. och v.v.

2) Enligt en av socialstyrelsen publicerad undersökning för 1934 betalade en arbetarfamilj i medeltal c:a 18 % av mannens inkomst till hyra (exkl. värme).[1] Årslönen 1939 för företagets arbetare utgjorde i medeltal c:a 2 200 kr. Hyresbetalningsförmågan skulle alltså ligga vid c:a 400 kr. I medeltal för hela landet betalade en industriarbetare år 1933 c:a 440 kr. i hyra pr år, vilket ganska väl stämmer med denna beräkning.

3) I punkt 2 angiven medelhyra avser till största delen omoderna 1 rum + kökslägenheter. För moderna 2 rum + kökslägenheter bör alltså utgå en avsevärt högre hyra, vilket emellertid knappast torde vara möjligt utan en höjning av den allmänna lönestandarden. Vid nuvarande lönenivå torde man därför få inskränka hyreshöjningen över medeltalet till 60—100 kr. För 2 rum och kök skulle alltså hyran bli c:a 500 kr. = 22,5 % av medellönen år 1939. Detta innebär en hyra på c:a 9 à 10 kr./m² lägenhetsyta. Vid hyressättningen kan man dock ej gå strikt efter m²-hyran, utan man måste anpassa hyran något efter lägenheternas övriga egenskaper. I nedanstående tabell föreslås hyror för ett hus ombyggt till lägenheter på 1—3 rum + kök, se fig. 2. Genomsnittshyran är 9: 35 kr./m².

[1] Se kap. 9, sid. 228.

2 st. lägenheter typ B_1, 1 rum + kök (34 m²) à 330: — ..... 660: —
1 st. lägenheter typ B_2, 1 rum + kök (41 m²) à 365: — ..... 365: —
3 st. lägenheter typ C_1, 2 rum + kök (52 m²) à 490: — ..... 1 470: —
3 st. lägenheter typ C_2, 2 rum + kök (59 m²) à 520: — ..... 1 560: —
1 st. lägenheter typ D, 3 rum + kök (70 m²) à 580: — ..... 580: —

S:a inkomster kr. 4 635: —

Årlig förlust:

pr hus ..... kr. 2 415: —
pr lägenhet (medeltal) ..... kr. 241: 50

Årliga värmekostnader:

Centralvärme distribueras genom ett varmvattensystem från en för hela området gemensam värmecentral. Enligt bil. 5 bliva kostnaderna:

Kostnad för värme enligt 5: 30 kr./m³ (fredspris) ..... 950: — kr./hus
Kostnad för varmvatten enligt 5: 30 kr./m³ (fredspris) ..... 70: — kr./hus
Kostnad för värme enligt 11: 55 kr./m³ (krigspris) ..... 1 510: — kr./hus
Kostnad för varmvatten enligt 11: 55 kr./m³ (krigspris) ..... 130: — kr./hus

Sammandrag av årskostnader för alt. C.

Lägenhetstyp	Netto-vån.yta m²	Verklig brutto-kostn. exkl. bränsle	Utgående el. föreslagen hyra exkl. bränsle	Tillägg för bränsle till fredspris		Tillägg för bränsle till krigspris		Företagets förlust per år[1]
				värme	v.v.	värme	v.v.	
1 rum+kök, B_1	34	480: —	330: —	65: —	4: 75	104: —	8: 85	170: —
1 rum+kök, B_2	41	580: —	365: —	78: —	5: 75	125: —	10: 60	200: —
2 rum+kök, C_1	52	740: —	490: —	99: —	7: 30	158: —	13: 50	250: —
2 rum+kök, C_2	59	840: —	520: —	112: —	8: 25	180: —	15: 40	285: —
3 rum+kök, D	70	995: —	580: —	133: —	9: 80	213: —	18: 20	340: —
pr hus à 10 lägenheter	495	7 050: —	4 635: —	950: —	70: —	1 510: —	130: —	2 415: —
medeltal pr lägenhet	49,5	705: —	463: 50	95: —	7: —	151: —	13: —	241: 50

[1] Uträknat efter medelförlusten pr m² nettovåningsyta = kr. 4: 85.

D. Förslag till nybyggda egnahem.

Företaget har erbjudit de arbetare, som ämna uppföra egnahem, *dels* en kontant subvention på 3 500 kr. pr hus samt *dels* färdiga gator och ledningar uppskattade till min. 1 000 kr. pr hus. Dessutom lämnar företaget hjälp med lånehandlingar, byggnadsorganisation, ritningar m. m. Med utnyttjande av statlig och kommunal subvention (tillsammans c:a 2 600 kr. pr hus) jämte statliga lån samt under förutsättning av en egen insats från arbetaren (kapital) på 2 500 kr. gäller följande kalkyl:

Årliga utgifter pr eget hem:

Kapitalkostnader (netto) .. 360: —
Skatt ..... 70: —
Försäkringar ..... 30: —
Sotning ..... 15: —
Renhållning ..... 15: —
Vattenavgifter ..... 35: —
Reparationer ..... 75: —

S:a utgifter kr. 600: —

Årlig förlust pr lägenhet och hus vid denna bostadsform uppstår genom företagets engångssubvention på 4 500 kr. Årsförlusten erhålles genom att engångssubventionen tänkes amorterad under så lång tid, som kan antagas motsvara egnahemmets livslängd, eller egnahemsägarens anställningstid hos företaget, sedan han förvärvat egnahemmet, d. v. s. högst 40 år. Enligt 3,5 % ränta blir då annuiteten c:a 210 kr.

Årliga värmekostnader:

Bränsleåtgången för uppvärmning med centralvärme av ett dylikt egethem beräknas till 22 m³ pr år och för varmvatten under eldningssäsongen 3 m³ pr år.

Kostnad för värme enl. 6: 80 kr./m³, fredspris ..... 150: — kr./hus
Kostnad för varmvatten enl. 6: 80 kr./m³, fredspris ..... 20: — kr./hus
Kostnad för värme enl. 11: 55 kr./m³, krigspris ..... 250: — kr./hus
Kostnad för varmvatten enl. 11: 55 kr./m³, krigspris ..... 35: — kr./hus

Sammandrag av årskostnad för alt. D.

Lägenhetstyp	Netto-vån.yta m²	Verklig brutto-kostn. exkl. bränsle	Utgående el. föreslagen hyra exkl. bränsle[1]	Tillägg för bränsle till fredspris		Tillägg för bränsle till krigspris		Företagets förlust per år
				värme	v.v.	värme	v.v.	
2 rum+kök[2]	50	625: —	415: —	106: —	14: —	180: —	17: —	210: —
3 rum+kök	61	810: —	600: —	150: —	20: —	250: —	35: —	210: —

[1] Motsvaras i egnahem av egnahemsägarens årliga nettokostnad.
[2] 2 rum + kök uppstår om egnahemsägaren uthyr ett av sina rum i ett egethem på 3 rum + kök. Hyran för 1 rum inkl. värme (fredspris) har beräknats till c:a 20 kr. i månaden.

E. Förslag till nybyggda radhus.

Företaget har erbjudit de arbetare, som vilja ingå såsom medlemmar i en bostadsrättsförening med uppgift att äga ett radhus innehållande lägenheter om 2 rum + kök med matrum (52 m²), *dels* en kontant subvention på 3 500 kr. pr lägenhet samt *dels* en tomtrabatt och färdiga gator och ledningar uppskattade till c:a 1 300 kr. pr lägenhet. Dessutom lämnar företaget hjälp med lånehandlingar, byggnadsorganisation, ritningar m. m. Med utnyttjande av statlig och kommunal subvention (tillsammans 3 425 kr. pr lägenhet) jämte statliga lån samt under förutsättning av egen insats från arbetaren på 400 kr. gäller följande kalkyl:

Årliga utgifter pr radhuslägenhet:

Kapitalkostnader (netto) ..... 355: —
Skatt ..... 85: —
Försäkringar ..... 21: —
Ohyresförsäkring 6: 50
Fastighetsskötare ..... 19: —
Renhållning och sotning 6: 50
Vattenavgift ..... 27: —
Elkraft ..... 4: —
Reparationer ..... 46: —
S:a utgifter kr. 570: —

Årlig förlust per lägenhet vid denna bostadsform uppstår genom företagets engångssubvention på 4 800 kr. Årsförlusten erhålles genom att engångssubventionen tänkes amorterad under så lång tid, som kan antagas motsvara radhusets livslängd, eller arbetarens anställningstid hos företaget, sedan han blivit medlem i bostadsrättsföreningen, d. v. s. högst 40 år. Enligt 3 % ränta blir då annuiteten c:a 225 kr.

Årliga värmekostnader:

Bränsleåtgången för uppvärmning med centralvärme av en dylik radhuslägenhet beräknas till c:a 16 m³ pr år och för varmvatten under eldningssäsongen 2 m³ pr år.

Kostnad för värme enl. 6: 80 kr./m³, fredspris..... 110: — kr./lägenhet
Kostnad för varmvatten enl. 6: 80 kr./m³, fredspris..... 15: — kr./lägenhet
Kostnad för värme enl. 11: 55 kr./m³, krigspris..... 185: — kr./lägenhet
Kostnad för varmvatten enl. 11: 55 kr./m³, krigspris..... 23: — kr./lägenhet

Sammandrag av årskostnader för alt. E.

Lägenhetstyp	Netto-vån.yta m²	Verklig brutto-kostn. exkl. bränsle	Utgående el. föreslagen hyra exkl. bränsle[1]	Tillägg för bränsle till fredspris		Tillägg för bränsle till krigspris		Företagets förlust per år
				värme	v.v.	värme	v.v.	
2 rum+kök m. matrum	52	795: —	570: —	110: —	15: —	185: —	23: —	225: —

[1] Motsvaras i radhus av lägenhetsinnehavarens årsavgift.

F. Förslag till nybyggda flerfamiljshus.

Om företaget skulle bygga nya moderna flerfamiljshus, exempelvis 4-familjshus av trä i 2 våningar med toalettrum (men ej badrum), skulle de kosta c:a 55 kr./m². En finansiering med statliga och kommunala bidrag samt statslån skulle ge följande finansieringsplan:

42 % av byggnadskostnaderna i bottenlån à 3,5 % ränta
17 % » » i sekundärlån » 5,9 % annuitet
18 % » » i tertiärlån » 5,25 % »
9 % » » i tilläggslån —
10 % » » i egen insats » 9,07 % »
4 % » » i kom.bidrag —

Årliga utgifter pr lägenhet:

Enligt likvärdiga fall på orten bli årskostnaderna kr. 20: 65 pr m² lägenhetsyta.

1 rum + kök à 40 m² ..... 825: — kr.
2 rum + kök à 50 m² ..... 1 030: — kr.

Årliga inkomster pr lägenhet:

Då standarden på dessa lägenheter icke är högre än i alt. C böra samma hyror som i detta alt. beräknas.

Årshyra för 1 rum + kök à 40 m² ..... 365: — kr.
Årshyra för 2 rum + kök à 50 m² ..... 505: — kr.

Årlig förlust pr lägenhet:

1 rum + kök à 40 m² ..... 460: — kr.
2 rum + kök à 50 m² ..... 525: — kr.

Årliga värmekostnader:

Kostnaderna pr m² lägenhetsyta beräknas för:
uppvärmning enligt fredspris ..... 1: 65 kr.
varmvatten enligt fredspris ..... 0: 70 kr.
uppvärmning enligt krigspris ..... 3: 30 kr.
varmvatten enligt krigspris ..... 1: 40 kr.

1 rum + kök, uppvärmning 66: — resp. 132: — kr., varmvatten 28: — resp. 56: — kr.
2 rum + kök, uppvärmning 85: — resp. 170: — kr., varmvatten 35: — resp. 70: — kr.

Sammandrag av årskostnad för alt. F.

Lägenhetstyp	Netto-vån.yta m²	Verklig brutto-kostn. exkl. bränsle	Utgående el. föreslagen hyra exkl. bränsle	Tillägg för bränsle till fredspris		Tillägg för bränsle till krigspris		Företagets förlust per år
				värme	v.v.	värme	v.v.	
1 rum+kök	40	825: —	365: —	66: —	28: —	132: —	56: —	460: —
2 rum+kök	50	1 030: —	505: —	85: —	35: —	170: —	70: —	525: —

Översikt över årskostnader i samtliga alternativ.

Lägenhetstyper	Netto vån.-yta m²	Verklig brutto-kostn. exkl. bränsle	Utgående el. föreslagen hyra exkl. bränsle	Tillägg för bränsle till fredspris		Tillägg för bränsle till krigspris		Företagets förlust per år
				värme	v.v.	värme	v.v.	
A. *Nuvarande arb.bostäder*								
1 rum+kök	45[1]	230: 30	154: —[2]	95: —	—	160: —	—	76: 30
B. *Reparerade arb.bostäder*								
1 rum+kök	45[1]	472: 30	154: —[2]	82: —	—	140: —	—	318: 30
C. *Moderniserade arb.bostäder*								
1 rum+kök	41	580: —	365: —	78: —	5: 75	125: —	10: 60	200: —[3]
2 » + »	52	740: —	490: —	99: —	7: 30	158: —	13: 50	250: —[3]
3 » + »	70	995: —	580: —	133: —	9: 80	213: —	18: 20	340: —[3]
pr hus à 10 lägenheter.....	495	7 050: —	4 635: —	950: —	70: —	1 510: —	130: —	2 415: —
medeltal pr lägenhet.....	49,5	705: —	463: 50	95: —	7: —	151: —	13: —	241: 50
D. *Nybyggda egnahem*								
2 rum+kök	50	625: —	415: —	106: —	14: —	180: —	17: —	210: —
3 » + »	61	810: —	600: —	150: —	20: —	250: —	35: —	210: —
E. *Nybyggda radhus*								
2 rum+kök med matrum.	52	795: —	570: —	110: —	15: —	185: —	23: —	225: —
F. *Nybyggda flerfamiljshus*								
1 rum+kök	40	825: —	365: —	66: —	28: —	132: —	56: —	460: —
2 » + »	50	1 030: —	505: —	85: —	35: —	170: —	70: —	525: —

[1] Inkl. kallrum, 56 m².
[2] Proportionerat medeltal mellan 8 vanliga lägenheter och 2 vindslägenheter.
[3] Uträknat efter medelförlusten pr m² nettovåningsyta = kr. 4: 85.

Kommentarer.

A. Nuvarande arbetarbostäder.

Att i fortsättningen bibehålla nuvarande bostäder i de gamla arbetarbarackerna är ur social synpunkt uteslutet. Att hänvisa familjer till bostäder på 1 rum + kök torde icke vara möjligt om 10 år. Avträdesförhållandena äro mycket otillfredsställande, 2 familjer pr avträde. Uthusen äro även delvis i så dåligt skick, att de icke kunna bibehållas länge utan en ordentlig reparation. Man synes därför böra inrikta sig på att så småningom riva de baracker, som ej äro lämpliga att modernisera.

B. Reparerade arbetarbostäder.

En reparation av bostäderna med bibehållande av nuvarande rumsindelning, avträden etc. ger ett mycket dåligt ekonomiskt resultat, främst emedan en dylik reparation ej motiverar någon hyreshöjning. Vill man begränsa företagets förlust pr lägenhet till samma summa som vid egnahemmen måste man förlänga amorteringstiden till 18 år, vilket icke torde bli möjligt med hänsyn till bostadsstandardens utveckling. Reparation av arbetarbostäderna synes därför ej böra ifrågakomma ens i de baracker, som ej behöva rivas för industriens utveckling men som ej lämpa sig för modernisering enligt alt. C. Alla bostäder, som ej kunna moderniseras, böra i väntan på rivning endast underhållas i sitt nuvarande skick. Möjligen bör man vid omtapetsering öka värmeisoleringen med träfiberplattor på väggarna med hänsyn till att återstående livslängden i vissa fall kan vara omkring 10 år.

C. Moderniserade arbetarbostäder.

Vid en amorteringstid på 25 år bli förlusterna i detta alternativ relativt stora. Ökas amorteringstiden till c:a 30 år, eller höjas de föreslagna hyrorna med c:a 10 % (1 kr. pr m²) så blir medelförlusten pr lägenhet lika stor som i alt. D. (egnahem).

D. Nybyggda egnahem.

Subventionerade egnahemsbyggen ge ur både arbetarens och företagets synpunkt ett gott resultat. Företagets kapitalinsats har beräknats verka c:a 40 år fram i tiden. Den gynnsamma bostadskostnaden för 2 rum och kök vilar på att det tredje rummet hyres ut möblerat, vilket ju medför både kostnader och besvär, som ej synas i denna kalkyl. I egnahemmet utför ägaren själv all eldning och allt underhåll av tomt, vägar etc. samt bidrager själv med 2 500 kr. vid uppförandet. Det är dessa sistnämnda förhållanden som göra, att en så dyr bostadsform som en enskild villa kan bli ekonomiskt åtkomlig.

E. Nybyggda radhus.

Arbetare, som ej kunna åstadkomma en så stor egen insats som erfordras för byggandet av ett egethem, erhålla genom detta alternativ en bostad på 2 rum + kök med matrum för ungefär samma årliga kostnad som vid egnahemmet men med endast 400 kr. i egen insats. Detta möjliggöres genom att radhuset förvaltas som föreningshus och därför kan erhålla högre statlig subvention. Dessutom är företagets engångssubvention c:a 300 kr. högre än vid alt. D.

F. Nybyggda flerfamiljshus.

Detta alternativ torde icke kunna ifrågakomma *dels* emedan lägenheterna bli dyrare än i alt. C trots att standarden är lika, *dels* emedan endast c:a halva byggnadskapitalet amorteras (på 30 år), och *dels* emedan det kan ifrågasättas om det är lämpligt att nybygga flerfamiljshus som familjebostäder på denna ort.

Slutsatser.

Utredningen synes tala för att:

1) Bostäderna i de nuvarande arbetarbarackerna avvecklas.

2) Företaget understödjer egnahemsbyggandet samt byggandet av radhus i form av föreningshus.

3) Lämpligt belägna arbetarbaracker ombyggas enligt alt. C under förutsättning att överenskommelse med arbetarna kan träffas om den föreslagna nya hyresnivån.

Bil. 5. Jämförande beräkningar över olika sätt att lösa uppvärmningsfrågan för ett bostadsområde vid ett industriföretag.[1]

A. Förutsättningar.

Fastigheternas inbördes läge och antal framgå av *fig. 1.* Bostadshusens planlösning framgår av fig. 2 i bil. 4 (sid. 326).

Följande olika lösningar ha genomräknats:

a. våningsvärmeledning i varje lägenhet och kaminer i 1-rumslägenheter,
b. husvärmeledning (en värmepanna i varje fastighet),
c. centralvärmeledning med gemensam panncentral för hela bostadsområdet,
d. centralvärmeledning matad med ånga från fabrikens ångcentral.

Frågan om beräkning av förbrukningsvarmvatten för lägenheterna och härmed sammanhängande kostnader har sammanfattningsvis behandlats under I (sid. 340 f.).

B. Anläggningarnas principiella utformning.

Det har förutsatts att anläggningarna skola utformas med hänsyn till ved såsom det normala bränslet. Det definitiva valet av bränsle torde för övrigt icke ha avgörande inflytande på ställningen mellan de olika alternativ, som här skola diskuteras.

Självfallet skola pannanläggningarna ehuru specialkonstruerade för vedeldning även kunna eldas med acceptabelt utbyte med fossila bränslen.

Såsom värmemedium torde i samtliga alternativ endast vatten kunna förekomma. Placeringen av omformningen ånga—vatten vid alternativ d diskuteras närmare under d härnedan.

a. Våningsvärmeledning.

Våningsvärmeledningarna utformas på gängse sätt med friliggande tilloppsledning. Returledningen kan av estetiska skäl nedläggas i trossbottnar. Expansionskärlet placeras i överliggande vånings toalettrum.

Radiatorerna placeras vid innervägg.

Värmepannan, som levereras med emaljerad yttermantel, placeras i köket eller något av bostadsrummen. Befintliga skorstenspipor böra efter upprensning och översyn kunna användas.

Enrumslägenheterna förses med kaminer exempelvis av Servatyp för magasinseldning med ved.

Därest våningsvärmeledningsalternativet väljes blir en viss överarbetning av planlösningarna nödvändig, så att värmepannan och vedkaminen kunna uppställas på ändamålsenligaste plats, varjämte utrymme till bränsleförråd måste reserveras.

Våningsvärmeledningarna utföras i princip enligt *fig. 2* (alt. a).

[1] Utredning utförd av Mellersta & Norra Sveriges Ångpanneförening, Göteborg.

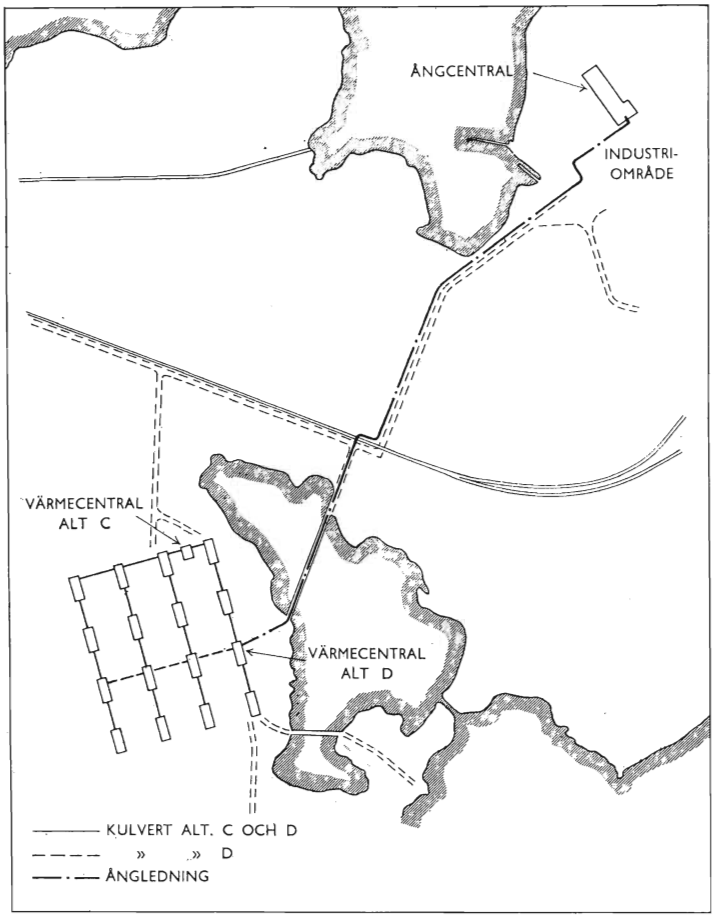

Fig. 1. Situationsplan av bostadsområdet. Skala 1 : 8000.

b. Husvärmeledning.

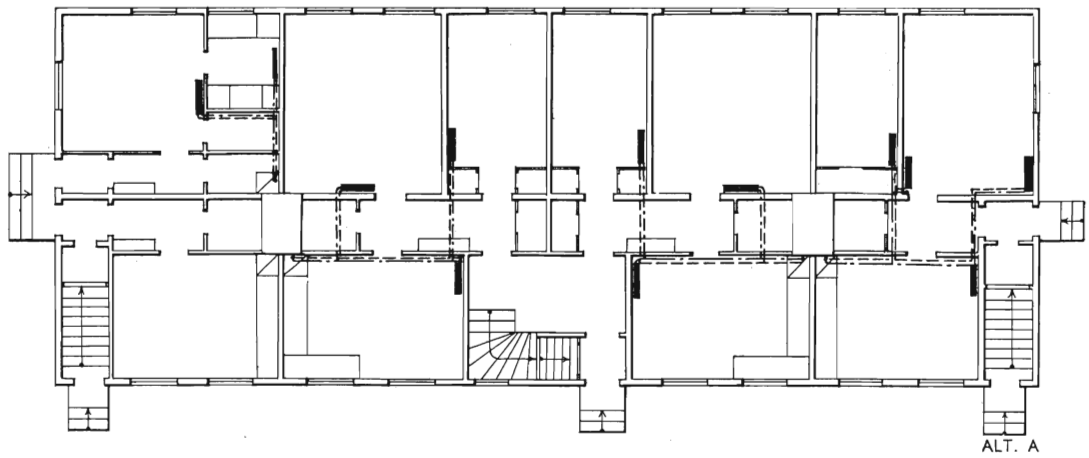
Husvärmeledningens utformning framgår i huvudsak av fig. 2 (alt. b, c och d). Pannan är en specialpanna för vedeldning: AB Götaverkens typ Veda X–1 eller liknande och bör ha en eldyta av c:a 6,6 m².

Med hänsyn till de höga rörpriserna f. n. och de låga kraftkostnaderna i detta speciella fall har räknats med centrifugalpump för vattencirkulationen.

Vid detta alternativ erfordras skorstenspipa med ett tvärsnitt av 25 × 25 cm vid en skorstenshöjd av 15 m. Det torde därför bli nödvändigt att mura helt ny skorsten genom fastigheten.

c. Central värmeledning med gemensam panncentral för hela bostadsområdet.

Panncentralen inrymmes i en friliggande byggnad, som utgör botten- eller källarvåning uti en för bostadsområdet gemensam byggnad för renhållningsredskap, ev. material för underhållsarbeten etc.

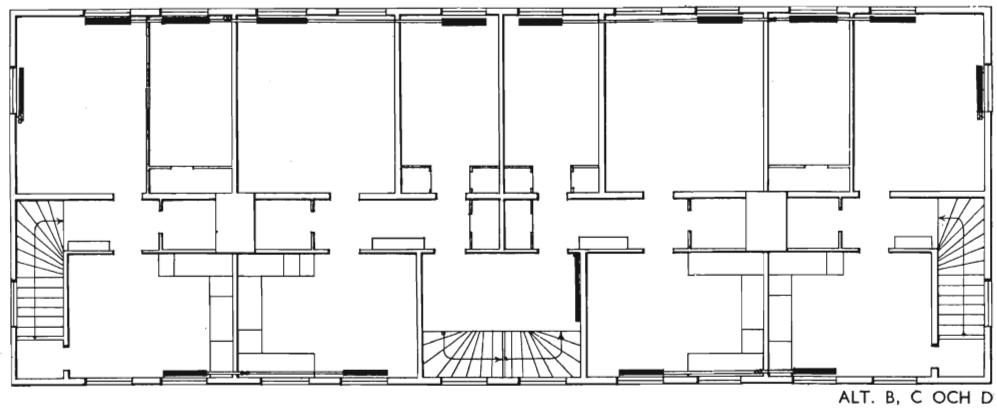

Fig. 2. Alternativa utformningar av värmeinstallationen. Skala 1 : 200.

Som lämplig panntyp föreslås AB Svendsén & Wikströms, Sundsvall, typ UVAS eller liknande, avsedd för magasinseldning med ved eller kol.

Expansionskärlet utföres, med hänsyn till höjdförhållandena, slutet men förses med öppen s. k. kokledning, som uppdrages utefter skorstenen.

Huvuddata för panncentralen äro följande:

Max. värmebehov för värme och ventilation	Pannor		Huvudpumpar			Skorsten höjd/topp diam.
	antal	eldyta	Vattenmängd	Uppfordr.-höjd	Effekt-behov	
770 Mcal/h.....	3	26 m²	430 l/min.	12 m.	1,7 kW	20/0,65 m/m

Själva distributionssystemet utföres såsom 2-ledare-system med 2 centrifugalpumpar (huvudpumpar) i panncentralerna (1 i reserv) och med blandningscentral med blandningspump inom varje byggnad. Blandningsventilerna, i vilka tillblandning av framledningsvattnet för varje byggnad sker, utföras såsom termostatstyrda motorventiler.

Distributionsledningarna förläggas utomhus i asfalterade tudelade cementrör, vilka nedläggas i väldränerade gravar.

Distributionsledningarnas sträckning liksom även panncentralernas läge anges å fig. 1.

d. Centralvärmeledning matad med ånga från fabrikens ångcentral.

Vid detta alternativ bliva installationerna inom fastigheterna liksom distributionsnätet inom själva området i det närmaste identiska med vid alternativ c.

För ångleveransen har genomräknats dels omformning av ångan i en särskild omformarecentral inom bostadsområdet och dels inom fabrikens ångcentral. I sistnämnda fall skulle värme distribueras såsom varmvatten, som pumpas mellan bostadsområdet och ångcentralen. Det sistnämnda ger emellertid högre årskostnader och hithörande siffermaterial har därför icke medtagits.

Ångledningen och ledningen för återpumpning av kondensatet synes till så gott som hela sin utsträckning kunna utföras såsom luftledning.

I kostnadsberäkningen har räknats med att ångledningen skall upphängas i lina av rundjärn mellan trästolpar.

Ledningens sträckning framgår av fig. 1.

Utgångstrycket i ångcentralen väljes lämpligen till c:a 10 atö och ledningsdimensionerna bliva:

Sträckning	Ledn. längd ca m	Ångledning ansl. nr	Kondensledning ansl. nr
Fabriken–bostadsområdet.....	800	80	40

Omformarecentralen inrymmes lämpligen i källaren inom en av bostadsfastigheterna.

Inom ångcentralen uppsättes ångmätare för mätning av bostadsområdets värmeförbrukning.

C. Anläggningskostnader.

Vid nedanstående kostnadsberäkning har beträffande rörledningsarbeten räknats med dagens priser och beträffande byggnadsarbetena i huvudsak efter ett pris pr m³ byggnadsvolym av 50 kr. Kostnaderna för elarbetena ha uppskattats. Schaktnings- och återfyllningskostnaderna ha räknats efter 20 kr./m³ för sprängning, 8 kr./m³ för schaktning och återfyllning. Sprängmassan har antagits vara 30 % av hela den bortschaktade massan.

a. Våningsvärmeledning.

Värmeledningsinstallation inkl. vedkaminer för 1-rumslägenheterna..... ca kr. 159 000: —

Iordningställande av skorstenspipor, vedlårar, bränsleutrymmen i källare etc..... » » 30 000: —

Summa kr. 189 000: —

b. Husvärmeledning.

Värmeledningsinstallation	ca	kr.	144 000: —
Skorsten	»	»	32 000: —
Byggnadsarbeten för pann- och bränslerum	»	»	36 000: —
Elinstallation för ovanstående	»	»	2 000: —
Summa		kr.	214 000: —

c. Centralvärmeledning från panncentral.

Rörledningsarbeten:			
Panncentral	ca	kr.	30 000: —
Distributionsledningar för pumpvarmvatten inkl. betongkulvert	»	»	40 000: —
Värmeledningsinstallation inom resp. fastigheter, inkl. blandningscentraler	»	»	112 000: —
Byggnadsarbeten:			
Pannhus	»	»	20 000: —
Skorsten	»	»	5 000: —
Blandningscentraler	»	»	7 000: —
El. arbeten:			
Elektrisk kraft- och belysningsinstallation i pannhus och i blandningscentralerna	»	»	5 000: —
Summa		kr.	219 000: —

d. Centralvärmeledning från fabrikens ångcentral.

Rörledningsarbeten:			
Omformarecentral	ca	kr.	15 000: —
Ång- och kondensledning	»	»	39 000: —
Upphängning av do	»	»	6 000: —
Distributionsledningar för pumpvatten inkl. betongkulvert	»	»	40 000: —
Värmeledningsinstallation inom resp. fastigheter, inkl. blandningscentraler	»	»	112 000: —
Byggnadsarbeten:			
Omformarecentral	»	»	2 000: —
Blandningscentraler	»	»	7 000: —
El. arbeten:			
Elektrisk kraft- och belysningsinstallation i omformarecentral och i blandningscentralerna	»	»	5 000: —
Summa		kr.	226 000: —

D. Årligt värmebehov.

Förutsättningar för värmebehovsberäkningen:

Uppvärmning:

Eldningsperiodens längd	6 400 h
Medelyttertemperatur	+ 1,7° C
Medelrumstemperatur	+ 17,0° C
k-värde för väggar	0,5 kcal/m²°, C, h
» » kylande bjälklag	0,4 »
» » fönster	3,5 »

Ventilation: ca 0,3 luftomsättningar/h.

Isoleringsförlusterna beräknade vid ekonomisk isoleringstjocklek enligt Höganäs diagram för glasull.

Uppvärmning	kMcal/år	1 260
Ventilation	»	250
Isoleringsförluster i distributionsledningar vid alt. c	»	70
Tillkommer vid alt. d:		
Isoleringsförluster i ång- och kondensledning från fabriken	»	320
	kMcal/år	1 910

E. Årligt bränslebehov.

Vid beräkning av bränslebehovet har utgåtts från kastved av 25 % fuktighetshalt med ett effektivt värmevärde av 1 150 000 kcal/m³.

Pannverkningsgraden har antagits ha följande värden i medeltal:

a. Våningsvärmeledning	ca	50 %
b. Husvärmeledning	»	60 %
c. Centralvärmeledning	»	75 %
d. Centralvärmeledning matad från ångcentral	»	75 %

För våningsvärmeledningarna har den under angivna förutsättningar erhållna bränslemängden reducerats med 20 %, vilket är motiverat med hänsyn till den sparsamhet med bränslet, som torde bliva följden av att varje lägenhetsinnehavare själv får direkt betala sitt bränsle.

Alternativ	Bränslebehov m³ pannved/år
a. Våningsvärmeledning	2 100
b. Husvärmeledning	2 180
c. Centralvärmeledning	1 820
d. Ångleverans	2 200

F. Årligt energibehov.

För drift av cirkulations-, blandnings- och kondenspumpar åtgå ungefär följande energikvantiteter:

a. Våningsvärmeledning	kWh/år	—
b. Husvärmeledning	»	3 800
c. Centralvärmeledning	»	14 800
d. Ångleverans	»	19 600

G. Personalbehov och kostnader.

För eldning och översyn kräves vid alternativen husvärmeledning och centralvärmeledning med panncentral (b och c) under eldningssäsongen 1 man per skift. Att vid husvärmeledning låta eldningen turvis skötas av hyresgästerna torde icke vara att rekommendera. För våningsvärmeledningarna medtagas icke några personalkostnader. Dock måste man vid dessa, liksom även vid husvärmeledningarna, räkna med ett något högre bränslepris än vid centralvärmeledningsalternativen för täckning av större transport- och kapningskostnader. Bränsleförråd, lämpligen i källarna, måste anordnas vid alternativet våningsvärmeledningar lika väl som vid husvärmeledningar.

Följande personalkostnader och bränslepriser synas sannolika:

	Personalkostnad per år ca kr.	Bränslepris kr/m³
a. Våningsvärmeledning	—	6: 80
b. Husvärmeledning	4 500: —	6: 30
c. Centralvärmeledning	4 500: —	5: 30
d. Centralvärmeledning matad från ångcentral	1 000: —	5: 30

H. Årskostnader,

Förutsättningar:

Amorteringstid..... 25 år
Räntesats..... 3,5 %
Annuitet..... 6,07 %
Bränslepris..... 30 kr./ton stenkol med W_e = 6 500 kcal/kg (= 5,30 kr./m³ kastved med W_e = 1 150 Mcal/m³)
Kraftpris..... 1,5 öre/kWh

Kostnader ca kr.	Alternativ a	b	c	d
Kapital	11 500: —	13 000: —	13 300: —	13 700: —
Bränsle	14 200: —	13 700: —	9 600: —	11 600: —
Kraft	—	100: —	200: —	300: —
Underhåll	800: —	900: —	1 000: —	1 100: —
Personal	—	4 500: —	4 500: —	1 000 —
Summa ca kr.	26 500: —	32 200: —	28 600: —	27 700: —

I. Beredning av förbrukningsvarmvatten.

Därest lägenheterna skola förses med förbrukningsvarmvatten kan denna fråga lösas på något av följande sätt, nämligen:

1. Inmontering av elektriska vattenvärmare för öppet system, en i varje lägenhet. Förslagsvis böra 2-rumslägenheterna få vattenvärmare av 50 l volym, medan 30 l torde vara tillfyllest för 1-rumslägenheterna. Vid en beredareeffekt av 500 resp. 400 watt blir uppvärmningstiden för vatten till 70° C ca 7,5 resp. 6,5 timmar för 50 resp. 30 l vattenvärmare. Denna lösning kan självfallet tillgripas vid samtliga alternativ oavsett huru uppvärmningsfrågan löses men bör nog helst kombineras med elektrisk matlagning i köken.

2. Vid alt. a kan man även lösa varmvattenberedningen genom uppsättning av små vattenvärmare (50 l volym) gärna helt av koppar, vilka anslutas till våningsvärmeledningarna. I vattenvärmarna inläggas kopparrörsslingor, i vilka förbrukningsvarmvattnet värmes. I detta fall kan varmvatten ej beredas för de kaminutrustade 1-rumslägenheterna. Vidare kan man icke räkna med att genomföra denna lösning under krisförhållanden, då tillgång till koppar ej finns. Man kan emellertid mycket väl förse våningsvärmeledningarna med avstickare för en framtida anslutning av dessa beredare.

3. Central varmvattenberedning (gäller endast alt. b—d) genom installation av en beredare i varje byggnads källare. Denna beredare anslutes till värmeledningssystemet och förses med ett batteri för förbrukningsvattnets uppvärmning. Vid alt. b, husvärmeledning, inmonteras beredaren i pannrummet, vid alt. c och d i utrymmena för blandningscentralerna i resp. hus.

Anläggningskostnaderna för ovanstående lösningar bli:

1. Elektriska beredare inkl. montering och elledningar ca *2 100 kr.* pr fastighet (förutsatt att varmvattenberedningen ej behöver belastas för ökade kostnader för elinstallation och elkabelnät etc.).
2. 50-liters kopparberedare, ansluten till våningsvärmeledning med slinga av kopparrör ca *1 000 kr.* per fastighet.
3. Central varmvattenberedare ansluten till värmesystemet ca *2 200 kr.* per fastighet (inkl. kostnad för beredareutrymmen i källaren).

Vid tidigare använd annuitetssiffra bli således årskostnaderna för varmvattenberedningsanläggningen ca 130, 60 resp. 135 kr. pr fastighet.

Årskostnaderna för bränsle för varmvattenberedningen kunna endast grovt uppskattas, då tillförlitliga siffror för vattenförbrukningen icke finnas att tillgå. Rent uppskattningsvis skulle man kunna räkna med 75 l/lägenhet och dygn. I samtliga fall räknas med att varmvatten endast skall tillhandahållas under eldningssäsongen, alltså ca 265 dagar/år.

Medelförbrukningen per fastighet skulle således bliva ca 900 l/dygn och ca 240 m³/år. Om man förutsätter att vattnet i medeltal förbrukas vid en temperatur av 50° C och att kallvattnet har en medeltemperatur av + 5° C, blir årsvärmebehovet per fastighet ca 11 kMcal/år och således skulle man uppskattningsvis kunna angiva värme- och bränslebehovet för varmvattenalstringen till 175 kMcal/år.

Med stöd av ovanstående siffror samt tidigare angivna värden på annuitet, verkningsgrader, värmevärden och bränslepriser bliva årskostnaderna för varmvattenberedningen som följer:

Alternativ	kapital	bränsle	summa
a. Kopparberedare enl. 2 ovan.....	960: —	1 240: —	2 200: —
b. Central varmvattenberedning med 800 l beredare i källaren.....	2 160: —	1 600: —	3 760: —
c. d:o	2 160: —	1 080: —	3 240: —
d. d:o	2 160: —	1 080: —	3 240: —

Den årliga kapitalkostnaden för elektrisk uppvärmning blir ca 2 100 kr. Härav kan man bestämma det högsta kWh-pris, som hyresgästerna skola betala för att elektrisk varmvattenberedning under angivna förutsättningar skall kunna ske för samma årskostnad som varmvattenberedning enligt alternativen a, b, c och d, till resp. c:a 0,05, 0,81, 0,56 och 0,56 öre/kWh.

Ovanstående jämförelse mellan de olika varmvattenberedningsalternativen måste användas med viss urskiljning. Särskilt bör kanske framhållas, att den måhända ej ger den elektriska varmvattenberedningen full rättvisa, då den dels ej tar hänsyn till den sparsamhet med varmvatten, som blir en följd av att varmvatten alstras på elektrisk väg, och ej heller till de hygieniska fördelar, som ligga i att ha varmvatten tillgängligt året om.

J. Värmemätning.

Därest värmemätning skall erhålla någon bränslebesparande effekt, måste man räkna med att installera värmemätare i varje lägenhet.

Det enda system, som veterligt hittills vunnit någon spridning i vårt land, är det av den danske ingeniören Brun uppfunna. Vid detta system installeras ett mätorgan på varje radiator och ett vid varje tappställe för varmvatten eller i den gemensamma varmvattenledningen till flera tappställen.

Mätarnas avläsning ombesörjes av mätareleverantörens (AB Svensk Värmemätning, Stockholm) serviceorganisation. Anläggningskostnaden för radiatormätare är 12: 50 pr radiator och för mätare på varmvattenserviser 24: — pr st. Servicekostnaderna utgöra för båda mätarslagen 1: 50 pr radiator och tappställe och år och innefatta skötsel och tillsyn av mätarna, ersättning för mätarnas avläsning före och efter bränslesäsongen samt uppgörande av tablå över de olika lägenheternas bränsleersättning. Ävenledes ingår i servicekostnaden förhandsberäkning av den bränsleersättning, som förskottsvis skall betalas varje månad innan bränslesäsongens verkliga förbrukning är känd. Lägenheternas bränslekostnader debiteras sålunda enligt exklusiveklausulen.

Anläggningskostnader:

492 mätställen för radiatorer à 12: 50 pr st	6 150: —
192 mätställen för förbrukningsvarmvatten à kr. 24: — pr st	4 608: —
Summa kr.	10 758: —

Årskostnader:

684 mätställen à 1: 50 pr år	1 026: —
Ränta och amortering på mätarna, annuitet ca 13 %	1 399: —
Summa kr.	2 425: —

Enligt den bränsleklausul, som tillämpas när värmemätning av denna typ förekommer, betalas installationskostnaden och servicekostnaden för mätarna av hyresgästen. Installationskostnaden per år beräknas därvid efter 10 års annuitet och 5 % ränta. Detta ger en annuitet av ca 13 %. Årskostnaden för värmemätning har ovan beräknats efter denna annuitet. Beträffande bränslebesparingen vid införande av värmemätning av detta slag kan nämnas, att resultatet från ett antal fastigheter här i landet, där mätning införts, tyder på att en bränslebesparing med 20—30 % är uppnåelig. Om man försiktigtvis räknar med 20 %, erhålles i detta fall en bränslebesparing av 2 150 kr./år.

Självfallet bortfaller motivet för värmemätning därest alternativ a, våningsvärmeledning, väljes. Bränslebesparingssiffrorna gälla alternativ c.

Det bör här påpekas att ovanstående uppgifter på anläggningskostnader och servicekostnader äro preliminära. På grund av det stora antal mätare, det här är fråga om, kan enligt företagets uppgift möjligen en viss reduktion av dessa priser påräknas.

Sammanfattning och synpunkter.

För att ge en överblick över anläggnings- och årskostnaderna ha dessa sammanfattats i en uppställning. I syfte att underlätta beräkningen av den hyresökning, som i samband med fastigheternas ombyggnad härrör sig från kostnaderna för uppvärmningsanläggningen, har i sammanställningen även angivits årskostnaderna per m² lägenhetsyta för uppvärmningen i de olika alternativen.

Anläggningskostnader.	a ca kr.	b ca kr.	c ca kr.	d ca kr.
Anläggningskostnader för värmeanläggning	189 000: —	214 000: —	219 000: —	226 000: —
Anläggningskostnader för varmvattenberedning	16 000: —	35 000: —	35 000: —	35 000: —
Summa kr.	205 000: —	249 000: —	254 000: —	261 000: —

Årskostnader.	a ca kr.	b ca kr.	c ca kr.	d ca kr.
Värmeanläggning.....	26 500: —	32 200: —	28 600: —	27 700: —
Varmvattenberedning.....	2 200: —	3 760: —	3 240: —	3 240: —
Summa kr.	28 700: —	35 960: —	31 840: —	30 940: —
Sammanlagd lägenhetsyta 16 × 497 m²				
Årskostnad per m² lägenhetsyta kr./år.....	3: 61	4: 52	4: 01	3: 87

a. Våningsvärmeledning.

Såsom framgår av det föregående erhållas lägsta anläggnings- och årskostnader vid detta alternativ. Dock är skillnaden i årskostnader mellan detta alternativ och alternativen c och d relativt liten. Man måste vidare taga i beaktande att denna låga årskostnad endast kunnat erhållas genom att radiatorerna placerats vid innervägg. Därest radiatorerna utflyttas till yttervägg för placering under fönster torde anläggnings- och årskostnaderna för detta alternativ bli ungefär desamma som för centralvärmeanläggning enligt alternativ c. Man måste även beakta att våningsvärmeledning innebär en lägre standard än den centrala värmeanläggningen och att kostnaderna för våningsvärmeledningarnas skötsel vid en hyresuppgörelse kunna komma att taxeras så pass högt, att alternativet ifråga blir oförmånligare än centralvärmeanläggningen enligt c och d.

b. Husvärmeledning.

Såsom framgår av det föregående är detta alternativ det ogynnsammaste och några bärande skäl för val av detta alternativ ha icke framkommit av utredningen.

c. Centralvärmeledning.

Alternativ c ger enligt kalkylerna icke lägsta årskostnad men synes dock vara det alternativ, som jämte våningsvärmeledningarna bör bli föremål för övervägande.

d. Centralvärmeledning matad från ångcentral.

Alternativ d ger under angivna förutsättningar relativt låg årskostnad. Det bör dock framhållas att alternativet ifråga har vissa olägenheter, speciellt att bostadsområdets uppvärmning vid driftsavbrott, på grund av strejker, helger o. dyl., blir beroende av driften vid fabriken. Det har icke givits tillfälle att närmare undersöka möjligheterna att installera en mindre pannenhet inom fabrikens ångcentral avsedd att användas vid driftsavbrott i fabriken, men redan uppställningen över årskostnaderna ovan ger besked om att därest man tvingas till en dylik åtgärd skulle alternativet ej bliva ekonomiskt berättigat. Man bör vid detta alternativ även ägna luftskyddets synpunkter något beaktande. Även ur denna synpunkt torde det icke vara att rekommendera att driva centraliseringen allt för långt.

Bil. 6. Bostadsprogram för X-by industrisamhälle.[1]

I samband med den planerade omläggningen och utvidgningen av industrien i X-by kommer även arbetskraftens bostadsbehov att förändras. Nedan följer en beräkning över storleken och arten av det förändrade bostadsbehovet. Bostadsbehovets tillgodoseende med olika slag av bostadstyper och gemensamhetsanläggningar samt dessas fördelning över området visas å följande tre planer:

1. Dispositionsplan i skala 1: 4000, utvisande områdets uppdelning i stort för sina huvudsakliga ändamål: industri, bostäder, vissa större gemensamhetsanläggningar och butiksområden, skyddsbälten, parker, huvudtrafikleder m. m. (ej reproducerad).
2. Generalplan i skala 1: 2000, utvisande bostadsområdenas uppdelning i grupper för olika bostadsbehov och hustyper, antalet lägenheter i de olika grupperna, närmare förläggning av olika slag av butiker, gemensamhetsbyggnader m. m. (se *fig. 3* och *4* i slutet av bilagan).
3. Detaljplan i skala 1: 1000, utvisande planläggningen i detalj av första etappens bostadsområde (ej reproducerad).

Plan 3 är avsedd att kunna fastställas som avstyckningsplan eller byggnadsplan. Planerna 1 och 2 äro ej avsedda att fastställas. De skola ligga till grund för erforderliga avloppsplaner, beräkningar av markbehov o. dyl. samt för de framtida detaljplaner, som äro avsedda att uppgöras för område efter område allt efter behovets tillväxt. Genom detta tillvägagångssätt vinnes tillräcklig planmässighet och överblick, utan att man genom en fastställelse av planåtgärder, som skola genomföras först i en framtid, försvårar en smidig anpassning till utvecklingens krav.

Planer och beräkningar ha uppgjorts på grundval av från industriföretaget inhämtade uppgifter om dels nuvarande befolkning och dess bostäder m. m., dels den beräknade industriella utvecklingen med därav följande arbetskraftsbehov. Resultatet redovisas enligt följande kapitelrubriker:

A. Industri och småindustri.
B. Förvaltningslokaler m. m.
C. Centralförråd, vedgård m. m.
D. Bostäder för a. högre tjänstemän
   b. lägre »
   c. förmän, verkmästare m. m.
   d. sekundärbefolkning (ej anställda vid företaget)
   e. arbetare och pensionärer

---

[1] Nedanstående exempel är med vissa smärre förändringar identiskt med ett i verkligheten uppgjort bostadsprogram. Samhället i fråga domineras fullständigt av ett industriföretag, som äger all mark och sysselsätter huvudparten av befolkningen. Någon industri vid sidan om detta företag förekommer icke.

E. Gemensamhetsbyggnader.
F. Rekreationsanordningar.
G. Trafikleder och avlopp.

A. Industri och småindustri.

Enligt uppgifter från företaget är avsikten att så småningom flytta alla industrianläggningar från nuvarande läge vid vattnet till ett nytt område väster om bebyggelsen, som erbjuder bättre utvecklingsmöjligheter (A_1 på kartan fig. 3). Det nya området har utmärkts på dispositionsplanen och generalplanen. För närmare uppgifter om de olika flyttningsetapperna m. m. hänvisas till företagets särskilda utredningar i denna fråga.[1] Genom flyttningen bli de nuvarande industritomterna så småningom lediga för andra ändamål (bostäder, butiker etc.).

Mellan det nya industriområdet och bostäderna har utmärkts en minst 100 m bred skyddszon, som ur brandskydds- och luftskyddssynpunkt ej får bebyggas.

Industriområdet är förbundet med nuvarande bangård medels ett antal järnvägsspår.

För samhället erforderlig småindustri och hantverk, som icke lämpligen kan förläggas till bostadskvarteren, såsom reparationsverkstäder, målarverkstad, möbelverkstad och snickeri, bussgarage etc., förläggas till terrängen i vinkeln mellan utfartsvägarna till A-by och B-by samt invid järnvägsstationen (A_2). I bostads- och affärskvarteren inrymmas skomakare, cykelreparatörer, bagerier m. m.

B. Förvaltningslokaler m. m.

Nuvarande kontor vid Torget föreslås ligga kvar (B_1). Erforderlig utvidgning av kontoret kan ske genom framtida tillbyggnad.

För ytterligare förvaltningsbyggnader, såsom centrallaboratorium el. dyl., har reserverats byggnadsplatsen vid Torgets norra sida (B_2).

C. Centralförråd, vedgård m. m.

För bostadsområdets behov erfordras bl. a. ett centralförråd för byggnadsmaterial, en mindre snickeriverkstad samt ett vedförråd. Detta område, som behöver spårförbindelse, förlägges vid bangården kring det nuvarande verkstadsförrådet, som blir centralförråd för byggnadsmaterial (C).

D. Bostäder.

a. Högre tjänstemän. (Direktörer, avdelningschefer med assistenter o. dyl.)

Tjänstemän tillhörande denna grupp bo f. n. i villor vid Parken, Herrgården och Tallbacken. Ungkarlarna bo huvudsakligen i Värdshuset.

Familjebostäderna föreslås anordnade som hittills i enfamiljsvillor i Parken och Tallbacken. Ungkarlsbostäderna föreslås i framtiden anordnade som enkelrum och dubletter i Värdshuset och i ett annex omedelbart intill. En översikt över nuvarande och framtida bostadsförhållanden för högre tjänstemän lämnas i nedanstående schema:

[1] Här ej publicerade.

Bostadsplatser	Antal bostäder 1943		Antal bostäder 1962	
	familjer	ungkarlar	familjer	ungkarlar
Parken	6	—	6	—
Herrgårdsområdet	3	—	3	—
Värdshuset	—	2	—	8
Tallbacken	4	—	19	—
Summa	13 +	2 = **15**	28 +	8 = **36**

b. Lägre tjänstemän. (Kontorister, lägre ingeniörer, laboratoriebiträden o. dyl.)

Antalet lägre tjänstemän är f. n. c:a 40 st. fördelande sig med $^1/_3$ på vardera familjehushåll, ogifta flickor och ungkarlar. Det beräknas att i runt tal en fördubbling av denna personal kan vara att vänta, samt att proportionen mellan gifta och ogifta samt mellan flickor och ungkarlar i stort sett kommer att bibehållas. Bostäder skulle alltså erfordras för c:a 30 familjer, 30 flickor och 30 ungkarlar. I planen bör dock reserveras plats för ytterligare ett antal familjebostäder, förslagsvis 10 st., för att kunna möta ett ev. ökat behov härav.

F. n. bo familjehushållen i villor och flerfamiljshus spridda inom samhället. Ungkarlarna bo delvis i Värdshuset och delvis inackorderade. Flickorna äro till stor del hemmaboende och i övrigt inackorderade.

I framtiden beräknas de nu spridda familjebostäderna så småningom samlade till området nedanför Tallbacken. Här finnes plats för 20 enfamiljshus och 10 dubbelhus, tillsammans alltså 40 lägenheter. Därjämte finnes invid det nya broläget på parksidan plats för c:a 5 tjänstemannavillor.

För ungkarlarna inredas enkelrum och en del dubletter i Värdshuset och ett annex till detta. C:a 30 ungkarlsbostäder kunna här inrymmas. Med hänsyn till att en del av ungkarlarna kan beräknas vara hemmaboende eller inackorderade torde dessa ungkarlsbostäder vara tillräckliga.

Kvinnliga biträden torde även i framtiden i huvudsak rekryteras ur i samhället boende familjer, varför de i stor utsträckning beräknas vara hemmaboende. Det torde dock vara nödvändigt att för mötande av framtida behov ha tillgång till c:a 15 enkelrum för flickor. Dessa kunna förläggas antingen till en särskild byggnad invid Värdshuset eller ännu hellre insprängda bland hyreslägenheterna i den framtida hyreshusbebyggelsen i centrum. Om det föreslagna annexet först bygges för flickor, kunna dessa senare när centrum börjar utbyggas flytta till de föreslagna lägenheterna i centrum och annexet då övertagas av ungkarlarna.

c. Förmän (och likvärdiga tjänstemän).

Förmännens antal uppgingo 1943 till c:a 15 st., i huvudsak familjehushåll, varav drygt hälften bodde vid kyrkan och de övriga spridda i olika hus inom samhället. Bostäderna äro inrymda i två- eller flerfamiljshus.

Det framtida antalet förmän uppskattas till c:a 35 st., huvudsakligen familjehushåll. Förmansbostäderna föreslås för framtiden samlade till två grupper, en bestående av dubbelhus framför Herrgården, rymmande c:a 24 lägenheter, och en i Parken, där de befintliga förmansbostädernas antal ökas till c:a 10 lägenheter. Dessutom bör något eller några hus väster om bron reserveras för sådana verkmästare, som behöva bo i närheten av fabrikerna. Något särskilt område härför har ej markerats på kartan fig. 3.

d. Sekundärbefolkning.

Sekundärbefolkningen är, såsom framgår av tab. 1 sid. 364 huvudsakligen sysselsatt inom hantverk, handel, allmän tjänst och huslig tjänst och uppgår till c:a 10 % av samhällets hela befolkning. Detta är en ovanligt låg siffra, som förklaras av att X-by ännu är ett ganska litet och outvecklat samhälle. Vid den ökning av samhällets storlek, som här förutses, måste emellertid sekundärbefolkningen beräknas öka proportionellt mycket mer för att komma i nivå med de värden, som f. n. äro vanliga i industrisamhällen med invånarantal på 3—5 000 personer. Mellan 20 och 30 % sekundärbefolkning är där vanlig. För X-by synes man allt efter samhällets tillväxt böra räkna med en sekundärbefolkning, som stiger från 10 % 1942 till c:a 25 % 1962.

Hur sekundärbefolkningen kan beräknas fördela sig på olika hushållstyper är svårt att beräkna. Då denna befolkning till stor del måste rekryteras genom inflyttning, kommer den sannolikt till en början att vara koncentrerad till de mindre hushållstyperna och till enpersonshushållen. I de följande beräkningarna har dock antagits, att det erforderliga tillägget för beräknad sekundärbefolkning fördelar sig på de olika hushållstyperna med samma proportioner som den övriga befolkningen.

Några särskilda områden för denna befolkningsgrupps bosättning ha icke utmärkts på kartan. De tänkas erhålla bostäder — egnahem, föreningslägenheter och hyreslägenheter — inom samma områden, som i det följande redovisas för arbetare och pensionärer. I de följande beräkningarna över antalet arbetar- och pensionärshushåll av olika typ har därför ett tillägg gjorts för beräknad sekundärbefolkning med 10 % 1942, 15 % 1947, 20 % 1952 och 25 % 1957 och 1962. I tab. 16 sid. 367 ha sekundärbefolkningens bostäder dock redovisats för sig, emedan företaget beträffande dessa ej torde ha annan skyldighet än att upplåta marken.

e. Arbetare och pensionärer.

Denna befolkningsgrupp dominerar samhället. Den är sammansatt av en mängd olika hushållstyper med varierande bostadsbehov. Förhållandena äro här allt för mångskiftande för att man skall kunna direkt överblicka det framtida bostadsbehovet på samma sätt som för tjänstemän och förmän. En särskild undersökning har därför företagits för att klarlägga förhållandena.

Undersökningen har bedrivits i tre etapper.

1. Den nuvarande ortsbefolkningen har gjorts till föremål för en lokal »folkräkning» den 31 december 1942.
2. En prognos har gjorts beträffande den framtida befolkningens numerär och sammansättning.
3. Uppskattningar ha gjorts rörande bostadsbehovet för den sålunda beräknade framtida befolkningen.

Den nuvarande industribefolkningen.

De viktigaste resultaten av den ovannämnda »folkräkningen» framgå av tabellerna 1—6 sid. 360 ff. Hela befolkningen utgjordes av 1 212 personer, varav 603 män och 609 kvinnor.

Tab. 1 visar yrkesfördelningen. Drygt 90 % av befolkningen utgöres av företagets nuvarande och förutvarande personal jämte familjer. Pensionärer och deras familjer samt arbetaränkor utgöra tillsammans 219 personer eller 20 % av den egentliga arbetarbefolkningen.

Tab. 2 och *tab. 3* visa ålderfördelningen för den manliga resp. kvinnliga befolk-

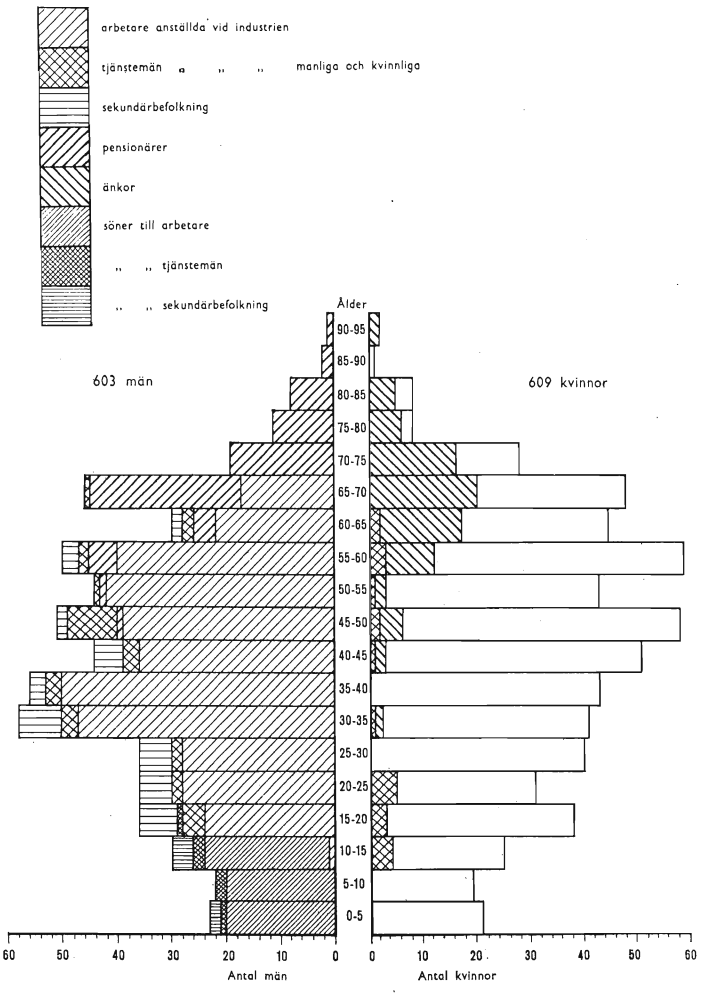

Fig. 1. Befolkningens åldersfördelning i X-by 31 dec. 1942.

ningen. Grafiskt återges fördelningarna i *fig. 1*, som visar en starkt undergrävd ålderspyramid. De yngre åldrarna äro i hög grad underrepresenterade. Nativiteten är låg; antalet födda uppgår knappt till hälften av vad som erfordras för att på längre sikt hålla befolkningsnumerären konstant utan inflyttning.

Tab. 4 visar anställningsåldern för de av företagets nuvarande arbetare, som anställts under de senaste 20 åren. Normalt synes anställningsåldern vara låg och rekryteringen huvudsakligen ske från den inom samhället uppväxande arbetarungdomen. Under de senaste fem åren, då en viss expansion av företaget begynt, har emellertid en stark förskjutning mot högre åldrar ägt rum, delvis beroende på, att tidigare vid omläggning av driften ledigbliven personal återanställts för att fylla luckorna efter personal, som blivit inkallad. Yngre arbetskraft har därvid icke stått till buds.

Tabellerna 1—4 avse endast den på orten boende befolkningen. Sammanlagt 173 arbetare ha emellertid sin bostad utanför samhället. Deras fördelning efter hemortskommun framgår av *tab. 5*, deras åldersfördelning av *tab. 6*.

Befolkningsprognos.

Beräkningarna avse i främsta rummet antalet manliga arbetare och pensionärer. Storleken av övriga befolkningsgrupper — d. v. s. kvinnliga medlemmar och barn i arbetarhushållen, arbetaränkor och den icke industrianställda delen av befolkningen — beräknas först i andra hand genom att tillämpa vissa proportionalitetsmått, härledda främst genom studium av de nuvarande befolkningsförhållandena.

För framskrivning av den nuvarande arbetarbefolkningen på orten ha följande antaganden gjorts:

(1). Ingen utflyttning.
(2). Dödligheten enligt senaste dödlighetstabell för riket.
(3). Pensionering vid 65 års ålder.
(4). Samtliga arbetarsöner inträda i faderns yrke vid 15 års ålder.

Beträffande dödligheten kan invändas, att densamma sannolikt kommer att sjunka ytterligare i framtiden, men denna omständighet kan endast ha ringa betydelse. Antagandet om pensionering vid 65 år stämmer så tillvida ej med verkligheten som ett visst antal aktiva arbetare överskridit denna ålder, men å andra sidan finnas arbetare, som pensionerats redan före denna ålder (jfr tab. 2).

Tab. 7 (sid. 362) visar resultatet av den framskrivning som gjorts under ovan gjorda antaganden. Det framgår, att arbetarstammens numerär ej kan bibehållas utan inflyttning. Antalet arbetare i åldern 15—65 år kommer att sjunka från 367 år 1942 till c:a 270 efter 20 år, vilket innebär en minskning med i genomsnitt 3 arbetare årligen. Antalet pensionärer kommer däremot att hålla sig jämförelsevis konstant vid omkring 90.

Det framtida behovet av arbetskraft har av företaget uppskattats med ledning av den planerade utvidgningen av produktionen. Med utgångspunkt från en personal på 500 anställda vid årsskiftet 1942/43 har angivits, hur stor arbetsstyrka som kan väntas erforderlig vid olika tidpunkter under de närmaste 20 åren. Uppskattningarna framgå av *tab. 8*. Från och med år 1950 ha vissa alternativ för utvecklingen angivits.

Som jämförelse med den som utgångspunkt i tab. 8 anförda siffran 500 må anföras följande översikt av antalet manliga arbetare vid årsskiftet 1942/43 enligt de direkta beräkningarna:

Boende i samhället (inkl. inkallade)	376
» utanför samhället	173
Summa	549

Skillnaden mellan siffrorna 549 och 500 kan anses utgöras av utanför samhället boende, tillfällig arbetskraft, som ersätter vid undersökningstidpunkten inkallade arbetare. Frånräknas denna arbetskraft, erhålles en rest på 124 utanför samhället boende arbetare. Till en del kan man räkna med att dessa även i fortsättningen önska behålla nuvarande bostad, men till större delen torde de representera ett latent bostadsbehov i själva samhället. Här har denna andel uppskattats till 75 arbetare samt förutsatts, att dessa inflytta till samhället under den närmaste 5-årsperioden med 15 personer om året. Denna inflyttning utgör sålunda ett tillägg till den inflyttning, som är en följd av arbetarstammens tillväxt.

Tab. 9 visar, hur de i samhället boende arbetarnas antal enligt ovan gjorda förutsättningar kommer att tillväxa. Skillnaden mellan arbetarantalet i denna tabell och i tab. 8 utgöres av utanför samhället boende arbetare.

Det framtida arbetskraftsbehovet och de befolkningsmässiga möjligheterna att tillgodose detsamma har framställts grafiskt i *fig. 2*.

Inflyttningsålder. Av stor betydelse är den inflyttande arbetskraftens åldersfördelning. På denna beror nämligen dels det framtida antalet pensionärer, dels även bostadsbehovet, emedan detta beror av hushållens storlek, som i sin tur står i ett visst samband med hushållsföreståndarens ålder.

Vid beräkningarna har intet bättre antagande kunnat göras än att relativa antalet flyttande i varje särskild ålder är detsamma som för den manliga arbetarbefolkningen enligt 1930 års folkräkning.[1] Genom vederbörligt hänsynstagande till befolkningens sedermera ändrade åldersstruktur (närmare bestämt framräknad till år 1945) kommer man till följande fördelning av 1 000 inflyttande manliga arbetare i åldern 15—65 år. Även antalet med dessa arbetare inflyttande gossar under 15 år har angivits.

Ålder	Antal	
0— 5	114	308
5—10	101	
10—15	93	
15—20	87	1 000
20—25	148	
25—30	195	
30—35	181	
35—40	138	
40—45	92	
45—50	63	
50—55	40	
55—60	36	
60—65	20	
	Summa 1 308	

Fördelningen innebär en förskjutning mot högre åldrar i jämförelse med omkring år 1930 rådande förhållanden.

Den framtida inflyttningen till industrisamhället betingas av följande faktorer:

(a) Ersättningsbehovet, d. v. s. den inflyttning som erfordras för att förhindra att arbetarstammen minskas som följd av att antalet pensioneringar och dödsfall överstiger antalet arbetarsöner, som passerar 15-årsåldern;

(b) Utvidgningsbehovet, d. v. s. den årliga nettoökningen av arbetsstyrkan;

(c) Inflyttning av redan vid företaget anställda arbetare, vilka nu som följd av bostadsbristen bo utom samhället.

Inflyttningen enl. mom. (b) och (c) framgår av tab. 9. Vad ersättningsbehovet beträffar illustreras detta i viss mån av tab. 7, som dock endast ger vid handen, hur stor inflyttning som erfordras för att täcka decimeringen av den *nuvarande* arbetarstammen. I och med inflyttningen enl. mom. (b) och (c) förändras ersättningsbehovets storlek; se nedan.

Med beaktande av ovannämnda olika inflyttningskomponenter och under antagande att flyttningsåldern fördelar sig så som ovan angivits har ett räkneschema upprättats, som tillåter en beräkning av den framtida, på orten boende, manliga arbetarbefolkningens storlek och ålderssammansättning.

Den totala inflyttningens storlek framgår av *tab. 10* (sid. 364). Det kan vara värt att notera, att ersättningsbehovet i själva verket är mindre än vad fallet skulle vara utan utökning av arbetsstyrkan (42 arbetare i stället för 97 under 20-årsperioden 1943—62). Detta förklaras av den inflyttande befolkningens relativt gynnsamma

[1] Folkräkningen 1930. Del II, sid. 125 ff. Sveriges officiella statistik. Sthlm 1936.

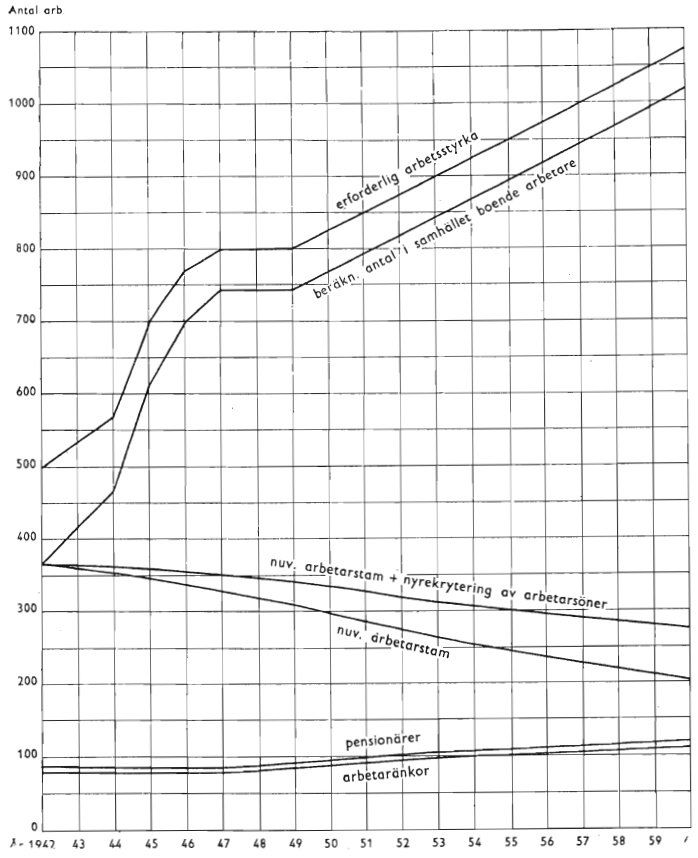

Fig. 2. Beräknad befolkningsutveckling i X-by 1942—1960.

åldersstruktur, som medför, att inom densamma antalet uppväxande arbetarsöner är större än avgången genom pensionering och dödsfall, medan motsatsen gäller beträffande den i samhället redan förefintliga arbetarstammen.

Tab. 11 visar åldersfördelningen för den manliga arbetarbefolkningen vid slutet av åren 1942, 1947, 1952, 1957 och 1962 under antagande av det i tab. 8 såsom sannolikt betecknade utvecklingsalternativet. Följande resultat må framhållas.

Antalet arbetare i åldern 15—65 år överensstämmer, som sig bör, med de i tab. 9 uppställda villkoren. Medianåldern för de aktiva arbetarna sjunker under den första 5-årsperioden som följd av den omfattande nyanställningen men företer därefter långsam ökning.

Antalet pensionärer uppvisar en ökning från 88 år 1942 till 125 år 1962; relativt sett sjunker emellertid antalet från 24 pensionärer per 100 aktiva arbetare år 1942 till 12 år 1947, vilken sistnämnda proportion därefter i stort sett bibehålles.

Det framtida bostadsbehovet.

För beräkning av arbetarbefolkningens framtida bostadsbehov erfordras förutom kännedom om antalet arbetare, pensionärer och arbetaränkor även uppgift om, hur dessa äro grupperade på olika hushåll samt hur stora bostäder man skall beräkna för de skilda hushållstyperna. Man kan i detta sammanhang skilja på fem typer av hushåll (se kap. 4 sid. 102 ff.):

I. Enpersonshushåll
II. Tvåpersonshushåll
III. Man, hustru + 1 barn el. likvärdigt
IV. » » + 2 à 3 barn el. likvärdigt
V. » » + 4 barn el. flera.

Arbetarna tillhöra någon av dessa hushållsgrupper antingen som hushållsföreståndare eller som hemmaboende. I *tab. 12* har den nuvarande arbetarbefolkningen uppdelats i ovan angivna hushållsgrupper och med hänsynstagande även till åldern. Såsom familjer ha i detta sammanhang räknats *samboende föräldrar och barn* (oberoende av åldersförhållandena), medan däremot exempelvis samboende bröder räknats som ensamstående personer. Inneboende personer (andra än hemmaboende barn) ha likaledes räknats särskilt.

En översikt av familjernas sammansättning lämnas i följande tablå:

449 inom samhället boende arbetarfamiljer fördelade efter sammansättning.

(Omfattar även pensionärer och änkor.)

Antal vuxna	Antal barn			
	0	1	2	3
1	102	3	—	—
2	185	40	9	6
3	58	11	3	—
4	14	4	1	—
5	7	3	1	1
6	1	—	—	—

Av procentsiffrorna i tab. 12 framgå vissa karakteristiska drag rörande arbetarbefolkningens fördelning på olika hushållstyper. I de yngre åldrarna äro de flesta arbetarna hemmaboende. I åldrarna 25—30 år äro förhållandena skiftande, men därefter gör sig familjebildningen alltmer gällande, så att i åldrarna 45—65 år mer än 90 % av arbetarna ha två- eller flerpersonshushåll. Pensionärerna och i synnerhet arbetaränkorna ha däremot i ganska stor utsträckning enpersonshushåll.

Utgår man från, att de i tab. 12 anförda procentsiffrorna komma att vara giltiga även i framtiden — vilket med andra ord vill säga, att familjebildning och familjeupplösning i de olika åldersgrupperna framgent sker i liknande utsträckning som hittills inom samhället — så kan man med ledning av dessa procentsiffror och av åldersfördelningarna i tab. 11 göra en summarisk beräkning av det framtida hushållsbeståndet.[1] Resultatet framgår av *tab. 13*. Hushållsbeståndet har här uträknats icke blott för arbetare och pensionärer utan även för arbetaränkor, varvid det antagits, att proportionen mellan antalet arbetaränkor och antalet pensionärer i framtiden blir detsamma som vid årsskiftet 1942/43.

För beräkning av det bostadsbehov, som svarar mot det i tab. 13 redovisade hushållsbeståndet, måste vissa antaganden göras om den bostadsstandard, som man anser bör tillämpas i framtiden. Den nuvarande bostadsstandarden i samhället framgår av *tab. 14*.

[1] Mot detta antagande kan anmärkas, att familjebildning och hushållsstorlekar hos den inflyttande befolkningen sannolikt komma att vara större än hos den nuvarande ortsbefolkningen i motsvarande åldersklasser. Då någon uppgift över de genomsnittliga hushållsstorlekarna inom olika åldersklasser av industriarbetare eller annan befolkning icke står att erhålla, har något bättre antagande dock icke kunnat göras.

Följande antaganden ha gjorts beträffande den framtida bostadsstandarden:

Hushållstyp:	Beräknas bo i lägenhetstyp:
I. Enpersonshushåll	1 rum el. kök
II. Tvåpersonshushåll	1 rum + kök el. 1 rum + kokvrå m. kammare el. alkov
III. Två vuxna + 1 barn	50—20 % = II 50—80 % = IV och V. (Se vidare s. 354.)
IV. » » + 2—3 barn	2—4 rum + kök
V. » » + 4 el. fl. barn	

Avvikelser från detta schema komma givetvis att uppstå i verkligheten. Vid så stort antal hushåll, som det här är fråga om, kan man emellertid räkna med att ungefär lika många bo över sin minimistandard som under. (År 1942 var detta förhållandet i de nuvarande bostäderna.)

Med bostadsstandarden sammanhänger även frågan om vilka olika hustyper, som det beräknade bostadsbehovet kan tänkas fördelat på. I detta fall synes man (åtminstone i beräkningarna) böra inskränka sig till följande typer:

1. Villor och radhus, förvaltade som egnahem.
2. Dubbelhus eller flerfamiljshus i två våningar i företagets regi.
3. Flerfamiljshus i två våningar (ev. tre våningar i centrum) förvaltade som hyreshus eller föreningshus.

Det är svårt att förutse i vilka proportioner de olika hustyperna komma att byggas i framtiden. Med utgångspunkt från nuvarande förhållanden i X-by (inga egnahem) och med hänsyn till vanligen förekommande förhållanden på andra liknande orter och den väntade statliga bostadspolitiken, synes det rimligt att antaga, att c:a *40 % av lägenheterna 1962 böra vara inrymda i egnahem (villor och radhus) och övriga lägenheter i flerfamiljshus, förvaltade antingen som företagshus, hyreshus eller föreningshus.* Detta blir ungefär samma proportioner, som uppstå, om lägenheter större än 1 rum och kök förläggas till egnahem i villor och radhus. I de följande beräkningarna har därför för enkelhetens skull denna sistnämnda regel tillämpats.

För täckandet av bostadsbehovet finnes först och främst det befintliga bostadsbeståndet att tillgå. Detta består nästan uteslutande av lägenheter i företagshus och har den sammansättning som framgår av *tab. 15* sid. 366. En del av de befintliga arbetarlägenheterna äro av dålig beskaffenhet och frångas därför här (se tab. 15) Med hänsyn till i det följande visade behovet av lägenheter av olika storlek bör moderniseringen av de gamla lägenheterna ej inriktas på förändring av lägenheternas storlek genom sammanslagning o. dyl. utan på modernisering av lägenheterna genom deras förseende med toalettrum, tamburer, garderober och modern köksinredning. 1 rum + köks-lägenheterna i de nyare arbetarbarackerna (226 st.) böra inom nuvarande yta även kunna förses med sovalkov. I de följande beräkningarna har det äldre bostadsbeståndet därför antagits oförändrat till sin storlek och sammansättning.

Vid beräkningarna över det framtida behovet av olika bostäder för arbetare, pensionärer och änkor samt sekundärbefolkning ha alltså följande antaganden tillämpats:

1. I tillgängliga befintliga bostäder (se tab. 15) ha först de arbetarhushåll placerats, som äro av lämplig storlek. I de därefter överblivna befintliga bostäderna ha pensionärer placerats.

2. För de pensionärer, som ej få plats i befintliga bostäder, tänkas nya pensionärshem byggda. Sådana pensionärer, som tillhöra hushållstyperna IV och V, beräknas placerade i nya arbetarbostäder, emedan alltid någon medlem i dylika hushåll (hemmaboende) måste beräknas vara arbetande.
3. Av de ensamstående icke hemmaboende arbetarna (I) beräknas $^1/_3$ vara inneboende (se punkt 5) och $^2/_3$ ha behov av enkelrum (de gamla bostädernas enkelrum äro tillräckliga härför).
4. Av mellangruppen (III = 2 vuxna + 1 barn) beräknas hälften vara nygifta, som fått sitt första barn, och hälften vara äldre par, där alla barn utom ett flyttat hemifrån. Den första gruppen beräknas kvarbo i sin gamla lägenhet för tvåpersonshushåll, den andra gruppen i sin gamla familjelägenhet på 2 à 4 rum + kök. Så småningom beräknas dock standarden för nygifta med 1 barn höjas så att de ej kvarbo i sin gamla 1 rum + kökslägenhet utan i större antal flytta till familjelägenheter på 2 rum + kök eller större. Utvecklingen av det statliga stödet till barnfamiljer beräknas understödja denna tendens. Nedanstående takt i standardhöjningen har antagits:

1947	50 %	av	2	vux.	+	1	barn	i	minst	2	rum + kök
1952	60 %	»	»		»	»	»	»	»		
1957	70 %	»	»		»	»	»	»	»		
1962	80 %	»	»		»	»	»	»	»		

Detta antagande gäller för arbetare. För pensionärer antages fördelningen med 50 % till typ II och 50 % till typ IV komma att bestå hela tiden.

5. Familjebostäderna beräknas enl. ovan förlagda till egnahemslägenheter, företrädesvis i villor och radhus. Storleken 2 à 4 rum + kök får variera efter omständigheterna vid varje byggnadstillfälle, varvid bemärkes att det behov av uthyrningsrum, som antagits representerat av $^1/_3$ av de ensamstående arbetarna, främst tänkts tillgodosett i egnahemmen (vindsrum o. dyl.).
6. All icke industrianställd befolkning (sekundärbefolkning) beräknas placerad i nybyggnader, ehuru de som f. n. finnas i samhället givetvis en tid komma att kvarbo i de äldre hus, där de nu bo. Sekundärbefolkningen beräknas som ett tillägg till arbetarbefolkningen enligt de principer som angetts under d. sid. 347.

Resultatet av beräkningarna över det framtida bostadsbehov, som motsvarar företagets uppskattningar av det framtida arbetskraftsbehovet, redovisas i *tab. 16*.

I *tab. 17* sid. 368 har genom utdrag ur tab. 16 sammanställts uppgifter om det antal lägenheter i olika hustyper, som behöva uppföras till varje utbyggnadsetapp. Det bör bemärkas att fördelningen av *antalet* lägenheter mellan de olika hustyperna här skett enligt regeln i punkt 5 om att lägenheter större än 1 rum + kök skola ligga i egnahem. Denna regel gäller icke för bestämmandet av vilka lägenhets*typer* de olika hustyperna böra innehålla. Enligt vad som anförts härom å sid. 353 bör varje hustyp innehålla samtliga lägenhetstyper i de proportioner dessa enl. tab. 16 böra förekomma inom samhället. (I egnahem uppstå lägenheter om 1 rum + kök genom att ett rum uthyres av en lägenhet på 2 rum + kök.) Den procentuella fördelningen mellan olika lägenhetstyper enl. tab. 16 är:

	Enkelrum	1 r. + k. el. likv.	2 r. + k. o. större	Summa
1947	10	58	32	100
1952	9	54	37	100
1957	8	52	40	100
1962	8	49	43	100

Av de i tab. 17 upptagna lägenheterna beräknas de som falla på sekundärbefolkningen (siffror inom parentes) uppförda som privata egnahem eller hyres- eller föreningshus, som icke förorsaka företaget någon kostnad. Pensionärshemmen beräknas uppförda av kommunen men med ett bidrag från företaget på 500 kr pr person. Egnahem och radhus beräknas uppföras av arbetarna själva men med en subvention från företaget på 4 000 kr pr lägenhet. Flerfamiljshusen beräknas uppförda av företaget eller privata husägare och sedan uthyrda till ett underpris motsvarande en subvention på 2 000 kr pr lägenhet. Med denna subvention kan hyran eller årskostnaden i egnahem och radhus begränsas till c:a 700 kr pr år inkl. värme och i 1 rum + köks-lägenheterna i flerfamiljshusen till c:a 500 kr pr år inkl. värme. De kostnader, som företaget måste lägga ned på modernisering av det gamla bostadsbeståndet, beräknas förräntade och amorterade genom inflytande högre hyror. De kostnader, som enligt dessa grunder falla på företaget i de olika utbyggnadsetapperna, ha uträknats i *tab. 18.*

I generalplanen (fig. 3) har det enligt tab. 17 erforderliga nytillskottet under varje utbyggnadsetapp av olika hustyper utplacerats så att därav bildats ett antal skilda bostadsområden. Hur många hustyper av olika slag, som rymmas inom de olika bostadsområdena samt i vilken ordning dessa äro tänkta att utbyggas, framgår av *tab. 19* sid. 368.

Det bör med skärpa framhållas, att generalplanen icke utgör ett slutligt förslag till gators och byggnaders placering i terrängen utan endast har tillkommit för att skapa ett begrepp om, hur många hus av olika typer, som kunna rymmas inom olika terrängpartier. Avsikten är att i fortsättningen område för område skall undergå särskild detaljplanläggning, varvid generalplanen och dess uppgifter om hur många hustyper av olika slag, som skola finnas inom de olika områdena, bör läggas till grund för arbetet. I första hand böra områdena för utbyggnad av etapp I och II jämte den föreslagna nya bron över älven detaljplaneras. Detaljplanerna synas icke böra fastställas annat än för de periferiskt belägna villaområdena, där avstyckning för egnahem är avsedd att genomföras.

E. Gemensamhetsbyggnader.[1]

1. Värmecentraler.

För de tätare bebyggda delarna äro värmecentraler ekonomiskt genomförbara. För de äldre arbetarbostädernas modernisering är anläggandet av fristående värmecentraler billigare än att inreda pannrum i husens källare. Med dessa utgångspunkter ha föreslagits tre värmecentraler, en invid skolorna för den gamla och nya bebyggelsen vid Hagen, en vid Värdshuset för den äldsta bebyggelsen och den nya bebyggelsen framför Herrgården och en för den gamla och nya bebyggelsen på västra älvstranden norr om nya bron. Eventuellt kan en fjärde anläggas i en framtid för den nya bebyggelsen i centrum kring Torget.

2. Maskintvätt.

Till en början räcker en tvättcentral invid skolorna med en kapacitet på c:a 1 000 hushåll. Den bör sammanbyggas med värmecentralen på samma plats och bör utrustas såväl för inlämning av tvätt som för självbetjäning. Senare erfordras eventuellt ytterligare en tvättstuga vid centrum, vilken då torde kunna sammankopplas med en vid denna tid förmodligen aktuell värmecentral på denna plats.

[1] På kartan fig. 4 ha gemensamhetsbyggnaderna utmärkts med siffror, som svara mot deras nummer i nedanstående redogörelse.

3. Varmbad.

Det förutsättes att fullgoda tvätt- och duschrum komma att anläggas vid de nya industrianläggningarna och att badrum anläggas i största möjliga utsträckning i de enskilda bostäderna. I de nya husen kan även för en relativt liten kostnad badstu anläggas i källaren. Även om strävan alltså bör vara att anordna badmöjligheter i de enskilda bostäderna kommer det ändå att finnas ett visst behov av gemensamhetsbad. Att anordna ett sådant i form av en simhall är ej ekonomiskt genomförbart i ett samhälle av denna storlek utan mycket stora subventioner. Badet bör därför begränsas till badstu- och karbad av ganska måttliga dimensioner. En sådan badanläggning bör kunna utnyttjas även för skol- och idrottsändamål. Under hänvisning till vad som nedan anföres under 7. Skolor och 22. Motionshall föreslås att badanläggningen förlägges i anslutning till en ny gymnastiksals omklädningsrum. Om detta av organisatoriska skäl skulle visa sig svårgenomförbart är det lämpligt att lägga badanläggningen till tvättstugan vid skolan.

4. Butiker ha planerats inom bostadområdet enligt följande normer:

a. Mjölk- och brödbutiker	1	på	200 fam.
b. Specerier, kött, fisk och grönsaker, papper, tobak, skomakare, sybehör, damfrisering	1	»	400 »
c. Cykelreparatör, sportaffär, sjukvårdsaffär	1	»	1 000 »
d. Järnhandel, husgeråd och andra »citybutiker»	1	»	5 000 »

Sålunda ha mjölk- och brödbutiker i planen (fig. 4) föreslagits på 5 olika platser: vid Skogen, vid ett nytt handelscentrum invid skolan, vid Värdshuset, nuvarande handelsboden vid Torget och i närheten av arbetarbostäderna vid Stranden. Ungefär varannat av dessa butikscentra, nämligen vid skolan, vid Värdshuset och vid Torget, bör givas sådan storlek, att det även kan förses med butiker för specerier etc. Järnhandel och andra citybutiker ges plats vid Torget och vid därifrån utgående gator. Bebyggelsen måste därför här vara sammanhängande för att kunna bilda ett effektivt butikscentrum i samhället.

5. Hemhjälpscentral.

Hemhjälpscentralen bör kombineras med en hemsysterverksamhet och förläggas till en centralt belägen plats, förslagsvis vid Torget.

6. Daghem för barn.

Ett daghem med både regelbunden och tillfällig hel- och halvdagsvård brukar kunna drivas i ett samhälle på c:a 5 000 personer. Daghemmet bör förläggas invid maskintvättstugan bredvid skolan för att husmödrarna skola kunna lämna in sina barn för tillsyn, medan de arbeta i tvättstugan eller uträtta inköp på annat håll.

7. Skolor.

Vid full utbyggnad 1962 kommer X-by att ha c:a 250 barn i skolåldern (f. n. c:a 70 från samhället). Härtill komma barn från angränsande delar av socknen, så att totala antalet skolbarn på 1960-talet kan beräknas till c:a 300. Härför erfordras c:a 12 st. skolsalar, varför man måste räkna med att få plats för en dubbel A-skola. De nuvarande skolorna kunna successivt om- och tillbyggas för ändamålet. Skoltomten räcker väl till om den utnyttjas förståndigt och ej upptas av ytterligare lärarbostäder. Det är möjligt att framdeles ett behov av kommunal mellanskola

kommer att föreligga. Även en skolbyggnad för detta ändamål bör kunna rymmas inom den befintliga skoltomten. Läroverk och yrkesskola torde få ordnas utanför samhället tillsammans med länet.

8. Ungdomsgård.

En ungdomsgård bör förläggas centralt inom bostadssamhället. Plats härför har tänkts i samband med daghemmet för barn invid nuvarande skolområde. Förutom denna mera välutrustade ungdomsgård, som bör ledas av ungdomsföreningarnas ledare, bör det inom varje bostadsområde på c:a 200 lägenheter finnas tillgång till en oöm, uppvärmd lokal, där ungdomen kan samlas för inomhuslekar. Sådana lokaler kunna ofta anordnas i källaren till något flerfamiljshus eller på lämplig plats i närheten av lekplatser eller parker.

9. Samlingslokaler.

Nuvarande Folkets Hus är beläget utanför samhället och bör flyttas in till samhället. Såsom lämplig plats föreslås området mellan kanalen och järnvägsspåren söder om järnvägsstationen. Folkets Hus bör innehålla en stor sal lämplig för biografföreställningar, en mindre sal, ett antal sammanträdes- och klubbrum, bibliotek och läsrum, kontorslokaler för arbetarnas organisationer m. m.

För företagets räkning finnes en särskild samlingslokal invid Värdshuset. Denna bör bibehållas för samma ändamål. Det torde t. ex. vara lämpligt att musikkåren även i fortsättningen kan ha sina övningar förlagda till denna lokal.

10. Restauranger.

I anslutning till Folkets Hus anordnas en arbetarmäss i form av en allmän folkrestaurang. En konditoriservering med bageri bör även beredas plats i samband härmed.

Tjänstemannamäss är f. n. anordnad i företagets hotell och bör även i framtiden kvarligga där. Erforderlig utvecklingsmöjlighet har förutsetts i planen.

11. Hotell.

För företagets gäster m. m. finnes företagets hotell, som i planen har getts erforderliga utbyggnadsmöjligheter. Ett hotell för andra besökare erfordras även och bör beredas plats i centrum.

12. Sjukstuga och apotek.

Nuvarande sjukstuga inrymmes i en villa söder om järnvägen. Då denna plats även i framtiden är lämplig för detta ändamål och plats finnes för erforderlig utbyggnad, har plats för sjukstuga i planen markerats på denna plats.

Till en början torde endast ett läkemedelsförråd i samband med sjukstugan vara erforderligt för samhället. Om sedermera ett apotek skulle behöva inrättas, bör detta förläggas till Torget eller där anslutande gator.

13. Tandläkare.

Någon särskild plats för tandläkare behöver icke upptas i planen, då tandläkarmottagning kan anordnas antingen i samband med en tandklinik i skolan eller i en lägenhet i samhällets tilltänkta centrum.

14. Post och telegraf.

Poststation finnes för närvarande öster om järnvägen. Den bör så småningom flyttas till samhällets centrum och kompletteras med telegraf- och telefonstation. Någon särskild plats har ej angivits i planen.

15. Polisstation.

Om det i framtiden befinnes lämpligt att polisdistriktets arrestlokaler förläggas till en polisstation i X-by, bör denna kunna anordnas antingen i någon villa öster om järnvägen eller i bottenvåningen till något av affärshusen i centrum. Någon särskild plats har ej angivits i planen.

16. Banklokaler.

Dessa böra beredas plats vid den centrala affärsgatan mellan brofästena.

17. Bilstation.

För samhället erfordras minst en bilstation, som bör ha sin förläggning vid järnvägsstationen.

18. Kyrka och begravningsplats.

Nuvarande kyrka torde vara tillräcklig medan den omgivande kyrkogården däremot i en framtid torde behöva utbyggas. Plats för kyrkogårdsutvidgning finnes bakom nuvarande kyrkogård.

Samlingslokaler för frireligiösa samfund finnas efter infartsvägen från C-by. Eventuellt framtida behov av ytterligare lokaler av denna art torde kunna tillfredsställas på samma plats.

19. Sopstation.

Nuvarande sopstation är belägen på västra stranden en bit från vägen till A-by. Det synes vara möjligt att på denna plats anordna en bredfordtipp av erforderlig storlek för samhället.

20. Kommunalkontor.

Detta är f. n. inrymt i skolan. Det torde för lång tid framåt kunna kvarligga på denna plats men bör i framtiden flyttas till centrum, där det kan inrymmas i något hyreshus.

21. Brandstation.

En brandstation bör förläggas mellan industriområdet och bostäderna. Såsom lämplig plats har föreslagits nuvarande glödghuset.

F. Rekreationsanordningar.

22. Motionshall.

Skolans gymnastiksal bör givas större dimensioner än som erfordras enbart för skolans behov för att den skall kunna användas som lokal för inomhusidrott för samhället.

23. Idrottsplats.

Den nuvarande idrottsplatsen norr om samhället bör bibehållas och har i planen givits erforderliga utvidgningsmöjligheter.

24. Småbåtshamnar.

Då fiskesporten är mycket vanlig bland företagets arbetare har plats för småbåtshamnar i planen förutsetts på båda stränderna dels i sjön vid stranden sydöst om Värdshuset och i kanalen, dels i älven nedanför Stranden samt vid kyrkan.

25. Friluftsbad.

I samband med ordnandet av platsen mellan Värdshuset och Holmen har förutsatts att ett friluftsbad här anordnas med omklädningsmöjligheter, kioskservering m. m.

26. Parker och lekplatser.

Den gamla bebyggelsen har omgivits av ett parkstråk. Den gamla parken bakom kyrkan har bibehållits i sin nuvarande omfattning. Lekplatser för småbarn skola anordnas för varje bostadsgrupp och skola därför ingå i de detaljplaner, som sedermera uppgöras för dessa.

27. Nöjesplats.

Mellan Folkets Hus och sjön samt mellan Torget och sjön ligger ett område invid vattnet, vilket föreslås iordningställt såsom park och promenadplats med anordningar för diverse friluftsnöjen såsom friluftsmöten, konserter, midsommarfester och eventuell lördagsdans. Områdets olika delar tänkas förbundna med varandra med en gångbro.

G. Trafikleder och avlopp.

Vägsystemet inom samhället är uppbyggt efter det gamla axelsystemet. Två huvudgator förutses, den gamla mellan företagets hotell och Herrgården och en ny parallell med denna över Hagen till en ny bro över älven strax norr om Holmen. Förbindelsevägen mellan broarnas landfästen på västra älvstranden kommer att utgöra samhällets mest trafikerade gatuled och bästa affärsläge. Trafiken från bostäderna öster om älven och till det nya fabriksområdet väster om älven tänkes ske huvudsakligen pr cykel på de förut nämnda huvudgatorna. Medelavståndet från bostäderna till fabriksområdet är drygt 1 km.

De nuvarande *infartsvägarna* till samhället från A-by i söder och från C-by i norr ha i stort sett bibehållits. Dock har en viss rätning av C-by-vägen mellan järnvägsövergången norr om samhället och Stranden inlagts på kartan. Norra infartsvägen framföres till den nya bron enligt kartan. Genomgångstrafiken genom samhället från C-by till A-by torde i framtiden liksom för närvarande vara av ganska obetydlig omfattning i jämförelse med den av samhället alstrade trafiken. Skulle en ökning av genomfartstrafiken mot förmodan uppstå, synes enda lösningen av en förbättrad vägförbindelse vara att anlägga en förbigångsväg väster om det nya industriområdet. En förbigångsväg inom samhället är omöjlig att åstadkomma på grund av den nya rangerbangården och det nya industriområdet.

Avlopps- och vattenledningar inom samhället ha planerats genom en särskild utredning.[1] Denna utredning visar att avloppet från bebyggelsen på östra sidan av älven kan samlas till ett huvudutlopp i närheten av Värdshuset, där det föres ut i sjön. Från två, eventuellt tre, områden måste avloppsvattnet höjas för att vinna anslutning till huvudavloppssystemet, nämligen från områdena vid Hagen, norr om Herrgården och ev. från Parken söder om kyrkan. För det sistnämnda området måste utredas om det blir billigare att pumpa ut avloppet än att fylla upp området, så att självavrinning ernås. Ev. kan frågan lösas genom att bygga husen utan källare.

[1] Här ej publicerad.

Tab. 1. Befolkningens yrkesfördelning den 31 december 1942.

Befolkningskategori	Manliga yrkesutövare och f. d. yrkesutövare	Kvinnor			Barn under 15 år		Summa
		Yrkesutövare	Utan yrke		Gossar	Flickor	
			Hustrur	Övriga			
Primärbefolkning	**486**	**22**	**398**	**65**	**69**	**58**	**1 098**
Tjänstemannabefolkn. .	30	4	20	1	5	15	75
Arb.befolkn. (ut. pens.)	376	18	328[1]	57	64	43	886
Pensionärer	80	—	50	7	—	—	137
Sekundärbefolkning ..	**42**	**47**	**16**	—	**6**	**3**	**114**
Industri	6	2	1	—	—	1	10
Hantverk	12	12	9	—	5	2	40
Handel	11	5	2	—	—	—	18
Samfärdsel	2	—	1	—	1	—	4
Skogsbr., trädg.skötsel.	2	1	—	—	—	—	3
Allm. tjänst o. fria yrken	7	6	3	—	—	—	16
Huslig tjänst	—	21	—	—	—	—	21
Ej arbetsföra.....	2	—	—	—	—	—	2
Summa	**528**	**69**	**414**	**65**	**75**	**61**	**1 212**

[1] Därav 82 arbetaränkor.

Tab. 2. Den manliga befolkningens fördelning efter ålder och sysselsättning den 31 december 1942.

Ålder, år	Primärbefolkning						Sekundärbefolkning		Summa
	Tjänstemannabefolkning		Arbetarbefolkning				Söner u. 15 år	Yrkesutövare m. fl.	
	Söner u. 15 år	Yrkesutövare	Söner u. 15 år	Arbetare	Pensionärer	Summa			
0—5	1	—	20	—	—	20	2	—	23
5—10	1	—	21	—	—	21	—	—	22
10—15	2	—	23	1	—	24	4	—	30
15—20	1	4	—	24	—	24	—	7	36
20—25	—	2	—	28	—	28	—	6	36
25—30	—	2	—	28	—	28	—	6	36
30—35	—	3	—	47	—	47	—	8	58
35—40	—	3	—	50	—	50	—	3	56
40—45	—	3	—	36	—	36	—	5	44
45—50	—	9	—	39	1	40	—	2	51
50—55	—	1	—	42	1	43	—	—	44
55—60	—	1	—	40	5	45	—	3	49
60—65	—	2	—	22	4	26	—	2	30
65—70	—	—	—	19	28	47	—	—	47
70—75	—	—	—	—	19	19	—	—	19
75—80	—	—	—	—	11	11	—	—	11
80—85	—	—	—	—	8	8	—	—	8
85—90	—	—	—	—	2	2	—	—	2
90—95	—	—	—	—	1	1	—	—	1
Summa	**5**	**30**	**64**	**376[1]**	**80**	**520**	**6**	**42**	**603**

[1] Därav 15 laboratoriebiträden samt 5 arbetare sysselsatta med trädgårdsarbete m. m.

Tab. 3. Den kvinnliga befolkningens fördelning efter ålder och sysselsättning den 31 december 1942.

Ålder, år	Anställda vid företaget	Änkor efter vid företaget anställda	Övriga	Summa
0—5	—	—	21	21
5—10	—	—	19	19
10—15	4	—	21	25
15—20	3	—	35	38
20—25	5	—	26	31
25—30	—	—	40	40
30—35	1	1	39	41
35—40	—	—	43	43
40—45	1	2	48	51
45—50	2	4	52	58
50—55	1	2	40	43
55—60	3	9	47	59
60—65	2	15	28	45
65—70	—	20	28	48
70—75	—	16	12	28
75—80	—	6	2	8
80—85	—	5	3	8
85—90	—	—	1	1
90—95	—	2	—	2
Summa	**22**	**82**	**505**	**609**

Tab. 4. Anställningsålder.

Tabellen omfattar endast arbetare, som anställts under de senaste 20 åren och som arbetade vid företaget vid slutet av år 1942.

Ålder vid anställning	Anställningsår				Summa
	1923—27	1928—32	1933—37	1938—42	
10—15	9	4	5	12	30
15—20	31	6	8	14	59
20—25	5	—	4	14	23
25—30	8	—	1	17	26
30—35	3	1	—	11	15
35—40	8	1	—	13	22
40—45	—	—	—	7	7
45—50	—	—	—	5	5
50—55	1	—	4	6	11
55—60	—	—	—	6	6
60—65	—	—	—	4	4
Summa	**65**	**12**	**22**	**109**	**208**

Tab. 5. Utom samhället boende arbetare, fördelade efter hemort.

A-by	71	G-by	28
B-by	5	H-by	9
C-by	5	I-by	5
D-by	17	K-by	7
E-by	11	Övriga	5
F-by	10		**Summa 173**

Tab. 6. Utom samhället boende arbetare, fördelade efter ålder.

Ålder, år	Antal arbetare	Därav gifta el. änkl.
10—15	2	—
15—20	14	1
20—25	31	3
25—30	29	12
30—35	27	10
35—40	22	12
40—45	21	19
45—50	12	8
50—55	5	4
55—60	6	4
60—65	4	3
Summa	**173**	**76**

Tab. 7. Framskrivning av den nuvarande, på orten boende manliga arbetarbefolkningen.

Ålder	Antal män år 1942	Beräknat antal			
		år 1947	år 1952	år 1957	år 1962
0—5	20	.	.	.	.
5—10	21	20	.	.	.
10—15	24	21	20	.	.
15—20	24	24	21	19	(19)[1]
20—25	28	24	23	20	19
25—30	28	27	23	23	20
30—35	47	27	27	23	23
35—40	50	46	27	26	23
40—45	36	49	45	26	26
45—50	40	35	47	44	26
50—55	43	38	34	46	42
55—60	45	41	36	32	43
60—65	26	41	37	33	29
65—70	47	23	36	32	29
70—75	19	38	18	29	26
75—80	11	13	27	13	20
80—85	8	6	7	15	7
85—90	2	3	2	3	6
90—95	1	.	1	.	1
15—65 år	**367**	**352**	**320**	**292**	**270**
Därav anställda före 1943[2]	367	328	276	230	189
Över 65 år	**88**	**83**	**91**	**92**	**89**

[1] Antalet födda 1943—47 har antagits = antalet födda 1938—42.
[2] Under trappstegslinjen.

Tab. 8. Företagets uppskattning av det framtida behovet av arbetskraft.

Från och med år 1950 ha maximi- och minimisiffror för utvecklingen angivits. Av företaget uppgivna siffror har därvid jämkats så, att den årliga ökningen konstant = 40 respektive 11.

År	Erforderlig arbetsstyrka vid slutet av vidstående år			Erforderlig nettoökning av arbetsstyrkan under vidstående år		
	Sannolik	Maximum	Minimum	Sannolik	Maximum	Minimum
1942	500					
43	535			35		
44	570			35		
45	700			130		
46	770			70		
47	800			30		
48	800			—		
49	800			—		
50	825	840	811	25	40	11
51	850	880	822	25	40	11
52	875	920	833	25	40	11
53	900	960	844	25	40	11
54	925	1 000	855	25	40	11
55	950	1 040	866	25	40	11
56	975	1 080	877	25	40	11
57	1 000	1 120	888	25	40	11
58	1 025	1 160	899	25	40	11
59	1 050	1 200	910	25	40	11
60	1 075	1 240	921	25	40	11
61	1 100	1 280	932	25	40	11
62	1 125	1 320	943	25	40	11

Tab. 9. Beräknat antal i samhället boende arbetare i åldern 15—65 år.

År	Antal (vid slutet av året)	Ökning under året som följd av		Summa ökning
		Utvidgning[1]	Inflyttning av redan anställda	
1942	367			
43	417	35	15	50
44	467	35	15	50
45	612	130	15	145
46	697	70	15	85
47	742	30	15	45
48	742	—	—	—
49	742	—	—	—
50	767	25	—	25
51	792	25	—	25
52	817	25	—	25
53	842	25	—	25
54	867	25	—	25
55	892	25	—	25
56	917	25	—	25
57	942	25	—	25
58	967	25	—	25
59	992	25	—	25
60	1 017	25	—	25
61	1 042	25	—	25
62	1 067	25	—	25

[1] Under antagande av det i tab. 8 som sannolikt betecknade alternativet.

Tab. 10. Inflyttningens storlek årsvis 1943—62.

År	Beräknad inflyttning	Därav	
		Enligt tab. 9	Ersättnings-behov
1943	53	50	3
44	53	50	3
45	146	145	1
46	86	85	1
47	45	45	—
48	3	—	3
49	3	—	3
50	29	25	4
51	28	25	3
52	27	25	2
53	27	25	2
54	27	25	2
55	25	25	—
56	27	25	2
57	25	25	—
58	28	25	3
59	28	25	3
60	28	25	3
61	27	25	2
62	27	25	2

Tab. 11. Den manliga arbetarbefolkningens åldersfördelning 1942—62.

Ålder	Antal män år 1942	Beräknat antal			
		År 1947	År 1952	År 1957	År 1962
0—5	20	(47)	.	.	.
5—10	21	60	(55)	.	.
10—15	24	58	69	(68)	.
15—20	24	58	65	80	(79)
20—25	28	71	69	80	96
25—30	28	94	87	91	103
30—35	47	98	109	109	115
35—40	50	105	109	127	128
40—45	36	91	112	120	139
45—50	40	63	94	119	126
50—55	43	56	64	97	121
55—60	45	55	56	65	96
60—65	26	51	52	54	64
65—70	47	26	45	46	48
70—75	19	38	21	36	37
75—80	11	13	27	15	25
80—85	8	6	7	15	8
85—90	2	3	2	3	6
90—95	1	—	1	—	1
S:a arbetare (15—65 år)	**367**	**742**	**817**	**942**	**1 067**
S:a pensionärer (över 65 år)	**88**	**86**	**103**	**115**	**125**
Antal pension. per 100 arb.	24	12	13	12	12
Arbetarnas medianålder	41 år	37 år	39 år	39 år	40 år

Tab. 12. Arbetarbefolkningens fördelning med hänsyn till familjernas sammansättning den 31 december 1942.

	Antal	Därav						Procentuella antalet						S:a
		Hemmaboende	Med hushåll tillhörande grupp[1]					Hemmaboende	Hushåll tillhörande grupp					
			I	II	III	IV	V		I	II	III	IV	V	
Arbetare o. pensionärer	**455**	**76**	**54**	**172**	**96**	**43**	**14**	**17**	**12**	**38**	**21**	**9**	**3**	**100**
Ålder:														
15—20	24	22	—	2	—	—	—	92	—	8	—	—	—	100
20—25	28	22	3	1	2	—	—	78	11	4	7	—	—	100
25—30	28	11	10	3	3	1	—	39	35	11	11	4	—	100
30—35	47	12	5	13	14	3	—	25	11	28	30	6	—	100
35—40	50	3	3	21	15	7	1	6	6	42	30	14	2	100
40—45	36	2	2	13	11	7	1	6	6	36	30	19	3	100
45—50	40	—	4	11	14	9	2	—	10	28	34	22	5	100
50—55	43	—	2	22	10	4	5	—	5	51	23	9	12	100
55—60	45	1	1	25	8	7	3	2	2	55	18	16	7	100
60—65	26	—	1	14	9	1	1	—	4	54	35	4	4	100
65—70	47	—	11	26	8	1	1	—	23	56	17	2	2	100
70—75	19	—	4	10	2	3	—	—	21	52	11	16	—	100
75—80	11	2	2	7	—	—	—	18	18	64	—	—	—	100
över 80	11	1	6	4	—	—	—	9	55	36	—	—	—	100
Arb.-änkor	**82**	**12**[2]	**48**	**16**	**2**	**4**	—	**15**	**59**	**19**	**2**	**5**	—	**100**

[1] I=1 vuxen; II=2 vuxna el. 1 vuxen med 1 barn; III = 3 vuxna el. 2 vuxna med 1 barn; IV=2 vuxna med 2—3 barn, 3 vuxna med 1—2 barn, 4 vuxna med högst 1 barn; V=övriga.
[2] Samboende med vuxen son (arbetare), vars bostadsbehov redan redovisats i tabellen.

Tab. 13. Beräkning av den i samhället boende arbetarbefolkningens fördelning på olika hushållstyper åren 1942—62 på grundval av företagets uppskattning av arbetskraftsbehovet (se tab. 8).

År och kategori	Beräknat antal						S:a
	Hemmaboende	Hushåll tillhörande grupp					
		I	II	III	IV	V	
1942	**88**	**102**	**188**	**98**	**47**	**14**	**537**
Arbetare[1]	73	31	125	86	39	13	367
Pensionärer	3	23	47	10	4	1	88
Arbetaränkor	12	48	16	2	4	—	82
1947	**198**	**143**	**286**	**177**	**82**	**22**	**908**
Arbetare	183	75	226	166	71	21	742
Pensionärer	3	21	45	9	7	1	86
Arbetaränkor	12	47	15	2	4	—	80
1952	**209**	**161**	**327**	**201**	**93**	**25**	**1 016**
Arbetare	189	79	252	189	84	24	817
Pensionärer	6	25	57	10	4	1	103
Arbetaränkor	14	57	18	2	5	—	96
1957	**235**	**182**	**375**	**231**	**110**	**31**	**1 164**
Arbetare	215	88	294	217	98	30	942
Pensionärer	4	31	60	12	7	1	115
Arbetaränkor	16	63	21	2	5	—	107
1962	**257**	**199**	**431**	**258**	**125**	**38**	**1 308**
Arbetare	234	98	342	244	112	37	1 067
Pensionärer	6	32	67	12	7	1	125
Arbetaränkor	17	69	22	2	6	—	116

[1] Under 65 år. Arbetare över 65 år ha hänförts till pensionärerna.

Tab. 14. Befolkningen i samhället fördelad efter boendeförhållanden.

Beteckningssätt: Exempelvis betyder 61 + 2 att av sammanlagt 63 hushåll 2 ha inneboende. Där ej annat angives i not, utgöres inneboendehushållet av ensamstående arbetare.

Hushållstyp	Bostad						Inneboende	S:a hushåll
	Enkelrum	Bostadskök	1 rum o. kök	2 rum o. kök	3 rum o. kök	Övriga		
a. Manliga arbetare och pensionärer jämte arbetaränkor (jfr tab. 12).								
I	2	61+2	17+1[1]	1	—	5	13[2]	102
II	—	27	138+1	10+5[3]	1	4	2[4]	188
III	—	3+1	87+1	3+2[5]	1	—	—	98
IV	—	2	35	7[6]	—	2	1	47
V	—	—	6	7[7]	—	1	—	14
Summa	**2**	**96**	**286**	**35**	**2**	**12[8]**	**16**	**449**
b. Kvinnliga, anställda o. pensionerade.								
Samtliga[9]	—	**9**	**3**	—	—	**1[10]**	—	**13**
c. Förvaltningspersonal.								
Samtliga	**2**	—	**1**	**6**	**3**	**13[11]**	**1[12]**	**26**
d. Ej anställda vid företaget.								
I	2	4	1	1	—	1	1	10
II	—	1	1	3+1[13]	—	—	1	7
III	—	—	6	3	—	—	—	9
IV	—	—	—	—	—	1	1	2
V	—	—	—	1	—	—	—	1
Summa	**2**	**5**	**8**	**9**	—	**2[14]**	**3[12]**	**29**
I allt	**6**	**110**	**298**	**50**	**5**	**28**	**20**	**517**

[1] Inneboende = ensamstående icke arbetare.
[2] Därav 3, för vilka det ej uppgivits var de innebo.
[3] Ett inneboende hushåll utgöres av 2 vuxna + 1 barn; ett annat av hushåll på 3 vuxna + 2 barn (icke arbetarhushåll).
[4] Ej uppgivet var de innebo.
[5] Inneboende i ena fallet = ensamst. icke arbetare, i andra fallet = ensamst. arbetare + hushåll på 2 vuxna (icke arbetare).
[6] Därav i 2 fall 1 rum med 2 kök.
[7] Därav i 4 fall 1 rum med 2 kök.
[8] 5 eget hem, 4 ålderdomshemmet, 3 barack.
[9] I samtliga fall utom ett enpersonshushåll. Undantaget består av ett hushåll på 3 vuxna + 2 barn.
[10] 2 rum.
[11] 7 st. 4 rum + kök, 2 st. 5 r. + k., 3 st. 7 r. + k., 1 st. 10 r. + k.
[12] Inneboende i arbetarhushåll.
[13] Inneboende ensamstående arbetare.
[14] 8 rum + kök resp. barack.

Tab. 15. Befintligt bostadsbestånd (exkl. tjänstemannabostäder).

	Rum el. kök	1 rum o. kök	2 rum o. kök	3 rum o. kök	Övriga	S:a
Företagets arbetarbostäder .	100	271	22	—	—	393
Därav i: äldre hus	54	45	6	—	—	105
nyare hus	46	226	16	—	—	288
Övriga	14	26	22	2	9	73
Summa	114	297	44	2	9	466
Avg. på grund av utdömning	6	36	—	—	—	42
Återstår summa	**108**	**261**	**44**	**2**	**9**	**424**

Tab. 16. Erforderliga bostäder av olika storlek för arbetare, pensionärer och änkor samt sekundärbefolkning vid slutet av år 1947, 1952, 1957 och 1962.

	Enkelrum el. kök	1 rum + kök eller 1 rum m. kam. el. alkov + kv	2 à 4 rum + kök (familje-bostad)	Summa lägenheter i nybyggda hus	Erforderligt nytillskott under 5-årsperioden
1947 (etapp I).					
Arbetare	**50**	**309**	**175**		
därav i befintl. äldre hus	—	45	6		
nyare »	36	226	16		
div. »	14	26	33		
i nybyggda arbetarbostäder	—	12	120	132	132
Pensionärer och änkor[1]	**76**	**75**	**16**		
därav i befintl. äldre och nyare hus	64	—	—		
i pensionärshem[2]	12	75	—	87	87
i nybyggda arbetarbostäder	—	—	16	16	16
Sekundärbefolkning	**7**	**46**	**26**	79	79
1952 (etapp II).					
Arbetare	**52**	**327**	**222**		
därav i befintl. äldre hus	—	45	6		
nyare »	38	226	16		
div. »	14	26	33		
i nybyggda arbetarbostäder	—	30	167	197	65
Pensionärer och änkor[1]	**98**	**97**	**19**		
därav i befintl. äldre och nyare hus	62	—	—		
i pensionärshem[2]	36	97	—	133	46
i nybyggda arbetarbostäder	—	—	19	19	3
Sekundärbefolkning	**10**	**65**	**44**	119	40
1957 (etapp III)					
Arbetare	**58**	**359**	**278**		
därav i befintl. äldre hus	—	45	6		
nyare »	44	226	16		
div. »	14	26	33		
i nybyggda arbetarbostäder	—	62	223	285	88
Pensionärer och änkor[1]	**117**	**110**	**25**		
därav i befintl. äldre och nyare hus	56	—	—		
i pensionärshem[2]	61	110	—	171	38
i nybyggda arbetarbostäder	—	—	25	25	6
Sekundärbefolkning	**14**	**90**	**70**	174	55
1962 (etapp IV).					
Arbetare	**65**	**391**	**344**		
därav i befintl. äldre hus	5	45	6		
nyare »	46	226	16		
div. »	14	26	33		
i nybyggda arbetarbostäder	—	94	289	383	98
Pensionärer och änkor[1]	**125**	**120**	**26**		
därav i befintl. äldre och nyare hus	49	—	—		
i pensionärshem[2]	76	120	—	196	25
i nybyggda arbetarbostäder	—	—	26	26	1
Sekundärbefolkning	**16**	**100**	**86**	202	28

[1] Tillägg för sekundärbefolkningen inräknad.
[2] Häri inräknas befintliga änkehus och ålderdomshem.

Tab. 17. Erforderligt nytillskott av flerfamiljshus, villor, radhus och pensionärshem.

	Antal lägenheter i:				
	Flerfamiljshus med:		Villor och radhus med 2 à 4 rum + kök	Pensionärshem med lägenheter för:	
	Enkelrum	1 r. + k. el. 1 r. + kv. m. kam. el. alkov		1 person	2 personer
Etapp I 1942—47..	7 (7)[1]	58 (46)[1]	162 (26)[1]	12	75
Etapp II 1947—52..	3 (3)	37 (19)	68 (18)	24	22
Etapp III 1952—57..	4 (4)	57 (25)	88 (26)	25	13
Etapp IV 1957—62..	2 (2)	42 (10)	83 (16)	15	10
Summa	16 (16)	194 (100)	401 (86)	76	120

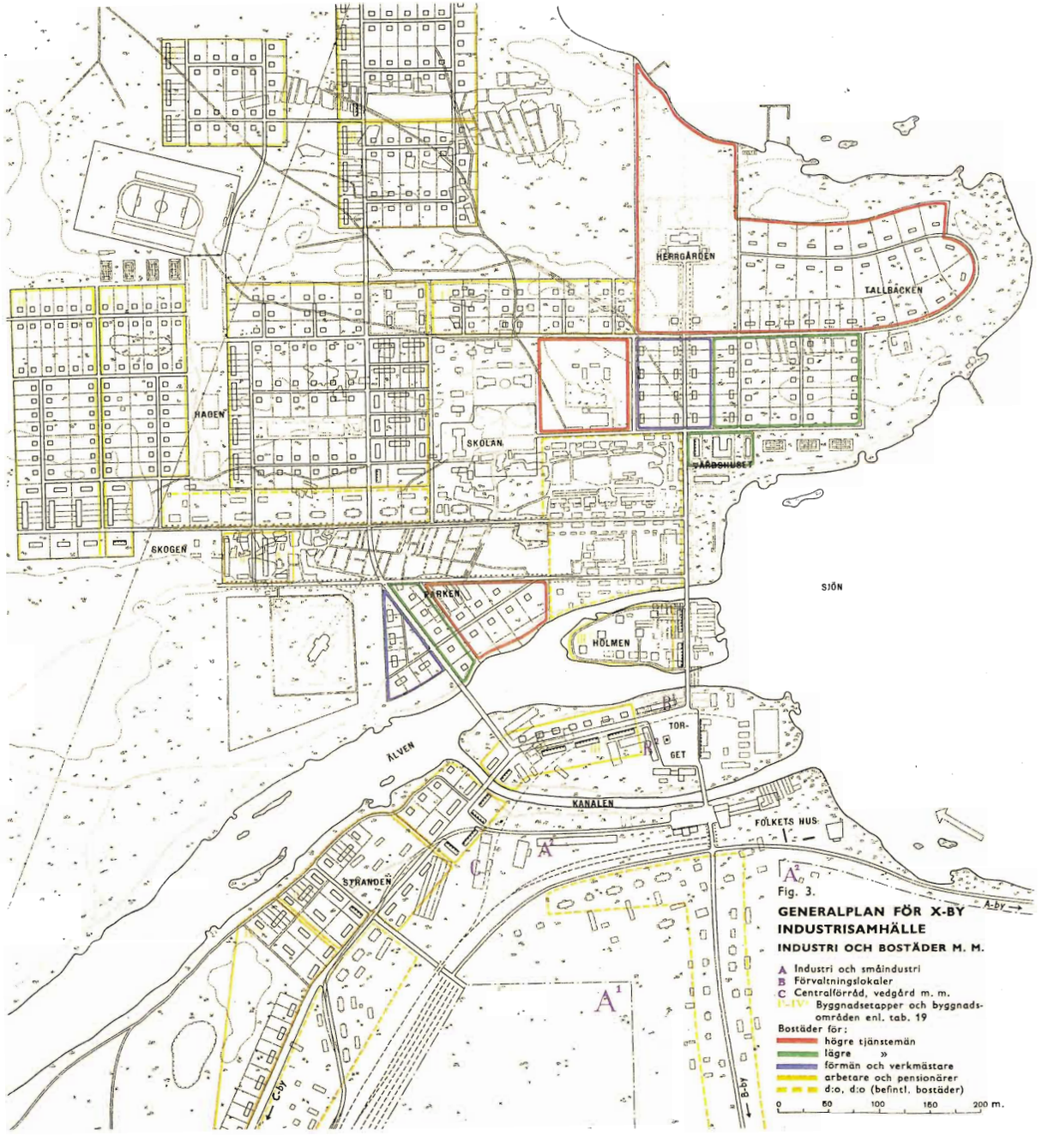
[1] Siffrorna inom parentes ange hur stor del av ovanstående siffra, som utgör lägenheter för sekundärbefolkningen, för vilka företaget endast bör behöva upplåta tomtmark men ej uppföra bostadsbyggnader.

Tab. 18. Företagets kostnader för nytillskott av bostäder till de olika etapperna.

Utbyggnadsetapp	Flerfamiljshus			Villor och radhus			Pensionärshem			Summa
	Antal arbetarbostäder	Subvention pr bostad	Total kostnad i kr.	Antal arbetarbostäder	Subvention pr bostad	Total kostnad i kr.	Antal pensionärer	Subvention pr pensionär	Total kostnad i kr.	
I 1947	12	2 000: —	24 000: —	136	4 000: —	544 000: —	87	500: —	43 500: —	611 500: —
II 1952	18	2 000: —	36 000: —	50	4 000: —	200 000: —	46	500: —	23 000: —	259 000: —
III 1957	32	2 000: —	64 000: —	62	4 000: —	248 000: —	38	500: —	19 000: —	331 000: —
IV 1962	32	2 000: —	64 000: —	67	4 000: —	268 000: —	25	500: —	12 500: —	344 500: —
Summa	94		188 000: —	315		1 260 000: —	196		98 000: —	1 546 000: —

Tab. 19. Utbyggnadsetappernas bostadstillskott fördelat på hustyper och byggnadsområden.

Utbyggnadsetapp	Byggnadsområde	Områdena rymma nedanstående antal lägenheter i			
		villor	radhus	flerfam.-hus	pensionärshem
I	1	45	48	24	46
	2	24	—	—	—
	3	4	—	30	—
	4	39	5	8	—
	5	—	—	—	41
II	1	39	31	—	—
	2	—	8	40	—
	3	—	—	—	46
III	1	—	—	30	—
	2	—	8	50	—
	3	22	15	—	—
	4	26	15	—	—
	5	—	—	—	38
IV	1	—	—	24	—
	2	—	16	20	—
	3	47	20	—	—
	4	—	—	—	25
Summa		246	166	226	196
Enl. tab. 17 erforderliga lägenheter.....		412 401		210	196

HERRGÅRDEN
TALLBACKEN
HAGEN
SKOLAN
VÅRDHUSET
SKOGEN
PARKEN
SJÖN
HOLMEN
TOR-
GET
ÄLVEN
KANALEN
FOLKETS HUS
STRANDEN
A
A¹
A²
C
B
R
C-by
B-by
A-by
Fig. 3.
GENERALPLAN FÖR X-BY
INDUSTRISAMHÄLLE
INDUSTRI OCH BOSTÄDER M. M.
A Industri och småindustri
B Förvaltningslokaler
C Centralförråd, vedgård m. m.
I–IV Byggnadsetapper och byggnadsområden enl. tab. 19
Bostäder för:
högre tjänstemän
lägre »
förmän och verkmästare
arbetare och pensionärer
d:o, d:o (befintl. bostäder)
0 50 100 150 200 m.

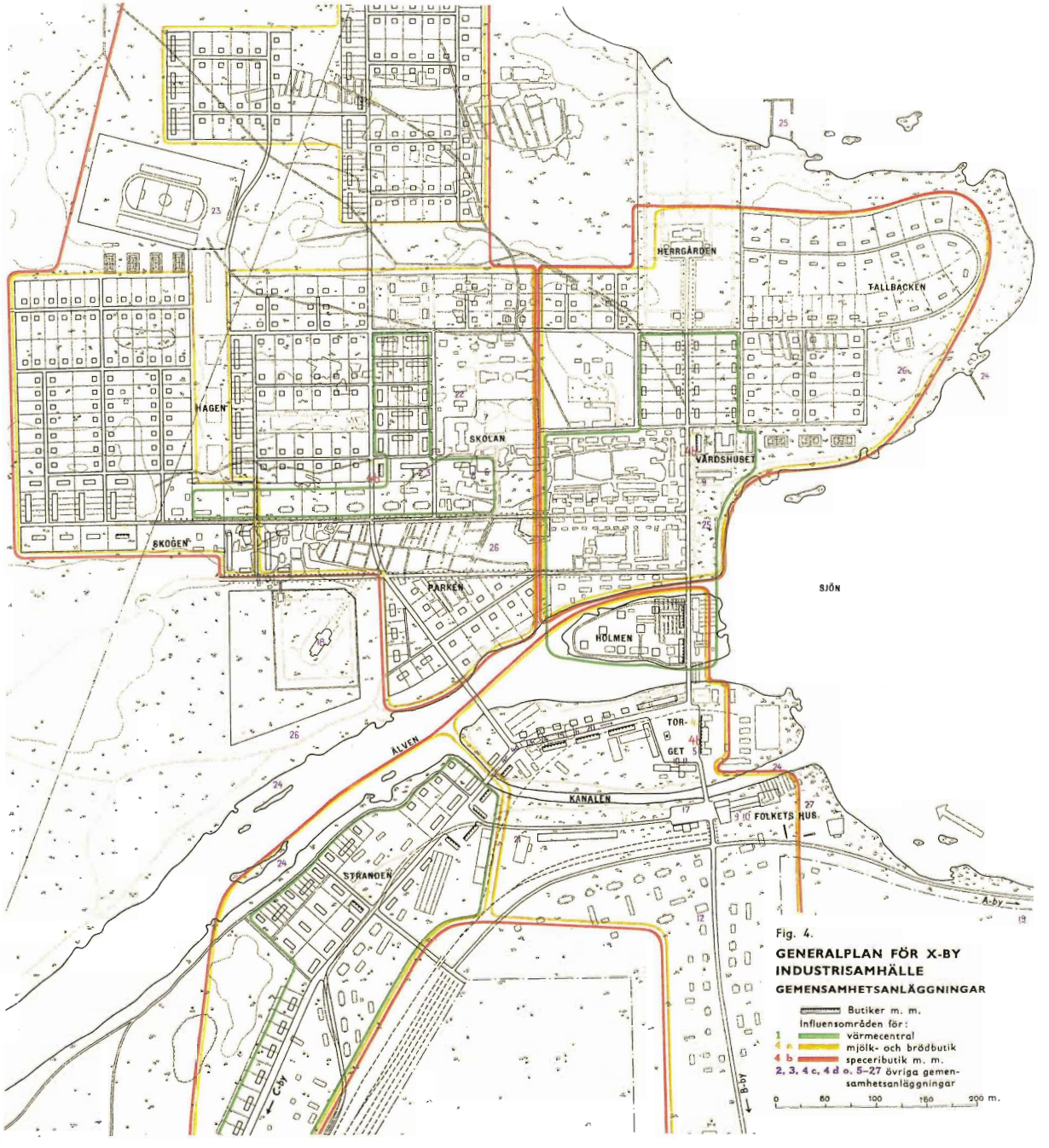

Fig. 4.

GENERALPLAN FÖR X-BY INDUSTRISAMHÄLLE

GEMENSAMHETSANLÄGGNINGAR

Butiker m. m.

Influensområden för:

1 värmecentral

4 c mjölk- och brödbutik

4 b speceributik m. m.

2, 3, 4 c, 4 d o. 5–27 övriga gemensamhetsanläggningar

0 50 100 150 200 m.

Bil. 7. Bostadsundersökningar.

Av fil. kand. Bitti von Vegesack.[1]

A. I en medelstor stad i Mälardalen.

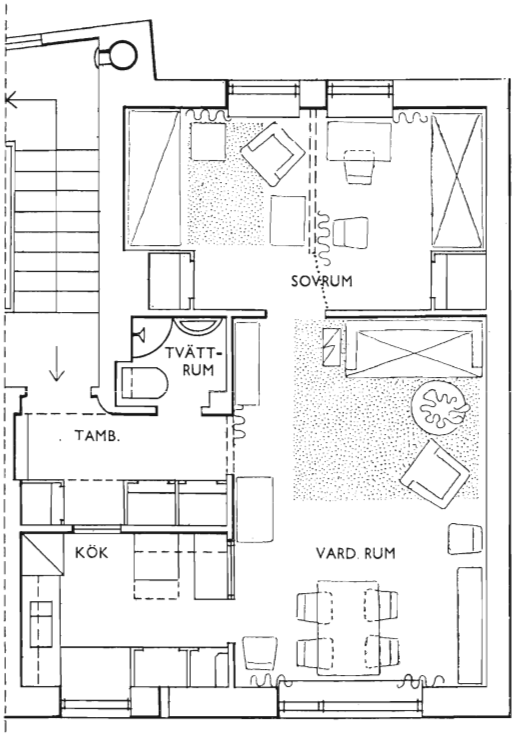
Nedanstående sammanställning har utförts med ledning av en enquête, som ett industriföretag i en stad i Mälardalen utsänt till sina hyresgäster i sju nyuppförda hus för barnrika familjer, vardera rymmande 18 st lägenheter på 2 rum och kök. Rundfrågan omfattade 108 familjer, bestående av man, hustru och ett eller flera barn. Samtliga familjer besvarade enquêten.

Den undersökta lägenheten har en nettovåningsyta på 44 m². Planlösningen framgår av *fig. 1* där även rummens dimensioner finnas angivna. Sovrummet är i 42 av lägenheterna avdelat på mitten medelst en cirka 2 m lång vägg och har fast sänginredning för två under- och två översängar. (Se även *fig. 3* sid. 374.) I 33 av lägenheterna ha översängarna ej uppmonterats. Köket avskiljes från vardagsrummet med en skjutdörr, försedd med glasrutor. Den ena garderoben i tamburen är ventilerad och avsedd för arbetskläder. Under den finns en låda för smutskläder.

Lägenheten är utformad för att användas på det sätt, som funktionsschemat till vänster (i teori) i *fig. 2* och lägenhetsplanen överst i fig. 1 utvisa. (Möblerna ha inritats i enlighet med en skiss från det arkitektkontor som gjort planlösningarna till de undersökta husen.) — Hur lägenheten i allmänhet användes i verkligheten framgår av det följande. Funktionsschemat till höger (i verkligheten) i fig. 2 utgör en sammanfattning av bostadsundersökningens resultat och motsvarande plan (nederst i fig. 1) är ett typiskt exempel på hur de undersökta familjerna ha möblerat.

[1] Metodiken för bostadsundersökningarna har utarbetats av arkitekt Curman efter diskussioner med arkitekterna S. Lindegren och G. Wejke. Möbelarkitekt Lena Larsson har medverkat vid undersökningarna B och C dels genom att utföra själva intervjuarbetet och ifyllandet av frågeformulären samt dels genom granskning av sammanställningarna.

I TEORI

	m²
Vardagsrum	18,3
Sovrum	10,7
Kök	5,9
Tvättrum	1,7
Garderober	3,5
Tambur	3,7
Nettovåningsyta	44,0

I VERKLIG-
HETEN

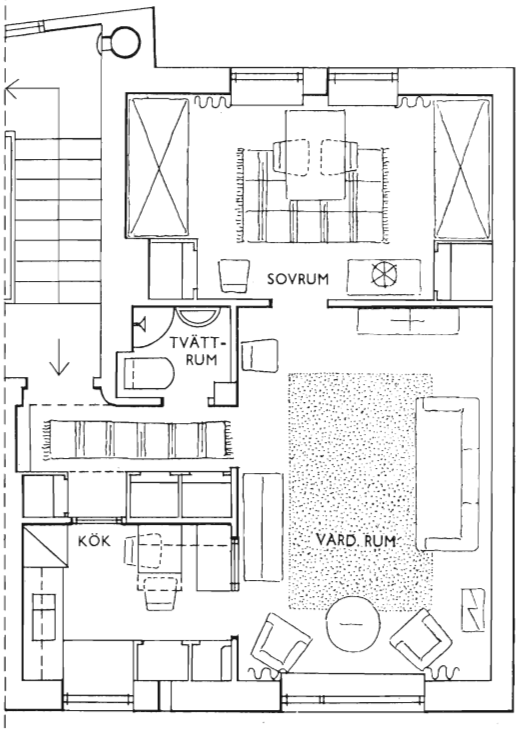

Fig. 1. Möblerade lägenhetsplaner till Mälarstadsundersökningen utvisande lägenhetens användning i teori och i verkligheten. Skala 1 : 100.

Funktioner	I teori						I verkligheten					
	Kök	Vardagsrum	Sovrum	Tvättrum	Gard., linneskåp, städskåp m. m.	Tambur	Kök	Vardagsrum	Sovrum	Tvättrum	Gard., linneskåp, städskåp m. m.	Tambur
Sömn och vila		X	X					×	X			
Matlagning	X						X					
Diskning	X						X					
Måltider		X					X					
Sömnad och klädvård (m. strykning)		X					×		X			
Barnvård och lek: småbarn		X	×						X			
lek- och småskolebarn		X							X			
storskolebarn		X	×						X			
Läs- och skrivarbete: läxläsning		×	X						X			
räkenskaper, självstudier, nöjesläsning		X						X				
Tvätt: småtvätt				X			×			X		
Kroppsvård				X						X		
Förvaring					X	×					X	×
Sällskap och rekreation: vardagsumgänge		X					×	×	X			
söndagsumgänge		X						X				
hobbies		X							X			

Fig. 2. Rums- och funktionsschema till Mälarstadsundersökningen utvisande lägenhetens användning i teori och i verkligheten. (De stora kryssen beteckna huvudfunktion.)

a. Sömn och vila.

Tab. 1. Antal personer, som sova i sovrummet resp. vardagsrummet i de olika hushållen.

Antal personer i hushållet	Antal hushåll	Därav sova		
		samtliga i sovrummet	utom i sovrummet	
			1 person i vardagsrummet	2 personer i vardagsrummet
2[1]	1	1	—	—
3	2	2	—	—
4	58	41	4	13
5	39	12	6	21
6	7	1	—	6
Summa	107[2]	57	10	40
%	100	53	10	37

[1] Endast man och hustru.
[2] Uppgift saknas från 1 hushåll.

Tab. 2. Vilka av familjemedlemmarna i hushållen på resp. 4, 5 och 6 personer, som sova i sovrummet, resp. i vardagsrummet.

Familjetyp	I sovrummet sova	I vardagsrummet sova	Antal fall	%
Man, hustru, 2 barn	M+H+2 B	—	41	76
	2 B	M+H	12	22
	H+2 B	M	1	2
			Summa 54[1]	100
Man, hustru, 3 barn	M+H+3 B	—	11	35
	M+H+2 B	1 B	1	3
	H+3 B	M	1	3
	H+1 B	M+B	1	3
	3 B	M+H	18	56
			Summa 32[2]	100
Man, hustru, 4 barn	M+H+4 B	—	1	16
	4 B	M+H	5	84
			Summa 6[3]	100

[1] Uppgifter saknas från 4 hushåll.
[2] » » » 7 »
[3] » » » 1 »

M = man.
H = hustru.
B = barn.

Av *tab. 1* framgår att samtliga familjemedlemmar sova i sovrummet i över hälften (53 %) av hushållen. Av familjerna på fyra personer (2 vuxna och 2 barn) sova omkring tre fjärdedelar (76 %) enbart i sovrummet, och av familjerna på fem personer (2 vuxna och 3 barn) cirka en tredjedel (35 %). När både sovrummet och vardagsrummet användas som sovrum bo vanligen man och hustru i vardagsrummet och barnen i sovrummet (22 % av 4-persons- och 56 % av 5-personshushållen), se *tab. 2*.

Tjugo av lägenhetsinnehavarna ha lämnat uppgift om att två av familjemedlemmarna (vanligen man och hustru, men i ett par fall även två barn) dela sovplats.

Vad familjerna anse om *den fasta sänginredningen* framgår av *tab. 3*:

Tab. 3. Är den fasta sänginredningen praktisk?

	Antal hushåll	%
Ja	62	83
Nej	13	17
Summa	75[1]	100

[1] Endast de familjer som använda översängar ha medräknats.

Som motiv för att översängarna ej användas ha elva familjer angivit att småbarnen kunna falla ur dem. Tre familjer vilja ha högre kant på översängen av samma orsak.

Fem familjer önska i stället för översängar hopfällbara lösa sängar, som under dagarna kunna skjutas in under de väggfasta sängarna.

Barnens sängtid. Frågan har i enquêten fått en formulering, som inbjuder till bestämda tidsuppgifter.[1] Svaren i *tab. 4*, enligt vilka 99 % av barnen lägga sig på bestämd tid och 77 % mellan kl. 7 och 8, måste därför tas med reservation.

[1] »Få barnen lägga sig på bestämd tid?» — »Hur dags?»

Tab. 4. Hur dags lägga sig barnen?

	Antal hushåll	%
Klockan 6	8	8
» 6,30	9	9
» 7	36	36
» 7,30	25	24
» 8	18	17
» 8,30	2	2
» 9	3	3
Ingen bestämd tid	1	1
Summa	102[1]	100

[1] Uppgift saknas från 6 hushåll.

b. Barnvård och lek.

Tab. 5 visar att barnen i 4/5 av hushållen leka i sovrummet. Endast nio av familjerna tillåta barnen att regelbundet använda vardagsrummet som lekplats. 13 familjer ha angivit att barnen få leka i alla rum beroende på var modern befinner sig.

Tab. 5.

	Var leka barnen?		Var står symaskinen?		Var intas måltiderna?	
	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%
Kök	—	—	—	—	102	96
Vardagsrum	9	9	8	8	1	1
Sovrum	76	78	86	90	—	—
Tambur	—	—	2	2	—	—
Kök och vardagsrum	—	—	—	—	3	3
Alla rum	13	13	—	—	—	—
Summa	98[1]	100	96[2]	100	106[3]	100

[1] Uppgift saknas från 10 hushåll.
[2] » » » 12 »
[3] » » » 2 »

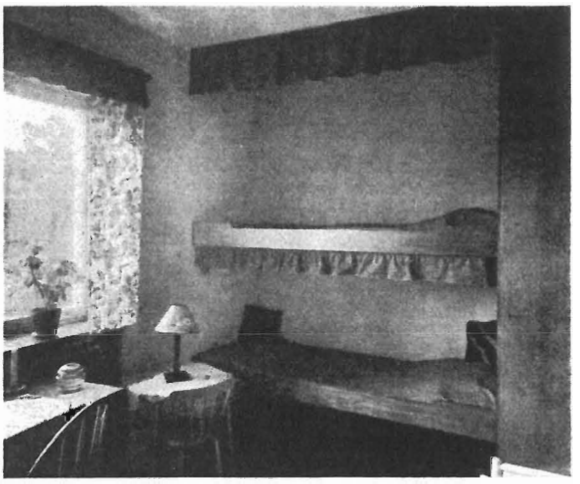
c. Sömnad och klädvård.

Sömnad och klädvård förlägges till sovrummet i ännu större utsträckning än barnens lekar, som framgår av att 90 % av familjerna ha symaskinen stående i sovrummet, medan endast 8 % ha symaskinen i vardagsrummet (se tab. 5).

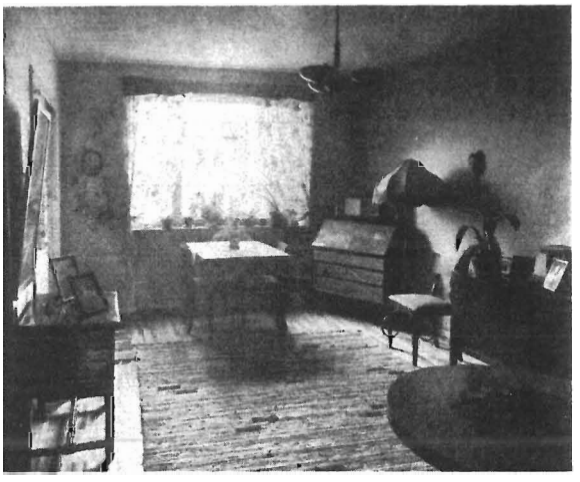
För att vara redo för omedelbar användning bör symaskinen stå i närheten av ett fönster. Det gör den emellertid endast i 67 % av lägenheterna, varför husmodern i de övriga måste flytta fram symaskinen, var gång hon skall sy.

d. Måltider.

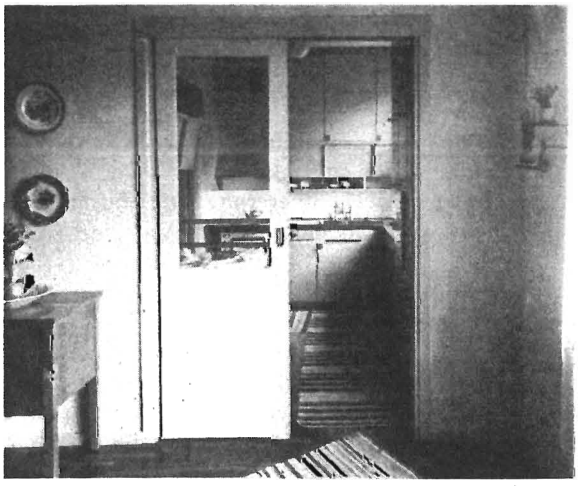
Måltiderna intas så gott som undantagslöst i köket (se tab. 5). Flera husmödrar klaga emellertid över att köket är för litet för att äta i. En husmor skriver att »särskild matvrå borde finnas, glasdörren skulle vara mellan denna och köket». Några av familjerna uppge att de äta i vardagsrummet om söndagarna eller när de ha främmande.

SOVRUM

VARDAGSRUM

KÖK

Fig. 3. En typisk lägenhet ur Mälarstadsundersökningen. Observera finrumsmöbeln i vardagsrummet och det dukade kaffebordet i köket.

e. Tvätt.

Tab. 6. Hur ofta ha familjerna tvätt?

Mindre tvätt			Stortvätt		
Antal gånger	Antal hushåll	%	Antal gånger	Antal hushåll	%
Dagligen	18	17	12 ggr om året	10	11
Varannan dag	1	1	8 » » »	6	6
2 ggr i veckan	7	7	6 » » »	26	27
1 gång i veckan	57	55	5 » » »	7	7
Varannan vecka	12	11	4 » » »	39	40
Var tredje vecka	1	1	3 » » »	6	6
Var fjärde vecka	2	2	2 » » »	2	2
»Vid behov»	6	6	»Vid behov»	1	1
Summa	104[1]	100	Summa	97[2]	100

[1] Uppgift saknas från 4 hushåll.
[2] » » » 11 »

Som *tab. 6* visar är det vanligast att man har mindre tvätt en gång i veckan och stortvätt en gång i kvartalet, men variationerna äro ganska stora. De 18 husmödrar, som svarat att de tvätta dagligen, ha alla spädbarn och torde till den mindre tvätten räkna även småbarnstvätt. Flera av familjerna klaga över att torkskåpet för torkning av den mindre tvätten är för litet och uttrycka en önskan om ett särskilt torkrum i källaren.

För stortvätten finns en gemensam tvättstuga för hela bostadsområdet. Flera av husmödrarna anse att priset för att använda denna — 30 öre per kg. utom tvättmedel — är för högt. Så här lyder ett typiskt klagomål: »Stor besvikelse över att avgiften blev så hög som 30 öre per kg. Får man räkna med alla omkostnader som tvättmedel, barnhjälp m. m. går det till samma pris som att skicka bort tvätten.»

f. Förvaring.

Att en särskild, ventilerad garderob för arbetskläder fyller ett behov framgår av *tab. 7*.

Tab. 7. Vilka kläder förvaras i den ventilerade garderoben?

	Antal hushåll	%
Arbetskläder	69	64
Vardagskläder	21	20
Sportkläder	1	1
Arbets- och vardagskläder	9	8
Arbets- och smutskläder	6	6
Vardags- och smutskläder	1	1
Summa	107[1]	100

[1] Uppgift från 1 hushåll saknas.

Som redan nämnts har en låda för smutskläder inretts under den ventilerade garderoben. Denna användes för det avsedda ändamålet i 97 % av hushållen (*tab. 8*). En husmor anser att lådan är för liten.

Tab. 8. Användes lådan under garderoben till smutskläder?

	Antal hushåll	%
Ja	105	97
Nej	3	3
Summa	108	100

g. Fritidssysselsättningar.

Som framgår av *tab. 9* utövas en mångfald fritidssysselsättningar av de i undersökningen ingående familjerna. Om man bortser från sömnad, som knappast torde kunna betraktas som hobby i egentlig mening, äro självstudier, slöjd och musik de vanligast förekommande fritidssysselsättningarna. För slöjd o. dyl. finns ett gemensamt utrymme för varje hus i källaren.

Tab. 9. Vilka fritidssysselsättningar förekomma?[1]

	Antal pers.		Antal pers.
*Sömnad	58[2]	Idrott	2
*Självstudier	24	Schack	2
*Slöjd	18	Fiske	1
*Musik	16[3]	Sjukvård och gymnastik	1
*Målning	5	Akvarium	1
*Frimärkssamling	5	Läsning	1
*Modellbygge	5	Amatörteater	1
Föreningsarbete	2	*Bokbinderi	—

[1] Med * förprickade fritidssysselsättningar voro angivna i frågeformuläret.
[2] I två fall stickning.
[3] En familj har uppgivit radio som musikhobby.

Sammanfattning och slutsatser.

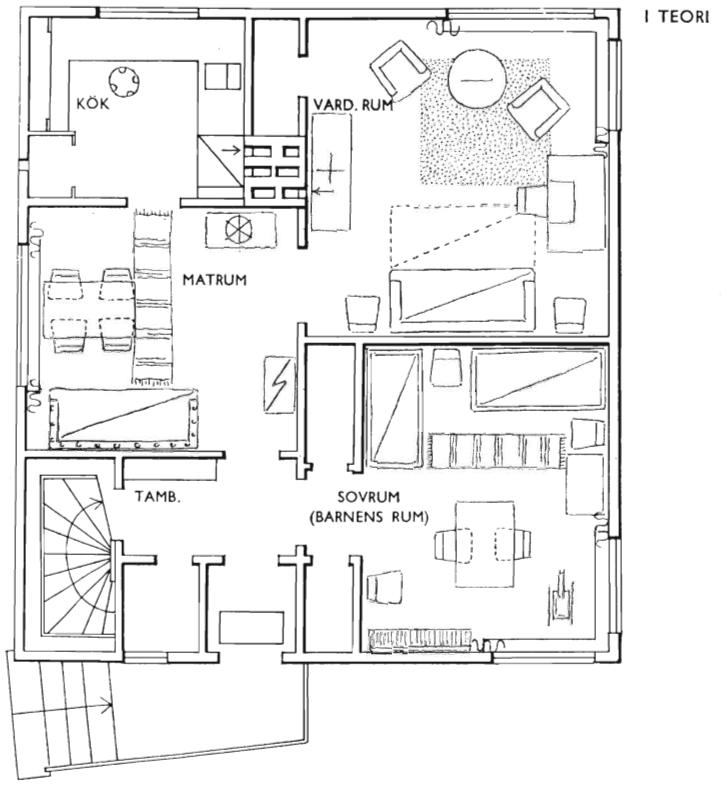
Av undersökningen framgår en bristande överensstämmelse mellan lägenhetens planlösning och de däri boende familjernas behov och vanor. Man kan sammanfattningsvis konstatera följande bostadsvanor:

1. Vardagsrummet (som upptar nära hälften av lägenhetsytan) begagnas endast som finrum, d. v. s. står i det närmaste oanvänt utom när familjerna få främmande.
2. Måltiderna intas vid ett minimalt fällbord i köket, trots att många av familjerna anse att köket är för litet för att passa som matrum.
3. Sovrummet är trots sitt opraktiska läge i förhållande till köket det egentliga vardagsrummet: där leka barnen och där sköter husmodern sin sömnad m. fl. göromål som ej ha med matlagningen att göra.
4. Familjerna sova helst enbart i sovrummet. Först när barnantalet ökar till tre och fyra kommer vardagsrummet i större utsträckning till användning som sovrum för föräldrarna.

B. I en industriort i mellersta Norrland.

Undersökningen omfattar 58 familjer tillhörande arbetarstammen vid ett industriföretag i mellersta Norrland. 47 av familjerna bo i egnahem; de övriga 11 i flerfamiljshus om sex lägenheter, vilka ägas av företaget. Lägenheterna bestå av 3 rum och kök i ett plan; 10 av egnahemmen (förmansbostäder) ha även ett vindsrum,

	m²
Vardagsrum	16,6
Sovrum	14,7
Matrum	11,5
Kök	6,8
Garderober	4,1
Tambur	4,5
Nettovåningsyta..	60,0

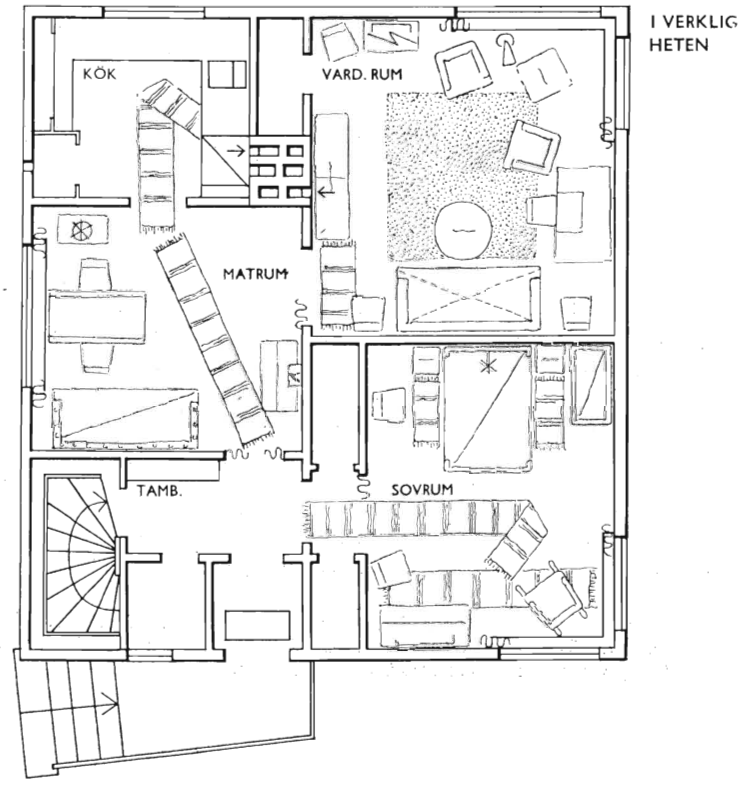

Fig. 4. Möblerade lägenhetsplaner till Norrlandsundersökningen utvisande lägenhetens användning i teori och i verkligheten.
Skala 1 : 100.

Funktioner	I teori							I verkligheten						
	Kök	Matrum	Sovrum	Finrum	Bad- o. toalettrum (i källaren)	Gard., linneskåp, städskåp m. m.	Tambur	Kök	Matrum	Sovrum	Finrum	Bad- o. toalettrum (i källaren)	Gard., linneskåp, städskåp m. m.	Tambur
Sömn och vila		×	X	X					X	X	×			
Matlagning	X							X						
Diskning	X							X						
Måltider		X		×				×	X		×			
Sömnad och klädvård (m. strykn.)		X		×					X	×				
Barnvård och lek: småbarn		X	×						X	×				
lek- och småskolebarn		X	×						X	×				
storskolebarn		×	X	×					×	X				
Läs- och skrivarbete: läxläsning		×	X	×					×	X	×			
räkenskaper, självst., nöjesläsn.				X					×		X			
Tvätt: småtvätt					X			×				X		
Kroppsvård					X			X				×		
Hemvård						X							X	
Förvaring						X	×						X	×
Sällsk. o. rekreation: vard.umgänge		X		×					X					
söndagsumgänge				X							X			
hobbies		X		×					X					

Fig. 5. Rums- och funktionsschema till Norrlandsundersökningen utvisande lägenhetens användning i teori och i verkligheten. (De stora kryssen beteckna huvudfunktion.)

vilket emellertid endast i ett fall är värmeisolerat, varför det i allmänhet bebos enbart under sommaren.[1]

Personliga besök ha gjorts hos familjerna.[2] Intervjuaren ifyllde därvid för varje familj ett på förhand uppgjort frågeformulär samt inritade möblernas placering, sovplatsernas användning och plats för måltider på en å frågeformuläret upptagen lägenhetsplan (exempel på ett ifyllt frågeformulär lämnas i *fig. 6* å sid. 390). Lägenhetens nettovåningsyta är c:a 60 m². Planlösningen för egnahemmen framgår av lägenhetsplanerna i fig. 4, där även rumsytorna finnas angivna. I källaren finns tvättrum med w.c., tvättstuga med badkar och ett förrådsrum avsett för träslöjd och dylikt. Lägenheterna i flerfamiljshusen ha tvättrum med w.c. i våningen och matrummet är något mindre. För övrigt är planlösningen i huvudsak densamma som i egnahemmen.

Lägenhetsplaner och funktionsschema, *fig. 4* och *5*, visa dels hur lägenheten är

[1] I tre av de undersökta familjerna har hustrun förvärvsarbete. En av dessa familjer är barnlös och en har hembiträde; i den tredje har hustrun halvtidsarbete och endast ett barn.

[2] Intervjuare var möbelarkitekt Lena Larsson.

avsedd att användas (i teori), dels hur den i verkligheten användes i de undersökta hushållen (se nedanstående redogörelse). Teori och verklighet överensstämma som synes i stor utsträckning. Avvikelser förekomma främst i fråga om sovfunktionernas förläggning: vardagsrummet användes endast i undantagsfall som sovrum i de undersökta hushållen. Se även sammanfattningen sid. 391.

a. Hushållens sammansättning.

Av *tab. 10* framgår att barnantalet är anmärkningsvärt lågt: nära två tredjedelar av familjerna (74 %) ha endast ett eller inga barn. Något samband mellan bostaden och den låga nativiteten synes emellertid icke förefinnas, då barnantalet är lika lågt hos företagets övriga arbetare. Däremot torde det låga barnantalet troligen sammanhänga med att företaget under 1930-talet genomgick en osäkerhetsperiod, då man det ena året inte visste, om driften skulle kunna fortsättas nästa år. Som bevis för denna teoris sannolikhet kan anföras, att barn i mellanåldrarna i stor utsträckning saknas: de flesta barnen äro antingen små eller över skolåldern. Endast cirka en femtedel av barnen äro skolbarn. Man får det intrycket att arbetarna under en följd av år inte vågat skaffa sig barn på grund av de osäkra arbetsförhållanden, som varit rådande.

Av tabellen framgår vidare att nio av familjerna ha en vuxen person (vanligen släkting) varaktigt boende i lägenheten. — När undersökningen gjordes, hade dessutom några av familjerna besök över sommaren av en vuxen släkting eller ett syskonbarn. Till dessa tillfälliga gäster har hänsyn icke tagits vid denna sammanställning.

Tab. 10. Antal personer per hushåll och hushållens sammansättning.

Antal personer per hushåll	Hushållens sammansättning	Antal fall	% av hela antalet hushåll
2	M+H	8	13
	M+I	1	2
		Summa 9	15
3	M+H+B	28	48
	M+H+I	2	4
	M+2 I	1	2
		Summa 31	54
4	M+H+2 B	10	17
	M+H+B+I	3	5
	M+2 B+I	1	2
		Summa 14	24
5	M+H+3 B	3	5
		Summa 3	5
6	M+H+3 B+I	1	2
		Summa 1	2
		Totalt summa 58	100

M = man. B = barn.
H = hustru. I = inneboende vuxen.

b. Möblering.

Lägenheternas utrustning i fråga om möbler är ganska enhetlig. Följande möbler återkomma i de flesta hushållen (beträffande symaskin och radio se under Sömnad och klädvård respektive Sällskap och rekreation):

i matrummet

kökssoffa av trä (oftast med dyna) matbord 2 trästolar	i c:a 75 % av lägenheterna

i vardagsrummet

bäddsoffa eller ottoman[1] finrumsmöbel	i c:a 80 % av lägenheterna

i sovrummet

dubbelsäng eller två sängar intill varandra	i c:a 70 % av lägenheterna

[1] Bäddsoffa förekommer ungefär tre gånger så ofta som ottoman.

c. Sömn och vila.

I hälften av hushållen sova samtliga familjemedlemmar i sovrummet, medan matrummet används som sovrum i 42 % och vardagsrummet i 10 % av hushållen (se *tab. 11*). Det är alltså huvudsakligen i sovrummet och matrummet, som familjerna sova. Den relativt stora fördelningen av sovplatserna på dessa båda rum kan delvis förklaras med, att så många av familjerna (9 st.) ha vuxna inneboende, vilka ej rimligtvis kunna dela sovrum med den övriga familjen. Men dessutom förekommer det i stor utsträckning att barnen, om de ej äro för små att ligga ensamma, ha sin sovplats i matrummet; sovrummet är med andra ord i hög grad föräldrarnas sängkammare. Se *tab. 12*.

Tab. 11. Antal personer som sova i respektive sovrum, matrum och vardagsrum.

	Antal personer per hushåll					Summa	%
	2	3	4	5	6		
Antal hushåll	9	30	9	3	1	52[1]	100
Samtliga sova i sovrummet	7	14	5	—	—	26	50
Utom i sovrummet sova:							
1 person i matrummet	1	12	3	1	—	17	32
2 personer i matrummet	1[2]	1	—	1	—	3	6
1 person i vardagsrummet	—	2	—	—	—	2	4
2 personer i matrummet, 1 i vardagsrummet	—	—	—	—	1	1	2
2 personer i vardagsrummet	—	1	—	—	—	1	2
3 personer i matrummet	—	—	1	—	—	1	2
3 personer i vardagsrummet	—	—	—	1[3]	—	1	2

[1] Uppgift saknas från sex hushåll, där familjemedlemmarna under den tid undersökningen gjordes helt eller delvis sovo i vindsrummet.

[2] Ingen sover i sovrummet.

[3] Frun ledsen behöva använda lilla rummet som sovrum, skulle vilja stänga till om det och ha det fint. Vardagsrummet har emellertid mer prägel av finrum.

Tab. 12. Sovplatsernas fördelning på olika rum i 3-personshushåll, bestående av man, hustru och barn.[1]

I sovrummet sova	I matrummet sova	I vardags-rummet sova	Antal fall	%
M+H+B	—	—	14	52
M+H	B	—	9	33
M+H	—	B	2	7
B	M+H	—	1	4
B	—	M+H	1[2]	4
		Summa	27[3]	100

[1] En motsvarande uppställning för 4-personshushållen lönar sig icke att göra, då en stor del av dessa tillhöra familjer med vindsrum, från vilka uppgift om sovvanorna saknas.
[2] Mannen sover i sovrummet, då han har nattjänstgöring. Dottern sover då i matrummet.
[3] 1 hushåll saknas, då familjen, när undersökningen gjordes, sov i vindsrummet.

Att i allmänhet endast de små barnen dela rum med föräldrarna kan även avläsas i svaren på frågan: »Om matrummet ej används som sovrum, varför?» (Frågeformuläret, punkt 3.) Tre av familjerna ha nämligen svarat, att barnen äro för små att ligga ensamma. Två familjer ha som motiv angivit, att det är besvärligt ha sovplats i matrummet, och de övriga, att man gott får plats i sovrummet.

På den likaledes under punkt 3 upptagna frågan, om husmodern hinner städa matrummet (när det används som sovrum) innan första målet serveras, ha 65 % svarat ja, medan 35 % medge, att tiden icke alltid räcker till. Med första målet menar man då frukosten kl. 9; till kaffemålet, som mannen äter innan han går till sitt arbete, hinner husmodern sällan eller aldrig städa. Kaffemålet intas emellertid i allmänhet i köket.

Varje familj förfogar i medeltal över nära 2 *outnyttjade sovplatser* (se *tab. 13*). Det är så gott som alltid bäddsoffan eller ottomanen i vardagsrummet, som står oanvänd, samt i en del fall även »kökssoffan». Anmärkningsvärt är att i de familjer, där man hade en tillfällig gäst medan bostadsundersökningen pågick, bodde gästen i kökssoffan men i inget fall i bäddsoffan eller ottomanen. Bäddsoffan används av det övervägande antalet familjer tydligen endast i yttersta nödfall som sovplats. — Det förekommer emellertid i en familj, att mannen sover i vardags-

Tab. 13. Antal outnyttjade sovplatser.

Antal personer per hushåll	Antal hushåll	Antal outnyttjade sovplatser		Antal hushåll där alla sovplatser utnyttjas
		Sammanlagt	Medeltal per hushåll	
2	9	17	1,9	1
3	30[1]	53	1,8	3
4	9[2]	19	2,1	1
5	3	4	1,3	—
6	1	—	—	1
Summa	52	93	1,8	5

[1] 1 hushåll saknas, emedan vindsrummet användes som sovrum vid tidpunkten för undersökningen.
[2] 5 hushåll saknas, emedan vindsrummet användes som sovrum vid tidpunkten för undersökningen.

rummet i den lediga ottomanen, när han haft nattjänstgöring och behöver sova ostört på dagen. I en annan familj brukar den vuxna dottern, som i vardagslag sover i kökssoffan, flytta in till bäddsoffan i vardagsrummet, när hon är ledig och vill sova ut på morgonen.

Att två personer *sova i samma säng* förekommer i tre av de undersökta hushållen. I ett av dessa har familjen en inneboende (fruns fader) som sover i vardagsrummet, en fyraårig dotter sover i moderns säng och de två övriga barnen tillsammans i kökssoffan. I ett hushåll ligger den vuxna dottern tillsammans med sin ettårige son i kökssoffan, medan vardagsrumssoffan står tom. I ett hushåll slutligen användes varken bäddsoffan i vardagsrummet eller kökssoffan, utan det enda barnet (en sjuårig son) ligger i moderns säng.

d. Sällskap och rekreation.

Tab. 14 visar att *radion* står ungefär lika ofta i matrummet som i vardagsrummet. Dess placering torde emellertid ej säga mycket om rummens användning; man brukar ha högtalaren tillräckligt starkt påskruvad, för att den skall höras i hela våningen.

Tab. 14. Radions placering.

Radio i	Antal hushåll	%
Matrummet	27	46
Vardagsrummet	23	40
Sovrummet	8[1]	14
Summa	58	100

[1] I fyra av dessa lägenheter sov familjen vid tidpunkten för undersökningen i vindsrummet, och sovrummet hade karaktär av vardagsrum.

Av *tab. 15* framgår att matrummet (som också i de flesta familjerna går under benämningen »vardagsrummet») i allmänhet är det rum, där *familjen sitter på kvällarna.* — I de hushåll (19 st.), där något av barnen sover i matrummet, kan tänkas uppstå vissa komplikationer i samband med kvällarnas familjesamvaro. I frågeformuläret behandlades icke detta problem närmare — endast i ett fall har

Tab. 15. Var sitter ni på kvällarna?

	Antal hushåll	%
Mest i matrummet	25	44
I matrummet och vardagsrummet	14	25
Mest i vardagsrummet	7	12
Alltid i vardagsrummet	3	5
Mest i sovrummet	3[1]	5
I matrummet och sovrummet	2	3
I köket och matrummet	2	3
På vintern i matrummet, sommaren i yttre vindsrummet	2	3
Summa	58	100

[1] I två av hushållen sov familjen i vindsrummet. Sovrummet kallades i ena fallet »herrummet».

husmodern anmärkt: »Vi lägger oss tidigt, är vi uppe, får alla barnen ligga i sovrummet.» I 9 familjer äro barnen emellertid över skolåldern och lägga sig med all säkerhet samtidigt med föräldrarna. Även i övriga fall kan man anta, att föräldrarna ofta gå till sängs samtidigt som barnen. Har man främmande få barnen — som t. ex. framgår av ovanstående anmärkning — lägga sig i föräldrarnas säng, för att senare på kvällen flyttas ut i matrummet.

Svaren på frågan *När använder ni finrummet?* (se frågeformuläret) kunna indelas i två huvudkategorier, de som »vilja ha ett rum snyggt, om det kommer främmande» och de som reagera mot ordet finrum (»har inget finrum, är överallt», »har man rummen skall man väl vara där», »vill få njuta av det själva också» etc.). 26 av svaren höra till den förra kategorien och 25 till den senare; i en familj används inte alls rummet, som är nästan omöblerat, och de övriga 6 familjerna ha svarat, att det ganska ofta kommer till användning. — Att vardagsrummet i allmänhet är »finrum» — även i de familjer, som betona att de använda alla rummen — var emellertid lätt att konstatera vid besöket hos familjerna. Det förekommer endast i ett par fall, att rummet verkar bebott vardagsrum.

Tab. 16 visar vilka fritidssysselsättningar, som förekomma. Att så många studera per korrespondens eller delta i föreningsarbete tyder på hög standard hos familjerna i de undersökta hushållen.

Tab. 16. Fritidssysselsättningar.

	Antal personer
Arbete på tomten	14
Självstudier (per korrespondens)	13
Slöjd (snickeriarbete m. m.)	12[1]
Föreningsarbete	9
Musik	2
Summa	50

[1] Fyra av dessa bo i hyreshus och klaga över att det inte finns någon plats för snickarbänk.

e. Barnvård och lek.

De i *tab. 17* redovisade svaren angående barnens lekplats visa, att småbarnen oftast få hålla till i matrummet. Skolbarnens läxläsning sker tydligen överallt i våningen, antagligen beroende på om de behöva hjälp eller vilja vara i fred med läxorna. Antalet skolbarn är emellertid så litet, att svaren i tab. 17 ej få tillmätas för stort värde.

Tab. 17. Lek och läxläsning.

	Var leka barnen?		Var läsa barnen läxor?	
	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%
Matrummet	18[1]	64	5	32
Matrummet och sovrummet	6	22	3	19
Matrummet och köket	2	7	3	19
Sovrummet	2	7	2[1]	12
Vardagsrummet	—	—	1	6
Alla rum	—	—	2	12
Summa	28	100	16	100

[1] I ett hushåll även i vindsrummet.

f. Kroppsvård.

Som redan nämnts ha egnahemmen tvättrum i källaren och flerfamiljshusen i lägenheten. Badkaret, som står i tvättstugan, är för flerfamiljshusen gemensamt för varje hus (6 lägenheter), medan egnahemmen ha var sitt badkar, likaledes i tvättstugan. Det kan därför vara lämpligt att i fråga om kroppsvården skilja mellan de båda hustyperna.

Som framgår av *tab. 18* använda 60 % av egnahemsinnehavarna ej alls tvättrummet.[1] Missnöjet med tvättrummets placering i källaren är också allmänt; man klagar även över, att det är kallt och trångt.

Tab. 18. I vilket rum tvättar familjen sig?

	I egnahemmen		I flerfamiljshusen	
	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%
Köket	28	60	—	—
Både köket och tvättrummet	11[1]	24	—	—
Tvättrummet	4	8	11	100
Köket och tvättstugan	2	4	—	—
Tvättrummet och tvättstugan	2	4	—	—
Summa	47	100	11	100

[1] I 5 hushåll tvätta barnen sig i köket och de vuxna i tvättrummet, i 3 hushåll tvättar man sig i köket på vintern och i tvättrummet på sommaren.

Att familjerna bada oftare i egnahemmen än i flerfamiljshusen är naturligt, eftersom de ha eget badkar (*tab. 19*). Familjerna i flerfamiljshusen bada först och främst, när de ha tillgång till tvättstugan (se under Tvätt) ungefär varannan vecka. Då det är så få familjer om varje tvättstuga (6 st.), tycks det emellertid finnas möjligheter för den, som vill ha besvär med eldningen, att bada oftare. Överhuvudtaget är badfrekvensen hög, vilket torde sammanhänga med att arbetet i fabriken är ovanligt smutsigt.

Tab. 19. Hur ofta badar familjen?

	I egnahemmen		I flerfamiljshusen	
	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%
Flera ggr i veckan	1	2	—	—
En gång i veckan	32	68	1	9
Varannan vecka	14	30	7	64
Var 3:dje vecka	—	—	1	9
Var 4:de vecka	—	—	2	18
Summa	47	100	11	100

g. Sömnad och klädvård.

Som framgår av *tab. 20* sker sömnaden i nära 60 % av hushållen i matrummet. Även sovrummet används emellertid ofta och i ett par hushåll flyttar man in den

[1] Avsikten med tvättrummets placering i källaren var den, att mannen, när han kom från fabriken, skulle gå in i källaren (det finns direkt ingång till källaren utifrån) och tvätta av sig smutsen, innan han gick upp i våningen. Som framgår av undersökningen går det i verkligheten inte till på det sättet.

elektriska symaskinen i köket och syr där. — Symaskinen står i allmänhet i samma rum, som där den användes; i några hushåll flyttas den dock ut i matrummet eller köket från sovrummet eller vardagsrummet (eller garderoben). Två av familjerna ha uppgivit, att de dra fram symaskinen till fönstret (i matrummet) när de skola sy.

I de små hushåll det här i allmänhet är fråga om har husmodern gott om ledig tid, och en stor del av denna användes av allt att döma till sömnad. Ej mindre än 26 av husmödrarna ha nämligen svarat, att de sy mycket — i allmänhet kläder åt sig själva och barnen — och 5 husmödrar sy även på beställning (i ett fall handskar till fabriken). Ett par av dessa äro utlärda sömmerskor.

Tab. 20. Sömnad och klädvård.

	Var står symaskinen?		Var sker sömnad och klädvård?	
	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%
Matrummet	32[1]	55	34	59
Sovrummet	21	36	18	31
Köket	—	—	2	3
Matrummet och sovrummet	—	—	2	3
Matrummet och köket	—	—	1	2
Vardagsrummet	1[2]	2	—	—
Garderoben	4[3]	7	—	—
Vindsrummet	—	—	1	2
Summa	58	100	58[4]	100

[1] I två hushåll står symaskinen på sommaren i vindsrummet.
[2] Maskinen flyttas vid användning in till matrummet.
[3] Elektrisk symaskin, flyttas vid användning till matrummet eller köket.
[4] I två hushåll sker sömnaden på sommaren i yttre vindsrummet.

h. Tvätt.

Av samma orsak som i fråga om kroppsvården skiljes här mellan egnahem och flerfamiljshus.

Som framgår av *tab. 21* och *22* har man i de flesta familjerna småtvätt en gång i veckan och stortvätt en gång i månaden. I tretton hushåll — småfamiljer med ett eller inga barn — slår man ihop tvätten och tvättar endast en gång i månaden (*tab. 21 a*). Strumpor tvättar man emellertid oftare, överhuvudtaget räknas strumptvätt vanligen inte in i småtvätten. Stortvätten sker alltid i tvättstugan. I flerfamiljshusen har varje hushåll tvättstugan 2 à 3 gånger i månaden enligt en uppgjord lista. Endast en av dessa gånger utnyttjas i allmänhet till stortvätt, men också småtvätten tvättas vanligen i tvättstugan (liksom i egnahemmen). Familjerna kunna tydligen gå dit ner och tvätta även mellan sina ordinarie tvättdagar, om tvättstugan icke är upptagen. — I köket kokar man den dagliga småbarnstvätten; dessutom sker strumptvätten i stor utsträckning i köket. Även tvättrummet användes i ett par fall till strumptvätt i flerfamiljshusen.

Tio av familjerna ha uppgivit, att de bruka stryka i matrummet, och sju att de mangla där. Fyra husmödrar använda matrummet både vid mangling och strykning.

Tab. 21. Hur ofta har familjen tvätt?

Antal gånger	I egnahemmen		I flerfamiljshusen	
	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%
Småtvätt				
Dagligen	6[1]	16	3[1]	43
Varannan dag	1	3	—	—
2 gånger i veckan	3	8	—	—
Varje vecka	24	63	3	43
Varannan vecka	4	10	1	14
Summa	38[2]	100	7[3]	100
Stortvätt				
Var 14:de dag	1	2	—	—
En gång i månaden	34	72	10	91
Var sjätte vecka	5	11	—	—
Varannan månad	7	15	1	9
Summa	47	100	11	100

[1] Hushåll med spädbarn.
[2] 9 hushåll ha endast stortvätt.
[3] 4 » » » »

Tab. 21 a.

Antal gånger	Antal hushåll med enbart stortvätt	
	i egnahemmen	i flerfamiljshusen
Var 14:de dag	1	—
En gång i månaden	6	4
Var sjätte vecka	1	—
Varannan månad	1	—
Summa	9	4

Tab. 22. Var utföres tvätten?

	Småtvätten				Stortvätten	
	i egnahemmen		i flerfamiljshusen			
	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%
I tvättstugan	34	90	2	28	58	100
I köket och tvättstugan	4[1]	10	5[3]	72	—	—
I tvättrummet	—	—	(2)[4]	—	—	—
Summa	38[2]	100	7[5]	100	58	100

[1] Tre av familjerna ha spädbarn.
[2] 9 hushåll ha endast stortvätt.
[3] Fyra av familjerna ha spädbarn.
[4] I dessa hushåll har husmodern uppgivit, att hon tvättar strumpor i tvättrummet en gång i veckan; denna räknas emellertid ej som småtvätt.
[5] 4 hushåll ha endast stortvätt.

i. Måltider m. m.

Antalet måltider per dag och hushåll är i genomsnitt 2 à 3 + matsäcksmål + kaffemål.[1]

I de hushåll (30 st.), där mannen arbetar i skift[2], anpassar familjen i allmänhet tidpunkten för huvudmålet efter mannens arbetstider. Detta utgör den enda måltid, vid vilken hela familjen är samlad i sådana hushåll. När mannen är dagarbetare (i 28 hushåll) serveras måltider vid följande tider: kaffe omkring kl. 6 (innan mannen går till sitt arbete), frukost mellan kl. 9 och 10 (mannen kommer vanligen hem på frukosttimmen) och middag kl. 16,30, när arbetet är slut för dagen. Mannen äter dessutom ett matsäcksmål i fabriken (rast mellan kl. 13,00 och 13,30) och den övriga familjen ett motsvarande kaffemål. I dessa hushåll äter hela familjen således i allmänhet frukost och middag tillsammans. (Se *tab. 23.*)

Tab. 23. Vid vilka måltider är familjen samlad?

	Antal hushåll[1]	%
Frukost och middag	24	87
Endast middag	2	7
Alla måltider	1[2]	3
Endast söndagsmåltider	1[3]	3
Summa	28	100

[1] Endast hushåll där mannen har dagtjänstgöring.
[2] Mannen arbetslös på grund av olycksfall.
[3] Frun har arbete, inga barn.

Vilka mål intas i arbetskläder? Fabriken är försedd med tvättrum och klädskåp, där arbetaren vid arbetstidens slut (även vid frukosten 9—10) hänger in de överdragsbyxor han haft på sig under arbetet. Det förekommer alltså icke, att han går hem i de överdragskläder han använt under arbetet. Givetvis är emellertid även kostymen under dessa (vanl. byxor, väst, skjorta) tämligen smutsig.

Det har varit omöjligt, att exakt få reda på, i vilken utsträckning dessa senare arbetskläder bytas vid hemkomsten. En del arbetare (5 st.) ha emellertid svarat, att de byta helt och hållet på fabriken och tvätta sig även där. Egnahemsarbetare med skiftestjänst bruka ofta, särskilt sommartid, efter hemkomsten jobba i trädgården eller syssla med reparationsarbeten av ett eller annat slag. Därvid behållas arbetskläderna på, även under måltiderna, som ju härvidlag endast äro tillfälliga arbetsavbrott. Även dagarbetarna vilja gärna ägna sig åt den egna täppan efter middagen.

Under vintermånaderna äro förhållandena antagligen annorlunda. Mannen byter troligen skjorta och tar på sig en kavaj. I de fall, där han sysslar med skrivarbete (korrespondenskurser, föreningsarbete) kan man nog anta, att han byter helt och hållet. Även arbetare, som haft nattskift och gå och lägga sig vid hemkomsten, torde klä sig snyggt, när de stiga upp igen framåt eftermiddagen.

En ganska tydligt märkbar tendens var, att arbetarna i flerfamiljshusen bytte kläder oftare vid hemkomsten, antagligen mest beroende på, att de ej ha egen trädgård.

Som framgår av *tab. 24* äter man i det övervägande antalet hushåll (71 %) både i matrummet och köket. Den väggfasta bänken framför fönstret i köket är

[1] Med kaffemål menas även mellanmål av olika slag.
[2] Tiderna för de olika skiften äro: 6,30—13,30; 13,30—22,00; 22,00—6,30.

Tab. 24. Var intas måltiderna?

	Antal hushåll	%
Matrummet och köket	41	71
Matrummet	12	21
Köket	5[1]	8
Vardagsrummet	(12)[2]	(21)[2]
Summa	58	100

[1] I matrummet på söndagarna i 4 hushåll, och när man har främmande i 1 hushåll.
[2] Endast när man har främmande.

Tab. 25.[1] Måltidernas fördelning på matrum och kök.

Antal personer	f	k	m	f+k	f+m	f+k+m	Antal fall
Måltider i köket							
1 pers. (M, H, I el. B)	—	3	—	9	—	4	Summa 16
2 pers. M+H	1	3	—	4	—	6	14
2 pers. H+B	1	3	—	6	—	6	16
2 pers. M+B	1	—	—	—	—	—	1
2 pers. H+I	—	—	—	1	—	—	1
2 pers. I+B	—	—	—	—	—	1	1
2 pers. 2 I	—	—	—	—	—	1	1
							Summa 34
Summa	3	9	—	20	—	18	Totalt Summa 50
Måltider i matrummet							
1 pers. M	1	—	—	—	—	—	Summa 1
2 pers. M+H	—	—	—	—	—	4	4
2 pers. M+I	—	—	—	—	—	1	1
							Summa 5
3 pers. M+H+B	—	—	1	—	2	21	24
3 pers. M+H+I	—	—	—	—	—	2	2
3 pers. M+2 I	—	—	—	—	—	1	1
							Summa 27
4 pers. M+H+2 B	—	—	—	—	—	6	6
4 pers. M+ I+2 B	—	—	—	—	—	1	1
4 pers. M+H+I+B	—	—	—	—	—	1	1
							Summa 8
5 pers. M+H+3 B	—	—	—	—	—	1	1
5 pers. M+H+I+2 B	—	—	—	—	—	1	1
							Summa 2
Summa	1	—	1	—	2	39	Totalt Summa 43

f = frukost. k = kaffemål (= mellanmål i största allmänhet). m = middag.

[1] Endast hushåll, som äta både i matrum och kök.

ej försedd med underskåp; det går alltså bra att skjuta in en eller två stolar under den och använda bänken som matbord. Man äter i allmänhet strömålen i köket, medan matrummet används, när hela eller större delen av familjen är samlad till en måltid. Vilka familjemedlemmar, som äta i köket respektive matrummet i sådana hushåll, och vid vilka måltider, framgår av *tab. 25*. Emellertid kan man med all sannolikhet anta att fler av måltiderna intas i köket än som framgår av tabellen, då familjerna ej alltid redovisat sina strömål.

Eftersom familjerna i så stor utsträckning använda köket som matplats, borde man kanske vänta sig att de skulle föredra ett stort kök framför anordningen matrum — litet kök. Så är emellertid ingalunda fallet, tvärtom är man — med ett undantag — mycket belåten med det lilla köket. (Se *tab. 26.*) Inte heller vill man vara utan dörr mellan matrummet och kokvrån. (Se *tab. 27.*)

Tillredningsarbetet i samband med matlagningen utföres i allmänhet i köket. Endast fyra av husmödrarna ha svarat, att de någon gång rensa bär eller baka i matrummet.

Tab. 26. Vad anser ni om att ha matlagningsplatsen skild från matbordet?

	Nöjda	Missnöjda
»Bra»	20	
»Mycket bra»	21	
»Väldigt bra»	11	
»Utmärkt»	2	
»Bästa av alltsammans»	2	
»Idealiskt»	1	
»Föredrar stort kök»		1
Summa	57	1

Tab. 27. Åsikter om dörren mellan matrum och kök.

	Ja	Nej
Skulle det vara bra ha kokvrån förbunden med matrummet med en stor öppning utan dörr?	1	57
Stänger ni dörren någon gång?	58[1]	—

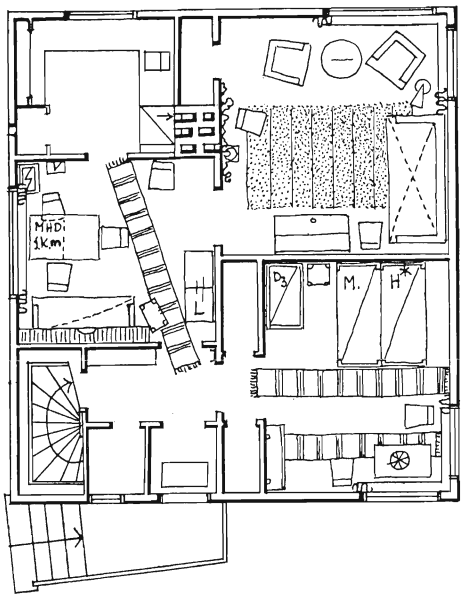
[1] 6 husmödrar ha tillfogat: »vid matlagning».

j. Cykelbeståndet.

Hur många av familjemedlemmarna i de olika hushållen, som ha cyklar, framgår av *tab. 28.* I 71 % av hushållen ha alla familjemedlemmar cykel, medan 24 % ha en och 5 % två cyklar mindre än antalet familjemedlemmar i cyklande ålder.

Tab. 28. Antal cyklar per hushåll.

Antal cyklar	Antal pers. pr hushåll i ålder 7—65 år				Summa
	2	3	4	5	
1	3	1	—	—	4
2	22	9	2	—	33
3	—	15	1	—	16
4	—	—	4	1	5
Summa	25	25	7	1	58

1. Adress: .....

.....

Mannens namn: .....

Yrke: Järnarb. svetsare

Ålder: 37 år

Hustruns ålder: 30 år

Barn: pojkar: ..... födda år: .....

flickor: 1 " ": 1940

Inneboende: kön: ..... ålder: .....

Ev. släktskap med familjen .....

.....

2. På planen inritas:

Möblering (skilda beteckn.för (säng, (bäddsoffa, (ottoman

Symaskinens placering

Radions placering

Sovplatser (M,H,S_{10},D_5, Im Ikv)

Var intas de olika måltiderna? (f^{Mi} m k^{B}).

3. Om hallen används som sovrum, hinner ni städa denna innan ni serverar första målet? .....
Används ej som sovrum

Om hallen ej används som sovrum, varför? Flickan vill liten ligga kvar

Sover någon i vindsrummet? Finns inget Vem städar där? .....

I vilket rum tvättar familjen sig? Mest i köket

4. Hur många måltider intas om dagen? Bil 1 gång i veckan 2 mål + matsäcksmål + kaffe

Vid vilka måltider är familjen samlad? Frukost och middag

Vilka mål intas i arbetskläder? Överdragsbyxorna lämnas på fabriken

5. Vad anser ni om att ha matlagningsplatsen skild från matbordet? Utmärkt

..... Stänger ni dörren någon gång? Javisst

Skulle det vara bra om kokvrån vore förbunden med hallen med en stor öppning utan dörr?

Nej

Utföres något tillredningsarbete (t.ex. bärrensn., bakning) i hallen? Nej, sällan

6. Var utföres småtvätt? Tvättstugan Hur ofta? Ett par gånger i veckan

" " stortvätt? Tvättstugan " " En gång i månaden

7. Var sker sömnad och klädvård? I sovrummet Syr det mesta till flickan, förutom lagning och lappning

8. Var leka barnen? I sovrummet Var läsa barnen läxor? .....

.....

9. Var sitter ni på kvällarna? Mest i hallen, särskilt på sommaren

När använder ni finrummet? Har absolut inget behov av särskilt finrum

10. Vilka fritidssysselsättningar förekomma (slöjd, självstudier) Läst för korrespond tidvis. Sommartid mest arbete på tomten

11. Hur många av familjemedlemmarna har cyklar? 2 st.

Fig. 6. Exempel på ifyllt frågeformulär från Norrlandsundersökningen.

Sammanfattning och slutsatser.

Av bostadsundersökningen synes framgå att planlösningen av denna lägenhet i allt väsentligt överensstämmer med familjernas vanor och behov. Detta gäller särskilt utformningen av kök och matrum och avspeglar sig i den enhetliga möbleringen av matrummet i samtliga lägenheter med enkla trämöbler (köks-soffa, matbord, pinnstolar). Se kap. 7 fig. 55 och 56 (sid. 148 f.) — Följande bostadsvanor kunna sammanfattningsvis konstateras:

1. Finrumsmöbeln placeras i det större av de båda rummen (vardagsrummet), som i de flesta fall är verkligt »finrum».
2. Matrummet är det egentliga vardagsrummet; dit förlägger husmodern i allmänhet sin sömnad, där leka barnen och där sitter man om kvällarna.
3. Köket användes som matrum i anmärkningsvärt hög grad. I de flesta hushållen äter man emellertid alltid i matrummet, då hela familjen är samlad till en måltid. Familjerna föredra matrum och kokvrå framför ett stort kök. Dels får man ett rum till — köket är tillräckligt rymligt, för att husmodern skall kunna utföra allt tillredningsarbete för matlagningen och även servera en del måltider där — dels kan man stänga igen om matos och disk.
4. Sovrummet är i allmänhet föräldrarnas sovrum. Barnen sova där endast om de äro för små att ligga ensamma.
5. Matrummet användes i c:a 40 % av hushållen som sovrum, företrädesvis för barn eller inneboende.
6. Vardagsrummet-finrummet användes endast undantagsvis som sovrum, ehuru en bäddsoffa eller ottoman i fyra femtedelar av hushållen ingår i vardagsrummets utrustning.
7. Tvättrummets placering i källaren (i egnahemmen) förorsakar att familjerna i stor utsträckning tvätta sig i köket.
8. Förrådsrummet i källaren används flitigt till slöjd (oftast för reparationer och dylikt men i ett par fall även för tillverkning av egna möbler); i hyreshusen beklagar man sig över, att utrymme för slöjd saknas.

C. I Stockholms ytterområden.

Undersökningen omfattar 50 arbetarfamiljer bosatta i barnrikehus i en av Stockholms förstäder. Lägenheterna bestå av 3 rum och kök samt äro inrymda i trevånings stenhus. Lägenhetens nettovåningsyta är 50 m². Planlösningen framgår av lägenhetsplanerna *fig. 7* där även rummens dimensioner finnas angivna. I åtta av lägenheterna ligger emellertid det minsta sovrummet intill köket — men utan direkt förbindelse med detta — i stället för intill badrummet. I övrigt är planlösningen densamma.

Undersökningen har tillgått på samma sätt som vid Norrlandsundersökningen.[1] (Exempel på ett ifyllt frågeformulär återfinnes i *fig. 10* å sid. 408.)

Den huvudprincip, enligt vilken lägenheten utformats, har varit att det stora rummet intill köket (i undersökningen benämt vardagsrummet) tillsammans med köket skulle bilda ett »bostadskök», där familjernas vardagssysselsättningar borde äga rum. Lägenhetens övriga båda rum voro avsedda till sovrum. Något finrum skulle ej finnas i lägenheten. Denna användning av lägenheten illustreras i funktionsschemat till vänster i *fig. 8* (i teori) samt lägenhetsplanen överst i fig. 7. I funktionsschemat till höger i fig. 8 och motsvarande möbleringsplan fig. 7 åskåd-

[1] Intervjuerna ha utförts av möbelarkitekt Lena Larsson.

	m²
Vardagsrum	16,2
Stora sovrummet	10,8
Lilla sovrummet	7,8
Kök	5,7
Badrum	2,8
Garderober	2,1
Tambur	3,1
Nettovåningsyta	50,0

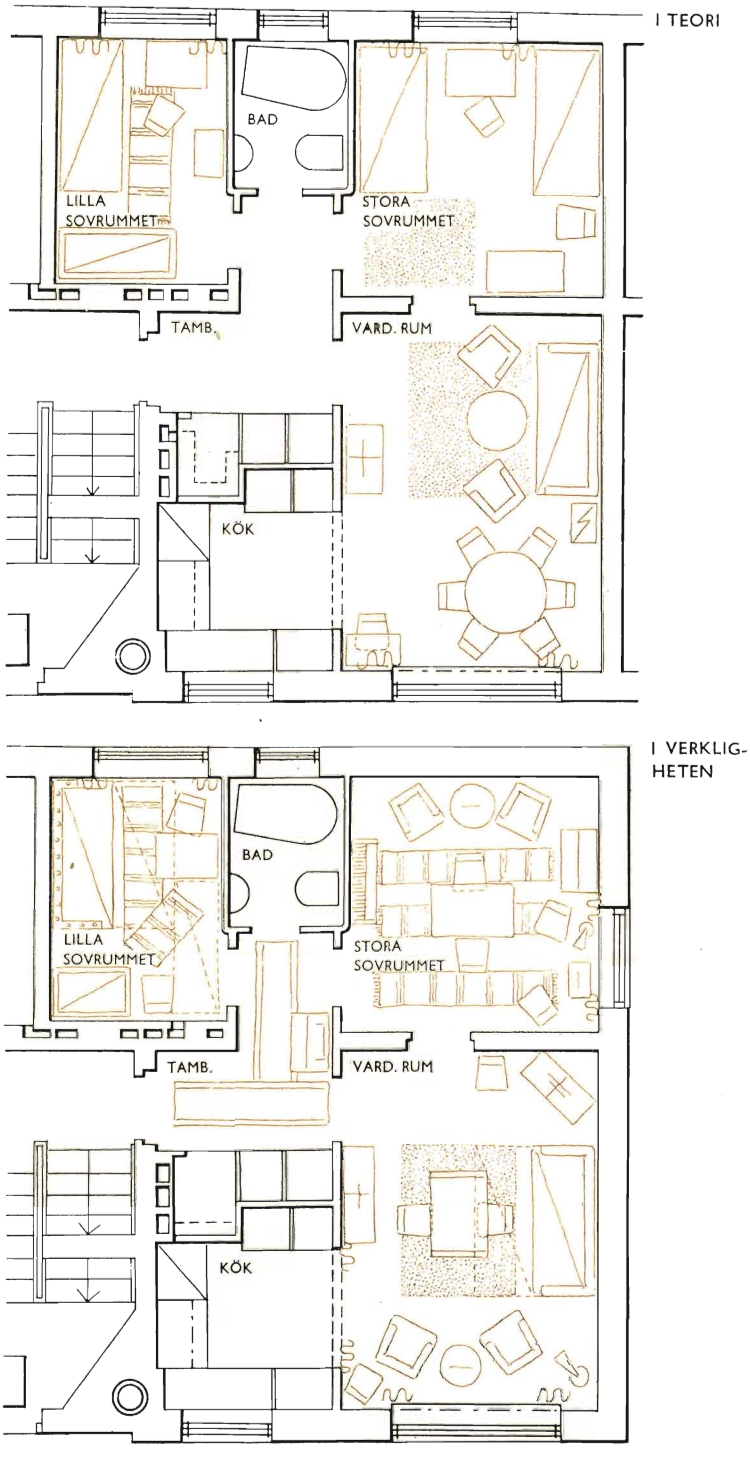

Fig. 7. Lägenhetsplaner till Stockholmsundersökningen utvisande lägenhetens användning i teori och i verkligheten. Skala 1 : 100.

Funktioner	I teori							I verkligheten						
	Kök	Vardagsrum	Stora sovrummet	Lilla sovrummet	Bad- och toalettrum	Gard., linneskåp, städskåp m. m.	Tambur	Kök	Vardagsrum	Stora sovrummet	Lilla sovrummet	Bad- och toalettrum	Gard., linneskåp, städskåp m. m.	Tambur
Sömn och vila		X	X	X					×	×	X			
Matlagning	X							X						
Diskning	X							X						
Måltider		X						×	X					
Sömnad och klädvård (m. strykn.)		X							X	×	×			
Barnvård och lek: småbarn		X		×					X	×	X			
lek- och småskolebarn		X		×					X	×	X			
storskolebarn		×		X					X	×	X			
Läs- och skrivarbete: läxläsning		×		X					X	×	X			
räkenskaper, självst., nöjesläsn.		X							X	X	×			
Tvätt: småtvätt					X			×				X		
Kroppsvård					X							X		
Hemvård						X							X	
Förvaring						X	×						X	×
Sällsk. o. rekreation: vard.umgänge		X							X					
söndagsumgänge		X							X	X	×			
hobbies		X							X					

Fig. 8. Rums- och funktionsschema till Stockholmsundersökningen utvisande lägenhetens användning i teori och i verkligheten. (De stora kryssen beteckna huvudfunktion.)

liggöres hur lägenheten i själva verket användes av de i bostadsundersökningen ingående hushållen (se även interiörerna fig. 9). Skillnaden mellan teori och verklighet är som synes avsevärd. Den torde främst bero på att familjernas finrumsbehov ej blivit tillgodosett i planlösningen. (Se redogörelsen nedan och särskilt sammanfattningen å sid. 407.)

a. Familjefädernas yrken och ålder.

Då de i denna undersökning ingående familjerna icke tillhöra arbetarstammen vid ett och samma industriföretag, vilket var fallet vid de båda föregående, har en förteckning över familjefädernas yrken och ålder upprättats (*tab. 29 a* och *b*). Anmärkningsvärt är det stora antalet byggnadsarbetare (40 % av samtliga). Medianåldern hos de undersökta familjefäderna är 36 år; 70 % av männen äro i åldern 30 till 40 år.

Endast tre av männen, två kommunalarbetare och en bryggeriarbetare, ha skiftesarbete.

Tab. 29 a. Familjefaderns yrke.

	Antal hushåll
Industriarbetare:	
byggnadsarbetare	20
övriga	7
Transportarbetare (chaufförer)	10
Grovarbetare	7
Hantverkare	6
Summa	50

Tab. 29 b. Familjefaderns ålder.

	Antal hushåll
25—30 år	5
30—35 »	14
35—40 »	22
40—45 »	4
45—50 »	1
50—55 »	4
Summa	50

b. Hushållens sammansättning.

De undersökta hushållen bestå av man, hustru och två eller flera barn. Ingen av familjerna har någon inneboende, och endast i ett fall — där modern väntade ett barn inom den närmaste tiden — var en kvinnlig släkting på tillfälligt besök. Av *tab. 30* framgår, att 2/3 av familjerna bestå av man, hustru och tre barn, och 1/4 av man, hustru och fyra barn. Familjerna ha sammanlagt 168 barn; av dessa äro mer än hälften (55 %) i åldern 16 mån.—7 år, 33 % skolbarn och 12 % spädbarn.

Tab. 30. Hushållens sammansättning.

Familjetyp	Hushållens sammansättning	Antal fall	% av hela antalet hushåll
Man Hustru 2 barn	M+H+2 sb	1	2
		Summa 1	2
Man Hustru 3 barn	M+H+1 sb+2 lb	15	30
	M+H+2 lb+1 bb	8	16
	M+H+2 sb+1 lb	5	10
	M+H+2 sb+1 bb	2	4
	M+H+1 sb+1 lb+1 bb	2	4
	M+H+3 lb	1	2
		Summa 33	66
Man Hustru 4 barn	M+H+2 sb+2 lb	3	6
	M+H+2 sb+1 lb+1 bb	2	4
	M+H+1 sb+3 lb	2[1]	4
	M+H+1 sb+2 lb+1 bb	2	4
	M+H+3 lb+1 bb	2	4
	M+H+3 sb+1 lb	1	2
	M+H+3 sb+1 bb	1	2
		Summa 13	26
Man Hustru 5 barn	M+H+1 sb+4 lb	2	4
	M+H+4 lb+1 bb	1	2
		Summa 3	6
		Totalt summa 50	100

M = man.
H = hustru.
bb = spädbarn (0—16 mån.).
lb = lekbarn (16 mån.—7 år).
sb = skolbarn (7—15 år).

[1] I ett fall är det äldsta barnet över skolåldern (16 år).

c. Sömn och vila.

Vilka rum som användas till sovrum i hushåll av olika storlek framgår av *tab. 31 a.* I de flesta hushållen (72 %) äro sovplatserna koncentrerade till två av rummen. Även när barnantalet ökar till fyra eller fem, använder man endast i hälften av hushållen alla rum till sovrum. Familjerna sträva tydligen efter att så långt det är möjligt ha ett rum fritt från sovplatser. Det mindre sovrummet användes så gott som alltid (96 %) som sovrum, det större sovrummet i 72 % och vardagsrummet i 62 % av hushållen.

Tab. 31 a. Rummens användning som sovrum i hushåll av olika storlek.

Familjen sover i	Antal hushåll bestående av				Summa	%
	man hustru o. 2 barn	man hustru o 3 barn	man hustru o. 4 barn	man hustru o. 5 barn		
Alla rum	—	6	8	—	14	28
Endast båda sovrummen	1	14	2	2	19	38
Endast vardagsrummet och stora sovrummet	—	1	1	1	3	6
Endast vardagsrummet och lilla sovrummet	—	12	2	—	14	28
Summa	1	33	13	3	50	100

Tab. 31 b. Rummens användning som sovrum eller (och) finrum.

	Antal rum[1]	Därav					
		endast sovrum		endast finrum		både sov- och finrum	
		Antal	% av samtliga 42 rum	Antal	% av samtliga 42 rum	Antal	% av samliga 42 rum
Vardagsrummet	42	20	48	12[2]	28	10[4]	24
Stora sovrummet	42	15	36	13[3]	31	14[5]	33
Lilla sovrummet	42	39	93	3[3]	7	—	—

[1] De 8 hushåll, som ej ha finrum, ha uteslutits.
[2] Därav 5 fall då även stora sovrummet och 1 fall då även lilla sovrummet är finrum.
[3] Därav 1 fall då även vardagsrummet är finrum.
[4] Därav 3 fall då även stora sovrummet är finrum.
[5] Därav 7 fall då även vardagsrummet är finrum.

42 av familjerna ha »finrum», d. v. s. ett (eller två[1]) rum möblerat med en typisk finrumsmöbel; de övriga 8 familjerna ha efter vad man kan förmoda icke haft råd att köpa ett finrumsmöblemang. I vilken utsträckning finrummet är sovrum framgår av *tab. 31 b.* 45 % av de hushåll, som ha finrum i vardagsrummet, och 52 % av hushållen med finrum i stora sovrummet använda respektive finrum för att sova i. Däremot sover man ej i lilla sovrummet, om det är finrumsmöblerat. — Sammanlagt sover man i finrummet i 24 hushåll (57 % av samtliga lägenheter med finrum), men i 9 av dessa finns det två finrum och då sover man endast i det ena finrummet och har alltså även ett finrum utan sovplatser.

[1] I 8 hushåll har finrumsmöbeln delats upp på två rum, vilket i allmänhet torde bero på att den ej fått plats i enbart något av sovrummen. I ett hushåll har man två finrumsmöblemang.

De 19 familjer, vilka ej använda vardagsrummet som sovrum, ha särskilt tillfrågats om anledningen härtill (se frågeformuläret under punkt 5). De flesta svaren lyda »man får plats i sovrummen», av vilket man torde kunna dra slutsatsen att dessa familjer hellre vilja ha vardagsrummet än något av sovrummen fritt från sovplatser. Tre av familjerna ange som orsak, att man ej vill ha sovplatser i det rum man äter (husmodern hinner ej städa före morgonmålet) och två att man ej vill dela på finrumsmöbeln och därför ej får plats med en säng i vardagsrummet.

Under punkt 5 i frågeformuläret har även upptagits frågan, om husmodern hinner städa vardagsrummet (när det används som sovrum), innan första målet serveras. Som *tab. 32* visar är det endast i tre hushåll, som vardagsrummet alltid är städat före första målet; i nära hälften av hushållen hinner husmodern inte städa förrän både mannen och barnen fått sitt första mål. Morgonmålen intas alltså i stor utsträckning i ett ostädat rum, eller i de fall då man äter första frukosten i köket (se även under Måltider m. m.) utan möjlighet att stänga igen mellan köket och det ostädade vardagsrummet. Detta förhållande besvärar emellertid icke familjerna: på frågan »har ni några olägenheter av sovplatserna i vardagsrummet?» har endast en familj svarat, att det är otrevligt på morgonen när man skall äta. De flesta familjerna (60 %) ha besvarat frågan med nej; de övriga ha gjort en del reflexioner med anledning av kvällarnas familjesamvaro, vilka tas upp under Sällskap och rekreation.

Tab. 32. När städas vardagsrummet (om det används som sovrum)?

	Antal hushåll	%
Före första målet	3	10
Ibland före första målet	1	3
Efter mannens morgonmål[1]	12	39
Efter barnens morgonmål[2]	15	48
Summa	31	100

[1] Vanligen mellan kl. 6 och 7.
[2] Vanligen mellan kl. 7 och 8.

Vilka familjemedlemmar, som sova i vardagsrummet, när detta används som sovrum, framgår av *tab. 33.* Vanligen är det man och (eller) hustru (67 %). I 16 % av hushållen sover mannen ensam i vardagsrummet, troligen därför att han skall upp tidigast på morgonen. Att ett eller flera av barnen sova i vardagsrummet, medan föräldrarna sova i ett annat rum, förekommer endast i 6 hushåll (19 %).

Tab. 33. Vilka familjemedlemmar sova i vardagsrummet?

	Antal hushåll	%
M+H	15	48
M	5	16
H	1	3
M+H+B	2	7
H+2 B	2	7
B	5	16
2 B	1	3
Summa	31	100

Hur de olika familjemedlemmarnas sovplatser fördela sig på de båda sovrummen har icke varit möjligt att systematisera; variationerna äro alltför stora. I cirka 60 % av samtliga hushåll ligga emellertid man och hustru i samma sovrum och ha inget av barnen inne hos sig om nätterna.

Tab. 34 visar i hur många hushåll det finns en kökssoffa och dubbelottoman eller bäddsoffa samt var dessa *sovmöbler* äro placerade. Kökssoffa har man i något mer än hälften av lägenheterna; dess placering beror på vilket rum som är finrum; det förekommer ytterst sällan att kökssoffan står i finrummet. I nära 9/10 av hushållen finnes en dubbelottoman eller bäddsoffa. Vanligast är dubbelottomanen (i cirka 60 % av hushållen); den står i flera lägenheter isärtagen dygnet runt. I de hushåll, där man har en bäddsoffa, är denna så gott som alltid placerad i familjens finrum.

Tab. 34. Förekomsten av vissa sovmöbler och deras placering.

	I vardags-rummet	I stora sovrummet	I lilla sovrummet	Antal hushåll	% av hela antalet hushåll
Kökssoffa	15	5	8	28	56
Dubbelottoman eller bäddsoffa..	17	20	7	44	88

Trots familjernas storlek förekomma en eller flera *outnyttjade sovplatser* i 12 hushåll (se *tab. 35*). I 8 av dessa är det kökssoffan (med en eller två sovplatser) som icke används, i de övriga antingen finrummets bäddsoffa (med två sovplatser) eller undersängen till ottomanen.

Tab. 35. Outnyttjade sovplatser.

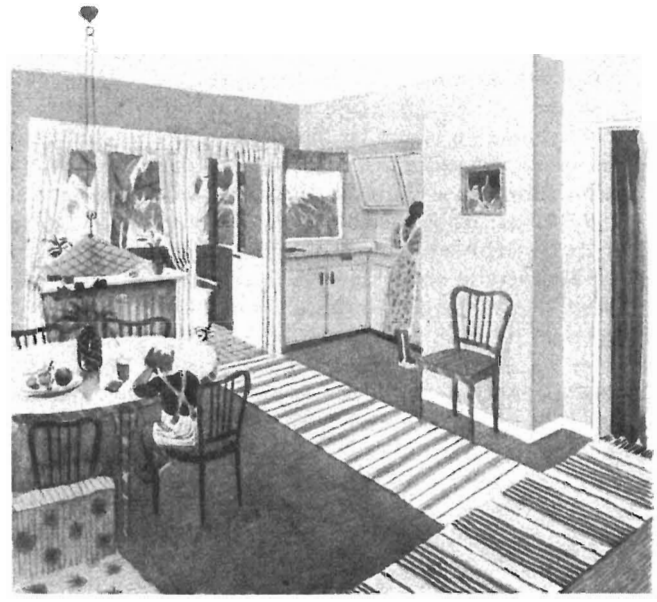
Antal personer i hushållet	Antal outnyttjade sovplatser	Antal hushåll med outnyttjade sovplatser	Antal hushåll där alla sovplatser utnyttjas
M+H+2 B	—	—	1
M+H+3 B	15	9	24
M+H+4 B	4	3	10
M+H+5 B	—	—	3
Summa	19	12	38

Två personer *sova i samma säng* i fem av hushållen, därav ett med två outnyttjade sovplatser. I ett hushåll sova mannen, hustrun och en 6-årig dotter i finrummets tvåmansbäddsoffa, i ett ha man och hustru var sitt barn (en 8-årig dotter och en 5-årig son) hos sig i dubbelottomanen, och i ett tredje delar hustrun säng med en 5-årig dotter, medan bäddsoffan (för två personer) står oanvänd i finrummet. I ett fjärde hushåll dela mannen och hustrun sovplats och i ett femte slutligen sova två flickor (7 och 4 år) i samma säng.

d. Sällskap och rekreation.

Radion står i allmänhet i vardagsrummet (se *tab. 36*) men även i ganska stor utsträckning i stora sovrummet. Den torde emellertid höras bra i båda rummen oberoende av i vilket den är placerad. Står den däremot i det lilla sovrummet, som ligger ganska avsides, kan man nog utgå från att familjerna verkligen vistas

I TEORI

I VERKLIG-
HETEN

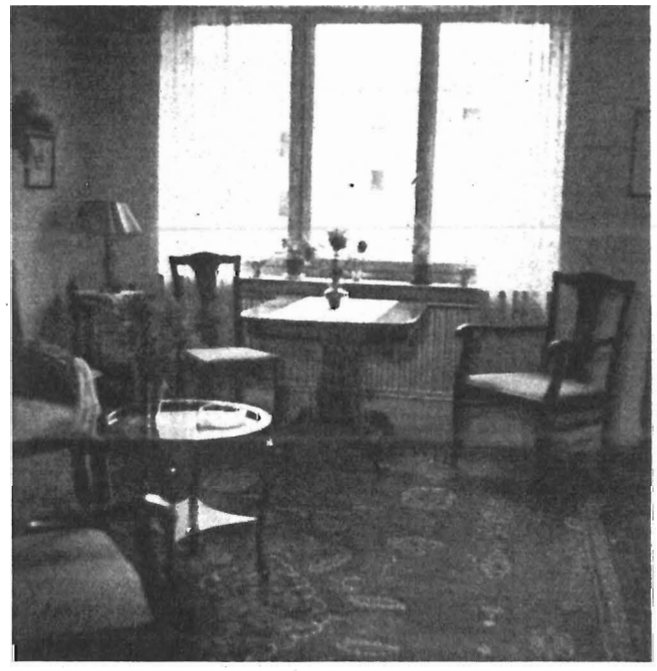

Fig. 9. Möbleringen av vardagsrummet i Stockholmsundersökningen enligt en skiss av den arkitekt som utformat planen (i teori) samt ett fotografi från en av lägenheterna (i verkligheten).

Tab. 36. Radions placering.

Radio i	Antal hushåll	%
Vardagsrummet	30	71
Stora sovrummet	9	22
Lilla sovrummet	3	7
Summa	42[1]	100

[1] 8 hushåll sakna radio.

där åtminstone i den utsträckning de lyssna på radio. I de tre hushåll, där det förekommer, är lilla sovrummet möblerat som finrum.

Kvällarnas familjesamvaro. , *Tab. 37* visar dels i vilket rum familjerna bruka till bringa kvällarna (frågeformulärets punkt 9: »var sitter ni på kvällarna?»), dels i vilken utsträckning detta är finrum. Man sitter i allmänhet (42 fall eller 84 % av hushållen) i vardagsrummet, även i 19 av de 22 hushåll, där vardagsrummet är finrumsmöblerat. I de 8 hushåll (16 %), där familjerna vistas i något av sovrummen, är detta alltid finrum. Allt som allt förlägga 21 av familjerna (42 %) sin kvällssamvaro till ett finrumsmöblerat rum, men av dessa ha 9 (18 %) två finrum.

Tab. 37. Var sitter ni på kvällarna?

	Antal lägenheter	% av samtliga lägenheter	Därav finrum	%
I vardagsrummet	42[1]	84	19[2]	45
Mest i stora sovrummet	6	12	6[3]	100
Mest i lilla sovrummet	2	4	2	100
Summa	50	100	27	

[1] I 8 fall har familjen svarat att man sitter i stora sovrummet (som är finrum) när det kommer främmande.
[2] Därav 5 hushåll med finrum även i stora sovrummet och 1 hushåll med finrum även i lilla sovrummet.
[3] Därav 3 hushåll med finrum även i vardagsrummet.

Hur familjerna klara samvaron på kvällarna i de hushåll, där man sitter i vardagsrummet trots att ett eller flera av barnen ha sin sovplats här, framgår av familjernas svar på frågorna om var de sitta på kvällarna och vilka olägenheter de ha av sovplatserna i vardagsrummet. Vanligen lägger man sig så tidigt (8—9-tiden på kvällen) att någon olägenhet inte uppstår. I andra fall bekymrar man sig inte om barnen; en typisk kommentar lyder så här: »Pojken sover även om vi är i vardagsrummet och väsnas hur mycket som helst.» I ett hushåll få barnen flytta in i ett av sovrummen, om det kommer främmande.

Familjernas intresse för olika *fritidssysselsättningar* och framför allt slöjd är anmärkningsvärt stort (*tab. 38*). Man klagar emellertid över brist på utrymme för slöjd, reparationer, modellbygge m. fl. hobbyn, som skräpa ner lägenheten. Ett gemensamt rum i varje hus för fritidssysselsättningar skulle utan tvivel fylla ett stort behov för flertalet familjer (se *tab. 39*).

Tab. 38. Fritidssysselsättningar.

	Antal fall
Slöjd	19
Reparationsarbeten	5
Läsning och självstudier (per korrespondens)	4
Frimärkssamling	2
Idrott el. skytte	2
Mekaniska experiment el. modellbygge	2
Föreningsarbete	1
Musik (piano)	1
Skötsel av kolonistuga	1
Summa	37

Tab. 39. Finns behov av ett gemensamt rum för fritidssysselsättningar?

	Antal hushåll	%
Nej	25	50
Ja	23	46
Ej tänkt på saken	2	4
Summa	50	100

e. Barnvård och lek.

De i *tab. 40* redovisade svaren visa att barnen i 78 % av hushållen få leka i vardagsrummet, i nära hälften (46 %) i det mindre sovrummet men endast i cirka 1/4 av hushållen (24 %) i det större sovrummet. Barnen få leka i vardagsrummet även om det är finrum i 30 % av hushållen (12 % tillhöra hushåll med två finrum); däremot få de aldrig leka i sovrummen, när dessa äro möblerade som finrum. — Läxläsningen sker i allmänhet antingen i vardagsrummet eller lilla sovrummet eller också i båda dessa rum. I stora sovrummet få barnen mera sällan (19 % av hushållen med skolbarn) läsa sina läxor. I cirka 1/3 av samtliga familjer med barn i skolåldern sker läxläsningen i ett finrum; vanligen när vardagsrummet är finrum (25 %) men även i 3 fall (8 %) när det stora sovrummet och i ett fall (3 %) när det lilla sovrummet är finrum.

Tab. 40. Barnens lek och läxläsning.

	Var leka barnen?				Var läsa barnen läxor?			
	Antal fall	% av samtliga hushåll	Därav finrum	% av samtliga hushåll	Antal fall	% av 36 hushåll med skolbarn	Därav finrum	% av 36 hushåll med skolbarn
Vardagsrummet	39[1]	78	15	30	20[4]	56	9	25
Stora sovrummet	12[2]	24	—	—	7[5]	19	3	8
Lilla sovrummet	23[3]	46	—	—	19[6]	53	1	3

[1] Därav 6 fall då barnen leka även i stora sovrummet, 11 fall då de leka även i lilla sovrummet och 3 fall då de leka i alla rum.
[2] Därav 6 fall då barnen leka även i vardagsrummet, och 3 fall då de leka i alla rum.
[3] Därav 11 fall då barnen leka även i vardagsrummet, och 3 fall då de leka i alla rum.
[4] Därav 6 fall då barnen läsa läxor även i lilla sovrummet, och 2 fall då läxläsningen sker i alla rum.
[5] Därav 2 fall då läxläsningen sker i alla rum.
[6] Därav 6 fall då barnen läsa läxor även i vardagsrummet, och 2 fall då läxläsning sker i alla rum.

En *barnkrubba* ingår i planeringen för området, där de undersökta familjerna bo; den har emellertid ännu ej blivit färdig. För att utröna hur stort intresset för barnkrubban är, ha familjerna tillfrågats om och i vilken utsträckning de tänkte begagna sig av den. (Frågan är icke upptagen på formuläret.) 12 av familjerna ansågo sig ej ha något speciellt behov av en barnkrubba och ämnade troligen icke använda sig av den. 2 familjer ville hellre att det skulle inrättas en »arbetsstuga», där de äldre barnen kunde få läsa sina läxor; 1 familj har ej besvarat frågan. Alla de övriga (36 familjer eller 72 %) ämnade skicka sina barn till krubban, de flesta dock ej dagligen utan framför allt vid stortvätt eller när man måste resa in till staden för att handla.[1]

f. Kroppsvård.

På grund av leveranssvårigheter hade badkar ännu ej kunnat installeras i de undersökta lägenheterna. Familjernas inställning till frågan om de vilja ha w.c. skilt från badrummet bygger alltså ej på någon erfarenhet av deras nuvarande förhållanden (*tab. 41*).

Tab. 41. Vill ni ha w.c. skilt från badrummet?

	Antal hushåll	%
Nej (bra som det är)	34[1]	68
Ja	4	8
Ej tänkt på det	12	24
Summa	50	100

[1] Några av husmödrarna uttryckte en önskan om lock på w.c.-stolen för att barnen ej skulle komma åt att kasta ner skräp i denna.

Familjefäderna i de undersökta hushållen tillhöra, som framgår av tab. 1 a, en mängd olika yrken och arbetets smutsighet varierar därför i hög grad. I det stora flertalet hushåll byter mannen emellertid kläder antingen på arbetsplatsen eller vid hemkomsten (se *tab. 42*). I de flesta fall tar han troligen icke av sig hela arbetskostymen; han har kanske på sig ett blåställ på arbetsplatsen och byter ut det mot en vardagskavaj. Åtta av husmödrarna ha nämnt att mannen går »halv-

Tab. 42. Brukar er man byta kläder, när han kommer hem?

	Antal hushåll	%
Byter på arbetsplatsen	19	38
» hemma	18	36
» hemma ibland	7	14
» ej alls	6	12
Summa	50	100

[1] För närvarande få många av husmödrarna aldrig tillfälle att göra något stadsbesök och på tvättdagarna måste man i många hem antingen be grannarna titta till barnen eller låta de äldre barnen vara hemma från skolan. Ett par av husmödrarna ha ingen annan utväg än att ta småbarnen med sig till tvättstugan.

arbetsklädd» hemma. Säkert kan man dock utgå ifrån, att mannen i samtliga hushåll har relativt rena kläder när han är hemma; av de husmödrar som svarat att mannen ej brukar byta, ha alla utom en tillagt att han ej har smutsigt arbete.

g. Sömnad och klädvård.

Av *tab. 43* framgår att sömnaden i de flesta hushållen (68 %) förlägges till vardagsrummet, där också symaskinen i allmänhet står. Man syr i vardagsrummet även om det är finrum i 26 % av hushållen (symaskinen står i vardagsrummet-finrummet i 19 % av samtliga hushåll med symaskin); däremot syr man ej i sovrummen när dessa äro finrum.[1] Husmödrarna sy mycket, ej mindre än 27 ha uppgivit att de sy det mesta av barnens kläder och även i viss utsträckning åt sig själva. En husmor syr kläder på beställning och en har stickmaskin.

Tab. 43. Sömnad och klädvård.

	Var står symaskinen?				Var sker sömnad och klädvård?			
	Antal fall[1]	% av 42 hushåll med symaskin	Därav finrum	% av 42 hushåll med symaskin	Antal fall	% av samtliga hushåll	Därav finrum	% av samtliga hushåll
Vardagsrummet....	23	55	8	19	34[2]	68	13	26
Stora sovrummet ..	7	17	—	—	7	14	—	—
Lilla sovrummet ...	7	17	—	—	10[2]	20	1	2

[1] 8 hushåll sakna symaskin och i 5 hushåll är symaskinen undanflyttad när den ej används (vanligen står den i garderoben).
[2] Därav 1 hushåll där sömnaden sker både i vardagsrummet och lilla sovrummet.

h. Tvätt.

Tab. 44. Hur ofta har familjen tvätt?

Småtvätt			Stortvätt		
Antal gånger	Antal hushåll	%	Antal gånger	Antal hushåll	%
Dagligen	13	26	1 gång i månaden	13	27
Varannan dag	6	12	Var sjätte vecka.....	1	2
2 gånger i veckan	6	12	Varannan månad	22	45
1 gång i veckan	22	44	Var tredje månad	12	24
Varannan vecka	3	6	2 gånger om året	1	2
Summa	50	100	Summa	49[1]	100

[1] Uppgift saknas från ett hushåll, där man skickar bort tvätten.

Hur ofta familjerna ha tvätt framgår av *tab. 44*. I familjer med spädbarn (20 familjer, se tab. 2) har man småtvätt dagligen eller varannan dag, annars i allmänhet en gång i veckan. Ungefär hälften av familjerna ha stortvätt varannan månad, vanligt är också att man tvättar en gång i månaden eller var tredje månad.

[1] Med undantag av ett hushåll, där husmodern brukar sitta och sy i lilla sovrummet-finrummet, dit hon flyttar den elektriska symaskinen från garderoben.

Tab. 45 visar var tvätten sker i de olika hushållen. Man måste räkna med att de flesta familjerna ha två slags småtvätt, småbarnstvätten och den övriga småtvätten (framför allt strumpor samt kläder till lekbarnen). Småbarnstvätten kokas alltid i köket, varpå den sköljes i badrummet samt hänges antingen där eller utomhus; lekbarnstvätten tvättas i allmänhet i badrummet. I de familjer, som ha spädbarn, är det därför opraktiskt ur tvättsynpunkt att ha badrummet så långt från köket. Familjerna klagade också allmänt häröver vid besöket.

Tab. 45. Var utföres tvätten?

	Var sker			
	småtvätten		stortvätten	
	Antal hushåll	%	Antal hushåll	%
Badrummet och köket	33	67	—	—
Badrummet	13	27	—	—
Badrummet och handtvättstugan	3	6	—	—
Tvättstugan	—	—	46	94
Hos tvättinrättning	—	—	3	6
Summa	49[1]	100	49[1]	100

[1] Uppgift saknas från 1 hushåll.

Tvättstugorna äro gemensamma för hela området; de äro inrymda i två av bostadshusen och bestå av en maskin- och en handtvättstuga i vardera huset. Familjerna kunna använda maskin- eller handtvättstuga efter behag, men få betala 4 kr. om dagen i hyra för maskintvättstugan (utom gasen). I handtvättstugan är det bara gasen, som kostar, och det torde vara främsta anledningen till att så många av familjerna använda handtvättstugan (se *tab. 46*). En av husmödrarna har som motiv för att hon föredrar handtvättstugan angivit att den drar mindre gas och tvättmedel.

Tab. 46. Föredrar ni maskintvättstuga eller handtvättstuga?

	Antal hushåll	%
Maskintvättstuga	24	57
Handtvättstuga	14	33
Båda lika bra	4	10
Summa	42[1]	100

[1] Uppgift saknas från 8 hushåll, vilka ännu ej använt någon av tvättstugorna.

Åtta av husmödrarna klaga över att torkrummet intill tvättstugan är för litet; ett par husmödrar ha uttryckt en önskan om ett särskilt torkrum i varje hus för småtvätten. En familj saknar en hissbar ställning i badrummet för torkning av barntvätten samt torkställningar utomhus.

i. Måltider m. m.

I de flesta hushållen äter man vid följande tider (mannen har oftast matsäck med sig till arbetet):

Morgonmål (mannen) ..... omkring kl. 6
» (barnen) ..... » » 7.30
Frukost (hustrun och de barn, som ej äta i skolan) ..... » » 10—11
Mellanmål ..... » » 15
Middag ..... » » 17
Kaffe på kvällen.

I ett par hushåll äter man i stället lunch vid 1-tiden och middag något senare och i några familjer äta barnen middag för sig (omkring kl. 15) och föräldrarna, när mannen kommer hem från arbetet. Av *tab. 47* framgår att hela familjen i allmänhet är samlad endast vid middagen och söndagsmåltiderna.

Tab. 47. Vid vilka måltider är familjen samlad?

	Antal hushåll	%
Alla måltider	2[1]	4
Middagar och söndagsmåltider	32	65
Middagar och mannens fridagar	1	2
Kvällsmålet och söndagsmåltider	1	2
Olika beroende på mannens tjänstgöring	9	19
Endast söndagsmåltider	4	8
Summa	49[2]	100

[1] I ett fall är mannen arbetslös på grund av sjukdom, i det andra har han sitt arbete i närheten av hemmet.
[2] Uppgift saknas från 1 hushåll.

Tab. 48 visar i vilket rum familjerna, enligt vad de själva uppgivit, i vardagslag inta sina måltider. Emellertid äter man sannolikt i betydligt större utsträckning i köket: ofta torde endast de för hela familjen gemensamma måltiderna (i allmänhet middagsmål och söndagsmåltider) intas i vardagsrummet, medan man äter strömål och morgonmål vid köksbänken. 8 familjer ha uppgivit att de äta i stora sovrummet, när de ha middagsfrämmande; i samtliga dessa hushåll är stora sovrummet finrum.

Tab. 48. Var intas måltiderna?

	Antal fall[1]	% av samtliga hushåll	Därav finrum	% av samtliga hushåll
Vardagsrummet	44[2]	88	16	32
Köket	7[3]	14	—	—
Stora sovrummet	1	2	—	—
Lilla sovrummet	1[4]	2	—	—

[1] Uppgift saknas från 1 hushåll.
[2] Därav 3 fall då man även äter i köket och 1 fall då man äter både i vardagsrummet och lilla sovrummet.
[3] Därav 3 fall då man även äter i vardagsrummet.
[4] Barnen äta i lilla sovrummet, föräldrarna i vardagsrummet.

Familjernas åsikter om kombinationen kök—stort vardagsrum framgå av *tab. 49* och *50*. Familjerna äro i övervägande antal missnöjda med planlösningen för kök och vardagsrum. Framför allt saknar man en dörr mellan de båda rummen[1], men flera av familjerna skulle också ha föredragit ett stort kök med matplats eller att vardagsrummet »bytt plats med» ett av de mindre rummen. Man är besvärad av att matoset från köket sprider sig i hela lägenheten samt av att vardagsrummet på grund av sitt läge som genomgångsrum är svårt att hålla snyggt.

Tab. 49. Vad tycker ni om att ha köket i kontakt med vardagsrummet?

	Nöjda		Missnöjda	
	Antal hushåll	% av hela antalet hushåll	Antal hushåll	% av hela antalet hushåll
Bra	14	28		
Matos kommer ut i lägenheten			10	20
Svårt att hålla snyggt i vardagsrummet			10	20
Bättre stort kök med matplats			6	12
Bättre med ett av de mindre rummen intill köket			6	12
Tycker inte om det			4	8
Summa	14	28	36	72

Tab. 50.

	Ja	Nej
Skulle ni önska dörr mellan kök och vardagsrum?	49	1[1]
Har det varit några olägenheter av att köket är tillgängligt endast efter passage genom vardagsrummet?	30[2]	20

[1] »Gör detsamma.»

[2] Olägenheterna äro framför allt att det är långt från köket till ytterdörren samt att det är svårt hålla snyggt i vardagsrummet. (Det finns inga korkmattor i lägenheterna.)

Som *tab. 51* visar utföra husmödrarna i hälften av hushållen det sittande hushållsarbetet i vardagsrummet. Samtliga familjer baka hemma och använda därvid det till köksinredningen hörande bakbordet.

Tab. 51. Utföres något tillredningsarbete i vardagsrummet?

	Antal hushåll	%
Ja, allt sittarbete	25	50
Ibland	1	2
Sällan	4	8
Nej	20	40
Summa	50	100

[1] I planen ingick från början en skjutdörr mellan kök och vardagsrum; av kostnadsskäl avstod man emellertid från denna när husen byggdes.

j. Förvaring.

På frågan om garderobsutrymmena äro tillräckliga ha 36 familjer (72 %) svarat ja. 8 husmödrar (16 %) anse att garderoberna äro i minsta laget och 6 (12 %) ha uttryckt en önskan om en särskild ventilerad garderob för arbetskläder.

k. Ventilation m. m.

Nära hälften av familjerna ha uttryckt sitt missnöje med ventilationsanordningarna i lägenheten (fläktdriven centralevakuering genom gemensam kanal från köket, springor under dörrarna mellan rummen). Man klagar över att det drar eller över att matoset sprider sig i hela lägenheten (se tab. 49 och *tab. 52*).

Tab. 52. Besväras ni av ljud eller drag, som tränger ut genom springan under dörren?

	Antal hushåll	%
Nej	28	56
Ja	22	44
Därav:		
Besväras av drag	16	
Besväras av drag och matos	4	
Besväras av matos	2	
Summa	50	100

På frågan om man skulle vilja betala 50 kr. om året för att få en balkong till lägenheten (punkt 14 i frågeformuläret) ha 34 familjer (68 %) svarat ja och 16 (32 %) nej.

l. Cykelbeståndet.

Tab. 53. Antal cyklar per hushåll.

Antal cyklar	Antal pers. pr hushåll i åldern 8—65 år				Summa
	2	3	4	5	
0	5	1	3	—	9
1	10	6	4	—	20
2	7	6	2	1	16
3	—	2	2	—	4
4	—	—	1	—	1
Summa	22	15	12	1	50

Tab. 53 visar familjernas cykelbestånd. Antalet cyklar per hushåll är påfallande litet (i medeltal 1,56 cyklar per hushåll), vilket torde sammanhänga med familjernas barnrikedom och därav följande dåliga ekonomi. Endast i 10 hushåll (20 %) ha samtliga familjemedlemmar i cyklande ålder cyklar; 9 familjer (18 %) ha överhuvud taget ingen cykel.

Sammanfattning och slutsatser.

I de undersökta hushållen förekommer ingen enhetlig (självklar) användning av olika rum för olika funktioner. Familjerna synas ha varit ganska vilsna i fråga om hur de skola utnyttja och möblera sina lägenheter, vilket främst torde bero på att deras behov av ett särskilt finrum ej tillgodosetts i planlösningen. (Se även kap. 7 fig. 67 och 68 sid. 172 f.)

1. Man kan urskilja en strävan hos flertalet familjer att ha finrum i det större sovrummet, men denna tendens motverkas av svårigheten att få plats med finrumsmöbeln i ett så litet rum. Därför har finrumsmöbeln i något mer än hälften av de hushåll, som ha en finrumsmöbel, antingen placerats helt i vardagsrummet eller delats upp på vardagsrummet och ett av sovrummen. Ett verkligt »finrumssystem» i den meningen, att det rum där finrumsmöbeln är placerad användes enbart för att ta emot främmande i, förekommer endast i en femtedel av hushållen, i vilka hushåll stora sovrummet alltid är finrum. Att finrummet i så pass stor utsträckning användes i vardagslag synes dock icke bero på övertygelse eller levnadsvanor utan på svårigheten att anordna ett oanvänt finrum i denna lägenhetstyp.

2. Familjerna äro i allmänhet missbelåtna med lägenhetsplanens utformning i fråga om vardagsrum—kök, vilket främst torde bero på två orsaker:

a) Frånvaron av dörr mellan vardagsrum och kök. Man kan konstatera, att det föreligger ett bestämt behov av att kunna skilja kök och vardagsrum från varandra i lägenheter av denna typ (t. ex. genom en skjutdörr).

b) Det faktum, att finrumsmöbeln i så många hushåll måste stå i vardagsrummet. Finrumsmöbeln far illa av barnens lekar, måltiderna, matoset, husmoderns hushållsarbete m. m. Om vardagsrummet och ett av sovrummen gjorts lika stora, skulle sovrummet med all sannolikhet möblerats som finrum genomgående och vardagsrummet fått den karaktär av bostadskök som avsågs av arkitekten.

3. Strömål och morgonmåltider intas ofta i köket trots att ordentliga sittmöjligheter saknas (alla bänkar äro försedda med underskåp). Eftersom vardagsrummet i stor utsträckning måste användas som sovrum och husmodern sällan hinner städa där före första målet, kan det icke anses praktiskt att morgonmålen förläggas till vardagsrummet. Utrymme i köket för morgonmålen borde därför finnas (jfr Norrlandsundersökningen).

4. Badrummets placering i förhållande till köket förorsakar extra arbete för husmodern vid skötseln av småbarnstvätten.

5. Den i arbetarhushåll annars så vanliga bäddsoffan är här i stor utsträckning ersatt med dubbelottoman, vilket torde vara både billigare och mera praktiskt. Troligen beror detta emellertid ej på att de i undersökningen ingående familjerna ha bättre förstånd vid valet av möbler än andra arbetarfamiljer utan på att de på grund av sin barnrikedom ha sämre ekonomi.

6. Familjerna synas ha stort behov av ett särskilt utrymme (t. ex. ett rum i källaren i varje hus) för slöjd, reparationer o. dyl.

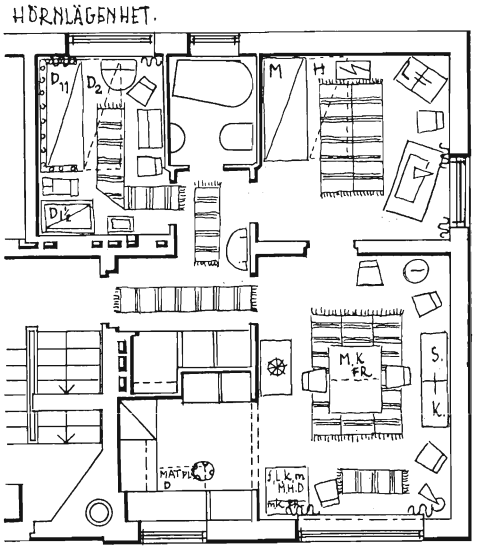
Under besöken framfördes klagomål beträffande följande i frågeformuläret ej berörda förhållanden:

a) Diskbänken i köket är så liten att man måste diska i två omgångar.

b) Inbyggda skåp för linne och underkläder saknas, varför familjerna måste ha egna skrymmande förvaringsmöbler.

c) Avskilda utrymmen utomhus, där spädbarnen kunna sova i fred, saknas. De äldre barnen störa småbarnen, om dessa sova på gården, och husmodern hinner i allmänhet ej gå ut och dra barnvagnen.

HÖRNLÄGENHET.

1. Adress: .....
.....
Mannens namn: .....
Yrke: Chaufför
Ålder: 36 år
Hustruns ålder: 33 år
Barn: pojkar: ..... ålder: .....
flickor: 3 st. " 11½ — 2½ — 1½ år
Inneboende: kön: ..... " .....
Ev. släktskap med familjen: .....
.....

2. Vilka måltider förekomma?
(lagad mat 6-11 = f. 11-15 = l. 15-20 = m.
mellanmål = k.)
Ha. äter 1-sta mål ute, barnen gröt 8-tiden, frukost 10-½11 (barnen)
mell. mel 2-½3, middl. kl. 17, kaffe Ej matsäcksläda
Vid vilka måltider är hela familjen samlad? middag

3. Vad tycker ni om att ha köket i kontakt med vardagsrummet? Tycker det är lite "mysigt"
Det lilla man har i rummet blir ju förstört Skulle ni önska dörr mellan kök och vardagsrum? Javisst
Har det varit några olägenheter av att köket är tillgängligt endast efter passage genom vardagsrummet? Man drar in så mycket i rummet när man ska springa runt
Utföres något tillredningsarb. (t.ex. bärrensn., bakning) i vardagsrummet? Allt sitter bete
Bakar ni hemma? Ja Användes bakbordet el. bakar ni direkt på bänken? På bakbordet

4. Var utföres småtvätt? Köket o. badrummet Hur ofta? Ung. 1 gång i veckan
" " stortvätt? Tvättstugan " " Var 3-dje månad
Föredrar ni maskintvättstuga eller handtvättstuga? Aldrig använt maskintvättstugan

5. Städar ni vardagsrummet före eller efter första målet? Används ej som sovrum
Varför användes vardagsrummet ej till sovrum? Tycker det är skönt att ha ett rum utan sovplatser
Har ni några olägenheter av sovplatserna i vardagsrummet? —
.....
Vill ni ha w.c. skilt från badrummet? Aldrig funkt på

6. Var sker sömnad och klädvård? I vard. rummet Syr en del till barnen

7. Brukar er man byta kläder när han kommer hem? Javisst

8. Var leka barnen? Mest i sitt rum. Var läsa barnen läxor? I sitt rum

9. Var sitter ni på kvällarna? I vard. rummet (radio lilla rummet)

10. Är garderobsutrymmena tillräckliga? Ja. Hade vore bra med ventilerad gard. f. arbetskläder

11. Besväras ni av ljud eller drag, som tränger ut genom springan under dörren? Förbrukligt drag

12. Vilka fritidssysselsättningar förekomma (slöjd, självstudier) Inget speciellt
.....
Finnes behov av ett gemensamt rum i fastigheten för fritidssysselsättningar? Vore inte sådan

13. Hur många av familjemedlemmarna har cyklar? Ingen

14. Skulle ni vilja betala 50:- kr. om året för att få en balkong till lägenheten? Ja, det skulle jag gärna göra

Fig. 10. Exempel på ifyllt frågeformulär från Stockholmsundersökningen.

D. I en industriort i Bergslagen.

Undersökningen omfattar 47 en- och tvåbarnsfamiljer tillhörande arbetarstammen vid ett järnbruk i Bergslagen. Familjerna bo i flerfamiljshus av äldre bruks-typ; lägenheterna bestå i samtliga fall av ett stort kök och ett finrum. Lägenheterna äro utrustade med vatten och avlopp och w.c. men ej värmeledning. Något tvättställ finns ej i w.c.-rummet utan familjerna måste tvätta sig vid vattenkranen i köket. I finrummet finns en kakelugn, men i köket är spisen enda värmekällan. W.c.-rummet har sin ingång direkt från den kalla förstugan och kan ej uppvärmas.

Undersökningen har utförts på samma sätt som Norrlands- och Stockholms-undersökningarna.

a. Sömn och vila.

Sovvanor i allmänhet. Tab. 54 visar hur familjemedlemmarnas sovplatser fördela sig på kök och finrum i de olika hushållen. Familjerna ha uppdelats på fem grupper med hänsyn till barnantalet och barnens ålder.

Tab. 54. Sovvanor i allmänhet.

Familjetyp	I köket sova	I finrummet sova	Antal hushåll	%
M+H+1 barn under 14 år	M+H+B	—	3	60
	M+H	B	1	
	H+B	M	1	
		S:a	5	100
M+H+1 barn över 14 år.....	M+H	B	11	73
	H+B	M	2	
	M+H+B	—	1	
	B	M+H	1	
		S:a	15	100
M+H+2 barn under 14 år	M+H+2 B	—	4	45
	M+H+B	B	2	22
	B	M+H+B	1	
	M+B	H+B	1	
	H+2 B	M	1	
		S:a	9	100
M+H+1 barn under och ett barn över 14 år.....	M+H+B	B	5	50
	M+H	2 B	3	30
	—	M+H+2 B	1	
	H+B	M+B	1	
		S:a	10	100
M+H+2 barn över 14 år.....	M+H	2 B	6	76
	M+H+B	B	1	
	M	H+2 B	1	
		S:a	8	100
		Totalt summa	47	

M = man. H = hustru. B = barn.

38 av familjerna eller 81 % använda både köket och finrummet som sovrum. Av de övriga 9 familjerna sova 8 enbart i köket; i samtliga dessa hushåll äro barnen under 14 år.[1] I de 38 hushåll, där båda rummen äro sovrum, sova föräldrarna i 29 fall eller 76 % i köket. I 21 av dessa hushåll (55 % av de 38 hushåll där både kök och rum användas som sovrum) sova föräldrarna ensamma i köket och barnet eller barnen i finrummet; i de övriga 8 hushållen (21 %) sova de tillsammans med det yngsta barnet (som är yngre än 14 år utom i ett fall och där precis 14) i köket och det äldsta barnet sover i finrummet.

Man kan alltså konstatera

1) att familjerna i allmänhet använda både kök och finrum som sovrum (utom i familjer med endast ett minderårigt barn, då endast köket kommer till användning som sovrum),

2) att köket i första hand utgör föräldrarnas sovrum och finrummet barnens.

Sovvanor vid nattskift. Skiftesarbete förekommer i 30 av de undersökta hushållen. *Tab. 55* visar att familjernas sovvanor, när skiftesarbetaren har nattskift, i 16 av dessa hushåll (53 %) ändras i sådan riktning att skiftesarbetaren då sover i finrummet (i 9 av dessa hushåll ligger han ensam i finrummet och i 7 tillsammans med någon annan familjemedlem). Av de 14 hushåll (47 %), där sovvanorna förbli oförändrade vid nattskift, tillhöra 6 (20 %) sådana familjer, där skiftesarbetaren redan ligger i finrummet oberoende av om han har nattskift eller ej. I 5 hushåll (17 %) kan mannen-skiftesarbetaren ej flytta in i finrummet, därför att det bebos av ett eller två vuxna barn, som ha arbete och anse finrummet som sitt rum (som exempel kan följande kommentar nämnas: »pojken jobbar i affär och vill ha eget rum»). Det förekommer emellertid i två av dessa hushåll, att mannen går in och lägger sig i rummet när sonen gått till arbetet på morgonen. De tre återstående familjerna ha angivit följande skäl till att mannen-skiftesarbetaren sover i köket även vid nattskift:

»mannen arbetar endast i två skift 7—15 och 19—3»,

»mannen trivs bättre i köket»,

»mannen går upp kl. 7 även efter nattskift, därför att barnen i våningen inunder bråka så, när de skola gå till skolan; han lägger sig i stället en stund på eftermiddagen».

Sovvanorna under nattskift äro alltså i korthet följande:

1) i de flesta av hushållen med skiftesarbete (73 %) sover skiftesarbetaren i finrummet, varav i 43 % ensam och i 30 % tillsammans med en eller flera andra familjemedlemmar. Familjernas sovvanor ändras vid nattskift i 3/4 av dessa hushåll för att skiftesarbetaren skall kunna få sin sovplats i finrummet;

2) i övriga hushåll (27 %) sover skiftesarbetaren i köket även vid nattskift, vanligen beroende på att det finns ett eller två vuxna barn med förvärvsarbete, vilka göra anspråk på finrummet för egen del.

Hur barn av olika kön över 14 år sova. I fyra av de sex familjer, där det finns två barn över 14 år, äro barnen av olika kön. Som *tab. 56* visar sova sonen och dottern tillsammans i finrummet i tre av dessa hushåll; i det fjärde arbeta både fadern och sonen i skift, och den av dem, som för tillfället har nattskift, ligger i rummet till-

[1] I den nionde familjen sova alla familjemedlemmarna i finrummet beroende på att köket är litet och fuktigt.

Tab. 55. Sovvanor vid nattskift.

Familjetyp	I köket sova	I finrummet sova	Antal hushåll	Antal hushåll som ändra sovvanor vid nattskift
M+H+1 barn under 14 år.....	H+B	M	2	1
	M+H+B	—	1	—
		S:a	3	1
M+H+ 1 barn över 14 år.....	H+B	M	6	4
	M+H	B	3	—
	B	M+H	1	—
		S:a	10	4
M+H+2 barn under 14 år.....	H+2 B	M	4	3
	H+B	M+B	1	1
	B	M+H+B	1	1
		S:a	6	5
M+H+2 barn, 1 under, 1 över 14 år...	H+2 B	M	1	1
	H+B	M+B	1	1
	—	M+H+2 B	1	—
	M+H+B	B	1	—
		S:a	4	2
M+H+2 barn över 14 år.....	M+H	2 B	3[1]	—
	H+B	M+B	2	2[2]
	M	H+2 B	1	1[2]
	2 B	M+H	1	1
		S:a	7	4
		Totalt summa	**30**	**16**

[1] I ett fall arbetar mannen som dagarbetare och en av sönerna i nattskift.
[2] I ett fall ha både mannen och en son nattskift, den som arbetar på natten sover i rummet.

Tab. 56.[1]

Familjetyp	I köket sova	I finrummet sova	Antal fall
Man, hustru, 2 barn över 14 år.....	M+H	D+S	3
	M (S)	H+D+S (M)	1

sammans med modern och dottern. (Om ingen av männen har nattskift har fadern sin sovplats i köket och sonen hos modern och dottern i finrummet.)[1]

Sovmöbler. Som *tab. 57* utvisar är kökssoffan standardmöbel i de undersökta hushållen. Den saknas endast i en lägenhet och är i detta fall ersatt av en gammaldags bäddsoffa, som kan anses stå på gränsen till kökssoffa. I finrummet har man i allmänhet en bäddsoffa (nära 80 % av samtliga hushåll); endast i 10 hushåll (21 %) har bäddsoffan utbytts mot en ottoman; i de övriga två hushållen (se tabellen)

[1] Några slutsatser kunna knappast dragas på grundval av denna tabell, eftersom antalet familjer är så litet. Tabellen visar emellertid att det förekommer fall, då två vuxna barn av olika kön dela sovrum.

har man både bäddsoffa och ottoman. I 40 % av hushållen finns en utdragssäng av den på landsbygden vanliga typen med två sovplatser; denna står i allmänhet i köket och användes i 3 av hushållen endast för att förvara sängkläder i.

Tab. 57.

Sovmöbler	Antal hushåll	% av samtliga hushåll
Kökssoffa	46	98
Bäddsoffa	37	79
Utdragssäng	19	40
Ottoman { dubbel 9 / enkel 3 }	12	26
Barnsäng	9	19 [1]
Turistsäng	8 [2]	17
Bäddfåtölj	1	2

[1] 23 % av hushåll med barn under 14 år.
[2] I ett hushåll har man två turistsängar.

b. Sällskap och rekreation.

I de flesta hushållen (66 %) förlägga familjerna sin vardagssamvaro till köket (se *tab. 58*) och sitta endast i finrummet, när de ha främmande. När både kök och sovrum användas för den vardagliga kvällsamvaron, beror det i allmänhet antingen på att de vuxna barnen vilja ha finrummet för sig själva (i hälften av dessa hushåll) eller på att ett litet barn har sin sovplats i köket. Föräldrarna sitta då i finrummet, när barnet gått och lagt sig.

Tab. 58. Var sitter ni på kvällarna?

	Antal hushåll	%
I köket	31	66
I finrummet	4	9
I båda rummen	12 [1]	25
Summa	47	100

[1] I hälften av dessa är det i allmänhet de vuxna barnen som hålla till i finrummet, medan föräldrarna sitta i köket.

c. Kroppsvård.

Det finns flera tvätt- och duschrum i fabrikerna, varför de flesta arbetarna (i 36 av hushållen eller 77 %) byta innan de gå hem från arbetet. Många av husmödrarna uttalade sin tillfredsställelse över denna anordning, då männen i allmänhet ha mycket smutsigt arbete och det ej finns något utrymme för arbetskläder i bostaden.

Av de 11 män, som ej byta på arbetsplatsen, ha 5 sådant arbete att de ej komma åt att tvätta sig (byggnadsarbete, vedkörning o. dyl.). Två anse sig för gamla för att tvätta sig bland så många människor, och de övriga anse att det tar för lång tid (tvättrummen äro för små).

d. Symaskinens placering.

Symaskinen står i köket i 95 % av de hushåll, som äga en symaskin (41 st.). I de två hushåll, där symaskinen står i finrummet, sitter husmodern också i rummet med sin sömnad. I 29 hushåll (71 %) står symaskinen vid ett fönster, i de övriga flyttas den fram var gång den skall användas.

Bil. 8. Undersökning av bostadskostnaderna i olika hustyper.[1]

Undersökningens syfte är att söka klarlägga de årliga bostadskostnaderna (hyran) för en modern lägenhet med cirka 50 m² nettovåningsyta, inrymmande två rum och kök jämte bad etc., under förutsättning av att lägenheten är förlagd i

1. 1 vån. villa
2. 2 vån. villa
3. 1 vån. radhus
4. 2 vån. radhus
5. 2 vån. flerfamiljshus
6. 3 vån. flerfamiljshus.

Av utredningsmaterialet skall kunna bedömas de ingående delposternas proportionella andelar i slutsumman. Kostnaderna äro uppställda så, att erforderliga korrigeringar för orter med olika prisnivå skola kunna utföras.

De olika husen tänkas utförda på entreprenad på vanligt sätt och med användande av nu brukliga byggnadstekniska konstruktioner och lägenhetsmässig standard. 36 lägenheter beräknas uppförda samtidigt.

Kostnaderna äro uppdelade i

A. Produktionskostnader: a. Stadsplanekostnader, b. Huskostnader.
B. Driftskostnader.

A. Produktionskostnader.

a. Stadsplanekostnader.

De i denna undersökning använda stadsplanekostnaderna äro beräknade för fyra schematiska stadsplaner. Stadsplanerna omfatta vardera ett bostadsområde på 230 à 260 lägenheter, för att fördelningen per lägenhet av kostnaderna för ingående gator av olika typ skall grunda sig på en för samtliga fyra planer gemensam regel. Enheten på cirka 250 lägenheter har valts, dels emedan den motsvarar ungefär den största mängd egnahem, som kan grupperas kring ett centrum, och dels emedan den även är tillräckligt stor för att kunna ge existensmöjligheter åt en livsmedelsbutik, vilket byggnadssätt man än väljer. Stadsplanernas utformning och de tillämpade principerna framgå av *fig. 1—4* med tillhörande text.

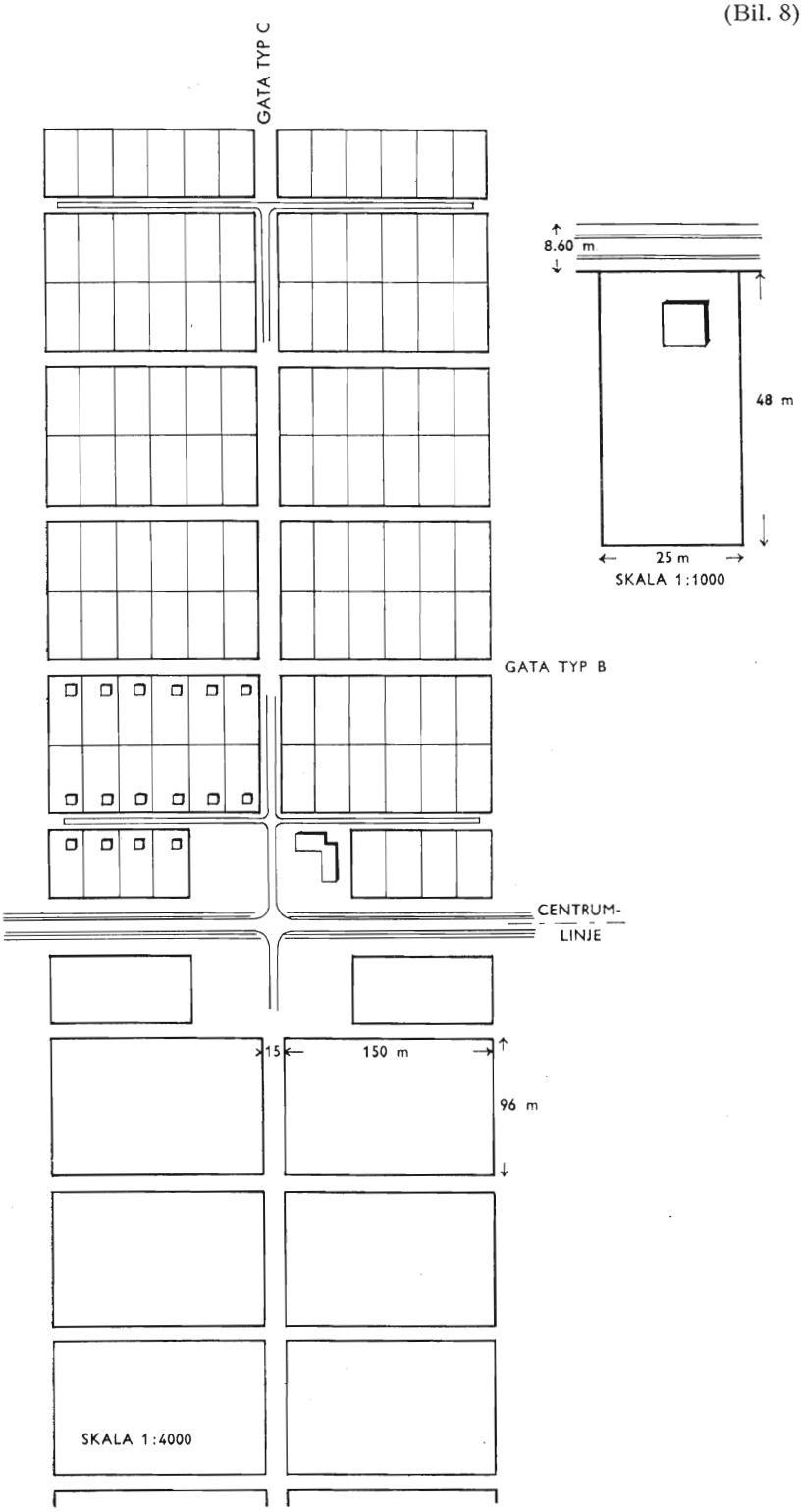
[1] Vid denna undersökning har medverkan lämnats från följande fackmän:
Arkitekt G. Sidenbladh — stadsplaner och kostnadssammanställningar.
Civilingeniör A. Hjelmér — gatukostnader.
Civilingenjör I. Gullström — ledningskostnader.
Arkitekt S. Ancker — lägenhets- och hustyper.
Ingeniör Hj. Dahl — byggnadskostnader.
Mätningsman N. Söderlind — målningskostnader.
Wilh. Dahlgrens konstruktionsbyrå — värme- och sanitetsanläggningar.
AB. Björklund & Vedin — kostnadsberäkning av d:o.
El. svagströmsbyrån — el. anläggningar och kostnader.

VILLOR

Tomterna äro avsedda för friliggande villor i en eller två våningar med en resp. två lägenheter. Envåningsvillorna fylla områdena på ömse sidor om huvudvägen i centrumlinjen, medan vid tvåvåningsvillorna endast den ena halvan är medräknad. Tomtstorleken är 1 200 m², vilket torde motsvara nuvarande praxis, om man bortser från de större städernas förorter, där mindre tomtstorlekar förekomma. Alternativt har därför en liknande stadsplan med hälften så stora tomter undersökts. De ekonomiska konsekvenserna av en sådan förändring framgå av en not till tab. 3 sid. 425.

Bebyggelsen är grupperad kring matargator, som utgå från en gemensam punkt på huvudtrafikleden. Vid vägskälet tänkes en byggnad för butiker och övriga gemensamma behov.

Fig. 1. Stadsplanetyp 1. Tomter för friliggande hus, 232 st. à 1 200 m².

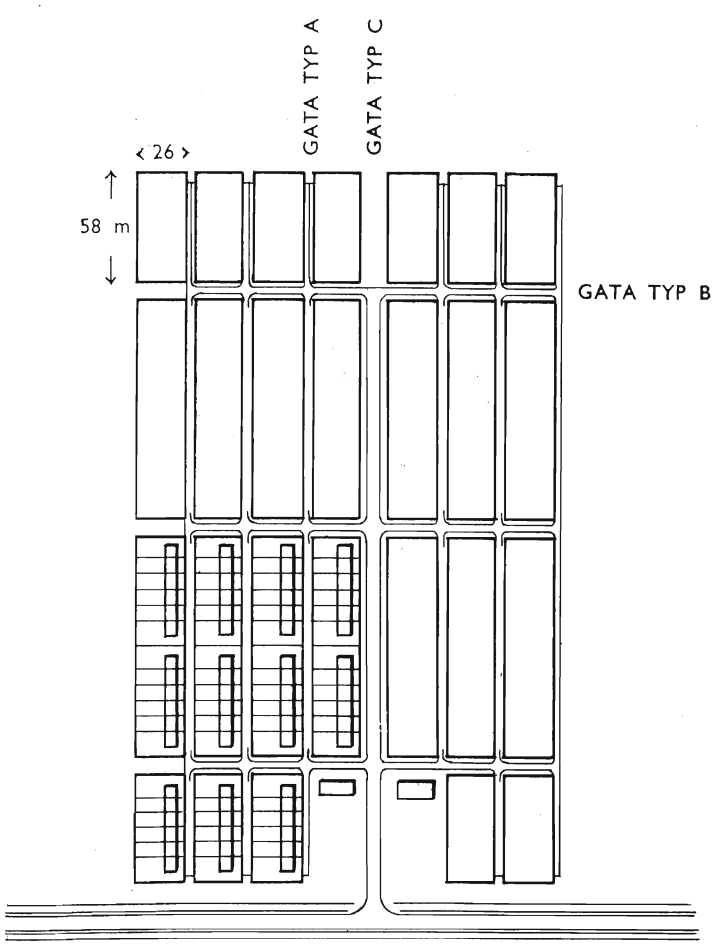

GATA TYP C
8.60 m
48 m
25 m
SKALA 1:1000
GATA TYP B
CENTRUM-
LINJE
15
150 m
96 m
SKALA 1:4000

RADHUS I EN VÅNING

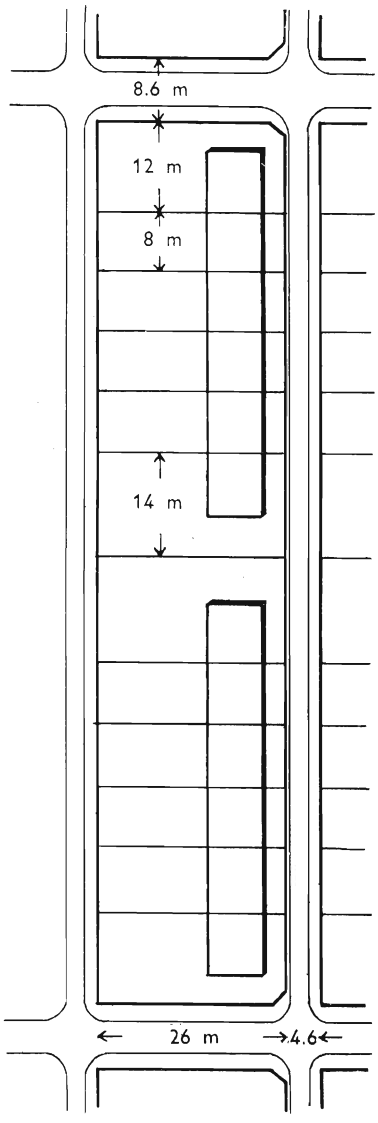
Lägenheterna äro sammanbyggda i längor om sex och äro placerade väster om ensidigt utnyttjade gånggator. Gånggatorna ha sådan bredd, att man vid enstaka tillfällen såsom vid flyttning, sophämtning, olycksfall etc. kan köra in på gatan med ett fordon. Gånggatornas längd mellan de avskärande bredare bostadsgatorna är c:a 100 m och motsvarar alltså två radhuslängor. Hela bebyggelsen är grupperad kring en matargata, som vid utfarten till huvudtrafikleden vidgar sig till ett torg med butiker m. m.

Andra gatusystem än det här tillämpade kunna även tänkas använda och ha även undersökts. Den här använda stadsplanetypen ger vid jämförelse med dessa det bästa ekonomiska resultatet.

Fig. 2. Stadsplanetyp 2. Tomter för radhus i en våning, 240 st. à genomsnittligt 251 m². Enkelsidigt utnyttjade gator.

SKALA 1:4000

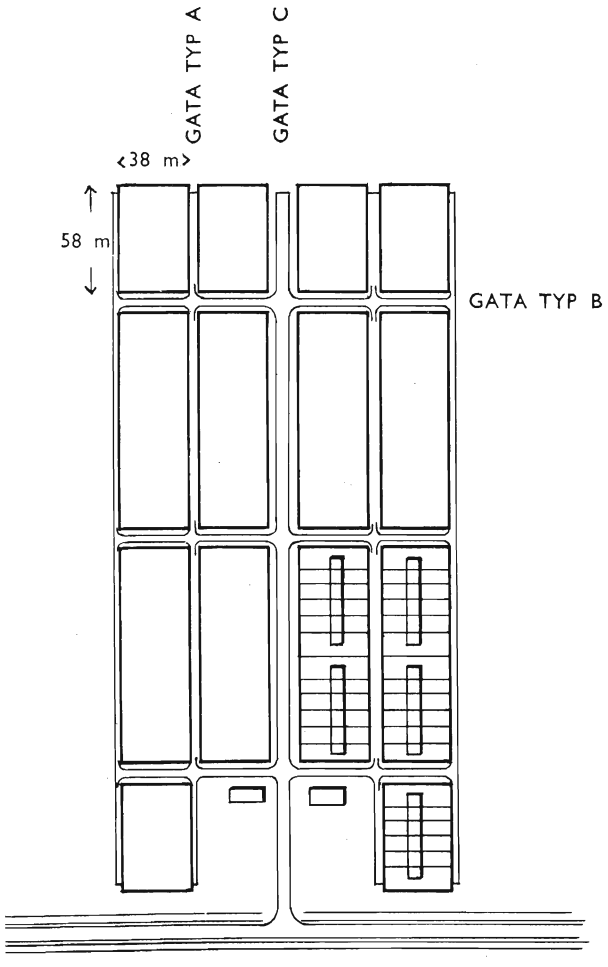
SKALA 1:1000

RADHUS ELLER FLERFAMILJSHUS I TVÅ VÅNINGAR

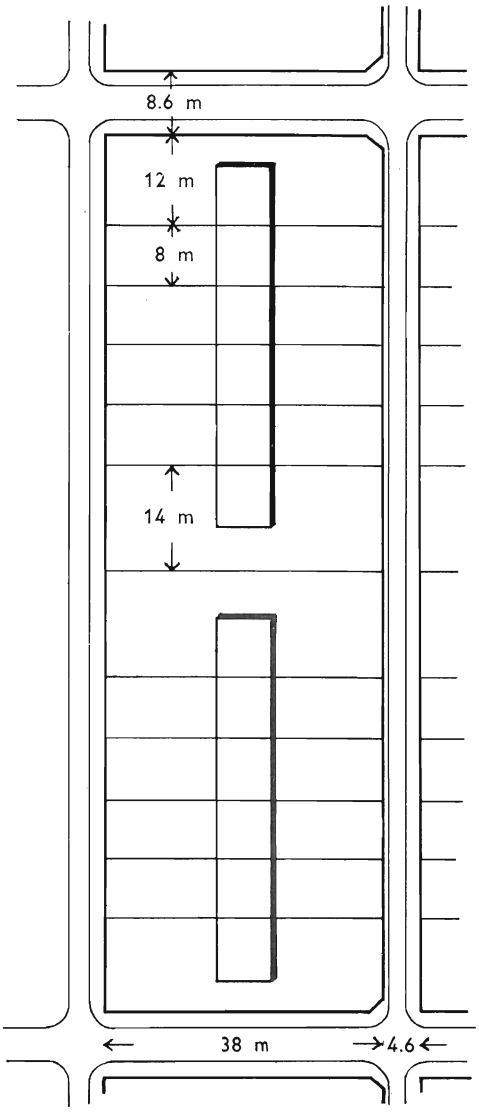
Radhusen äro byggda i längor om sex enheter, där varje enhet innehåller två lägenheter, en i vardera våningen. Varje länga innehåller alltså tolv lägenheter. Gånggator utformade efter samma system som i stadsplanetyp 2 löpa efter tomtens båda sidor. Huslängorna ligga mitt på tomten, så att det blir en trädgård på var sida om huset. Bottenvåningens lägenheter ha sin trädgård på ena sidan huset tillgänglig genom en särskild trädgårdsutgång och övervåningens lägenheter på den andra sidan tillgängliga från entrén. Det kan även tänkas att lägenheterna ha entré från olika sidor, så att var och en går in genom sin egen trädgård. Flerfamiljshusen ha samma ytterdimensioner som radhusen och äro placerade på tomten på samma sätt. Tomtmarken runt huset tänkes här ordnad som gemensam prydnadsträdgård. Flerfamiljshusens lägenheter äro grupperade 4 st. vid varje trapplan. Varje huslänga innehåller tre trapphus, alltså 12 lägenheter.

Med hänsyn till solbelysningen i trädgårdarna måste längorna vara orienterade i ungefär norr och söder. I övrigt är stadsplanen uppbyggd med bostadsgator, matargator och butikscentrum vid huvudtrafikleden på samma sätt som de övriga stadsplanerna.

Fig. 3. Stadsplanetyp 3. Tomter för radhus eller flerfamiljhus i två våningar, 132 st. à genomsnittligt 367 m², 264 lägenheter. Gånggator på tomtens båda sidor.

SKALA 1:4000

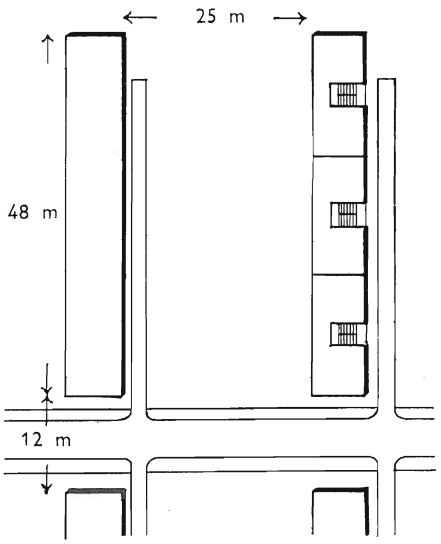

SKALA 1:1000

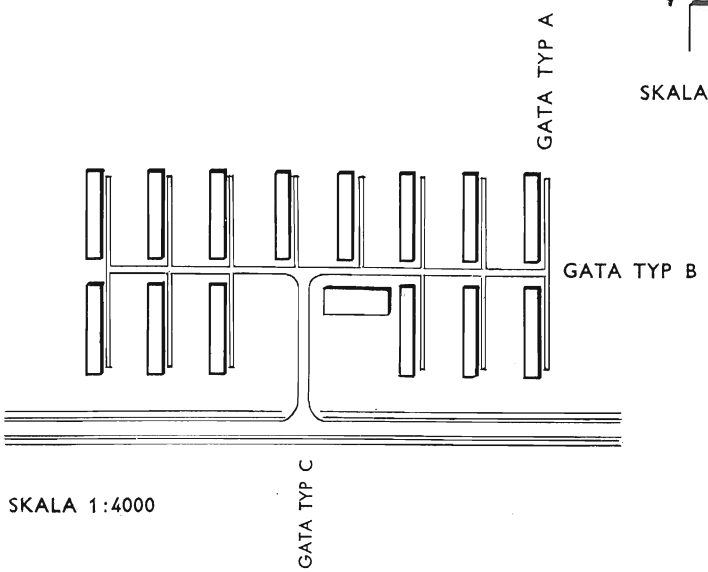
FLERFAMILJSHUS I TRE VÅNINGAR

Lägenheterna äro grupperade sex st. kring varje trapphus. Varje huslänga innehåller tre trapphus, alltså 18 lägenheter. Framför husens entrésida löpa gångvägar, från vilka entréportarna äro tillgängliga. Gångvägarna mynna vid husens gavlar i en bostadsgata, som sedermera står i förbindelse med huvudtrafikleden med en kort matargata. Avståndet mellan husläng̈orna har satts till 25 m, vilket ansetts svara mot den standard, som för närvarande tillämpas inom stadsplaner av denna typ. Mellan husläng̈orna förutsättes planterade gårdar anläggas och underhållas av resp. fastigheter.

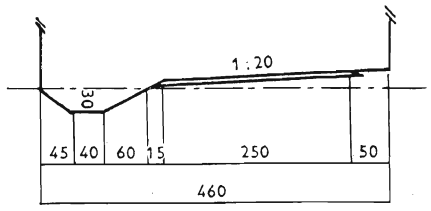
Fig. 4. Stadsplanetyp 4. Tomter för trevånings flerfamiljshus, 15 st. à genomsnittligt 1 375 m², sammanlagt 252 lägenheter.

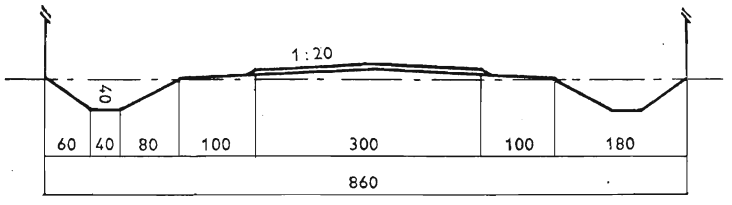
SKALA 1:1000

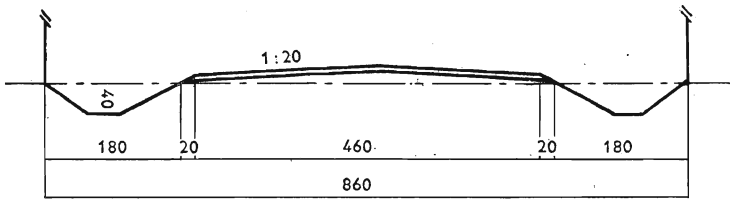
SKALA 1:4000

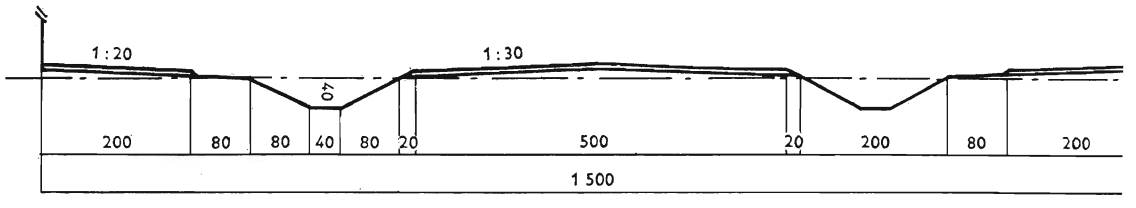
GÅNGGATA, TYP A

BOSTADSGATA, TYP B ALT 1

BOSTADSGATA, TYP B ALT. 2

MATARGATA, TYP C

Fig. 5. Normalsektioner för gator.

Gatustandarden framgår av de uppgjorda normalsektionerna *fig. 5* och tillhörande kostnadsberäkningar. Gatorna äro utförda med slitlager av grus utan beläggning eller ytbehandling. Särskilda gångbanor finnas endast på de stora matargatorna. Dagvattnet avledes i öppna diken. Vatten- och avloppsledningar nedläggas i gatorna men ej gasledningar eller elektriska kablar.

I anläggningskostnaderna ha inräknats byggnadskostnaden för gatukroppen med tillhörande dike samt dikestrummor vid de olika tomtentréerna samt avloppsledningar med tillhörande serviser fram till tomtgränserna. Några kostnader för vattenledningar, elektriska ledningar samt gatubelysning ha icke inräknats i anläggningskostnaderna av skäl som anföras i det följande. Stadsplanekostnaderna komma alltså endast att innehålla kostnader för gator och avlopp, d. v. s. sådana kostnader som jämte råmarkpriset bruka ingå i tomtpriset.

Driftskostnaderna för stadsplanen ha icke medtagits här, emedan dessa i allmänhet inneslutas i avgifter, som belasta själva fastighetens driftskostnader och som alltså upptagits under denna rubrik i utredningen. Gatuunderhållet är med den ringa trafik, det i föreliggande fall är fråga om, mycket litet och torde inskränka sig till vissa lagningar i vägbanan samt rensning av avloppsledningar. Kostnaderna härför påföras i allmänhet municipal- eller kommunalskatten i resp. samhällen. Eventuellt utgår den som en avgift till en vägsamfällighet. I båda fallen belastar den fastighetens driftskostnad genom fastighetsskatt eller annan motsvarande avgift. Renhållning och viss snöskottning av gata ankommer på fastighetsskötarna och har därför upptagits bland driftskostnaderna för resp. hustyper. Driftskostnaderna för vattenledningen uttagas som vattenavgifter, som redovisas under fastighetens driftskostnader. De vattenavgifter, varmed räknats i denna utredning, innehålla även ränta och amortering på vattenledningens anläggningskostnader, varför dessa som ovan påpekats icke upptagits bland stadsplanens anläggningskostnader. Beträffande elektriska ledningar gäller i princip samma som för vattenledningar. Eventuella anslutningsavgifter, avsedda att täcka servisledningar el. dyl., ha inräknats i resp. hustypers anläggningskostnader. Elektrisk gatubelysning har ej inräknats i denna utredning, då den i allmänhet belastar fastigheten genom municipalskatten eller annan motsvarande avgift.

Kostnaderna för gatorna sammansättas alltså av anläggningskostnader för gatukropp med diken m. m. och för avloppsledningar med serviser, och äro givetvis beroende av markbeskaffenheten. Anläggningskostnaderna ha därför beräknats för fem olika marktyper, nämligen

I. Lättschaktad mark.
   a. Sand el. dyl.
   b. Lera.
   c. Tjälfarlig mark.

II. Svårschaktad pinnmo.

III. Svårschaktad pinnmo + 30 % berg.

Kostnadsberäkningen av gatukropp och diken m. m. för de olika gatutyperna redovisas i tab. XI sid. 470 ff. I denna har urskilts den del av kostnaderna, som kommer på löner (grovarbete) och den del, som kommer på material. Grovarbetarlönen har satts till 1 kr. i timmen, vilket år 1939 var den ungefärliga timlönen i medeltal för hela landet för hos vägdistrikten anställda grovarbetare. Inverkan på gatukostnaden av lönelägets variationer på olika orter kan lätt avgöras genom proportionering i förhållande till gällande timlön. Timlönen för grovarbetare vid vägbyggen i olika delar av Sverige enligt 1944 års kollektivavtal mellan väg-

och vattenbyggnadsstyrelsen och Svenska väg- och vattenbyggnadsarbetareförbundet framgår av tab. XII sid. 473. En sammanfattning av gatukroppens anläggningskostnad vid olika markbeskaffenhet är gjord i *tab. 1.*

Tab. 1. Kostnad pr m/gata vid timpenning 1 kr./timme.

Marktyp	Gatutyp			
	A		B	C
	alt. 1	alt. 2		
I a Sand el. dyl.	4:40	—	7:75	25:—
I b Lera	6:75	—	14:—	39:—
I c Tjälfarlig mark	15:60	—	30:—	54:—
II Svårschaktad pinnmo	6:25	—	11:75	29:—
III Svårschaktad pinnmo + 30 % berg	8:—	17:50	26:50	70:—

Anläggningskostnaderna för avloppsledningarna i gatorna ha beräknats enligt 1939 års priser på svensk landsbygd och redovisas i *tab. 2.*

Tab. 2. Kostnad pr m avloppsledning enligt 1939 års priser gällande för svensk landsbygd med avtalsenliga löner.

Marktyp	Ledningsdiameter i mm			
	150		225	
	total kostn.	därav arb.	total kostn.	därav arb.
I. Lättschaktad mark	10:—	7:—	14:—	9:—
II. Svårschaktad pinnmo	13:50	10:50	18:50	13:50
III. Svårschaktad pinnmo + 30 % berg	20:50	17:50	27:50	22:50

Med utgångspunkt från uppgifterna om gatu- och ledningskostnader i tab. 1 och 2 ha för de olika stadsplanetyperna 1—4 uppgjorts tablåer över stadsplanekostnaderna vid olika markbeskaffenhet, vilka återfinnas i tab. I—IV sid. 460 ff. Ett sammandrag av kostnadsberäkningarna har gjorts i *tab. 3.*

Det bör ihågkommas att dessa stadsplanekostnader äro nettokostnader grundade på en teoretisk stadsplan. I verkligheten kunna gatorna i allmänhet icke utnyttjas 100-procentigt genom att svåra terrängpartier eller parker göra avbrott i tomtraderna efter gatorna. Enl. sid. 474 i bil. 9 kan man uppskatta det tillägg, som skulle betingas härav, till c:a 35 %. Härav är dock c:a 25 % inräknade i föreliggande kostnader (matargator eller bostadsgator servera i allmänhet icke tomter direkt) varför endast ett tillägg på c:a 10 % återstår. Vidare har icke medräknats någon reningsanläggning för avloppet eller någon avloppsledning från bostadsområdet fram till lämplig recipient. Denna kostnads betydelse varierar starkt efter lokala förhållanden. En viss uppfattning härom erhålles i bil. 9. Arvoden och avgifter för upprättande och fastställande av karta och plan ha även försummats. Tillsammans uppgå dessa kostnader icke till belopp som nämnvärt kunna påverka ordningen i tab. 3, varför de på grund av sina stora variationer inför olika lokala förhållanden här utelämnats.

Tab. 3. Stadsplanekostnad i kr./lägenhet vid olika markbeskaffenhet.

Stadsplanetyp	I. Lättschaktad mark						II. Svårschaktad pinnmo		III. Svårschaktad pinnmo +30 % berg	
	a. Ej tjälfarlig, t. ex. sand		b. Föga tjälfarlig, t. ex. lera		c. Tjälfarlig, t. ex. mjäla					
	totalt kr.	arbetskostn. andel i %	totalt kr.	arbetskostn. andel i %	totalt kr.	arbetskostn. andel i %	totalt kr.	arbetskostn. andel i %	totalt kr.	arbetskostn. andel i %
1. villor*, 1 vån.	444	59	588	51	871	55	574	69	1 066	48
2 vån.	222		299		436		287		533	
2. radhus, 1 vån.	252	56	305	50	441	54	323	66	589	47
3. radhus och flerfamiljshus, 2 vån.	181	55	231	49	333	53	230	65	429	42
4. flerfamiljshus, 3 vån.	52	57	68	49	110	54	67	67	133	39
* Om tomtstorleken minskas till hälften, d. v. s. 600 m², bli kostnaderna, 1 vån.	343	57	450	50	669	54	443	68	806	43
2 vån.	172		225		335		222		403	

b. Huskostnader.

Rena byggnadskostnader (pkt. 1—14[1]).

Noggranna kostnadsberäkningar grundade på uppmätta massor och kända åpriser för material och arbete ha utförts på grundval av uppgjorda ritningar över en lägenhet i sex olika hustyper, nämligen i 1 vån. villa, 2 vån. villa, 1 vån. radhus, 2 vån. radhus, 2 vån. flerfamiljshus och 3 vån. flerfamiljshus. Lägenheternas och hustypernas kuber och ytor framgå av *fig. 6—11.* En sammanställning återfinnes i *tab. 4.* Kostnadsberäkningarna ha utförts enligt 1939 års prisläge i Stockholm.

Tab. 4. Sammanställning av ytor och kuber pr lägenhet i olika hustyper.

	1 vån. villa	2 vån. villa		1 vån. radhus	2 vån. radhus		2 vån. flerfamiljshus	3 vån. flerfamiljshus
		vån. 1 tr.	b. v.		vån. 1 tr.	b. v.		
Kök	9,9	9,9	9,9	9,9	9,9	9,9	9,9	10,0
Vardagsrum	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5
Sovrum	10,7	10,4	10,4	10,7	10,4	10,4	10,4	10,5
Tambur	4,7	6,6	4,6	4,7	6,6	4,6	5,3	5,2
Badrum	2,5	2,1	2,5	2,5	2,1	2,5	2,5	2,5
Garderob	2,7	3,1	4,0	2,7	3,1	4,0	3,1	2,8
Innerväggar	1,9	2,0	1,8	1,9	2,0	1,8	1,8	2,9
S:a = n. v. y.	49,9	51,6	50,7	49,9	51,6	50,7	50,5	51,4
medeltal 50,6		51,2 (medelt.)			51,2 (medelt.)			
Trappor	1,8	5,1		1,8	5,1		6,1	7,6
Skorstensstock	0,5	0,5		0,4	0,4		0,7	0,4
Ytterväggar	4,5	4,7		3,7	3,9		3,3	7,6
S:a = br. v. y.	56,7	61,5		55,8	60,6		60,6	67,0
Hushöjd fr. 10 cm under källargolv	5,40	8,30		5,40	8,30		8,30	11,30
Kub	306,18	255,23		301,32	251,49		251,49	252,37
Effektivitetstal	88,0	83,2		89,7	84,5		83,5	76,8

Standarden i de olika hustyperna har gjorts i möjligaste mån lika och framgår av nedanstående uppgifter.

Trähus:

Lättschaktad mark. Hela källaren utgräves, men endast så stor del, som angives på ritningarna, inredes.

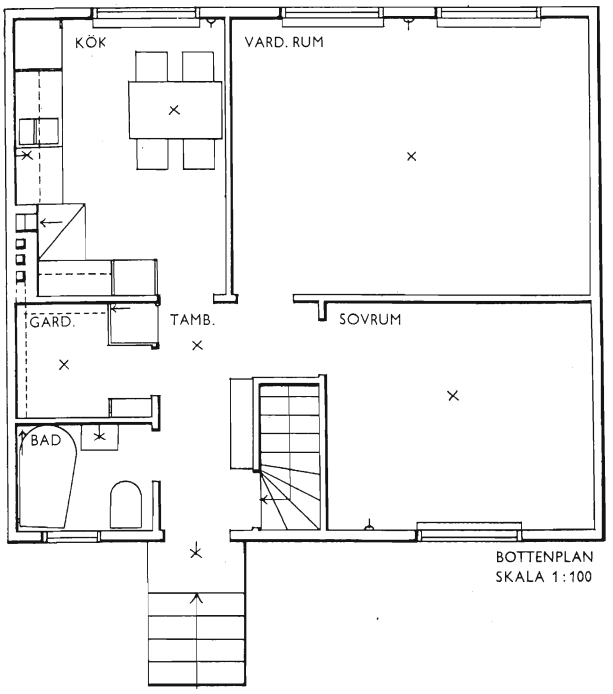
Grundsulor av betong. Grund av cementhålsten. Källargolv av betong med erforderlig avjämning eller stålslipning. Skyddsrum med författningsenlig säkerhet har utförts i radhus och flerfamiljshus.

Ytterväggar av 2″ plank, utvändigt beklädd med 12 mm Arkimatta, 1″ läkt och 1″ panel med locklister, invändigt med impregnerad papp, 1″ läkt, $^3/_4$″ råspont samt porös eller hård träfiberplatta.

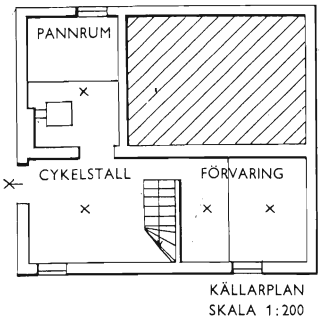
Bärande innerväggar av 2 $^1/_2$″ plank, 1 lag papp, $^3/_4$″ råspont å ömse sidor samt träfiberplattor.

Lägenhetsskiljande väggar i radhusen och flerfamiljshusen av 2 lag 2″ plank med

[1] Siffrorna hänföra sig till de i tab. V—X (sid. 464 ff.) samt i kap. 8 fig. 95 och 96 använda beteckningarna.

Kök	9,9 m²
Vardagsrum	17,5
Sovrum	10,7
Tambur	4,7
Badrum	2,5
Garderob	2,7
Innerväggar	1,9
Nettovåningsyta	49,9 m²
Trappor	1,8
Skorstensblock	0,5
Ytterväggar	4,5
Bruttovåningsyta	56,7 m²

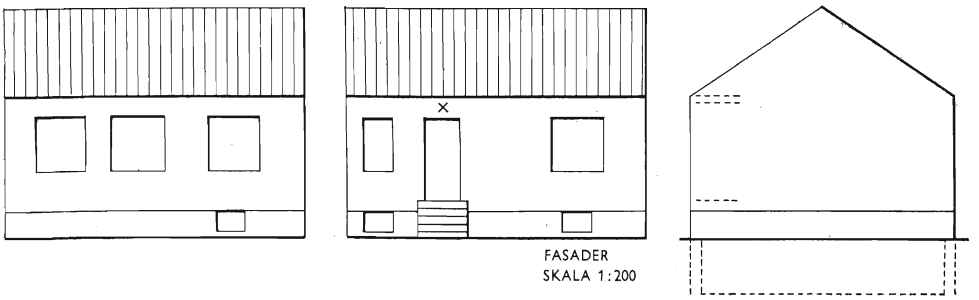
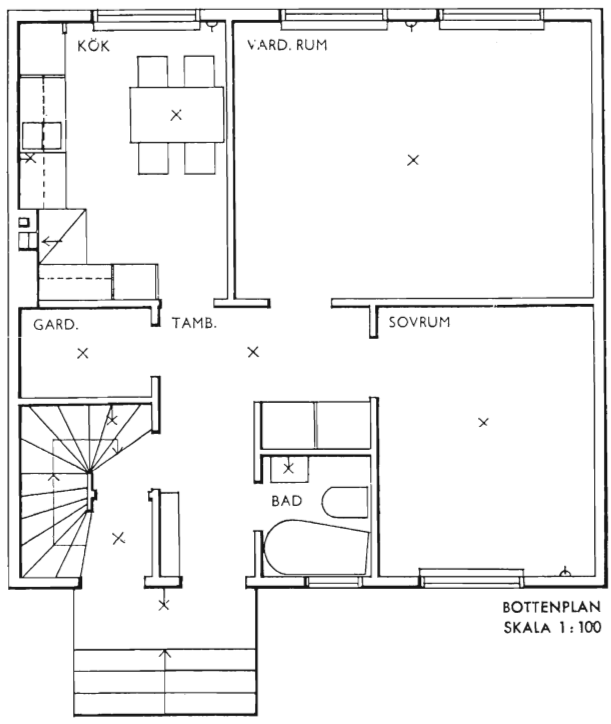

Fig. 6. 1 vån. villa.

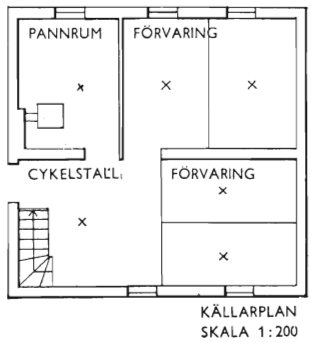

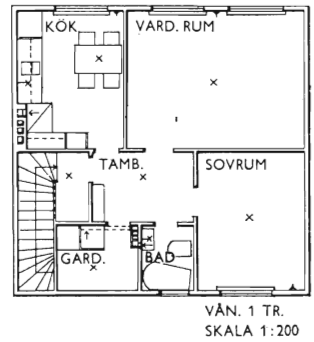
	Vån. tr. m	Bottenv. m
Kök	9,9	9,9
Vardagsrum	17,5	17,5
Sovrum	10,4	10,4
Tambur	6,6	4,6
Badrum	2,1	2,5
Garderob	3,1	4,0
Innerväggar	2,0	1,8
Nettovåningsyta	51,6	50,7

Medeltal ..... 51,2 m²

Trappor	5,1
Skorstensblock	0,5
Ytterväggar	4,7

Bruttovåningsyta 61,5 m²

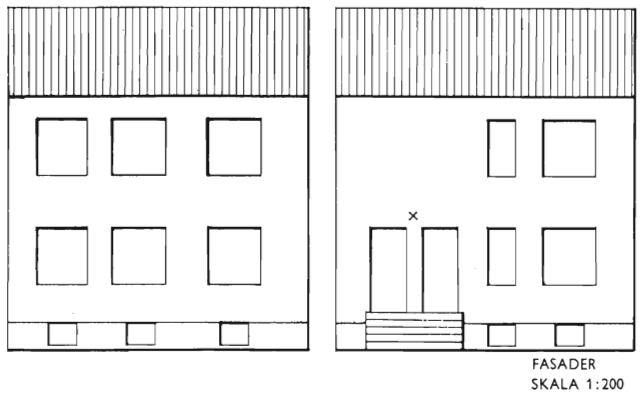
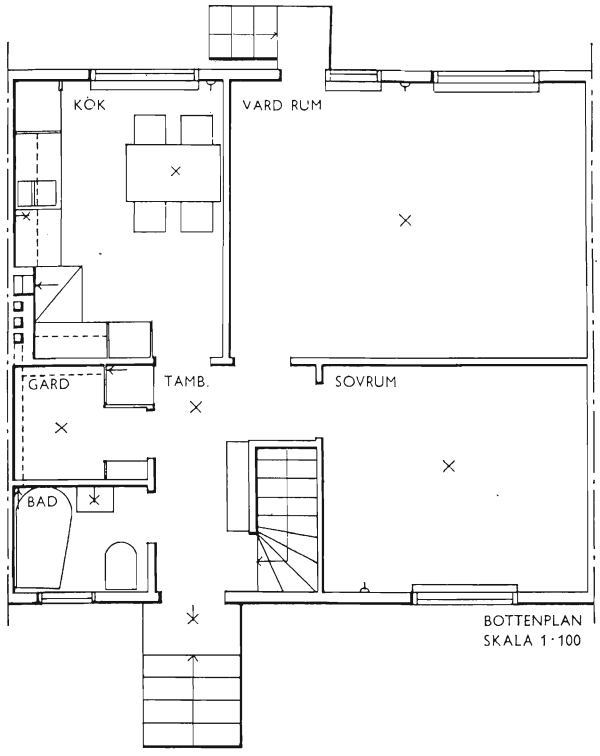
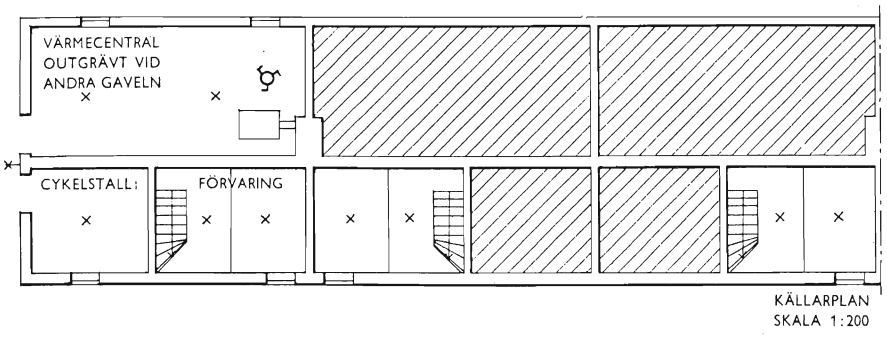

Fig. 7. 2 vån. villa.

Kök	9,9 m²
Vardagsrum	17,5
Sovrum	10,7
Tambur	4,7
Badrum	2,5
Garderob	2,7
Innerväggar	1,9
Nettovåningsyta	49,9 m²
Trappor	1,8
Skorstensblock	0,4
Ytterväggar	3,7
Bruttovåningsyta	55,8 m²

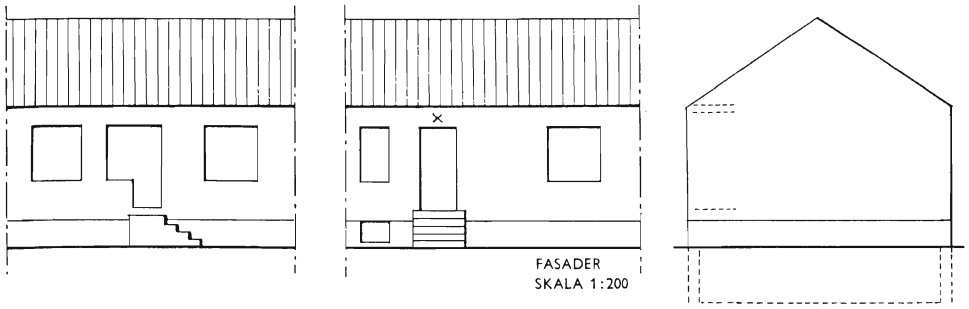

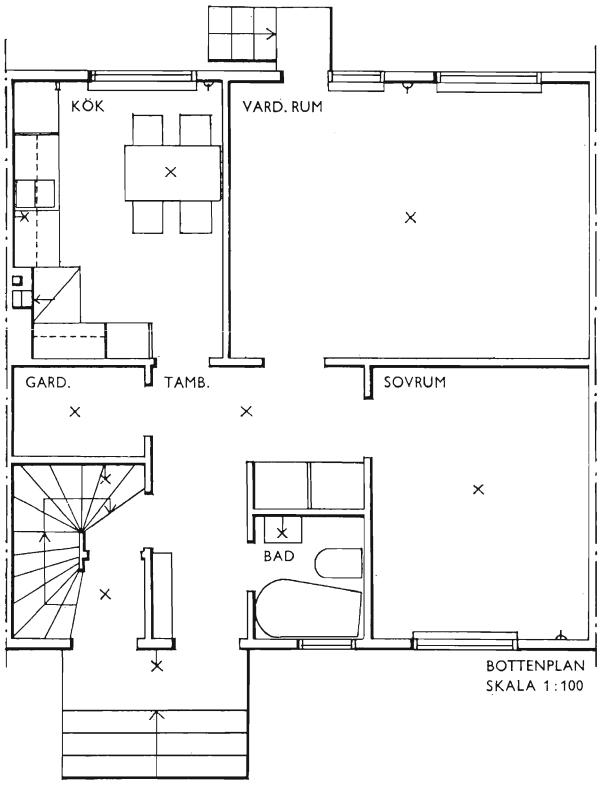
Fig. 8. 1 vån. radhus.

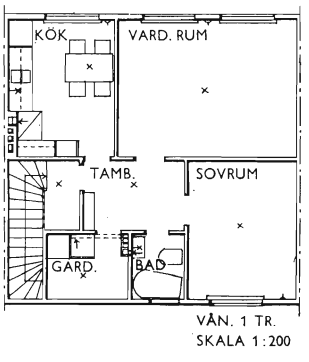
	Vån. 1 tr. m²	Bottenv. m²
Kök	9,9	9,9
Vardagsrum	17,5	17,5
Sovrum	10,4	10,4
Tambur	6,6	4,6
Badrum	2,1	2,5
Garderob	3,1	4,0
Innerväggar	2,0	1,8
Nettovåningsyta	51,6	50,7

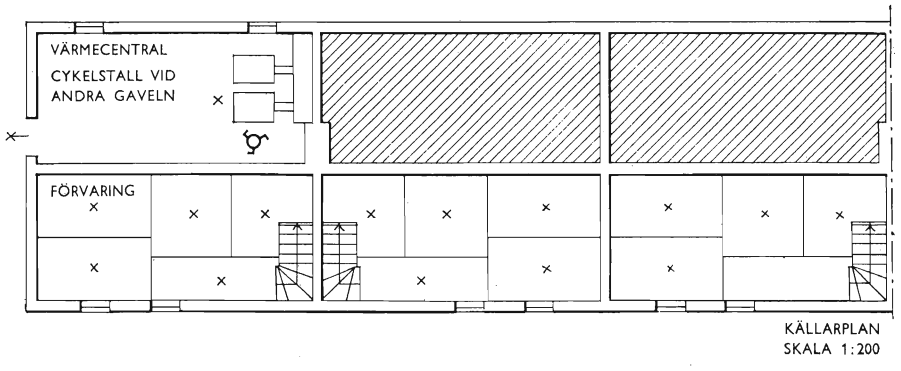
Medeltal ..... 51,2 m²

Trappor	5,1
Skorstensstock	0,4
Ytterväggar	3,9

Bruttovåningsyta 60,6 m²

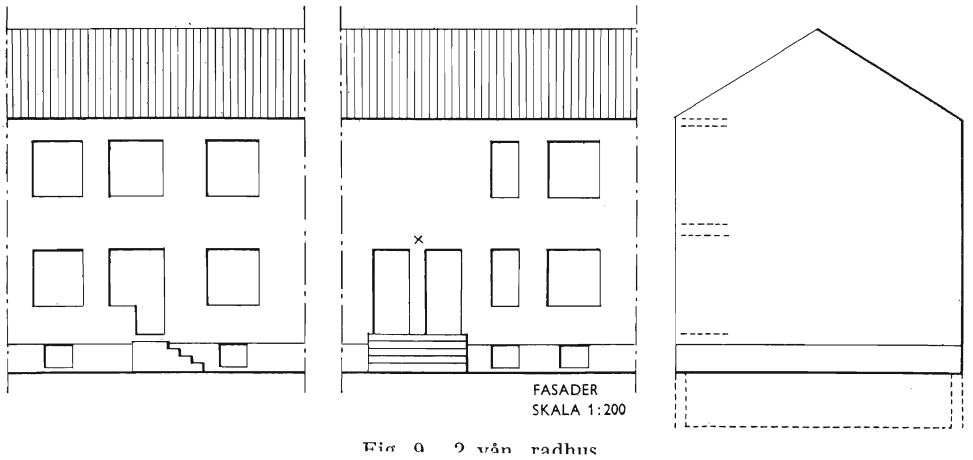
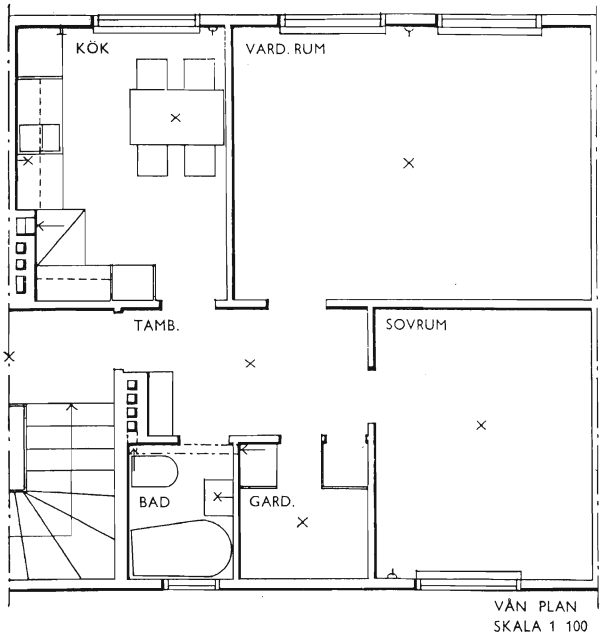
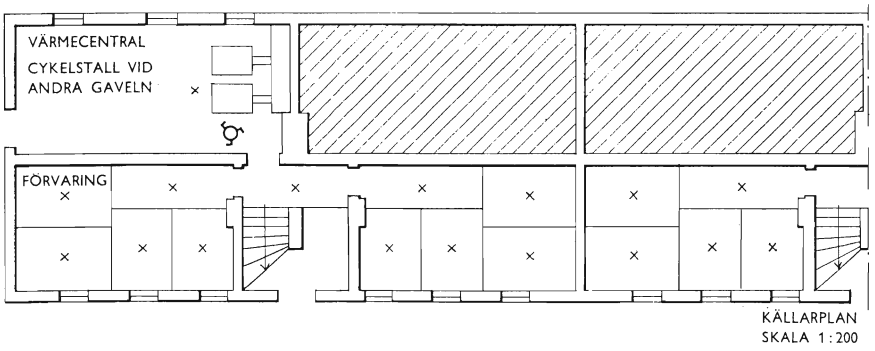

Fig. 9. 2 vån. radhus

Kök	9,9 m²
Vardagsrum	17,5
Sovrum	10,4
Tambur	5,3
Badrum	2,5
Garderob	3,1
Innerväggar	1,8
Nettovåningsyta	50,5 m²
Trappor	6,1
Skorstensblock	0,7
Ytterväggar	3,3
Bruttovåningsyta	60,6 m²

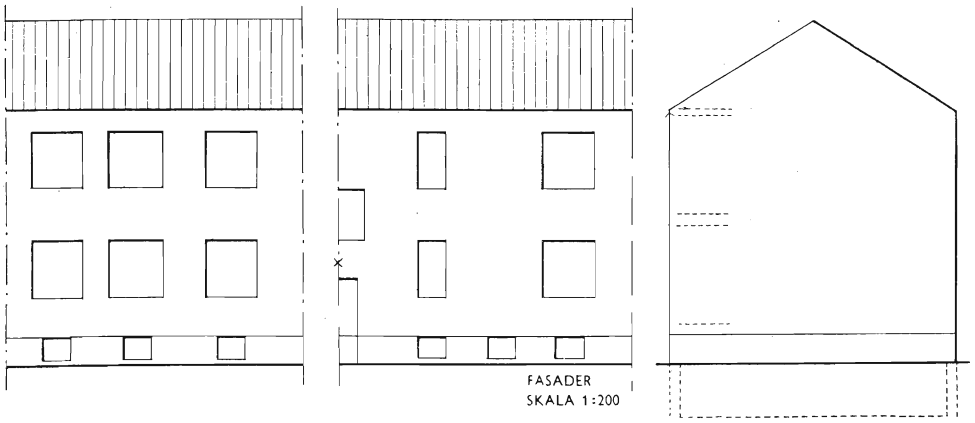
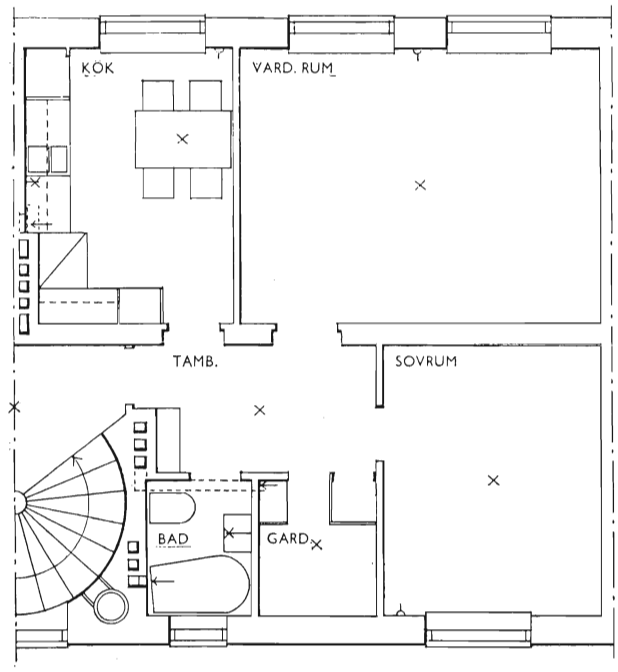

Fig. 10. 2 vån. flerfamiljshus.

Kök	10,0 m²
Vardagsrum	17,5
Sovrum	10,5
Tambur	5,2
Badrum	2,5
Garderob	2,8
Innerväggar	2,9
Nettovåningsyta	51,4 m²
Trappor	7,6
Skorstensstock	0,4
Ytterväggar	7,6
Bruttovåningsyta	67,0 m²

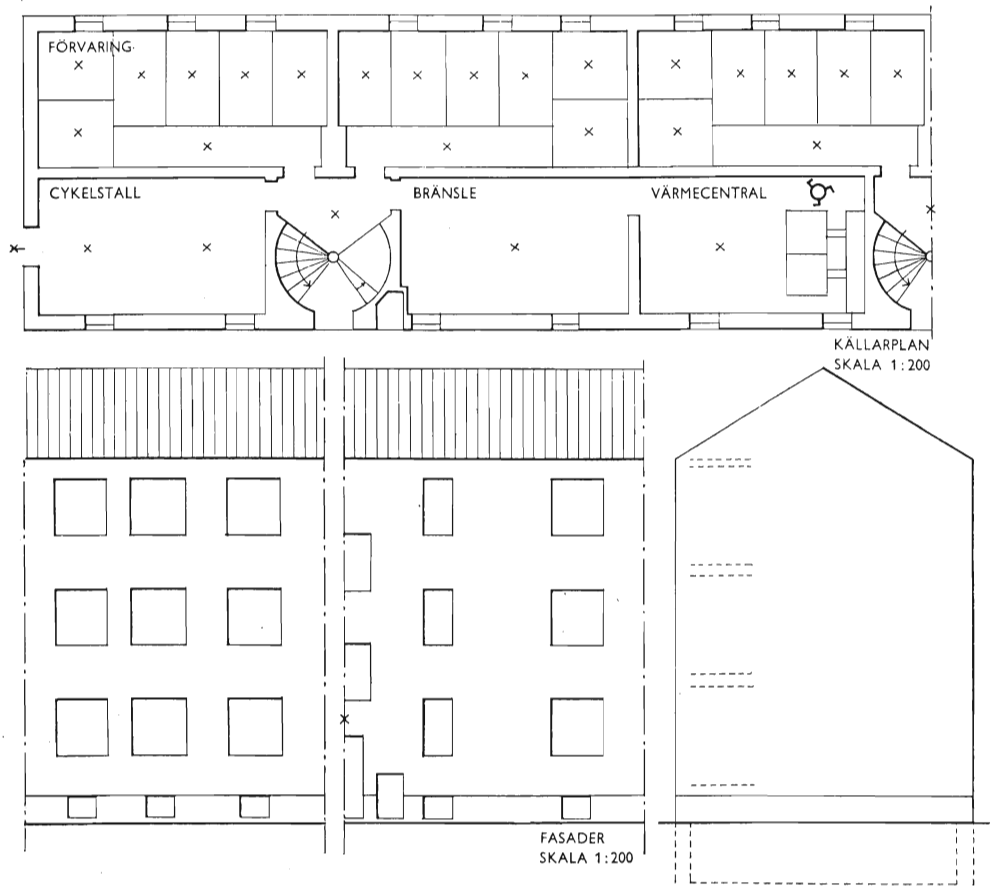

Fig. 11. 3 vån. flerfamiljshus.

Arkimatta som mellanlägg, 2 lag förhydningspapp och 2 lag $^3/_4$″ råspont jämte träfiberplatta.

Övriga innerväggar av 2″ plank, 1 lag papp och 1 lag $^3/_4$″ råspont och träfiberplattor å ömse sidor.

Bjälklag av 3″ × 9″ bjälkar jämte blindbotten med fyllning av koksaska i bjälklagen mellan våningarna och av kalkblandad sågspån i vindsbjälklaget. I 2 vån. villor, radhus och flerfamiljshus ljudbjälklag på 2″ × 5″ bjälkar samt ljuddämpande fiberremsor på golvbjälklagets bjälkar. Golv av 1 $^1/_4$″ furu eller gran. Innertaken klädda med träfiberplattor.

Yttertak av tegel.

Badrum med linotolgolv, 135 cm sittbadkar, handfat och w. c.-stol, kranar för varmt och kallt vatten.

Inredd och ventilerad klädkammare.

Köksinredning bestående av skafferi 1,20 m, rostfri diskbänk med diskhoar och stänkbleck samt kranar för varmt och kallt vatten, arbetsbänk, vedspis med stänkskydd av kakel, porslinsskåp och städskåp.

Lägenheten evakueras genom centralpipa i köket samt genom särskilda kanaler från badrum och klädkammare.

Utvändig fasadmålning med slamfärg. Invändig oljemålning av alla snickerier, tapetsering av väggar samt limfärgning i tak. Väggar i badrum och kök oljemålade.

Värmeinstallation med en panncentral i varje hus eller huslänga, försedd med panna av erforderlig storlek med shuntventil och övrig apparatur. Värmeledningsrör av bruna ångrör. Plåtradiatorer. Varmvattenberedare i pannrum, därifrån kopparrör till tappställen i kök och badrum.

Elektrisk installation utföres med inbilade ledningar. Ljuspunkter enligt ritningarna. Mätarcentral för flerfamiljshusen i källaren. Installationen inkluderar fast armatur i trappor, källare, kök och badrum.

Stenhus:

I 3 vån. stenhus utföres all inredning enligt samma standard som för trähusen. Stommen utföres enligt nedan.

Lättschaktad mark. Hela källaren utgräves men inredes endast till den del, som angives på ritningen. Grundsulor och grundmurar av betong. Grundmurarna isolerade på insidan med stenfiberplattor. Författningsenligt skyddsrum.

Väggar av 1 $^1/_2$-stens 1 × 6 tegel.

Bjälklag av massiva armerade betongplattor utom vindsbjälklaget, som utföres av trä i samband med takstolarna. (Ingen vind.) På betongbjälklagen 1 $^1/_4$″ golvträ på reglar.

Trappor av blocksten av betong beklädd med marmorit. Sopnedkast.

Badrumsgolv av sintrade plattor.

Samtliga väggar putsade samt tapetserade eller målade. Innertak putsade och kalkade.

Yttertak av tegel.

I husens utrustning ingår icke tvättstuga, emedan det är beräknat att stortvätt utföres i en självbärande centraltvättstuga för bostadsanläggningen och att småtvätt utföres i badrummet.

Allmänna omkostnader (pkt. 15—18[1]).

Till de direkta byggnadskostnaderna, som sålunda erhållits genom mätning och à-prissättning av alla i ett bygge ingående detaljer och arbetstempon, ha lagts

[1] Siffrorna hänföra sig till de i tab. V—X (sid. 464 ff.) samt i kap. 8 fig. 95 och 96 använda beteckningarna.

de olika entreprenörernas övriga kostnader, d. v. s. diverse kostnader på byggnadsplatsen, ospecificerade eller oförutsedda kostnader, administrationskostnad och vinst. Byggnadsentreprenörens kostnader för exempelvis ett 2 vån. flerfamiljshus med tre trappuppgångar och tolv lägenheter ha beräknats enligt nedan.

Omkostnader på byggnadsplatsen (pkt. 15).

Kontor och bodar	400: —	
Div. småredskap	200: —	
Verkmästare (samma för 3 hus)	2 000: —	
Brandförsäkring	100: —	
Olycksfallsförsäkring av arbetare	500: —	
Rengöring under byggnadstiden	1 000: —	
Rengöring efter byggnadstidens slut	800: —	5 000: —
Ospecificerade kostnader och oförutsett, c:a 2 % av byggnadsentreprenaden (pkt. 1—10), 89 107: — kr.		1 782: —
	Summa	6 782: —

Byggmästarens administrationskostnader och vinst (pkt. 16).

Kontorsomkostnader c:a 3 % av byggnadsentreprenaden (pkt. 1—10)	2 673: —
Vinst och risk c:a 5 % av byggnadsentreprenaden (pkt. 1—10)	4 455: —
Summa	7 128: —

Motsvarande kostnader för de övriga hustyperna och för entreprenörer för målning, elektrisk installation samt värme och sanitetsinstallation ha beräknats på samma sätt och redovisats på resp. entreprenörers arbeten. Härutöver belastas huskostnaderna med

arvoden till arkitekt, konstruktörer och kontrollant (pkt. 17),
räntor under byggnadstiden (pkt. 18),
lagfarts- och inteckningskostnader (pkt. 18),
byggherrens administrationskostnader under byggnadstiden (pkt. 18).

Dessa kostnader försummas ofta vid en byggnadskalkyl, och ovisshet torde mången gång råda om hur de rätteligen böra beräknas. Här nedan har därför beräkningen av dessa kostnader redovisats i detalj.

Arvoden (pkt. 17).

Arkitekt och byggnadskonstruktör. De olika hustyperna innehålla 1, 2, 6, 12 el. 18 lika lägenheter pr hus. Det förutsättes att ett större antal lägenheter planeras i ett sammanhang och för att kunna fördela antalet jämnt på de olika hustyperna väljes antalet 36. Alltså:

36	st.	1	vån.	villor	à 15 852 kr.[1]	3	st.	2	vån.	radhus	à 139 377 kr.[1]
18	»	2	»	»	» 25 558 »	3	»	2	»	flerfamiljshus	» 134 389 »
6	»	1	»	radhus	» 82 064 »	2	»	3	»	»	» 217 579 »

Arkitektarvodet inkluderande arvodet till byggnadskonstruktören beräknas enligt Svensk Arkitekttaxa (omarbetat förslag 1942), som utgår från byggnadskostnaden.

[1] Denna byggnadskostnad avser totala byggnadskostnaden exkl. arvoden och byggherrens direkta kostnader, alltså punkterna 1—16 i tab. V—X (sid. 464 ff.).

För flera lika byggnadsenheter göres visst avdrag. Vid här mestadels ifrågavarande fall torde arkitekten ej vara bosatt på byggnadsplatsen och kan därför ej åtaga sig fullständig arbetsledning utan endast medverka vid arbetsledningen. Härför avdrages 14 % av arvodet.

1 vån. villa: 36 st. hus à 15 852 kr.

Arkitektarvode för ett hus à 15 852 kr., 8,6 % = 1 363 kr.
För ytterligare 35 lika hus, 35 × 20 % av 1 363 kr. = 9 555 kr.
Arkitektarvode för 36 lika hus alltså = 10 918 kr. och efter 14 % avdrag = 9 389 kr. = *261 kr. pr hus* och lägenhet.

2 vån. villa: 18 st. hus à 25 558 kr. (innehållande 2 olika lägenheter).

Arkitektarvode för ett hus à 25 558 kr., 7,7 % = 1 968 kr.
För ytterligare 17 lika hus, 17 × 20 % av 1 968 kr. = 6 698 kr.
Arkitektarvode för 18 hus alltså = 8 666 kr. och efter 14 % avdrag = 7 453 kr. = *414 kr. pr hus* = 207 kr. pr lägenhet.

1 vån. radhuset: 6 st. huslängor à 82 064 kr. med vardera 6 delar.

Arkitektarvode för en husdel à 13 677 kr., 9 % = 1 230 kr.
För ytterligare 35 lika husdelar 35 × 20 % av 1 230 kr. = 8 610 kr.
Arkitektarvode för 36 husdelar (= 6 hus à 6 delar) alltså = 9 840 kr. och efter 14 % avdrag = 8 462 kr. = *1 411 kr. pr hus* = 235 kr. pr lägenhet.

2 vån. radhuset: 3 st. huslängor à 139 377 kr. med vardera 6 delar.

Arkitektarvode för en husdel à 23 230 kr., 8 % = 1 858 kr.
För ytterligare 17 lika husdelar, 17 × 20 % av 1 858 kr. = 6 324 kr.
Arkitektarvode för 18 husdelar (= 3 hus à 6 delar) alltså = 8 182 kr. och efter 14 % avdrag = 7 037 kr. = *2 346 kr. pr hus* = 196 kr. pr lägenhet.

2 vån. flerfamiljshuset: 3 st. hus à 134 389 kr. med vardera 3 trapphus.

Arkitektarvode för en våningsplan à 22 398 kr., 8,1 % = 1 814 kr.
För ytterligare en lika våning 20 % av 1 814 kr. = 363 kr.
Arkitektarvode för ett trapphus alltså = 2 177 kr.
För ytterligare 8 lika trapphus 8 × 20 % av 2 177 kr. = 3 480 kr.
Arkitektarvode för 9 trapphus (= 3 hus à 3 trappuppgångar) alltså = 5 657 kr. och efter 14 % avdrag = 4 865 kr. = *1 621 kr. pr hus* = 135 kr. pr lägenhet.

3 vån. flerfamiljshuset: 2 st. hus à 217 579 kr. med vardera 3 trapphus.

Arkitektarvode för en våningsplan à 24 175 kr., 7,9 % = 1 910 kr. För ytterligare två lika våningar 2 × 20 % av 1 910 kr. = 764 kr.
Arkitektarvode för ett trapphus alltså = 2 674 kr.
För ytterligare 5 lika trapphus 5 × 20 % av 2 674 kr. = 2 674 kr.
Arkitektarvode för 6 trapphus (= 2 hus à 3 trappuppgångar) alltså = 5 348 kr. och efter 14 % avdrag = 4 598 kr. = *2 299 kr. pr hus* = 128 kr. pr lägenhet.

Värme- och sanitetskonstruktör. Liksom vid beräkning av arkitektarvodet förutsättes att 36 lägenheter produceras i ett sammanhang. Arvodet beräknas enligt taxa i procent av anläggningskostnaden för värme- och sanitetsinstallationen (exkl. arvoden). För ett hus utgår fullt arvode, för de övriga i samma serie ett visst reducerat kontrollantarvode.

	1 vån. villa	2 vån. villa	1 vån. radhus	2 vån. radhus	2 vån. flerfamiljshus	3 vån. flerfamiljshus
Anläggningskostnad[1]	2 736: —	4 198: —	12 233: —	21 532: —	21 821: —	29 662: —
Procentsats.....	10 %	9,4 %	8,5 %	7,9 %	7,9 %	7,6 %
Arvode för ett hus	274: —	395: —	1 040: —	1 701: —	1 724: —	2 254: —
35 % därav för kontroll ...	96: —	138: —	364: —	595: —	603: —	789: —
För återstående hus utgår kontrollarvode med	20 %	20 %	20 %	20 %	20 %	20 %
Antal återstående hus.....	35	17	5	2	2	1
Kontrollarvode för dito....	672: —	469: —	364: —	238: —	241: —	158: —
Summa arvode	946: —	864: —	1 404: —	1 939: —	1 965: —	2 412: —
Arvode pr hus	26: —	48: —	234: —	646: —	655: —	1 206: —
» » lägenhet	26: —	24: —	39: —	54: —	55: —	67: —

[1] Se tab. V—X (sid. 464 ff.).

Elektroteknisk konstruktör. Liksom vid beräkning av arkitektarvodet förutsättes att 36 lägenheter produceras i ett sammanhang. Arvodet beräknas pr hus enligt taxa till följande belopp:

	Arvode för ett hus	Fördelas på	Arvode per hus
1 vån. villa	100: —	36 hus	3: —
2 » »	130: —	18 »	7: —
1 » radhus	160: —	6 »	27: —
2 » »	180: —	3 »	60: —
2 » flerfamiljshus	200: —	3 «	70: —
3 » »	240: —	2 »	120: —

Byggnadskontrollant. Liksom vid beräkning av arkitektarvodet förutsättes att 36 lägenheter produceras i ett sammanhang. För kontrollen anställes under 6 månader en byggnadsingenjör för 600 kr./mån. = 3 600 kr. för 36 lägenheter = 100 kr. pr lägenhet.

Kontrollantarvodet blir alltså för:

1 vån. villa.....	100 kr.	2 vån. radhus.....	1 200 kr.
2 » »	200 »	2 » flerfamiljshus	1 200 »
1 » radhus.....	600 »	3 » »	1 800 »

Byggherrens direkta kostnader (pkt. 18).

Räntor under byggnadstiden. Ränta på byggnadskreditiv och annat (eget) kapital under byggnadstiden beräknas efter 4 %.

Kapitalbeloppet utgöres av byggnadskostnaderna inkl. arvoden (pkt. 1—17 i tab. V—X) samt av tomtkostnaden. Då kapitalet tages i anspråk allt eftersom bygget fortskrider räknas med 4 % å halva lånebeloppet under 6 mån. byggnadstid.

Byggnadskostnaderna (pkt. 1—17) erhållas ur tab. V—X.

Tomtkostnaden sammansättes av stadsplanekostnad och markpris.

Stadsplanekostnaden varierar efter markbeskaffenhet. Såsom ett lämpligt medeltal väljes markbeskaffenhet II i tab. 3.

Markpriserna variera efter tomtmarknaden på olika orter. För villatomter i småorter tillämpas i allmänhet 0: 50—1 kr. pr m². Ibland inkluderar priset stadsplanekostnaden, ibland inte. Vid 2 vån. bebyggelse och små tomter brukar priset vara högre, vid 1 vån. bebyggelse och stora tomter lägre. Om tomtpriset uttryckes i kr. pr lägenhet visar det sig att det i allmänhet ligger omkring 1 000 kr. pr lägen-

het inkl. stadsplanekostnaderna. För flerfamiljs hyreshus utgjorde tomtkostnaden i mindre städer och samhällen 1939 enligt Byggnadskostnadssakkunniga c:a 7 % av fastighetskostnaden. Vid en fastighetskostnad på c:a 14 000 kr. pr lägenhet blir alltså tomtkostnaden pr lägenhet också c:a 1 000 kr. Om samma tomtpris pr lägenhet tillämpas även på radhusen uppstå nedanstående värden:

	Tomtpris pr lägenhet		Tomtpris pr m² tomtmark	
	inkl. stadspl. kostn.	exkl. stadspl. kostn.	inkl. stadspl. kostn.	exkl. stadspl. kostn.
1 vån. villa	1 000: —	426: —	0: 83	0: 35
2 » »	1 000: —	713: —	1: 67	1: 19
1 » radhus	1 000: —	677: —	4: —	2: 70
2 » »	1 000: —	770: —	5: 40	4: 20
2 » flerfamiljshus	1 000: —	770: —	5: 40	4: 20
3 » »	1 000: —	933: —	13: —	11: 90

Ovanstående tomtpriser ha lagts till grund för tomtkostnaderna i nedanstående tablå för beräkning av det erforderliga kapitalbeloppets storlek och ränta.

	Stadsplan	Byggnads-kostnad per hus[1]	Tomtkost-nad pr hus	Summa lånebelopp	4 % i 6 mån. av ½ låne-beloppet
1	1 vån. villa	16 412: —	1 000: —	17 412: —	174: —
1	2 » »	26 227: —	2 000: —	28 227: —	282: —
2	1 » radhus	82 291: —	6 000: —	88 291: —	883: —
3	2 » »	143 127: —	12 000: —	155 127: —	1 552: —
3	2 » flerfamiljshus	138 052: —	12 000: —	150 052: —	1 500: —
4	3 » »	223 004: —	18 000: —	241 004: —	2 410: —

[1] Pkt. 1—17 i tab. V—X.

Kreditivkostnaden är en avgift till den lånegivande banken avsedd att täcka bankens kostnader för värdering och för besiktning av byggnadsföretaget för varje gång en del av kreditivsumman skall lyftas. Kreditiv brukar erhållas å c:a $^2/_3$ av det slutliga fastighetsvärdet.[1] Som säkerhet lämnas inteckningar i fastigheten för samma värde. Kreditivavgift brukar utgå med 1 % på kreditivsumman. Se nedanstående tablå.

	Fastighets-värde	Byggnads-kreditiv	Kreditiv-kostnad
1 vån. villa	18 121: —	11 610: —	115: —
2 » »	29 332: —	18 825: —	200: —
1 » radhus	91 734: —	58 890: —	590: —
2 » »	160 908: —	103 470: —	1 035: —
2 » flerfamiljshus	155 664: —	100 080: —	1 000: —
3 » »	249 264: —	160 750: —	1 610: —

Lagfarts- och inteckningskostnader. Den för byggnadsföretaget inköpta tomten skall lagfaras. Härför utgår viss avgift jämte stämpel och lösen. För de flesta

[1] Fastighetsvärdet har här beräknats såsom summan av de totala byggnadskostnaderna (pkt. 1—18) vid markbeskaffenhet II (se tab. 7) och tomtkostnaden beräknad efter 1 000 kr. pr lägenhet.

industriföretag är lagfartsavgiften 2 % på tomtvärdet mot 1 % för andra. I nedanstående tablå räknas med att det i allmänhet skall vara andra företag än industriföretag (stiftelser, föreningar, enskilda) som stå som byggherre. De i vissa städer förekommande friskillingsavgifterna utelämnas här.

	Tomtkostn.	Lagfartsstämpel 1 %	Bevis på handling[1]	Lagfartsbevis[1]	Summa lagfartskostnader
1 vån. villa	1 000: —	10: —	6: 50	2: —	18: 50
2 » »	2 000: —	20: —	6: 50	2: —	28: 50
1 » radhus	6 000: —	60: —	6: 50	2: —	68: 50
2 » »	12 000: —	120: —	6: 50	2: —	128: 50
2 » flerfamiljshus	12 000: —	120: —	6: 50	2: —	128: 50
3 » »	18 000: —	180: —	6: 50	2: —	188: 50

[1] Stämpel och lösen för tomtvärden uppgående till 1 000 kr. eller mer.

Såsom lånesäkerheter erforderliga inteckningar skola lösas hos inskrivningsdomaren vid vederbörande rätt. Härför utgår en avgift av 40 öre för varje fulla 100 kr. samt en lösen- och stämpelavgift på 6: 75 kr. för varje inteckningshandling. (På landet lösen 4 kr., enkel beläggningsstämpel 2: 50 kr., intecknings- och kontrollstämpel 0: 25 kr. I staden lösen 5 kr., enkel beläggningsstämpel 1: 50 kr., inteckningskontrollstämpel 0: 25 kr.). Om vi förutsätta att samtliga hustyper intecknas och belånas till 90 % av fastighetsvärdet samt att för de olika säkerheterna inkl. sådana för byggnadskreditiv erfordras 5 olika inteckningshandlingar, skulle inteckningskostnaderna för de olika hustyperna bli:

	Fastighetsvärde	90 % av fastighetsvärdet	Avgift å 40 öre pr 100 kr.	Avgift för 5 inteckningar å 6: 75	Summa inteckningskostn.
1 vån. villa	18 121: —	16 308: —	65: 23	33: 75	98: 98
2 » »	29 332: —	26 399: —	105: 60	33: 75	139: 35
1 » radhus	91 734: —	82 561: —	330: 24	33: 75	363: 99
2 » »	160 908: —	144 817: —	579: 27	33: 75	613: 02
2 » flerfamiljshus	155 664: —	140 098: —	560: 39	33: 75	594: 14
3 » »	249 264: —	224 338: —	897: 35	33: 75	931: 10

Administrationskostnader och oförutsedda utgifter. Byggherren har att under byggnadstiden utbetala av kontrollanten attesterade räkningar från entreprenörerna samt bokföra dessa utgifter. Han har vidare arbete med att förhandla med banker och myndigheter och i samband därmed uppsätta och underteckna erforderliga handlingar och formulär samt betala granskningsavgifter och andra avgifter till ortens myndigheter. Under byggnadstiden måste han ibland med arkitekten och kontrollanten diskutera av omständigheterna påkallade förändringar i byggnadsprogrammet och beräkna därav följande ekonomiska konsekvenser. Dessa bestyr utför han antingen själv eller genom en kontorsorganisation. I båda fallen bör kostnaden härför beräknas. Administrationskostnaderna vid uppförandet av 36 st. lägenheter beräknas belöpa sig till 50 kr. i veckan under 6 månader d. v. s. 1 300 kr. = 36 kr. pr lägenhet. För mötande av ev. uppkommande oförutsedda kostnader måste en summa reserveras. För de rena byggnadskostnaderna (pkt. 1—10) har en post för oförutsedda utgifter upptagits under pkt 15, varför här återstår oförutsedda kostnader för installationsarbetena (pkt. 11—14). Oförutsedda kostnader böra för dessa arbeten beräknas till c:a 5 %.

	Administrationskostn. 36 kr./lägenhet	Installationsarbeten, pkt. 11—14	Oförutsett c:a 5 % av förestående	Summa
1 vån. villa	36: —	3 752: —	188: —	224: —
2 » »	72: —	5 903: —	295: —	367: —
1 » radhus	216: —	17 604: —	880: —	1 096: —
2 » »	432: —	30 992: —	1 550: —	1 982: —
2 » flerfamiljshus	432: —	31 119: —	1 556: —	1 988: —
3 » »	648: —	42 657: —	2 133: —	2 781: —

Sammanfattning av huskostnader.

Den slutliga kostnaden för varje särskilt hus har sammanställts i var sin tabell, tab. V—X sid. 464 ff. I tabellen äro kostnaderna först och främst uppdelade på de fyra huvudgrupperna: byggnadsarbeten, målningsarbeten, elektriska installationer samt värme och sanitet. De fyra huvudgrupperna av arbeten ha sedan fördelats på byggnadens huvudelement, såsom grund och källare, yttertak och vind, bärande eller lägenhetsskiljande väggar etc. Slutligen ha administration och vinst, arvoden och byggherrens omkostnader fördelats proportionellt på de fyra huvudgrupperna. Varje kostnadspost har uppdelats i sina proportioner av material och arbete. De olika huvudkostnadsposternas procentuella andel i totala huskostnaden har även angivits. En sammanställning av byggnadskostnaderna för varje hustyp uttryckt pr lägenhet, pr kubikmeter och pr kvadratmeter våningsyta visas i *tab. 5*. För att underlätta en jämförelse mellan byggnadskostnaderna ha dessa i tab. 5 uttryckts i indextal med den lägsta byggnadskostnaden pr lägenhet

Tab. 5. Byggnadskostnader i kr. pr lägenhet, pr kubikmeter och pr kvadratmeter våningsyta.

	Pr lägenhet		Pr nettovåningsyta	Pr bruttovåningsyta	Pr kubikmeter
	kr.	index[1]	kr.	kr.	kr.
1 vån. villa	17 055: 66	143	341: 80	300: 81	55: 70
2 » »	13 628: 80	114	266: 19	221: 61	53: 40
1 » radhus	14 228: 55	119	285: 14	254: 99	47: 22
2 » »	12 377: 10	104	241: 74	204: 24	49: 21
2 » flerfamiljshus	11 945: 07	100	236: 54	197: 11	47: 50
3 » »	12 830: 29	107	249: 62	191: 50	50: 83

[1] Byggnadskostnaden pr lägenhet för 2 vån. flerfamiljshus = 100.

satt = 100. Tabellen visar att den billigaste byggnadskostnaden för en modern 2-rumslägenhet på c:a 50 m² nettovåningsyta erhålles i 2 vån. flerfamiljshus av trä. Därnäst komma 2 vån. radhus av trä samt 3 vån. flerfamiljshus av sten. Skillnaden mellan kostnaderna för dessa tre hustyper är dock icke större än att den faller inom den osäkerhetsmarginal, som alltid måste vidlåda kostnadsberäkningar av denna typ. De i översiktstabellerna över byggnadskostnaderna för varje särskilt hus, tab. V—X, redovisade materialkostnaderna, som ingå i de olika husen, ha i *tab. 6* redovisats för sig, varvid de olika materialgruppernas andel i den totala materialkostnaden för varje hustyp uttryckts med procenttal. De största materialkostnaderna i trähusen falla på sågat och hyvlat trä, snickerier,

Tab. 6. Materialkostnadernas procentuella fördelning på olika materialgrupper.

Materialgrupp	Villor		Radhus		Flerfamiljshus	
	1 vån.	2 vån.	1 vån.	2 vån.	2 vån.	3 vån.
a. Sågat och hyvlat trä	25,7	30,1	25,5	30,4	30,0	13,7
b. Snickerier	12,5	12,8	13,8	13,9	13,8	13,6
c. Murtegel, mellanväggsplattor, kakel, dräneringsrör, taktegel	3,5	3,1	3,7	2,8	3,6	16,3
d. Kalk- och cementbruk	1,0	0,8	0,8	0,7	0,8	6,0
e. Värmeisolering (väggar och bjälklag)	7,8	10,6	8,6	11,3	10,3	5,9
f. Betong	8,0	5,3	8,1	4,8	4,7	9,9
g. Järn och plåt	10,6	9,7	11,9	10,0	8,8	9,7
h. Fuktisolering, badrumsgolv av massa, papp m. m.	2,2	1,5	2,1	1,7	1,9	1,8
i. Transport av schaktmassor m. m.	3,8	2,7	3,9	2,5	2,6	1,5
j. Natursten	—	—	—	—	—	1,0
k. Rör, armatur, värmepannor m. m.	19,8	18,2	16,9	17,1	18,0	15,9
l. Elektrisk materiel och fast elektrisk armatur	3,3	3,3	3,0	2,9	3,4	3,0
m. Målarfärg, tapeter m. m.	1,8	1,9	1,7	1,9	2,1	1,7
Summa	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

värme- och ljudisolering i väggar och bjälklag, järn och plåt samt rörarmaturer och värmepannor.

Byggnadskostnaderna ha beräknats för lättschaktad mark, där inga speciella grundläggningssvårigheter förekomma. Vid mera svårschaktad mark öka schaktningskostnaderna för grunderna på sätt som framgår av *tab. 7*. Några större förändringar i det relativa förhållandet mellan byggnadskostnaderna pr lägenhet i de olika hustyperna uppstår härigenom icke. Endast i 1 vån. husen uppstår vid markbeskaffenhet III, svårschaktad mark, en märkbar ytterligare fördyring i förhållande till de övriga hustyperna.[1]

Tab. 7. Byggnadskostnad i kr./lägenhet vid olika markbeskaffenhet.

	I. Lättschaktad mark (sand, lera, mjäla)		II. Svårschaktad pinnmo		III. Svårschaktad pinnmo + 30 % berg	
	kr.	index[1]	kr.	index[1]	kr.	index[1]
1 vån. villa	17 055: 66	143	17 121: 29	143	17 569: 19	147
2 » »	13 628: 80	114	13 665: 56	114	13 919: 89	117
1 » radhus	14 228: 55	119	14 288: 75	120	14 705: 27	123
2 » »	12 377: 10	104	12 408: 69	104	12 622: 86	106
2 » flerfamiljshus	11 945: 07	100	11 972: —	100	12 155: 84	102
3 » »	12 830: 29	107	12 847: 83	108	12 965: 42	109

[1] Byggnadskostnaden för 2 vån. flerfamiljshus på lättschaktad mark = 100.

c. Sammanställning av stadsplanekostnader och huskostnader.

Stadsplanekostnaderna, som redovisats för olika hustyper och markbeskaffenheter i tab. 3 samt huskostnaderna, som redovisats på samma sätt i tab. 7, ha

[1] Här förutsättes att grundens bärighet hela tiden är tillräcklig för grundläggning på utbredda plattor utan pålning. Skulle pålning erfordras t. ex. för 3 vån. flerfamiljshuset skulle detta medföra en betydande fördyring av grundläggningskostnaden.

Tab. 8. Byggnadskostnad + stadsplanekostnad i kr./lägenhet vid olika markbeskaffenhet.

	I. Lättschaktad mark												II. Svårschaktad pinnmo				III. Svårschaktad pinnmo + 30 % berg			
	a. Ej tjälfarlig (sand)				b. Föga tjälfarlig (lera)				c. Tjälfarlig (mjäla)											
	Kostnad kr.	Index[1]	därav i % byggn.-kostn.	därav i % stpl.-kostn.	Kostnad kr.	Index[1]	därav i % byggn.-kostn.	därav i % stpl.-kostn.	Kostnad kr.	Index[1]	därav i % byggn.-kostn.	därav i % stpl.-kostn.	Kostnad kr.	Index[1]	därav i % byggn.-kostn.	därav i % stpl.-kostn.	Kostnad kr.	Index[1]	därav i % byggn.-kostn.	därav i % stpl.-kostn.
1 vån. villa	17 500	144	97,5	2,5	17 644	146	96,7	3,3	17 927	148	95,1	4,9	17 695	146	96,8	3,2	18 635	154	94,3	5,7
2 » »	13 851	114	98,4	1,6	13 928	115	97,9	2,1	14 065	116	96,9	3,1	13 953	115	97,9	2,1	14 453	119	96,3	3,7
1 » radhus	14 480	119	98,3	1,7	14 533	120	97,9	2,1	14 669	121	97,0	3,0	14 611	120	97,8	2,2	15 294	126	96,1	3,8
2 » »	12 558	104	98,6	1,4	12 608	104	98,2	1,8	12 710	105	97,4	2,6	12 638	104	98,2	1,8	13 051	108	96,7	3,3
2 » flerfamiljshus	12 126	100	98,5	1,5	12 176	100	98,1	1,9	12 278	101	97,3	2,7	12 202	101	98,1	1,9	12 585	104	96,6	3,4
3 » »	12 882	106	99,6	0,4	12 898	106	99,5	0,5	12 940	107	99,1	0,9	12 915	107	99,5	0,5	13 098	108	99,0	1,0

[1] Kostnaden för 2 vån. flerfamiljshus på lättschaktad mark, typ a = 100.

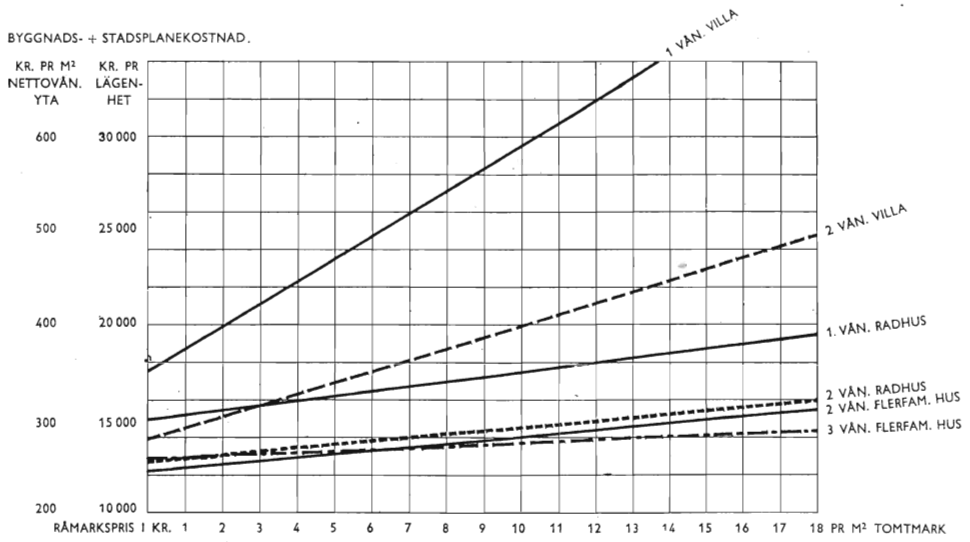

Fig. 12. Markprisets inverkan på de olika hustypernas fastighetskostnader vid markbeskaffenhet II.

sammanställts i *tab. 8*. Kostnaderna ha i tabellen uttryckts dels i kronor pr lägenhet, dels i indextal. Därjämte har angivits den procentuella andel, vari byggnadskostnader resp. stadsplanekostnader ingå i totalsumman.

I ovanstående kostnadssammanställningar har råmarkspriset för tomtmarken icke medtagits. Så länge råmarkspriset för tomten icke överstiger 1: — kr pr m² spelar det i allmänhet en mindre roll och åstadkommer i varje fall inga omkastningar i de olika hustypernas kostnadsrelationer. För att möjliggöra en överblick över hur råmarkspriset inverkar på relationen mellan de olika hustypernas fastighetskostnader har ett diagram upprättats (*fig. 12*), utvisande variationen i byggnads- + stadsplanekostnader (inkl. tomtpris) uttryckt i kronor pr m² nettovåningsyta eller i kronor pr lägenhet. Diagrammet visar förhållandena vid markbeskaffenhet II, svårschaktad pinnmo. Vid de övriga fyra markbeskaffenheterna te sig förhållandena i huvudsak på samma sätt. Diagrammet visar, att de totala huskostnaderna för villor och 1 vån. radhus stiga ganska kraftigt med stigande tomtpris, medan tomtprisets stegring vid 2 vån. radhus och flerfamiljshus samt 3 vån. flerfamiljshus, där ju tomtåtgången pr lägenhet är avsevärt mindre, har betydligt mindre inverkan på slutkostnaden. Det inbördes förhållandet mellan kostnaderna för de olika hustyperna förändras även vid stegrade markpriser. 1 vån. radhuset blir billigare än 2 vån. villan vid råmarkspriser av omkring 3 kronor pr m² och 3 vån. flerfamiljshuset blir den billigaste hustypen, när råmarkspriset stiger till omkring 7 kronor pr m².

B. Driftskostnader.

Såsom driftskostnader ha här upptagits ränta och amortering på anläggningskapitalet samt bränsle och övriga onera för byggnadens drift. Det är icke möjligt att beräkna driftskostnaderna på ett för alla hustyper rättvist sätt. De olika hustyperna representera ju i själva verket olika bostadsformer med skilda driftsformer, där kostnadsposterna få en häremot varierande storlek. För att det skall bli möjligt för läsaren att själv avgöra om han vill beräkna någon post i driftskalkylerna

på ett annat sätt, vilket under olika omständigheter mången gång kan vara motiverat, redovisas driftskostnaderna här nedan i detalj. Detta har även ansetts motiverat ur den synpunkten att någon sådan beräkning icke förut publicerats, varigenom den här utförda beräkningen även skulle kunna tjäna såsom en förlaga och hjälp vid upprättandet av finansieringsplaner och lånehandlingar i verkligheten. Beräkningarna ha utförts i så nära anslutning till nu rådande förhållanden och praxis som möjligt och med hänsyn till de principer, som för närvarande godtagas vid belåning hos Statens byggnadslånebyrå.

De flesta posterna bland driftskostnaderna kunna på grund av lokala förhållanden m. m. variera ganska avsevärt. Särskilt gäller detta bränslekostnader, fastighetsskatt och reparationer. Ett försök har gjorts att beräkna dessa variationers normala gränser, när driftskostnadsberäkningarna i övrigt utföras efter samma principer. En övre och nedre variationsgräns har angivits i beräkningarna.

Driftskostnaderna ha uppdelats på nedanstående tolv rubriker:

a. Kapitalkostnader.
b. Bränslekostnader.
c. Fastighetsskatt.
d. Försäkringar.
e. Reparationer.
f. Fastighetsskötare.
g. Förbrukningsartiklar.
h. Sophämtning.
i. Snöskottning av tak.
j. Sotningsavgifter.
k. Vattenavgifter.
l. Elströmsavgifter.

a. Kapitalkostnader.

De statliga tertiärlånen ha avsevärt förändrat belåningsmöjligheterna för fastigheter. Tertiärlånen torde komma att bibehållas även efter kriget som ett led i den statliga bostadspolitiken. De nuvarande tilläggslånen och ränteeftergifterna torde däremot bortfalla. På egen insats räknas 4,5 % ränta samt en mot insatsens storlek svarande amorteringstid (5 % insats — 10 års amortering, 10 % insats — 15 års amortering, o. s. v. med samma intervall). I egnahem och föreningshus inräknas ofta ej annuiteten på den egna insatsen i årskostnaden, varför genomsnittsförräntningen nedan alternativt räknats med och utan ränta å egen insats. Såsom normal finansieringsform för olika hustyper torde nedanstående gälla.

I. *Trähus:* a) avsedda såsom egnahem.

Lån	Lånets läge	Ränta	Amort.tid	Annuitet
Primärlån	0— 50 %	3,5 %	—	3,5 %
Tertiärlån	50— 85 %	3,6 %	20 år	7,0 %
Egen insats	85—100 %	4,5 %	20 »	7,69 %

Genomsnittsförräntning inkl. egen insats ..... 5,35 %
» exkl. » » ..... 4,95 %

b) avsedda för uthyrning.[1]

Lån	Lånets läge	Ränta	Amort.tid	Annuitet
Primärlån	0— 50 %	3,5 %	—	3,5 %
Sekundärlån	50— 70 %	4,25 %	30 år	5,96 %
Tertiärlån	70— 90 %	4,5 %	30 »	6,14 %
Egen insats	90—100 %	4,5 %	15 »	9,7 %

Genomsnittsförräntning inkl. egen insats ..... 5,13 %
» exkl. » » ..... 4,63 %

[1] För föreningshus, där lägenheterna alltså upplåtas med bostadsrätt, tillämpas samma finansieringsform.

II. *Stenhus* avsedda för uthyrning.[1]

Lån	Lånets läge	Ränta	Amort.tid	Annuitet
Primärlån	0— 60 %	3,5 %	—	3,5 %
Sekundärlån	60— 70 %	4,25 %	40 år	5,24 %
Tertiärlån	70— 90 %	4,5 %	30 »	6,14 %
Egen insats	90—100 %	4,5 %	15 »	9,7 %

Genomsnittsförräntning inkl. egen insats ..... 4,81 %
» exkl. » » ..... 4,3 %

För villor gäller fallet I a), för radhus och 2 vån. flerfamiljshus gäller fallet I b)[2] och för 3 vån. flerfamiljshus fallet II. Kapitalkostnaderna pr lägenhet bli alltså:

Hustyp	Fastighetsvärde pr lägenhet[1]	Kapitalkostnader pr lägenhet	
		inkl. ränta å egen insats	exkl. ränta å egen insats
1 vån. villa	18 121: —	969: —	897: —
2 » »	14 666: —	785: —	726: —
1 » radhus	15 289: —	784: —	708: —
2 » »	13 409: —	688: —	621: —
2 » flerfamiljshus	12 972: —	665: —	601: —
3 » »	13 848: —	666: —	595: —

[1] Se noten nederst på sid. 437.

I sammanställningstabellen tab. 10 sid. 458 uppföras kapitalkostnader *exkl.* ränta å egen insats som normalfall och *inkl.* som alternativ inom parentes.

Kapitalkostnaderna variera givetvis efter allmänna ränteläget. Då ränteläget vid en viss tid i stort sett är detsamma över hela landet för dessa slag av lån, redovisas här inga variationer i kapitalkostnaderna av denna grund. Anläggningskostnaderna (byggnadskostnad, stadsplanekostnad och tomtpris) variera däremot inom mycket vida gränser från ort till ort. Variationerna i stadsplanekostnad + tomtpris kunna i här aktuella orter orsaka en variation av anläggningskostnaden (fastighetsvärdet) på + 16 % — 6 %. Variationerna i byggnadskostnader från här angivna värden kunna endast vara negativa och utgöra i förhållande till ovan använt fastighetsvärde — 24 %. De ovan uträknade kapitalkostnaderna kunna alltså variera med omkring + 16 % — 30 %.

b. Bränslekostnader.

Bränslekostnaderna bero vid här gällande förutsättningar på värmeisoleringen i husets ytterkonstruktion och på det geografiska läget.[3] I Statens byggnadslånebyrås meddelande nr 5 A—1943 anges vissa regler för värmeisoleringen inom olika delar av landet, vilka här iakttagits. Kartan *fig. 13*, hämtad ur Värmekostnadssakkunnigas betänkande, visar värmeförbrukningstalet Q på olika platser i landet.

[1] Stenhus avsedda såsom egnahem förekomma i allmänhet endast i Skåne och ha därför ej medtagits här. — För föreningshus, där lägenheterna alltså upplåtas med bostadsrätt, tillämpas samma finansieringsform.

[2] Radhusen äro försedda med gemensam värmecentral och böra därför upplåtas som föreningshus. Inrättas särskilt pannrum i varje lamell kunna de finansieras såsom egnahem.

[3] För ett mera allmängiltigt studium av problemet hänvisas till Värmekostnadssakkunnigas betänkande, S.O.U. 1942:20, arkitekt Axel Erikssons doktorsavhandling Byggnadsteknisk Värmeekonomi, Sthlm 1942 och Statens byggnadslånebyrås meddelande nr 5 A—1943.

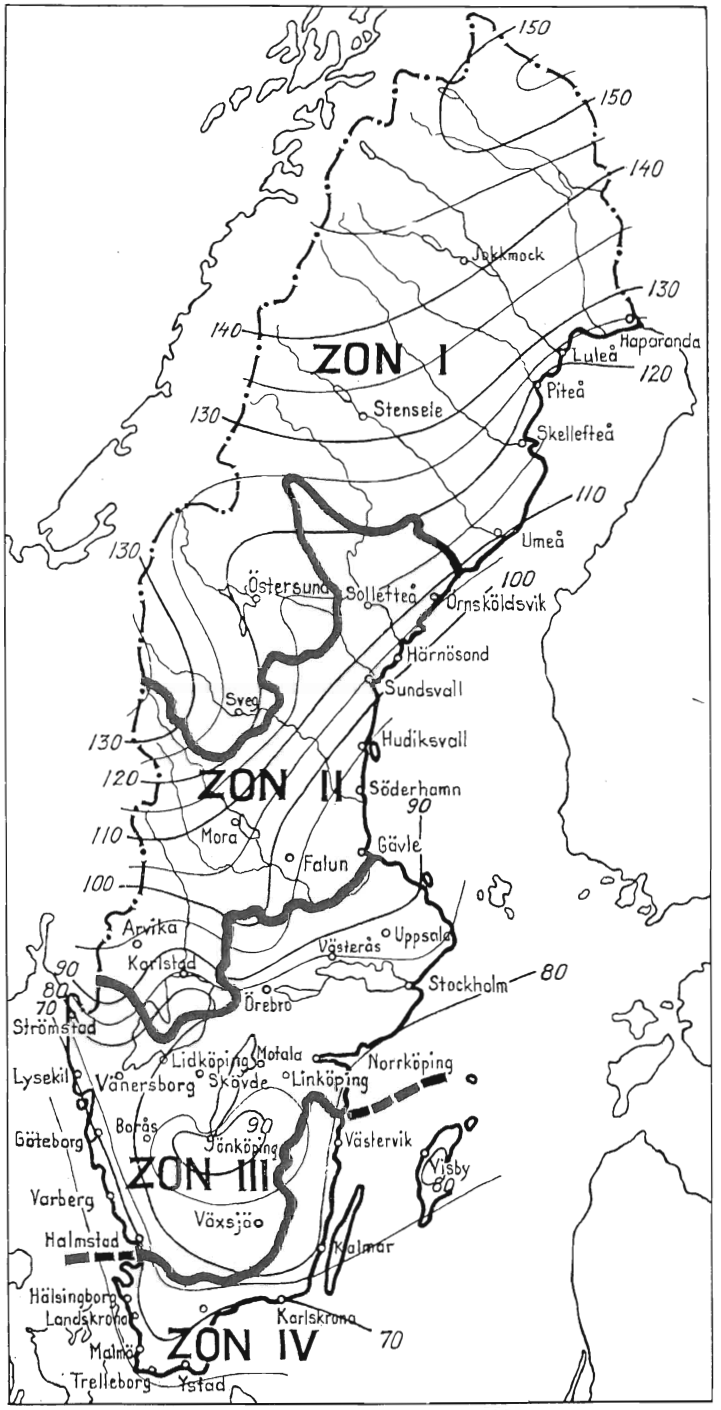

Fig. 13. Värmeförbrukningstalet Q för stenhus jämte zonindelning. För trähus räknas 7 % lägre värde.
Enl. Värmekostnadssakkunnigas betänkande S.O.U. 1942: 20.

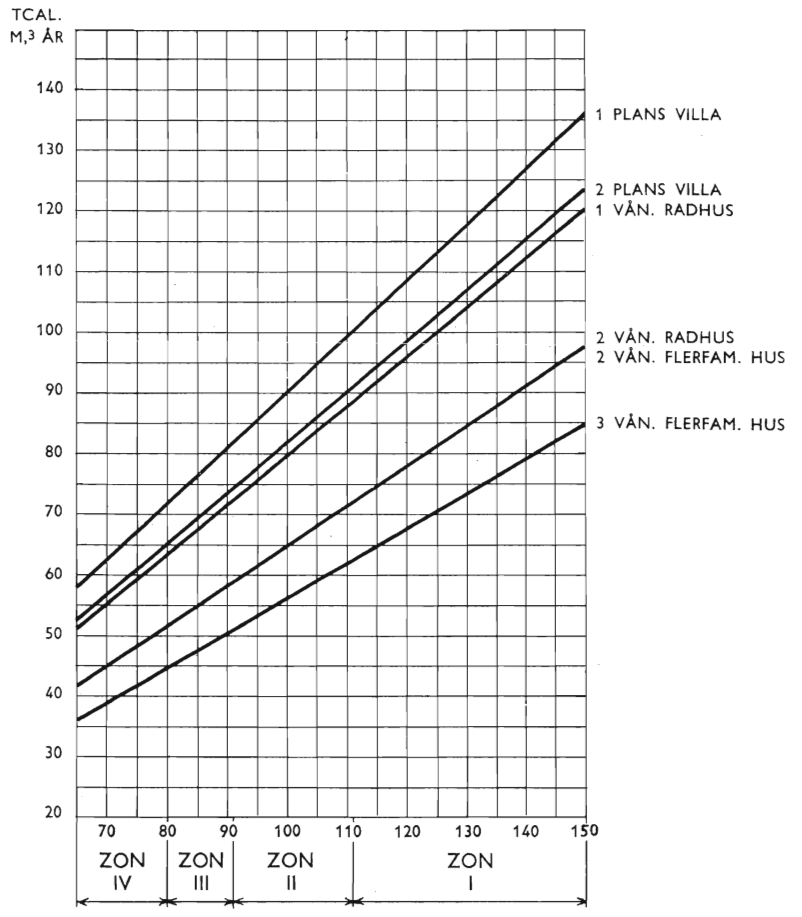

Fig. 14. Antal tonkalorier, som erfordras för uppvärmning av en lägenhet i olika hustyper vid orter med olika värmeförbrukningstal (Q).

I diagrammet *fig. 14* visas erforderligt antal tonkalorier (tcal) för uppvärmning av resp. lägenheter. Vid ett kokspris på 3 kr./hl eller ett vedpris på 9 kr./m³, vilket kan antagas motsvara 1939 års priser på dessa bränslen i allmänna marknaden på de orter, som här närmast avses, blir bränslepriset pr tcal 1,33 öre. Bränslekostnaden pr lägenhet har med hjälp av diagrammet fig. 14 uträknats för Q = 70 (Lund), = 100 (Bergslagen) och = 150 (Kiruna) och angives i nedanstående tabell:

	Q = 70		Q = 100		Q = 150	
	tcal/lägh.	kr./år	tcal/lägh.	kr./år	tcal/lägh.	kr./år
1 vån. villa	10 800	144:—	15 800	210:—	24 000	320:—
2 » »	10 400	138:—	15 000	200:—	22 400	300:—
1 » radhus	9 450	126:—	13 800	184:—	21 000	280:—
2 » »	8 000	106:—	11 600	154:—	17 800	237:—
2 » flerfamiljshus	8 000	106:—	11 600	154:—	17 800	237:—
3 » »	7 800	104:—	11 200	136:—	17 000	226:—

I sammanställningstabellen tab. 10 användas värdena för Q = 100. De angivna bränslekostnaderna kunna alltså variera högst avsevärt dels beroende på det geografiska läget (+ 50 %, — 30 %), dels beroende på bränslepriserna (+ 100 %, — 50 %).

c. Fastighetsskatt.

Fastighetsskatten utgår på fastighetens *taxeringsvärde*. 5 % av taxeringsvärdet anses motsvara fastighetens avkastning och utgöra beskattningsbart belopp. Detta belopp skall alltså divideras med 100 och multipliceras med den *kommunala utdebiteringen pr skattekrona*, varvid fastighetsskattens storlek erhålles.

Beräkning av taxeringsvärdet:

Taxeringsvärdet skall under stabila förhållanden vara »vad en förståndig köpare vill betala för fastigheten». Inom orter med liten nybyggnadsverksamhet och alltså få nya hus komma taxeringsvärdena av olika skäl att ligga under produktionskostnaderna inkl. tomtkostnaden, i orter med stor nyproduktion komma de att närma sig dessa. I föreliggande kalkyl ha taxeringsvärdena satts lika med produktionskostnaderna inkl. tomtkostnaden, d. v. s. lika med fastighetsvärdet såsom detta definierats i noten nederst på sid. 437. De variationer, som kunna uppstå genom att produktionskostnader och råmarkspriser äro olika på olika orter, äro relativt små i jämförelse med de olikheter som själva taxeringsförfarandet inrymmer. Tillsammans kunna dessa faktorer beräknas ha en sänkande inverkan på fastighetsskatten med högst c:a —30 %.

Beräkning av kommunalskatten (inkl. municipalskatt):

Den kommunala utdebiteringen varierar starkt från ort till ort: mellan 24: 94 kr. i Överkalix och 6: 55 kr. i Tådene (Västergötland). För industriorter med mer än 200 invånare ligger medianen år 1940 i Syd- och Mellansverige vid 11: 75 kr. och i Norrland vid 15: 85 kr., vilka siffror använts som medeltal i beräkningarna. Avvikelser från medeltalen kunna normalt förekomma med ± 20 % i Syd- och Mellansverige och med c:a ± 30 % i Norrland. Värdena för Syd- och Mellansverige ha upptagits i sammanställningstabellen, och variationsgränserna ha angivits så att de innesluta Norrlandsfallen (+ 50 %, — 20 %) och taga hänsyn till ev. lägre taxeringsvärden (— 30 %).

Fastighetsskatt pr lägenhet för olika hustyper:

	Tax.-värde pr lägenhet	Beskattn.-bart belopp 5 %	Fastighetsskatt	
			i Syd- o. Mell.-sverige 11: 75	i Norrland 15: 85
1 vån. villa	18 121: —	906: 05	106: 46	143: 61
2 » »	14 666: —	733: 30	86: 16	116: 23
1 » radhus	15 289: —	764: 45	89: 82	121: 17
2 » »	13 409: —	670: 45	78: 78	106: 27
2 » flerfamiljshus	12 972: —	648: 60	76: 21	102: 80
3 » »	13 848: —	692: 40	81: 36	109: 75

d. Försäkringar.

De försäkringar, som förekomma, äro brand-, ansvarighets- och vattenförsäkring samt försäkring mot ohyra.

Brandförsäkringspremien för försäkring på 10 år beräknas för oreveterade trähus (typ 1—5) till 0,11 % av byggnadskostnaden för större städer med förstklassigt brandförsvar och till 0,13 % av byggnadskostnaden för övriga orter utom Norrland, där pre-

mien är 0,23 %. För stenhus med trappor av sten och alla mellanbottnar av betong (typ 6) äro motsvarande siffror 0,03, 0,04 och 0,06 % av byggnadskostnaden. Som medeltal vid beräkningen har använts *0,13* % för trähusen och *0,04* % för stenhuset.

Ansvarighetsförsäkring beräknas på fastighetens taxeringsvärde enligt följande skala:

taxeringsvärde	upp till	kr. 25 000	årspremie	kr.	5: 75
»	av	» 60 000	»	»	8: —
»	»	» 150 000	»	»	13: 50
»	»	» 300 000	»	»	25: 25

Vattenskadeförsäkring tecknas i regel å visst bråkdelsbelopp av fastighetens värde eller brandförsäkringsvärde. Lämpligt belopp för trähusen kan anses vara 20 % och för stenhuset 10 % av brandförsäkringsvärdet. Årspremiens storlek framgår av följande tabell:

Försäkringssumma	Årspremie
kr. 5 000	kr. 13
» 10 000	» 19
» 30 000	» 43
» 60 000	» 76
» 100 000	» 109

Försäkring mot ohyra utgår enligt följande taxa för försäkring överallt i landet utom Stockholm (uppgifterna hämtade från Garanti AB. Anticimex):

	Avtalstid	Årspremie
1 familjsvilla:	10 år	kr. 6: —
2 »	»	kr. 8: 50
radhus och flerfamiljshus:	»	kr. 2: — per eldstad (minimiavgift kr. 15)

I enlighet med ovan lämnade uppgifter utgå försäkringarna pr lägenhet och år för olika hustyper med följande belopp:

	Brand-försäkring	Ansvarighets-försäkring	Vattenskade-försäkring	Försäkring mot ohyra	Summa
1 vån. villa	22 kr.	6 kr.	13 kr.	6 kr.	47 kr.
2 » »	18 »	4 »	10 »	5 »	37 »
1 » radhus	19 »	2 »	7 »	6 »	34 »
2 » »	16 »	2 »	3 »	6 »	27 »
2 » flerfamiljshus .	16 »	2 »	3 »	6 »	27 »
3 » » .	5 »	1 »	2 »	6 »	14 »

Summa försäkringsavgifter kan variera främst genom att brandförsäkringar i Norrland äro nästan dubbelt så höga som i övriga landet (inverkar med + 50 % på summa försäkringsavgifter) men även genom att byggnadskostnader och taxeringsvärden äro lägre än de ovan använda (c:a — 30 %).

e. Reparationer.

Årliga reparationskostnader variera starkt och kunna endast beräknas med stöd av erfarenhetsmaterial. De källor som för utredningen stått till buds äro Statens byggnadslånebyrå, H.S.B., Socialstyrelsens undersökning för hyresråden 1943 och Regionplanekontoret i Göteborg. Se *tab. 9.*

Tab. 9. Reparationskostnader för olika hustyper uttryckta i % av byggnadskostnaden.

	Villor		Radhus		Flerfamiljshus	
	1 vån.	2 vån.	1 vån.	2 vån.	2 vån.	3 vån.
Statens byggnadslånebyrå:						
Inre rep.kostn.....	0,7 %	0,7 %	0,7 %	0,7 %	0,7 %	0,5 %
Yttre »	0,5 %	0,5 %	0,5 %	0,5 %	0,5 %	0,2 %
H. S. B.:						
Inre rep.kostn.....	—	—	—	—	—	0,5 %
Yttre »	—	—	—	—	—	0,2 %
Socialstyrelsen 1943:						
Inre rep.kostn.....	—	—	1,0 %	1,0 %	1,0 %	0,5 %
Yttre »	—	—	0,3 %[1]	0,3 %[1]	0,3 %[1]	0,08 %[1]
Regionplanekontoret i Gbg:						
Inre rep.kostn.....	0,8 %[2]	0,8 %[2]	0,8 %[2]	0,8 %[2]	—	0,7 %
Yttre »						

[1] Siffrorna alltför låga, emedan de redovisa reparationskostnaderna endast för ett år (1938) och yttre reparationer som regel ske med stora tidsintervaller, cirka 10 år, varför yttre reparationer få beräknas icke ha kommit med i ett stort antal av de i statistiken ingående fallen.

[2] De låga värdena bero troligen på att fastighetsägarna i småstugor och radhus beräknas i stor utsträckning själva kunna utföra nödvändiga reparationer.

Som medeltal i utredningen har använts beträffande trähusen 0,8 % av byggnadskostnaden för inre reparationer och 0,5 % för yttre reparationer och beträffande stenhuset 0,5 % för inre och 0,2 % för yttre reparationer. Reparationskostnaderna pr lägenhet och år för de olika hustyperna bli sålunda:

1 vån. villa	222 kr.
2 » »	178 »
1 vån. radhus	185 »
2 » »	161 »
2 vån. flerfamiljshus.....	155 »
3 » »	90 »

Variationer i reparationskostnaderna kunna uppstå på grund av olikheter i byggnadernas kvalitativa utförande. Det är omöjligt att göra någon beräkning av gränserna för dessa variationer. De angivas här endast uppskattningsvis till ± 40 %.

f. Fastighetsskötare.

För portvakter (fastighetsskötare) gäller riksavtal mellan Sveriges fastighetsägares arbetsgivareförbund och Svenska fastighetsarbetareförbundet samt ackordsprislistor för ett stort antal städer. Enligt riksavtalet åligger det portvakten: 1) att utöva *allmän tillsyn*, d. v. s. öppna och stänga porten, tända och släcka allmän belysning, förmedla meddelanden mellan hyresgäst och värd, öva tillsyn över gemensamhetsutrymmen, utföra eller ordna med smärre reparationer, tillse alla ledningar o. dyl., hålla rent i sopnedkast och soprum, tillse och smörja motorer m. m. 2) att *städa* i vestibul, trappor, hissar, allmänna vinds- och källarutrymmen, cykelrum

och 3) att *elda* och sköta värme- och varmvattensystem samt 4) att utföra *renhållning*, snöskottning och skötsel av gata, gård och plantering. Samtliga dessa arbeten äro i största utsträckning ackordsatta. Prislistorna variera med ± 20 % omkring ett medeltal, som tillämpas i de mellansvenska städerna. I större städer förekommer ibland att kommunen sköter gaturenhållningen och upptar särskild avgift härför. Hänsyn härtill måste tagas vid beräknandet av kostnader för fastighetsskötare.

I medeltal utgår till portvakt i ett 3 vån. flerfamiljshus av typ 6 c:a 90 kr. pr lägenhet och år beräknat på nedanstående sätt:

Portvaktskostnad i ett 3 vån. smalhus med 3 trappuppgångar och 18 lägenheter. Byggnadskostnad c:a 350 000 kr. Hyresinkomst c:a 28 000 kr. (Prislista för Nyköping):

Allmänna åligganden:
(Öppna och stänga porten, tända och släcka ljuset, sköta förbindelsen med hyresgästerna, smärre rep., tillse städning m. m., renhållning av soprum etc.)

Grundavgift (15 lägenheter och 1 ingång)	75: —	
3 lägenheter över 15 st. à 1: 50	4: 50	
2 ingångar över 1 à 10: —	20: —	
Renhållning av 3 sopnedkast grundlön 3 × 15	45: —	
18 lägenheter à 1: 50	27: —	171: 50

Städning:

Källargångar 40 m²,12 ggr/år à 1: 35		16: 20	
Cykelrum 45 m² à 50 öre		22: 50	
Källartrappor, 3 st., à 9: —		27: —	
Huvudtrappor: 3 trapplopp à 38: —	114: —		
6 lägenheter » 2: 35	14: 10		
3 trapphus à	128: 10	384: 30	450: —

Eldning:
(Med kol eller koks i ej automatisk eldning.)

Grundlön intill 8 m² eldyta å pannor för värme och varmvatten	220: —	
För 14 m²:s panna tillägg för 6 m² à 14: —	84: —	
Varmvatten under sommaren, grundlön intill 8 m² eldyta	75: —	
För 14 m²:s panna tillägg för 6 m² à 5: 50	33: —	412: —

Renhållning:

Gata 370 m² (B-klass) grundlön		62: —	
Tillägg för 270 m² à 38 öre		102: 60	
Gräsmattor och planteringar 1,200 m²	400 m² à 37 öre	148: —	
	800 » » 30 »	240: —	552: 60
		Summa	1 586: 10

Fördelat på 18 lägenheter = 88: 12 kr./lägenhet.

För mindre fastigheter under 75 000 kr. tax.värde finnas inga avtal gällande. Om man emellertid med utgångspunkt från gällande fastighetsskötaravtal söker uppskatta värdet av en lika fullständig service vid villor och radhus som i fler-

Kostnader pr lägenhet för fastighetsskötare.

	1 vån. villa	2 vån. villa	1 vån. radhus	2 vån. radhus	2 vån. flerfamiljshus	3 vån. flerfamiljshus
Allmänna åligganden	—	Förmedling av mantalsuppgifter, tillsyn av smärre rep. m. m. c:a 10: —	Avgift till bostadsrättsfören. för skötsel av mantalsuppgifter, tillsyn av eldare m. m. c:a 5: —	Avgift till bostadsrättsfören. för skötsel av mantalsuppgifter, tillsyn av eldare m. m. c:a 5: —	Samtliga arbeten utom rengöring av soprum och smörjning av motorer, 95: — kr. på 12 lägenheter 8: —	Samtliga arbeten utom smörjning av motorer, 171: 50 kr. på 18 lägenheter 9: 50
Städning	—	—	Städning av cykelrum 18 m² à 50 öre = 9: — kr. på 6 lägenheter 1: 50	Städning av cykelrum 25 m² à 50 öre = 12: 50 kr. på 12 lägenheter 1: —	*Ej* hiss, vestibul, vind, pisk-, tork- el. mangelrum, 330: — kr. på 12 lägenheter 26: 80	*Ej* hiss, vestibul, vind, pisk-, tork- el. mangelrum, 450: — kr. på 18 lägenheter 25: 10
Eldning	—	Hjälp med eldning vid bortovaro o. dyl. c:a 60 tim. à 1: — kr. = 60: — kr. på 2 lägenheter c:a 30: —	Eldning av 6 m² kokspanna: vinter ..... 220: — sommar .... 75: — 295: — på 6 lägenheter 49: —	Eldning av 10 m² kokspannor: vinter ..... 248: — sommar .... 86: — 334: — på 12 lägenheter 28: 50	Eldning av 10 m² kokspannor: vinter ..... 248: — sommar .... 86: — 334: — på 12 lägenheter 28: 50	Eldning av 14 m² kokspannor: vinter ..... 304: — sommar .... 108: — 412: — på 18 lägenheter 23: —
Renhållning av gata och tomt	—	—	Endast gaturenhållning 395 m² 100 m² .... 62: — 295 m² à kr. 0: 38 ... 112: — 174: — på 6 lägenheter 29: —	Endast gaturenhållning 450 m² 100 m² .... 62: — 350 m² à kr. 0: 38 ... 132: — 194: — på 12 lägenheter 16: —	Renhållning av gata och gård 550: — kr. på 12 lägenheter 46: —	Renhållning av gata och gård 574: — kr. på 18 lägenheter 31: 90
Summa	—	40: —	84: 50	50: 50	109: 30	90: —

familjshus, skulle man få ungefär nedanstående kostnader för fastighetsskötare i de olika hustyperna.

1	vån.	villa	440	kr./lägenhet
2	»	»	290	»
1	»	radhus	117	»
2	»	»	102	»
2	»	flerfamiljshus	110	»
3	»	»	90	»

Man måste emellertid utgå ifrån att den som bosätter sig i en enfamiljsvilla eller ett d:o radhus är villig att avstå från den allmänna service, som förekommer i flerfamiljshus, och att han gärna påtar sig portvaktens besvär med tillsyn, eldning, städning och yttre renhållning. I gengäld får han en mängd andra fördelar, som ej kunna erhållas i flerfamiljshus. För egnahemsägaren i sin enfamiljsvilla räknas alltså ingen kostnad för dessa arbeten.

För tvåfamiljsvillan bör man uppskatta den överskjutande tid, som ägaren får sätta till för att han har en hyresgäst i huset.

Radhusen förutsättas vara bostadsrättsföreningshus eller liknande med gemensamt pannrum. Vissa åligganden skötas av lägenhetsinnehavaren och vissa av en anställd fastighetsskötare.

Med dessa förutsättningar bli kostnaderna för fastighetsskötare i de olika hustyperna de i tablån å sid. 451 angivna:

Att göra en beräkning av fastighetsskötarkostnadernas variationsgränser går ej. Här upptagas endast de variationer på ± 20 %, som prislistorna för olika orter uppvisa.

g. Förbrukningsartiklar.

För de göromål, som åvila fastighetsskötaren eller som utföras av egnahemsägaren, åtgår visst förbrukningsmaterial. Kostnaderna härför anges i nedanstående tablå:

Material pr år och hus	Villor		Radhus		Flertamiljshus	
	1 vån.	2 vån.	1 vån.	2 vån.	2 vån.	3 vån.
Lampor för belysning av allmänna utrymmen	—	5: —	5: —	22: —	23: —	30: —
Diverse material till smärre reparationer[1]	3: —	6: —	18: —	36: —	36: —	54: —
Olja till smörjning av motorer	—	—	1: —	2: —	2: —	2: —
Rengöringsmedel till städning av trappor m. m.	—	3: —	4: —	8: —	8: —	12: —
Borstar, trasor och hinkar till d:o	—	4: —	6: —	12: —	12: —	18: —
Krattor, spadar, snöskyfflar m. m. till renhållning av gata och gård	3: —	3: —	18: —	18: —	18: —	18: —
Frö, plantor, gödsel m. m. till trädgården à 5—10 öre/m²	57: —	57: —	150: —	222: —	—	—
Summa pr hus	63: —	78: —	202: —	320: —	99: —	134: —
Summa pr lägenhet	63: —	39: —	33: 65	26: 65	8: 25	7: 45

[1] Förslagsvis 3 kr. pr lägenhet och år.

Variationsgränserna äro givetvis mycket vida och bero för villor och radhus främst på hur trädgården sköts. En antaglig siffra är ± 50 %.

h. Sophämtning.

Enligt Kommunaltekniska föreningens statistik kostar sophämtningen 4 kr. pr m^3 (ungefärligt medeltal för 26 städer) och produktionen av sopor pr person och år uppgår till i medeltal 1 m^3, varför sophämtningen för en familj på 3—4 personer enligt denna beräkning kommer att kosta 12—16 kr. pr år.[1] Enligt uppgifter från ett renhållningsbolag, som ombesörjer sophämtningen i Stockholmstrakten, beräknas sophämtningskostnaderna för en lägenhet om 2 rum och kök till

mindre flerfamiljshus (<30 familjer)	c:a	14 kr./år
2-familjs villa	»	20 kr./år
1-familjs villa	»	28 kr./år.

Med ledning härav beräknas kostnaden för sophämtning pr lägenhet och år för de olika hustyperna till:

1	vån.	villa	28 kr.
2	»	»	20 »
1	»	radhus	18 »
2	»	»	16 »
2	»	flerfamiljshus	15 »
3	»	»	14 »

Vid sopförbränning i panncentral måste sophämtning ändock förekomma. En sopförbränningspanna är nämligen relativt dyr, kan därför användas endast vid större anläggningar och fordrar härigenom en viss transport av soptunnor från de olika sopplatserna inom anläggningen. Soptransporter i dylika fall torde sannolikt bli något billigare än ovan angivits, men då sopförbränningsanläggningar icke äro vanliga i sådana bostadsområden, varom härmed är fråga, har detta alternativ uteslutits.

Sophämtningskostnaderna variera efter bebyggelsens art (spridd eller samlad) och efter ortens arbetspris. En variation på ± 50 % synes sannolik av statistiken att döma.

i. Snöskottning av tak.

Snöskottning av tak för att undvika för stor snölast torde endast undantagsvis vara nödvändig. Här förutsättes att alla yttertak utföras med hängrännor, så att snön vid snösmältningstid lätt kan glida av. Vid villor och radhus faller snön från taket ned på förgård, trädgård eller skyddstaket över yttertrappan. Risk för skada å människor är härigenom så ringa att snöskottning ej behöver förekomma. Vid flerfamiljshus löper efter entréfasaden en gångväg, vilken icke lämpligen kan läggas så långt från fasaden att all risk för skada från nedfallande isstycken från taket elimineras. Snöskottning av ena takfallet måste här som regel utföras.

I genomsnitt utföres snöskottning 3 ggr pr vinter för en kostnad pr gång enligt följande: 220 m^2, 3 man i 2 tim. à 2 kr. = 12 kr. Tre gånger = 36 kr. fördelat på *2 vån. flerfamiljshuset = 3 kr.* pr lägenhet och år och på *3 vån. flerfamiljshuset = 2 kr.* pr lägenhet och år.

Variationer i kostnaderna uppstå främst genom olika snötillgång och kunna uppskattningsvis anges till ± 100 %.

[1] Enligt samma statistik variera kostnaderna för sophämtning per kärl och år mellan 13 kr.—27 kr.

j. Sotning.

Enligt Värmekostnadssakkunnigas betänkande[1] voro sotningskostnaderna i flerfamiljshus åren 1937—39 i ett antal utvalda städer (exkl. Stockholm) i medeltal c:a 7,4 öre/m² lägenhetsyta och år. Detta skulle för en tvårumslägenhet betyda 4—4: 50 kr./år.

För sotningsarbetet finnas taxor fastställda för varje ort av resp. länsstyrelser. Taxorna variera på olika orter, varför ett medeltal för fem mindre städer har använts (variationer ± 25 %). I taxorna angives kostnaden för sotning av olika slags rökgångar och pipor. Hur ofta dessa pipor skola sotas angives i resp. orters brandordningar. Som normalt brukar anges:

sotning av köksspis: varannan månad
» » imrör: en gång om året
» » värmeledningspannor: en gång i kvartalet.[2]

Med ledning härav kunna sotningskostnaderna pr lägenhet och år för de olika hustyperna uträknas enligt nedan[3]:

1	vån	villa	14 kr.
2	»	»	10 »
1	»	radhus	10 »
2	»	»	8 »
2	»	flerfamiljshus	8 »
3	»	»	8 »

Variationer uppstå dels på grund av olika sotningsfrekvens och dels på grund av taxornas olikhet. ± 35 % synes vara sannolik variationsgräns.

k. Vattenavgifter.

Vattenavgiften brukar utgå antingen pr rum eller efter mätt vattenförbrukning. Rumstaxorna äro ganska schematiska och innebära ofta en subvention till vissa slag av förbrukare. De användas emellertid bl. a. för att de boende icke av snålhet skola spara på vatten och därigenom eftersätta hygienen.

Både rums- och kubikmetertaxor variera mycket från ort till ort. Av Kommunaltekniska föreningens statistik 1941 framgår att avgifterna i mindre orter ofta äro högre än i större (se *fig. 15*). Genomsnittet för mindre orter synes ligga vid c:a 45 kr. pr år för en lägenhet på 2 r + k, bad, w.c. (variation ± 30 %). Hänsyn har då tagits både till rumstaxor och kubikmetertaxor; vattenförbrukningen för en 2-rumslägenhet har beräknats till 150 m³/år.

Vattenförbrukningens storlek har beräknats med ledning av en undersökning som gjorts av Stockholms vattenverk beträffande vattenförbrukningen strax före kriget i ett kvarter med smålägenheter i 3 vån. nybyggda flerfamiljshus och ett kvarter med småstugor på 2 och 3 rum och kök, båda i Stockholm. Medelförbrukningen pr lägenhet i flerfamiljshusen var 197 m³ och i småstugorna 116 m³. Den låga vattenförbrukningen i småstugorna torde kunna förklaras av att varje småstugeägare har sin egen vattenmätare och därför sparar på vattnet för att få så låg avgift som

[1] S.O.U. 1942: 20, sid. 78.

[2] Vid eldning med koks, olja etc. Om pannan eldas med ved, bör sotning ske en gång i månaden under eldningssäsongen.

[3] I hustyperna ha enligt ritningarna lägenheterna utrustats med centralevakuering, d. v. s. en stor central pipa för hela lägenheten med mynning i köket, dit luften från rummen kommer genom springor under dörrarna (inga trösklar). Från badrummet anordnas dock särskild evakueringskanal.

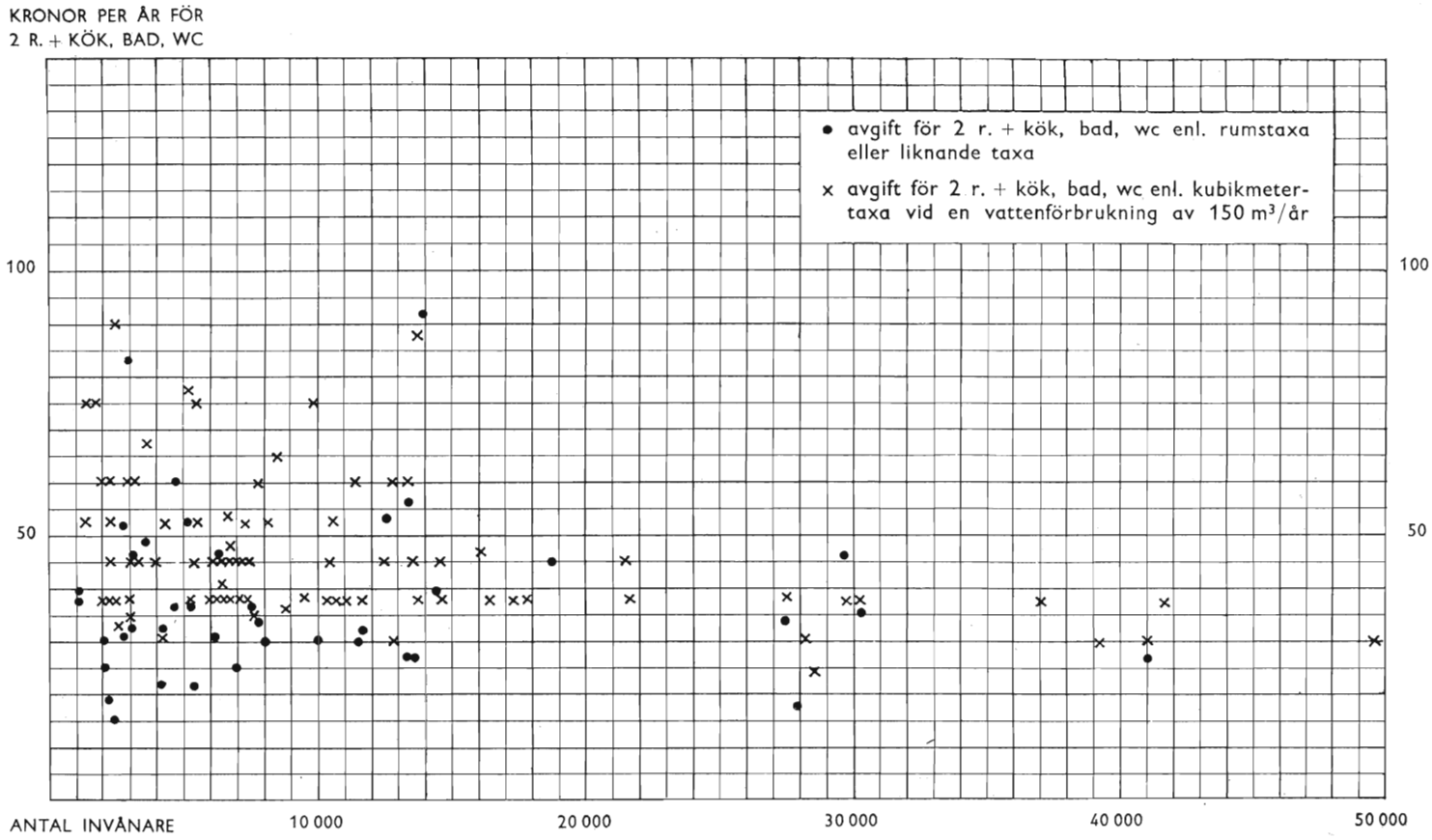

Fig. 15. Vattenavgifter pr lägenhet i städer av olika storlek.
Enl. Kommunaltekniska föreningens statistik 1941.

möjligt. De undersökta småstugorna ha dessutom badrum i källaren, varför detta troligen användes i rätt liten utsträckning. Vattenförbrukningen i flerfamiljshus torde vara större i Stockholm än i landet i övrigt[1], varför 150 m³ ansetts utgöra ett lämpligt medeltal.

Med ledning av ovan lämnade uppgifter har vattenavgiften för de olika hustyperna beräknats vara 45 kr. pr lägenhet och år. Variationer uppstå dels på grund av taxornas olikhet (± 30 %), dels på grund av olikheter i förbrukningen (+ 30 %, — 25 %), tillsammans + 60 %, — 55 %.

l. Elektrisk ström.

Den el. ström, som ej skall föras på den vanliga hushållsförbrukningen, utgöres av ström för belysning i allmänna utrymmen, nämligen yttertrappa, innertrappor, källargångar, pannrum och cykelstall. I panncentraler för rad- och flerfamiljshus förekommer dessutom pump för värmeledningsvattnets cirkulation.

Beräkning av strömåtgång per lägenhet och år:

1 vån. villa:

Inga allmänna utrymmen, *inga strömkostnader.*

2 vån. villa:

Belysning av	yttertrappa,	60	watt,	600	tim.	ljustid	= 36 kwtim.
»	» källartrappa,	40	» ,	1 000	»	»	= 40 »
»	» cykelstall,	40	» ,	1 000	»	»	= 40 »
»	» utv. källartr.,	40	» ,	800	»	»	= 32 »
»	» pannrum,	40	» ,	400	»	»	= 16 »

Summa 164 kwtim.

fördelad på 2 lägenheter = *c:a 82 kwtim. pr lägenhet.*

1 vån. radhus:

Belysning av	2 utv. källartr.	80	watt,	800	tim.	ljustid	= 64 kwtim.
»	» 2 cykelstall	80	» ,	1 000	»	»	= 80 »
»	» panncentral	40	» ,	500	»	»	= 20 »
	värmeledningspump	100	» ,	5 000	»	gångtid	= 500 »

Summa 664 kwtim.

fördelad på 6 lägenheter = *c:a 111 kwtim. pr lägenhet.*

2 vån. radhus:

Belysning av	6 yttertrapp.	360	watt,	600	tim.	ljustid	= 216 kwtim.
»	» 6 källartr.	240	» ,	1 000	»	»	= 240 »
»	» 6 källargång.	240	» ,	1 000	»	»	= 240 »
»	» 1 cykelstall	40	» ,	1 000	»	»	= 40 »
»	» 1 utv. källartr.	40	» ,	800	»	»	= 32 »
»	» 1 panncentral	40	» ,	500	»	»	= 20 »
	värmeledningspump	100	» ,	5 000	»	gångtid	= 500 »

Summa 1 288 kwtim.

fördelad på 12 lägenheter = *c:a 107 kwtim. pr lägenhet.*

[1] H. S. B. beräknar vattenförbrukningen till 135 m³/år i sina 2-rumslägenheter.

2 vån. flerfamiljshus:

Belysning av 3 yttertrapp.	180	watt,	600	tim.	ljustid	= 108	kwtim.
» » 9 trapplan,	360	» ,	800	»	»	= 288	»
» » 6 källargång.	240	» ,	1 000	»	»	= 240	»
» » 1 cykelstall	40	» ,	1 000	»	»	= 40	»
» » 1 utv. källartr.	40	» ,	800	»	»	= 32	»
» » 1 panncentral	40	» ,	500	»	»	= 20	»
värmeledningspump	100	» ,	5 000	»	gångtid	= 500	»
						Summa 1 228	kwtim.

fördelad på 12 lägenheter = *c:a 102 kwtim. pr lägenhet.*

3 vån. flerfamiljshus:

Belysning av 3 yttertrapp.	180	watt,	600	tim.	ljustid	= 108	kwtim.
» » 12 trapplan,	480	» ,	800	»	»	= 384	»
» » 6 källargång.	240	» ,	1 000	»	»	= 240	»
» » 2 cykelstall	80	» ,	1 000	»	»	= 80	»
» » 2 utv. källartr.	80	» ,	800	»	»	= 64	»
» » 1 panncentral	40	» ,	500	»	»	= 20	»
» » 1 bränslerum	25	» ,	200	»	»	= 5	»
värmeledningspump	130	» ,	5 000	»	gångtid	= 650	»
						Summa 1 551	kwtim.

fördelad på 18 lägenheter = *c:a 86 kwtim. pr lägenhet.*

För här ifrågavarande strömförbrukning torde ett pris av 10 öre kwtim. vara vanligast. Strömkostnad pr lägenhet och år blir alltså för

1	vån.	villa	—	kwtim.	= — kr.
2	»	»	82	»	= 8 »
1	»	radhus	111	»	= 12 »
2	»	»	107	»	= 11 »
2	»	flerfamiljshus	102	»	= 10 »
3	»	»	86	»	= 9 »

Variationer uppstå både i förbrukning och strömpris och kunna uppskattas till ± 80 %.

C. Sammanfattning av driftskostnader och produktionskostnader.

Det bör bemärkas att i ovanstående driftskostnader avgifterna för vatten och elektricitet beräknats så att de även innehålla ränta och amortering på resp. ledningssystems anläggningskostnader. Såsom under stadsplanekostnader framhållits ha därför stadsplanens anläggningskostnader icke belastats med kostnader för vatten eller el-ledningar.

De enligt ovan redovisade principer uträknade driftskostnaderna ha sammanställts i *tab. 10.* I tabellen anges de olika driftsposternas procentuella andel av årskostnaden för resp. hustyp. Årskostnaderna ha även uttryckts i indextal med lägsta årskostnaden = 100.

Sammanställningen i tab. 10 visar, att det i fråga om årliga driftskostnader är 3 vån. flerfamiljshuset som ligger lägst, tätt följt av 2 vån. flerfamiljshuset och 2

Tab. 10. Sammanställning av driftskostnader i kr. pr lägenhet och i % av slutsumman.

Hustyp	1 Kapital-kostnad[1]	2 Bränsle-kostnad	3 Fastigh.-skatt	4 Försäk-ringar	5 Repara-tioner	6 Fastigh.-skötare	7 Förbruk-ningsart.	8 Sophämt-ning	9 Snöskottn. av tak	10 Sotnings-avgifter	11 Vatten-avgifter	12 El-ström-avgifter	Summa årskost-nad i kr. och index[2]
1 vån. villa	897: — (969: —) 55,0 %	210: — 12,9 %	106: — 6,5 %	47: — 2,9 %	222: — 13,6 %	— —	63: — 3,9 %	28: — 1,7 %	— —	14: — 0,8 %	45: — 2,7 %	— —	1 632: — 150
2 vån. villa	726: — (785: —) 52,3 %	200: — 14,4 %	86: — 6,2 %	37: — 2,7 %	178: — 12,8 %	40: — 2,9 %	39: — 2,8 %	20: — 1,4 %	— —	10: — 0,7 %	45: — 3,2 %	8: — 0,6 %	1 389: — 127
1 vån. radhus	708: — (784: —) 50,4 %	184: — 13,1 %	90: — 6,4 %	34: — 2,4 %	185: — 13,2 %	85: — 6,0 %	34: — 2,4 %	18: — 1,3 %	— —	10: — 0,7 %	45: — 3,2 %	12: — 0,9 %	1 405: — 129
2 vån. radhus	621: — (688: —) 51,8 %	154: — 12,8 %	78: — 6,5 %	27: — 2,3 %	161: — 13,4 %	50: — 4,2 %	27: — 2,3 %	16: — 1,3 %	— —	8: — 0,7 %	45: — 3,8 %	11: — 0,9 %	1 198: — 110
2 vån. flerfamiljshus	601: — (665: —) 49,6 %	154: — 12,7 %	76: — 6,3 %	27: — 2,2 %	155: — 12,8 %	110: — 9,1 %	8: — 0,7 %	15: — 1,2 %	3: — 0,2 %	8: — 0,7 %	45: — 3,7 %	10: — 0,8 %	1 212: — 111
3 vån. flerfamiljshus	595: — (666: —) 54,3 %	136: — 12,4 %	81: — 7,4 %	14: — 1,3 %	90: — 8,2 %	90: — 8,6 %	7: — 0,7 %	14: — 1,3 %	2: — 0,2 %	8: — 0,7 %	45: — 4,1 %	9: — 0,8 %	1 091: — 100
Medeltal.....	52,2 %	13,1 %	6,6 %	2,3 %	12,3 %	6,2 %	2,1 %	1,4 %	0,2 %	0,7 %	3,5 %	0,7 %	
Sannolika variationsgränser	+16 % −30 %	+150 % − 80 %	+50 % −50 %	+50 % −30 %	+40 % −40 %	+20 % −20 %	+50 % −50 %	+50 % −50 %	+100 % −100 %	+ 35 % − 35 %	+60 % −55 %	+80 % −80 %	
Variationernas inverkan på totala årskostnaden	+ 8 % −15 %	+ 20 % − 10 %	+ 3 % − 3 %	+ 1 % − 1 %	+ 5 % — 5 %	+ 1 % − 1 %	+ 1 % − 1 %	+ 1 % − 1 %	+ 0,2 % − 0,2 %	+0,2 % −0,2 %	+ 2 % − 2 %	+ 1 % − 1 %	+43,4 % −40,2 %

[1] Kapitalkostnader inom parentes ange kostnader med ränta och amortering å egen insats inräknad.
[2] Årskostnaden för 3 vån. flerfamiljshus = 100.

vån. radhuset. I jämförelse med produktionskostnaderna (tab. 8, sid. 441), som voro lägst för lägenheten i 2 vån. flerfamiljshuset, har alltså den förändringen inträtt, att i driftskostnadshänseende lägenheten i 3 vån. flerfamiljshuset i stället är billigast. Kostnadsskillnaden mellan de tre billigaste hustyperna är dock icke större än att den ligger inom den osäkerhetsmarginal, som alltid måste vidlåda beräkningar av detta slag. Om man bortser från variationer, som ligga inom cirka 10 %, gruppera sig de 6 olika hustypernas produktions- och driftskostnader i tre kostnadsklasser i enlighet med nedanstående uppställning:

	Produktions-kostnad	Drifts-kostnad
2 vån. radhus, 2 och 3 vån. flerfamiljshus	100—106	100—111
1 vån. radhus, 2 vån. villa.....	114—120	127—129
1 vån. villa	145	150

I förhållande till den enda jämförbara utredning av detta slag, som tidigare utförts, nämligen Regionplanekontorets i Göteborg, framträder den skillnaden, att i Göteborgsutredningen 2 vån. trähuset uppvisade de lägsta både produktions- och driftskostnaderna, medan i här föreliggande utredning 3 vån. flerfamiljshuset uppvisar de lägsta driftskostnaderna, även om det i anläggningskostnad är något dyrare än både 2 vån. flerfamiljshuset och radhuset. Såsom redan framhållits äro emellertid kostnadsvariationerna inom denna lägsta kostnadsgrupp av tre hustyper så små, att de knappast kunna läggas till grund för en generell ordningsföljd mellan de tre hustyperna. I verkligheten blir ibland den ena hustypen inom gruppen billigare, ibland den andra. Orsaken till att Göteborgsutredningen upptar driftskostnaderna för 3 vån. huset relativt högre än denna utredning torde vara att beräkningen av kapitalkostnader och reparationer utförts olika i de båda utredningarna. I Göteborgsutredningen har de olika hustypernas finansiering konstruerats efter ett teoretiskt resonemang, som något avviker från verkligheten, medan i föreliggande utredning finansieringen överensstämmer med den f. n. brukliga formen. I föreliggande utredning har dessutom ett såsom skäligt eller vanligt uppskattat råmarkspris inräknats i fastighetskostnaden till skillnad mot Göteborgsutredningen, där råmarkspriset uteslutits. Vidare äro driftskostnaderna i Göteborgsutredningen uttryckta i kronor pr m² bruttovåningsyta, medan de här uttryckas i kronor pr lägenhet, vilket i detta fall ger samma proportioner som om kostnaderna uttryckts i kronor pr nettovåningsyta. Då effektivitetstalet för 3 vån. smalhus med yttervåggar av 1 $^1/_2$ stens tegel ligger på cirka 76 % medan effektivitetstalet för trähus i allmänhet rör sig omkring 85 %, uppkommer även här en differens, som bidrar till att förklara skillnaden mellan de båda utredningarnas slutresultat. I övrigt sammanfalla de båda utredningarnas tendenser, vilket är ägnat att styrka resultatet.

För ytterligare kommentering av de olika siffrornas tillämpbarhet på verkliga förhållanden hänvisas till huvudtexten.

Tab. I. Stadsplanekostnader för stadsplanetyp 1: villor, 232 tomter.

	Sort	Antal	I. Lättschaktad mark						II. Svårschaktad pinnmo		III. Svårschaktad pinnmo + 30 % berg	
			a. Ej tjälfarlig, t. ex. sand		b. Föga tjälfarlig, t. ex. lera		c. Tjälfarlig, t. ex. mjäla					
			à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad
Matargata, typ C	m	1 000	25: —	25 000	39: —	39 000	54: —	54 000	29: —	29 000	70: —	70 000
Bostadsgata, typ B	m	3 100	7: 75	24 025	14: —	43 400	30: —	93 000	11: 75	36 425	26: 50	82 150
Trummor à 5,5 m av 50 cm betongrör	st	22	220: —	4 840	220: —	4 840	275: —	6 050	220: —	4 840	220: —	4 840
» à 3 m av 12 cm betongrör	st	36	45: —	1 620	45: —	1 620	45: —	1 620	45: —	1 620	45: —	1 620
Avloppsledning, ø 225 mm	m	1 000	14: —	14 000	14: —	14 000	14: —	14 000	18: 50	18 500	27: 50	27 500
» , ø 150 mm	m	2 650	10: —	26 500	10: —	26 500	10: —	26 500	13: 50	35 775	20: 50	54 325
Serviser	st	232	30: —	6 960	30: —	6 960	30: —	6 960	30: —	6 960	30: —	6 960
Summa Kronor				102 945		136 320		202 130		133 120		247 395
Kronor pr tomt				444		588		871		574		1 066
» » lägenhet, 1 vån. hus				444		588		871		574		1 066
» » » , 2 vån. hus				222		294		436		287		533
Arbetskostnad i % av totalkostnad				59 %		51 %		55 %		69 %		48 %

Tab. II. Stadsplanekostnader för stadsplanetyp 2: 1 vån. radhus, 240 lägenheter.

	Sort	Antal	I. Lättschaktad mark						II. Svårschaktad pinnmo		III. Svårschaktad pinnmo + 30 % berg	
			a. Ej tjälfarlig, t. ex. sand		b. Föga tjälfarlig, t. ex. lera		c. Tjälfarlig, t. ex. mjäla					
			à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad
Matargata, typ C	m	310	25: —	7 750	39: —	12 090	54: —	16 740	29: —	8 990	70: —	21 700
Bostadsgata, typ B	m	600	7: 75	4 650	14: —	8 400	30: —	18 000	11: 75	7 050	26: 50	15 900
Gånggata, typ A	m	2 035	4: 40	8 954	6: 75	13 736	15: 60	31 746	6: 25	12 719	17: 50	35 613
Trummor à 5,5 m av 50 cm betongrör	st	7	220: —	1 540	220: —	1 540	275: —	1 925	220: —	1 540	220: —	1 540
» à 3,5 m av 12 cm betongrör	st	31	53: —	1 643	53: —	1 643	53: —	1 643	53: —	1 643	53: —	1 643
» à 3 m av 12 cm betongrör	st	10	45: —	450	45: —	450	45: —	450	45: —	450	45: —	450
Avloppsledning, ø 225 mm	m	310	14: —	4 340	14: —	4 340	14: —	4 340	18: 50	5 735	27: 50	8 525
» , ø 150 mm	m	2 385	10: —	23 850	10: —	23 850	10: —	23 850	13: 50	32 198	20: 50	48 893
Serviser	st	240	30: —	7 200	30: —	7 200	30: —	7 200	30: —	7 200	30: —	7 200
Summa Kronor				60 377		73 249		105 894		77 525		141 464
Kronor pr lägenhet				252		305		441		323		589
Arbetskostnad i % av totalkostnad				56 %		50 %		54 %		66 %		47 %

Tab. III. Stadsplanekostnader för stadsplanetyp 3: 2 vån. radhus eller flerfamiljshus, 220 lägenheter.

	Sort	Antal	I. Lättschaktad mark						II. Svårschaktad pinnmo		III. Svårschaktad pinnmo + 30 % berg	
			a. Ej tjälfarlig, t. ex. sand		b. Föga tjälfarlig, t. ex. lera		c. Tjälfarlig, t. ex. mjäla					
			à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad
Matargata, typ C	m	380	25: —	9 500	39: —	14 820	54: —	20 520	29: —	11 020	70: —	26 600
Bostadsgata, typ B	m	540	7: 75	4 185	14: —	7 560	30: —	16 200	11: 75	6 345	26: 50	14 310
Gånggata, typ A	m	880	4: 40	3 872	6: 75	5 940	15: 60	13 728	6: 25	5 500	17: 50	15 400
Trummor à 5,5 m av 50 cm betongrör	st	8	220: —	1 760	220: —	1 760	275: —	2 200	220: —	1 760	220: —	1 760
» à 3,5 m av 12 cm betongrör	st	21	53: —	1 113	53: —	1 113	53: —	1 113	53: —	1 113	53: —	1 113
» à 3 m av 12 cm betongrör	st	8	45: —	360	45: —	360	45: —	360	45: —	360	45: —	360
Avloppsledning, ø 225 mm	m	375	14: —	5 250	14: —	5 250	14: —	5 250	18: 50	6 938	27: 50	10 313
» , ø 150 mm	m	1 000	10: —	10 000	10: —	10 000	10: —	10 000	13: 50	13 500	20: 50	20 500
Serviser	st	132	30: —	3 960	30: —	3 960	30: —	3 960	30: —	3 960	30: —	3 960
Summa Kronor				40 000		50 763		73 331		50 496		94 316
Kronor pr lägenhet				182		231		333		230		429
Arbetskostnad i % av totalkostnad				55 %		49 %		53 %		65 %		42 %

Tab. IV. Stadsplanekostnader för stadsplanetyp 4: Trevånings flerfamiljshus, 252 lägenheter.

	Sort	Antal	I. Lättschaktad mark						II. Svårschaktad pinnmo		III. Svårschaktad pinnmo + 30 % berg	
			a. Ej tjälfarlig, t. ex. sand		b. Föga tjälfarlig, t. ex. lera		c. Tjälfarlig, t. ex. mjäla					
			à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad	à-pris	kostnad
Matargata, typ C	m	80	25: —	2 000	39: —	3 120	54: —	4 320	29: —	2 320	70: —	5 600
Bostadsgata, typ B	m	235	7: 75	1 821	14: —	3 290	30: —	7 050	11: 75	2 761	26: 50	6 228
Gånggata, typ A	m	630	4: 40	2 772	6: 75	4 253	15: 60	9 828	6: 25	3 938	17: 50	11 025
Trummor à 5,5 m av 50 cm betongrör	st	2	220: —	440	220: —	440	275: —	550	220: —	440	220: —	440
» à 3 m av 50 cm betongrör	st	4	120: —	480	120: —	480	150: —	600	120: —	480	120: —	480
» à 3,5 m av 12 cm betongrör	st	12	53: —	636	53: —	636	53: —	636	53: —	636	53: —	636
Avloppsledning, ø 225 mm	m	320	14: —	4 480	14: —	4 480	14: —	4 480	18: 50	5 920	27: 50	8 800
Serviser	st	14	30: —	420	30: —	420	30: —	420	30: —	420	30: —	420
Summa Kronor				13 049		17 119		27 884		16 915		33 629
Kronor pr lägenhet				52		68		111		67		133
Arbetskostnad i % av totalkostnad				57 %		49 %		54 %		67 %		39 %

Tab. V. Byggnadskostnader i kr. pr hus. 1 vån. villa.

Byggnadselement	Byggn.arbete		Målning		El. installation		Värme o. sanitet		Summa			
	material	arbete	material	arbete	material	arbete	material	arbete	kr.	därav i %		i % av summa
										mat.	arb.	1—18
1. Grund o. källare	1 568: 90	1 369: 81	8: 82	38: 34					2 985: 87	52,8	47,2	17,5
2. Yttertak o. vind	800: 80	275: 54	8: 18	35: 58					1 120: 10	72,2	27,8	6,6
3. Bärande el. lägenhetsskiljande väggar	1 296: —	797: 40	13: 42	58: 34					2 165: 16	60,5	39,5	12,7
4. Bjälklag o. trappor	1 015: 77	431: 60	9: —	39: 09					1 495: 46	68,5	31,5	8,8
5. Övriga väggar	228: 86	52: 32	—	—					281: 18	81,4	18,6	1,6
6. Fönster	272: 30	138: 40	18: 61	80: 92					510: 23	57,0	43,0	3,0
7. Dörrar	365: 35	120: 50	2: 07	9: 02					496: 94	73,9	26,1	2,9
8. Inredning av kök, skåp o. garderober	622: 48	212: 79	30: 45	132: 41					998: 13	65,4	34,6	5,8
9. Badrumsinredning	34: 25	5: 24	0: 80	3: 48					43: 77	80,1	19,9	0,2
10. Invändig väggbehandling	365: 50	241: —	54: 38	236: 42					897: 30	46,8	53,2	5,3
11. Värmeledning			16: 21	70: 51			1 089: —	346: 80	1 522: 52	72,6	27,4	8,9
12. Installation för varmvatten							126: 30	48: 45	174: 75	72,3	27,7	1,0
13. Vatten o. avlopp							521: —	206: 55	727: 55	71,6	28,4	4,3
14. El. installation					289: 83	267: —			556: 83	52,0	48,0	3,3
15. Omkostn. på byggn.platsen	—	625: —							625: —	—	100.0	3,7
16. Administration o. vinst	—	838: —	—	116: 18	—	68: 82	—	398: 55	1 421: 55	—	100,0	8,3
17. Arvoden	—	361: —				3: —		26: —	390: —	—	100,0	2,3
18. Byggherrens dir. kostn.									650: 48	—	100,0	3,8
Summa	6 570: 21	5 468: 60	161: 94	820: 29	289: 83	338: 82	1 736: 30	1 026: 35	17 062: 82	51,4	48,6	100,0

Tab. VI. Byggnadskostnader i kr. pr hus. 2 vån. villa.

Byggnadselement	Byggn.arbete		Målning		El. installation		Värme o. sanitet		Summa			
	material	arbete	material	arbete	material	arbete	material	arbete	kr.	därav i %		i % av summa 1—18
										mat.	arb.	
1. Grund o. källare	1 771: 47	1 462: 83	11: 58	48: 25					3 294: 13	54,1	45,9	12,1
2. Yttertak o. vind	897: 68	264: 73	8: 20	34: 18					1 204: 79	75,2	24,8	4,4
3. Bärande el. lägenhetsskiljande väggar	2 299: 91	1 407: 54	5: 96	24: 84					3 738: 25	61,7	38,3	13,7
4. Bjälklag o. trappor	2 249: 74	943: 78	20: 28	84: 49					3 298: 29	68,8	31,2	12,1
5. Övriga väggar	606: 60	96: 80	—	—					703: 40	86,2	13,8	2,6
6. Fönster	520: 70	267: 30	41: 22	171: 77					1 000: 99	56,1	43,9	3,7
7. Dörrar	578: 70	197: 50	4: 33	18: 04					798: 57	73,0	27,0	2,9
8. Inredning av kök, skåp o. garderober	1 022: 40	335: 97	47: 33	197: 20					1 602: 90	66,7	33,3	5,9
9. Badrumsinredning	68: 50	10: 48	1: 67	6: 94					87: 59	80,1	19,9	0,3
10. Invändig väggbehandling	822: 74	491: 55	93: 38	389: 10					1 796: 77	51,0	49,0	6,6
11. Värmeledning			27: 44	114: 35			1 374: 80	532: 95	2 049: 54	68,4	31,6	7,5
12. Installation för varmvatten							201: 80	109: 65	311: 45	64,8	35,2	1,1
13. Vatten o. avlopp							999: 87	387: 60	1 387: 47	72,1	27,9	5,1
14. El. installation					462: 62	460: 13			922: 75	50,1	49,9	3,4
15. Omkostn. på arbetsplatsen	—	1 107: —							1 107: —	—	100,0	4,1
16. Administration o. vinst	—	1 369: —		179: 71		114: 05		591: 08	2 253: 84	—	100,0	8,3
17. Arvoden	—	614: —				7: —		48: —	669: —	—	100,0	2,4
18. Byggherrens dir. kostn.									1 046: 85	—	100,0	3,8
Summa	10 838: 44	8 568: 48	261: 39	1 268: 87	462: 62	581: 18	2 576: 47	1 669: 28	27 273: 58	51,9	48,1	100,0

Tab. VII. Byggnadskostnader i kr. pr hus. 1 vån. radhus.

Byggnadselement	Byggn.arbete		Målning		El. installation		Värme o. sanitet		Summa			
	material	arbete	material	arbete	material	arbete	material	arbete	kr.	därav i %		i % av summa
										mat.	arb.	1—18
1. Grund o. källare	9 276: 86	6 537: 46	22: 75	98: 92					15 935: 99	58,4	41,6	18,7
2. Yttertak o. vind	3 396: 02	1 073: 80	16: 80	73: 05					4 559: 67	74,8	25,2	5,3
3. Bärande el. lägenhetsskiljande väggar	6 086: 91	3 201: 06	26: 87	116: 82					9 431: 66	64,8	35,2	11,0
4. Bjälklag o. trappor	5 196: 54	2 072: 40	48: 48	210: 79					7 528: 21	69,7	30,3	8,8
5. Övriga väggar	1 374: 30	301: 60							1 675: 90	82,0	18,0	2,0
6. Fönster	1 634: 20	830: 40	96: 01	417: 43					2 978: 04	58,0	42,0	3,5
7. Dörrar	1 844: 10	631: 50	12: 45	54: 11					2 542: 16	73,0	27,0	3,0
8. Inredning av kök, skåp o. garderober	3 732: 85	1 279: 31	168: 91	734: 37					5 915: 44	66,0	34,0	6,9
9. Badrumsinredning	205: 50	24: 24	4: 80	20: 88					255: 42	82,3	17,7	0,3
10. Invändig väggbehandling	2 129: 40	1 193: 90	278: 43	1 210: 57					4 812: 30	50,0	50,0	5,6
11. Värmeledning			76: 22	331: 40			3 323: 70	1 522: 35	5 253: 67	64,7	35,3	6,2
12. Installation för varmvatten							1 345: 85	385: 05	1 730: 90	77,8	22,2	2,0
13. Vatten o. avlopp							2 825: 26	1 086: 30	3 911: 56	72,2	27,8	4,6
14. El. installation					1 338: 16	1 419: 55			2 757: 71	48,5	51,5	3,2
15. Omkostn. på byggn.platsen		3 581: —							3 581: —	—	100,0	4,2
16. Administration o. vinst		4 525: —		539: 28		340: 84		1 745: 04	7 150: 16	—	100,0	8,4
17. Arvoden		2 011: —				27: —		234: —	2 272: —	—	100,0	2,7
18. Byggherrens dir. kostn.									3 049: 85	—	100,0	3,6
Summa	34 876: 68	27 262: 67	751: 72	3 807: 62	1 338: 16	1 787: 39	7 494: 81	4 972: 74	85 341: 64	52,1	47,9	100,0

Tab. VIII. Byggnadskostnader i kr. pr hus. 2 vån. radhus.

Byggnadselement	Byggn.arbete		Målning		El. installation		Värme o. sanitet		Summa			
	material	arbete	material	arbete	material	arbete	material	arbete	kr.	därav i %		i % av summa
										mat.	arb.	1—18
1. Grund o. källare	10 057: 71	7 558: 16	33: 30	138: 74					17 787: 91	56,7	43,3	12,0
2. Yttertak o. vind	4 196: 14	1 431: 80	23: 13	96: 36					5 747: 43	73,4	26,6	3,9
3. Bärande el. lägenhetsskiljande väggar	11 581: 41	5 954: 38	60: 14	250: 58					17 846: 51	65,2	34,8	12,0
4. Bjälklag o. trappor	12 951: 59	5 544: 43	122: 51	510: 45					19 128: 98	68,3	31,7	12,9
5. Övriga väggar	3 651: 80	762: —							4 413: 80	82,7	17,3	3,0
6. Fönster	3 124: 20	1 603: 80	247: 04	1 029: 33					6 004: 37	56,1	43,9	4,0
7. Dörrar	3 292: 20	1 117: 50	15: 25	63: 56					4 488: 51	73,7	26,3	3,0
8. Inredning av kök, skåp o. garderober	6 156: —	1 989: 42	284: 36	1 184: 82					9 614: 60	67,0	33,0	6,5
9. Badrumsinredning	411: —	62: 88	10: 02	41: 76					525: 66	80,1	19,9	0,3
10. Invändig väggbehandling	4 873: 32	2 740: 50	537: 33	2 238: 89					10 390: 04	52,1	47,9	7,0
11. Värmeledning			156: 14	650: 60			5 558: 89	2 575: 50	8 941: 13	63,9	36,1	6,0
12. Installation för varmvatten							2 219: 70	678: 30	2 798: —	75,8	24,2	1,9
13. Vatten o. avlopp							5 508: 95	2 075: 70	7 584: 65	72,6	27,4	5,1
14. El. installation					2 250: 14	2 385: 20			4 635: 34	48,5	51,5	3,1
15. Omkostn. på arbetsplatsen		6 791: —							6 791: —	—	100,0	4,6
16. Administration o. vinst		7 565: —		1 023: 83		572: 91		3 014: 96	12 176: 70	—	100,0	8,2
17. Arvoden		3 546: —				60: —		646: —	4 252: —	—	100,0	2,9
18. Byggherrens dir. kostn.									5 410: 52	—	100,0	3,6
Summa	60 295: 37	46 666: 87	1 489: 22	7 228: 92	2 250: 14	3 018: 11	13 187: 54	8 990: 46	148 537: 15	52,0	48,0	100,0

Tab. IX. Byggnadskostnader i kr. pr hus. 2 vån. flerfamiljshus.

Byggnadselement	Byggn.arbete		Målning		El. installation		Värme o. sanitet		Summa			
	material	arbete	material	arb.	material	arbete	material	arbete	kr.	därav i %		i % av summa 1—18
										mat.	arb.	
1. Grund o. källare	8 639: 84	6 486: 97	28: 42	118: 41					15 273: 64	56,8	43,2	10,6
2. Yttertak o. vind	4 259: 87	1 532: 71	23: 13	96: 36					5 912: 07	72,4	27,6	4,1
3. Bärande el. lägenhetsskiljande väggar	11 782: 70	6 189: 20	69: 21	288: 37					18 329: 48	64,7	35,3	12,8
4. Bjälklag o. trappor	11 811: 42	5 268: 40	136: 45	568: 54					17 784: 81	67,2	32,8	12,4
5. Övriga väggar	2 342: 20	588: 40							2 930: 60	79,9	20,1	2,0
6. Fönster	3 305: 20	1 694: 40	255: 60	1 064: 99					6 320: 19	56,3	43,7	4,4
7. Dörrar	2 843: 20	941: 50	12: 78	53: 25					3 850: 73	74,2	25,8	2,7
8. Inredning av kök, skåp o. garderober	6 008: 80	1 841: 96	279: 07	1 162: 80					9 292: 63	67,7	32,3	6,5
9. Badrumsinredning	538: 22	85: 82	10: 02	41: 76					675: 82	81,1	18,9	0,5
10. Invändig väggbehandling	5 065: 80	2 997: 90	547: 98	2 283: 27					10 894: 95	51,5	48,5	7,6
11. Värmeledning			157: 34	655: 60			5 527: 85	2 629: 05	8 969: 84	63,4	36,6	6,2
12. Installation för varmvatten							2 207: 12	683: 40	2 890: 52	76,4	23,6	2,0
13. Vatten o. avlopp							5 609: 27	2 101: 20	7 710: 47	72,7	27,3	5,4
14. El. installation					2 533: 34	2 585: 45			5 118: 79	49,5	50,5	3,6
15. Omkostn. på arbetsplatsen		6 782: —							6 782: —	—	100,0	4,7
16. Administration o. vinst		7 128: —		1 045: —		632: 66		3 063: 66	11 869: 32	—	100,0	8,3
17. Arvoden		2 821: —				70: —		655: —	3 546: —	—	100,0	2,5
18. Byggherrens dir. omkostn.									5 310: 64	—	100,0	3,7
Summa	56 597: 25	44 258: 26	1 520: —	7 378: 35	2 533: 34	3 288: 11	13 344: 24	9 132: 31	143 462: 50	51,6	48,4	100.0

Tab. X. Byggnadskostnader i kr. pr hus. 3 vån. flerfamiljshus.

Byggnadselement	Byggn.arbete		Målning		El. installation		Värme o. sanitet		Summa			
	material	arbete	material	arbete	material	arbete	material	arbete	kr.	därav i %		i % av summa 1—18
										mat.	arb.	
1. Grund o. källare	11 261: 12	8 805: 59	32: 97	137: 37					20 237: 05	55,8	44,2	8,8
2. Yttertak o. vind	5 104: 91	2 039: 88	25: 65	106: 89					7 277: 33	70,5	29,5	3,2
3. Bärande el. lägenhetsskiljande väggar	22 828: —	16 059: 85	19: 66	81: 93					38 989: 44	58,6	41,4	16,9
4. Bjälklag o. trappor	25 368: 34	12 584: 74	198: 70	827: 90					38 979: 68	65,6	34,4	16,9
5. Övriga väggar	2 587: 25	1 165: 40							3 752: 65	68,9	31,1	1,6
6. Fönster	6 573: 20	3 211: 40	283: 37	1 180: 72					11 248: 69	61,0	39,0	4,9
7. Dörrar	4 215: 30	1 444: 50	14: 29	59: 55					5 733: 64	73,8	26,2	2,5
8. Inredning av kök, skåp o. garderober	10 319: 90	3 559: 24	400: 82	1 670: 08					15 950: 04	67,2	32,8	6,9
9. Badrumsinredning	754: 90	664: 30	15: 03	62: 64					1 496: 87	51,4	48,6	0,6
10. Invändig väggbehandling	1 196: —	5 670: —	680: 56	2 835: 65					10 382: 21	18,1	81,9	4,5
11. Värmeledning			235: 15	979: 80			7 188: 73	3 618: 45	12 022: 13	61,8	38,2	5,2
12. Installation för varmvatten							3 094: 60	946: 05	4 040: 65	76,6	23,4	1,8
13. Vatten o. avlopp							7 850: 50	2 835: 60	10 686: 10	73,5	26,5	4,6
14. El. installation					3 351: 07	3 386: 45			6 737: 52	49,7	50,3	2,9
15. Omkostn. på arbetsplatsen		11 299: —							11 299: —	—	100,0	4,9
16. Administration o. vinst		12 475: —		1 310: 52		832: 73		4 128: 02	18 746: 27	—	100,0	8,1
17. Arvoden		4 099: —				120: —		1 206: —	5 425: —	—	100,0	2,3
18. Byggherrens dir. kostnader									7 972: 60	—	100,0	3,4
Summa	90 208: 92	83 077: 90	1 906: 20	9 253: 05	3 351: 07	4 339: 18	18 133: 83	12 734: 12	230 976: 87	49,2	50,8	100,0

Tab. XI. Kostnadsberäkning för gata.

	Sort	Antal	à-pris	Kostnad pr m	
				Totalt	Grovarbete
Gatutyp A.					
Marktyp I a (sand el. dyl.).					
Röjning	m^2	4,6	0: 25	1: 15	1: 15
Dikesschaktning	m^3	0,28	1: —	0: 28	0: 28
Planering	m^2	4,6	0: 25	1: 15	1: 15
Bindjord 0,1 m^3/m^2	m^3	0,25	5: —	1: 25	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				0: 57	0: 42
				4: 40	3: —
Marktyp I b (lera).					
Matjordsavtagning	m^2	4,6	0: 30	1: 38	1: 38
Dikesschaktning	m^3	0,28	1: 90	0: 53	0: 53
Planering	m^2	4,6	0: 25	1: 15	1: 15
Bindjord, 0,15 m^3/m^2	m^3	0,38	5: —	1: 90	
Slitlager av grus, 0,06 m^3/m^2	m^3	0,15	6: —	0: 90	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				0: 89	0: 44
				6: 75	3: 50
Marktyp I c (tjälfarlig mark).					
Röjning	m^2	4,6	0: 25	1: 15	1: 15
Dikesschaktning	m^3	0,28	1: 50	0: 42	0: 42
Planering	m^2	4,6	0: 25	1: 15	1: 15
Urgrävning och återfyllning	m^3	1	5: —	5: —	5: —
Sandisolering 0,20 m	m^2	2,5	1: 20	3: —	
Bindjord, 0,15 m^3/m^2	m^3	0,38	5: —	1: 90	
Slitlager av grus, 0,06 m^3/m^2	m^3	0,15	6: —	0: 90	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				2: 08	1: 18
				15: 60	8: 90
Marktyp II (svårschaktad pinnmo)					
Röjning	m^2	4,6	0: 25	1: 15	1: 15
Dikesschaktning	m^3	0,28	2: 50	0: 70	0: 70
Planering	m^2	4,6	0: 50	2: 30	2: 30
Bindjord och grus, 0,1 m^3/m^2	m^3	0,25	5: —	1: 25	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				0: 85	0: 65
				6: 25	4: 80
Marktyp III (svårschaktad pinnmo + 30 % berg).					
Alt. 1.[1]					
Röjning	m^2	4,6	0: 25	1: 15	1: 15
Dikesschaktning (70 %)	m^3	0,20	2: 50	0: 50	0: 50
Uppsprängning av dike (30 %)	m	0,30	6: —	1: 80	
Planering	m^2	4,6	0: 50	2: 30	2: 30
Bindjord och grus, 0,1 m^3/m^2	m^3	0,25	5: —	1: 25	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				1: —	0: 55
Alt. 2.				8: —	4: 50
Sprängning utföres i full utsträckning.					
Röjning	m^2	4,6	0: 25	1: 15	1: 15
Dikesschaktning (70 %)	m^3	0,20	2: 50	0: 50	0: 50
Uppsprängning av dike (30 %)	m	0,3	6: —	1: 80	
Planering (70 %)	m^2	3,2	0: 50	1: 60	1: 60
Plansprängning (30 %)	m^2	1,4	6: —	8: 40	
Vägkroppens formering i bergsekt. (30 %)	m^3	0,15	2: —	0: 30	0: 30
Bindjord och grus, 0,12 m^3/m^2	m^3	0,3	5: —	1: 50	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				2: 25	0: 45
				17: 50	4: —

[1] Gatan beräknas gå antingen ovanpå berghällarna eller vid sidan därav. Sprängningsarbeten beräknas alltså inte utförda annat än för framdragning av diken.

Tab. XI forts.

Gatutyp B	Sort	Antal	à-pris	Kostnad pr m	
				Totalt	Grovarbete
(sekt. alt. 1).					
Marktyp I a (sand el. dyl.).					
Röjning	m²	8,6	0: 25	2: 15	2: 15
Dikesschaktning	m³	0,88	1: —	0: 88	0: 88
Planering	m²	8,6	0: 25	2: 15	2: 15
Bindjord, 0,1 m³/m²	m³	0,3	5: —	1: 50	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				1: 07	0: 82
(sekt. alt. 2).				7: 75	6: —
Marktyp I b (lera).					
Matjordsavtagning	m²	8,6	0: 30	2: 58	2: 58
Dikesschaktning	m³	0,88	1: 90	1: 67	1: 67
Planering	m²	8,6	0: 25	2: 15	2: 15
Bindjord, 0,18 m³/m² [1]	m³	0,83	5: —	4: 15	
Slitlager av grus, 0,06 m³/m²	m³	0,28	6: —	1: 68	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				1: 77	1: —
(sekt. alt. 2).				14: —	7: 40
Marktyp I c (tjälfarlig mark).					
Röjning	m²	8,6	0: 25	2: 15	2: 15
Dikesschaktning	m³	0,88	1: 50	1: 32	1: 32
Planering	m²	8,6	0: 25	2: 15	2: 15
Utgrävning o. återfyllning	m³	1,85	5: —	9: 25	9: 25
Sandisolering, 0,20 m	m²	4,6	1: 20	5: 52	
Bindjord, 0,18 m³/m² [1]	m³	0,83	5: —	4: 15	
Slitlager av grus, 0,06 m³/m²	m³	0,28	6: —	1: 68	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				3: 78	2: 13
(sekt. alt. 1).				30: —	17: —
Marktyp II (svårschaktad pinnmo).					
Röjning	m²	8,6	0: 25	2: 15	2: 15
Dikesschaktning	m³	0,88	2: 50	2: 20	2: 20
Planering	m²	8,6	0: 50	4: 30	4: 30
Bindjord och grus, 0,1 m³/m²	m³	0,3	5: —	1: 50	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				1: 60	1: 35
(sekt. alt. 1).				11: 75	10: —
Marktyp III (svårschaktad pinnmo + 30 % berg).					
Röjning	m²	8,6	0: 25	2: 15	2: 15
Dikesschaktning (70 %)	m³	0,62	2: 50	1: 55	1: 55
Uppsprängning av dike (30 %)	m	0,6	6: —	3: 60	
Planering (70 %)	m²	6,0	0: 50	3: —	3: —
Plansprängning (30 %)	m²	1,5	6: —	9: —	
Vägkroppens formering i bergsekt. (30 %)	m³	0,30	2: —	0: 60	
Bindjord och grus, 0,2 m³/m²	m³	0,6	5: —	3: —	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				3: 60	1: 05
				26: 50	7: 75

[1] Bindjordslagret kan alternativt ersättas av ett makadambärlager av följande kostnad:

Makadam, 12 cm tjockt lager efter vältning, 0,15 m³/m²	m³	0,69	11: —	7: 59	
Tätning av makadamlagret med grus el. pinnmo, 0,04 m³/m²	m³	0,18	5: —	0: 90	
Vältning	m²	4,6	0: 10	0: 46	
				8: 95	

Tab. XI forts.

	Sort	Antal	à-pris	Kostnad pr m	
				Totalt	Grovarbete
Gatutyp C.					
Marktyp I a (sand el. dyl.).					
Röjning	m^2	15	0: 25	3: 75	3: 75
Dikning och planering	m	1	(0,5b + 2)[1]	9: 50	9: 50
Bindjord 0,1 m^3/m^2	m^3	0,9	5: —	4: 50	
Slitlager av grus 0,1 m^3/m^2	m^3	0,5	6: —	3: —	
Putsning o. matjordsbeklädn. samt isåning av slänter	m^2	1,6	0: 40	0: 64	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				3: 61	1: 75
				25: —	15: —
Marktyp I b (lera).					
Matjordsavtagning	m^2	15	0: 30	4: 50	4: 50
Dikning och planering	m	1	(0,6b + 3)	12: —	12: —
Körbanan:					
Stenmjöl[2], 0,04 m^3/m^2	m^3	0,2	5: —	1: —	
Makadam[2], 12 cm tjockt lager efter vältning, 0,15 m^3/m^2	m^3	0,75	11: —	8: 25	
Tätning av makadamlagret med grus eller pinnmo[2], 0,04 m^3/m^2	m^3	0,2	5: —	1: —	
Slitlager av grus, 0,1 m^3/m^2	m^3	0,5	6: —	3: —	
Vältning	m^2	10	0: 10	1: —	
Gångbanorna:					
Bindjord o. grus, 0,12 m^3/m^2	m^3	0,48	5: —	2: 40	
Putsning o. matjordsbeklädn. samt isåning av slänter	m^2	1,6	0: 40	0: 64	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				5: 21	2: 50
				39: —	19: —
Marktyp I c (tjälfarlig mark).					
Röjning	m^2	15	0: 25	3: 75	3: 75
Dikning och planering	m	1	(0,5b + 2)	9: 50	9: 50
Körbanan:					
Utgrävning och återfylln.[3]	m^3	2	5: —	10: —	10: —
Sandisolering[3]	m^2	5	1: 20	6: —	
Stenmjöl[2], 0,04 m^3/m^2	m^3	0,2	5: —	1: —	
Makadam[2], 12 cm tjockt lager efter vältning, 0,15 m^3/m^2	m^3	0,75	11: —	8: 25	
Tätning av makadamlagret med grus el. pinnmo[2], 0,04 m^3/m^2	m^3	0,2	5: —	1: —	
Slitlager av grus, 0,1 m^3/m^2	m^3	0,5	6: —	3: —	
Vältning	m^2	10	0: 10	1: —	
Gångbanorna:					
Bindjord och grus, 0,12 m^3/m^2	m^3	0,48	5: —	2: 40	
Putsning o. matjordsbeklädn. samt isåning av slänter	m^2	1,6	0: 40	0: 64	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				7: 46	3: 75
				54: —	27: —

[1] b = terrasserad vägbredd.

[2] Det tätade makadambärlagret kan eventuellt ersättas av ett bärlager av bindjord, 0,23 m^3/m^2 à 5 kr./m^3.

[3] Alternativt utföres täckdikning i stället för urgrävning och sandisolering. Vid särskilt svåra förhållanden kan såväl täckdikning som isolering ifrågakomma. Priset per längdmeter täckdike är ca. 4 kr.

Tab. XI forts.

Gatutyp C (forts.).	Sort	Antal	à-pris	Kostnad pr m	
				Totalt	Grovarbete
Marktyp II (svårschaktad pinnmo).					
Röjning	m²	15	0: 25	3: 75	3: 75
Dikning o. planering	m	1	(0,7b + 3)	13: 50	13: 50
Körbanan:					
Bindjord 0,1 m³/m²	m³	0,45	5: —	2: 25	
Slitlager av grus 0,1 m³/m²	m³	0,5	6: —	3: —	
Gångbanorna:					
Bindjord o. grus 0,1 m³/m²	m³	0,4	5: —	2: —	
Putsning o. matjordsbeklädn. samt isåning av slänter	m²	1,6	0: 40	0: 64	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				3: 86	2: 75
				29: —	20: —
Marktyp III (svårschaktad pinnmo + 30 % berg).					
Röjning	m²	15	0: 25	3: 75	3: 75
Dikning o. planering (70 %)	m	0,7	(0,7b + 3)	9: 45	9: 45
Uppsprängning av diken (30 %)	m	0,6	6: —	3: 60	
Plansprängning (30 %)	m²	4,5	6: —	27: —	
Vägkroppens formering i bergsektion (30 %)	m³	0,9	2: —	1: 80	
Körbanan:					
Makadam[1], 12 cm tjockt lager efter vältning, 0,15 m³/m²	m³	0,75	9: —	6: 75	
Tätning av makadamlagret med grus eller pinnmo[1], 0,04 m³/m²	m³	0,2	5: —	1: —	
Slitlager av grus, 0,1 m³/m²	m³	0,5	6: —	3: —	
Vältning	m²	10	0: 10	1: —	
Gångbanorna:					
Bindjord o. grus, 0,12 m³/m²	m³	0,48	5: —	2: 40	
Putsning o. matjordsbeklädn.	m²	1,6	0: 40	0: 64	
Oförutsett o. div. c:a 15 %				9: 61	1: 80
				70: —	15: —

[1] Det tätade makadambärlagret kan eventuellt ersättas av ett bärlager av bindjord, 0,23 m³/m² à 5 kr./m³.

Tab. XII. Timlön för grovarbetare enligt kollektivavtal för åren 1944 och 1945 mellan Kungl. väg- och vattenbyggnadsstyrelsen och Svenska väg- och vattenbyggnadsarbetareförbundet, avseende vägbyggnads- och brobyggnadsarbeten.

Län	Ordinarie timlön öre	Rörligt tillägg öre	Län	Ordinarie timlön öre	Rörligt tillägg öre
Stockholms	110—156	22—42	Göteborgs o. Bohus	110—132	23—29
Uppsala	107	25	Älvsborgs	99—108	22
Södermanlands	105	22	Skaraborgs	99	22
Östergötlands	102	22	Värmlands	100—105	22
Jönköpings	99	22	Örebro	105—107	22
Kronobergs	99	22	Västmanlands	105	22
Kalmar	99	22	Kopparbergs	105—114	22
Gotlands	99	22	Gävleborgs	110	22
Blekinge	99	22	Västernorrlands	113—120	22—25
Kristianstads	99	22	Jämtlands	110	25
Malmöhus	99—105	22	Västerbottens	108	22
Hallands	99—102	22	Norrbottens	111—119	22

Bil. 9. Jämförande beräkning över olika system att anordna vatten och avlopp inom mindre bostadsområden.

Av arkitekt Sune Lindström.[1]

De kombinationer av system för vattenförsörjning och bortförande av fast och flytande spillning m. m. som varit föremål för närmare övervägande äro:

form för vattenförsörjning:		form för fast och flytande spillnings m. m. bortförande:
1. vattenledning 2. enskild brunn	)	avloppsledning
3. enskild brunn 4. vattenledning	)	utsläpp i dike eller sänkbrunn efter tillfredsställande rening på tomten
5. vattenledning 6. enskild brunn	)	kompost för fasta ämnen, utsläpp i dike el. sänkbrunn för flytande efter ringa el. ingen rening.

För att kunna göra en ekonomisk jämförelse mellan de fyra första kombinationerna ha kostnaderna per tomt uträknats vid varierande tomtbredder i bebyggelsegrupper om alt. 25, 50, 125, 250 och 500 hus, dels för vattenledningar och avloppsledningar med och utan reningsanläggningar och dels för brunn respektive utjäsningskammare av tillfredsställande beskaffenhet på tomten. Härtill har sedan lagts den kostnadsökning som uppstår för ledning av olika längd till området från vattentäkt respektive till recipient. Det svinn i ledningar som uppstår till följd av atledningsnätet i praktiken ej kan fullt utnyttjas, där allmänna platser eller eljest icke bebyggda områden förekomma, uppskattas med stöd av undersökta planer vid normal lätt terräng till 30 %, vid medelsvår terräng till 35 % och vid starkt kuperad terräng till 40 %. Beräkningarna ha uppgjorts för tre olika grundbeskaffenheter.

Resultatet av dessa beräkningar har sammanställts i ett diagram fig. 1, som för en bebyggelsegrupp om 125 hus i medelsvår terräng anger sammanlagda kostnaden för vattenförsörjning och avlopp eller annan anordning vid tre olika beskaffenheter hos grunden. Däri finner man sålunda för tomtbredder mellan 25 och 70 meter kostnaderna vid kombinationerna 1—4 här ovan. Då man som regel i fallet 1 bör räkna med att långa ledningar måste utläggas till området från vattentäkt resp. till recipient, har förutom kostnaderna för endast ledningar inom området och för rening, vilka återges av linjen 1, även inlagts en linje 1^b. Denna återger, förutom kostnaderna under 1, kostnader för 800 m ledning till vattentäkt och 400 m ledning till recipient. Vid jämförelse mellan 1, 2, 3 och 4 bör beaktas att kostnaderna avse

[1] Sammandrag av en utredning utförd för Institutionen för Stadsbyggnad vid KTH och Regionplanekontoret i Göteborg i samarbete med arkitekterna Curman och G. Sidenbladh och civilingenjör I. Gullström. Tekniska utredningar och kostnadsberäkningar rörande vatten- och avloppsanläggningar, som åberopas, ha utförts av civilingenjör Gullström.

ett praktiskt taget i ett sammanhang utbyggt område. Någon hänsyn har inte tagits till den olika utbyggnadstakt som kan tänkas för de olika systemen och som vid en långsam exploatering kan medföra olika kapitalkostnad vid olika system. En särskilt beräkning har därför gjorts för att belysa denna faktors inverkan. En exploateringstid på 15 år har valts som ett genomsnitt för en långsam exploatering. Vid ett system med vattenledning och avloppsledning med reningsanläggningar torde man böra räkna med, som en grov approximation, att 60 % av kostnaderna få nedläggas redan på ett tidigt stadium, resten alltefter som exploateringen fortgår. Vid ett system med brunnar och utjäsningskamrar på tomten får man däremot hela kostnaden fördelad över exploateringstiden. Vid 4 % ränta är nuvärdet av utlägg under 15 års tid i runt tal endast $^3/_4$ av deras summa. För att vinna full jämförbarhet mellan exempelvis kombinationen 1 och 3 bör därför 60 % av kostnaderna för kombinationen 3, motsvarande den del av kombinationen 1 som måste med full kostnad omedelbart utbetalas, reduceras med $^1/_4$, d. v. s. hela kostnaden reduceras med 15 %. I diagram fig. 1 har därför inlagts en linje 3^b motsvarande 85 % av kostnaderna för kombinationen 3.

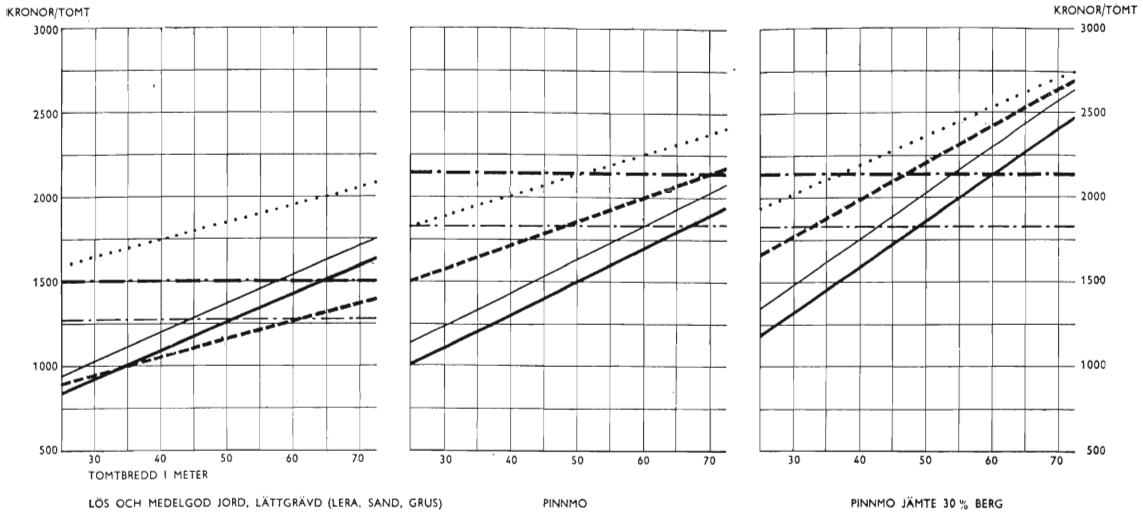

Fig. 1. *Sammanlagda kostnaden pr tomt för vattenförsörjning och avlopp m. m. enligt olika kombinationer räknat för bebyggelsegrupp om 125 hus.* Kostnaden för vattenledning och avloppsledning inkluderar kostnad för rening, men ej för huvudledning från vattentäkt och till recipient. I fall 1^b har dock tillägg härför gjorts med kostnaden för 800 m ledning från vattentäkt och 400 m ledning till recipient. 35 % svinn på ledningar vid allmänna platser och annan ej utnyttjad mark har beräknats. 3^b visar visst jämförelsetal för alternativ 3 i jämförelse med 1, om exploatering utsträckes kontinuerligt över en tid av 15 år och hänsyn därvid tages till att 60 % av kostnaderna i kombination 1 omedelbart behöva investeras och resten successivt, medan i kombination 3 hela kostnaden fördelas över exploateringstiden; 4 % räntefot.

Kombinationer av tekniska anordningar:

———	1. vattenledning	avloppsledning
- - - - - - -	2. enskild brunn	d:o
— · — · —	3. enskild brunn	utsläpp i dike eller sänkbrunn efter tillfredsställande rening på tomten
. . . . .	4. vattenledning	d:o
———	1^b. anordningar som 1 med tillägg för 800 m ledning från vattentäkt och 400 m ledning till recipient	
— · — · —	3^b. anordningar som 3 med reduktion vid jämförelse med 1 för räntevinst under 15 års exploateringstid.	

Vid jämförelse mellan de olika kombinationerna måste största hänsyn tas till hur exploateringen i praktiken kommer att tillgå. Sker exploateringen i ett större företags regi, successivt och under planmässiga förhållanden, torde den lämpligaste kombinationen tämligen direkt kunna utläsas ur diagrammet. I de allra flesta fall visar sig då kombinationen 1 med såväl vattenledning som avloppsledning ställa sig mest ekonomisk. Den är ju även ur andra synpunkter den mest önskvärda. I fall med mycket stora tomter (50 meters bredd och däröver) och vid besvärlig grundbeskaffenhet blir kombinationen 3 dock mer ekonomisk, och vid lättarbetad grund kan kombinationen 2 med enskilda brunnar men avloppsledning ställa sig förmånligare. Sker exploateringen under mindre planmässiga förhållanden kunna emellertid som redan antytts de ekonomiska förutsättningarna bli annorlunda än eljest. Det kan också ur psykologisk och praktisk bekvämlighetssynpunkt vara ett önskemål att tillämpa kombinationen 3, där varje tomtplats blir självförsörjande och ägaren kan ordna sina förhållanden utan ekonomiskt samröre med andra tomtägare. Kombinationen 3 kan då bli aktuell att tillämpa även om någon annan skulle ställa sig räknemässigt billigare, blott differensen inte blir för stor. För att få en uppfattning om gränsläget i sådana fall kan man i diagrammet söka sig till skärningspunkten mellan linjerna 1^b och 3^b. Den återfinnes vid 44 m tomtbredd vid grundbeskaffenhet 1, 60 m tomtbredd vid grundbeskaffenhet 2 och 43 m tomtbredd vid grundbeskaffenhet 3. Med hänsyn till det nyss förda resonemanget torde man emellertid böra räkna med att det i många fall befinnes lämpligt att tillämpa kombination 3 även till vänster om denna punkt d. v. s. för mindre tomtbredder. Om man antar att man är beredd att ta en nominell kostnadsökning av 20 % för att vinna de »praktiska» fördelarna av självförsörjning på tomtplatserna, kommer man till tomtbredder om 30, 42 och 29 m för grundbeskaffenheterna 1, 2 och 3 respektive.

De hygieniska synpunkterna på de sex kombinationerna ha diskuterats med representanter för Statens institut för folkhälsan, förste stadsläkaren i Göteborg dr Gösta Göthlin m. fl. Vissa slutsatser ha därav dragits rörande de olika kombinationernas lämplighet ur hälsovårdssynpunkt. Följande kommentarer lämnas till de olika kombinationerna.

1. Vatten- och avloppsledning.

Ur hygienisk synpunkt finnes intet att erinra mot denna kombination, den är tvärt om den mest önskvärda. Ur ekonomisk synpunkt visar den sig även som regel lämpligast. I terräng med svårschaktad grund, såsom pinnmo och delvis berg, ställer sig systemet med ledningar dock dyrt och redan vid tomtbredder omkring 40 m kan kombination 3 ställa sig mer ekonomisk. Vid lättschaktad grund kan också kombination 2 ställa sig billigare, ehuru skillnaden icke torde bli särskilt stor med mindre det är långt till vattentäkt.

2. Enskilda brunnar och avloppsledning.

Ur hygienisk synpunkt är kombinationen oftast olämplig. Man måste räkna med att avloppsledningarna ej äro täta och att grundvattnet kan förorenas genom utläckande kloakvatten. I specialfall föreligger emellertid ej risk för sådan förorening, exempelvis då avloppsledningen kan läggas i täta lerlager och grundvattnet i brunnarna erhållas från genomsläppliga lager under leran. Sådana förutsättningar torde många gånger förefinnas, bland annat i delar av Skåne, Västergötland och Uppland, på sina ställen i dalgångar såsom kring Göteborg o. s. v. Vid små bebyggelseområden kan förhållandena ibland vara så gynnsamma att brunnarna kunna placeras

»uppströms» i förhållande till de delar av området, där grundvattnet befaras bli förorenat, varigenom systemet blir hygieniskt riskfritt. Ur ekonomisk synpunkt ställer sig systemet gynnsamt vid lättschaktad grund. I de fall, där systemet är tillämpligt ur hygienisk synpunkt, ligga avloppsledningarna ofta i täta lerlager, som i allmänhet få betraktas som lättschaktad grund. I dylika specialfall torde även tillräcklig vattentillgång för en vattenledningsanläggning ofta vara svår att få, vilket ytterligare ökar förutsättningarna för tillämpning av denna kombination.

3. Enskild brunn och utsläpp av kloakvatten i öppet dike eller i sänkbrunn på tomten efter tillfredsställande rening.

Ur hygienisk synpunkt är kombinationen endast tillrådlig under vissa förutsättningar som trygga det grundvatten, som rinner till brunnarna, mot förorening. Dessa förutsättningar äro

a) noggrann planläggning,

b) relativt stora tomter,

c) kännedom om grundvattenströmmarnas huvudriktningar och grundbeskaffenheten samt placering av brunnar och utsläpp för kloakvatten på ett planmässigt sätt, så att det i marken infiltrerade kloakvattnet ej sammanflyter med det till brunnarna rinnande grundvattnet eller i varje fall ej förenas med detta förr än efter filtrering på lång sträcka genom därför lämpad mark.

Ur ekonomisk synpunkt är kombinationen alltid aktuell vid mycket stora tomtplatser, men vid ytterlighetsfallen lättschaktad grund, där brunnen blir billig, och svårschaktad grund med berg, där ledningar bli dyra, kan kombinationen bli ekonomiskt förmånlig redan vid tomtbredder på omkring 40 meter. Tar man hänsyn inte endast till den direkt beräkningsbara ekonomiska fördelen utan även till den praktiska fördelen i vissa fall av att tomtplatserna bli anläggningsekonomiskt oberoende av varandra, kan kombinationen bli aktuell vid de nämnda grundbeskaffenheterna 1 och 3 även vid tomtbredder omkring 30 meter. Den synes då kunna ställa sig några tiotal procent dyrare än kombinationen 1. Ju svårare det är att finna närbelägen vattentäkt eller recipient, ju större förutsättningar har kombinationen 3. Ju dyrare och besvärligare utförande av en enskild brunn blir på grund av markbeskaffenheten inom området, ju större förutsättningar har kombinationen 1.

4. Vattenledning och utsläpp av kloakvatten i öppet dike eller i sänkbrunn på tomten efter tillfredsställande rening.

Reningen förutsättes ske i effektiv utjäsningskammare. Ur hygienisk synpunkt torde inte något vara att erinra häremot. Ur ekonomisk synpunkt ställer sig kombinationen emellertid i alla vanliga fall mycket dyr. Om det emellertid rör sig om sommarbebyggelse och vattenledningen därför kan utföras endast för sommarbruk kan kombinationen vid svårschaktad grund dock ställa sig ekonomiskt ungefär likvärdig med kombination 1 och 3 vid medelstora tomtbredder från c:a 35—55 m.

5. Vattenledning och kompost (gödselstad) för fast spillning och avfall samt utsläpp av spillvatten i dike eller sänkbrunn, efter ringa eller ingen rening.

Ur hygienisk synpunkt synas icke alltför starka invändningar kunna göras häremot. Vid områden för permanent bosättning torde kombinationen emellertid ej

komma i fråga annat än i rena undantagsfall, då den ej tillåter användning av w.c. Däremot kan den väl tänkas för sommarstugeområden. I varje fall bör tomtplatsens storlek ej understiga 5 000 kvm om komposten upplägges på denna. Komposten måste ordnas som tätt, täckt betongtråg och väl skötas. Detta innebär kostnader och besvär. Gemensam kompost kan därför vara att föredraga. Ordnas gemensam kompost för flera tomter kunna tomtplatserna göras mindre, dock knappast under 1 000 kvm. Ur ekonomisk synpunkt torde kombinationen för sommarstugeområden många gånger kunna ställa sig gynnsam. Vattenledningen kan förbilligas avsevärt genom ordnande av gemensamma vattenhämtningsställen. Dessa kunna helt enkelt utgöras av gemensamma brunnar på lämpliga platser.

6. Enskilda brunnar och kompost (gödselstad) samt i övrigt som 5.

Ur hygienisk synpunkt måste samma tveksamhet här göra sig gällande som i kombination 3. Samma förutsättningar för dess tillämpning vid bebyggelseområden måste även uppställas. Tomtstorleken bör ej understiga 5 000 kvm. Ur ekonomisk synpunkt är kombinationen förmånlig vid de tomtstorlekar som kunna ifrågakomma. Den primitiva standard det här är fråga om gör kombinationens tillämpning vid ordinär samhällsbildning osannolik, medan en tillämpning i mindre bebyggelsegrupper och sportstugeområden är aktuell.

Sammanställning.

1. Avloppsledning, vattenledning.

Tillämplig överallt, dock mindre lämplig vid:

a) svårschaktad grund med delvis berg och stora tomtbredder (c:a 50—60 m och däröver);

b) mycket stora avstånd till vattentäkt eller recipient. Inom gränsområden för denna kombinations lämplighet förskjuts gränsen till förmån för annan kombination (närmast komb. 3) då utbyggandet av området sträcker sig över lång tid.

2. Avloppsledning, brunn.

Tillämplig då vatten lätt kan erhållas på tomten, vid lättschaktad grund och då:

a) avloppsledning kan läggas i tätt lerlager,

b) området kan planläggas så, att läckvatten från avloppsledning ej kan förorena brunnarna (exempel vid bebyggelse längs en dalgång, i vars botten en avloppsledning kan förläggas).

3. Utjäsningskammare, brunn.

Tillämplig då vatten lätt kan erhållas på tomten, vid svårschaktad grund med delvis berg och lättschaktad grund samt stora tomtbredder (c:a 50—60 m och däröver) och då risk för förorening av brunnarna undanröjts genom planläggning med hänsyn till den vattenhygieniska topografien under

a) användning av stora tomter (5 000 m² och mer),

b) tillvaratagande av speciellt gynnsamma förutsättningar (exempelvis bebyggelse längs en dalgång, i vars botten bäck eller dike kan uppta spillvattnet).

Utsträckes exploateringen över lång tid och är med hänsyn till exploateringsformen självförsörjning på tomterna önskvärd, kan kombinationen vara ekonomiskt motiverad redan vid tomtbredder omkring 30 meter och användbar under iakttagande av förutsättningarna i punkterna a och b.

4. Utjäsningskammare, vattenledning.

Ej tillämplig vid ordinär samhällsbildning, men ev. vid sommarbebyggelse då vattenledning ej utföres frostfri, vid svårschaktad grund med delvis berg och vid medelstora tomtbredder (c:a 35—55 m).

5. Kompost, vattenledning.

Ej tillämplig vid ordinär samhällsbildning, men vid sommarbebyggelse, där man ej ställer anspråk på w.c. nu eller framdeles. Vid kompost på tomten måste tomten vara stor (ej under 5 000 m²). Vid gemensam kompost för flera tomter med organiserad hämtning kan tomten göras mindre (dock ej under 1 000 m²).

6. Kompost, brunn.

Ej tillämplig vid ordinär samhällsbildning, men vid all slags gles bebyggelse utan w.c. Stora tomter (minst 5 000—10 000 m²). Risk för förorening av brunnar bör undanröjas genom viss planläggning med hänsyn till den vattenhygieniska topografien.

Bil. 10. Typstadgar för av industriföretag understödd bostadsrättsförening, som i lånehänseende är jämställd med kommun.

Föreningens firma och ändamål.

§ 1.

Föreningen, vars firma är har till ändamål att förvärva och förvalta fast egendom i och i därstädes uppförda bostadshus åt sina medlemmar företrädesvis personer anställda i tjänst hos upplåta bostäder under nyttjanderätt för obegränsad tid.

Den rätt inom föreningen, som på grund av sådan upplåtelse tillkommer medlem, benämnes bostadsrätt, och medlem som innehar bostadsrätt benämnes bostadsrättshavare.

Medlemskap.

§ 2.

Föreningens medlemmar skola utgöras av:

a) föreningens stiftare,

b) personer, som efter beslut av styrelsen antagits såsom medlemmar.

§ 3.

Inträde i föreningen kan erhållas av person, som tecknar sig för eller inköper bostadsrätt i föreningens hus.

Medlemmar, som, med det undantag som stadgas i lag om bostadsrättsföreningar § 24 st. 3, skola vara anställda i , antagas av styrelsen.

Bostadsrättshavaren erhåller genom styrelsens försorg ett bostadsrättsbevis, som skall utvisa dagen för utfärdandet samt bostadsrättshavarens nummer, ävensom innefatta fullständigt utdrag ur lägenhetsförteckningen såvitt den rörer bostadsrättshavarens lägenhet. Å bostadsrättsbeviset, vilket skall innehålla föreningens stadgar, skola av bostadsrättshavaren gjorda inbetalningar införas och kvitteras.

§ 4.

Person, som fullgjort stadgandet i § 3, får under här nedan angivna villkor åt sig med bostadsrätt upplåten den lägenhet, som av honom å vederbörlig teckningslista tecknats eller, om han senare inträder i föreningen, den lägenhet, som han från annan övertagit.

Följande villkor gälla för utövandet av denna bostadsrätt:

1) att medlem i föreskriven ordning erlagt för resp. lägenhet utgående grundavgift (insats),

2) att medlem å tider, som av styrelsen bestämmes, erlägger föreskriven årsavgift (hyra), ävensom i 8 § c) omförmäld avgift.

Grundavgift räknas efter lägenhets andelsvärde och utgör c:a % av detta värde. Den skall inbetalas till föreningens styrelse mot särskilt kvitto.

Årsavgiften avväges så, att den med hänsyn till lägenhets andelsvärde kommer att motsvara vad å lägenheten belöper av:

a) ränta och amortering,
b) övriga omkostnader för egendomens drift och förvaltning,
c) avsättning till reservfond.

Förutom här ovan stadgade avgifter äger föreningen att å föreningssammanträde med $^2/_3$ majoritet besluta om uttaxering från bostadsrättshavarna av en avgift i förhållande till andelsvärdet, dock till belopp ej överstigande t. ex. 50 kronor för år och medlem, för bestridande av opåräknade utgifter (t. ex. för egendomens vård och förbättring). Sådant tillskott skall erläggas senast tre månader efter det beslut om tillskottet fattades.

Ersättning för rätten att teckna bostadsrätt må ej utgå.

§ 5.

Överlåtelse av bostadsrätt sker på sätt 25 § i bostadsrättsföreningslagen stadgar. Godkännande av nytillträdande medlem tillkommer styrelsen.

§ 6.

Därest bostadsrättshavare icke själv utövar bostadsrätten, äger han rätt att, efter styrelsens medgivande och godkännande av uthyrningsbeloppet, uthyra lägenheten dock med iakttagande av gällande bestämmelser i 45 § bostadsrättsföreningslagen.

§ 7.

Bostadsrättshavare äger att genom till styrelsen ställd skriftlig uppsägning, som skall vara försedd med hans egenhändiga och bevittnade namnteckning, avsäga sig bostadsrätten, dock att utträde ej får ske tidigare än 2 år från det bostadsrätten till honom upplåts. Sker avsägelse, övergår bostadsrätten utan ersättning till föreningen å den fardag enligt hyreslagen, som infaller näst efter 3 månader från det avsägelsen skedde.

Fonder.

§ 8.

Inom föreningen skola bildas följande fonder:

a) reservfond,
b) dispositionsfond,
c) fond för inre reparationer.

a) Till reservfonden skall avsättas minst 10 % av föreningens årsvinst till dess fonden uppgår till minst 10 % av fastighetskostnaden. Nedgår reservfonden under detta belopp, skall stadgad avsättning till densamma åter vidtagas och fortsättas, tills fonden ånyo uppgår till nämnda procent av fastighetskostnaden.

b) Dispositionsfonden bildas av det överskott, som kan uppstå på föreningens verksamhet. Ur denna fond bestridas omkostnaderna för större extra reparationer och moderniseringsarbeten, utgifter för förvaltningen, hyresförluster och andra förluster å föreningens rörelse, ävensom andra beslutade kostnader för föreningens gemensamma ändamål i den mån annorlunda icke föreskrivits vid beslutet.

c) Fonden för inre reparationer bildas genom erläggandet samtidigt med årsårsavgiften av belopp, som för år motsvarar $^1/_4$ % av lägenhetens andelsvärde till dess bostadsrättshavarens inbetalningar uppgå till 5 % av nämnda värde, dock får summan av dessa belopp och vad som enligt 4 § femte stycket må uttagas, ej överstiga 100: — kr. per år och medlem. Nedgå de avsatta inbetalningarna under detta

belopp, skall stadgad avsättning åter vidtagas och fortsättas, till fonden ånyo uppgår till nämnda procent av andelsvärdet.

Fonden må disponeras av bostadsrättshavaren personligen i så måtto, att denne får av fonden tillgodogöra sig belopp, motsvarande kostnaderna för reparationer inom hans lägenhet i den mån dessa av styrelsen påyrkats eller godkännas såsom behövliga. Denna rätt till disposition av reparationsfondens medel inträder ej förrän efter 3 år från vederbörandes första inbetalning till densamma.

Avflyttar bostadsrättshavaren, skall erforderlig reparation av den av honom innehavda lägenheten i första hand bestridas av den å hans konto innestående delen av reparationsfonden.

Styrelse och revisorer.

§ 9.

Föreningens angelägenheter handhavas av en styrelse om ledamöter jämte suppleant(er) för dessa, vilka väljas å föreningens ordinarie föreningssammanträde för en tid av år. En av medlemmarna jämte suppleant utses av industriföretaget.

§ 10.

Styrelsen, som har sitt säte i konstituerar sig själv och utser inom sig ordförande, sekreterare och vice värd. Styrelsen utser därjämte inom sig två firmatecknare, vilka gemensamt teckna föreningens firma.

Alla styrelseledamöter skola skriftligen kallas till styrelsens sammanträden. I kallelsen skola upptagas de ärenden, som skola behandlas vid sammanträdet. Beslut får ej vid sammanträde fattas i ärende, som ej upptagits i kallelsen till sammanträdet.

Om inom styrelsen tillsättes ett särskilt utskott för handhavande av löpande angelägenheter, skall den av industriföretaget utsedda ledamoten ingå i sådant utskott.

Styrelsen är beslutför, när mer än halva antalet ledamöter är närvarande.

I frågor om övergång av bostadsrätt äger den av (företagets namn) utsedda ledamoten vetorätt.

§ 11.

Styrelsen ansvarar för att föreningens bokföring ordnas i enlighet med föreskrifterna i gällande bokföringslag.

Föreningens räkenskaper skola avslutas för kalenderår.

Före januari månads utgång varje år skall styrelsen till revisorerna avlämna förvaltningsberättelse, vinst- och förlusträkning samt balansräkning.

§ 12.

Styrelsen äger ej utan föreningssammanträdes bemyndigande försälja, nedriva, ombygga eller belåna föreningens fasta egendom.

Utan medgivande av industriföretaget får ej föreningen tillhörig byggnad nedrivas eller försäljas.

§ 13.

Styrelsen skall varje år företaga en besiktning av föreningens egendom och inventering av övriga tillgångar samt däröver avgiva redogörelse i sin förvaltningsberättelse.

§ 14.

För granskning av styrelsens förvaltning och föreningens räkenskaper väljas för en tid av ett år å ordinarie föreningssammanträde två revisorer. Samtidigt

och på samma sätt väljas av föreningen två suppleanter, vilka vid förfall inträda i den ordning de blivit valda.

Revisorerna åligga:

att minst en gång i kvartalet granska föreningens räkenskaper och kassa, varvid alla utgifter skola vara försedda med vederbörliga verifikationer samt den kontanta kassan överensstämma med dagens kassasaldo,

att verkställa årsrevision och däröver avgiva berättelse, varvid revisorerna skola tillse, att föreningens tillgångar icke upptagits över sitt värde samt att styrelsens beslut ej strida mot allmän lag eller föreningens stadgar, samt

att till- eller avstyrka ansvarsfrihet för styrelsen.

Revisorerna skola deltaga i den årliga besiktningen av föreningens egendomar samt vid inventering av övriga tillgångar.

Årsrevision skall vara verkställd och berättelse avgiven senast den 1 mars (exempelvis).

Över av revisorerna gjorda anmärkningar skall styrelsen äga tillfälle att yttra sig, och åligger det styrelsen att över anmärkningarna till föreningssammanträdet avgiva skriftlig förklaring, vilken skall vara avfattad senast åtta (exempel) dagar före sammanträdet.

Styrelsens förvaltningsberättelse, revisionsberättelse samt styrelsens yttrande i anledning av revisorernas eventuella anmärkningar skola hållas tillgängliga för medlemmarna minst åtta (ex.) dagar före det föreningssammanträde, å vilket de skola förekomma till behandling.

Industriföretaget äger rätt att verkställa den inspektion och revision som föreningen kan vilja utöva; och åligger det styrelsen och revisor att därvid tillhandagå med önskade upplysningar.

Föreningssammanträde.

§ 15.

Ordinarie föreningssammanträde hålles årligen före mars (ex.) månads utgång.

Extra sammanträde hålles då styrelsen eller revisorerna finna omständigheterna därtill föranleda eller då minst $^1/_{10}$ (ex.) av samtliga röstberättigade medlemmar därom hos styrelsen inlämna skriftlig anhållan med angivande av ärende som önskas behandlat.

§ 16.

Medlem, som önskar visst ärende behandlat på ordinarie föreningssammanträde, skall skriftligen anmäla ärendet till styrelsen senast sju (ex.) dagar före sammanträdets hållande.

§ 17.

På ordinarie föreningssammanträde skall förekomma:

a) uppgörande av förteckning över närvarande medlemmar;
b) val av ordförande för sammanträdet;
c) val av justeringsmän;
d) fråga om kallelse till sammanträdet behörigen skett;
e) styrelsens förvaltningsberättelse;
f) revisorernas berättelse;
g) fastställande av balansräkning;
h) fråga om ansvarsfrihet för styrelsen;
i) fråga om användande av uppkommen vinst eller täckande av uppstådd förlust;
j) fråga om arvode;

k) val av styrelseledamöter och suppleanter;
l) val av revisorer och suppleanter;
m) övriga i stadgeenlig ordning anmälda ärenden.

Intill dess ordförande blivit utsedd, föres ordet av styrelsens ordförande eller vice ordförande eller, vid förfall för dem, av den till levnadsåren äldste bland de närvarande styrelseledamöterna.

På extra föreningssammanträde skola förekomma endast de ärenden, för vilka sammanträdet utlysts och vilka angivits i kallelsen till detsamma.

§ 18.

Kallelse till sammanträde, såväl ordinarie som extra, innehållande uppgift om förekommande ärenden, skall bringas till medlemmarnas kännedom genom anslag senast 10 (ex.) dagar före sammanträdet å lämplig plats inom föreningens egendom. Medlem, som ej bor inom föreningens egendom, skall skriftligen kallas under sin till styrelsen uppgivna adress och kallelse för befordran avlämnas till allmänna posten tionde dagen före sammanträdet.

Andra meddelanden skola bringas till medlemmarnas kännedom genom anslag å lämplig plats inom föreningens egendom.

§ 19.

Å föreningssammanträde äro bostadsrättshavare och andra medlemmar lika röstberättigade i föreningens alla angelägenheter.

Den, som häftar för oguldna avgifter, äger ej rösträtt, ej heller den som uppsagt sig till utträde ur föreningen.

Varje medlem har en röst.

Medlem äger icke överlåta sin rösträtt å annan.

Bolag, förening eller annan juridisk person har att utöva sin rösträtt genom befullmäktigat ombud. Ombud äger blott företräda en medlem.

§ 20.

Omröstning vid föreningssammanträde sker öppet, där ej närvarande röstberättigad medlem påkallar sluten omröstning.

Vid lika rösttal avgöres val genom lottning, men gäller i andra frågor den mening, som biträdes av ordföranden.

§ 21.

De fall — bland andra frågor om ändring av dessa stadgar — då särskild röstövervikt erfordras för giltighet av beslut, omförmälas i 42 och 43 §§ i lagen den 22 juni 1911 om ekonomiska föreningar och 60 § i lagen den 25 april 1930 om bostadsrättsföreningar.

För ändring av dessa stadgar fordras därjämte att den beslutade ändringen godkännes av industriföretaget.

§ 22.

Bostadsrättshavare är skyldig att till det inre på egen bekostnad väl underhålla sin lägenhet jämte tillhörande vind och källare. Även är han skyldig efter tillsägelse dagen före, där detta kan ske, underkasta sig den syn, som styrelsen och revisorerna årligen företaga, eller den, som av dem dessemellan med skäl kan anses nödvändig, åliggande det bostadsrättshavaren att inom av styrelsen utsatt tid vidtaga de åtgärder, styrelsen så bestämmer, vid äventyr antingen att åtgärden eljest på den försumliges bekostnad utföres eller att bestämmelsen i 25 § här nedan varder av styrelsen tillämpad.

Till lägenhetens inre räknas såväl rummens väggar, golv och tak som eldstäder, elektriska ledningar intill mätare, gas-, vatten- och avloppsledningar till den del de befinna sig inom lägenheten (stamledningar dock undantagna), ringledningar, toaletter, glas och bågar i lägenhetens ytter- och innanfönster, lägenhetens ytter- och innerdörrar, dock så, att föreningen ansvarar för målning av yttersidorna av ytterdörrar och ytterfönster.

Föreningen svarar för reparationer i anledning av brand- och vattenskador, som ej uppkommit genom bostadsrättshavarens vållande.

Bostadsrättshavaren får ej utan styrelsens skriftliga tillstånd företaga omändring av lägenheten.

Omkostnaderna för av bostadsrättshavaren gjorda eller honom ålagda reparationer inom resp. lägenhet betalas av hans tillgodohavande av fonden för inre reparationer så långt dessa medel räcka. Därutöver bestridas kostnaderna av bostadsrättshavaren själv.

Skulle väggohyra upptäckas inom lägenheten, är innehavaren skyldig att oförd röjligen göra anmälan därom till styrelsen samt att hålla lägenheten tillgänglig för inspektion, som företages av styrelsens representanter.

Bostadsrättshavaren är skyldig att underkasta sin lägenhet sådan desinfektion, som av styrelsen kan anses påkallad. Kostnader för desinfektionsåtgärder inom lägenheten jämte sådana kostnader, som kunna förorsakas genom att bostadsrättshavaren eller annan icke kan eller icke får bebo lägenheten under den tid sådana arbeten pågå, skola betalas av bostadsrättshavarens tillgodohavande av fonden för inre reparationer så långt dessa medel räcka. Därutöver bestridas kostnaderna av bostadsrättshavaren själv.

§ 23.

Bostadsrättshavaren är pliktig att vid lägenhetens begagnande iakttaga allt vad som erfordras för bevarande av sundhet, ordning och skick inom fastigheten; åliggande det bostadsrättshavaren att därvid ställa sig till efterrättelse de särskilda föreskrifter styrelsen i överensstämmelse med ortens sed i sådant hänseende kan meddela. Bostadsrättshavaren är skyldig hålla noggrann tillsyn därå att vad sålunda åligger honom själv iakttages jämväl av hans husfolk och av den, som av honom inrymmes i lägenheten.

§ 24.

Underlåter bostadsrättshavaren att i rätt tid fullgöra inbetalningar å grundavgift, som förfaller till betalning före det tillträde av lägenheten får ske, äger styrelsen, där ej rättelse sker inom en månad (ex.) efter anmaning och ej heller med styrelsens medgivande tillträde ägt rum, förklara avtalet om upplåtelse hävt. Anmaning sker genom rekommenderat brev.

Då avtal sålunda hävts, kan inbetalat belopp ej återfordras och äger föreningen rätt till skadestånd i den mån föreningen lidit skada, som ej ersatts genom inbetalt belopp.

§ 25.

Nyttjanderätt till lägenhet, som innehaves under bostadsrätt, vare, där tillträde ägt rum, förverkad och föreningen förty berättigad att uppsäga bostadsrättshavaren till avflyttning:

1) om bostadsrättshavaren dröjer med erläggande av grundavgift, särskilt tillskott eller årsavgift utöver fjorton dagar (ex.) från det föreningen efter förfallodagen genom rekommenderat brev anmodat honom att fullgöra sin betalningsskyldighet;

2) om lägenheten nyttjas till annat ändamål än det, vartill den är avsedd, och avsevärt men därigenom tillskyndas föreningen eller dess medlemmar;

3) om utan tillstånd av styrelsen bostadsrättshavare till annan än medlem upplåter lägenheten till begagnande eller han, utan att vara därtill berättigad, i lägenheten stadigvarande inrymmer främmande person;

4) om lägenheten vanvårdas eller om bostadsrättshavaren eller, där lägenheten upplåtits till begagnande av annan, denne åsidosätter något av vad jämlikt 23 § skall vid lägenhetens begagnande iakttagas eller brister i den tillsyn, som enligt dessa stadgar åligger bostadsrättshavaren;

5) om bostadsrättshavaren förvägrar föreningen tillträde till lägenheten, när sådant erfordras för utövande av nödig tillsyn eller utförande av arbete, som påkallas, och giltig ursäkt ej kan visas;

6) om bostadsrättshavaren i övrigt åsidosätter någon honom enligt dessa stadgar eller föreningens eller styrelsens beslut åvilande förpliktelse, vars fullgörande måste anses vara för föreningen av synnerlig vikt.

Uppsägning skall ske skriftligen eller med vittnen, såvida icke skriftligt erkännande om uppsägning lämnas.

Sker uppsägning av anledning, som i 1, 4 eller 5 §§ sägs, är bostadsrättshavaren skyldig att genast avflytta. I övriga fall äger bostadsrättshavaren kvarsitta till den fardag enligt hyreslagen, som infaller näst efter tre månader från uppsägningen.

Huru bostadsrätt sedan bostadsrättshavaren skilts från lägenheten skall försäljas, omförmäles i 53 § bostadsrättsföreningslagen.

Då avtal hävts enligt 24 § eller bostadsrätt efter uppsägning försålts, äger föreningen utesluta förre bostadsrättshavaren ur föreningen.

§ 26.

Medlem får ej uteslutas eller utträda ur föreningen, så länge han innehar bostadsrätt.

Medlem, som ej är bostadsrättshavare, kan efter beslut å föreningssammanträde uteslutas, om han förfar bedrägligt mot föreningen eller eljest företager handling, som skadar dess intressen.

§ 27.

Därest statligt tertiärlån eller tilläggslån beviljas föreningen i sådan omfattning, som kommun kan erhålla, skall följande gälla:

1. Under en tid av tio år, räknat från dag, som Statens byggnadslånebyrå bestämmer, dock längst intill dess föreningen beviljat lån blivit till fullo guldet, får

a) för varje lägenhet i form av årsavgift, avgift enligt § 8 c) och särskild uttaxering tillhopa icke uttagas högre belopp än den högsta avgift byggnadslånebyrån medgivit;

b) vid uthyrning av lägenhet icke uttagas högre hyra än byggnadslånebyrån medgivit; samt

c) bostadsrättshavare icke utan styrelsens medgivande överlåta sin bostadsrätt eller uthyra av honom innehavd lägenhet.

2. Så länge någon del av tertiärlånet eller tilläggslånet utestår oguldet, skall vidare följande gälla:

a) av de i §§ 9 och 14 angivna styrelseledamöterna och revisorerna samt suppleanter för dem skola en styrelseledamot, en suppleant för denne, en revisor och en revisorssuppleant utses av därtill bestämd kommunal myndighet på den ort, där föreningen har sitt säte;

b) revisorerna åligger det att tillse jämväl att styrelsens beslut ej strida mot statlig lånemyndighets föreskrifter eller mot föreningens mot sådan myndighet gjorda åtaganden;

c) byggnadslånebyrån äger rätt att verkställa den inspektion eller revision i föreningen, som byrån kan vilja utöva;

d) utöver vad som föreskrives i § 21 erfordras för ändring av föreningens stadgar, att ändringen godkännes av byggnadslånebyrån;

e) vid likvidation skall envar medlem återbekomma högst det belopp, som svarar mot medlemmens sammanlagda kapitaltillskott. Uppstår överskott skall detta användas till ändamål, som byggnadslånebyrån godkänner.

§ 28.

Tvister mellan föreningen och styrelsen eller ledamot därav eller föreningsmedlem skall hänskjutas till avgörande av skiljenämnd enligt gällande lag om skiljemän, dock med undantag av fråga om nyttjanderättens förverkande eller föreningens fordran hos medlem.

§ 29.

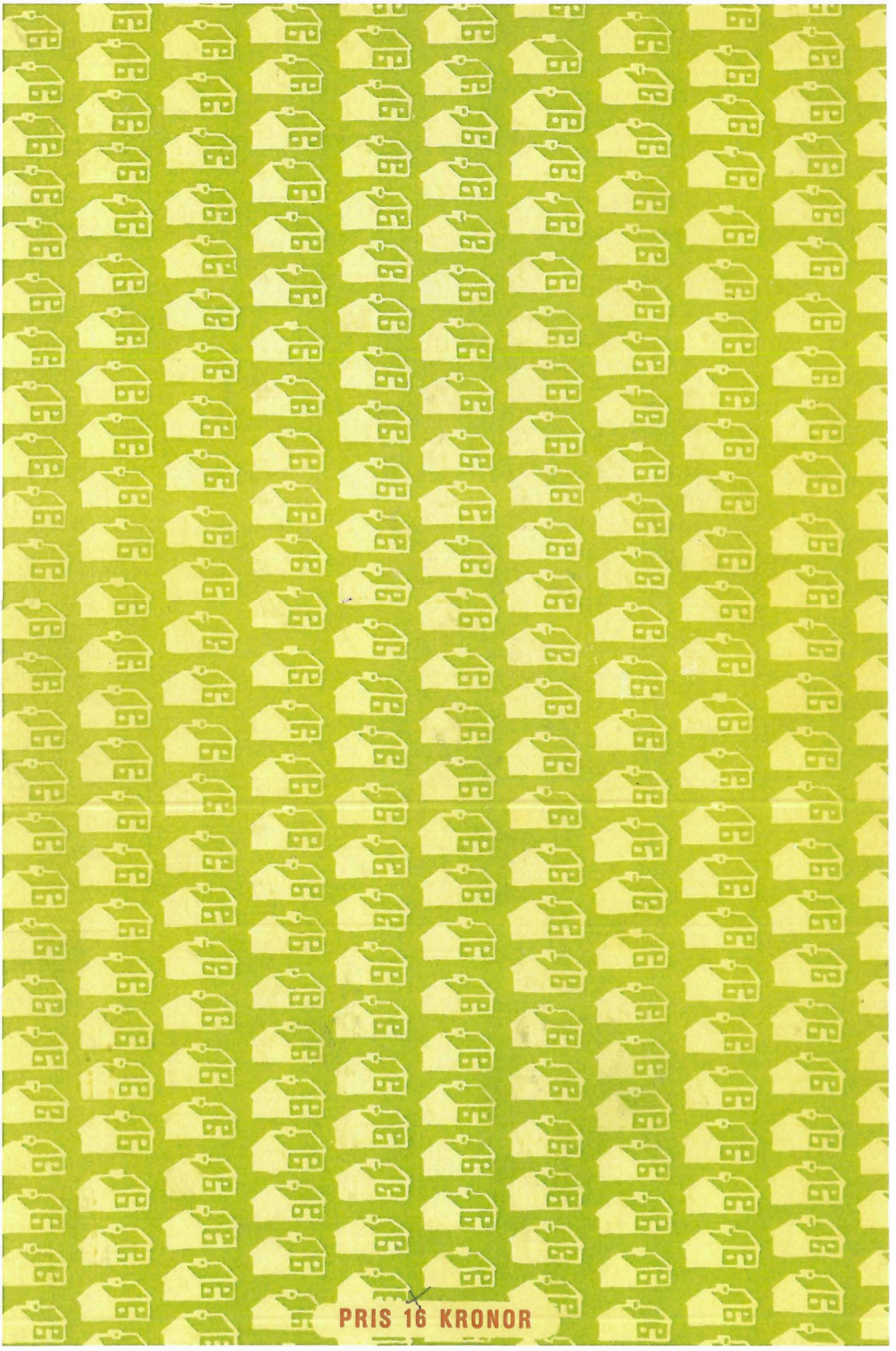
Vid likvidation skola föreningens behållna tillgångar skiftas mellan dem, som då likvidationen inträder äro medlemmar i föreningen, och äger envar medlem, såsom förut sagts, återbekomma högst så mycket, som svarar mot medlemmens sammanlagda kapitaltillskott. Uppstår överskott, skall detta, därest annat icke föranledes av stadgandet i § 27 mom. 2 c, tillfalla industriföretaget.

§ 30.

I allt, varom ej här ovan stadgats, gäller lagen den 22 juni 1911 om ekonomiska föreningar och lagen den 25 april 1930 om bostadsrättsföreningar.

Att ovanstående stadgar blivit antagna av bostadsrättsföreningen i vid konstituerande sammanträde i den betyga undertecknade, föreningens styrelse och suppleanter.

Egenhändiga namnteckningarna bevittna:

PRIS 16 KRONOR